

ORIENTAL RENAISSANCE:

*Innovative, educational,
natural and social sciences*

www.oriens.uz

ISSN: (E) 2181-1784

VOLUME 6
№01
2026

Exact sciences
Natural sciences
Engineering sciences
Pedagogical sciences
Social and Human sciences
Philological sciences
Philosophy sciences
Economic sciences

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

**VOL. 6 / ISSUE 1
ISSN 2181-1784**

**January
2026**

**ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL,
NATURAL AND SOCIAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL**

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. KADIROV MUKHAMMADJON

Candidate of philosophical sciences, Associate professor of the department of
“Oriental philosophy and culture” of Tashkent state university of oriental studies

EDITORIAL BOARD

DSc. NODIRAKHON R. NISHONOVA

Doctor of Philosophy,
Head of the Department “Philosophy and
National idea” of Tashkent State Technical
University

PhD. SHERALI S. JURAEV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences. Senior lecturer of the Department
Oriental philosophy and hermeneutics of TSUOS

**Dr. KHOLMUMINOV JAFAR
MUHAMMADIEVICH**

Doctor of Philosophical Sciences (DSc)
Professor of the department of "Source Studies
and Hermeneutics of Sufism" of Tashkent State
University of Oriental Studies. Professor at the
Antique World International Academy of
Sciences

PhD. FARHOD L. USMONOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical
Sciences, Senior lecturer of the Department of
Social Humanities of Tashkent State University of
Economics

Dr. AZAMAT B. KHAYRIDDINOV

Candidate of Economic Sciences
Associate professor of Karshi Institute of
Engineering and Economics

Prof. Dr. ULFATKHON MUHIBOVA

Doctor of Philological Sciences
Head of the department of South and Southeast
Asian Languages of Tashkent State University of
Oriental Studies

Prof. Dr. SULTON F. AMIROV

Doctor of technical sciences
Head of the department of Electricity Supply of
Tashkent State University of Transport

Prof. Dr. TULKIN M. TOGAEV

Doctor of Philological Sciences
Head of the Department of Uzbek Linguistics of
Tashkent State University of Uzbek Language and
Literature named after Alisher Navoi

Dr. NAUMENKO A. OLEG

Candidate of Philosophical Sciences Associate
Professor of the Department of Social Sciences
and Technologies, National Research
Technological University MISIS, Moscow,
Russia

Dr. IMAM K. WAHYUDI

Doctor of Philosophy (PhD)
in Philological Sciences
Head of Office of International Affairs and
Faculty Member, Faculty of Teacher Training and
Education of Universitas Islam Malang, Indonesia

Dr. AZIZ KH. KHUDOYBERDIEV

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of the department of Eastern countries and Anthropology of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. SAYYORA N. KHAMRAEVA

Doctor of Philosophy (PhD) in economics
Head of the department of Innovative Economics of Karshi Institute of Engineering and Economics

Dr. ALISHER N. NAZAROV

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Oriental Politics and International Relations, Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. ERKIN A. RAKHMATOV

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Head of the Department of Oil and Gas Processing Technology, Karshi Engineering and Economics Institute

Dr. PHOOL BADAN

Doctor of Philosophy in Political Sciences (PhD), Professor of the School of International Studies, Jawaharlal Nehru University

Dr. SIROJIDDIN S. NURMATOV

Candidate of Philological Sciences
Associate professor of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. METIN ORBAY

Doctor of physics and mathematical science (DSc), Professor of Faculty of Education of Amasya University

Prof. PhD. SAO FEY

Professor of Hangzhou Normal University, Linguist.

Prof. Dr ASIF MAHBUB KARIM

Doctor of Philosophy in Business administration (PhD), Dean, professor Binary Graduate School, Binary University of Management & Entrepreneurship

Prof. YALCHIN KAYALI

Ankara University, Faculty of Languages and History-Geography, Department of Eastern Languages and Literatures, Sub-Department of Indology, Faculty Member.

Dr. NIGORA Z. SAYDALIEVA

Candidate of Philosophical Sciences
Senior Lecturer of the department of Oriental Philosophy and Culture of Tashkent State University of Oriental Studies

Dr. K.K. KHAKBERDIEV

Doctor of Philosophy (PhD) In Economics
Director of the Center for Scientific analysis of the study of the development of Eastern Countries at the Tashkent State University of Oriental Studies

O‘ZBEK TILIDAN INGLIZ TILIGA AMALGA OSHIRILGAN TARJIMALAR XUSUSIDA

Kamola Aripova Yusupova

O'zbekiston Xalqaro Islom Akademiyasi

O‘zbek va xorijiy tillar kafedrası katta o‘qituvchisi (PhD)

90 981-46-15

e-mail: kamolakind@mail.ru

Annotatsiya: Maqolada o‘zbek adabiyoti durdonalarining ingliz tiliga tarjima qilinish tarixi va bugungi holati yoritilgan. Muallif Alisher Navoiy asarlaridan boshlab, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Oybek va G‘afur G‘ulom kabi adiblarning asarlari ingliz tiliga qay darajada va kimlar tomonidan o‘girilganini tahlil qiladi. Ayniqsa, Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” romanining Kristofer Fort tomonidan amalga oshirilgan bevosita tarjimasi va uning ahamiyati alohida e’tirof etilgan. Maqolada badiiy tarjimada milliy ruhni saqlash va tarjimonlar hamkorligi masalalari tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek adabiyoti, badiiy tarjima, ingliz tili, Alisher Navoiy, Cho‘lpon, “Kecha va Kunduz”, bevosita tarjima, Kristofer Fort, antologiya, milliy ma’naviyat.

О ПЕРЕВОДАХ, ВЫПОЛНЕННЫХ С УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА НА АНГЛИЙСКИЙ

Аннотация: В статье рассматривается история и современное состояние перевода шедевров узбекской литературы на английский язык. Автор анализирует процесс перевода произведений Алишера Навои, Абдуллы Кадыри, Чулпана, Ойбека и Гафура Гуляма, освещая роль местных и зарубежных специалистов в этом процессе. Особое внимание уделяется прямому переводу романа Чулпана «Ночь и день», выполненному американским ученым Кристофером Фортм. В статье также обсуждаются вопросы сохранения художественно-стилистических особенностей и национального колорита в процессе англоязычного перевода.

Ключевые слова: узбекская литература, художественный перевод, английский язык, Алишер Навои, Чулпан, «Ночь и день», прямой перевод, Кристофер Форт, антология, национальная духовность.

CONCERNING THE TRANSLATIONS CARRIED OUT FROM UZBEK INTO ENGLISH

Abstract: *The article explores the history and current state of the translation of Uzbek literary masterpieces into English. The author analyzes the extent and methods of translating works by Alisher Navoi, Abdulla Qodiriy, Cholpon, Oybek, and Gafur Gulyam, highlighting the contributions of both local and foreign translators. Special emphasis is placed on the direct translation of Cholpon's novel "Night and Day" by American scholar Christopher Fort. The paper examines the challenges of preserving artistic and stylistic nuances, as well as the national spirit, in the process of literary translation.*

Keywords: *Uzbek literature, literary translation, English language, Alisher Navoi, Cholpon, "Night and Day", direct translation, Christopher Fort, anthology, national spirituality.*

Bugungi kunga qadar o'zbek adabiyotining nodir namunalari ko'plab chet tillariga tarjima qilinib, o'zga tilli kitobxonlar tomonidan sevib o'qilmoqda. Bu asarlarning jahon adabiyoti manbalar xazinasini boyitganligi, uning rivojiga hissa qo'shganligi aniqki, turkshunoslar bu haqida o'z ilmiy ishlarida ko'p bor ma'lumot berib, bu tarjimalarning badiiy salmog'ini e'tirof etishgan. Milliy adabiyotimizning sara namunalarini xorijlik kitobxonlarga ular tushunadigan tilda yetkazib berish, ularni estetik zavqdan bahramand etish uchun amalga oshirilgan muhim ishlardan biri O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasining 2010 yil 26 fevraldagi qarorida o'z aksini topgan. Qarorda Yozuvchilar uyushmasi huzurida "Ijod" fondi tashkil etilishi belgilangan bo'lib, uning davomida uyushmaga maxsus topshiriq ham yuklatilib, uning asosiy mazmuni "...xalqimizning qadimiy tarixi, boy madaniyati, asriy an'ana va qadriyatlari tarannum etilgan, milliy ma'naviyatimizning mazmun-mohiyati teran badiiy ifodasini topgan mumtoz va zamonaviy adabiyotimiz munosib namunalarini xorijiy tillarga tarjima qilishni hamda internetda keng targ'ib etish"dan iborat edi¹.

Alisher Navoiy ijodi badiiy adabiyotimizda qanchalar salmoqli o'ringa ega ekanligi ma'lum. O'zbek tilidan chet tiliga badiiy tarjimalarning dastlabki namunalari ham aynan Navoiy bobomiz asarlaridan boshlangan. 2003-yilda buyuk ijodkorning "Lison ut-tayr" asarini ingliz tiliga tarjimasini tayyorlashda o'zbek olimlaridan Nosir Qambarov, T. Muxammadxo'jaevlar hamda kanadalik navoiyshunos ingliz olimi Garri Dikning xizmatlari katta bo'ldi. Alisher Navoiyning g'azal va ruboiylari, hikmatlari, shuningdek, "Farhod va Shirin" dostonidan parchalarni o'z ichiga oluvchi

¹ hisobot.ijod.uz>login/download/1292_uz

“O‘zbekiston gapiradi” nomli inglizcha to‘plam tayyorlangan bo‘lib, u 1961 yilda Toshkent shahrida nashr etilgan². Bu to‘plam, albatta, o‘zbek adabiyotini jahonga tanitish, jumladan, mumtoz adabiyotimizning yetuk namunalarini jahon adabiyotiga olib kirish yo‘lidagi ilk qadamlardan biri edi. Shuningdek, Alisher Navoiy ijodini o‘rganish borasida muhim izlanishlar olib borayotgan olim, kanadalik tarjimon, adabiyotshunos Garri Dik hamda o‘zbek mutaxassislari o‘rtasidagi hamkorlik ham alohida e‘tiborga loyiq, deb o‘ylaymiz.

1958-yilda Moskvada o‘zbek milliy she‘riyati namunalarining ingliz tiliga tarjimalarini o‘z ichiga olgan birinchi o‘zbek she‘riy antologiyasi tuzildi va “Uzbek Poetry”(“O‘zbek she‘riyati”) nomi ostida nashr etildi. Bizningcha, bu antologiyaning chop etilishi o‘zbek tilida she‘riy tarjima faoliyati boshlanishi uchun ilk qadam bo‘lib xizmat qildi. O‘zbek adabiyotiga oid ko‘p asrlik she‘rlarni o‘zida jamlagan ushbu antologiyadan Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” hamda “Xazoyin ul-maoniy” dostonlariga oid kichik parchalar, shuningdek, shoirning uch dona g‘azali va hikmatlari ham o‘rin olgan bo‘lib, qolgan qismlarda, asosan, zamonaviy o‘zbek she‘riyatiga oid mashhur she‘rlarni uchratish mumkin. Bu she‘rlarni ingliz tiliga tarjima qilishda, asosan, V.Iyevleva, D.Rotenberg, O.Moiseyenko va boshqa tarjimonlar qatnashgan³. Ushbu tarjima ishlarida nafaqat o‘zbek tarjimonlari, balki boshqa millat vakillari, xususan, ingliz mutaxassislarning ham faol ishtirok etganligi o‘zbek adabiyotining dunyo kitobxonlariga taqdim etilishiga qanchalik katta e‘tibor qaratilayotganligining dalili deb o‘ylaymiz.

Ko‘rinib turibdiki, o‘zbek adabiyoti xorijiy davlatlarda ham o‘zga tilli kitobxonlar tomonidan sevib o‘qiladi, ijodkor va yozuvchilarga nisbatan hurmat bajo keltiriladi. So‘nggi bir necha yillar tarixiga nazar tashlasak, Oybekning “Navoiy” romani, G‘afur G‘ulomning “Shum bola” qissasi, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” romanlari, Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” romani I. To‘xtasinov, U. Yo‘ldoshev, O. Mo‘minov kabi bir qator tarjimonlar tomonidan ingliz tiliga o‘girilib, nashr etildi⁴.

O‘zbek mumtoz adabiyotining yirik namunalarini xorijiy tillarga, xususan, ingliz tiliga o‘girish jarayoni oson kechmagani aniq. Jumladan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romani ingliz tiliga tarjima qilishda I. To‘xtasinov boshchiligidagi bir guruh tarjimonlar uzoq muddat davomida mehnat qildi. Tarjimani nashrga tayyorlash ishlarida xorijlik tarjimonlar, muharrirlar bilan hamkorlik qilindi. Romanning tarjima nusxasi matniga muharrirlik qilish uchun chet ellik mutaxassislardan amerikalik olim Kristin Smart taklif etildi.

² Kambarov N. Mukhamadkhujaev T. – Tashkent, 2003. – B.166.

³hisobot.ijod.uz>login/download/1292_uz

⁴<https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/uzbek-tilidan-ingliz-tiliga-tarzhimal/>

Biroq ijodiy jamoa bu bilan to'xtab qolgani yo'q. I. To'xtasinov boshchiligidagi tarjimonlar guruhi 2012-yildan 2014-yilgacha bo'lgan qisqagina muddat ichida o'zbek adabiyoti durdonalaridan bo'lmish 18 ta asarni ingliz tiliga bevosita usulda tarjima qildilar. Ularning orasida Abdulla Qodiriyning yana bir mashhur romani "Mehrobdan chayon" ("Scorpion from Altar"), Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar" ("Starry Nights"), O'tkir Hoshimovning "Dunyoning ishlari" ("Affairs of Life"), Odil Yoqubovning "Ulug'bek xazinasini" ("The Treasure of Ulugbek), Tohir Malikning "Shaytanat" ("Devildom"), Cho'lponning "Kecha va Kunduz" ("Night and Day"), G'afur G'ulomning "Shum bola" ("A Naughty Boy") qissasi kabi mashhur asarlar bor edi. Bu ishlarni o'zbek hamda ingliz tillaridagi badiiy asarlarni bevosita tarjima qilish ishlariga debocha bo'ldi, desak xato bo'lmaydi.

O'zbek romanchiligidagi eng muhim asarlardan biri Cho'lponning "Kecha va Kunduz" romani bo'lib, u ham "O'tkan kunlar" romani singari dunyoning ko'plab tillariga o'girilgan va butun dunyo bo'ylab xorijiy tilda so'zlashuvchi kitobxonlar tomonidan sevib o'qiladi. Belgiyalik mashhur olim, osiyoshunos tadqiqotchi S. Dyuduanon 2009-yilda bevosita tarjima usulidan foydalanib, "Kecha va Kunduz" asarini fransuz tiliga o'girdi. Asarning "Kunduz" qismi yo'q ekani sababli, u tarjima asarni "Nuit" ("Tun") nomi bilan nashr ettirdi.⁵ Ushbu asar tarjimasi o'zbek va fransuz asarlari tarjimasini yangi bir bosqichga olib chiqdi, deb aytishimiz mumkin. Negaki, bunga qadar o'zbek yoki fransuz adiblarining nodir asarlarini tarjima qilishda doimo vositachi til ishtirok etar edi. "Kecha va Kunduz" romanining asliyat tilidan fransuzchaga o'girilishi esa bu ikki til o'rtasidagi dastlabki bevosita tarjimalardan biri bo'ldi. Tarjimon haqida to'xtaladigan bo'lsak, S. Dyuduanon 1962-yilda Belgiyada tug'ilgan bo'lib, hozirda Fransiyaning Sorbonna universitetida faoliyat yuritmoqda. U uzoq muddat davomida Osiyo xalqlari mentaliteti, madaniyati, yaqin o'tmishini tadqiq etib, o'z muallifligi ostida bir qancha ilmiy ishlarni chop ettirdi. Uning "Kecha va Kunduz" romanini fransuzchaga qilgan tarjimasi bu romanni bevosita usulda tarjima qilmoqchi bo'lgan boshqa olimlar uchun mahorat maktabi bo'lib xizmat qildi, desak xato bo'lmaydi.

O'zbek tilida yozilgan eng sara badiiy asarlarning ingliz tiliga tarjima qilingani haqida yuqorida aytib o'tdik. Bu o'rinda Abdulhamid Cho'lponning o'zbek xalqining yaqin tarixi, milliy-madaniy qiyofasi, urf-odat va qadriyatlari, o'zbek tilining badiiy tasvir kuchini o'zida yorqin aks ettirgan "Kecha va Kunduz" romaniga alohida to'xtalib o'tish joiz. O'zbek romanchiligining debochasi hisoblanmish mashhur "O'tkan kunlar" romani darajasida, deya ta'riflanishi ham bu asarning qanchalar yuksak badiiyatni o'zida mujassam etganligiga dalildir.

⁵ <https://ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/rahima-shirinova-kecha-va-kunduz-romani-fransuz-tilida>

“Kecha va Kunduz” asarining ingliz tiliga to‘g‘ridan to‘g‘ri tarjima qilinishi amerikalik olim Kristofer Fort nomi bilan bog‘liq. K. Fort haqida qisqacha ma‘lumot berib o‘tadigan bo‘lsak, yosh olim hozirda AQShning Detroyt shahrida istiqomat qiladi. U 1988 yilda AQShning Minnesota shtatida tug‘ilgan bo‘lib, 2010 yilda Michigan universitetining rus tili va siyosatshunoslik yo‘nalishini bitirgan. Yosh bo‘lishiga qaramasdan, bir qator ilmiy ishlarni amalga oshirishga ulgurgan olim O‘zbekistonga ham ko‘p bora kelgan, bir muddat bu yerda yashab, o‘zbek tilini o‘rgangan. K. Fort 2015 yilda Cho‘lponning “Kecha va Kunduz” romanini ingliz tiliga tarjima qilishga kirishdi va sezilarli darajada qisqa muddat ichida asar tarjimasini tugatdi. Nega aynan bu romanni tanlaganligi haqida savol berilganda, olim shunday deb javob beradi: “Romanning (“Kecha va Kunduz”) ilk sahifalarini o‘qib, menda o‘zbek tilining o‘ziga xos uslubi sehrlanib qolgan edi. Asarda Navoiy singari Cho‘lpon ham o‘zbek tilining o‘ziga xos imkoniyatlarini to‘liq ochib beradi”⁶. Inglizabon bo‘lgan bir til mutaxassisining Cho‘lpon ijodiga bo‘lgan yuksak e‘tirofi, uning asarlarini hatto Navoiy asarlariga teng ko‘rib baho berishidan ham ma‘lumki, Cho‘lpon – o‘zbek adabiyotida o‘zining salmoqli o‘rniga ega bo‘lgan yozuvchi, shoir, ta‘bir joiz bo‘lsa, o‘z taxallusiga monand – o‘zbek adabiyotining yorug‘ yulduzlaridandir.

“Kecha va Kunduz” asarini tarjima qilishining sabablarini sanar ekan, Kristofer Fort ham badiiy, ham tarixiy jihatdan bunday yetuk asarni o‘qish u uchun juda zavqli ekanini, biroq romanning “Kunduz” qismi yo‘qolganligi uni qattiq qayg‘uga solganligini aytib o‘tadi. Uning fikricha, Cho‘lpon asarining “Kunduz” qismi mavjud emasligi haqidagi dalillar uni qoniqtirmagan. Ma‘lumot o‘rnida aytadigan bo‘lsak, olimlar tomonidan aytilishicha, dilogiyaning ikkinchi qismi yo umuman mavjud bo‘lmagan, yoki NKVD tintuvlari paytida qo‘lyozma holda topilib, yo‘q qilingan. “Tarjimaga kirishganimdan beri yangi dalillarni izlayapman”, – deydi yosh tarjimon o‘zining Cho‘lpon haqida yozgan maqolalarining birida.

Shulardan xulosa qilgan holda, mazkur tadqiqot ishida biz ham “Kecha va Kunduz” romanining inglizcha tarjimasida badiiy-uslubiy bo‘yoqdorlikni saqlash masalalarini tadqiq etib, qiyosiy tahlil metodidan foydalangan holda ba‘zi o‘rinlarda o‘z yondashuvimizni ham bayon etishni maqsad qildik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Averintsev S.S. Philology. // M.: Russian language. Encyclopedia, 1979.
2. Арипова, К. Ю. (2021). The distinctive features of translation of the novel “night and day”. Международный журнал искусство слова, 4(1-2).

⁶ <https://fledu.uz/language/uz/amerikalik-olim-kecha-va-kunduz-romanini-ingliz-tiliga-tarjima-qildi/>

1. 3.Alekseytseva T.A. Explication as a way to overcome interlingual and intercultural asymmetries in translation. - abstract, dissertation... candidate of philol.sciences, 02/10/20, St. Petersburg State University - St. Petersburg, 2009.
3. Alisova T.B., Repina T.A., Tariverdieva M.A. Introduction to Romance Philology. - M.: Higher School, 2007. - 453 p.
4. English-Russian and Russian-English dictionary (short). Ed. O. S. Akhmanova and E. A. M. Wilson. M.: Russian language, 1990. - 1056 p.
5. Anichkov I.E. Idiomatics among linguistic sciences. // Anichkov I.E. Works on linguistics. - St. Petersburg: Nauka, 1997. P.101 - 145.
6. Antipov G.A., Donskikh O.A., Markovina I.Yu., Sorokin Yu.A. Text as a cultural phenomenon. - Novosibirsk: Science; Sib. department, 1989. - 196 p.
7. Apresyan Yu.D. About the works of I.E. Anichkov on idiomatics. // Anichkov I.E. Works on linguistics. - St. Petersburg: Nauka, 1997. pp. 70 - 87.
8. Arakin V.D. Comparative typology of English and Russian languages. -L.: "Enlightenment", 1979. - 259 p.
9. Arutyunova N.D. Problems of morphology and word formation (based on the Spanish language). - M.: Languages of Slavic cultures, 2007. -288 p.
10. Akbarova, S. K. (2022). PSYCHOLINGUISTIC FEATURES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES TO PRESCHOOL CHILDREN. Journal of Positive School Psychology, 6(2).
11. Aripova, K. Y. (2025). THE EXPRESSION OF NATIONAL AND CULTURAL UNITS IN THE ENGLISH TRANSLATION OF CHO'L PON'S NOVEL 'NIGHT AND DAY'(Based on Christopher Fort's Translation) The Use of Lexical-Stylistic Devices, Metaphor. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 5(2), 190-202.
12. Dilbar, K. (2025, May). Technology-Driven Evaluation Methods in ESL Education. In International Conference on MODERN EDUCATION AND INNOVATIVE APPROACHES TO TEACHING FOREIGN LANGUAGES" (pp. 132-135).
13. Rikhsivayevna, S. B. (2021). Structural And Semantic Aspects of Lexemic Units Expressing National Value in English and Uzbek Languages. Eurasian Research Bulletin, 2, 37-39.
14. Ulmasbayeva, Malika Alisherovna (2024). TECHNOLOGIES FOR ENHANCING INTERCULTURAL COMMUNICATION IN THE PROCESS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES.. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 4 (9), 138-143.

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING PUBLITSISTIK VA IJTIMOYIY- SIYOSIY FAOLIYATIDA MILLIY UYG‘ONISH VA MA‘RIFATPARVARLIK G‘OYALARI

Furkatova Nilufar Furkat qizi

O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

Xalqaro munosabatlar va gumanitar fanlar fakulteti

“Siyosatshunoslik” yo‘nalishi talabasi

E-mail: nilufar.furkatvna@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu nazariy-tahliliy maqola ma‘rifatparvar jadid Mahmudxo‘ja Behbudi hayoti haqida ma‘lumot berib o‘tiladi. Shuningdek, jadidning o‘z millatini himoya qilish va zalolatdan qutqarishga qaratilgan maqolalari keltirib o‘tiladi. Shuningdek, uning “Turkiston viloyatining gazetasi”, “Xurshid”, “Hurriyat” kabi nashrlardagi maqolalari asosida millat, o‘zlikni anglash, ta‘lim va ijtimoiy islohot masalalariga munosabati yoritib beriladi. Tadqiqot natijalari Mahmudxo‘ja Behbudiyning jadidchilik mafkurasini shakllantirishdagi o‘rni va Turkiston milliy uyg‘onishidagi tarixiy ahamiyatini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar; jadidchilik, Mahmudxo‘ja Behbudi, publitsistika, milliy uyg‘onish, mustamlakachilik tanqidi, ma‘rifatparvarlik.

Аннотация. В данной теоретико-аналитической статье рассматриваются жизнь и деятельность просветителя-джадиди Махмудходжи Бехбуди. В работе анализируются его публицистические статьи, направленные на защиту национальных интересов и освобождение общества от невежества. На основе материалов, опубликованных в изданиях «Туркистон вилоятининг газетаси», «Хуршид» и «Хуррият», раскрываются взгляды Бехбуди на вопросы национальной идентичности, самосознания, образования и социальных реформ. Результаты исследования позволяют определить вклад Махмудходжи Бехбуди в формирование идеологии джадидизма и его историческую роль в процессе национального пробуждения в Туркестане.

Ключевые слова: джадидизм, Махмудходжа Бехбуди, публицистика, национальное пробуждение, критика колониализма, просветительство.

Abstract: This theoretical and analytical article examines the life and activities of the enlightenment-oriented Jadid intellectual Mahmudkhoja Behbudi. The study

analyzes his journalistic works aimed at protecting his nation and liberating society from ignorance. Based on his articles published in periodicals such as Turkiston Viloyatining Gazeti, Khurshid, and Hurriyat, the paper explores Behbudi's views on national identity, self-awareness, education, and social reforms. The results of the study highlight Mahmudkhoja Behbudi's significant role in shaping Jadid ideology and his historical importance in the process of national awakening in Turkestan.

Keywords: Jadidism, Mahmudkhoja Behbudi, journalism, national awakening, critique of colonialism, enlightenment.

KIRISH

XX asrning boshlari Turkiston xalqlari uchun milliy uyg'onish davri bo'ldi. Dunyodan uzilib qolgan turkiy xalqlar yana bir fojiaga duch keldi. Ushbu fojiadan qutilishning yo'li qurol-yarog' emasligini bilgan ziyolilar va taraqqiyparvarlar xalqni zalolatdan qutqarishga bel bog'lashdi. Ismoil G'aspirali Samarqandga kelganida Behbudiy uni qarshi oladi va ko'zida yosh bilan uni qarshi oluvchi ziyolilar yo'qligini aytadi. Bu ko'z yoshlar zaif kishining emas balki buyuk qalbning xalqi uchun to'kkan iztirobi edi. Ushbu voqea mustamlaka hokimiyat ham ziyolilar ishlariga jim qarab turmagani ularni iziga tushib, jismonan yo'q qilganidan xabar beradi. Ma'rifat tarqatish yo'lida taxqir va takfirlarga, bosimlarga to'xtab qolmagan shaxslardan biri Mahmudxo'ja Behbudiy edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Samarqandning Baxshitepasida tug'iladi va mahalliy mullalar qo'lida ta'lim olib, Samarqand, Buxoro madrasalarida o'qish chog'idayoq mulla, qozilarning jaholatga botganidan xunob bo'ladi. Mirzo bo'lib ishlab, qozilikka ko'tariladi. Lekin o'zining xotiralarida ham tirikchilik, ham ma'rifatparvarlik, noshirlik ishlari bilan bo'lib qozilikni tashlashga majbur bo'ladi. 1893-yildan "Tarjumon" gazetiga obuna bo'lib dunyoda bo'layotagan ishlar, hozirgi ahvol haqida bilib boradi. Mahmudxo'ja Behbudiy o'zining publitsistik faoliyatini 1902-yilda Turkistonda mahalliy tilda nashrdan chiqqan rasmiy „Turkiston viloyatining gazetisi“dan boshlagan. Ilk maqolasidayoq kommunistik mafkurani keskin rad etgan, "hayoliy", "bu toifaga qo'shulmoq biz, musulmonlar uchun nihoyatda zararlik" deb yozgan edi "Xayrul umuri avsatuxo – "Ishlarning yaxshisi o'rtachasidir" nomli Xurshid gazetasining 1906-yilgi 6-sonida. Shuningdek, o'zlikni anglashni muhim deb biladi. "Qabilasining ismini va yeti otasining otini bilmaydurg'onlarni "markuk" derlar" deb yozadi "Sart so'zi majhuldir" nomli maqolasida⁷. 1899-1900-yillarda haj safariga chiqib sayohat

⁷ "Dunyodan xabardor ma'rifatparvar", N.Nomozova "Tanlangan asarlar" 18.01.2017

qilgan davlatlaridagi ta'lim, ijtimoiy hayotdagi rivojlanishdan ruhanib, yangi usul maktablari ochish uchun harakatga tushadi. Xususan, Shakuriyning N.Ostroumov tazyiqlari ostida qolgan usuli jadid maktabini Behbudiy o'z hovlisiga ko'chirib keladi va o'z himoyasiga oladi⁸. Bundan ko'rinib turibdiki, mustamlaka hukumat tazyiqlariga qaramasdan xalq oldidagi burchidan yuz burmagan edi. Chunonchi matbuotda "Samarqandning usuli jadida maktabi Turkiston taraflarida xeyli mashxur o'ldig'indan faqat shuni kurmak uchun vorub so'ngra angladimki, maktabning shuxrati yolg'uz buning muassisi o'lon mufti Mahmudxo'ja afandi soyasida ekan" degan mazmundagi tanqidiy maqolalar uyushtiriladi. Uning bunday harakatlariga dushmanlik ko'zi bilan qaraydigan kuchlar jim turmadi. Mustamlakachilar "50 yil ilm-ma'rifatdan chetda saqlab kelgan"lari (Kuropatkin) Turkistonni osonlik bilan qo'ldan chiqarmas edilar. Fitna va ig'vo tinimsiz davom etardi. Shundaylardan biri 1917-yilning bahorida Buxoroda yuz bergan edi. Amir fevral o'zgarishlarini hisobga olib, rus elchixonasining maslahati bilan islohot e'lon qiladigan bo'ladi. Va bu farmonni ushbu elchixonaning boshlig'i janob Miller tayyorlaydi. Har xil anglashilmovchiliklarning oldini olish maqsadida sobiq general-gubernator, endilikda Rusiya Muvaqqat hukumatining Turkiston komissari Kuropatkin topshirig'iga ko'ra Samarqand ijroiya qo'mitasi Buxoroga bir necha kishilik hay'at yubordi. Ular orasida Behbudiy ham bor edi. 7-aprel islohot e'loni oldindan mo'ljallanganidek tantanaga, tantana esa fojiaga aylanadi. Amir va yoshlar, mullalar va jadidlar o'rtasida o'tib bo'lmas choh paydo bo'ladi. Miller buning aybini Behbudiyga qo'yadi. Faqat Miller emas, Toshkentda 9-aprelda boshlangan Turkiston ishchi va soldat deputatlari sovetlarining birinchi o'lka syezdida ayrim rus deputatlari Buxoro fojiasining sababini Samarqanddan «o'z ixtiyorlari bilan» borgan deputatlarga to'nkaydilar. Millatni ich-ichidan qayrash va nizo chiqarish izchil davom etadi. Behbudiy mazkur syezdda minbarga chiqib, bor voqeani tushuntirib bergan va bu haqda «Buxoro voqealari va daf'i tuhmat» ("Hurriyat" gazetasi, 1917-yil 1-may) degan maxsus maqola yozgan edi⁹. Millat sha'nini oyoqosti qiluvchi fikr-qarashlarga zarba berib, Turkiston xalqini o'z nomi bilan atamoq lozimligini talab qilib chiqdi o'zining "Sart so'zi majhuldur" maqolasida. (1915, № 22,23,25,26). Eng mashxur shiorga aylangan "Haq olinur, berilmas" maqolasi ochiqdan-ochiq qardosh xalqlarimizni birlikka chaqiradi va "Endi ishlar shu holda ekan, biz hammamiz, ya'ni qirg'iz, qozoq, o'zbek, Turkman, arab, fors, xullas, Turkistondagi, Qozog'istondagi va Turkmanistondagi barcha musulmonlar va ham mundagi yaxudiy va xristianlar birlashib, ittifoq ila shu

⁸ "Dunyodan xabardor olim", N.Nomozova, 12-15-b

⁹ Mahmudxo'ja Behbudiy: turkiston jadidchilik harakatining yo'l boshchisi, milliy ma'rifat rahnamosi. 2020.09.07

muxtoriyatning amalga kelishiga sa'y va extimom etmog'imiz lozimdur. Agarda bziga o'z boshimizga, shariat, urf va odatimizga muvofiq tirikchilik qilmoq kerak bo'lsa, hammamiz vaqtli nizo va "manman"likni qo'yib, hamma narsani esimizdan chiqorib, yolg'uz "muxtoriyat" uchun har nimarsamizni fido etmog'imiz lozimdur"¹⁰deb yozib qoldiradi. Ushbu fikrlar Behbudiyning taraqqiyparvar ziyolilar orasidagi sobitqadamlaridan biri ekanini tasdiqlaydi.

XULOSA

Jadidshunos Begali Qosimovning ta'kidlashicha: "Mahmudxo'ja Behbudiy XX asr bo'sag'asidagi Turkistonning orzu-armonlaridan biri sifatida maydonga keldi. U o'z davrining ijtimoiy-siyosiy harakatlarida faol qatnashgan eng yirik namoyandasi, yangi zamon o'zbek madaniyatining asoschisi edi. Turkiston jadidlarining tan olingan rahnamosi. Mustaqil jumhuriyat g'oyasining yalovbardori, yangi maktab g'oyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o'zbek dramachiligini boshlab bergan birinchi dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist edi. Buni ulug' millatparvarning zamondoshlari ham e'tirof etgani ma'lum. Mashhur davlat arbobi Fayzulla Xo'jaevning Behbudiy haqidagi bu so'zlarida zarracha mubolag'a yo'q. Zero, "Mahmudxo'ja Behbudiy siyosatshunos va publisist, adib va pedagog, noshir va jurnalist sifatida keng qamrovli faoliyat olib bordi. Har bir ishida bosh mezon millat va milliyat masalalari bo'ldi"¹¹. Darvoqe, mashhur tatar ma'rifatparvari Abdurashid Ibroximov Behbudiy va Shakuriyni "o'zbeklar qaxramoni" deya bejiz ta'riflamagan edi. Uning publitsistik merosi xalqni jaholatdan chiqarish, milliy o'zlikni anglash, zamonaviy ta'lim va ijtimoiy islohotlar zaruratini asoslab berishi bilan ajralib turadi. Behbudiy o'z maqolalarida mustamlakachilik siyosatining mohiyatini ochib berib, millat sha'ni va manfaatlarini himoya qilishni bosh mezon sifatida ilgari surdi. Uning ijtimoiy-siyosiy faoliyati, jadid maktablarini qo'llab-quvvatlashi, matbuot orqali xalqni uyg'otishga qaratilgan sa'y-harakatlari Turkiston jamiyatida yangi tafakkur va milliy ong shakllanishiga xizmat qildi. Behbudiyning fojiali taqdiri esa mustamlaka va keyingi siyosiy tuzumlarining jadidchilik harakatiga bo'lgan munosabatini yaqqol ko'rsatadi. Bugungi kunda Mahmudxo'ja Behbudiy merosi milliy ma'naviyat, vatanparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalarini o'rganishda muhim ilmiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib qolmoqda.

¹⁰ Haq olinur, berilmas". M.Behbudiy Samarqand, "Xurriyat" gazetasi 1918-yil, 26-yanvar

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Dunyodan xabardor ma’rifatparvar”, N.Nomozova “Tanlangan asarlar”
<https://kh-davron.uz/kutubxona/jadidlar-kutubxona/mahmudxoja-behbudiy-tanlangan-asarlar-nilufar-namozova-dunyodan-xabardor-marifatparvar.html>
2. Mahmudxo‘ja Behbudiy publitsistikasida vatan milliy g‘oya va millat tarixi masalalarining yoritilishi 03.11.2023 <https://hidoya.uz/uz/news/1153>
3. Mahmudxo‘ja Behbudiy: turkiston jadidchilik harakatining yo‘lboshchisi, milliy ma’rifat rahnamosi <https://yuz.uz/uz/news/mahmudxoja-behbudiy-turkiston-jadidchilik-harakatining-yolboshchisi-milliy-marifat-rahnamosi>
4. Mahmudxo‘ja Behbudiy https://uz.wikipedia.org/wiki/Mahmudxo%CA%BBja_Behbudiy
5. Mahmudxo‘ja Behbudiy maqolalari <https://kh-davron.uz/yangiliklar/mahmudxoja-behbudiy-maqolalar.html>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕРМИНОЛОГИИ ГЕОДЕЗИИ В УЗБЕКСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Рахимова Дилрабо Пулатовна

Каршинский государственный технический университет

преподаватель кафедры Узбекского языка и литературы

raximovadilrabo1971@gmail.com

Аннотация: В статье рассматриваются особенности использования геодезической терминологии в узбекском и русском языках, анализируются процессы заимствования, адаптации и стандартизации специальных терминов в контексте двуязычной научно-технической коммуникации. Исследование демонстрирует влияние исторических, лингвистических и культурных факторов на формирование национальной терминологии в области геодезии и картографии.

Ключевые слова: геодезическая терминология, узбекский язык, русский язык, терминообразование, заимствование, стандартизация, научно-технический перевод, двуязычие, терминологическая система.

Annotatsiya: Ushbu maqola o'zbek va rus tillarida geodezik terminologiyadan foydalanishni o'rganadi, ikki tilli ilmiy va texnik aloqa kontekstida ixtisoslashgan atamalarni o'zlashtirish, moslashtirish va standartlashtirish jarayonlarini tahlil qiladi. Tadqiqot geodeziya va kartografiya sohalarida milliy terminologiyaning shakllanishiga tarixiy, lingvistik va madaniy omillarning ta'sirini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: geodezik terminologiya, o'zbek tili, rus tili, terminologiya, o'zlashtirish, standartlashtirish, ilmiy va texnik tarjima, ikki tillilik, terminologiya tizimi.

Abstract: This article examines the use of geodetic terminology in the Uzbek and Russian languages, analyzing the processes of borrowing, adaptation, and standardization of specialized terms in the context of bilingual scientific and technical communication. The study demonstrates the influence of historical, linguistic, and cultural factors on the formation of national terminology in the fields of geodesy and cartography.

Keywords: geodetic terminology, Uzbek language, Russian language, term formation, borrowing, standardization, scientific and technical translation, bilingualism, terminology system.

ВВЕДЕНИЕ.

Геодезия как наука о форме Земли, методах измерения земной поверхности и создании географических карт обладает развитой терминологической системой, которая формировалась на протяжении столетий. В условиях глобализации научного знания и международного сотрудничества в области геодезических исследований особую актуальность приобретает проблема унификации и стандартизации терминологии в различных языках [1]. Для Узбекистана, где длительное время научно-техническая литература издавалась преимущественно на русском языке, вопрос развития национальной геодезической терминологии на узбекском языке имеет особое значение в контексте суверенизации и развития национальной системы образования и науки [2].

МЕТОДОЛОГИЯ И АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ.

Исследование базируется на методах сопоставительного лингвистического анализа, компонентного анализа терминологических единиц и описательного метода. Теоретической основой работы стали труды по терминоведению, в частности работы российских ученых, разработавших основные принципы упорядочения научно-технической терминологии [3]. В контексте узбекского языкознания важное значение имеют исследования, посвященные процессам формирования национальной терминологии в постсоветский период и проблемам терминологической стандартизации [4]. Согласно классификации способов терминообразования, предложенной в специальной литературе, выделяются следующие основные пути создания терминов: заимствование из других языков, калькирование, использование собственных языковых ресурсов и создание искусственных терминов [5].

Анализ геодезической терминологии показывает, что русский язык активно заимствовал термины из греческого, латинского, немецкого и французского языков, что связано с историей развития геодезической науки в Европе [6]. Узбекский язык, в свою очередь, заимствовал значительную часть геодезической терминологии из русского языка в советский период, однако современный этап характеризуется тенденцией к созданию терминов на основе собственных лексических ресурсов [7]. Важным аспектом является проблема многозначности и синонимии в терминологии, которая особенно остро проявляется при переходе от одноязычной к двуязычной терминосистеме [8]. Исследования показывают, что успешная терминологическая работа требует не только лингвистической компетенции, но и глубокого знания предметной области, понимания концептуальной структуры научной дисциплины [9].

Международный опыт терминологической стандартизации демонстрирует необходимость координации усилий специалистов-геодезистов и лингвистов для создания унифицированной и непротиворечивой терминосистемы [10].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ.

Сопоставительный анализ геодезической терминологии в узбекском и русском языках выявляет несколько основных закономерностей. Во-первых, значительная часть базовой терминологии в узбекском языке представлена прямыми заимствованиями из русского языка с фонетической адаптацией, например: геодезия – geodeziya, триангуляция – triangulatsiya, нивелирование – tekislash. Такой путь обеспечивает терминологическое единство и облегчает коммуникацию между специалистами, использующими разные языки. Во-вторых, наблюдается активное использование калькирования, когда структура русского термина воспроизводится средствами узбекского языка: опорная сеть – tayanch tarmog'i, высотная отметка – balandlik belgisi, горизонтальная съемка – gorizonttal syomka.

Кальки составляют существенную часть терминологии и демонстрируют возможности узбекского языка для создания прозрачных, мотивированных терминов. В-третьих, часть терминов создается на основе собственных лексических ресурсов узбекского языка, используя общеупотребительные слова в специальном значении или создавая новые композиты: o'lchash (измерение), jo'y (точка, пункт), yo'nalish (направление, азимут). Анализ морфологической структуры терминов показывает, что русская геодезическая терминология характеризуется высокой долей многокомпонентных терминов, образованных по моделям прилагательное + существительное или существительное + существительное в родительном падеже. Узбекский язык, обладая агглютинативной структурой, использует иные модели терминообразования, где определение следует за определяемым словом и связь между компонентами выражается изафетной конструкцией. Это создает определенные трудности при переводе сложных терминологических словосочетаний, требуя переосмысления структуры и иногда описательного перевода.

Проблема синонимии в узбекской геодезической терминологии связана с параллельным существованием заимствованных и исконных терминов, что отражает переходный характер современного этапа развития национальной терминологии. Например, для обозначения процесса измерения используются как заимствованное o'lchov, так и исконное o'lchash, что требует нормативного регулирования и выбора предпочтительного варианта. Анализ учебной и нормативной литературы показывает постепенное движение в сторону

стандартизации терминологии, однако процесс этот далек от завершения и требует систематической работы специализированных терминологических комиссий.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Проведенное исследование демонстрирует сложность и многоаспектность процессов формирования и функционирования геодезической терминологии в узбекском и русском языках. Основными способами терминообразования в узбекском языке являются заимствование, калькирование и использование собственных лексических ресурсов, при этом выбор конкретного способа определяется степенью освоенности понятия, наличием эквивалентов в языке и общими тенденциями языковой политики. Русский язык обладает устоявшейся, стандартизированной терминосистемой, формировавшейся на протяжении более двух столетий, тогда как узбекская геодезическая терминология находится в стадии активного развития и упорядочения. Для успешного развития национальной терминологии необходима координированная работа специалистов-геодезистов, лингвистов и терминоведов, направленная на создание унифицированных терминологических стандартов, двуязычных словарей и учебных пособий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. М.: URSS, 2019. 256 с.
2. Бегматов Э., Тожиев Ё. Ҳозирги ўзбек адабий тили терминологияси. Тошкент: Фан, 2018. 320 б.
3. Гринев-Гриневиц С.В. Терминоведение. М.: Академия, 2008. 304 с.
4. Rahmanov N. O'zbek tilida ilmiy-texnik terminologiya muammolari. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017. 240 b.
5. Даниленко В.П. Русская терминология: опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977. 246 с.
6. Куприянова Т.Ф. Геодезическая терминология русского языка: структура и семантика // Вестник Московского университета. Серия 9: Филология. 2015. № 3. С. 95-108.
7. Nurmonov A., Mahmudov N. O'zbek tilshunosligida terminologiya tadqiqotlari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. 280 b.
8. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы теории. М.: Либроком, 2012. 248 с.
9. Авербух К.Я. Общая теория термина. М.: МГОУ, 2004. 252 с.

10. International Organization for Standardization. ISO 19104:2016 Geographic information – Terminology. Geneva: ISO, 2016. 48 p.

ZAMONAVIY ARXITEKTURA VA SHAHARSOZLIK TENDENSIYALARI

Faritdinov Jur'at Nurmuxammetovich

Alfraganus University Umumkasbiy fanlar
kafedrasida katta o'qituvchisi.

e-mail: juratfarid3@gmail.com

+998990807949

Annotatsiya: Zamonaviy dunyoda arxitektura va shaharsozlik insoniyat hayotining ajralmas qismi bo'lib qoldi. Ular nafaqat binolarni qurish, balki shaharlarni rivojlantirish, jamiyatning madaniy va ijtimoiy hayotini shakllantirish, insonlarning turmush sifatini yaxshilashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada arxitektura va shaharsozlikning dolzarbligi, zamonaviy muammolar va ularni hal qilish yo'llari ,arxitektura va shaharsozlik sohalari va tendensiyalari haqida muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Zamonaviy arxitektura, tendensiyalar, shaharsozlik , infratuzilmalar, bunyodkorlik, me'morchilik.

Аннотация: В современном мире архитектура и градостроительство стали неотъемлемой частью жизни человека. Они играют важную роль не только в строительстве зданий, но и в развитии городов, формировании культурной и социальной жизни общества, повышении качества жизни людей. В данной статье рассматривается актуальность архитектуры и градостроительства, современные проблемы и пути их решения, области и направления архитектуры и градостроительства.

Ключевые слова: Современная архитектура, тенденции, градостроительство, инфраструктура, творчество, архитектура.

Annotation: In the modern world, architecture and urban planning have become an integral part of human life. They play an important role not only in the construction of buildings, but also in the development of cities, the formation of the cultural and social life of society, and the improvement of people's quality of life. This article discusses the relevance of architecture and urban planning, modern problems and ways to solve them, the fields and trends of architecture and urban planning.

Key words: Modern architecture, trends, urban planning, infrastructures, creativity, architecture.

KIRISH

Hozirgi kunda yurtimiz bo'ylab, shahar-u qishloqlarimizda ko'kalamzorlashtirish va bunyodkorlik ishlari jadal olib borilmoqda. Qurilish – bunyodkorlik, yaratuvchilik bu hayot talabi bo'lib, iqtisodiyotning yetakchi sohalaridan biri hisoblanadi. Shaharsozlik va qurilishga bo'lgan e'tibor yurtimiz iqtisodiga salmoqli hissa qo'shadi. Yangidan- yangi, zamon talabiga mos binolar, osmono'par inshootlar shahar ko'rkinini ochadi. Maqolam boshida ikki atama, arxitektura va shaharsozlik atamalariga ozgina ma'lumot berim o'tsam:

Shaharsozlik –me'morlikning yirik sohasi hisoblanadi. Shaharsozlik deganda — aholi yashaydigan hududlarni loyiha asosida rejalashtirish tushuniladi. Shaharsozlik ijtimoiy-iqtisodiy, sanitariya-gigiyena, qurilish-texnika, badiiy me'moriy masalalar majmuini qamrab oladi. Shaharsozlik majmui me'morlik va qurilish bunyodkorligi, jamiyatning ijtimoiy tizimi va ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyot darajasi, madaniyati, tabiiy iqlim sharoitlari va milliy o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Shaharsozlik o'z navbatida qishloq aholi turar joylarini rejalash, landshaft me'morligi, bog' barpo etish, tumanlarni rejalash, sanoat korxonalari, dam olish mintaqalarini ratsional ravishda joylashtirish, ekologiya masalalari kabi bir necha tarmoqlarga bo'linganligi, shahrida turar joylarning nafaqat me'moriy badiiy qiyofasiga, estetik jihatlariga, balki obodonlashtirishga — yo'llar, ayniqsa, avtomobil yo'llariga, infratuzilma (suv, oqava — kanalizatsiya, gaz, elektr va boshqalar muhandislik ta'minotlari)ga katta e'tibor beriladi. Shaharsozlikda yangi shahar, shaharcha, qishloqlarni qurish, qadimiy shaharlarni muhofaza qilish (rekonstruksiya qilish), me'moriy majmualar (ko'proq turar joy.mavzelari)ni bunyod etish bosh reja asosida amalga oshiriladi, bunda loyihalarni ishlab chiqish (tuzish) muhim o'rin tutadi.(1-rasm)

1-rasm Shaharsozlik –tushunchasi : yangilangan aholi turar joylarining arxitekturasi va zamonaviy,qulay infostrukturas misolida.

Endi arxitektura atamasiga ta'rif berib o'tilsa, Arxitektura bino va inshootlarni loyihalash, qurish va bezatish san'ati; me'morlikdir. Arxitekturaning kelib chiqishi dastlab boshpana yaratishdan boshlanganligi tufayli bino va inshootlar ichida turar-joy me'morchiligi eng qadimiy soha hisoblanadi. Qolgan bino turlarining aksariyati turar joylardan kelib chiqqan. Dastlab ibodatxonalar, keyin ustaxonalar va undan so'ng boshqa-boshqa imoratlar uy-joylardan ajralib chiqa boshlashi natijasida oldiniga soddaroq keyin esa maktab, kafe, teatr, fabrika singari murakkab bino turlari kelib chiqdi va bu uzluksiz davom etib boraveradi. Shuning uchun ham turar-joylar va ularning majmualarining shakllanishining estetik masalalarini o'rganish hamma vaqt ham me'morchilik va shaharsozlikda o'ta muhim masala hisoblanadi. Shunday qilib, arxitektura insoniyat taraqqiyotining bir turi bo'lib, uni oddiy qurilish ishi bilan chegaralab boimaydi, lekin, uni faqat badiiy ijod turi deb ham bo'lmaydi. Har bir davrda arxitektura tushunchasi turlicha talqin etilgan. Shuningdek, arxitektura ta'limi 21-asr uchun haqiqatan ham barqaror yangi dizaynlarni ishlab chiqarishga yordam beradigan birinchi qadam bo'lishi kerak.

Inson hayoti va faoliyati uchun zarur bo'lgan makonning loyihasini yaratish va uni qurish me'morlik san'atining mazmunini tashkil etadi. Turar joylar, yo'llar, hiyobonu maydonlar, yirik suv inshoot va madaniy xordiq uchun mo'ljallangan me'moriy majmualar hammasi shu san'atning turli ko'rinishlaridir. Bular uning bosh quruvchisi - arxitektori (me'mori) tomonidan loyihalashtiriladi va rahbarligida amalga oshiriladi. Bino va inshootlarning nima maqsadga xizmat qilishi, ya'ni ularning bajaradigan vazifasi aniqlanadi, uning to'g'ri hal qilish esa me'morlik asarini yaratishdagi asosiy omillardan hisoblanadi.

Yana bir tomondan -Arxitektura – sun'iy fazoviy muhit yaratish vazifasiga ega bo'lgan shunday faoliyat sohasiki, qaysiki bunda jamiyat va alohida odamlarning barcha hayotiy jarayonlari sodir bo'ladi – mehnat, xo'jalik, ma'daniyat, munosabat, hordiq va boshqalar. Moddiy ishlab chiqarish sohasi kabi, arxitektura qurilish texnikasiga tayanadi, moddiy muhit kabi – jamiyatning ijtimoiy sharoitini aks ettiradi, san'at kabi – chuqur hissiy ta'sir ko'rsatishga qodir. Binolar, inshootlarni va ular majmuasini me'moriy loyihalash bino vazifasi talablari, fizik qonunlar va estetik qonunlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Arxitektura va shaharsozlik aslida - bu insoniyat hayotini shakllantirishda ajralmas rol o'ynaydigan, bir-biri bilan chambarchas bog'liq ikki soha. Ularni quyidagicha tushunish mumkin:

- Binolarni loyihalash va qurish san'ati va fanidir. U binolarni estetik jihatdan chiroyli, funktsional va xavfsiz qilishga qaratilgan.

•Arxitektura binolarning ichki va tashqi dizaynini, materiallarni tanlashni, konstruksiyalarni loyihalashni, energiya samaradorligini ta'minlashni, yoritishni, shamollatishni va boshqa ko'plab jihatlarni o'z ichiga oladi.

•Arxitektura odamlarning turmush sifatini yaxshilash, ularga qulay va xavfsiz muhit yaratish, jamiyatning madaniy va ijtimoiy hayotini shakllantirishga qaratilgan.

•Shaharsozlik shaharlarning infratuzilmasini, transport tizimini, turar joylarni, jamoat joylarini, ekologik jihatlarni va boshqa ko'plab jihatlarni o'z ichiga oladi.2-rasm

•Shaharsozlikda shaharlarni ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan barqaror rivojlantirishga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqiladigan soha.

•Shaharsozlik shaharlarda yashaydigan odamlarning hayot sifatini yaxshilash, ularga qulay va xavfsiz muhit yaratish, jamiyatning rivojlanishiga hissa qo'shishga qaratilgan.

Arxitektura va shahrsozlik o'rtasidagi bog'liqlik :

Arxitektura va shaharsozlik bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Shaharlarning infratuzilmasi va jamoat joylarini loyihalash arxitektura elementlaridan foydalanadi, binolar esa shahar kontekstida joylashgan bo'lib, shaharning umumiy estetikasiga ta'sir qiladi. Arxitektura va shaharsozlik insoniyat hayotini shakllantirishda ajralmas rol o'ynaydi. Ular binolarni qurish, shaharlarni rivojlantirish, jamiyatning madaniy va ijtimoiy hayotini shakllantirish, insonlarning turmush sifatini yaxshilashga qaratilgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda shaharsozlik keng miqyosda rivoj topib, zamonaviy me'morchilik yechimlari asosida shaharlarning qiyofasi kundan-kunga chiroy ochib bormoqda. Shu jihatlardan olib qaraganda, shaharsozlik inson madaniyati va ma'naviyatini rivojlantiruvchi omillardan biri bo'lib qoladi.

Zamonaviy arxitektura va shaharsozlikning dolzarb mavzu sifatida ko'radigan bo'lsak:

•Shaharlarning tez sur'atlarda kengayishi va aholining ko'payishi tufayli turar joy va infratuzilma yetishmasligi, transport muammolari, ifloslanish va boshqa salbiy oqibatlarni nazarda tutgan holda.

•Energiya iste'moli va iqlim o'zgarishi global muammolarga aylanishi. Binolar va shaharlarning energiya samaradorligini oshirish muhimligi.

•Arxitektura va shahrsozlikning ijtimoiy adolat masalalariga, masalan, kam ta'minlangan oilalar uchun arzon turar joy ta'minlash, nogironlarga qulay sharoit yaratish,

- Tarixiy binolar va yodgorliklarni muhofaza qilish, ularni zamonaviy hayotga uyg'unlashtirish muhim vazifa sifatida.
- Zamonaviy texnologiyalar, masalan, 3D bosma, datchiklar, sun'iy intellekt arxitektura va shaharsozlikda yangi imkoniyatlar yaratilishiga asos bo'la oladi.

2-rasm .Ekologik toza shaharsozlik

Arxitektura va shaharsozlik dolzarbligi zamonaviy jamiyatning rivojlanishi va barqarorligi uchun muhimdir. Ushbu sohalarning muammolarini hal qilish uchun ekologik barqaror shaharlar yaratish, jamoat transporti tizimini rivojlantirish, arzon va qulay turar joylar qurish, ijtimoiy adolatni ta'minlash va texnologiyalarni qo'llash kerak.

Yurtimizda shaharsozlik ko'lamini oshirish uchun ham bir qator harakatlar qilinmoqda. Shu sabab arxitektura va shaharsozlik sohalari jadal rivojlanayotgandur. Bunga yorqin misol sifatida:

Prezident tomonidan 2024 yil 10 sentabrdagi "Shaharsozlik faoliyati sohasida davlat boshqaruvi va aholi punktlarining shaharsozlik hujjatlarini ishlab chiqish tizimi takomillashtirilishi munosabati bilan Shaharsozlik kodeksiga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qonun imzolanganini qayd etishimiz mumkin.

Ushbu kodeks orqali: Ma'muriy islohotlar doirasida bir qator respublika ijro etuvchi hokimiyat organlarini transformatsiya qilish munosabati bilan Shaharsozlik kodeksiga ushbu organlarning nomi va vakolatlarini aniqlashtirish, shuningdek aholi punktlarining shaharsozlik hujjatlarini tayyorlash tizimini takomillashtirish uchun tegishli o'zgartirishlar kiritilishi;

Qonun bilan Shaharsozlik kodeksiga O'zbekiston hududini rivojlantirishni rejalashtirish bosh tarhini hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar

hududlarini rivojlantirishni rejalashtirish tarhlarini ishlab chiqish yo‘li bilan aholi punktlarining shaharsozlik hujjatlarini tayyorlash tizimini takomillashtirishni nazarda tutuvchi o‘zgartirishlar ham kiritilishi;

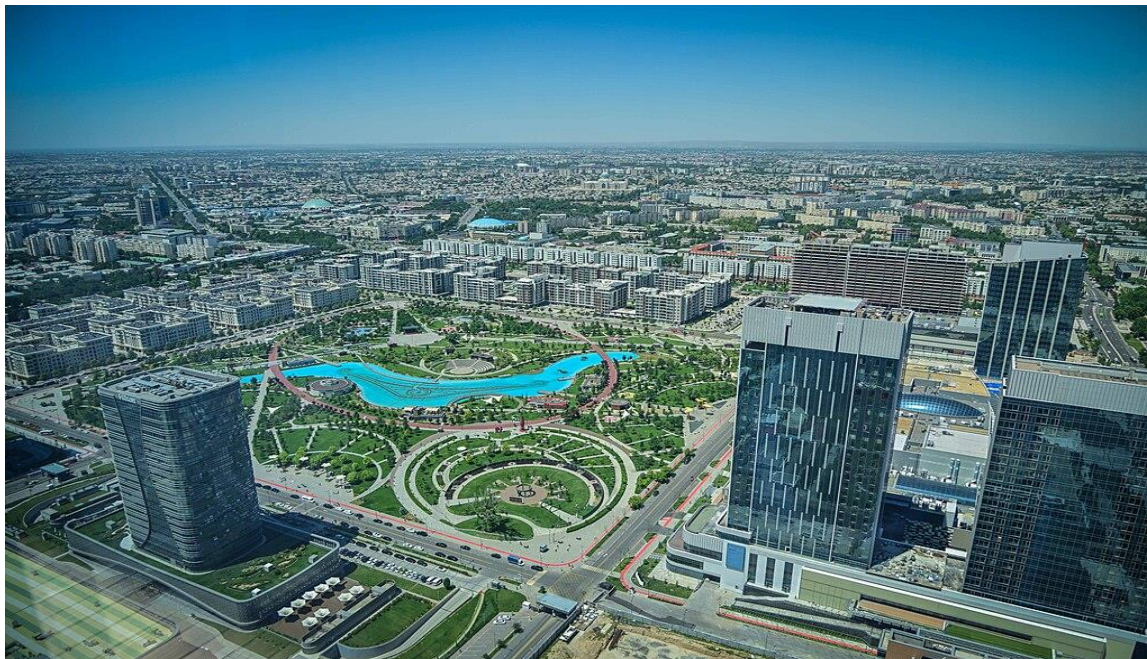
Hujjatning qabul qilinishi shaharsozlik faoliyati sohasida davlat boshqaruvi tizimini, shuningdek O‘zbekiston hududini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning uzoq muddatli prognozlariga muvofiq shaharsozlik hujjatlarini tayyorlash tizimini takomillashtirishga xizmat qilishi ta’kidlandi.

Bundan o‘n yillar ilgari qurilgan uy-joylar bilan yurtimizning bugungi qiyofasini aslo solishtirib bo‘lmaydi. Bir paytlar xorij filmlaridagina ko‘rgan ajoyib qiyofadagi binolar bugun O‘zbekistonimizning barcha hududlarida qad rostlamoqda. Bunga yorqin misol sifatida Tashkent city –ya’ni tarixda Olmazor va O‘qchi mahallasi deb yuritilgan joy avval va hozirgi ko‘rinishi judafarqli. Bu ham bo‘lsa shaharsozlik va arxitekturaning natijasi. 3-rasm

Har qanday loyiha eng avvalo, puxta o‘rganish va izlanishlar natijasida yaratilishi kerak. Shu bois, loyihaga buyurtma olingach, eng avvalo, obe’kt sinchkovlik bilan o‘rganib chiqiladi. Masalan, baland qavatli bino qurilishi lozim, ammo uning atrofidagi imoratlar bir qavat bo‘lsa, bu vaziyatda buyurtmachi bilan kelishgan holda, Shaharsozlik norma va qoidalariga muvofiq loyihaga boshqa yechim topiladi.

*Markazdagi ulkan kvadrat — Tashkent City qurilish joyi. Yandex.Karti.
Toshkent 2017yil*

(3-rasm) Tashkent city 2023yil

Maqolamning so'nggi bobida shaharsozlik tendensiyalarga ham to'xtalib o'tmoqchiman. Tendensiya o'zi nima?

Tendensiya bu Taraqqiyot yo'nalishi; biror narsaga qiziqish, moyillik, intilish. Va

Ma'lum o'y-mulohaza, tasvir yoki asarning asosiy mazmuni, g'oyasi hisoblanadi. Demak shunday ekan arxitektura va shaharsozlikning ham o'ziga hos o'y-mulohaza qilinadigan g'oyalari bor.

Bizning hozirgi kunimizda shaharlar tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda va bu jarayon turli xil muammolarni, jumladan, atrof-muhitni ifloslanishi, transport muammolari, ijtimoiy tengsizlik va boshqalarni keltirib chiqarmoqda. Shuning uchun ham zamonaviy shaharsozlikda barqarorlik, innovatsiya va ijtimoiy adolatga asoslangan yangi tendensiyalar kuzatilmoqda. Ya'ni :

Barqaror shaharlar tendensiyasida:

- **Ekologik Tozalik :** Energiya samaradorligini oshirish, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, chiqindilarni qayta ishlash, havo va suv ifloslanishini kamaytirishi, karbon izini qisqartirish kabi ekologik muammolarni hal qilishga qaratilgan strategiya.
- **Yashil Infrastruktura:** Yashil maydonlar, parklar, bog'lar, o'rmonzorlarni kengaytirish, shahar havosini tozalash, bioxilma-xillikni saqlash, shahar issiqlik ortishiga qarshi kurashish va yashash sifatini yaxshilash.(4-rasm)

- Suv Resurslarini Boshqarish: Suv resurslarini samarali ishlatish, suvni tozalash, suv tejaydigan texnologiyalarni joriy qilish va suv ta'minotini yaxshilash.
- Iqlim O'zgarishiga Moslashish: Suv toshqinlari, issiqlik to'lqinlari, qurg'oqchilik kabi tabiiy ofatlarga qarshi chidamli shaharlarni qurish.

4-rasm.

Innovatsion Texnologiyalar:

•Aqlli Shaharlar: Shahar infrastrukturasi sensorlar, dasturiy ta'minot va ma'lumotlarni tahlil qilish tizimlari bilan jihozlash, transportni boshqarish, energiya samaradorligini oshirish, xizmatlarni yaxshilash va shaharni samaraliroq boshqarish.

•3D Bosma Texnologiyalari: Arzon va tez quriladigan turar joylar, infratuzilma obyektlari va shahar jihozlari yaratish, bu esa shahar qurish jarayonini tezlashtiradi va arzonlashtiradi.

Mobil Transport: Avtomobilga asoslangan transport tizimidan uzoqlashish, jamoat transportini rivojlantirish, piyoda va velosiped yo'llarini kengaytirish, transport tizimini optimallashtirish va shaharlardagi tirbandlikni kamaytirish.(5-rasm)

5-rasm. Piyodalar va velosipedlar uchun yo'laklar aks ettirilgan surat
Ijtimoiy Barqarorlik tendensiyasida

•Inklyuziv Shaharlar: Barcha aholi qatlamlari uchun teng imkoniyatlar yaratish, nogironlarga qulay sharoitlar yaratish, ijtimoiy va madaniy xilma-xillikni hurmat qilish, shaharni barcha uchun qulay va xavfsiz qilish.

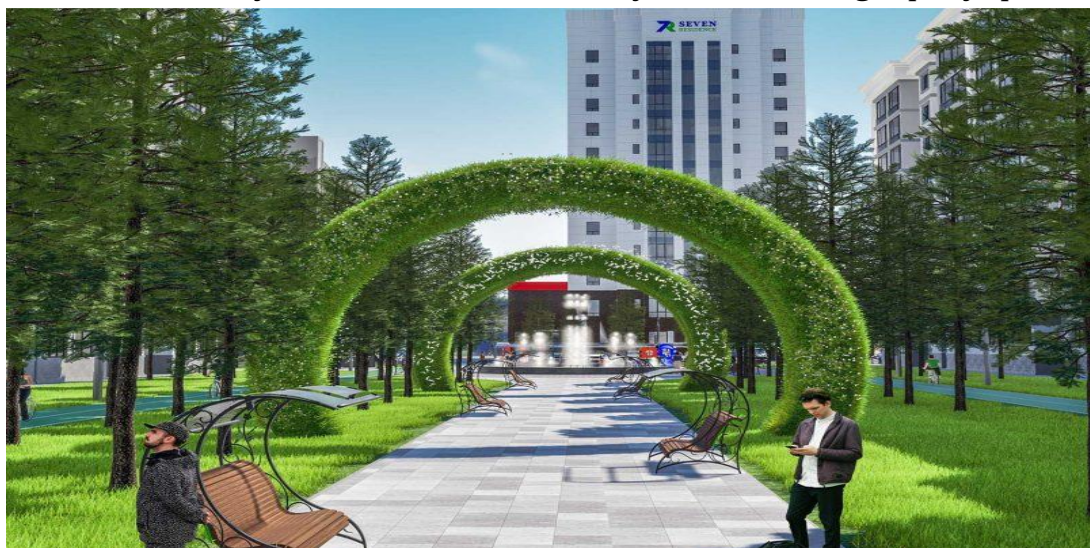
•Ijtimoiy Infrastruktura: Bog'chalar, maktablar, shifoxonalar, kutubxonalar, madaniyat markazlari va boshqa ijtimoiy obyektlarni rivojlantirish, aholi ehtiyojlarini qondirish va ijtimoiy hayotni yaxshilash.

•Jamoat Makonlari: Ochiq, funksional va estetik jihatdan yoqimli jamoat makonlarini yaratish, ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va shahar hayotini boyitish.

Shahar Dizayni va Estetika:

- Shahar Landshaftlari: Shaharni go'zallashtirish, yashil maydonlarni kengaytirish, haykallar va me'moriy yodgorliklarni qurish, shaharni estetik jihatdan yoqimli qilish (6-rasm).

- Funksional Dizayn: Shaharni rejalashtirishda funksionallik va ergonomikaga e'tibor qaratish, yo'llar va piyoda yo'llarini qulay va xavfsiz qilish, infratuzilmani yaxshilash va shaharni foydalanuvchilarga qulay qilish.

6-rasm Toshkentda ladshaft dizayni yordamida alleyalar.

Xulosa qilib aytganda, Arxitektura va shahrsozlik insoniyat hayotini shakllantirishda ajralmas rol o'ynaydi. Ular binolarni qurish, shaharlarni rivojlantirish, jamiyatning madaniy va ijtimoiy hayotini shakllantirish, insonlarning turmush sifatini yaxshilashga qaratilganligini yuqorida ta'kidlab o'tdim va albatta, zamonaviy shahrsozlik tendensiyalari shaharlarni ekologik toza, barqaror, inklyuziv va innovatsion qilishga qaratilgan. Ushbu tendensiyalarni amalda qo'llash orqali biz o'sib borayotgan shaharlarni kelajakda yashaydigan va rivojlanadigan joyga aylantirishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. BIOURBANIZM – TABIAT VA SHAHARSOZLIK A.Q. Baydjanov Urganch davlat universiteti katta o'qituvchisi B.A. Polvanov Urganch davlat universiteti stajyor o'qituvchisi Toshkent 2022
2. KADABAYEVA SHAXNOZA SAIDJANOVNA «ARXITEKTURA VA SHAHARSOZLIK ASOSLARI» 2023
3. M.MUXAMEDOVA “ME’MORCHILIK ASOSLARI” T-2018
4. X. PO ‘LATOV SHAHARSOZLIK TARIXI T-2008
5. M.Q Ahmedov Shaharlar estetikasi T-2016
6. <https://uz.wikipedia.org/-shaharsozlik>
7. <https://yoshlarkelajagimiz.uz/shaharsozlik-ma'lumotlar>
8. (maqolada foydalanilgan suratlar olingan)
9. <https://uz.wiktionary.org/wiki/arxitektura>
10. <https://yuz.uz/uz/news/qurilish-materiallari-sanoati-yangi-davr-yangi-imkoniyatlar>
11. <https://www.ecocertify.org/uz> –(maqolada foydalanilgan suratlar olingan)
12. <https://www.gazeta.uz/oz/2017/10/25/uqchi-olmazor/> (maqolada foydalanilgan suratlar olingan)
13. <https://www.gazeta.uz/oz/2024/07/12/green-cities/>(maqolada foydalanilgan suratlar olingan)
14. <https://artdeco.uz/landshaftniy-dizayn-v-tashkente/> (maqolada foydalanilgan suratlar olingan)

SURXONDARYO VILOYATI SHAROITIDA KARTOSHKADA UCHRAYDIGAN ZAMBURUG'LI KASALLIKLARINI O'RGANISHNING AYRIM DOLZARB MASALALARI

Xalmuminova Gulchexra Qulmuminovna -

Termiz davlat muxandislik va
agrotexnologiyalar universiteti dotsenti

Soxibova Xadichabonu Erkin qizi-

Termiz davlat muxandislik va
agrotexnologiyalar universiteti magistranti
soxibovaxadichabonu@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada Surxondaryo viloyati agroiklim sharoitida kartoshka (*Solanum tuberosum* L.) ekinlarida keng tarqalgan zamburug'li kasalliklarning tur tarkibi, ularning tarqalish darajasi hamda bioekologik xususiyatlari atroflicha tahlil qilingan. Tadqiqot davomida kartoshkaning vegetatsiya davrida uchraydigan asosiy zamburug'li kasalliklar, jumladan fitoftoroz, alternarioz, rizoktonioz va boshqa patogenlarning rivojlanish qonuniyatlari, ularga ta'sir etuvchi iqlim va agrotexnik omillar o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Fuzarioz, vertitsillyoz, fitoftoroz, zamburug', nav, kasallik, urug', tugunak, kartoshka, infeksiya, mitseliy, sklerotsiy.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the species composition, distribution level, and bioecological characteristics of widespread fungal diseases affecting potato (*Solanum tuberosum* L.) crops under the agroclimatic conditions of the Surkhandarya region. The study examines the major fungal diseases occurring during the potato growing season, including late blight, alternaria blight, rhizoctoniosis, and other pathogens, focusing on their development patterns as well as the climatic and agrotechnical factors influencing their spread and severity.

Keywords: *Fusarium* wilt, *verticillium* wilt, late blight, fungus, variety, disease, seed, tuber, potato, infection, mycelium, sclerotium.

KIRISH

Kartoshka oziq-ovqat sanoatining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lgan oziq-ovqat sanoatida muhim o'ringa ega. U dunyoning eng ko'p iste'mol qilinadigan mahsulotlaridan biri bo'lib, vitamin va minerallar bilan boyitilgan. Kartoshkada kaliy, magniy, temir, C va B guruh vitaminlari mavjud bo'lib, ular yurak-qon tomir tizimini

qo'llab-quvvatlash, immunitetni mustahkamlash va ovqat hazm qilish jarayonini yaxshilashga yordam beradi. Surxondaryo viloyati janubiy mintaqada joylashgani uchun qish oylarida ham issiq kunlar ko'p bo'lishi, bu esa isitilmaydigan plastik issiqxonalarda mahsulot yetishtirish imkonini berishini ma'lum. Asosan, oqbo'sh karam, gulkaram, bosh salat, salat, rediska, shirin qalampir, ko'kat sabzavotlar, shuningdek, poliz ekinlari va kartoshka kabi mahsulotlar ekiladi.

METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqot 2023–2025-yillar davomida Surxondaryo viloyatining turli tumanlarida joylashgan kartoshka ekiladigan dala va fermer xo'jaliklarida olib borildi. Tadqiqot obyekti sifatida kartoshka (*Solanum tuberosum* L.) ekinlarida uchraydigan asosiy zamburug'li kasalliklar tanlab olindi.

Kasalliklarning tur tarkibini aniqlash maqsadida dala kuzatuvlari, vizual diagnostika hamda klassik fitopatologik usullardan foydalanildi. Zararlangan barg, poya va tugunak namunalari laboratoriya sharoitida o'rganilib, patogen zamburug'lar mikroskopik tahlil asosida aniqlandi. Zamburug'larning mitseliy, konidiy va sklerotsiy tuzilmalari morfologik belgilari asosida tavsiflandi.

Kasalliklarning tarqalish darajasi va zararlanish intensivligi umumiy qabul qilingan fitopatologik shkalalar asosida baholandi. Shuningdek, kasalliklarning rivojlanishiga ta'sir etuvchi agrotexnik (almashlab ekish, sug'orish, o'g'itlash) hamda iqlim omillari (harorat va namlik) tahlil qilindi.

TAHLIL

Mamlakatimizning janubiy hududi bo'lmish Surxondaryo viloyatida kartoshkaning fuzarioz so'lishi, fuzarioz (quruq cherish), vertitsillioz, fitoftoroz, alternarioz va boshqa zamburug'li kasalliklari ham uchraydi. Kartoshka fuzarioz so'lishi (fuzarioz vilt). Kasallikni *Fusarium oxysporum* f. *tuberosi* va boshqa *Fusarium* turkumiga mansub gifomiset zamburug'lar qo'zg'atadi. Ular issiqsevar zamburug'lar bo'lib, butun dunyoda, jumladan O'zbekistonda ham keng tarqalgan. Vertitsillez viltidan farqli o'laroq, fuzarioz kartoshkaning tez so'lishiga olib keladi, bunda so'lish o'simlik tepasidan pastga tarqaladi. Pastki barglar sarg'ayadi, yuqori yarusdagilarida xlorotik dog'lar paydo bo'ladi, o'simlik tepasi qizg'ish tus oladi, ildiz va ildizpoyalari chirydi, o'tkazuvchi to'qimalari mitseliy bilan to'lib, tiqilib qoladi, zamburug' metabolitlari o'simlikni zaharlaydi. Kartoshka tuganaklari fuzarioz quruq chirishi. Kasallikni *Fusarium oxysporum*, *F. sambucinum*, *F. culmorum*, *F. solani* va ba'zi boshqa *Fusarium* turlari qo'zg'atadi. Kartoshka tuganaklari o'suv davrida odatda zararlanmaydi, ularning ko'pchiligi hosilni kavlab olish, qoplash, omborxonaga tashish va joylash paytlarida zararlanadi. Qo'zg'atuvchilar mexanik jarohatlar, sovuq urgan joylar, hasharotlar va boshqa patogen zamburug'lar

shikastlagan to'qimalar orqali tuganaklarga kiradi va zararlaydi. O'zbekistonda uyumlarda va omborxonalarda saqlanadigan tuganaklarning eng ko'p tarqalgan chirishi fuzariozdir. Kasallik ko'pincha tuganaklar 2–3 oy saqlanganda paydo bo'ladi. Fuzarioz bilan yengil zararlangan kartoshkalarda chirish kuchayadi. Hatto normal sharoitda ham 10% gacha tuganaklar chirib ketadi; yuqori harorat va namlikda kartoshkaning 30–50% va undan ham ko'prog'i yo'qotilishi mumkin. Urug'likka mo'ljallangan, fuzarioz bilan zararlangan tuganaklar, ayniqsa ular bo'laklarga kesib ekilsa, tuproqda chirib ketishi mumkin. Ulardan nihol o'smasligi yoki zaif, nimjon nihollar chiqib, keyinchalik so'lishi kuzatiladi. Kartoshka vertitsillyoz so'lishi (vertitsillyoz vilt). Kasallikni *Verticillium albo-atrum* va *V. dahliae* zamburug'lari qo'zg'atadi. Kasallik ko'p mamlakatlarda, jumladan O'zbekistonda ham qayd etilgan, ammo uning kartoshkada tarqalishi va hosilga zarari yetarlicha o'rganilmagan. So'lish odatda o'simliklar gullash davrida yoki keyinroq, ko'pincha pastki barglarning bir tomoni sarg'ayishi bilan boshlanadi. Poyaning pastki qismi qiya kesilsa, o'tkazuvchi to'qimalarda qo'ng'ir dog'larni ko'rish mumkin. Ko'pincha o'simliklar so'limasdan sarg'ayadi, vaqtidan oldin yetiladi va quriydi. Tuganaklarning ichida va o'tkazuvchi to'qimalarda yoki ularning bir qismida och-qo'ng'ir, katta tuganaklarning ko'zchalarida esa pushtiroq yoki qizg'ish dog'lar paydo bo'ladi. Bunday tuganaklar omborxonada saqlash paytida chirib ketadi. Zamburug' mitseliy va sklerotsiylari yordamida o'simlik qoldiqlarida va tuproqda ko'p yillar davomida, keyingi mavsumgacha zararlangan tuganaklarda ham saqlanadi.

NATIJA

Kartoshka tuganaklari fuzarioz quruq chirishi bilan kurash choralari. Kartoshka hosilini ehtiyotkorlik bilan kavlab olish, qoplash, tashish va omborxonalarga joylash. Yangi to'plangan tuganaklarni biroz yuqori namlik sharoitida saqlash ularning ustidagi yaralar qotishini ta'minlaydi va infeksiya tarqalishini kamaytiradi. Kartoshkani quruq, zararsizlantirilgan omborxonalarda 3–5 °C harorat va 90–95% nisbiy namlik (HNN) sharoitida saqlash. Urug'lik sifatida sog'lom tuganaklarni kesmasdan, fungitsid bilan dorilab ekish. O'suv davrida tuproq namligi 60–85% atrofida bo'lishini ta'minlash, dalaga organik va mineral o'g'itlarni balansini saqlagan holda solish, nordon tuproqlarni ohaklash. Dalaga kartoshka 3–4 yilda bir marta ekiladigan almashlab ekishni joriy etish. Chidamli navlar ekish (*Rannyaya roza* va *Berlihtingen* navlari chidamsiz, *Lorkh* va *Voltman* navlari esa chidamli). Kartoshka vertitsillyoz so'lishi (vertitsillyoz vilt). Kurash choralari – almashlab ekish, urug'lik tuganaklarni ekishdan oldin fungitsid bilan dorilash, dalani keragidan ortiqcha yoki kam sug'ormaslik, sistemali fungitsidlardan birini purkash tavsiya

qilinadi. Kartoshka fitoforozi bilan kurash choralari. Chidamli yoki tolerant navlar yaratish va qo'llash. Jo'yaklarni baland qilish. Ekishdan oldin urug'lik tuganaklar zararlangan yoki zararlanmaganligini tahlil qilib, sog'lomlarini tanlab olish.

XULOSA

Surxandaryo viloyati sharoitida kartoshkaning eng ko'p tarqalgan kasalliklariga fitoforoz, alternarioz, rizoktonioz, fuzarioz kabi zamburug'li kasalliklar kiradi. Bu zamburug'li kasalliklar hosilga sezilarli darajada zarar yetkazadi va saqlash davrida ham zarari kuzatilgan. Bu kasalliklar o'sish davrida barg, poydevor va tuganaklarini zararlab, hosildorlikni pasaytiradi, sifatsiz mahsulotga olib keladi. Bu kasalliklar bilan samarali kurashish uchun bir nechta choralar tavsiya etilgan. Hozirgi kunda u kurash usullaridan samarali foydalanib kelinmoqda. shuningdek: organik va biologik kurash usullari ham tadbiiq etilmoqda. Surxandaryo va boshqa viloyatlarda antagonistik mikroflora asosida biopereparatlar ishlab chiqilmoqda va ular kasalliklarni kamaytirishda qo'shimcha vosita sifatida foydalanilishi mumkin. Ummuman olganda, kartoshkaning zamburug'li kasalliklarini samarali boshqarish uchun ko'p qirrali yondashuv – agrotexnik, biologik va kimyoviy himoya choralari birlashtirish talab etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.

1. M.T.Arslanov, K.S.Komilov, Sh.K.Aliev, M.M.Raximov O'SIMLIKLARNI KARANTIN ZARARKUNANDA VA KASALLIKLARI (Darslik) Bosmaxonaga 2020 yil 30 dekabrda ruxsat etildi. Bichimi 60x841/16. Hajm.
2. O'simliklarni himoya qilishda ilmiy tadqiqot ishlari B.A Sulaymonov, B.Q. Muxammadiyev, Z.G'. Nosirova Toshkent 2019.
3. O'simliklarni kimyoviy himoya qilish B.A.Sulaymonov, X.X.Kimsanboyev, A.R.Anarboyev, B.S.Boltayev, U.D.Ortiqov, B.S.Xamroyev Toshkent 2020.
4. E. A. Xolmurodov . M. A. Zuparov . P . K . Sattorov. N . T. Hakimova . X. X. Nuraliyev . Qishloq xo'jalik fitopatologiyasi ToshDAU - 2013.

ILK HUQUQSHUNOS O'ZBEK AYOLI – XADICHA SULAYMONOVA

Xakimxo'jayeva Sevd Kamol qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti

Ommaviy huquq fakulteti 2-bosqich talabasi

sevdokakimxojayeva@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ilk o'zbek huquqshunos ayoli, yuridik sohaga beqiyos hissasini qo'shib kelgan, o'zbek tarixida ilm-fan, huquq va davlat boshqaruvi faoliyatining rivojlanishida asosiy ro'l o'ynagan olimalarimizdan biri Xadicha Sulaymonova haqida so'z boradi. Akademik Xadicha Sulaymonova o'z kasbiy faoliyati davomida O'zbekiston SSRning ayni ko'zga ko'ringan yosh huquqshunoslaridan bo'lib, o'z tajriba, bilim va salohiyati bilan butun jamiyat, ayniqsa Markaziy Osiyo ayol-qizlarining huquq va erkinliklarini xalqaro darajada himoya qila olishga muvaffaq bo'lgan olimalarimizdan biri hisoblanadi.

Kalit so'zlar: akademik, SSR Oliy sud raisi va Adliya Vaziri, huquqshunos, rektor, xalqaro konferensiyalar, dissertatsiyalar.

Abstract: This article is about Khadicha Sulaymanova, the first Uzbek woman lawyer, one of our scholars who made an invaluable contribution to the legal field and played a key role in the development of science, law and public administration in Uzbek history. Academician Khadicha Sulaymanova was one of the outstanding young lawyers of the Uzbek SSR during her professional career and is considered one of our scholars who, with her experience, knowledge and potential, managed to protect the rights and freedoms of the entire society, especially the women and girls of Central Asia, at the international level.

Keywords: academician, Chairman of the Supreme Court of the SSR and Minister of Justice, lawyer, rector, international conferences, dissertations

Аннотация: Данная статья посвящена Хадиче Сулеймановой, первой узбекской женщине-юристу, одной из наших ученых, внесшей неоценимый вклад в юридическую сферу и сыгравшей ключевую роль в развитии науки, права и государственного управления в истории Узбекистана. Академик Хадича Сулейманова была одной из выдающихся молодых юристов Узбекской ССР на протяжении своей профессиональной карьеры и считается одной из наших ученых, которая своим опытом, знаниями и потенциалом сумела защитить права и свободы всего общества, особенно женщин и девочек Центральной Азии, на международном уровне.

Ключевые слова: академик, председатель Верховного суда ССР и министр юстиции, юрист, ректор, международные конференции, диссертации.

KIRISH

Davlat va jamiyatning asosiy tayanchi mamlakatdagi qonunlarning aniqda ishlashi, ularning inson manfaatlari foyidasiga qabul qilinishi hamda huquq sohasidagi har bir amalga oshirilayotgan islohotlar adolatli bo'lishini talab etadi. Shu nuqtai nazarda o'zbek tarixida ilm-fan, huquq va davlat boshqaruvi sohalariga o'z hissasini qo'shib kelayotgan olim-olimalarimiz ham yo'q emas. Shular orasida o'zining butun hayoti bilan adolatni himoya qilgan, jasorati bilan huquq sohasida yangi cho'qqilarni zabt etgan buyuk siymolarimizdan biri – Xadicha Sulaymonovadir. U nafaqat huquqshunos olim, balki ayollarning yuridik sohadagi o'rne va nufuzini oshirishga yo'l ochgan fidoyi, adolatparvar ayol bo'lib, har bir qiz va ayollarning huquq va erkinliklarini xalqaro darajada himoya qilgan olimalarimizdan hisoblanadi.

XX asr boshlari, SSSRning o'tkazayotgan islohotlaridan aziyat chekayotgan insonlar orasidan Andijon taraflarga bir sayyoh yigit keladi. Ismi Sulaymonqul Kelginboyev. U bir mahallaga kelib joylashadi, yashaydi va mahalla a'zolari bilan tanishadi. Mahalladagi eng ziyoli oilaning qizi Otincha bibiga ko'ngil qo'yadi va bir yil o'tar-o'tmas Otincha bibiga uylanadi. 1913-yilning jazirama yoz kunlarida Xadicha tavallud topadi. Xadicha tug'ilishi bilan o'tkir nigoh, chuqur qarashlar sohibasi edi. Xadicha 1924-yil akasi Yusuf, opasi Mo'tabar, ukasi Niyoz bilan teng maktabga borishadi. Matonat sohibamiz yoshlik chog'lardan o'qishga qiziquvchan bo'lib ulg'aydi va doim onasidan otasi qanday inson bo'lgani haqida so'rar edi. Otasidan erta ayrilganligi sababli yosh qizaloq ko'pgina tillarni o'rganishni istar, ammo imkoniyati bo'lmasdi. Otasi Sulaymon 1919-yil Andijon shahriga bostirib kirgan qurolli bosqinchilar o'qidan halok bo'ladi. Xadichaning orzu-maqсадlari tomon ilk qadamlarini bosishiga esa Nurxon voqeasi sabab bo'lib qolgan edi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XX asr o'rtalari SSSRning murakkab islohotlar davrida, ayniqsa, 1926-yil o'zbek zamiriga paranjini yechib tashlash to'g'risidagi hujum kompaniyalari boshlandi. Bu islohot sababli barcha ayollar paranjini tashlaydilar, shu qatori iste'dodli san'atkor Nurxon ham. O'sha paytning yonmas olovi hisoblangan Nurxon hayotida 1926-yil mas'um voqea ro'y beradi (sahnaga paranjisiz holda chiqadi. Ornomusga chidolmagan akasi Nurxonni pichoqlab tashlaydi). Nurxonning akasining jinoyati ochiq sud muhokamasi ko'riladi. Sud majlisida Xadicha Sulaymonovanning ustozlari Tojixon Shodiyeva bilan birgalikda nutq so'zlaydilar. Uyga shoshib yugurib kelgan Xadicha: "Aya, huquqshunos bo'laman" – deydi, onasi esa bu qiyin kasb

ekanligi, ayniqsa, ayol kishi uchun murakkab soha ekanligini aytib o'tadi. Ammo yoshligidan qat'iylik ruhida katta bo'lgan Xadicha huquqshunoslik kasbi uchun harakat qilishni boshlaydi va Sovet Qurilish va Huquq ilmiy-tadqiqot institutining tayyorlov bosqichiga o'qishga kiradi. Bir yildan so'ng uzoq ilmiy mehnat qilib, Jahon Obidova nomidagi Sovet Qurilish va huquqiy ilmiy-tadqiqot instituti ikkinchi kursiga qabul qilinadi. Uning huquqshunoslik sohasiga kirib kelishi ayni shu voqeadan boshlanadi.

Xadicha Sulaymonovanning huquqshunos bo'lish orzusi 1931-yilda Toshkent shahriga yetaklaydi. O'sha davrda ilk bor Jahon Obidova nomidagi Sovet qurilishi va huquq ilmiy-tadqiqot instituti tashkil etiladi. Institutni bitirishida esa shaxsan O'zbekiston Markaziy Ijroya Komitetining raisi Yo'ldosh Oxunboboyev qo'lidan bitiruv diplomini oladi. 1938-yilda esa Moskva yuridik institutining jinoyat huquqi kafedrasida aspiranturasiga qabul qilinadi. Institutni tamomlab Toshkent yuridik institutida uzoq yillar o'qituvchilik qiladi, professor, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan yurist Yakov Yefimovich Pesin Xadicha Sulaymonovanning aspirantlik davrlarini eslab shunday deydi: "Kamtar, istarasi issiq bu qiz o'zining xushmuomilaligi va o'qishga, o'rganishga bo'lgan havasi bilan hammamizga yoqib qolgan edi. Uning ilmiy rahbari dunyoga tanilgan olim, SSSR Fanlar Akademiyasining muxbir-a'zosi, yuridik fanlar doktori, professor A.I.Traynin edi. U o'qish davrida falsafa, davlat va huquq nazariyasi, jinoyat huquqi ixtisosi, shuningdek, chet tillari bo'yicha barcha nomzodlik imtihonlarini a'lo baholarga topshirgan edi."

Akademik Xadicha Sulaymonova bu bilan to'xtab qolgan emas, u 1945-yilda dissertatsiyalarini himoya qilib, huquqshunoslik sohasida ilmiy daraja unvonini olgan birinchi o'zbek ayoli bo'lib tarixda qoladi. Huddi shu yili Toshkent yuridik institutining jinoyat huquqi kafedrasiga rahbar etib tayinlanadi. Keyinchalik, 1954-yillarga kelib rektor lavozimiga ko'tariladi. Xadicha Sulaymonova o'z faoliyati davomida har bir jamiyatda ayol kishi qanday fazilatlariga ega bo'lsa, barchasiga ega insonlardan biri bo'lgan. U yashagan yillari davrida xalq sudyasi bo'ldi, u nafaqat sudyalik qildi, balki jamiyatdagi huquqbuzarliklarga barham berish, fuqarolarga adolatli sudya qanday bo'lishligini yaqqol isbotlab beradi. Nihoyat, sudyalikdan O'ZSSR Oliy sud raisi lavozimiga ko'tarildi. Faoliyati davomida jinoyat sohasiga bo'yicha darsliklar yozdi, 16 dan ortiq dissertatsiyalar, 80 dan ziyod ilmiy-ommabop maqolalar, jumladan 3 tomdan iborat "O'zbekiston sovet davlati va huquqi tarixi" nomli kitob chop ettiradi. Xadicha Sulaymonova yashab o'tgan yillarda bunday darajaga erishish barchamizni ayratda qoldiribgina qolmay, balki olim-u, huquqshunoslar orasida ham turli xil e'tiroflarga sazovor bo'ladi.

Ilk huquqshunos ayol Xadicha Sulaymonova taqdiriga nazar solganda, uning hayot yo'li huquqshunolik fanining rivojlanishi, ayollarning huquqiy tafakkuriga qo'shgan hissasi va jamiyatda adolat tamoyillarining qaror topishini ifodalovchi yuksak tarixiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Uning taqdiri bugungi avlod uchun ham ibrat, ham ma'naviy me'zon bo'lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengash. Uch mashhur o'zbek ayoli. – Toshkent: Sudyalar oliy kengashi nashryoti, 2022.-23-40-b.
2. Xadicha Sulaymonova – huquqshunos olim, davlat arbobi. M.Hakimov, G'.Ahmedov, A.saidov. T.:O'zbekiston,1993.-151-b.
3. M.Kh.Hakimov. Academician Khadija.- Justice.-Tashkent,1972.
4. <https://sudexpert.uz> Бекобод Узоқов.мақола."Дунёда биринчи марта Олий судни бошқарган ўзбекистонлик аёл ҳақида биласизми".

JAMIYATDA IJTIMOIIY ONG VA UNGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNING FALSAFIY-IJTIMOIIY TAHLILI

Bo'riyev Fazliddin Faxriddinovich

Termiz davlat universiteti

Falsafa kafedrasi o'qituvchisi

Tel: +998978406966

E-mail: faziboriyev@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada jamiyatda ijtimoiy ong fenomeni va uning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar falsafiy, sotsiologik hamda ijtimoiy-psixologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Ijtimoiy ongning strukturaviy komponentlari, uning tarixiy-dialektik rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy globallashuv sharoitidagi transformatsiyasi ilmiy asosda yoritiladi. Maqolada iqtisodiy munosabatlar, siyosiy institutlar, madaniy muhit, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va mafkuraviy jarayonlarning ijtimoiy ongga ta'siri tizimli ravishda ko'rib chiqiladi. Shuningdek, milliy qadriyatlar, tarixiy xotira va ma'naviy merosning ijtimoiy ong barqarorligini ta'minlashdagi roli asoslab beriladi. Tadqiqot natijalarida ijtimoiy ong jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida talqin etilib, uni shakllantirish va boshqarishning konseptual mexanizmlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy ong, jamiyat, mafkura, ijtimoiy psixologiya, globallashuv, axborot muhiti, milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, sotsiologiya, falsafa.

SOCIAL CONSCIOUSNESS IN SOCIETY AND THE FACTORS INFLUENCING IT: A PHILOSOPHICAL AND SOCIAL ANALYSIS

Abstract: This article analyzes the phenomenon of social consciousness and the main factors influencing its formation using philosophical, sociological, and socio-psychological approaches. The structural components of social consciousness, its historical and dialectical stages of development, and its transformation under modern globalization are examined. The study systematically explores the impact of economic relations, political institutions, cultural environment, information and communication technologies, and ideological processes on social consciousness. It also substantiates the role of national values, historical memory, and spiritual heritage in ensuring the stability of social consciousness. The findings interpret social consciousness as a key factor in social development and propose conceptual mechanisms for its formation and regulation.

Keywords: social consciousness, society, ideology, social psychology, globalization, information environment, national values, historical memory, sociology, philosophy.

СОЦИАЛЬНОЕ СОЗНАНИЕ В ОБЩЕСТВЕ И ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА НЕГО: ФИЛОСОФСКО-СОЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация: В данной научной статье анализируется феномен социального сознания в обществе и основные факторы, влияющие на его формирование, на основе философского, социологического и социально-психологического подходов. Рассматриваются структурные компоненты социального сознания, этапы его историко-диалектического развития, а также трансформация в условиях современной глобализации. В данной статье системно раскрывается влияние экономических отношений, политических институтов, культурной среды, информационно-коммуникационных технологий и идеологических процессов на социальное сознание. Особое внимание уделяется роли национальных ценностей, исторической памяти и духовного наследия в обеспечении устойчивости социального сознания. В заключении социальное сознание интерпретируется как важнейший фактор общественного развития, а также предлагаются концептуальные механизмы его формирования и регулирования.

Ключевые слова: социальное сознание, общество, идеология, социальная психология, глобализация, информационная среда, национальные ценности, историческая память, социология, философия.

KIRISH

Jamiyat taraqqiyoti jarayonida ijtimoiy ong muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy ong jamiyat a'zolarining ijtimoiy borliqni idrok etishi, baholashi va unga munosabat bildirishining umumlashgan shakli bo'lib, u iqtisodiy, siyosiy, ma'naviy va madaniy munosabatlarni bilan uzviy bog'liqdir. Tarixiy jarayonlar shuni ko'rsatadiki, jamiyatda yuz berayotgan tub ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, avvalo, ijtimoiy ongda aks etadi va keyinchalik real ijtimoiy amaliyotga ta'sir ko'rsatadi.

XXI asrda globallashtirish, raqamli axborot muhiti va kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivoji ijtimoiy ongning shakllanish mexanizmlarini tubdan o'zgartirdi. Natijada jamiyat a'zolarining dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy xulq-atvori ko'p omilli va murakkab ta'sirlar ostida shakllanmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy

ongning fragmentatsiyalashuvi, mafkuraviy plyuralizm va axborot bosimi sharoitida uning barqarorligini ta'minlash dolzarb ilmiy muammoga aylanmoqda.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi — ijtimoiy ong tushunchasining falsafiy-ijtimoiy mohiyatini ochib berish, unga ta'sir etuvchi asosiy omillarni tizimli tahlil qilish hamda zamonaviy jamiyat sharoitida ijtimoiy ongni barqaror rivojlantirishning konseptual yo'llarini asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ijtimoiy ong muammosi falsafa va sotsiologiya tarixida muhim tadqiqot obyekti bo'lib kelgan. Klassik falsafada G. Gegel ijtimoiy ongni "obyektiv ruh" tushunchasi orqali izohlagan bo'lsa, K. Marks va F. Engels uni ijtimoiy borliqning in'ikosi sifatida talqin qilgan. Ularning fikricha, ijtimoiy ongning shakllanishida ishlab chiqarish munosabatlari hal qiluvchi rol o'ynaydi. Zamonaviy sotsiologiyada E. Dyurkgeym ijtimoiy ongni "kollektiv ong" tushunchasi bilan bog'lab, uni jamiyatni birlashtiruvchi normativ mexanizm sifatida ko'rsatadi. M. Veber esa ijtimoiy ongni shaxsning ma'naviy qadriyatlari va ma'nolar tizimi bilan uzviy aloqada tahlil qiladi. A. Giddensning strukturatsiya nazariyasida ijtimoiy ong ijtimoiy tizimlarning qayta ishlab chiqarilishida faol subyektiv omil sifatida talqin etiladi. O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham ijtimoiy ong va milliy tafakkur masalalari keng o'rganilgan. Xususan, I. Karimov va Sh. Mirziyoyev asarlarida ijtimoiy ongni shakllantirishda ma'naviyat, milliy qadriyatlar va fuqarolik mas'uliyatining ahamiyati alohida ta'kidlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda tizimli yondashuv, dialektik tahlil, sotsiologik va ijtimoiy-psixologik metodlar qo'llanildi. Ijtimoiy ongga ta'sir etuvchi omillarni aniqlashda taqqoslama tahlil va nazariy umumlashtirish usullaridan foydalanildi. Shuningdek, globallashuv sharoitida ijtimoiy ong transformatsiyasini tahlil qilishda sotsiokultural yondashuv asos qilib olindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ijtimoiy ong murakkab va ko'p qatlamli tuzilishga ega bo'lib, u kundalik ong, ijtimoiy psixologiya, mafkura, siyosiy va huquqiy ong, diniy va estetik qarashlarni o'z ichiga oladi. Ushbu qatlamlarning har biri jamiyat hayotida muayyan funksiyani bajaradi va o'zaro dialektik aloqada rivojlanadi.

Nazariy jihatdan ijtimoiy ong ko'p qatlamli va ierarxik tuzilishga ega bo'lib, uning tarkibiga kundalik ong, ijtimoiy psixologiya, mafkura, siyosiy va huquqiy ong, diniy hamda estetik ong shakllari kiradi. Ushbu qatlamlar o'zining funksional vazifalari, shakllanish mexanizmlari va jamiyat taraqqiyotidagi roliga ko'ra bir-biridan farqlanadi. Kundalik ong ijtimoiy borliqning bevosita in'ikosi sifatida stixiyali va empirik xarakterga ega bo'lsa, ijtimoiy psixologiya jamiyat a'zolarining

umumiy kayfiyati, stereotiplari, kollektiv emotsional holatlari va ijtimoiy xulq-atvor modellarini shakllantiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Mafkura esa ijtimoiy ongning nazariy jihatdan tizimlashtirilgan, konseptual va normativ shakli bo'lib, jamiyat taraqqiyotining strategik maqsad va ustuvor yo'nalishlarini belgilashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Siyosiy ong jamiyat a'zolarining hokimiyat, davlat va siyosiy institutlarga munosabatini shakllantirsa, huquqiy ong qonun ustuvorligi, adolat va fuqarolik mas'uliyatining ijtimoiy ongda mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Diniy va estetik ong esa jamiyatning axloqiy-me'yoriy tizimi hamda ma'naviy-estetik ideallarini ifodalovchi muhim komponentlar sifatida ijtimoiy ongning barqarorligini ta'minlaydi.

Ijtimoiy ongning shakllanishi va transformatsiyasiga ta'sir etuvchi omillar tizimli xarakterga ega bo'lib, ularni iqtisodiy, siyosiy, madaniy va axborot-kommunikatsion omillar majmui sifatida talqin qilish mumkin. Iqtisodiy baza jamiyat a'zolarining moddiy ehtiyojlari, manfaatlar tizimi va ijtimoiy stratifikatsiyasini belgilab, ijtimoiy ong mazmunining asosiy determinantlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Siyosiy tizim va institutlar esa ijtimoiy ongda legitimlik, ishonch va fuqarolik faolligi darajasini shakllantirib, jamiyatning siyosiy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ta'lim va tarbiya instituti ijtimoiy ongni qayta ishlab chiqaruvchi asosiy sotsiokultural mexanizm bo'lib, unda bilim, qadriyatlar va ijtimoiy me'yorlar avloddan avlodga uzatiladi. Ayniqsa, zamonaviy globallashtirish sharoitida ta'lim tizimi nafaqat bilim berish, balki shaxsning ijtimoiy identitetini shakllantirish va mafkuraviy immunitetini mustahkamlash funksiyasini ham bajaradi.

Zamonaviy axborot jamiyati sharoitida ommaviy axborot vositalari, raqamli platformalar va ijtimoiy tarmoqlar ijtimoiy ongning shakllanishida yetakchi omillardan biriga aylandi. Global axborot oqimlarining intensivligi jamiyat a'zolarining dunyoqarashi va ijtimoiy xulq-atvoriga kuchli ta'sir ko'rsatib, ijtimoiy ongning fragmentatsiyalashuvi, normativ noaniqlik va mafkuraviy pluralizm holatlarini yuzaga keltirmoqda. Shu bois axborot makonini tartibga solish, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish va axborot xavfsizligini ta'minlash ijtimoiy ong barqarorligining muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, milliy qadriyatlar, tarixiy xotira va madaniy meros ijtimoiy ongning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi fundamental sotsiokultural asos sifatida e'tirof etiladi. Milliy o'zlikni anglash jamiyat a'zolarining tarixiy davomiylikni his etishiga, ma'naviy birlikni mustahkamlashga va global ta'sirlar sharoitida identitet inqirozining oldini olishga xizmat qiladi. Natijada, ijtimoiy ong jamiyat taraqqiyotining passiv in'ikosi bo'lib qolmay, balki ijtimoiy rivojlanishni

yo'naltiruvchi, tartibga soluvchi va strategik jihatdan belgilovchi faol omil sifatida namoyon bo'ladi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy ong jamiyat taraqqiyotining muhim omili bo'lib, uning shakllanishi ko'p omilli ijtimoiy jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur tadqiqot natijalari jamiyatda ijtimoiy ongning shakllanishi va rivojlanishi murakkab, ko'p omilli hamda tarixiy-dialektik xarakterga ega ijtimoiy jarayon ekanini ko'rsatdi. Ijtimoiy ong jamiyatning ijtimoiy borlig'i, iqtisodiy munosabatlar, siyosiy institutlar, madaniy muhit va axborot-kommunikatsiya tizimlari bilan uzviy aloqador holda rivojlanib, jamiyat taraqqiyotining muhim determinantlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Tadqiqot davomida ijtimoiy ong jamiyat taraqqiyotining nafaqat aks ettiruvchi, balki uni yo'naltiruvchi va tartibga soluvchi faol omil ekani ilmiy asosda tasdiqlandi.

Globallashuv va raqamli axborot muhitining jadal rivoji sharoitida ijtimoiy ongning transformatsiyasi tezlashib, uning strukturaviy yaxlitligi va normativ barqarorligiga yangi tahdidlar yuzaga kelmoqda. Global axborot oqimlarining intensivligi, mafkuraviy pluralizm va madaniy assimilyatsiya jarayonlari jamiyat a'zolarining qadriyatlar tizimi va identitetiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada, ijtimoiy ongda fragmentatsiyalashuv, normativ noaniqlik va ijtimoiy beqarorlik holatlari kuzatilmoqda. Ushbu jarayonlar jamiyatning ijtimoiy barqarorligi va ma'naviy xavfsizligiga bevosita tahdid soluvchi omillar sifatida baholanishi lozim.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy ongning barqaror rivojlanishini ta'minlashda milliy qadriyatlar, tarixiy xotira va madaniy meros muhim sotsiokultural tayanch vazifasini bajaradi. Milliy o'zlikni anglash, tarixiy davomiylik va ma'naviy birlik jamiyat a'zolarida barqaror ijtimoiy identitetni shakllantirib, global ta'sirlar sharoitida ijtimoiy ongni muvozanatda saqlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, milliy qadriyatlarni zamonaviy ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan uyg'unlashtirish ijtimoiy ongni barqarorlashtirishning strategik yo'nalishi sifatida qaralishi lozim.

Yuqoridagi xulosalardan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi. Birinchidan, ta'lim va tarbiya tizimida ijtimoiy ongni shakllantirishga qaratilgan konseptual yondashuvni kuchaytirish, unda milliy qadriyatlar, fuqarolik ong va tanqidiy tafakkurni integratsiyalash zarur. Ikkinchidan, ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalarda ijtimoiy ongga ta'sir etuvchi axborot oqimlarini ilmiy monitoring qilish va axborot xavfsizligini ta'minlash mexanizmlarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. Uchinchidan, jamiyatda ijtimoiy ong barqarorligini mustahkamlash maqsadida madaniy-ma'rifiy faoliyatni tizimli asosda

rivojlantirish, tarixiy xotira va madaniy merosni yosh avlod ongiga singdirishga qaratilgan innovatsion dasturlarni joriy etish lozim.

Shuningdek, ijtimoiy ongni shakllantirish va boshqarish jarayonida davlat institutlari, fuqarolik jamiyati va ilmiy hamjamiyat o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, ijtimoiy ongni rivojlantirishga oid kompleks strategiyalar ishlab chiqish zarur. Bunday yondashuv jamiyatning ijtimoiy barqarorligi, mafkuraviy xavfsizligi va uzoq muddatli taraqqiyotini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, jamiyatda ijtimoiy ongni barqaror rivojlantirish globalizm sharoitida milliy manfaatlarni himoya qilish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va jamiyatning intellektual hamda ma'naviy salohiyatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi. Mazkur tadqiqot natijalari ijtimoiy ong muammosini o'rganishda nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qilishi hamda keyingi ilmiy izlanishlar uchun konseptual yo'nalishlarni belgilab berishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev, Sh. M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2021.
2. Karimov, I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
3. Dovranova, M. V. Ijtimoiy tarmoqlarning yoshlar ongi ta'siri: sotsiologik yondashuv. Journal of New Century Innovations, 2022 yil - № 2.
4. Alimov, A. Ijtimoiy ong va globallashuv. Toshkent: Falsafa va huquq. 2022 yil - № 4.
5. Boytemirova, Z. Youth and Spiritual Security. International Journal on Integrated Education. 2024 yil - № 7.

AHOLINING IJTIMOY MUHOFAZASIDA NODAVLAT, NOTIJORAT VA JAMOAT TASHKILOTLARINING O'RNI

Mirzayev Sherali Maxmatqulovich

Termiz iqtisodiyot servis universiteti magistranti

E-mail: sherali.mirzayev@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada aholining ijtimoiy muhofazasini ta'minlashda nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlarining o'rni, vazifalari hamda ahamiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Ijtimoiy muhofaza tizimining nazariy asoslari, davlat va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi ijtimoiy sheriklik mexanizmlari hamda nodavlat sektorining ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishdagi ishtiroki yoritib beriladi. Shuningdek, O'zbekiston va xalqaro tajriba misolida nodavlat tashkilotlarning ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarni qo'llab-quvvatlashdagi samaradorligi, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish istiqbollari tahlil etiladi. Maqola xulosalari ijtimoiy siyosatni takomillashtirish va aholining ijtimoiy muhofazasini kuchaytirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: ijtimoiy muhofaza, nodavlat notijorat tashkilotlari, jamoat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy sheriklik, ijtimoiy xizmatlar, ijtimoiy siyosat.

Аннотация. В статье проводится научный анализ роли и значения негосударственных, некоммерческих и общественных организаций в системе социальной защиты населения. Рассматриваются теоретические основы социальной защиты, механизмы социального партнерства между государством и институтами гражданского общества, а также участие негосударственного сектора в предоставлении социальных услуг. На основе опыта Узбекистана и международной практики анализируется эффективность деятельности негосударственных организаций в поддержке социально уязвимых слоев населения, выявляются существующие проблемы и перспективы их решения. Выводы статьи имеют практическую значимость для совершенствования социальной политики и укрепления системы социальной защиты населения.

Ключевые слова: социальная защита, негосударственные некоммерческие организации, общественные организации, гражданское общество, социальное партнерство, социальные услуги, социальная политика.

Abstract. This article provides a scientific analysis of the role and significance of non-governmental, non-profit and public organizations in the system of social

protection of the population. The theoretical foundations of social protection, mechanisms of social partnership between the state and civil society institutions, as well as the participation of the non-governmental sector in the provision of social services are examined. Based on the experience of Uzbekistan and international practice, the effectiveness of non-governmental organizations in supporting socially vulnerable groups, existing challenges and prospects for their resolution are analyzed. The conclusions of the article are of practical importance for improving social policy and strengthening the social protection system.

Key words: *social protection, non-governmental non-profit organizations, public organizations, civil society, social partnership, social services, social policy.*

KIRISH

Aholining ijtimoiy muhofazasi har bir davlatning barqaror rivojlanishi, jamiyatda ijtimoiy adolat va hamjihatlikni ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Ijtimoiy muhofaza tizimi fuqarolarning asosiy ehtiyojlarini qondirish, ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarni qo'llab-quvvatlash, teng imkoniyatlar yaratish va jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Zamonaviy ijtimoiy siyosatda faqat davlat institutlarining sa'y-harakatlari yetarli bo'lmay, bu jarayonda nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlarining faol ishtiroki alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada aholining ijtimoiy muhofazasida nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlarining o'ri, ularning vazifalari, faoliyat yo'nalishlari, davlat bilan hamkorlik mexanizmlari hamda mavjud muammolar va istiqbollar yaxlit tarzda tahlil qilinadi.

Ijtimoiy muhofaza tushunchasi keng ma'noda jamiyat a'zolarini ijtimoiy xatarlar – ishsizlik, kambag'allik, nogironlik, qarilik, kasallik, boquvchisini yo'qotish kabi holatlardan himoyalashga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasini anglatadi. An'anaviy ravishda ijtimoiy muhofaza davlat tomonidan amalga oshiriladigan ijtimoiy sug'urta, ijtimoiy nafaqalar, moddiy yordam va ijtimoiy xizmatlar orqali ta'minlab kelingan. Biroq globallashuv, urbanizatsiya, demografik o'zgarishlar va ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning murakkablashuvi sharoitida ijtimoiy muhofaza tizimini diversifikatsiya qilish, ya'ni unga nodavlat sektorini faol jalb etish zarurati yuzaga keldi [2].

Nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlari fuqarolik jamiyatining muhim institutlari sifatida davlat va jamiyat o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi. Ular aholining turli ijtimoiy guruhlari manfaatlarini ifoda etadi, muammolarni aniqlashda bevosita joylarda faoliyat yuritadi hamda manzilli va samarali yordam ko'rsatish imkoniyatiga ega. Ayniqsa, davlat resurslari cheklangan yoki markazlashgan tizim

yetarli darajada moslashuvchan bo'lmagan holatlarda bunday tashkilotlarning roli yanada oshadi.

Nodavlat notijorat tashkilotlari (NNTlar) ijtimoiy muhofaza sohasida bir qator muhim funksiyalarni bajaradi. Avvalo, ular ijtimoiy ehtiyojlarni aniqlash va monitoring qilish bilan shug'ullanadi. NNTlar mahalliy darajada aholi bilan bevosita aloqada bo'lib, muhtoj qatlamlarning real ehtiyojlarini chuqur o'rganadi. Bu esa ijtimoiy yordamning manzilliligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ikkinchidan, NNTlar ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish orqali davlat yukini yengillashtiradi. Masalan, nogironligi bo'lgan shaxslar, yolg'iz keksalar, yetim bolalar, ijtimoiy xavf ostidagi ayollar va yoshlar bilan ishlashda nodavlat sektorining tajribasi va moslashuvchan yondashuvi yuqori samaradorlik beradi.

Jamoat tashkilotlari ham aholining ijtimoiy muhofazasida muhim o'rin tutadi. Ular ko'pincha ko'ngillilik asosida faoliyat yuritib, jamiyatda o'zaro yordam va hamjihatlik muhitini shakllantiradi. Jamoat tashkilotlari orqali aholining o'zi ijtimoiy muammolarni hal etish jarayoniga jalb qilinadi, bu esa fuqarolik faolligini oshiradi. Masalan, mahalla fuqarolar yig'inlari, xayriya jamg'armalari, yoshlar va ayollar uyushmalari ijtimoiy muhofazaga muhtoj shaxslarni aniqlash va ularga yordam ko'rsatishda muhim rol o'ynaydi [3].

Notijorat tashkilotlarning ijtimoiy muhofazadagi faoliyati ko'p qirrali bo'lib, moddiy yordam ko'rsatish bilan cheklanmaydi. Ular psixologik yordam, huquqiy maslahat, kasbga yo'naltirish, qayta tayyorlash va reabilitatsiya xizmatlarini ham taqdim etadi. Bu yondashuv ijtimoiy muhofazani faqat vaqtinchalik yordam sifatida emas, balki insonning jamiyatga to'laonli integratsiyasini ta'minlash vositasi sifatida ko'rishga imkon beradi. Ayniqsa, mehnat bozorida raqobatbardoshlikni oshirish, o'zini o'zi band qilishni qo'llab-quvvatlash orqali kambag'allikni qisqartirishda nodavlat tashkilotlarning hissasi katta.

Davlat va nodavlat sektorining hamkorligi ijtimoiy muhofaza tizimining samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Zamonaviy ijtimoiy siyosatda davlat ijtimoiy xizmatlarning yagona ijrochisi emas, balki buyurtmachi, muvofiqlashtiruvchi va nazorat qiluvchi subyekt sifatida namoyon bo'lmoqda. Ijtimoiy buyurtma, grantlar, subsidiyalar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari orqali nodavlat va jamoat tashkilotlari ijtimoiy muhofaza sohasiga faol jalb etilmoqda. Bu esa resurslardan samarali foydalanish, innovatsion yondashuvlarni joriy etish va xizmatlar sifatini oshirishga xizmat qiladi [4].

O'zbekiston tajribasida ham so'nggi yillarda nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlarining ijtimoiy muhofazadagi roli sezilarli darajada oshib bormoqda. Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish, NNTlar faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha

qabul qilinayotgan huquqiy-me'yoriy hujjatlar ushbu sohada muhim asos yaratmoqda. Xususan, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishda nodavlat sektorini keng jalb etish, xayriya faoliyatini rag'batlantirish, ko'ngillilar harakatini rivojlantirish orqali aholining ijtimoiy muhofazasi mustahkamlanmoqda. Mahalla institutining faol ishtiroki esa ijtimoiy yordamning manzilliligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Shu bilan birga, nodavlat va jamoat tashkilotlarining ijtimoiy muhofazadagi faoliyatida ayrim muammolar ham mavjud. Moliyaviy resurslarning yetishmasligi, institutsional salohiyatning cheklanganligi, malakali kadrlar tanqisligi hamda davlat bilan hamkorlik mexanizmlarining yetarlicha rivojlanmaganligi shular jumlasidandir. Ba'zi hollarda NNTlar faoliyati fragmentar xarakterga ega bo'lib, uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlash qiyinlashadi. Shu bois, nodavlat sektorini qo'llab-quvvatlashning tizimli mexanizmlarini ishlab chiqish muhim vazifa hisoblanadi [5].

Istiqbolda aholining ijtimoiy muhofazasida nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlarining rolini yanada kuchaytirish uchun bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur. Avvalo, huquqiy-me'yoriy bazani takomillashtirish, NNTlar uchun qulay shart-sharoitlar yaratish muhim. Ikkinchidan, davlat va nodavlat sektorining institutsional hamkorligini rivojlantirish, ijtimoiy buyurtma va grant tizimlarini kengaytirish lozim. Uchinchidan, nodavlat tashkilotlarning salohiyatini oshirish, ularni malakali kadrlar bilan ta'minlash va innovatsion yondashuvlarni joriy etish zarur. Shuningdek, jamoatchilik nazorati va ochiqlikni ta'minlash orqali ijtimoiy muhofaza tizimining ishonchliligi mustahkamlanadi.

Ijtimoiy muhofaza tizimining nazariy asoslari ijtimoiy davlat konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ijtimoiy davlat fuqarolarning munosib turmush darajasini ta'minlash, ijtimoiy tengsizlikni yumshatish va zaif qatlamlarni qo'llab-quvvatlashni o'z zimmasiga oladi. Biroq zamonaviy sharoitda davlatning barcha ijtimoiy ehtiyojlarni to'liq qondirish imkoniyati cheklangan bo'lib, bu holat ijtimoiy siyosatda ko'p sektorli yondashuvni talab etadi. Aynan mana shu nuqtada nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlari ijtimoiy muhofazaning muhim subyekti sifatida maydonga chiqadi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR.

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda ijtimoiy xizmatlarning sezilarli qismi nodavlat sektor tomonidan amalga oshiriladi. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida ijtimoiy xizmatlar bozorida notijorat tashkilotlar, xayriya fondlari va ijtimoiy korxonalar faol ishtirok etadi. Ular davlat tomonidan moliyalashtirilgan ijtimoiy buyurtmalar asosida aholining ehtiyojmand qatlamlariga xizmat ko'rsatadi. AQSh tajribasida ham notijorat tashkilotlar kambag'allikka qarshi kurash, nogironlar va qariyalar parvarishi, bolalarni ijtimoiy himoyalash sohalarida

yetakchi o‘rin tutadi. Ushbu tajribalar nodavlat sektorining ijtimoiy muhofazadagi roli nafaqat qo‘shimcha, balki strategik ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi.

Nodavlat notijorat tashkilotlarini ijtimoiy muhofazadagi faoliyat yo‘nalishlariga ko‘ra bir necha guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhga xayriya va insonparvarlik tashkilotlari kirib, ular asosan moddiy yordam, oziq-ovqat, kiyim-kechak va favqulodda vaziyatlarda ko‘mak ko‘rsatishga ixtisoslashgan. Ikkinchi guruhga ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatuvchi tashkilotlar kiradi. Ular reabilitatsiya markazlari, maslahat xizmatlari, parvarish muassasalari orqali aholiga uzluksiz ijtimoiy yordam taqdim etadi. Uchinchi guruh esa advokatsiya va huquqiy himoya bilan shug‘ullanuvchi tashkilotlar bo‘lib, ular fuqarolarning ijtimoiy huquqlarini himoya qilish, ijtimoiy siyosatni takomillashtirishga qaratilgan tashabbuslarni ilgari suradi [6].

Jamoat tashkilotlari va ko‘ngillilar harakatining ijtimoiy muhofazadagi o‘rni ham alohida e‘tiborga loyiqdir. Ko‘ngillilik jamiyatda insonparvarlik, hamjihatlik va o‘zaro yordam qadriyatlarini mustahkamlaydi. Ko‘ngillilar ishtirokida amalga oshiriladigan ijtimoiy loyihalar nafaqat moddiy yordam ko‘rsatadi, balki jamiyatda ijtimoiy mas‘uliyat va birdamlikni kuchaytiradi. Ayniqsa, yoshlar va talabalar ishtirokidagi ko‘ngillilar harakati ijtimoiy muhofaza tizimining muhim resursi hisoblanadi.

XULOSA.

Ijtimoiy sheriklik mexanizmlari nodavlat sektorining ijtimoiy muhofazadagi samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ijtimoiy sheriklik deganda davlat organlari, nodavlat tashkilotlar va biznes subyektlarining ijtimoiy muammolarni hal etish yo‘lida hamkorlik qilishi tushuniladi. Bu hamkorlik moliyaviy resurslar, tashkiliy salohiyat va innovatsion g‘oyalarni birlashtirish imkonini beradi. O‘zbekiston sharoitida ijtimoiy sheriklikni rivojlantirish orqali nodavlat sektorining ijtimoiy muhofazadagi ishtirokini kengaytirish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2023. – 32 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Nodavlat notijorat tashkilotlari to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston, 2019. – 18 b.
3. O‘zbekiston Respublikasi “Aholini ijtimoiy himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – 24 b.
4. O‘zbekiston Respublikasi “Ijtimoiy xizmatlar to‘g‘risida”gi Qonuni. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 20 b.

5. Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi. Aholining ijtimoiy himoyasi bo'yicha amaliy tavsiyalar. – Toshkent: Mavjud nashr, 2022. – 45 b.
6. Davlat statistika qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy himoya ko'rsatkichlari statistik ma'lumotlar. – Toshkent, 2023. – 60 b.
7. Jahon banki. Social Protection and Labor in Uzbekistan: Country Brief. – Washington: World Bank, 2022. – 50 p.

FRANSIYANING MARKAZIY OSIYODAGI TASHQI SIYOSATINING USTUVORLIKLARI

Saydullayev Sirojiddin Asatullayevich

Alfraganus universiteti, Ijtimoiy fanlar fakulteti

“Xalqaro munosabatlar va tarix” kafedrası o‘qituvchisi

sirojiddin.asatullayevich@mail.ru

Tel: 95-794-07-90

Annotatsiya: Ushbu maqolada Fransiyaning Markaziy Osiyo mintaqasidagi tashqi siyosiy strategiyasi va uning asosiy ustuvor yo‘nalishlari tahlil qilinadi. Maqolada Fransiyaning Qozog‘iston, O‘zbekiston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy hamkorlikni rivojlantirishga bo‘lgan yondashuvi yoritiladi. Energetika xavfsizligi, tabiiy resurslardan foydalanish, transport-logistika yo‘laklari, xavfsizlik, ta‘lim va madaniy diplomatiya masalalari asosiy ustuvorliklar sifatida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Fransiya, Markaziy Osiyo, tashqi siyosat, geosiyosat, energiya xavfsizligi, strategik hamkorlik, Yevropa Ittifoqi, xavfsizlik masalalari, madaniy diplomatiya, ko‘p vektorli siyosat.

Abstract: This article analyzes France's foreign policy strategy in the Central Asian region and its main priorities. The article highlights France's approach to developing political, economic and cultural cooperation with Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Tajikistan and Turkmenistan. The issues of energy security, use of natural resources, transport and logistics corridors, security, education and cultural diplomacy are considered as key priorities.

Keywords: France, Central Asia, foreign policy, geopolitics, energy security, strategic cooperation, European Union, security issues, cultural diplomacy, multi-vector policy.

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida Markaziy Osiyo mintaqasi yirik xalqaro siyosiy aktorlar manfaatlari to‘qnashadigan strategik hudud sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Mintaqaning boy tabiiy resurslari, qulay geosiyosiy joylashuvi, Yevropa va Osiyo o‘rtasidagi transport-tranzit yo‘laklaridagi o‘rni hamda xavfsizlik bilan bog‘liq muammolar Yevropaning yetakchi davlatlaridan biri bo‘lmish Fransiyaning bu hududga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirmoqda. Shu sababli Fransiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosati va uning ustuvor yo‘nalishlarini

o'rganish zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimini mufassal tushunishda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Fransiya Yevropa Ittifoqi doirasida faol tashqi siyosat yurituvchi davlatlardan biri bo'lib, Markaziy Osiyoda asosan siyosiy muloqotni mustahkamlash, iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirish, energetika xavfsizligini ta'minlash hamda mintaqaviy barqarorlikni qo'llab-quvvatlashga intilmoqda. Fransiya o'z tashqi siyosatida "yumshoq kuch" instrumentlaridan bo'lgan ta'lim, madaniyat, ilm-fan va gumanitar aloqalardan faol foydalanib, mintaqa davlatlari bilan uzoq muddatli sheriklik munosabatlarini shakllantirishga harakat qilmoqda. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, Markaziy Osiyo bo'yicha tadqiqotlarda ko'pincha Rossiya, Xitoy va AQShning ta'siri markaziy o'rinda tursa-da, Fransiyaning nisbatan mustaqil va muvozanatli tashqi siyosiy yondashuvi yetarlicha chuqur tahlil qilinmaydi. Holbuki, Fransiyaning mintaqadagi diplomatik tashabbuslari, investitsion loyihalari hamda xavfsizlik sohasidagi hamkorligi mintaqa davlatlari, xususan O'zbekiston uchun muhim imkoniyatlar yaratmoqda. Shu sababli ushbu maqola Fransiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlari, maqsadlari va ularning mintaqaviy hamda global ahamiyatini kompleks tahlil qilishga qaratilgan.

METODLAR: Mazkur maqolada sifat va miqdoriy tahlil usullari uyg'unlashgan holda qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv asosida Fransiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosiy faoliyati kompleks tahlil qilindi. Qiyosiy metod orqali Fransiyaning mintaqadagi siyosati boshqa yirik xalqaro aktorlar yondashuvlari bilan taqqoslandi. Tarixiy-analitik metod yordamida Fransiya-Markaziy Osiyo munosabatlarining shakllanish va rivojlanish bosqichlari o'rganildi. Kontent-tahlil usuli orqali rasmiy hujjatlar, strategiyalar, nutqlar va ochiq manbalar tahlil qilinib, olingan natijalar mantiqiy umumlashtirish asosida xulosalandi.

TAHLIL VA NATIJALAR: Fransiya va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi munosabatlar XX asr oxiri-XXI asr boshlarida, mintaqa davlatlarining mustaqillikka erishishi bilan yangi bosqichga ko'tarildi. Sovet Ittifoqi parchalanganidan so'ng Fransiya Markaziy Osiyoni muhim siyosiy va strategik hudud sifatida baholab, ushbu davlatlar bilan diplomatik aloqalarni faol yo'lga qo'ya boshladi. Bu munosabatlar siyosiy muloqot, xavfsizlik, iqtisodiy hamkorlik va xalqaro tashkilotlar doirasidagi hamkorlik bilan tavsiflanadi. Fransiya va O'zbekiston o'rtasida diplomatik munosabatlar 1992-yil 1-martda o'rnatilgan. 1993-yilda Prezident Islom Karimovning Fransiya tashrifi chog'ida imzolangan hukumatlararo kelishuvlar ikki davlat munosabatlarining huquqiy asosini yaratdi. 2001-yil 11-sentabrdan so'ng Fransiyaning Afg'onistondagi harbiy ishtiroki Toshkent bilan siyosiy muloqotni

yanada mustahkamlashga xizmat qildi¹². Fransiyaning Turkmaniston bilan aloqalari ham izchil rivojlangan. Prezident Fransua Mitterranning 1994-yil aprel oyida Ashxobodga tashrifi davomida Fransiya diplomatik vakolatxonasi ochish to'g'risida qaror qabul qilindi va u 1999-yilda elchixona maqomiga ko'tarildi. Fransiya Turkmanistonning betaraflik maqomini tan oluvchi BMT rezolyutsiyasining hammuallifi bo'ldi va bu rezolyutsiya 2015-yilda yana ovoz berishsiz qabul qilindi. 2011-yildan buyon tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida muntazam maslahatlashuvlar o'tkazib kelinmoqda¹³. Tojikiston va Fransiya o'rtasidagi diplomatik munosabatlar 1992-yil 3-martda o'rnatilgan. 2001-yilda Dushanbeda Fransiya elchixonasi ochilgan bo'lsa, 2013-yilda Tojikistonning Parijdagi elchixonasi faoliyat boshladi¹⁴. Fransiya Qirg'iziston bilan 1992-yil fevral oyida diplomatik aloqalar o'rnatib, 1994-yilda Do'stlik va hamkorlik shartnomasini imzoladi. 2001-yildan keyin Bishkekda Afg'onistondagi operatsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun fransuz harbiy kontingenti joylashtirilishi munosabatlarni faollashtirdi¹⁵. Fransiya va Qozog'iston o'rtasidagi munosabatlar 1992-yil 25-yanvarda boshlangan bo'lib, 1993-yilda Prezident Mitterranning tashrifi davomida asosiy kelishuvlar imzolandi. 2008-yilda strategik sheriklik o'rnatilishi va 2010-yilda Prezidentlar komissiyasining tashkil etilishi ikki tomonlama aloqalarga yangi sur'at bag'ishladi¹⁶.

Fransiya va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi munosabatlarning shakllanishi shartli ravishda ikki bosqichga bo'linadi. Birinchi bosqich XX asrning 90-yillarini qamrab olib, bu davrda Fransiyaning yangi mustaqil bo'lgan Markaziy Osiyo davlatlari bilan o'zaro aloqalari konseptual jihatdan shakllandi. Ushbu davrda hamkorlik asosan ikki tomonlama xarakterga ega bo'lib, mintaqaviy integratsiyaga yetarlicha e'tibor qaratilmadi. Ikkinchi bosqich esa XXI asr boshidan hozirgi kungacha bo'lgan davrni o'z ichiga olib, bu davrda Fransiyaning mintaqaga nisbatan yondashuvi tubdan o'zgardi va strategik hamkorlikni shakllantirishga yo'naltirildi¹⁷. Mazkur bosqichda Fransiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosiy strategiyasi bir necha asosiy yo'nalishlar bilan tavsiflanadi:

- Birinchidan, xavfsizlik masalalari, Afg'onistondagi vaziyatni barqarorlashtirish va uni mintaqaviy iqtisodiy jarayonlarga integratsiya qilish Fransiya uchun muhim ustuvorlikka aylandi. O'zbekiston tashabbusi bilan ilgari surilgan Afg'onistonni

¹² France and Uzbekistan <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/uzbekistan/france-and-uzbekistan-65051/>

¹³ France and Turkmenistan <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/turkmenistan/france-and-turkmenistan-65074/>

¹⁴ Relations of the Republic of Tajikistan with the French Republic <https://www.mfa.tj/en/main/view/177/bilateral-relations-of-tajikistan-with-france>

¹⁵ France and Kyrgyzstan <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/kyrgyzstan/france-and-kyrgyzstan-65039/>

¹⁶ France and Kazakhstan <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/kazakhstan/france-and-kazakhstan-65038/>

¹⁷ Azer Adygezalov. (2022). Prospects for the development of Central Asian-French relations. UzDaily <https://www.uzdaily.uz/en/prospects-for-the-development-of-central-asian-french-relations/>

mintaqaviy hamkorlikka jalb etish g'oyasi Fransiya tomonidan to'liq qo'llab-quvvatlandi.

- Ikkinchidan, energetika va tranzit salohiyati Fransiyaning e'tibor markazida bo'ldi. Markaziy Osiyo davlatlarining Kaspiy mintaqasi orqali Yevropaga energiya resurslarini yetkazib berishdagi roli Yevropa Ittifoqi, jumladan Fransiya uchun strategik ahamiyat kasb etdi. Shu sababli Fransiya Yevropa Ittifoqining "2007-yilga mo'ljallangan Yangi Hamkorlik Strategiyasi"ni faol ilgari surgan asosiy davlatlardan biri bo'ldi¹⁸.

- Uchinchidan, Fransiya Yevropa Ittifoqi doirasida Markaziy Osiyoga nisbatan ikki darajali – ikki tomonlama va mintaqaviy yondashuvni qo'llab-quvvatladi. 2008-yilda Fransiyaning Yevropa Ittifoqiga raisligi davrida "Markaziy Osiyo uchun YI – Qonun ustuvorligi tashabbusi"ning ishga tushirilishi ¹⁹, YI-Markaziy Osiyo forumining tashkil etilishi bu yo'nalishdagi muhim qadam bo'ldi. 2019-yilda qabul qilingan "Yevropa Ittifoqi va Markaziy Osiyo: hamkorlikni mustahkamlash uchun yangi imkoniyatlar" strategiyasi Fransiyaning mintaqaga bo'lgan uzoq muddatli qarashlarini yanada tizimlashtirdi²⁰. Ushbu strategiyada barqarorlik, farovonlik va mintaqaviy hamkorlik asosiy ustuvor yo'nalishlar sifatida belgilandi. Demokratiya, inson huquqlari, yashil iqtisodiyot, raqamlashtirish, savdo va investitsiyalarni rivojlantirish Fransiya va Yevropa Ittifoqining mintaqadagi asosiy manfaatlari sifatida namoyon bo'ldi.

Fransiya va Qozog'iston o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik so'nggi yillarda yangi bosqichga ko'tarildi. Ushbu hamkorlik faqat savdo hajmining o'sishi bilangina emas, balki strategik yo'nalishlarning kengayishi va uzoq muddatli barqaror rivojlanishga yo'naltirilgani bilan ajralib turadi. Global beqarorlik, geosiyosiy taranglik va ta'minot zanjirlaridagi uzilishlar sharoitida Fransiya va Qozog'iston o'rtasidagi sheriklik o'zaro manfaat va ko'p tomonlama yondashuvga asoslangan model sifatida namoyon bo'lmoqda. Avvalo, iqtisodiy ko'rsatkichlar hamkorlikning real natijalarini ko'rsatadi. Savdo aylanmasi 5 milliard yevrodan oshgani Fransiyaning Qozog'istondagi yirik investor va muhim savdo hamkor sifatidagi o'rni mustahkamlanayotganidan dalolat beradi. Qozog'iston Fransiya uchun neft, gaz va uran kabi strategik xomashyo yetkazib beruvchi sifatida muhim bo'lsa, Fransiya Qozog'iston iqtisodiyotiga yuqori texnologiyalar, sanoat uskunalari va boshqaruv tajribasini olib kirayotgan yetakchi hamkorlardan biri hisoblanadi. Parijda imzolangan 12 ta idoralararo bitim va 2,2

¹⁸ Hoffmann, K. (2010). The EU in Central Asia: successful good governance promotion? Third World Quarterly, 31(1), 87–103.

¹⁹ Rico Isaacs. (2009). The EU's Rule of Law Initiative in Central Asia. EUCAM Policy Brief 9, <https://eucentralasia.eu/the-eus-rule-of-law-initiative-in-central-asia/>

²⁰ Joint Communication on the EU and Central Asia: New opportunities for a stronger partnership. 15.05.2019. https://www.eeas.europa.eu/eeas/joint-communication-eu-and-central-asia-new-opportunities-stronger-partnership_en

milliard dollarlik shartnomalar bu jarayonning “boshlang‘ich nuqtasi” emas, balki allaqachon shakllangan o‘suvi tendensiyaning mantiqiy davomi sifatida baholanadi. Hamkorlikning muhim yo‘nalishlaridan biri suv resurslarini boshqarish. Orol dengizi va Balxash ko‘li bo‘yicha amalga oshirilayotgan qo‘shma loyihalar iqtisodiy manfaatlarni ekologik barqarorlik bilan uyg‘unlashtirishga qaratilgan. Fransiyaning texnik va moliyaviy ko‘magi Qozog‘istonda suvdan foydalanish samaradorligini oshirish, mintaqaviy ekologik xavflarni kamaytirish orqali uzoq muddatli iqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashga xizmat qiladi. Bu yondashuv Fransiya–Qozog‘iston hamkorligining faqat daromadga emas, balki resurslarni oqilona boshqarishga asoslanganini ko‘rsatadi. Sun‘iy intellekt va raqamli iqtisodiyot ham ikki tomonlama hamkorlikning yangi drayveriga aylanmoqda. Fransiyaning “insoniyat uchun SI” tamoyiliga asoslangan siyosati Qozog‘istonning raqamli transformatsiya strategiyasi bilan mos keladi. Astana Hub‘da Tomorrow School‘ning ochilishi, akademik va sanoat aloqalarining kuchayishi Qozog‘istonni mintaqaviy texnologik markazga aylantirishga xizmat qilsa, Fransiya uchun yangi bozorlar va innovatsion hamkorlik imkoniyatlarini yaratadi. Energetika, xususan atom energetikasi sohasidagi hamkorlik esa strategik ahamiyatga ega. EDF va Orano bilan bog‘liq tajriba Fransiyaning Qozog‘istonga faqat texnologiya emas, balki to‘liq institutsional model tizimini taklif qilayotganini ko‘rsatadi; bu Qozog‘istonning uzoq muddatli energiya xavfsizligi va sanoat rivoji uchun muhim. Transkaspiy o‘rta yo‘lagi loyihasida Fransiya kompaniyalarining ishtiroki logistika va savdo diversifikatsiyasini kuchaytiradi. Bu yo‘nalish Qozog‘istonning Yevropa bilan aloqalarini mustahkamlab, Yevropa Ittifoqi bilan integratsiyani chuqurlashtiradi²¹.

Fransiya va Qirg‘iziston o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlik 2024-yilning to‘rtinchi choragi yakunlariga ko‘ra savdo ko‘rsatkichlari orqali tahlil qilishga harakat qilamiz. Mazkur davrda Fransiya Qirg‘izistonga 23,9 mln yevrolik mahsulot eksport qilgan, Qirg‘izistondan esa atigi 75,1 ming yevrolik mahsulot import qilgan. Natijada Fransiya foydasiga 23,8 mln yevrolik ijobiy savdo balansi shakllangan. Bu ko‘rsatkichlar savdo hajmining mutlaq qiymatda kichik bo‘lishiga qaramay, tomonlar o‘rtasidagi savdo oqimlarining asimmetrik xarakterini ko‘rsatadi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, 2023-yilning to‘rtinchi choragi va 2024-yilning to‘rtinchi choragi oralig‘ida Fransiyaning Qirg‘izistonga eksporti keskin qisqargan. Eksport hajmi 110 mln yevrodan 23,9 mln yevroga tushib, 86,6 mln yevroga yoki 78,4 foizga kamaygan. Shu bilan birga, Fransiyaning Qirg‘izistondan importi yanada keskin pasayib, 7,15 mln yevrodan 75,1 ming yevroga tushgan, ya‘ni 7,07 mln yevro yoki 98,9 foizlik

²¹ Kazakh-French Partnership Rooted in Multilateralism, Sustainability, and Shared Ambitions. 18 April 2025. <https://astanatimes.com/2025/04/kazakh-french-partnership-rooted-in-multilateralism-sustainability-and-shared-ambitions/>

qisqarish kuzatilgan. Bu holat ikki mamlakat o'rtasidagi savdo aloqalarida vaqtinchalik susayish yoki tarkibiy omillar ta'sirida yuzaga kelgan nomutanosiblikni anglatadi. 2024-yilning to'rtinchi choragi holatiga ko'ra, Fransiyaning Qirg'izistonga asosiy eksport mahsulotlari kimyo sanoati mahsulotlari (5,88 mln yevro), mashina va uskunalar (5,26 mln yevro) hamda avtomobillar, tirkamalar va yarim tirkamalar (3,42 mln yevro)dan iborat bo'lgan. Ushbu tarkib Fransiya eksportining texnologik va sanoat yo'nalishiga ega ekanini ko'rsatadi. Demak, hamkorlik asosan yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar savdosiga tayangan. Fransiyaning Qirg'izistondan importi juda cheklangan bo'lib, qishloq xo'jaligi va ovchilik mahsulotlari (26,1 ming yevro), mashina va uskunalar (16,7 ming yevro) hamda boshqa ishlab chiqarilgan mahsulotlar (14,6 ming yevro)ni o'z ichiga olgan. Bu Qirg'iziston eksportining hajm jihatdan kichik va diversifikatsiya darajasi past ekanini anglatadi. O'sish dinamikasi nuqtayi nazaridan qaralganda, Fransiya eksportidagi yillik pasayish asosan avtomobillar va tirkamalar eksportining 30,8 mln yevroga (-90%), mashina va uskunalarining 22,2 mln yevroga (-80,8%) hamda elektr jihozlarining 8,8 mln yevroga (-93,9%) qisqarishi bilan izohlanadi. Import tomonida esa pasayish mashina va uskunalar, boshqa ishlab chiqarilgan mahsulotlar hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmining keskin o'zgarishi bilan bog'liq²².

Fransiya va Tojikiston o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik so'nggi yillarda izchil ravishda rivojlanib, savdo, investitsiya va sanoat kooperatsiyasi yo'nalishlarida muhim natijalarga erishilmoqda. Ikki davlat o'rtasidagi savdo aloqalarining faollashuvi, 2021-yilda yaqqol namoyon bo'ldi. Jumladan, 2021-yilning yanvar-noyabr oylarida Tojikiston va Fransiya o'rtasidagi tovar ayirboshlash hajmi 10,2 million AQSh dollarini tashkil etib, bu ko'rsatkich 2020-yilga nisbatan 1,7 baravarga oshgan. Mazkur raqamlar ikki tomonlama savdo munosabatlarining barqaror o'sish trendiga ega ekanini ko'rsatadi. Investitsiyaviy hamkorlik Fransiya-Tojikiston iqtisodiy aloqalarining eng asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. 2021-yilda fransuz investitsiyalarining Tojikiston iqtisodiyotiga kiritilgan hajmi 19 million AQSh dollariga teng bo'lgan. 2007-2021-yillar oralig'ida esa Fransiya tomonidan Tojikistonga yo'naltirilgan jami investitsiyalar 120 million AQSh dollarini tashkil etgan. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, umumiy fransuz investitsiyalari hajmi 125 million AQSh dollariga yetgan bo'lib, shundan 77,3 million AQSh dollari to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar hisoblanadi. Bu holat Fransiya kapitalining Tojikiston iqtisodiyotida uzoq muddatli va strategik manfaatlarga ega ekanini anglatadi. Hozirgi kunda Tojikiston hududida 7 ta fransuz kompaniya va tashkilotlari faoliyat

²² France (FRA) and Kyrgyzstan (KGZ) Trade | The Observatory of Economic Complexity
<https://oec.world/en/profile/bilateral-country/fra/partner/kgz>

yuritmoqda. Ular orasida ACTED, Auchan (Schiever), Bactria Cultural Center, Géres, Michelin, Tractebel va Yves Rocher kabi subyektlar mavjud. Avvalgi yillarda Airbus, Alstom, Schneider Electric, Total, Vinci va boshqa ko‘plab fransuz kompaniyalari Tojikistonda ijtimoiy-iqtisodiy, sanoat, infratuzilma, muhandislik va investitsiya loyihalarini amalga oshirishda ishtirok etgan. Bu esa fransuz biznesining Tojikiston bozoriga bo‘lgan qiziqishi keng ko‘lamli va tarmoqlararo ekanini ko‘rsatadi. Ishbilarmonlik aloqalarini institutsional rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. 2015-yil aprel oyida MEDEF International tashkiloti delegatsiyasining Dushanbega tashrifi hamda shu yil noyabr oyida Tojikiston ishbilarmon delegatsiyasining Parijga safari natijasida Hamkorlik Memorandumi imzolandi va Fransiya–Tojikiston Biznes Kengashi tashkil etildi. Ushbu Kengash yig‘ilishlari deyarli har yili ikki davlat poytaxtlarida o‘tkazilib, tadbirkorlar o‘rtasidagi bevosita muloqotni mustahkamlab kelmoqda. 2019-yil 7-noyabrda Tojikiston Prezidenti Emomali Rahmonning Fransiya rasmiy tashrifi doirasida qator muhim kelishuvlar imzolandi. TALCO va Fives Group o‘rtasida 200 million yevrolik hamkorlik bitimi, Airbus va Somon Air o‘rtasida vertolyotlar importi bo‘yicha kelishuv, farmatsevtika, savdo va IT-ta‘lim sohalaridagi bitimlar iqtisodiy aloqalarning yangi bosqichini boshlab berdi. 2024-yilda Fransiya bilan tashqi savdo aylanmasi 12,7 million AQSh dollarini tashkil etgani ham ikki tomonlama hamkorlikning barqaror rivojlanayotganini tasdiqlaydi²³.

Fransiya va Turkmaniston o‘rtasidagi iqtisodiy hamkorlik ko‘lamini 2024-yilning to‘rtinchi choragi yakunlariga ko‘ra savdo ko‘rsatkichlari orqali tahlil qilamiz. Ushbu davrda Fransiya Turkmanistonga 14,6 mln yevrolik mahsulot eksport qilgan va Turkmanistondan 2,72 mln yevrolik mahsulot import qilgan. Natijada Fransiya foydasiga 11,9 mln yevrolik ijobiy savdo balansi shakllangan. Bu ko‘rsatkich ikki mamlakat o‘rtasidagi savdo aloqalarida Fransiyaning ustun pozitsiyasini ko‘rsatadi. Dinamik tahlil shuni ko‘rsatadiki, 2023-yilning to‘rtinchi choragi va 2024-yilning to‘rtinchi choragi oralig‘ida Fransiyaning Turkmanistonga eksporti 18,8 mln yevrodan 14,6 mln yevroga tushib, 4,13 mln yevro yoki 22 foizga kamaygan. Fransiyaning Turkmanistondan importi 1,59 mln yevrodan 2,72 mln yevroga oshib, 1,13 mln yevro yoki 71,1 foizlik o‘sishni namoyon etgan. Bu holat savdo oqimlarida muayyan qayta muvozanatlashuv jarayoni borayotganidan dalolat beradi. 2024-yilning to‘rtinchi choragi holatiga ko‘ra, Fransiyaning Turkmanistonga asosiy eksport mahsulotlari avtomobillar, tirkamalar va yarim tirkamalar (6,11 mln yevro), kompyuter, elektron va optik mahsulotlar (1,81 mln yevro), metall bo‘lmagan boshqa

²³ Economic cooperation | Embassy of the Republic of Tajikistan to France
<https://mfa.tj/en/paris/view/5114/goods-turnover>

mineral mahsulotlar (1 mln yevro)dan iborat bo'lgan. Mazkur tarkib Fransiya eksportining sanoat va texnologik yo'nalishga ega ekanini ko'rsatib, transport va yuqori texnologiyali mahsulotlar o'rin egallayotganini tasdiqlaydi. Fransiyaning Turkmanistondan importi esa asosan oziq-ovqat sanoati mahsulotlari (2,6 mln yevro) hisobiga shakllangan. Bundan tashqari, kimyo mahsulotlari (108 ming yevro) va to'qimachilik sanoati mahsulotlari (3,27 ming yevro) ham import tarkibida mavjud. Bu Turkmanistonning Fransiya eksporti ko'proq xomashyo va qayta ishlangan oziq-ovqat mahsulotlariga tayanganini anglatadi. O'sish va pasayish omillariga to'xtaladigan bo'lsak, 2024-yilning to'rtinchi choragida Fransiya eksportidagi yillik qisqarish asosan mashina va uskunalar eksportining 4,63 mln yevroga (-82,7%), kimyo mahsulotlarining 3,15 mln yevroga (-77,2%) hamda asosiy farmatsevtika mahsulotlarining 2,63 mln yevroga (-92,4%) kamayishi bilan izohlanadi. Ayni paytda, Fransiya importidagi o'sish oziq-ovqat sanoati mahsulotlari importining 1,02 mln yevroga (65%), kimyo mahsulotlarining 99,4 ming yevroga va boshqa ishlab chiqarilgan mahsulotlarning 2,74 ming yevroga ko'payishi hisobiga yuzaga kelgan²⁴.

Fransiya va O'zbekiston o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik so'nggi yillarda rivojlanib bormoqda. Ayniqsa Shavkat Mirziyoyevning Fransiya amalga oshirgan rasmiy tashriflarida ikki davlat o'rtasidagi o'zaro manfaatli aloqalar rivojida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yelisey saroyida bo'lib o'tgan muzokaralar diplomatik munosabatlar o'rnatilganining 30 yilligiga bag'ishlanib iqtisodiy hamkorlikni yanada chuqurlashtirishga bo'lgan qat'iy siyosiy irodani namoyon etdi. Bugungi kunda o'zbek-fransuz muloqoti izchil ravishda rivojlanib, iqtisodiyot, madaniyat va ta'lim kabi ko'plab sohalarda aloqalar mustahkamlanmoqda. Bu jarayon ikki tomonlama hamkorlik uchun yangi imkoniyatlarni ochib bermoqda. O'zbekistonning Fransiya bilan savdo-iqtisodiy aloqalari Iqtisodiy tadqiqotlar va islohotlar markazi tomonidan so'nggi sakkiz yil kesimida tahlil qilingan²⁵. Tahlillarga ko'ra, O'zbekistonda iqtisodiy islohotlar boshlanganidan buyon savdo aylanmasi 2017-yildagi 257,2 mln AQSh dollaridan 2024-yilda 1,13 mlrd dollarga yetib, 4,4 barobarga oshdi. 2021-yilda O'zbekiston Yevropa Ittifoqining GSP+ tizimidan foydalanuvchi davlat maqomini olgach, Fransiya meva-sabzavot, to'qimachilik mahsulotlari, gilamlar va ayrim elektr texnikasi eksporti barqaror o'sishni boshladi. 2024-yilda savdo aylanmasi 2023-yilga nisbatan 13,7 foizga oshib, eksport 795,1 mln dollarni, import esa 336,2 mln dollarni tashkil etdi. Fransiya investitsiyalarining O'zbekiston iqtisodiyotiga kirib kelishi ham ijobiy sur'atlarda davom etmoqda. Bugungi kunda

²⁴ France (FRA) and Turkmenistan (TKM) Trade | The Observatory of Economic Complexity

<https://oec.world/en/profile/bilateral-country/fra/partner/tkm>

²⁵ Obid Khakimov. (11-mart, 2025). CERR: New opportunities for France in cooperation with New Uzbekistan. Dunyo Information Agency <https://dunyo.info/en/analitika/tseir-novye-vozmozhnosti-francii-v-sotrudnichestve-s-novym-uzbekistanom>

mamlakatda fransuz kapitali ishtirokidagi qariyb 50 ta korxona faoliyat yuritmoqda va ularning soni so‘nggi yillarda deyarli to‘rt barobarga oshdi. Ushbu korxonalar tog‘-kon, sanoat, energetika, qurilish, qishloq xo‘jaligi va turizm sohalarini qamrab olgan. 2024-yilda Fransiyadan jalb qilingan investitsiya va kreditlar hajmi 36,3 mln dollarni tashkil etgan bo‘lsa, 2017-2024-yillarda umumiy ko‘rsatkich 654 mln dollarga yetdi. Energetika sohasida Samarqand viloyatida fransuz investitsiyalari asosida 100 MVt quvvatga ega quyosh elektr stansiyasi Total Eren bilan hamkorlikda barpo etildi. French Development Agency bilan birgalikda “yashil iqtisodiyot” dasturi doirasida chorvachilik va chiqindilarni boshqarish bo‘yicha bir qator loyihalar amalga oshirilmoqda. Uran qazib olish sohasida esa Orano tomonidan 500 mln dollargacha investitsiya kiritish rejalashtirilgan. O‘zbekistonda olib borilayotgan islohotlar iqtisodiyotning ochiqligi va diversifikatsiyasini ta‘minlab, fransuz biznesi uchun qulay muhit yaratdi. To‘qimachilik, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash, farmatsevtika, vinochilik va turizm infratuzilmasi istiqbolli yo‘nalishlar sifatida ajralib turibdi. Chanel, Louis Vuitton va Kiabi kabi yirik brendlarni O‘zbekistonda ishlab chiqarishga jalb etish rejaları mavjud.

XULOSA

Mazkur maqolada olib borilgan tahlillar Fransiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosati ko‘p tomonlamali, moslashuvchan va uzoq muddatli strategik manfaatlarga asoslanganini ko‘rsatadi. Fransiyaning mintaqaga nisbatan yondashuvi an‘anaviy kuch siyosatidan ko‘ra, neoklassik realizm va liberal institutsionalizm uyg‘unligi sifatida namoyon bo‘ladi. Ya‘ni Fransiya bir tomondan o‘zining milliy manfaatlari bo‘lgan energiya xavfsizligi, resurslar, transport yo‘laklari va geosiyosiy muvozanatni ta‘minlashga intilsa, ikkinchi tomondan Yevropa Ittifoqi doirasida institutsional hamkorlik, normativ qadriyatlar va “yumshoq kuch” mexanizmlariga tayanadi. Ta‘lim, madaniyat, ilm-fan, gumanitar aloqalar va rivojlanish dasturlari Fransiyaning Markaziy Osiyodagi siyosatini boshqa yirik aktorlardan farqlovchi nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, Fransiyaning Markaziy Osiyodagi yondashuvi AQSh, Xitoy va Rossiya siyosatidan mazmunan farqlanadi. AQSh mintaqaga asosan xavfsizlik, demokratiya va geosiyosiy raqobat prizmasidan yondashsa, Xitoy iqtisodiy ekspansiya, infratuzilmaviy loyihalar va kreditlash orqali o‘z ta‘sirini kuchaytirmoqda. Rossiya esa tarixiy, madaniy va harbiy-siyosiy aloqalarga tayanib, mintaqani o‘zining an‘anaviy ta‘sir doirasi sifatida saqlab qolishga intiladi. Fransiya esa ushbu uch yondashuvdan farqli o‘laroq, keskin geosiyosiy raqobatga kirishmasdan, muvozanatli, pragmatik va ko‘p tomonlamali hamkorlikka asoslangan

siyosat olib bormoqda. Bu yondashuv Markaziy Osiyo davlatlari uchun muqobil sheriklik modeli sifatida namoyon bo‘ladi va ularning ko‘p vektorli tashqi siyosatini qo‘llab-quvvatlaydi.

Fransiya siyosatining cheklovlari va tanqidiy jihatlari ham mavjud. Birinchidan, Fransiyaning mintaqadagi iqtisodiy va savdo ko‘rsatkichlari ayrim davlatlarda nisbatan past bo‘lib, bu uning real ta‘sir doirasini cheklaydi. Ikkinchidan, harbiy-siyosiy resurslarning cheklanganligi Fransiyaning ko‘proq Yevropa Ittifoqi va ko‘p tomonlama institutlarga tayanishga majbur qilmoqda. Uchinchidan, Xitoyning iqtisodiy miqyosi va Rossiyaning tarixiy-institutsional ustunligi fonida Fransiyaning tashabbuslari ko‘pincha sekin va uzoq muddatli natijalarga yo‘naltirilgan bo‘lib, bu ba‘zi hollarda tezkor samara bermaydi. Inson huquqlari va demokratik qadriyatlar masalasidagi normativ yondashuv ayrim Markaziy Osiyo davlatlari bilan muloqotda murakkabliklar keltirib chiqarishi mumkin.

Global energetik transformatsiya, yashil iqtisodiyot, atom energetikasi, suv resurslarini boshqarish, raqamli texnologiyalar va sun‘iy intellekt sohalari Fransiya uchun mintaqada yangi strategik imkoniyatlar yaratmoqda. Transkaspiy transport yo‘lagi, mineral resurslar, ta‘lim va ilmiy hamkorlik yo‘nalishlari ham Fransiya-Markaziy Osiyo aloqalarining muhim drayverlariga aylanishi ehtimoldan xoli emas. Ayniqsa O‘zbekiston va Qozog‘iston bilan chuqurlashib borayotgan hamkorlik Fransiyaning mintaqadagi uzoq muddatli strategiyasining tayanch nuqtalaridan biri bo‘lib qoladi. Umuman olganda, Fransiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosati keskin raqobatdan ko‘ra muvozanat, hamkorlik va barqaror rivojlanishga yo‘naltirilgan model sifatida baholanishi mumkin. Bu model mintaqada davlatlari uchun nafaqat iqtisodiy va texnologik imkoniyatlar, balki xalqaro munosabatlarda tanlov erkinligini kengaytiruvchi omil bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Adygezalov, A. (2022). Prospects for the development of Central Asian–French relations. UzDaily. <https://www.uzdaily.uz/en/prospects-for-the-development-of-central-asian-french-relations/>
2. Embassy of the Republic of Tajikistan to France. (n.d.). Economic cooperation. <https://mfa.tj/en/paris/view/5114/goods-turnover>
3. European External Action Service. (2019, May 15). Joint communication on the EU and Central Asia: New opportunities for a stronger partnership. https://www.eeas.europa.eu/eeas/joint-communication-eu-and-central-asia-new-opportunities-stronger-partnership_en

4. Hoffmann, K. (2010). The EU in Central Asia: Successful good governance promotion? *Third World Quarterly*, 31(1), 87–103.
5. Isaacs, R. (2009). The EU's rule of law initiative in Central Asia (EUCAM Policy Brief No. 9). EUCAM. <https://eucentralasia.eu/the-eus-rule-of-law-initiative-in-central-asia/>
6. Kazakh-French partnership rooted in multilateralism, sustainability, and shared ambitions. (2025, April 18). The Astana Times. <https://astanatimes.com/2025/04/kazakh-french-partnership-rooted-in-multilateralism-sustainability-and-shared-ambitions/>
7. Khakimov, O. (2025, March 11). CERR: New opportunities for France in cooperation with New Uzbekistan. Dunyo Information Agency. <https://dunyo.info/en/analitika/tseir-novye-vozmozhnosti-francii-v-sotrudnichestve-s-novym-uzbekistanom>
8. Ministry of Europe and Foreign Affairs of France. France and Kazakhstan. <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/kazakhstan/france-and-kazakhstan-65038/>
9. Ministry of Europe and Foreign Affairs of France. France and Kyrgyzstan. <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/kyrgyzstan/france-and-kyrgyzstan-65039/>
10. Ministry of Europe and Foreign Affairs of France. France and Turkmenistan. <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/turkmenistan/france-and-turkmenistan-65074/>
11. Ministry of Europe and Foreign Affairs of France. France and Uzbekistan. <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/country-files/uzbekistan/france-and-uzbekistan-65051/>
12. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Tajikistan. Relations of the Republic of Tajikistan with the French Republic. <https://www.mfa.tj/en/main/view/177/bilateral-relations-of-tajikistan-with-france>
13. Observatory of Economic Complexity. France (FRA) and Kyrgyzstan (KGZ) trade. <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/fra/partner/kgz>
14. Observatory of Economic Complexity. France (FRA) and Turkmenistan (TKM) trade. <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/fra/partner/tkm>

БМТНИНГ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ МАҚСАДЛАРИНИ ЎЗБЕКИСТОНДА АМАЛГА ОШИРИШНИНГ ИЖТИМОЙ- ФАЛСАФИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ

Ҳасан Собиров

Тошкент давлат транспорт университети
мустақил изланувчиси

Аннотация: Мақолада замонавий глобал жараёнлар контекстида БМТнинг барқарор ривожланиш мақсадларини Ўзбекистонда амалга оширишнинг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари кўриб чиқилади. Барқарор ривожланиш концепциясининг фалсафий асослари, унинг миллий шароитга мослаштирилиши ҳамда стратегик мақсадларга эришишда маънавий-ахлоқий қадриятларнинг ролига алоҳида эътибор қаратилади. Шунингдек, Барқарор ривожланиш мақсадларининг “Ўзбекистон-2030” стратегиясида акс этган миллий манфаатлар билан интеграцияси тадқиқ этилади. Барқарор ривожланиш мақсадларини муваффақиятли амалга ошириш нафақат институционал механизмларни, балки миллий қадриятлар ва умуминсоний тамойиллар асосида жамият онгини ўзгартиришни ҳам талаб этади.

Калит сўзлар: БМТ, Барқарор ривожланиш мақсадлари, Ўзбекистон-2030 стратегияси, миллий қадриятлар, маънавият, барқарор ривожланиш, глобаллашув, ижтимоий адолат.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ООН В УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация: В статье рассматриваются социально-философские аспекты реализации целей устойчивого развития ООН в Узбекистане в контексте современных глобальных процессов. Особое внимание уделяется философским основам концепции устойчивого развития, ее адаптации к национальным условиям и роли духовно-нравственных ценностей в достижении стратегических целей. Исследуется интеграция глобальных целей устойчивого развития с национальными интересами, отраженными в Стратегии “Узбекистан-2030”. Методологическую основу составляют системный, сравнительно-исторический и аксиологический подходы. Исследование показывает, что успешная реализация целей устойчивого развития требует не только институциональных механизмов, но и

трансформации общественного сознания на основе национальных ценностей и гуманистических принципов.

Ключевые слова: ООН, цели устойчивого развития, Стратегия Узбекистан-2030, национальные ценности, духовность, устойчивое развитие, глобализация, социальная справедливость.

SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF IMPLEMENTING UN SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN UZBEKISTAN

Abstract: The article examines the socio-philosophical aspects of implementing the UN Sustainable Development Goals in Uzbekistan within the context of modern global processes. Particular attention is given to the philosophical foundations of the sustainable development concept, its adaptation to national conditions, and the role of spiritual and moral values in achieving strategic goals. The research analyzes the integration of global sustainable development objectives with national interests reflected in the "Uzbekistan-2030" Strategy. The methodological framework includes systemic, comparative-historical, and axiological approaches. The study reveals that successful implementation of sustainable development goals requires not only institutional mechanisms but also a transformation of social consciousness based on national values and humanistic principles.

Key words: UN, sustainable development goals, Uzbekistan-2030 Strategy, national values, spirituality, sustainable development, globalization, social justice.

КИРИШ

XXI аср инсоният олдида жиддий муаммоларни қўймоқда. Глобал экологик инқироз, иқтисодий тенгсизликлар ва ижтимоий низолар жамият дунёқарашида янги тафаккурни шакллантирмоқда. Бундай шароитда барқарор ривожланиш концепцияси инсониятнинг келажагини белгиловчи стратегик йўналиш сифатида пайдо бўлди. Мазкур концепция инсон, жамият ва табиат ўртасида мувозанатни сақлаш зарурлигини ўзида намоён қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Биз маънавиятсиз, имонсиз, ўз миллий қадриятларимизсиз ривожланишга эриша олмаймиз”[1]. Ҳақиқатан ҳам, Ўзбекистон мустақилликнинг дастлабки кунларидан эътиборан ўз ривожланиш йўлини танлади. Мамлакатимизда БРМнинг барча йўналишлари устувор вазифа сифатида белгиланиб уни амалга ошириш бўйича изчил ислохотлар олиб борилмоқда.

2023 йилда қабул қилинган “Ўзбекистон-2030” стратегияси БМТнинг барқарор ривожланиш мақсадлари билан чамбарчас боғлиқдир. Бу эса мазкур

масалани ижтимоий фалсафа нуқтаи назаридан ўрганишни тақозо этади. Миллий қадриятлар билан глобал мақсадларни уйғунлаштириш муҳим фалсафий вазифалардан биридир.

Тадқиқот методологияси. Мақолада турли тадқиқот усулларидан фойдаланилди. Тизимли таҳлил усули барқарор ривожланишни бутун бир ижтимоий-фалсафий ҳодиса сифатида кўриб чиқишга имкон берди. Қиёсий-тарихий метод концепциянинг шаклланиш босқичларини ўрганишда қўлланилди. Аксиологик ёндашув барқарор ривожланишнинг қадриятлар тизимидаги ўрнини аниқлашга хизмат қилди. Эмпирик материал сифатида БМТнинг расмий ҳужжатлари ва Ўзбекистон Республикасининг норматив-ҳуқуқий актларидан фойдаланилди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Барқарор ривожланиш масалалари жаҳоннинг етакчи олимлари томонидан ўрганилган. Рус олими Н Моисеев инсон ва табиатнинг биргаликда ривожланиши ҳақида ёзган. У барқарор ривожланишни инсон онги ривожланишининг янги босқичи деб ҳисоблайди[2]. Олим “ноосфера” концепциясида инсон ақл идораси остида табиатни тартибга солиш зарурлигини кўрсатган.

В Вернадский ўзининг биосфера таълимотида табиатнинг барқарор ривожланиши учун илмий асосларни кўрсатиб берди[3]. Унинг фикрича, инсон фаолияти табиат қонунларига мос келиши керак. Бу ғоя барқарор ривожланишнинг экологик жиҳатларини тушунишда муҳимдир.

Ғарб олимларидан Д Медоуз ва унинг ҳамкасблари “Рим клуби” ҳисоботларида инсониятнинг ўсиш чегараларини кўрсатдилар[4]. Улар иқтисодий ўсиш чексиз бўла олмаслигини илмий далиллар билан исботлашган. Аурелио Печчеи инсон сифатларини ўзгартириш зарурлигини таъкидлаган[5].

Марказий Осиёлик олимлардан Х Барлибаев барқарор ривожланишнинг фалсафий асосларини чуқур ўрганган[6]. У инсониятнинг келажаги учун янги парадигма зарурлигини асослаган. А Урсул эса цивилизациянинг ноосфера босқичига ўтиши концепциясини ишлаб чиққан[7].

Таҳлил ва натижалар. Барқарор ривожланиш ғояси қадимдан мавжуд бўлиб, қадимги Шарқ донишмандлари табиат ва инсон уйғунлигини таъкидлашган. Конфуций ва Лао-цзы каби донишмандлар ўз қарашларида табиат билан тотувликда яшашни тарғиб қилганлар. Қадимги Юнонистонда Арасту ва Афлотун идеал давлат ҳақида фикр юритганлар. Улар адолатли жамият ғояларини илгари сурдилар.

Ўрта асрларда Марказий Осиё мутафаккирлари муҳим ҳисса қўшдилар. Абу Наср Форобий “фозил шаҳар” таълимотида камол топган жамият

тамойилларини баён қилди. Ибн Сино инсон ва табиат муносабатлари ҳақида чуқур фикрлар билдирди. Улар инсон фаровонлигини ахлоқий камолот билан боғладилар. Янги давр Европа фалсафасида Томас Мор ва Томмазо Кампанелла утопик жамият лойиҳаларини яратдилар. Жан-Жак Руссо табиий ҳолатда яшаш ғоясини илгари сурди. Бу ғоялар кейинчалик барқарор ривожланиш концепциясига асос бўлди.

XX асрда Вернадский “ноосфера” таълимотини яратди. Унинг фикрича, инсон онги табиатни бошқаришда муҳим роль ўйнайди[3]. П Шарден ва Н Моисеевлар бу ғояни ривожлантирдилар. Улар инсон фаолиятини онгли равишда тартибга солиш зарурлигини кўрсатдилар.

Замонавий шаклда барқарор ривожланиш 1972 йилда Стокгольмда бўлиб ўтган БМТ конференциясида муҳокама қилинди. Лекин асосий таъриф 1987 йилда “Умумий келажагимиз” ҳисоботида берилди. Бу ҳужжатда барқарор ривожланиш “ҳозирги авлод эҳтиёжларини келажақ авлодлар имкониятларига зарар етказмасдан қондириш” деб белгиланди[9].

Фикримизча, фалсафий нуқтаи-назаридан барқарор ривожланиш уч асосий жиҳатни ўз ичига олади. Биринчиси, ижтимоий жиҳат бўлиб, инсон капиталининг ривожланишини назарда тутди. Бу ерда ижтимоий адолат, тенглик ва инсон ҳуқуқлари каби масалалар асосий ўринни эгаллайди. Фалсафий жиҳатдан бу гуманизм ғояларининг давоми ҳисобланади.

Иккинчиси, иқтисодий жиҳат бўлиб, ресурслардан оқилона фойдаланишни кўзда тутди. Иқтисодий ўсиш шунчаки мақсад эмас, балки инсон фаровонлиги учун воситадир. Бу ерда фалсафий масала иқтисодиёт ва ижтимоий тараққиётни мувозанатлаштиришдан иборатдир.

Учинчиси, экологик жиҳат бўлиб, табиатни асраш ва экотизимларни сақлашга қаратилган. Фалсафий нуқтаи-назардан бу инсоннинг табиатдаги ўрнини қайта англашни назарда тутди. Ушбу жиҳатга кўра, антропоцентризмдан коэволюцион тафаккурга ўтиш зарур. Юқорида келтирилган уч жиҳат янги цивилизация парадигмасини шакллантиради. В Левашовнинг таъкидлашича, “Барқарор ривожланиш жамиятнинг ижтимоий, иқтисодий ва экологик тизимларининг гармоник интеграциясидир”[10]. Бу интеграция инсониятнинг узоқ муддат мавжудлигини таъминловчи воситадир.

2015 йилда БМТ Бош Ассамблеяси “2030 йилгача барқарор ривожланиш кун тартиби”ни қабул қилди. Бу ҳужжат 17 та глобал мақсад ва 169 вазифани белгилади[11]. Бу мақсадлар бир неча асосий тамойилларга асосланади.

Биринчи тамойил инсон кадриятларининг устуворлиги масаласидир. Мақсадларнинг кўпчилиги инсон ҳаётини яхшилашга қаратилган.

Камбағалликни тугатиш, очарчиликка барҳам бериш, соғлом ҳаёт ва сифатли таълим буларнинг барчаси инсонни эътибор марказига қўяди. Бу гуманизм фалсафасининг замонавий ифодаси бўлиб хизмат қилиши шубҳасиз.

Иккинчи тамойил “ҳеч кимни ортда қолдирмаслик” тамойили бўлиб, ушбу тамойил инсонпарварлик ва адолат ғояларини акс эттиради. Жамиятнинг барча аҳоли қатламлари тараққиётдан баҳраманд бўлиши керак. Бу инклюзив ривожланиш концепциясининг асосидир.

Учинчи тамойил глобал ҳамкорлик ва интеграциядир. БМТ мақсадлари халқаро ҳамкорликни тарғиб қилади. Фалсафий жиҳатдан бу глобал онгнинг шаклланишига туртки берувчи омилдир.

Тўртинчи тамойил авлодлар ўртасидаги адолатни таъминлашдир. Барқарор ривожланиш келажак авлодларга нисбатан масъулиятни назарда тутди. Х Барлибаев бунини “темпорал адолат” деб атайди[6]. Бу фалсафий жиҳатдан тарихий вақт ва инсоният тақдири масаласидир.

Ўзбекистон 2018 йилда БМТнинг барқарор ривожланиш мақсадларини миллий тажрибага уйғунлаштириш бўйича “Йўл харитаси”ни қабул қилди[11]. 2023 йилда “Ўзбекистон-2030” стратегияси тасдиқланди[12]. Бу ҳужжатларда миллий ва глобал мақсадлар ўзаро уйғунлаштирилган.

Стратегиядаги асосий хусусиятлардан бири шубҳасиз инсон капиталининг марказий ўринга қўйилишидир. Стратегиянинг биринчи йўналиши “Инсон капитали ва инклюзив ижтимоий муҳитни ривожлантириш”га бағишланган. Бу инсоннинг жамият ривожланишидаги асосий роль ўйнашини кўрсатади.

Ўзбекистонда барқарор ривожланиш мақсадларини амалга ошириш мамлакатимизнинг истиқболи учун муҳим омил бўлиб хизмат қилади. Бу борада айрим жиҳатлар мавжудки уларни қайд этиб ўтиш жоиз. Биринчи жиҳат жамият онгини ўзгартиришдир. Фалсафий жиҳатдан истеъмолчилик тафаккуридан барқарор тафаккурга ўтишни жадаллаштириш зарур. Бу узоқ муддатли жараён бўлиб, кенг қўламли маърифий ишларни талаб этади. Иккинчи жиҳат, миллий ва умумбашарий кадриятларни уйғунлаштиришдир. Миллий ўзликни сақлаган ҳолда глобал жараёнларга интеграциялашув ўзига хос мураккаб вазифадир. Яна бир жиҳат институционал механизмларни такомиллаштиришдир. Барқарор ривожланиш мақсадларини амалга ошириш учун нафақат сиёсий ирода, балки самарали тизим керак. Бу жамият бошқарувининг демократлашуви, фуқаролик жамияти институтларининг ривожланиши билан бевосита боғлиқдир.

Хулоса ва таклифлар.

Барқарор ривожланиш концепцияси инсониятнинг XXI асрдаги янги парадигмасидир. Бу парадигма инсон, жамият ва табиатнинг ўзаро уйғун ривожланишига асосланади. Ҳозирги ва келажак авлодлар манфаатларини мувозанатлаштириш унинг асосий мазмунини ташкил этади.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, барқарор ривожланиш узоқ тарихий илдизларга эга. Қадимги Шарқ ва Ғарб донишмандларидан бошлаб замонавий олимларгача бу ғояни ривожлантириш доимий кун тартибида бўлиб келди. БМТнинг 17 барқарор ривожланиш мақсади глобал даражада бу концепциянинг амалий ифодасидир.

Ўзбекистон тажрибаси глобал мақсадларни миллий шароитга мослаштиришнинг намунаси. “Ўзбекистон-2030” стратегияси миллий кадриятлар, маънавият ва замонавий тараққиётни бирлаштиради. Мамлакатимизда инсон капиталини ривожлантириш, ижтимоий адолатни таъминлаш ва экологик муаммоларни ҳал қилишга катта эътибор берилмоқда.

Умуман олганда, БМТнинг барқарор ривожланиш мақсадларини амалга ошириш инсониятнинг глобал муаммоларини ҳал қилишга қаратилган комплекс жараёндир. Ўзбекистон бу жараёнда ўз миллий хусусиятларини сақлаган ҳолда умуминсоний кадриятлар асосида изчил ҳаракат қилмоқда.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2017. – 592 б.
2. Моисеев Н.Н. Судьба цивилизации. Путь разума. – М.: МНЭПУ, 1998. – 228 с.
3. Вернадский В.И. Биосфера. Избранные труды по биогеохимии. – М.: Мысль, 1976. – 328 с.
4. Медоуз Д.Х., Медоуз Д.Л., Рандерс Й. За пределами роста. – М.: Прогресс, 1994. – 304 с.
5. Печчеи А. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1980. – 302 с.
6. Барлыбаев Х.А. Путь человечества: самоуничтожение или устойчивое развитие. – М.: Государственная Дума, 2001. – 143 с.
7. Урсул А.Д., Ващекин Н.Н. Цивилизация и Россия на пути устойчивого развития. – М., 1999. – 346 с.
8. Наше общее будущее. Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – 376 с.
9. Левашов В.К. Устойчивое развитие общества: парадигма, модели, стратегия. – М.: Academia, 2001. – 240 с.

10. Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 25 сентября 2015 года. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/ru/>
11. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 20 октябрдаги ПҚ-3984-сон “2030 йилгача бўлган даврда барқарор ривожланиш мақсадлари доирасидаги чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори. [Электрон манба]. – URL: <https://lex.uz/docs/3966173>
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги ПФ-75-сон “Ўзбекистон-2030” стратегияси тўғрисида”ги фармони. [Электрон манба]. – URL: <https://lex.uz/docs/6596803>

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В УЗБЕКИСТАНЕ: И КОЛИЧЕСТВО, И КАЧЕСТВО (2010-2015 годы)

Мавлонов Журабек Ёркулович

Профессор Навоийского университета инноваций

доктор политических наук (DSc)

+99897 752 30 83

Jmavlonov2@mail.ru

Олимова Нилуфар Косимовна

Магистрант Навоийского университета инноваций

+99 8 91 254 72 27

nilufarolimova1988@gmail.com

***Аннотация:** В период 2010-2015 годов Гражданское общество в Узбекистане демонстрировало рост в количественном и качественном плане, с формированием государственной власти независимых ННО (некоммерческих организаций) и институтов прав, адаптивных прав в защиту, повышение законодательной культуры и разработку нормативных актов. Несмотря на трудности, связанные с финансированием НПО, наблюдалось расширение института уголовных преступлений, активная деятельность координировалась Независимым институтом по мониторингу формирования общества общества (НИМФОГО).*

***Ключевые слова:** гражданское общество, демократического правового государства, модернизации страны, государственные структуры, институт «Махалля».*

CIVIL SOCIETY IN UZBEKISTAN: BOTH QUANTITY AND QUALITY (2010-2015 y)

Mavlonov Jurabek Yorkulovich

Professor, Navoi University of Innovations

Doctor of Political Science (DSc)

+99897 752 30 83

Jmavlonov2@mail.ru

Nilufar Kosimovna Olimova

Master's student at Navoi University of Innovations

+99 8 91 254 72 27

nilufarolimova1988@gmail.com

Abstract: *Between 2010 and 2015, civil society in Uzbekistan demonstrated growth in both quantity and quality, with the formation of independent NGOs (non-profit organizations) and human rights institutions, adaptive rights protection, an enhanced legislative culture, and the development of regulations. Despite difficulties associated with NGO funding, an expansion of criminal offenses was observed, with active work coordinated by the Independent Institute for Monitoring the Formation of Society (IIMFOS).*

Keywords: *civil society, democratic rule of law, national modernization, government structures, Mahalla institution.*

ВВЕДЕНИЕ

В Узбекистане приоритетным направлением государственной политики является формирование сильного и открытого гражданского общества, в котором обеспечиваются защита прав, интересов и свобод человека, благоприятные условия для реализации его потенциала.

В республике за короткий промежуток времени проделана масштабная работа, направленная на развитие важнейшей составляющей демократического правового государства – системы самостоятельных, устойчивых ННО, пользующихся поддержкой широких слоев населения. В последние годы заметно расширены права и полномочия гражданских институтов. Сегодня они играют важную роль в обеспечении баланса интересов в обществе, способствуют выявлению актуальных вопросов на местах, мобилизуют население на их эффективное и адресное решение. Их активисты реализуют различные проекты, направленные на повышение правовой культуры граждан, укрепление института семьи, охрану природы, участвуют в разработке нормативно-правовых актов, реализации государственных и территориальных программ.

Актуальность и методология темы. Особую роль в формировании гражданских институтов, повышении активности населения играет Независимый институт по мониторингу формирования гражданского общества (НИМФОГО) ²⁶. В основе его деятельности – глубокие исследования, направленные на выявление проблем в этой сфере, анализ структурных и качественных изменений в обществе, изучение передового зарубежного опыта в формировании гражданского общества, развитии его институтов, строительстве правового демократического государства.

²⁶ газета «UzbekistanToday». <https://www.uzbekistan.org.ua/ru/news/2537-grazhdanskoe-obshchestvo-v-uzbekistane-i-kolichestvo-i-kachestvo.html>

Независимый институт по мониторингу формирования гражданского общества (НИМФОГО) – негосударственная некоммерческая организация, осуществляет системный мониторинг процессов формирования основ гражданского общества, оказывает содействие в усилении роли гражданских институтов в демократическом обновлении и модернизации страны, повышении политической культуры, правосознания, общественно-политической активности граждан.

На сегодняшний день НИМФОГО ежегодно проводит анализ и обновляет информационную базу по «Развитию институтов гражданского общества в Узбекистане: цифры и факты», подготовленную на основе обобщения статистических данных, а также результатов изучения динамики развития институтов гражданского общества в стране.

Анализ и результаты. В нашей стране проводятся ежегодно конференции НИМФОГО, состоявшейся в Ташкенте, на которой широкая общественность была проинформирована об итогах деятельности института каждого прошлого года. В конференциях принимают участия члены Сената и депутаты Законодательной палаты Олий Мажлиса, представители дипломатического корпуса и международных организаций, аккредитованных в Узбекистане, общественных и государственных структур, научно-исследовательских и образовательных учреждений. Представляется ежегодный доклад «Качественные и количественные изменения в развитии гражданского общества в Узбекистане», подготовленный на основе исследований института.

В докладах и выступлениях отмечаются совершенствование деятельности гражданских институтов создающих важные предпосылки для их динамичного развития. В целом устойчивости и эффективности работы негосударственных некоммерческих организаций способствует государственная поддержка. В частности, Общественный фонд по поддержке ННО и других институтов гражданского общества при Олий Мажлисе содействует вовлечению ННО в реализацию госпрограмм, решение социально значимых задач. В течение 2010-2017 годов из Государственного бюджета для поддержки деятельности ННО, СМИ и других институтов гражданского общества, а также их социально значимых проектов и программ было распределено более 47,7 млрд сумов (курс ЦБ РУ на 05.03.2016, 1\$= 2856.64 сум). При этом выделяемые средства увеличились более чем в пять раз – с 2,1 млрд сумов в 2008 году до 10,7 млрд

сумов в 2015 году, что свидетельствует о стабильном росте объемов государственной финансовой поддержки «третьего сектора»²⁷.

За этот период заметно выросло количество ННО, участвовавших в грантовых конкурсах, проводимых Общественным фондом по поддержке ННО и других институтов гражданского общества при парламенте страны: если в 2014 году в конкурсах участвовала 421 ННО, то в 2015 году приняли участие 528 организаций с 819 проектами. Количество ННО, ставших победителями грантовых конкурсов, в отчетный период составило 177.

Анализ содержания и тематик грантовых проектов, поддержанных решением Парламентской комиссии, показал, что в 2015 году основная их часть была реализованна в сфере защиты прав и законных интересов старшего поколения. В частности, из 279 социально значимых проектов, профинансированных Общественным фондом в 2015 году, 65 были нацелены на повышение уровня жизни старшего поколения и оказание ему всесторонней поддержки, что объясняется активной вовлеченностью ННО в реализацию Государственной программы «Год внимания и заботы о старшем поколении».

Продолжена практика вовлечения ННО в процесс реализации отраслевых, региональных и территориальных программ социально-экономического развития, в частности, 612 из них стали исполнителями отдельных пунктов Государственной программы «Год внимания и заботы о старшем поколении». В этом контексте необходимо отметить возрастающую роль ННО как республиканского, так и регионального масштаба. Так, если в 2014 году в реализации Государственной программы участвовали 27 республиканских и свыше 370 региональных организаций, то в 2015 году – 36 республиканских и 576 региональных.

Укрепляя законодательную базу в 2014 году в рамках Концепции дальнейшего углубления демократических реформ и формирования гражданского общества в стране был принят Закон «О социальном партнерстве», закрепивший механизмы взаимодействия государственных и общественных организаций в реализации приоритетных проектов, что значительно повысило эффективность принимаемых мер, возросли доверие граждан и их поддержка. В регионах республики при представительных органах государственной власти образованы общественные комиссии по социальному партнерству, определяющие точки пересечения интересов,

²⁷ Камолов Н.А. Развитие гражданского общества в Узбекистане: состояние и перспективы. Общественные науки в Узбекистане, №3, 2015.

приоритеты взаимодействия, формы и методы государственной поддержки. Их первый опыт уже сегодня дает свои результаты.

Принятие Закона «Об открытости деятельности органов государственной власти и управления» послужило совершенствованию системы широкого информирования общественности о работе госорганов, повышению на новый уровень работы по приему и рассмотрению обращений граждан, усилению общественного контроля, повышению ответственности должностных лиц государственных структур за принимаемые решения. В соответствии с этим законом образован Общественный совет по координации и мониторингу деятельности по обеспечению открытости деятельности органов государственной власти и управления. Внедряется в практику «индекс открытости» деятельности органов государственной власти и управления, одним из критериев которого стала степень их сотрудничества со средствами массовой информации и институтами гражданского общества.

В результате этих мер количество ННО, составляющих основу гражданского общества в Узбекистане, за 2010-2015 годы выросло на 64,5% и сейчас превышает 8400. Из них наибольшее количество (более 22%) занимаются развитием предпринимательства и фермерства, 13% – вопросами спорта, 7,6% – воспитанием молодежи.

Новый импульс развитию института обращений граждан как одной из форм общественного контроля придал вступивший в силу в 2015 году Закон «Об обращениях физических и юридических лиц». Благодаря этому правовому акту расширилась практика использования гражданами своего права обращаться в органы власти и управления, повысились качество работы и ответственность госорганов по их рассмотрению.

Институт «Махалля» имеет возрастающую роль института махалли в социально-экономическом развитии территорий, повышении активности граждан, установлении духовно-нравственной атмосферы в обществе. В системе органов самоуправления граждан эффективно работают общественные формирования «Махалла посбони», в полномочия которых входит осуществление социального партнерства с государственными органами и ННО в обеспечении мира и стабильности. Создана структура «Родительские университеты», цель которых – обеспечить здоровый образ жизни семей, повысить правовые знания родителей в вопросах воспитания детей. В прошлом году родительские университеты организовали более 106 тыс. мероприятий, в которых приняли участие более 2,8 млн человек.

Одним из основных направлений деятельности органов самоуправления граждан является оказание адресной поддержки социально уязвимым слоям населения, в том числе в виде выплат социальных пособий и материальной помощи малообеспеченным семьям. В 2015 году общая сумма денежных средств, направленных органами самоуправления граждан на поддержку социально уязвимых слоев населения, малообеспеченных семей, составила 1,3 трлн сумов.

Выводы.

На сегодняшний день исследования НИМФОГО, свидетельствуют о стабильном росте уровня гражданского сознания и политической культуры среди населения, особенно молодежи, что является результатом объединения усилий гражданских институтов, государственных организаций, неотъемлемым условием построения правового демократического государства, формирования сильного гражданского общества.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Вафаева Д.Б. Влияние политического сознания на формирование и развитие гражданской культуры. International scientific review. 2020(LXX):108-11.
2. Вафаева Д.Б. Правовые основы формирования институтов гражданского общества в узбекистане. Наука, техника и образование. 2021(7 (82)):49-53.
3. Камолов Н.А. Развитие гражданского общества в Узбекистане: состояние и перспективы. Общественные науки в Узбекистане, №3, 2015.
4. Махмудова А. Н. Шахс ҳуқуқий ижтимоийлашувида ижтимоий назорат тушунчаси ва тизими //международный журнал Консенсус. – 2020. – Т.1.– №. 1.

ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA YAPON TILIDA YOZMA NUTQNI SHAKLLANTIRISH METODIKASI

Sodirjonova Shoxruza Shaxzod qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari univesiteti

Lingvistika (yapon tili) mutaxassisligining 1-kurs talabasi

E-mail: sodirjonovashohruza@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida yapon tilida yozma nutqni shakllantirish metodikasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda yapon yozma nutqining lingvistik va madaniy xususiyatlari, yozma kompetensiyani rivojlantirishda interfaol, media va raqamli texnologiyalarning o'rni yoritiladi. Shuningdek, yozma nutqni shakllantirish jarayonida kompetensiyaviy va kommunikativ yondashuvlarning metodik ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: yapon tili, yozma nutq, pedagogik texnologiyalar, media ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, metodika.

МЕТОДОЛОГИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ НА ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ С ПОМОЩЬЮ СОВРЕМЕННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация: В статье анализируется методика формирования письменной речи на японском языке на основе современных педагогических технологий. Рассматриваются лингвистические и культурные особенности японской письменной речи, а также роль интерактивных, медийных и цифровых технологий в развитии письменной коммуникативной компетенции. Обосновывается методическая значимость компетентностного и коммуникативного подходов.

Ключевые слова: японский язык, письменная речь, педагогические технологии, медиаобразование, компетентностный подход, методика.

METHODOLOGY FOR DEVELOPING WRITTEN COMMUNICATION SKILLS IN THE JAPANESE LANGUAGE USING MODERN PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES

Abstract : This article analyzes the methodology of developing written skills in the Japanese language using modern pedagogical technologies. The study highlights linguistic and cultural characteristics of Japanese writing and examines the role of

interactive, media, and digital technologies in enhancing written communicative competence. The methodological significance of competency-based and communicative approaches is also discussed.

Key words: *Japanese language, writing skills, pedagogical technologies, media education, competency-based approach, methodology.*

KIRISH

Chet tillarini o'qitishda yozma nutqni rivojlantirish bugungi ta'lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yapon tilining yozuv tizimi (hiragana, katakana, kanji), grammatik murakkabligi va madaniy kontekstga kuchli bog'liqligi yozma nutqni shakllantirish jarayonini murakkablashtiradi. Shu sababli yapon tilini o'qitishda an'anaviy usullar bilan cheklanib qolish kutilgan natijani bermaydi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim oluvchilarning faolligini oshirish, mustaqil va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda yozma nutqni real kommunikativ vaziyatlarga yaqinlashtirish imkonini beradi. Shu nuqtai nazardan, yapon tilida yozma nutqni shakllantirish metodikasini innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirish dolzarb hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida yapon tilida yozma nutqni shakllantirish metodikasini ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilishdir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Yapon tilida yozma nutq faqat grammatik to'g'rilik bilan emas, balki madaniy va pragmatik moslik bilan ham belgilanadi. Yozma matnlarda bilvosita ifodalar, muloyimlik darajalari va kontekstga tayanish keng qo'llaniladi. Bu esa yozma nutqni shakllantirishda lingvokulturologik yondashuvni talab qiladi. Yapon tilida subyektning ko'pincha tushirib qoldirilishi, gaplarning bilvosita tuzilishi va mantiqiy bog'liqlikning kontekst orqali anglashilishi yozma topshiriqlarni bajarishda o'rganuvchilar uchun qiyinchilik tug'diradi. Shu sababli yozma nutqni o'rgatish jarayonida madaniy tushunchalar bilan bir qatorda yozma diskurs qoidalariga alohida e'tibor qaratish lozim.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar yozma nutqni rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Interfaol metodlar, loyiha asosida ta'lim va media texnologiyalar yozma faoliyatni faollashtirishga xizmat qiladi. Xususan, raqamli platformalar, elektron lug'atlar va matn muharrirlari orqali tashkil etilgan yozma topshiriqlar talabalarning mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Media va axborot texnologiyalaridan foydalanish yozma nutqni shakllantirish jarayonini yanada samarali qiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, media dasturlar

asosida tashkil etilgan mashgʻulotlar til koʻnikmalarini, jumladan yozma nutqni rivojlantirishda yuqori natija beradi. Media vositalar orqali bajarilgan yozma topshiriqlar talabalarning matnni rejalashtirish, tahlil qilish va mantiqiy ifodalash qobiliyatini kuchaytiradi (Khalmurzayeva N.T, 2021).

Yapon tilida yozma nutqni shakllantirish bosqichma-bosqich amalga oshirilishi zarur. Boshlangʻich bosqichda qisqa gaplar va sodda matnlar orqali grammatik va leksik koʻnikmalar shakllantiriladi. Keyingi bosqichlarda esa tavsifiy, tahliliy va erkin yozma ishlar orqali yozma kompetensiya rivojlantiriladi. Yozma nutqni oʻrgatishda loyiha asosida taʼlim metodidan foydalanish samarali hisoblanadi. Talabalar muayyan mavzu asosida matn yozish, manbalarni tahlil qilish va oʻz fikrini yozma shaklda asoslab berishga oʻrganadi. Bu jarayon yozma nutqni real kommunikativ faoliyat bilan uygʻunlashtiradi.

Yapon tilida yozma nutqni shakllantirish metodikasi oʻrganilayotgan tilning lingvistik, madaniy va kommunikativ xususiyatlarini hisobga olgan holda tizimli ravishda tashkil etilishi lozim. Yozma nutq ogʻzaki nutqdan farqli ravishda rejalashtirilgan, mantiqiy izchillikka ega va stilistik jihatdan mukammal boʻlishni talab qiladi. Shu sababli uni rivojlantirish jarayoni bir martalik mashq emas, balki uzluksiz va bosqichma-bosqich olib boriladigan metodik faoliyat sifatida qaraladi.

1. Diagnostik va tayyorlov bosqichi

Mazkur bosqichda talabalarning yozma nutq darajasi, ieroglif bilimi, grammatik va leksik zaxirasi aniqlanadi. Diagnostik yozma topshiriqlar orqali talabalarning matn tuzish, fikrni yozma shaklda ifodalash va mantiqiy bogʻlash koʻnikmalari baholanadi. Ushbu bosqich yozma nutqni shakllantirish jarayonini individuallashtirish imkonini beradi. Shuningdek, yapon yozma nutqining madaniy xususiyatlari — bilvositalik, muloyimlik va kontekstga tayangan ifodalar — haqida dastlabki tushunchalar shakllantiriladi.

2. Reproduktiv yozma faoliyat bosqichi

Bu bosqichda talabalar tayyor namunalarga asoslangan holda yozma mashqlarni bajaradilar. Jumladan, berilgan matnni qayta yozish, gaplarni mantiqiy ketma-ketlikka keltirish, kalit soʻzlar asosida qisqa matn tuzish kabi topshiriqlar qoʻllaniladi. Ushbu mashqlar grammatik aniqlik va yozuv meʼyorlarini mustahkamlashga xizmat qiladi. Reproduktiv mashqlar orqali talabalarda yapon tilining yozma strukturalariga moslashuv hosil boʻladi va yozma nutqning bazaviy modeli shakllanadi.

3. Produktiv yozma nutq bosqichi

Produktiv bosqich yozma nutqni shakllantirishning eng muhim qismi hisoblanadi. Bu jarayonda talabalar mustaqil ravishda fikrini yozma shaklda ifodalaydi. Tavsifiy, tahliliy va erkin yozma ishlar bajariladi. Masalan, kundalik

yoʻzish, mavzuli esse, fikr bildirishga asoslangan matnlar yoʻzish orqali yoʻzma kompetensiya rivojlantiriladi. Bu bosqichda yoʻzma nutqning pragmatik jihatlariga alohida eʼtibor qaratiladi. Talabalarga yapon tilida muloyimlik darajalari, bilvosita ifodalar va kontekstga mos yoʻzish uslubi oʻrgatiladi.

Zamonaviy peagogik texnologiyalar yoʻzma nutqni shakllantirishda samarali metodik vosita sifatida xizmat qiladi. Elektron platformalar, onlayn matn muharrirlari, interaktiv yoʻzma topshiriqlar va media materiallar yoʻzma faoliyatni jonlantiradi. Media vositalar yordamida tashkil etilgan yoʻzma mashqlar talabalarning mustaqil fikrlash va matnni mantiqiy rejalashtirish koʻnikmalarini kuchaytiradi.

Yoʻzma nutqni shakllantirish jarayonida baholash faqat yakuniy natijaga emas, balki jarayonga ham qaratilishi zarur. Oʻzaro baholash, muhokama va tahrir qilish mashqlari orqali talabalar oʻz yoʻzma ishlariga tanqidiy yondashishni oʻrganadilar. Refleksiya yoʻzma nutqni takomillashtirishda muhim metodik vosita hisoblanadi.

Mazkur metodika yapon tilida yoʻzma nutqni shakllantirishni tizimli, madaniy jihatdan asoslangan va zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uygʻun holda tashkil etish imkonini beradi. Natijada talabalar yoʻzma nutqni nafaqat grammatik jihatdan toʻgʻri, balki kommunikativ va pragmatik jihatdan mos ravishda ifodalay olish kompetensiyasiga ega boʻladilar.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, yapon tilida yoʻzma nutqni shakllantirish murakkab va koʻp qirrali jarayon boʻlib, u zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qoʻllash orqali samarali tashkil etilishi mumkin. Media va raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar hamda kompetensiyaviy yondashuv yoʻzma nutqni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yoʻzma nutqni shakllantirishda nafaqat til tizimini, balki yapon muloqot madaniyatini ham hisobga olish zarur. Zamonaviy metodik yondashuvlar asosida tashkil etilgan taʼlim jarayoni talabalarning yoʻzma nutq kompetensiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. . Khalmurzayeva, N. T., Mirzakhmedova, H. V., Omonov, K. S. (2021). Methods of improving language skills using media software. Journal of Central Asian Social Studies, 2(03), 47–55.
2. Richards J. C., Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge, 2001.
3. Brown H. D. Teaching by Principles. – New York, 2007.
4. 鎌田 美千子 (2020–2024) 日本語教師養成・研修におけるライティング教育実践能力の育成.

5. 鎌田 美千子・副田 恵理子（2024）. 日本語教員養成課程における書くことの指導の現状と課題.
6. 鈴木 恵（2022–2025）. 日本語書記史と学習プロセスを統合した教育内容の研究.
7. 副田 恵理子（2014）. 留学生対象日本語ライティング教育における情報リテラシー指導.
8. Passov E. I. Chet tillarini o'qitish metodikasi. – Moskva, 2010.

IMPROVING READING SKILLS IN A FOREIGN LANGUAGE

Shokirova Mukaddas Musakhonovna

Docent, Department of Languages,
Tashkent Institute of Chemical Technology
e-mail: m.shokirova@tkti.uz

Annotation: Reading in a foreign language is considered as a multidimensional cognitive and psycholinguistic process that integrates linguistic, cognitive, strategic, motivational, and socio-communicative components. The study aims to examine the theoretical foundations of reading competence and to explore the role of cognitive, constructivist, and metacognitive approaches in enhancing comprehension, independent thinking, and professional readiness. The analysis demonstrates that purposeful application of reading types, interactive texts, graphic organizers, and metacognitive strategies supports deep comprehension and self-regulated learning.

Key words: multifaceted activity, metacognitive process, learner autonomy, conceptual clarification.

Annotatsiya: Xorijiy tilda o'qish lingvistik, kognitiv, strategik, motivatsion va ijtimoiy-kommunikativ komponentlarni birlashtirgan ko'p o'lchovli kognitiv va psixolingvistik jarayon sifatida qaraladi. Tadqiqot o'qish qobiliyatining nazariy asoslarini o'rganishga va tushunish, mustaqil fikrlash va professional tayyorgarlikni oshirishda kognitiv, konstruktiv va metakognitiv yondashuvlarning rolini o'rganishga qaratilgan. Tahlil shuni ko'rsatadiki, o'qish turlari, interaktiv matnlar, grafik tashkilotchilar va metakognitiv strategiyalardan maqsadli foydalanish chuqur tushunish va o'zini o'zi boshqarishni qo'llab-quvvatlaydi.

Kalit so'zlar: ko'p qirrali faoliyat, metakognitiv jarayon, o'quvchining avtonomiyasi, kontseptual aniqlashtirish.

Аннотация: Чтение на иностранном языке рассматривается как многомерный когнитивный и психолингвистический процесс, интегрирующий лингвистические, когнитивные, стратегические, мотивационные и социально-коммуникативные компоненты. Цель исследования — изучить теоретические основы компетенции чтения и исследовать роль когнитивного, конструктивистского и метакогнитивного подходов в улучшении понимания, самостоятельного мышления и профессиональной готовности. Анализ показывает, что целенаправленное применение различных типов чтения, интерактивных текстов, графических органайзеров и метакогнитивных

стратегий способствует глубокому пониманию и саморегулируемому обучению.

Ключевые слова: *многогранная деятельность, метакогнитивный процесс, автономия обучающегося, концептуальное уточнение.*

INTRODUCTION

Reading in a foreign language is not a simple or isolated skill, but rather a multifaceted activity. It requires the synchronization of psycholinguistic, cognitive, and metacognitive processes that enables learners to decode, encode, and make sense of written material. Reading is a dynamic cognitive process in which learners evaluate, interpret, and reflect on content in order to acquire knowledge and develop professional skills. Previous research has shown that successful reading instruction is closely related to learners' cognitive profiles, strategic awareness, and professional goals [1], [4]. While various models exist, current research emphasizes the need for a comprehensive framework that integrates cognitive processing, learner autonomy, and the use of reflective strategies.

METHODOLOGY

This study explores theoretical models, reading styles, and pedagogical strategies to identify effective practices for developing reading fluency in a foreign language.

The study is based on a qualitative, non-empirical design, emphasizing systematic analysis and synthesis of theoretical sources. This approach was chosen because of its suitability for conceptual clarification, model comparison, and structural examination of reading fluency.

These procedures are designed to systematically organize reading styles, instructional strategies, and theoretical models, while identifying the interrelated components of reading fluency.

1. Classification analysis is used to systematize reading styles (informational, critical, reflective), activity modes (extensive, intensive, screening, scanning), and levels of text processing (receptive, productive, interactive) [5], [6]. This method helps to align reading styles with learning objectives.

2. A comparative analysis is conducted to evaluate cognitive, constructivist, metacognitive, and integrative models of reading [2], [4]. The models are compared in terms of their focus on comprehension, learner autonomy, strategy awareness, and instructional flexibility.

3. A structural analysis is conducted to identify the linguistic, cognitive, strategic, motivational, and socio-communicative components of reading competence and analyze their interrelationships [1], [5].

Reading competence is viewed as a multidimensional and dynamic system, which emphasizes the need for integrated instructional strategies.

RESULTS

The study aims to provide a comprehensive understanding of how cognitive, constructivist, and metacognitive approaches contribute to effective reading instruction and student development through the use of classification, comparative, and structural analyses.

The study provides practical recommendations that emphasize the use of graphic organizers, interactive texts, problem-based reading, and metacognitive strategies to improve comprehension, engagement, and self-regulation.

DISCUSSION

A review of theoretical sources and models suggests that reading in a foreign language is an integrative system in which psycholinguistic, cognitive, and metacognitive mechanisms interact [5], [6]. The processes of encoding and decoding allow learners to construct coherent chains of meaning, contextualize information, and relate new knowledge to prior concepts [1], [5]. Differentiating reading types and strategies according to learners' cognitive profiles enhances comprehension and professional competence. A hybrid approach that combines cognitive, constructivist, and metacognitive perspectives promotes independent thinking, analytical reasoning, and interactive communication [1], [2], [3].

Metacognitive strategies, including think-aloud protocols, KWL charts, graphic organizers, and mind maps, support self-regulated learning and ongoing monitoring of comprehension. Constructivist methods encourage students to actively construct knowledge, fostering reflective and interactive reading practices [2], [4], [5]. Graphic organizers, case studies, problem-solving tasks, and interactive discussions have been shown to promote interdisciplinary integration, cognitive engagement, and professional skills [3], [5]. Feedback, peer collaboration, and challenging tasks enhance comprehension and analytical discourse in accordance with constructivist and social learning principles. Overall, foreign language reading competence can best be developed through an integrative framework in which cognitive, constructivist, and metacognitive approaches are systematically tailored to students' profiles and professional goals.

CONCLUSION

The research shows that reading in a foreign language is not a single skill, but an integrative psycholinguistic and cognitive system. The interaction of encoding/decoding processes and cognitive/metacognitive strategies plays a crucial role in increasing comprehension, independent thinking, and professional competence.

Practical recommendations include:

- Purposeful use of different reading types and strategies;
- Systematic use of graphic organizers, mind maps, and KWL charts;
- Promoting reflective and interactive reading practices;
- Regular implementation of metacognitive strategies;
- Integrating constructivist and cognitive approaches to create an effective learning environment [1], [3], [4], [5].

REFERENCES

- [1] S. Ehlers, Cognitive Approaches to Foreign Language Learning, Berlin: Springer, 2010.
- [2] G. Westhoff, Metacognition in Language Learning, London: Routledge, 2012.
- [3] J. Grzesik, Reading Competence in ESP, Warsaw: PWN, 2015.
- [4] H. Willenberg, Constructivist Strategies in Language Instruction, New York: Routledge, 2013.
- [5] A. N. Leontiev, Activity Theory and Learning, Moscow: Pedagogika, 2009.
- [6] I. A. Zimnyaya, Psychology of Learning and Reading, Moscow: Prosveshchenie, 2011.

O‘ZBEK TILIDA SO‘ZLASHUVCHI O‘RGANUVCHILARNING YAPON TILIDA INSHO YOZISH JARAYONI VA XATOLARINING TURLARI MAVZUSIDA

Xikmatullayeva Kamolaxon Xabibullo qizi

O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti

E-mail: khikmatullayevakamola@gmail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilida so‘zlashuvchi yapon tili o‘rganuvchilarining yozma nutq faoliyati, xususan, yapon tilida insho (作文) yozish jarayoni tahlil qilinadi. Tadqiqotda insho yozish bosqichlari aniqlanib, o‘rganuvchilar tomonidan yo‘l qo‘yiladigan asosiy xato turlari tasniflanadi. Xatolar ona tilining ta’siri, til tizimlari o‘rtasidagi farqlar hamda yozma nutq tajribasining yetishmasligi bilan izohlanadi.

Kalit so‘zlar: Yapon tili ta’limi, yozma nutq, insho yozish, xato tahlili, interferensiya, o‘zbek o‘rganuvchilari.

Аннотация: В данной статье анализируется письменная речевая деятельность изучающих японский язык, для которых родным языком является узбекский, в частности процесс написания сочинений (作文) на японском языке. В ходе исследования выявляются этапы написания сочинения и классифицируются основные типы ошибок, допускаемых обучающимися. Ошибки объясняются влиянием родного языка, различиями между языковыми системами, а также недостаточным опытом письменной речевой деятельности.

Ключевые слова: обучение японскому языку, письменная речь, написание сочинений, анализ ошибок, интерференция, узбекские обучающиеся.

Abstract: This article analyzes the written language activity of learners of Japanese whose native language is Uzbek, with a particular focus on the process of writing compositions (作文) in Japanese. The study identifies the stages of the composition-writing process and classifies the main types of errors made by learners. These errors are explained by the influence of the mother tongue, differences between language systems, and a lack of experience in written language production.

Keywords: Japanese language education, written language, composition writing, error analysis, interference, Uzbek learners.

KIRISH

Chet tillarini o'qitishda yozma nutq kompetensiyasi muhim o'rin egallaydi. Yozma nutq o'rganuvchining grammatik bilimlari, so'z boyligi va mantiqiy fikrlash qobiliyatini kompleks tarzda namoyon etadi. Yapon tili o'zining agglutinatativ tuzilishi, fe'lning gap oxirida kelishi hamda iyerarxik ifoda vositalari bilan o'zbek tilidan sezilarli darajada farq qiladi. Shu sababli o'zbek tilida so'zlashuvchi o'rganuvchilar uchun yapon tilida insho yozish jarayoni murakkab kechadi.

So'nggi yillarda yapon tilini o'qitishda xato tahliliga asoslangan yondashuv (error analysis) muhim metod sifatida qaralmoqda. Bu yondashuv o'rganuvchilarning xatolarini aniqlash orqali ularning tilni o'zlashtirish jarayonini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

O'zbek tilida so'zlashuvchi yapon tili o'rganuvchilarining insho yozish jarayoni quyidagi uch asosiy bosqichdan iborat:

- **Rejalashtirish bosqichi**
- **Yozish bosqichi**
- **Tekshirish va tuzatish bosqichi**

Rejalashtirish bosqichida o'rganuvchi mavzuni anglaydi, asosiy fikrlarni belgilaydi va matn strukturasini rejalashtiradi. Ko'plab hollarda fikrlar avval ona tilida (o'zbek tilida) shakllanib, keyinchalik yapon tiliga tarjima qilinadi. Bu holat interferensiya ehtimolini oshiradi.

Yozish bosqichida rejalashtirilgan fikrlar yapon tilida gaplar orqali ifodalanadi. Ushbu bosqichda grammatik shakllar, yordamchi fe'llar, bog'lovchilar va so'z tartibi bilan bog'liq xatolar ko'p uchraydi.

Tekshirish va tuzatish bosqichida O'rganuvchi yozgan inshoni qayta o'qib chiqadi. Biroq til kompetensiyasi yetarli bo'lmaganda, ko'plab xatolar o'rganuvchining o'zi tomonidan aniqlanmaydi.

O'rganuvchilarda uchraydigan asosiy xato turlari quyidagilar bo'lib:

Grammatik xatolar - Yapon tilidagi fe'l zamonlari va shakllari o'zbek tilidan farq qilgani sababli – ている, – た, – てしまう kabi shakllarning noto'g'ri qo'llanilishi kuzatiladi. Masalan, holatni ifodalovchi gaplarda harakat ma'nosidagi zamon shaklining ishlatilishi keng tarqalgan xatolardan biridir;

So'z tartibi bilan bog'liq xatolar - Yapon tilida S–O–V (ega–to'ldiruvchi–kesim) tartibi qat'iy hisoblanadi. O'zbek tilida esa so'z tartibi nisbatan erkin bo'lgani uchun o'rganuvchilar gap oxirida fe'lni to'g'ri joylashtirmasliklari mumkin.

Leksema va uslubiy xatolar - Bir xil ma'noga ega bo'lgan yaponcha so'zlarning uslubiy farqlari mavjud. O'rganuvchilar rasmiy va norasmiy nutq

vositalarini farqlamasdan ishlatib, kontekstga mos kelmaydigan soʻz tanlashlari mumkin.

Interferensiya bilan bogʻliq xatolar - Ona tilining taʼsiri natijasida murakkab gaplar tuzilishida va mantiqiy bogʻlanishlarda oʻzbek tiliga xos strukturalar yapon tiliga koʻchiriladi. Bu esa matnning tabiiyligini pasaytiradi.

Xatolarning asosiy sabablari- Oʻrganuvchilarning yozma nutqidagi xatolar quyidagi omillar bilan izohlanadi:

- yapon va oʻzbek tillari oʻrtasidagi tipologik farqlar;
- yozma nutq mashqlarining yetarli emasligi;
- yapon tilidagi matn tuzilishi va diskurs xususiyatlarining kam oʻrganilishi;
- tarjimaga asoslangan yozish strategiyasidan foydalanish.

XULOSA

Mazkur tadqiqot oʻzbek tilida soʻzlashuvchi yapon tili oʻrganuvchilarining yozma nutq faoliyatini, xususan, yapon tilida incho (作文) yozish jarayonini tizimli ravishda tahlil qilishga qaratildi. Tahlil natijalari shuni koʻrsatadiki, oʻrganuvchilarning yozma nutqidagi xatolar tasodifiy xarakterga ega boʻlmay, balki maʼlum qonuniyatlar asosida yuzaga keladi va ular til oʻzlashtirish jarayonining muhim koʻrsatkichlaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot davomida aniqlanganidek, oʻrganuvchilar tomonidan yoʻl qoʻyiladigan xatolarning katta qismi ona tilining taʼsiri (interferensiya), yapon va oʻzbek tillari oʻrtasidagi tipologik farqlar hamda yozma nutq strategiyalarining yetarli darajada shakllanmaganligi bilan bevosita bogʻliqdir. Ayniqsa, feʼl shakllari, soʻz tartibi va uslubiy moslik bilan bogʻliq xatolar oʻrganuvchilarning yapon tiliga xos diskurs tuzilishini toʻliq oʻzlashtirmaganligini koʻrsatadi. Bu holat oʻrganuvchilarning yozish jarayonida koʻpincha tarjimaga asoslangan strategiyalarga tayanishini tasdiqlaydi.

Shuningdek, incho yozish jarayonining rejalashtirish, yozish va tekshirish bosqichlari oʻrtasida yetarli muvozanat mavjud emasligi aniqlanadi. Koʻplab oʻrganuvchilar mazmunni shakllantirishga asosiy eʼtiborni qaratib, matnning mantiqiy bogʻliqligi va til birliklarining funksional jihatlarini yetarli darajada nazorat qila olmaydilar. Bu esa yozma nutqning kommunikativ samaradorligini pasaytiradi.

Mazkur tadqiqot natijalari yapon tilini oʻqitish metodikasiga muhim ilmiy-amaliy hissa qoʻshadi. Xususan, yozma nutqni rivojlantirishda xato tahliliga asoslangan yondashuvni qoʻllash, ona tili va oʻrganilayotgan til oʻrtasidagi farqlarni ongli ravishda solishtirish hamda yapon tiliga xos matn va diskurs tuzilishini tizimli oʻrgatish zarurligi asoslab berildi. Kelgusidagi tadqiqotlarda empirik maʼlumotlarga asoslangan korpus tahlili, oʻrganuvchilarning yozish strategiyalarini uzunlamasına

(longitudinal) tadqiq etish hamda yozma nutqni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion pedagogik modellarni ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Corder, S. P. (1981). *Error Analysis and Interlanguage*. Oxford: Oxford University Press.
2. Ellis, R. (1997). *Second Language Acquisition*. Oxford: Oxford University Press.
3. 佐久間鼎 (Sakuma Kanae). 『日本語教育と作文指導』. 東京: 凡人社.
4. 小林ミナ (Kobayashi Mina). 『第二言語習得と日本語教育』. 東京: くろしお出版.
5. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.

ECOLOGICAL GROUPS OF MAMMALS FOUND IN THE CENTRAL KYZYLKUM NATIONAL NATURE PARK AND ADJACENT AREAS

Abralov Olim

Independent researcher, Navoi State University

Email: olimabralov1@gmail.com

Umurzoqov Jamshid

Senior Researcher, Central Kyzylkum National Nature Park

Annotation. *The article highlights that due to the expansion of human activity today and the increasing impact on nature, the need arises to preserve and restore rare and endangered wildlife species, as well as to maintain the diversity and ecological stability of mammals. As a result of the research, 19 mammal species inhabiting this area were classified into three ecological groups: terrestrial biotopes, underground burrow-dwelling species, and aquatic biotope species.*

Keywords: *animal diversity, anthropogenic factors, bioecological characteristics, population.*

Аннотация. *В статье отмечается, что в связи с расширением человеческой деятельности и увеличением воздействия на природу возникает необходимость сохранения и восстановления редких и исчезающих видов животного мира, а также поддержания разнообразия и экологической устойчивости млекопитающих. В результате исследования 19 видов млекопитающих, обитающих на данной территории, были разделены на три экологические группы: наземную биотопную группу, группу видов, обитающих в подземных норах, и водную биотопную группу.»*

Ключевые слова: *Разнообразие животных, антропогенные факторы, биоэкологические характеристики, популяция.*

Introduction

Protecting nature means caring for the happiness of all humanity and the fate of future generations. Therefore, in order to expand the area of protected natural territories, preserve natural objects and complexes of ecological value, and conserve and restore rare and endangered species of flora and fauna, on February 16, 2022, President Shavkat Mirziyoyev signed a decree “On measures to establish protected natural areas within the system of the State Committee for Ecology and Environmental Protection of the Republic of Uzbekistan.” The proposal to establish the “Central Kyzylkum National Nature Park” was approved. In recent years,

comprehensive measures have been implemented to preserve and restore natural territories, improve the ecological environment, and ensure the rational use of natural resources through the expansion and development of protected natural areas.

The Central Kyzylkum National Nature Park is located in the Uchkuduk district of Navoi region, within the Kyzylkum Desert—one of the large deserts of the Turan Plain. Its northeastern part borders the state boundary with Kazakhstan. The park represents a geographical territory characterized by large sand dunes, plains, and low depressions, forming a unique natural-climatic environment within Central Asia.

Global environmental problems, particularly anthropogenic factors, negatively affect nature, including the distribution and bioecological characteristics of mammals. This leads to a decline in the populations of certain species and a reduction in their habitats. Therefore, it is vital to study mammals from an ecological perspective, manage their populations, and use them in ways that align with human interests.

Materials and Methods

Between 2024 and 2025, observations on the bioecology, distribution, habitats, abundance, and conservation of mammals were conducted across various natural areas of the **Central Kyzylkum National Nature Park**. The methods of G.A. Novikov (1947) and G. Kolya (1979) were applied in the research.

In total, studies were carried out at 15 observation points, including deserts, semi-deserts, water bodies, saxaul forests, and lowland plains. Most of the area consists of sandy soils, stony deserts, saline lands, and sand dunes. The vegetation is dominated by desert plants such as saxaul (*Haloxylon*), *Calligonum*, *Anabasis*, and *Artemisia*.

Based on habitat preferences, mammals in the Central Kyzylkum National Nature Park can be classified into three ecological groups:

1. **Terrestrial species** Examples: *Gazella subgutturosa*, *Equus hemionus*, *Sus scrofa*, *Cervus elaphus bactrianus*. These species are adapted to walking on solid ground, can run fast, have good vision, and are heat-tolerant.

2. **Fossorial species (burrow-dwelling)** Examples: *Allactaga elater*, *Citellus fulvus*, *Apodemus agrarius*. They dig burrows using their forelimbs and forage for food on the surface.

3. **Aquatic species** Examples: *Lutra lutra* (European otter), *Ondatra zibethica* (muskrat), *Myocastor coypus* (nutria). These species feed on fish, amphibians, and mollusks.

4. **Flying mammals** Examples: *Nyctalus noctula*, *Barbastella leucomelas*, *Rhinolophus bocharicus*. They primarily feed on insects and inhabit rock crevices or tree cavities.

Ecological groups based on diet Mammals were classified according to feeding type as follows:

- **Herbivores (phytophages)** – 11 species (e.g., rodents, even-toed and odd-toed ungulates). Their teeth are adapted for grinding plant material, and they have long intestines.
- **Carnivores (zoophages)** – 5 species (e.g., foxes, wolves, felids). They have sharp teeth and feed on fish, birds, and rodents.
- **Omnivores (polyphages)** – 1 species.
- **Insectivores** – 2 species.

Observations and Discussion The results indicate that mammal populations in the Central Kyzylkum National Nature Park fluctuate annually, particularly among rodents and predators. A decrease in precipitation and thinning of plant cover reduces the number of grazing animals. Some species enter summer torpor (hibernation) or shift their habitats, as observed around the lake in 2023–2025.

These changes lead to the migration of animals into other biotopes, allowing predators and venomous reptiles to enter new areas. Thus, environmental changes significantly impact the structure of local biocenoses. The presence of small and rare species highlights the necessity of strengthening ecological conservation efforts.

Scientific Conclusions on Mammal Ecological Groups in the Central Kyzylkum National Nature Park

1. Terrestrial mammals

- **Ecological significance:** They form the core functional component of the desert ecosystem. Population dynamics depend directly on climate, forage biomass, and predator presence.
- **Adaptations:** Long-distance migration, heat tolerance, survival on dry forage (e.g., gazelles, hares). Predators display broad hunting strategies in response to prey scarcity (wolves, foxes).
- **Role in the ecosystem:** Large herbivores regulate plant biomass; predators control rodent populations.
- **Threats:** Pasture pressure, poaching, habitat degradation.

2. Fossorial mammals

- **Ecological significance:** They determine the structural dynamics of Kyzylkum soils. Burrowing improves soil aeration and mixes organic matter.
- **Adaptations:** Reduced vision, acute hearing and vibration sensitivity, low metabolism, low water consumption, and colonial life (e.g., mole rats, jerboas).

- **Role in the ecosystem:** Soil bioturbation; rodents serve as a primary energy source for predators; some species participate in zoonotic cycles (*Rhombomys*).
- **Threats:** Anthropogenic changes (wells, roads), exposure to toxic substances.

CONCLUSION

The Central Kyzylkum National Nature Park represents one of Uzbekistan's largest desert ecosystems, distinguished by its unique climate, relief, and vegetation. Its mammalian fauna is rich and diverse in ecological groups, playing crucial roles in maintaining desert ecosystem stability, trophic interactions, soil processes, and plant community balance.

Terrestrial large and medium-sized mammals are key structural components, with population dynamics closely linked to plant biomass and predator-prey interactions. Burrowing rodents drive soil aeration, organic matter cycling, and bioturbation. Nocturnal species demonstrate evolutionary strategies for energy and water conservation in high-temperature desert conditions. Bats regulate insect populations, and predators maintain population stability. Large herbivores like gazelles ensure the stability of pastures and saxaul thickets and regulate plant community composition.

However, anthropogenic pressures—such as pasture expansion, saxaul harvesting, poaching, and reduced water sources—pose significant threats to these ecological groups, potentially leading to faunal decline, disruption of trophic systems, and desert landscape degradation.

In conclusion, the ecological groups of mammals in the Central Kyzylkum are not only an integral part of biodiversity but also key mechanisms ensuring the long-term stability of the desert ecosystem. Scientific measures are being taken to enhance monitoring, expand protected areas, and restore habitats for desert wildlife.

REFERENCES

1. Абдурахманов, И.А. (2010). *Пустыни Узбекистана: экология, биоразнообразие и охрана*. Ташкент: Фан.
2. Каримов, А. & Жўраев, Т. (2014). *Чўл экологияси асослари*. Тошкент: Университет нашриёти.
3. Agakhanyan, A. (2008). *Desert Ecosystems of Central Asia*. Springer.
4. Mallon, D. (2007). *Gazella subgutturosa – Status Survey and Conservation Action Plan*. IUCN.

5. Heptner, V. & Sludskii, A. (1992). *Mammals of the Soviet Union, Vol. II: Carnivores*. Smithsonian Institution Press.
6. Бобожонов, Б. С. (2012). *Ўрта Осиё қум қопламларида йиртқич ҳайвонлар экологияси*. Тошкент.

ECOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE ASIATIC SPINY-TAILED LIZARD (*CHLAMYDOTIS MACQUEENII*) POPULATION IN THE KYZYLKUM DESERT"

Abralov Olim

Independent researcher, Navoi State University

Email: olimabralov1@gmail.com

Umirov Ismoil

Senior Researcher, Central Kyzylkum National Nature Park

Abstract. *The impact of habitat and land use on the populations of the Asian shrike (*Chlamydotis macqueenii*, IUCN “vulnerable”) has not been extensively studied. These birds are rare, secretive, and highly hunted, making accurate estimates of their numbers difficult. In the spring of 2024, male shrike tuvalogs were studied at 231 points in the 14,300 km² area of the Central Kyzylkum National Park. The study developed four sets of models that correlated male bird numbers with: Vegetation structure (shrub height and soil type), Shrub mass, Shrub species composition, and Satellite-based land cover (GLOBCOVER data). Each model also included relief unevenness. According to the results, the strongest effect was observed in vegetation structure factors; followed by shrub species composition and shrub mass. The GLOBCOVER model showed the least fit. Male shrike tuvalogs were most abundant in low shrubs, gravelly soil, and flat areas. The most birds were *Salsola rigida* shrubs, followed by *Salsola arbuscula* and *Astragalus*; *Artemisia* was lower in the areas, and *Calligonum* was the least abundant.*

Keywords: *globcover, distance, migration, Akaike information criterion, Sinai Peninsula*

Аннотация. *Влияние среды обитания и землепользования на популяции азиатского сорокопута (*Chlamydotis macqueenii*, «уязвимый» вид по классификации МСОП) до сих пор не изучалось. Эти птицы редки, скрытны и подвергаются интенсивной охоте, что затрудняет точную оценку их численности. Весной 2024 года самцы тувалогов-жуланов изучались в 231 точке на площади 14 300 км² Центрально-Кызылкумского национального парка. В исследовании были разработаны четыре набора моделей, которые коррелировали численность самцов птиц со следующими факторами: структурой растительности (высотой кустарников и типом почвы), массой кустарников, видовым составом кустарников и спутниковым земельным покровом (данные GLOBCOVER). Каждая модель также включала неровности*

рельефа. Согласно результатам, наибольшее влияние наблюдалось в факторах структуры растительности; за ними следовали видовой состав кустарников и масса кустарников. Модель GLOBCOVER показала наименьшее соответствие. Самцы сорокопутовых тувалогов были наиболее многочисленны в низкорослых кустарниках, на щебнистой почве и на ровных участках. Больше всего птиц было на кустах солянки жёсткой (*Salsola rigida*), за ними следовали солянка древовидная (*Salsola arbuscula*) и астрагалы (*Astragalus*); меньше всего было полыней (*Artemisia*), а наименее многочисленным был джужгун (*Culligoni*).

Ключевые слова: глобальное покрытие, расстояние, миграция, критерий информации Акаике, Синайский полуостров

INTRODUCTION

Humans have always interacted with nature and cannot exist without it. The development of life on Earth is largely influenced by the interaction between human society and nature, and in the anthropogenic era, human impact on nature has accelerated rapidly. The rapid advancement of science and technology, coupled with increasing information availability and limited time for its use in education, necessitates technological approaches in learning processes. Nature is currently undergoing a crisis, and preventing it is the responsibility of every conscientious individual. Protecting nature ensures the well-being of humanity and future generations. Expanding protected areas, preserving ecologically valuable natural objects and complexes, and conserving rare and endangered species of flora and fauna have been prioritized by Uzbekistan's government through Presidential Decree PQ-131 of February 16, 2022, and Cabinet Resolution No. 534 of September 16, 2022. The Central Kyzylkum National Nature Park, under the Ministry of Natural Resources, spans 1,200,000 hectares, with a protected core area of 694,205.5 hectares, located in Navoi region, Uchquduq district, "Altintau" F.U.Y.

Recent efforts focus on preserving and restoring natural habitats, improving ecological conditions, and promoting sustainable use of natural resources. Scientific research into fauna has been conducted, and from 2024–2025, we monitored and analyzed the Asiatic houbara bustard in the Central Kyzylkum National Nature Park in collaboration with my supervisor, Abralov Olim Sobirovich.

Studying rare and secretive species is challenging. Modeling habitat suitability helps evaluate environmental factors and determine distribution and relative abundance, crucial for conservation and management. Accurate population estimation is particularly important for species like the Asiatic houbara, which inhabits desert and semi-desert areas from Egypt (Sinai Peninsula) to Mongolia. Unregulated

hunting during migration and wintering has caused population declines, particularly in Kazakhstan, leading the IUCN to classify the species as Vulnerable. Additionally, agricultural activities, overgrazing, and human interference negatively affect local populations. Current conservation largely relies on captive breeding and reintroduction programs (e.g., in Uzbekistan by Saudi Arabian representatives). Management and habitat quality enhancement are also critical for preserving wild populations.

Key questions addressed in this study were: 1) How does houbara abundance vary across habitats? 2) How does human activity (e.g., livestock grazing) affect these numbers? Assessing local population density provides a baseline for monitoring future changes. Studies on the African houbara (*Chlamydotis undulata*) have shown avoidance of human settlements, roads, wells, herder camps, and croplands, though such effects were not always detected in Iran and Uzbekistan. Previous studies were often small-scale, focusing on male display areas, nests, or tracks. The Central Kyzylkum National Nature Park, with varied topography, vegetation, and soil, required landscape-level investigation. Earlier estimates of the entire Asiatic houbara population ranged from 39,000–52,000, with 77% in Kazakhstan and 15% in Uzbekistan, but these were outdated and methodologically weak. Reliable updated data were needed.

Methods

Study Area

The study was conducted in the Central Kyzylkum National Nature Park, Uchquduq district, Navoi region, Uzbekistan (41°28'04"N, 62°41'01"E, 170–400 m above sea level). The terrain is mainly flat or gently sloping, bordered by low mountains to the north and east, and sandy areas to the southeast. Vegetation consists mostly of drought-tolerant shrubs, with soil types (gypsum, sand, clay) creating a mosaic landscape. In spring, vegetation density is highest near water, while much of the desert sees little livestock grazing.

Sampling of Houbara

Houbara bustards are cautious and secretive, making them difficult to detect. During the breeding season (March–May), males display courtship “dances,” visible from long distances, providing an opportunity for observation. From March 24 to May 19, 2025, observations were conducted at 194 points, each surveyed twice. Points were randomly selected with GPS, avoiding unsuitable locations (e.g., swamps, mountains). Four main shrub communities were included: *Artemisia* (halophytes), *Salsola* spp., *Astragalus*, and *Calligonum*. Minimum distance between points was 4 km to avoid repeated counting and spatial autocorrelation. Each

observation lasted 30 minutes using binoculars and telescopes (20–60×). Data recorded for each bird included sex, age, number, distance (up to 1,400 m with laser rangefinder), activity (flying, walking, standing, hiding, displaying), and observation time. Wind strength (0–3) was noted, and no observations occurred during rain or fog.

Detectability and Density Estimates

Detection probability depends on date, observation day, time (morning/evening), wind, shrub height, and terrain roughness. These were analyzed using DISTANCE 6.0 software with half-normal detection functions. Bird densities were stratified by shrub community.

Habitat and Land Use Variables

Seven factors potentially affecting bird numbers were studied:

- Terrain roughness
- Soil type (clay, sand, gravel, gypsum)
- Shrub species composition
- Shrub height and density
- Satellite-derived land cover (GLOBCOVER)
- Grazing intensity (sheep density)
- Artificial landscape features (roads, settlements, water sources)

Statistical Modelling

Data were analyzed in R 3.0.2 using GLMMs (Poisson distribution). Each point was included as a random effect due to repeated surveys. Four model sets were constructed: vegetation structure (shrub height + soil type), shrub assemblages, shrub species composition (MDS), and satellite-derived GLOBCOVER data. Sheep density and terrain roughness were also included. Model fit was assessed using AIC.

Mapping and Validation

Bird density maps were created based on model results using a grid of $1,836 \times 1,836$ m. Observations at 140 points in 2024 validated model predictions. Model accuracy was assessed via correlation (R^2) between 2024 and 2025 results.

Results

From 231 survey points in 2024–2025, 217 houbara (or small groups) were recorded, including 202 adults and 15 juveniles. Of the 211 adults identified, 94% were males. Females were rarely observed due to their secretive nesting behavior; therefore, analyses focused on males (unsexed birds proportionally added to male counts). Habitat analysis included 65,939 shrubs across 817 points (total distance: 155 km). Shrub height exceeded 45 cm in western and southern areas (mainly *Astragalus* and *Calligonum*) and was below 30 cm in *Artemisia*, *S. rigida*, and *S. arbuscula*.

areas. PCA of soil types indicated two gradients: clay to sand and gravel to drifting sand. Each shrub community had characteristic soil: clay in *Artemisia* and *S. rigida*, firm sand in *Astragalus*, and drifting sand in *Calligonum* (18%).

Bird densities:

- Highest: *Calligonum* areas — 24 birds/km²
- Medium: *Astragalus* and *Artemisia* — 12–19/km²
- Lowest: *S. arbuscula* and *S. rigida* — 6–9/km²

Effective detection radius (EDR) averaged 1,036 m. Best detection model included time of day and survey phase. Wind and shrub height did not affect detectability. Average male density was 0.9 birds/km²; highest in *S. rigida* (0.22/km²), medium in *Astragalus* (0.15) and *S. arbuscula* (0.14), lowest in *Artemisia* (0.09) and *Calligonum* (0.04). Total estimated males: 820.

Habitat and Land Use Correlations

Vegetation structure model showed the strongest effects: male numbers were higher in low shrubs, gravelly soils, and flat terrain. Shrub assemblages model: most birds in *S. rigida*, least in *Calligonum*. Shrub species composition (MDS) showed some positive correlations but complex. GLOBCOVER gave no significant results. Density maps from the vegetation structure model matched 2024 observations best ($R^2 = 0.22$) and were validated in 2025 ($R^2 = 0.15$).

Discussion

Habitat Effects

In the Central Kyzylkum, male houbara were most abundant in flat, low-shrub, gravelly areas during the breeding season. These areas offer better visibility for display, predator detection, and energy-efficient movement. Optimal habitat = medium-low shrubs + flat, gravelly terrain. This aligns with studies of African houbara in the Canary Islands, which prefer flat terrain (<15% slope). This study is the first to show the influence of vertical vegetation structure (shrub height) on male density at landscape scale.

Shrub Community Differences

Males were most abundant in *S. rigida* areas (sparse, low vegetation with good visibility), moderate in *Astragalus* and *S. arbuscula* areas (covering over half the study area), and scarce in *Calligonum* and *Artemisia* areas. High shrub height in *Calligonum* limits display visibility; dense, low *Artemisia* may restrict nesting.

Males select vegetation structure for optimal visibility, not just species identity, consistent with lekking systems seen in other bustards (e.g., Great Bustard *Otis tarda*, Bengal Florican *Houbaropsis bengalensis*). Livestock grazing currently does not

significantly harm houbara habitats, but nest destruction and egg collection remain threats.

Population Estimate

Average male density: $0.14 \text{ birds/km}^2 \rightarrow 0.28 \text{ adults/km}^2$ assuming 1:1 sex ratio. This is higher than other Asian regions: Oman $0.03/\text{km}^2$, Kazakhstan $0.01\text{--}0.15/\text{km}^2$, China $0.12/\text{km}^2$. Central Kyzylkum is thus a key population center.

CONCLUSION

This study provides the first detailed analysis of habitat requirements and limitations of the Asiatic houbara in its breeding range. Male density is strongly linked to vegetation structure (shrub height, sparsity, terrain flatness). Populations are highest in *S. rigida* and *Astragalus* areas, two times lower in *Artemisia*, and five times lower in *Calligonum*. Therefore, vegetation types and soil composition must be considered in population estimates. Males display in locations with optimal visibility and movement. Conservation priority should focus on *Salsola* and *Astragalus* dominated habitats, while sandy areas are of lower importance.

REFERENCES

1. Xolboyev, Sh., Rakhimov, Ornithology (2024), Tashkent
2. Aghajani-Zadeh S. et al. (2010) – Winter habitats of houbara in central Iranian plains.
3. Aghajani-Zadeh S. et al. (2012) – Houbara density assessment in Iranian plains.
4. BirdLife International (2015) – Species factsheet: *Chlamydotis macqueenii*.
5. Buckland S.T. et al. (2001) – Distance sampling methods for population estimation.
6. Carrascal L.M. et al. (2006, 2008) – African houbara habitat and abundance studies (Canary Islands). otlar (Kanar orollari).

BESHINCHI SINIF O'QUVCHILARINI "INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYA" FANIGA OID KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Jumanazarov Zokirjon Ergashbayevich

Osiyo Xalqaro univeristeti Urganch filiali magistranti

E-mail: jumanazarovzokirjon5@gmail.com

tel: 998-93-458-47-48

Annotatsiya: Hozirgi davrga kelib zamonaviy axborot texnologiyalarining asosini tashkil etuvchi kompyuterlar hayotimizning barcha sohalariga jadallik bilan kirib bormoqda. Shunday ekan, kompyuter texnologiyasini o'rganishga alohida e'tibor berish talab qilinmoqda. Bunda informatika fanini o'rganish alohida ahamiyatga ega. Informatikani samarali o'qitishda Informatika o'qitish metodikasi kursining ahamiyati juda kattadir. Informatika o'qitish metodikasi kursi bo'lajak informatika o'qituvchilarida o'qitishning muammolarini mustaqil echa olish, o'qitishning zamonaviy usullaridan foydalana olish, mustaqil o'qitish ko'nikmasini hosil qilish, uslubiy ijodni tarbiyalash kabi masalalarni hal qilishga qaratilgan. Informatika o'qitish metodikasi kursi oliy o'quv yurti talabalari uchun umumiy o'rta ta'lim maktablarida, akademik litsey va kasb- hunar kollejlarida informatika fanidan ta'lim berish, fanning tuzilishi va mazmunini ilmiy va psixologik-pedagogik nuqtai nazardan chuqur o'rganishlarini ta'minlovchi kurs hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Beshinchi sinf ta'limi, Informatika fani, Axborot texnologiyalari, Pedagogik metodlar, Raqamli savodxonlik, O'quv ko'nikmalari, Interaktiv ta'lim, O'quvchi faolligi, Ta'limda innovatsiyalar, Kompyuter savodxonligi.

Abstract: In the context of the rapid development of digital technologies, the formation of information and communication technology (ICT) skills among fifth-grade students has become one of the most urgent pedagogical issues. This article analyzes the process of developing ICT-related skills in fifth-grade students as a pedagogical problem. The study emphasizes that teaching Informatics and Information Technologies at the early stages of education plays a significant role in improving students' digital literacy, logical thinking, creativity, and independent learning abilities.

Keywords: fifth-grade education, Informatics, information technologies, digital literacy, pedagogical methods, interactive learning, student engagement, educational innovation.

KIRISH

“Informatikani o‘qitish metodikasi” fani talabalarda Kadrlar tayyorlash milliy dasturi asosida shuningdek, mamlakatimizda axborot kommunikatsiya-texnologiyalari sohasini yanada rivojlantirish, talabayoshlarni IT sohasida innovatsion g‘oyalarni yaratishga bo‘lgan qiziqishlarini oshirish, bo‘lajak informatika o‘qituvchisi sifatida umumiy o‘rta ta’lim maktablari, akademik litsey va kasb- hunar kollejlari o‘qitiladigan Informatika va axborot texnologiyalari fanining ahamiyati, uning mazmuni, tamoyillari, shuningdek, fanning boshqa fanlar bilan aloqadorligiga oid nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikma va malakalarni shakllantirish vazifalarini bajaradi. Fan bo‘yicha talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalariga quyidagi talablar qo‘yiladi. – informatika va axborot texnologiyalarining ta’lim tizimida tutgan o‘rni va roli, informatika o‘qitish metodikasining pedagogika, psixologiya fanlari bilan bog‘liqligi, informatika o‘qitish metodikasi tarixi, informatika o‘qitishning zamonaviy usul va vositalari, informatikaga oid internet, masofaviy ta’lim va Web- texnologiyalarga asoslangan tarmoq ta’lim resurslari, darsliklar, o‘quv- uslubiy qo‘llanmalarining xususiyatlari to‘g‘risida bilim; – informatika o‘qitish metodikasining boshqa fanlar bilan integratsiyasi, informatikani o‘qitishning zamonaviy shakl, usul, vositalari, ularning nazariy asoslari, umumiy o‘rta ta’lim va o‘rta maxsus, kasb- hunar ta’limida informatikani o‘qitishning maqsadi, mazmuni va vazifalari, informatikani o‘qitishning didaktik tamoyillari, informatika va axborot texnologiyalarini o‘qitishda uning qismlari va boblariga xos xususiyatlari, informatikadan darsdan tashqari ishlarni tashkil etish va o‘tkazish, internet, masofaviy ta’lim va Webtexnologiyalarning informatika ta’limida tutgan o‘rnini bilish va ulardan foydalana olish ko‘nikmasiga; – informatika o‘qitishda zamonaviy usul va vositalarini qo‘llay olish, informatika o‘qitishda ilg‘or metodik tajribalarni umumlashtira olish, informatika va axborot texnologiyalari bo‘yicha mustaqil ta’lim olishga o‘quvchilarni yo‘llash, informatikani o‘qitishda o‘quvchilarda axboriy madaniyatni shakllantirish va rivojlantirish, informatikadan o‘quvchilar bilimini baholay olish, informatika darslari hamda tarbiyaviy ishlar bo‘yicha talab qilingan barcha hujjatlarni yuritish lozim.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ma'lumki, axborot, algoritm kabi tushunchalar informatika fanining asosiy tushunchalaridan hisoblanadi. Beshinchi sinf o‘quvchilari matematika darslarida misol va masalalarni yoki mantiqiy topshiriqlarni yechish jarayonida axborot, algoritmgacha xos tushunchani bilib- bilmasdan qo‘llaydilar. O‘qituvchi bu tushunchalar

mohiyatini o'quvchilarga tushuntirib berishi va amalda qo'llashi uchun quyidagilarni bilishi kerak:

1. Axborot o'rganilayotgan narsa yoki hodisani har taraflama to'liq ifodalashi, ya'ni axborot to'liqlik sifatiga ega bo'lishi.

2. Axborot ma'lum ma'noda gimmatli bo'lishi va aks holda undan foydalanish ehtiyoji tug'ilmasligi.

3. Axborot ishonchli bolishi aks holda uni qayta ishlashga zarurat tug'ilmasligi. Agar axborot (informatsiya) so'zi lotincha «information» ya'ni «tushuntirish»,

«tavsiflash» degan ma'noni anglatishiga e'tibor bersak, insoniyat taraqqiyotining asosini axborotni biror maqsadga ko'ra ishlab chiqish, undan foydalanish va hozirgi vaqtda hayotimizda muhim o'rin egallaydigan tushuncha – axborotni saqlash tashkil etadi. Insonning butun hayoti axborotni qabul qilish, saqlash va qayta ishlash bilan bog'langan. o'quvchilarning darsda faol qatnashishlarini, o'zlashtirish sifatining oshishini;

- O'quvchilarning o'z-o'zini boshqarishi va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlanib borishini;

- darsda o'quvchilarning informatsion tushunchalarini shakllanishini;

- darsning sifat va samaradorligining oshishini ta'minlaydi.

Shu bois ham boshlang'ich ta'limda informatika kursi quyidagi yo'nalishda o'rganilishi afzal hisoblanadi:

1. O'quvchilarda axborot yoki informatsion jarayonlar to'g'risida umumiy tasavvurlarni shakllantirish.

2. O'quvchilar tomonidan kompyuter bilan o'zaro munosabatda bo'lish usullarini o'zlashtirib borilishi va turli axborot muharrirlari bilan tanishib borishi:

3. Algoritmik yo'nalish-ijrochi uchun algoritmlarni o'ylash va yozishni rivojlantirish.

O'quvchilar 1-2-sinflarda kompyuter bilan o'zaro munosabat haqidagi umumiy tushunchalarni: asosiy klavishlar, sichqoncha, menyularni o'zlashtirib, matn terish va xatolarni tuzatishni mashq qiladilar.

Bu ishlarni amalga oshiruvchi bo'lajak yuqori sinf o'qituvchilarini tayyorlashda biz informatika va axborot texnologiyalari fani dasturi va rejasini qaytadan ko'rib chiqib, bo'lajak o'qituvchilarga eng zamonaviy bilim berish va yaxshi amaliy tayyorgarlikni singdirishga intilmog'imiz zarur. Bunda ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini ishlab chiqish, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarni yaratish juda muhim. Mazkur qo'llanmada informatika fanining boshlang'ich elementlari ularning o'ziga xos xususiyatlari, ularni yechish metodikasi, boshlang'ich

sinflarda informatika darslarida tatbiq etiladigan masalalar ustida ishlash texnologiyasi masalalari yoritilgan.

Ayniqsa, boshlang'ich va beshinchi sinf o'quvchilari uchun axborot texnologiyalari fani nafaqat ularga bilim berish, balki hayotdagi ko'plab vazifalarni samarali bajarish imkoniyatlarini ham yaratadi. Pedagogik nuqtai nazardan, beshinchi sinf o'quvchilariga axborot texnologiyalari fani asoslarini o'rgatish, ularni kompyuter va internet texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish o'qituvchidan yuqori malaka va yangiliklarga ochiq yondashuvni talab qiladi. Shuningdek, axborot texnologiyalari o'quvchilarning fikrlash qobiliyatlarini, ijodkorlik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi vosita sifatida xizmat qilishi lozim. Shu bilan birga, boshlang'ich sinf o'quvchilari axborot texnologiyalaridan nafaqat bilim olish, balki axborotlarni to'g'ri tahlil qilish va ularni samarali ishlatish mahoratini egallashlari kerak.

1. Muammoning mohiyati

Beshinchi sinf o'quvchilarida axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarni shakllantirish o'qitish jarayonida yuzaga keladigan eng dolzarb pedagogik muammolardan biridir. O'quvchilarga axborot texnologiyalariga oid bilimlarni uzatish, ularga kompyuter va raqamli texnologiyalarni ishlatishni o'rgatish, shuningdek, bu texnologiyalardan pedagogik maqsadlarda foydalanish o'qituvchidan aniq va samarali pedagogik yondashuvlarni talab etadi. Shu bilan birga, axborot texnologiyalarining ta'lim jarayoniga qo'llanilishidagi eng katta qiyinchiliklardan biri o'qituvchining malakasizligi, o'quv jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni kiritishdagi muammolar va o'quvchilarning bu yangi bilimlarga nisbatan qiziqishlari bilan bog'liq. Shuningdek, beshinchi sinf o'quvchilarining axborot texnologiyalariga nisbatan qiziqishlari va ularning ko'nikmalarini shakllantirishda o'quv dasturi va o'qitish metodikalarining yetarli darajada zamonaviy va samarali bo'lishi ham muhim omildir.

1. Maqsad va vazifalar

Ushbu ilmiy tadqiqotning maqsadi – beshinchi sinf o'quvchilarida axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarni shakllantirishda yuzaga keladigan pedagogik muammolarni tahlil qilish va ushbu muammolarni hal etish uchun samarali metodik yondashuvlarni ishlab chiqishdir. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- Axborot texnologiyalarining beshinchi sinf o'quvchilariga ta'lim berishda qanday integratsiya qilinishini tahlil qilish.
- Beshinchi sinf o'quvchilarida axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarni shakllantirish jarayonida o'qituvchilarning faoliyatini va metodik yondashuvlarini

o'rganish.

- Ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarining samarali qo'llanilishini o'rganish va beshinchi sinfda axborot texnologiyalari fanini o'qitishning yangi metodologiyasini ishlab chiqish.

- O'quvchilarning axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarini rivojlantirishda yuzaga keladigan qiyinchiliklar va ularni bartaraf etish yo'llarini aniqlash.

Ushbu tadqiqot beshinchi sinf o'quvchilari uchun informatika va axborot texnologiyalari fani bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirishdagi samarali pedagogik yechimlarni topishga yordam beradi va ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

1. O'quvchilarning axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari

Beshinchi sinf o'quvchilarini axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarini shakllantirishda o'quvchilarning individual xususiyatlari, o'qituvchining pedagogik uslublari va foydalanilayotgan texnologiyalarning samaradorligi muhim rol o'ynaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'quvchilarning texnologiyalar bilan ishlashda muvaffaqiyati quyidagi omillarga bog'liq bo'ladi:

- **Motivatsiya va qiziqish:** O'quvchilarning axborot texnologiyalariga nisbatan qiziqishi va ularning yangi bilimlarga intilishi ko'nikmalarni shakllantirish jarayonining muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy faktorlardan biridir. Kompyuter o'yinlari, multimediali darsliklar va boshqa interaktiv materiallar yordamida o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish mumkin. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar o'zlari faol ishtirok etgan va ilg'or texnologiyalar yordamida taqdim etilgan darslarda yaxshiroq o'zlashtirishadi.

- **O'quvchilarning individual xususiyatlari:** Har bir o'quvchining axborot texnologiyalarini o'zlashtirish tezligi va darajasi turlicha. Bu jarayonda o'quvchilarning yoshiga, ilgari olingan bilimlarga va axborot texnologiyalariga qiziqish darajasiga qarab farqlar kuzatiladi. Shuning uchun, o'qituvchilar har bir o'quvchining ehtiyojlarini hisobga olgan holda individual yondashuvni tanlashlari zarur.

- **O'qituvchining malakasi:** Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, axborot texnologiyalari bilan ishlashda o'qituvchining malakasi va darsni samarali tashkil etish qobiliyati katta ahamiyatga ega. O'qituvchilar axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha o'z malakalarini doimiy ravishda oshirib borishlari kerak. Shuningdek, o'quvchilarning faolligini oshirish va ularni texnologiyalar bilan ishlashga jalb qilishda o'qituvchining pedagogik metodlari muhim rol o'ynaydi.

2. Pedagogik yondashuvlar va metodlar samaradorligi

Beshinchi sinf o'quvchilarini informatika va axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarni shakllantirishda qo'llaniladigan pedagogik metodlar va yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalariga ko'ra, quyidagi metodik yondashuvlar samarali bo'lishi mumkin:

Interaktiv metodlar: O'quvchilarning axborot texnologiyalari bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda interaktiv metodlar samarali natijalarga olib keladi. Kompyuter dasturlari, o'yinlar va multimediali materiallar yordamida o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash mumkin. Masalan, "in-box" metodikasi yoki o'quvchilarni virtual muhitda ishlashga yo'naltiruvchi mashqlar axborot texnologiyalariga oid bilimlarni yaxshilashga yordam beradi.

• **Ko'rgazmali metodlar:** O'quvchilarga axborot texnologiyalarini o'rgatishda ko'rgazmali metodlar ham katta ahamiyatga ega. O'qituvchi texnologiyalarning amaliy qo'llanilishi haqida tushuntirishlar berish, shuningdek, o'quvchilarga kompyuter va boshqa texnologiyalar yordamida misollarni ko'rsatish ko'nikmalarni samarali shakllantirishga yordam beradi.

• **Masofaviy ta'lim va o'yin texnologiyalari:** Masofaviy ta'lim tizimlari va o'yin texnologiyalari boshlang'ich va beshinchi sinf o'quvchilarining axborot texnologiyalarini o'rganish jarayonini yanada samarali qiladi. Onlayn o'qitish platformalari va o'yinlar o'quvchilarga o'rganish jarayonini yanada qiziqarli va interaktiv tarzda o'tishini ta'minlaydi.

3. Pedagogik yechimlar va tavsiyalar

O'quvchilarning axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarini shakllantirishda o'qituvchilar uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqilgan:

• **Individual yondashuv:** O'quvchilarning turli yoshdagi va rivojlanish bosqichlaridagi xususiyatlarini hisobga olish, har bir o'quvchining ehtiyojiga mos keladigan metodlar va vositalar tanlash kerak. Masalan, kichik yoshdagi o'quvchilar uchun o'yin usullarini, kattaroq yoshdagilar uchun esa ko'proq analitik va masalalarni yechishga qaratilgan metodlarni qo'llash samarali bo'ladi.

• **Innovatsion texnologiyalarni qo'llash:** O'quv jarayoniga yangi texnologiyalarni kiritish, masalan, virtual va kengaytirilgan haqiqat (VR/AR) texnologiyalaridan foydalanish boshlang'ich sinfda o'quvchilarning axborot texnologiyalariga nisbatan qiziqishini oshiradi va ularni o'rganishga rag'batlantiradi.

• **O'qituvchining malakasini oshirish:** O'qituvchilarni axborot texnologiyalari bilan ishlashda yuqori malakali qilish uchun o'quv kurslari, seminarlar va treninglar tashkil etilishi kerak. O'qituvchilarni yangi pedagogik metodlar va zamonaviy texnologiyalar bilan tanishtirish, ularni ta'lim jarayonida qo'llashda yordam beradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarini axborot

texnologiyalariga oid ko'nikmalarini shakllantirishda zamonaviy pedagogik metodlar va innovatsion texnologiyalarni qo'llash o'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshiradi va ularning muvaffaqiyatlarini yanada yaxshilaydi. Bugungi raqamli jamiyatda axborot texnologiyalari har bir inson hayotining ajralmas qismiga aylanmoqda. Shu boisdan, bolalar ta'limida, xususan boshlang'ich sinfda informatika va axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarni shakllantirish zamon talabi bo'lib qolmoqda. Ushbu ilmiy tadqiqot davomida olib borilgan tahlillar, kuzatishlar va tajribalarga asoslanib, quyidagi xulosalarga kelindi:

1. **Beshinchi sinflarda ta'limda axborot texnologiyalarining ahamiyati.** Informatika va axborot texnologiyalari boshlang'ich ta'lim bosqichida o'quvchilarning fikrlash, mantiqiy mushohada yuritish, mustaqil ishlash, ijodiy yondashuv va zamonaviy vositalardan foydalanish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Ushbu fanning o'quv dasturiga kiritilishi o'quvchilarda raqamli savodxonlikni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

2. **Ko'nikmalarni shakllantirishda o'qituvchining roli.** O'qituvchi axborot texnologiyalariga oid bilim va ko'nikmalarni shakllantirish jarayonining asosiy tashkilotchisi bo'lib, u innovatsion metodlardan foydalanishi, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini yo'naltirishi zarur. Malakali o'qituvchi axborot texnologiyalaridan foydalangan holda o'quvchilarda mustaqil fikrlash va amaliy qo'llashga oid ko'nikmalarni shakllantira oladi.

3. **Ta'lim jarayoniga texnologik vositalarni integratsiya qilishning natijalari.** Tadqiqot davomida aniqlanishicha, dars jarayonida multimedia vositalari, interaktiv taqdimotlar, elektron darsliklar, o'yin elementlari va turli virtual platformalardan foydalanish o'quvchilarda darsga qiziqishni orttiradi, mavzularni tez va sifatli o'zlashtirishga xizmat qiladi.

4. **Metodik yondashuvlarning samaradorligi.** Axborot texnologiyalarini o'rgatishda interaktiv, muammoli, ijodiy, o'yin asosidagi metodlardan foydalanish o'quvchilarning faolligini, mustaqil izlanish qobiliyatini va bilimlarni real hayotga tatbiq eta olish salohiyatini oshiradi. Bu esa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun samarali o'quv muhiti yaratishga xizmat qiladi.

Muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ayrim umumta'lim maktablarida texnik bazaning yetishmasligi, o'qituvchilarning texnologik malakasining pastligi, ota-onalarning texnologik savodxonlik darajasining pastligi kabi omillar informatika va axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarni shakllantirishda to'siq bo'lib qolmoqda. Bu muammolarni bartaraf

etish uchun o'qituvchilar malakasini oshirish, maktablarni texnik vositalar bilan ta'minlash va ota-onalarni ham texnologik ta'lim jarayoniga jalb etish lozim.

5. **Ilmiy-metodik takliflar.** Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- Beshinchi sinf informatika darslari uchun yoshga mos, vizual jihatdan jozibali va amaliy mashg'ulotlarga boy metodik qo'llanmalarni ishlab chiqish.
- Axborot texnologiyalaridan foydalanish bo'yicha o'qituvchilar uchun doimiy seminar-treninglarni tashkil etish.
- Raqamli texnologiyalar orqali fanlararo integratsiyalashgan dars modellarini ishlab chiqish va amaliyotga tadbiq etish.

Umuman olganda, beshinchi sinf o'quvchilarida informatika va axborot texnologiyalariga oid ko'nikmalarni shakllantirish – bu zamonaviy pedagogik jarayonning ajralmas qismi bo'lib, u bolalarning kelajakdagi ta'limi, kasbga yo'naltirilishi, shaxsiy va ijtimoiy hayotga tayyorlanishida mustahkam poydevor bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Axmedova, M. (2020). Axborot texnologiyalarini ta'lim tizimiga integratsiyalash muammolari va yechimlari. Toshkent: O'zR TA Pedagogika instituti.
2. Karimova, G. (2020). Axborot texnologiyalari vositasida boshlang'ich sinfda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish. Buxoro davlat universiteti ilmiy jurnali, 3(45), 98–104
3. Murodova, Zarina, and Mehrangez Jo'raqulova. "Mustaqil ta'limni tashkil etishda raqamli texnologiyalardan foydalanish metodikasini takomillashtirish." YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT
4. Azizxo'jayev A.A. Axborot texnologiyalari va tizimlari. Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020.
5. O'zbekiston Respublikasining "Raqamli ta'lim" konsepsiyasi. Toshkent, 2020.
6. Rashidovna, Murodova Zarina. "sun'iy intellektual tizimlar (ai) orqali talabalarning individual talablari va qobiliyatlariga mos ta'lim usullarini ishlab chiqish." pedagogik tadqiqotlar jurnali 2.2 (2025): 236-239
7. Soliyeva, D. (2022). Boshlang'ich ta'limda raqamli ta'lim resurslaridan foydalanishning psixopedagogik asoslari. Ilm-fan va amaliyot, 5(89), 34–41.
8. Jonibekova, R. (2021). Boshlang'ich ta'limda innovatsion dars uslublari. Andijon: "Ilm ziyo" nashriyoti.
9. Rashidovna, Murodova Zarina, and Jumayev Shaxboz Kamol o'g'li.

"mutaxassislarni tayyorlashda yangi axborot texnologiyalari kursini o'qitishning mazmuni va metodikasini rivojlantirish (umumta'lim maktablar misolida)." pedagogik tadqiqotlar jurnali 2.2 (2025): 300-303.4. Unesco. "ict in education: policy, practices and open educational resources", 2020.

A FUNCTIONAL ANALYSIS OF REPETITION IN ENGLISH–UZBEK TRANSLATION

Muytdinova Dilafruz Alisher qizi

Teacher at TMCI

Dilafruz.muytdinova@mail.ru

Abstract: Repetition is a significant linguistic and stylistic device that performs multiple functions in discourse, including emphasis, cohesion, expressiveness, and pragmatic influence on the reader. In translation studies, repetition poses both theoretical and practical challenges, as languages differ in their tolerance, stylistic norms, and functional use of repeated elements. This article provides a functional analysis of repetition in English–Uzbek translation, focusing on how different types of repetition operate in source texts and how they are preserved, transformed, or omitted in target texts. Drawing on functional linguistics and translation theory, the study examines lexical, syntactic, and semantic repetition in literary and non-literary texts. The analysis demonstrates that successful translation of repetition depends on functional equivalence rather than formal correspondence. The article highlights common translation strategies, potential losses, and compensation techniques, emphasizing the practical significance of repetition for achieving communicative adequacy and stylistic fidelity in English–Uzbek translation.

Keywords: Repetition, functional analysis, translation studies, English–Uzbek translation, stylistic devices

Аннотация: Повтор является важным лингвистическим и стилистическим средством, выполняющим различные функции в тексте, включая экспрессию, связность, усиление значения и прагматическое воздействие на читателя. В переводоведении повтор представляет собой теоретическую и практическую проблему, поскольку разные языки отличаются нормами употребления и функциональной нагрузкой повторяющихся элементов. В данной статье проводится функциональный анализ повтора в англо-узбекском переводе с акцентом на способы сохранения, трансформации или компенсации повтора в тексте перевода. Исследование основано на принципах функциональной лингвистики и теории перевода и охватывает лексический, синтаксический и семантический повтор. Результаты анализа показывают, что адекватный перевод повтора достигается за счёт функциональной эквивалентности, а не формального соответствия.

Ключевые слова: Повтор, функциональный анализ, теория перевода, англо-узбекский перевод, стилистика

Annotatsiya: Takror matn va nutqda muhim lingvistik hamda uslubiy vosita bo'lib, u ta'kidlash, matn bog'liqligi, ifodalilik va o'quvchiga pragmatik ta'sir ko'rsatish kabi bir qator funksiyalarni bajaradi. Tarjima tadqiqotlarida takror nazariy va amaliy muammo hisoblanadi, chunki tillar takroriy birliklardan foydalanish darajasi, uslubiy me'yorlari va funksional xususiyatlari bilan farqlanadi. Ushbu maqolada ingliz–o'zbek tarjimasida takrorning funksional tahlili amalga oshiriladi hamda manba matndagi turli xil takror turlarining tarjima jarayonida qanday saqlanishi, o'zgartirilishi yoki tushirib qoldirilishi o'rganiladi. Tadqiqot funksional lingvistika va tarjima nazariyasiga asoslanib, badiiy va nobadiiy matnlardagi leksik, sintaktik va semantik takrorlarni qamrab oladi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, takrorning muvaffaqiyatli tarjimasi formal moslikdan ko'ra funksional ekvivalentlikka bog'liqdir. Maqolada takrorni tarjima qilishda qo'llaniladigan asosiy strategiyalar, yuzaga keladigan yo'qotishlar va kompensatsiya usullari yoritilib, ingliz–o'zbek tarjimasida kommunikativ adekvatlik va uslubiy aniqlikni ta'minlashda takrorning amaliy ahamiyati ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Takror, funksional tahlil, tarjimashunoslik, ingliz–o'zbek tarjimasi, uslubiy vositalar

Repetition has long been recognized as a fundamental feature of language and discourse. It is widely used in both spoken and written texts to achieve emphasis, ensure coherence, and convey emotional or pragmatic meanings. In literary texts, repetition often serves aesthetic and expressive purposes, while in non-literary texts it may function as a means of clarification or persuasion. Despite its apparent simplicity, repetition becomes a complex issue in translation, especially when source and target languages differ significantly in structure, stylistic conventions, and cultural expectations.

English and Uzbek belong to different language families and exhibit distinct grammatical and stylistic characteristics. English, as an analytical language, often employs repetition for rhetorical emphasis, whereas Uzbek, an agglutinative language, may express similar functions through morphological means or synonymic variation. As a result, direct transfer of repetition from English into Uzbek may sound redundant or stylistically inappropriate, while its omission may lead to loss of meaning or expressive force.

The aim of this article is to analyze repetition from a functional perspective and to examine how its functions are realized in English–Uzbek translation. The study

seeks to identify the main functional types of repetition, explore translation strategies, and highlight their practical significance for translators. In linguistics, repetition is generally defined as the recurrence of linguistic units such as sounds, words, phrases, or syntactic structures within a text. According to Crystal (2008), repetition contributes to textual cohesion and reinforces key concepts. From a stylistic perspective, repetition is often associated with figures of speech such as anaphora, epiphora, parallelism, and polysyndeton.

Halliday and Hasan (1976) consider repetition a major cohesive device that helps maintain textual unity. They distinguish between exact repetition and partial repetition, both of which play a role in organizing discourse. In literary studies, repetition is frequently linked to emotional intensity, rhythm, and authorial style. The functional approach to translation emphasizes the communicative purpose and function of a text rather than its formal features. According to Nida (1964), the goal of translation is to achieve dynamic equivalence, ensuring that the target text elicits a response similar to that of the source text. Reiss and Vermeer's Skopos theory further stresses that translation decisions should be guided by the intended function of the target text. Lexical repetition involves the recurrence of the same word or lexical item. In English texts, lexical repetition is often used for emphasis or clarity, particularly in persuasive and narrative discourse. In Uzbek, excessive lexical repetition may be avoided through the use of synonyms or affixes, which can perform similar functions.

Syntactic repetition refers to the repetition of grammatical structures or sentence patterns. Parallel constructions are common in English rhetoric and contribute to rhythm and memorability. In Uzbek translation, maintaining syntactic repetition may require restructuring sentences while preserving parallelism.

Semantic repetition includes the recurrence of meaning rather than form, often achieved through paraphrase or synonymy. Pragmatic repetition aims to influence the reader's perception, emotions, or interpretation. Translators must be particularly sensitive to pragmatic repetition, as cultural differences can affect its impact.

In some cases, repetition can be directly preserved without violating Uzbek stylistic norms. This is particularly true for anaphoric repetition in literary texts, where emotional intensity is crucial. More frequently, repetition in English texts undergoes transformation in Uzbek translation. Lexical repetition may be replaced by synonymic variation, and syntactic repetition may be conveyed through morphological means. Such transformations aim to preserve function rather than form.

Omission of repetition may occur when it is considered redundant in the target language. However, functional loss can be compensated through other stylistic

devices, such as intensifiers or word order changes. Compensation is a key strategy in achieving functional equivalence.

Understanding the functional role of repetition is essential for professional translators. Failure to recognize its function may result in stylistic flattening or loss of emphasis. Translator training should therefore include functional analysis of stylistic devices, particularly in language pairs with significant typological differences such as English and Uzbek. The findings of this study can be applied in translation pedagogy, literary translation practice, and comparative stylistics. They also highlight the importance of context-sensitive decision-making in translation.

Repetition is a multifunctional device that plays a crucial role in textual organization and stylistic expression. In English–Uzbek translation, repetition presents challenges due to linguistic and cultural differences between the two languages. A functional approach allows translators to identify the communicative purpose of repetition and to choose appropriate strategies for its reproduction.

The analysis demonstrates that functional equivalence, rather than formal similarity, should guide translation decisions. By preserving or compensating for the functions of repetition, translators can achieve greater communicative adequacy and stylistic fidelity.

REFERENCES

1. Baker, M. (2018). *In Other Words: A Coursebook on Translation*. Routledge.
2. Catford, J. C. (1965). *A Linguistic Theory of Translation*. Oxford University Press.
3. Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Blackwell.
4. Halliday, M. A. K., & Hasan, R. (1976). *Cohesion in English*. Longman.
5. Nida, E. A. (1964). *Toward a Science of Translating*. Brill.
6. Reiss, K., & Vermeer, H. J. (1984). *Grundlegung einer allgemeinen Translationstheorie*. Niemeyer.

THE FORMATION AND EVOLUTION OF TOURISM MANAGEMENT IN TURKEY

RAN XIYI

Masters Student at Tashkent State University of Oriental Studies

Email: 499087108@qq.com

Annotation: *Tourism is the process in which people leave their daily living areas to travel to other regions and, in those places, rest, explore, learn, or enjoy cultural and natural assets. During this process, people temporarily stay in these locations and utilize tourism services and products (such as hotels, transportation, dining, and excursions), which generate economic, social, and cultural outcomes. This process is managed by various actors who create these economic and social benefits. In other words, effective management is carried out through regulating, planning, developing, supervising, and organizing tourism activities. Modern tourism management is applied worldwide in various forms, with the main roles played by the government, tourism civil society organizations, and private sector organizations. Clearly defining the responsibilities and duties of these three parties is crucial for ensuring effective and sustainable management in the tourism sector.*

Key words: *Tourism Management, Modern Management, Government, Private Sector, Civil Society Organizations, Total Quality Management (TQM), Continuous Improvement, E-Tourism, Sustainable / Green Tourism*

Annotatsiya: *Turizm – bu odamlarning kundalik yashash joylaridan chiqib, boshqa hududlarga sayohat qilishlari va u yerda dam olish, ko‘rish, o‘rganish yoki madaniy va tabiiy boyliklardan bahramand bo‘lish jarayonidir. Turizm jarayonida odamlar vaqtincha joylashadi, turistik xizmatlar va mahsulotlardan foydalanadi (masalan, mehmonxona, transport, ovqatlanish, ekskursiyalar) va shu orqali iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy natijalar yuzaga keladi. Bu jarayon iqtisodiy va ijtimoiy natijalarni yaratuvchi turli ishtirokchilar tomonidan boshqariladi. Boshqacha aytganda, turizm faoliyatlarini tartibga solish, rejalashtirish, rivojlantirish, nazorat qilish va tashkil etish orqali samarali boshqaruv amalga oshiriladi. Zamonaviy turizm boshqaruvi dunyo miqyosida turli shakllarda qo‘llaniladi, va bunda asosiy rollarni davlat, turizm bo‘yicha fuqarolik jamiyati tashkilotlari hamda xususiy sektor tashkilotlari o‘ynaydi. Ushbu uch tomonning vazifalari va mas’uliyatlarini aniq belgilash, turizm sohasida samarali va barqaror boshqaruvni ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so'zlar: *Turizm boshqaruvi, zamonaviy boshqaruv, davlat, xususiy sektor, fuqarolik jamiyati tashkilotlari, sifat boshqaruvi, doimiy takomillashtirish, E-Turizm, barqaror turizm, yashil turizm.*

INTRODUCTION

Today, tourism has become a sector not only driven by people's desire to rest or explore new places, but also by the needs arising from various developing fields such as commerce, sports, religion, and healthcare. Tourism gradually developed over the past century and is now carried out through large-scale organizations, often referred to as a “*smokeless industry*” (i.e., an industry that generates revenue like traditional industries but without physical production). Economically, tourism occupies an important position in the global market, generating significant profits. Many people travel to relax, while others travel to develop themselves, enhance their knowledge, and enrich their culture. This is because working individuals need more rest, tranquility, and a temporary escape from the stress of professional life. Tourism, as in the rest of the world, is a sector supported by the state in Turkey. In particular, it is known that Turkey experienced a tourism boom starting from the second half of the 1980s. In terms of foreign currency revenues brought to the country, tourism is considered by some as a “smokeless factory” – an industry that generates income without traditional manufacturing.

However, in order to fully benefit from this resource, it is necessary to protect the natural and historical environment, complete the infrastructure, improve the physiological structures of facilities, increase service quality and accommodation capacity, and closely follow evolving technologies to implement them in the tourism sector. All of these require a long-term, planned approach within the framework of modern management philosophy. In this study, the concepts of management, modern management, and tourism management will first be explained within the framework of modern management philosophy, and subsequently, modern management practices in tourism will be examined.

Main Body

Tourism refers to the trips organized by individuals outside their permanent residence for purposes such as exploring different cultures, visiting historical sites and natural attractions, entertainment, and relaxation. Tourism encompasses all events and interactions that arise as a result of foreign nationals traveling to a location and temporarily staying there, provided that the activity is not aimed at generating profit and does not involve permanent residence (Barutçugil, 1988: 15).

Management is the process of directing collective, organized human actions, determining their objectives, and ensuring coordinated efforts. Therefore, the study of

both the “directed” and the “directing” actors is essential for an accurate analysis of management. From this perspective, the analysis of tourism management should include government organizations, non-governmental organizations, and the private sector. It is well known that management exists only within organized structures, and the form of organization is determined by the nature of the service being provided. Tourism is generally regarded as a service sector operated by the private sector; hence, globally, the management and organization of the sector can be approached within a liberal framework. At the same time, tourism—which involves marketing natural resources as a tourist product—also represents a domain in which the state provides certain public services. Indeed, various laws assign the responsibility for the preservation of historical and cultural heritage to the Ministry of Culture and Tourism, the governmental body regulating tourism services. Additionally, non-governmental tourism organizations are also able to regulate the sector and provide various services within the tourism domain.

Tourism Management – another important aspect to consider in the study of tourism management is tourism policy. As public policy refers to the decisions (and non-decisions) made by a government on specific matters, tourism policy can be defined as the set of decisions, objectives, and strategies adopted to develop, manage, guide, and regulate the tourism sector. Tourism policies also establish certain determinations regarding the management of the sector. An analysis of development plans, which can be regarded as roadmaps of these policies, reveals that tourism management issues – such as defining the roles of the state and private sector in tourism, as well as establishing or restructuring governmental tourism organizations are explicitly addressed. The main actors in tourism management are the state, non-governmental tourism organizations, and the private sector. Each of these actors can be described as follows:

1. The State – Tourism is a sector that cannot be ignored by the state due to its economic and social impacts. The state constitutes the core element in tourism management, as it plays a leading role in providing essential services necessary for a sustainable and profitable tourism sector, including infrastructure development, destination management, marketing, and education and training. In other words, the presence of the state is crucial for the stable development of the tourism industry. The tourist product, which constitutes the marketed element of tourism, is based on the country’s national assets—namely, public goods such as historical monuments, seas, beaches, and the environment. To ensure equity and fairness in the consumption of these public goods between tourists and local residents, appropriate regulations must be implemented. Protecting public assets, preventing overuse, ensuring fair

distribution, and making them accessible to all are responsibilities of the state. Accordingly, the state establishes a legal and regulatory framework to protect the environment and preserve cultural and natural heritage [1].

2. Non-Governmental Tourism Organizations. In addition to the state, tourism management involves various groups that come together around shared interests and organize themselves to achieve these objectives. These groups are often structured as associations, chambers, or unions. These non-governmental tourism organizations can be regarded as interest or pressure groups in terms of their role in management. Although these groups were particularly noted in political science literature of the 1950s and are less frequently referenced in contemporary studies, they may provide explanatory insight into the role of tourism organizations beyond the state. Another category of non-governmental tourism organizations is trade unions, through which private sector employers and employees participate in tourism management [2].

Some of the civil society organizations active in Turkish tourism include:

- TÜRSAB – Association of Turkish Travel Agencies
- TÜROFED – Federation of Turkish Hoteliers
- TYD – Turkish Tourism Investors Association
- TUREB – Association of Tourist Guides

3. Private Sector - Private sector enterprises in tourism provide core tourist products, facilities, and essential services, including accommodation, transportation, food and beverage services, and various tourist attractions. Therefore, the private sector plays a significant role in tourism development. Large firms operating in the tourism sector often focus on several areas simultaneously. Leading Turkish holding companies also engage in various tourism-related activities alongside their operations in other sectors.

4. Modern Management Practices in Tourism. To adapt to a rapidly changing world and implement modern management philosophy, one of the most important tasks for tourism enterprises is to define their service strategies. To achieve this, organizations must establish their vision and mission, determine strategies and policies, target total quality in their services, continuously train employees to maintain quality, and adopt the Kaizen philosophy[3]. Moreover, companies should conduct benchmarking to identify the best practices in the sector and adapt or improve them, perform SWOT analysis to assess internal and external environments and identify strengths and weaknesses, and apply change management principles, embracing the philosophy that “the only constant is change,” to implement radical adjustments when necessary. Tourism firms, as service organizations, should strive to become learning organizations and cultivate learning individuals, recognizing that

learning is a continuous process, developing a unique corporate culture, exploring innovative practices to differentiate themselves from competitors, and testing the effectiveness of implemented strategies[4]. Technological developments should be closely monitored, and new methods for enhancing e-commerce applications should be developed. In tourism enterprises, the modern management techniques applied can be summarized as follows:

1. Total Quality Management in Tourism – Total Quality Management (TQM) represents the pinnacle of quality management in tourism. Historically, this development began when enterprises recognized quality as a phenomenon that needed to be monitored. Over time, quality evolved from being a monitored phenomenon to one that required control, ensuring the production of high-quality outputs, and eventually to a holistic approach of managing quality as an integral process[5]. Implementing TQM in tourism aims to produce products and services that meet the current or future needs of tourists, enhance operational efficiency, and reduce costs through effective financial control. Successful application of TQM requires the wholehearted participation of all employees across the organization's departments. Creating a quality-conscious culture, providing motivational environments and techniques, and supporting motivation through continuous training are essential to maximize participation. Strengthening participation enhances communication, motivation, and training throughout the organization.

2. Continuous Improvement (Kaizen Philosophy) in Tourism. Continuous improvement (Kaizen) is one of the key principles of modern management philosophy in tourism. In today's environment of rapid changes and increasing global competition, it is essential to continuously improve and innovate in the quality, cost, delivery, and features of products and services, as well as in service innovations. The goal is not merely to maintain a standard but to continuously and rapidly enhance performance. Any improvement, regardless of size or location, leads to enhanced quality and efficiency. Quality encompasses everything that can be improved. Continuous improvement primarily relies on small, ongoing enhancements implemented by employees, as no process or workflow is so perfect that it cannot be improved[6].

3. Application of SWOT Analysis in Tourism. SWOT analysis is a strategic management tool used by enterprises to identify their strengths and weaknesses and to detect external opportunities and threats. It is also applied in planning to define problems and generate solutions. For Turkey, which has significant potential as a tourism hub, effectively evaluating international conditions and its internal potential, while addressing weaknesses and maximizing opportunities, is crucial. In tourism

enterprises, especially accommodation businesses, SWOT analysis should be the initial step in the strategic management process. The analysis identifies competitive advantages and disadvantages of a product, anticipates potential opportunities and threats, and highlights the organization's internal strengths and weaknesses. The results of SWOT analysis are then used in subsequent strategic planning

4. **Benchmarking in Tourism.** Benchmarking is a managerial tool that allows enterprises to adjust to changes, improve quality, and align their operations with industry best practices. In other words, tourism enterprises should identify the best performers in the sector, use their practices as models, and continuously improve their own processes. Given tourism's global nature and the diversity of tourist destinations worldwide, monitoring changes and prioritizing quality is even more critical in tourism than in many other sectors. Therefore, benchmarking is considered an essential managerial tool in tourism enterprises[7].

The method allows enterprises to quickly measure service satisfaction, enabling faster and more effective responses to customer expectations. Benchmarking is particularly important in tourism organizations where customer relationships are close and interactive. This technique involves comparing an organization's processes with those of a leading enterprise or practice, identifying deficiencies, and taking necessary corrective actions.

5. E-Tourism Applications. E-tourism can be defined as the implementation of all business functions in the tourism sector through electronic platforms. The tourism sector is highly responsive to technological developments and has the capacity to adopt them rapidly. Initially, office automation in tourism enterprises was conducted using typewriters and calculators. Later, the use of global reservation systems and online sales became widespread. As in other sectors of the economy, information systems in tourism can be categorized as: commercial transaction systems, office automation systems, management information systems, expert systems, executive decision support systems, and functional information systems.

The ultimate stage of using information technologies in tourism is e-commerce. E-commerce operations in tourism can encompass various activities, ranging from direct reservations and providing convenient payment options to consumers, to business-to-business transactions between travel agencies, tour operators, and other tourism service providers. In practice, e-commerce in tourism includes transportation ticket sales, hotel reservations and bookings, car rentals, and travel-related advertisements on websites. The internet has fundamentally transformed the ways in which tourists purchase and access holiday products. Furthermore, the number of

consumers using the internet to obtain and compare information on prices, hotels, and destination features is increasing rapidly[8].

6. Timeshare System. The Timeshare system, which has recently become an important and dynamic segment of the global tourism industry, is also widely implemented in the Turkish tourism sector. This system, known internationally as Timeshare, is applied under various names such as interval ownership, holiday ownership, facility-sharing, and timeshare in different countries. In Turkey, it is primarily implemented as timeshare ownership or interval-based vacation ownership. Initially, this practice involved allowing different individuals to use summer holiday residences for specific periods. Due to public interest and the need to address arising issues, new legislation was enacted to regulate this practice effectively.

During the 2000s, particularly with the growth and popularization of mass tourism, interest in the all-inclusive package tour model increased. Families with children especially preferred this system to avoid additional expenses throughout the day, which could almost equal the accommodation cost. The all-inclusive system also benefits travel agencies and tour operators by simplifying marketing processes.

The primary objective of the all-inclusive system is to minimize monetary transactions during the holiday, reduce financial decision-making, and eliminate potential inconveniences related to expenditures. While this system is considered a permanent and innovative marketing tool by many large-scale accommodation enterprises, some businesses perceive it as a temporary trend to align with market demands. The most important reason for the adoption of the all-inclusive system is its ability to increase occupancy rates.

The communicate covers measures to reduce energy, water, and harmful substance consumption, minimize waste, improve energy efficiency, encourage the use of renewable energy, and ensure that facilities are environmentally planned and executed from the investment stage onward. It also emphasizes environmental compliance, eco-friendly design and activities, ecological architecture, raising environmental awareness, providing education, and collaborating with relevant institutions (General Directorate of Investment and Enterprises, 2008). Under the Ministry of Culture and Tourism's "Environmentally Friendly Accommodation Facilities" project, certified facilities that meet the specified criteria are awarded a green star label on their existing tourism certification plaques. This eco-label indicates that the facility is environmentally conscious. The Green Star system encompasses a wide range of measures, from preserving natural habitats, distributing surplus food to charitable organizations, producing fresh water from seawater, to providing environmental training for all staff. This application aligns with

contemporary requirements and is implemented by modern tourism enterprises committed to sustainability and environmental responsibility.

Tourism enterprises that have implemented and successfully adopted the Green Star application gain numerous advantages over competing businesses. These advantages include access to energy incentive packages provided by the Ministry of Culture and Tourism, easy utilization of renewable energy resources, and optimal use of labor. Additionally, by participating in the *green tourism market*, these enterprises can attract a wider customer base. The potential future alignment of the Green Star with an international eco-label similar to the Blue Flag, thereby adhering to international standards and recognition, further enhances the competitive advantage of participating businesses.

CONCLUSION

Tourism, which has increasingly become a **mass movement**, is a key sector within the service industry. Over the last quarter-century, factors such as increased personal income, rising welfare levels, more leisure time, the popularization of vacations, the proliferation of mass media, and advancements in transportation, accommodation, and travel services have contributed to the rapid development of tourism.

Previously viewed as a simple service sector defined by sun-sea-sand tourism, contemporary tourism is now understood as an integration of human, cultural, and natural elements. Consequently, management practices in modern tourism enterprises have evolved rapidly in parallel with this holistic perspective. The continuity, growth, and revenue sustainability of tourism enterprises are therefore critical. The concepts of management and modern management philosophy in tourism contribute to branding and create value for both internal and external customers. Regardless of the purpose of travel, service quality, consistency, and the continuous improvement of offered facilities are indispensable for both employee and customer satisfaction. The tourism sector faces intense national and international competition. To withstand these conditions and elevate enterprises to an international standard, modern management techniques must be fully integrated and applied in light of technological advancements.

In conclusion, tourism enterprises that focus directly on human-centered services and apply modern management philosophies can sustain their operations and gain a significant advantage over competitors. Modern management practices are therefore critical for achieving strategic objectives, while enterprises that fail to adapt gradually become obsolete.

REFERENCES

1. Hilton, Mc D., “The State and Tourism: A Caribbean Perspective” // International
2. Journal of Contemporary Hospitality Management (15/3, 2003). – P.180 – 183.
3. Kapani M. Politika Bilimine Giriş, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1998. – S.194.
4. Demirbas D, Blackburn R, Bennett D, “Kaizen philosophy in a modern-day business” Istanbul University Press: Istanbul University Central Campus www.iupress.istanbul.edu.tr. 2019. – p 68.
5. Bedük A, Muammer Z., Abdullah S. Değişen Dünya’da Yeni Yönetim Modelleri’nin Turizm Sektörü’nde Kullanılması Ve Tanıtım Stratejileri’nin Belirlenmesi Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – Selçuk Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 20, 2008. – S.135-162.
6. Halis S., Demirkol B., “Yat Marina İşletmelerinde Yönerici ve İşgören Sorunları Üzerine Bir Alan Araştırması” Turizm Akademik, 2002. – S. 13-32.
7. (<http://apk.akdeniz.edu.tr>).
8. Topaloglu C., Ve Kaya U. Benchmarking (Kıyaslama): Turizm İşletmeleri Açısından Kuramsal Bir Değerlendirme Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi. – Bahar, Cilt:4, Yıl:4, Sayı:1, 2008. – S 23-50.
9. Kocabey F., Tutar, M., Kılınç, N. E-commerce applications in the tourism sector: The case of Nevşehir // Journal of Selçuk University Karaman Faculty of Economics and Administrative Sciences. – Vol.9(12), 2007. – P.199.

“DORIAN GREYNING PORTRETI” ASARINING O‘ZBEK TILIDAGI TARJIMASIDA TARJIMA STRATEGIYALARI

Abdurazakova Xushnoza

TOSHDO‘TAU 1 -bosqich magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqola tarjimon Ozod Sharaffidinovning mahorati va tarjimada so‘z qo‘llash san’atining pragmatik va semantik xususiyatlari tahliliga asoslangan. Tahlil jarayonida asliyat, vositachi til rus tili hamda o‘zbek tillariga tarjimalari o‘zaro qiyoslanadi va tarjimada tilning pragmatik hamda semantik xususiyatlari o‘rganiladi. Qiyosiy tahlil orqali semantik moslik, so‘zlarning funksional jihatlari misollar asosida izohlanadi, ular misolida tarjimonning individual uslubi va o‘ziga xos strategiyasi namoyish etiladi. Tahlil jarayonida Ozod Sharaffidinov o‘zbek tilidagi tarjimada neytral birliklardan ko‘ra obrazli va ekspressiv ifodalarni tanlab, kerakli atmosferani yaratgani, bu orqali asliyatdagi tanqidiy va badiiy ohangni kuchaytirishga erishilgani kuzatiladi.

Kalit so‘zlar: prgamatik, semantik xususiyatlar, lug‘aviy ma’no, obrazlilik, badiiy ifoda, ekvivalent.

Annotation: This article is based on the analysis of the skills of the translator Azod Sharafidinov and the pragmatic and semantic features of the art of using words in translation. In the process of analysis, translations into the original, intermediate language Russian and Uzbek languages are compared and the pragmatic and semantic features of the language are studied in the translation. By means of comparative analysis, semantic compatibility, functional aspects of words are explained on the basis of examples, which demonstrate the individual style and unique strategy of translation. In the process of analysis, it is observed that Azod Sharaffidinov chose figurative and expressive expressions rather than neutral units in the translation from Uzbek and created the necessary atmosphere, thereby strengthening the critical and artistic tone of the original.

Key words: pragmatic, semantic features, lexical meaning, imagery, artistic expression, equivalent.

Аннотация: Данная статья основана на анализе мастерства переводчика Азода Шарафидинова и прагматических и смысловых особенностей искусства использования слов в переводе. В процессе анализа сравниваются переводы на язык оригинал, язык-посредник русский и узбекский языки и изучаются прагматические и семантические особенности языка в

переводе. Путем сравнительного анализа, семантической сочетаемости, функциональной стороны слов поясняются на основе примеров, демонстрирующих индивидуальный стиль и уникальную стратегию перевода. В процессе анализа отмечается, что Азод Шарафидинов в переводе с узбекского языка выбрал образно-экспрессивные выражения, а не нейтральные единицы, и создал необходимую атмосферу, тем самым усилив критический и художественный тон оригинала.

Ключевые слова: прагматика, семантические признаки, лексическое значение, образность, художественная выразительность, эквивалент.

KIRISH

“The picture of Dorian Gray” - Oskar Uayldning chop etilgan ilk va yagona asari hisoblanadi. Yuz yildan ziyod vaqt oralig‘ida bu asar nafaqat uning o‘ziga balki yozuvchiga ham ko‘plab ziddiyat va muammolarni keltirib chiqargan. “Axloqiy yoki axloqsiz kitob bo‘lmaydi faqatgina, yaxshi yozilgan yoki yaxshi yozilmagan kitob bo‘ladi”; “Asar hech qachon o‘zidan boshqa narsani ifodalamaydi” - deydi Oskar Uayld. Dorian Grey portreti asari so‘z boshidagi izohlari yozuvchining adabiyot borasidagi g‘oyalarini to‘liq namoyish qilip bergan. 1980-yilda kitob nashrdan chiqqach asar ko‘plab tanqidga duch keladi, ammo shu bilan birgalikda bu vaqt oralig‘ida asar ustidagi izlanishlar ham to‘xtamadi.

F. S. Fitjerald fikricha bu roman Balzakning „Sag‘ri teri tilsimi“ va Gyuismansning „Teskari“ asarlari namunasida yaratilgan „17 yoshlardagi o‘smirlarni nimanidir jiddiy o‘ylashga majbur qiladigan ertaknamo qissa“²⁸

Uyald har bir kishi qahramonda o‘z taqdiri va gunohlarini ko‘radi deydi: „Har bir kishi Dorian Grayda o‘z gunohlarini ko‘radi. Dorianning o‘z gunohlari nima ekanini hech kim bilmaydi. Gunohni ko‘rgan odam esa o‘zi olib kelgan bo‘ladi“.

Oskar Uayldning „Skots Observer“ muharririga yozgan xatidan, 1890 y.

Asar boshlanishidayoq Lord Genri va rassom Benzil o‘rtasidagi suhbatda akademiya ta’rif berilayotganda tarjimon quyidagi tasvir ifodasidan foydalanadi: “Akademiyaning haddan tashqari bag‘ri keng, qalang‘i ham qasang‘i ham qantashaveradi”. Asliyatda esa quyidagicha: “The Academy is too large and too **vulgar**”. Shu o‘rinda tarjimaning rus tilidagi shaklini ham tahlil etib o‘tish joiz: “академия искусств чересчур **заурядна**”. “Vulgar” so‘zi “qo‘pol, past, madaniyatsiz” deb o‘zbek tiliga tarjima qilinadi, albatta bu o‘rinda tarjimon badiiy

²⁸ Fitsdjerlald F. S. Portret v dokumentax: Xudoj. publitsistika. Per. s angl. / Predisl. i komment. A. Zvereva. — M.: Progress, 1984. — S. 154

bo'yoqni kuchaytirish maqsadida yuqoridagi iboradan foydalangan, vaholanki "madaniyatsiz/tarsibsiz" singari neytral so'zlardan foydalanish yetarlicha his bermasligi va yoki berishi mumkin edi. Shu bilan bir vaqtda "заурядный" so'zi esa "oddiy, boshqalardan ajralib turmaydigan" singari ma'noga ega. Bu orqali esa tarjimonning muayyan ma'noni saqlab o'quvchiga qulayroq atamalardan foydalanish maqsadini ko'rish mumkin.

Ko'zga tashlanadigan ilk jihatlaridan yana biri shundan iboratki, ingliz va rus tillaridagi ko'plab iboralarning o'zbek tilida to'g'ri tarjimasini topish murakkabroq bo'lishiga qaramay, bu vaziyatda unga yaqin alternativ misollar keltirib tarjimoni mukammallikka yaqinlashtirish mumkin. Misol tariqasida esa quyidagi jumlani keltirish o'rinli: "She spiritualizes them, and one feels that they are of the same flesh and bloods one's self", rus tarjimada esa quyidagicha: "она их одухотворяет, и тогда мне кажется, что они из той же плоти и крови, что и я!" Shuni ta'kidlab o'tish joizki, o'zbek tilidan ko'ra ingliz va rus tillari semantik jihatdan so'zlar bir biriga yaqin hisoblanadi. Ya'ni "flesh" so'zining lug'aviy ma'nosiga ko'ra "et, tana" deb tarjima qilinadi, xuddi "плоть" singari. Ammo o'zbek tilida "eti va qoni menikidek" degan birikma lug'atda mavjud emas. Shu o'rinda tarjimon tomonidan pragmatik jihatdan to'g'ri tanlangan jumlani kelitirsak: "shunda men bu odamlarning ham loyi meniki bilan bir joydan olinganiga ishonch hosil qila boshlayman." Aynan et va suyak singari so'zlar ishlatilmagan bo'lsada muallifning maqsadini tushunish bir qadar osonlashadi.

Yana bir misol: "Gapning po'stkallasini aytsam...." rus tilidagi tarjimasida: "Все проще некуда" aslyatda esa quyidagicha jumladan foydalanilgan: "The story is simply this". Bu qismda Bezil Dorian bilan ilk bor uchrashganini oddiy holat ekanini Lord Genriga aytayotgan va hech qanday ko'zga ko'rinarli hodisa emasligini tushuntrimoqchi bo'ladi. Ya'ni aynan so'zma so'z tarjimadan tarjimon foydalanmagan bo'lsada, o'quvchiga mazmunni aniq tiniq yetkazib bergan, va tarjimada munosib ekvivalentni to'g'ri topish mahoratini yaqqol namoyon etgan.

Asarni mutolaa qilish jarayonida aslyat bilan tanish bo'lgan lingvist tarjima qilingan ikki matning qiyosiy tahlili jarayonida ayrim semantik va boshqa bir qator jihatlarni anglashda muayyan qiyinchiliklarga duch kelishi tabiiydir. Masalan, nima uchun tarjima jarayonida tarjimon 2 xil uslubda tarjima qilgan, ya'ni yuqorida tilga olingan xalq uchun tushunarli, ular o'rtasida ko'plab qo'llaniladigan jummalarni, shu bilan bir qatorda badiiy bo'yog'i kuchli bo'lgan bir qadar murakkab so'zlar, harchand bu kabi so'zlar o'quvchilarga yod bo'lsa-da. Misol tariqasida Dorian Grey va uning do'sti Lord Genrining suhbatida Dorian quyidagi jumlani aytadi: "Berib yuborgan kitobingiz bilan men shunaqangi andarmon bo'lib qoldimki, kun o'tib ketganini ham

sezmay qolipman”. Asliyat va rus tarjimalarini solishtirsak : “ That book you sent me so **fascinated me** that I forgot how the time was going”; “твоя книга совершенно меня **заворожила**, и я забыл про время”. Shu o‘rinda andarmon so‘zining ma‘nosiga e‘tibor qaratsak: Biror mashg‘ulot, ish va shu kabilarga berilmoq, qiziqib ketmoq²⁹, ma‘no jihatidan albatta bu so‘z qo‘llanilishi to‘g‘ri ammo o‘quvchilar o‘rtasida tushunmovchilikka ham olip kelishi mumkin. Omixta bo‘lmoq (181), ziyofatlarda javlon uradigan, manzirat, mahdudlik singari so‘zlar ham shular qatoriga kiritish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bundan tashqari, biz bilamizki har doim ham tarjima jarayonida so‘zlarning munosib ekvivalenti bir biriga mos kelayvermaydi, mana shu nuqtada tarjimon o‘zining bor mahoratini oshkor qilishi kerak bo‘ladi. Asarda bunga bir qancha misollar mavjud bulardan ba‘zi birlari quyidagilar: “Nowadays a broken heart will run to many editions“ inglizlarda bu jumlani quyidagicha izohlash mumkin : Hozirgi kunda singan yurak har xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi, “**ya’ni qayta qayta bozorga solinadi**” bu aynan tarjimon foydalangan jumla.

Asardagi ushbu jumlani tahlil qilinsa: “ Bu gaplar Dorianni hayajonga soldi, hozir u husnining **in’ikosini** tomosha qilarkan, qo‘qisdan lord Genri aytgan istiqbol hayron qoladigan darajada ravshan namoyon bo‘ldi.” Asliyatda gap quyidagicha berilgan: “**That had stirred him at the the time, and now, as he stood gazing at the shaddow of his own loveliness, the full reality of the description flashed across him**”. Jumlaning so‘zma so‘z tarjimasidan quyidagicha tarjima kelib chiqadi: ” Bu o'sha paytda uni hayajonga solgan edi va endi u o'zining go'zalligi soyasiga qarab turganida, tasvirning to'liq haqiqati uning ko'z o'ngida porladi.” Tarjimon foydalangan “**in’ikos**” so‘ziga e‘tibor qaratilsa, bu badiiy metafora, shu orqali badiiy tarjimaning ahamiyatini payqash mumkin. “**In’ikos**” “Oynada, suvda va umuman, yaltiroq narsa betida aks etgan tasvir; aks.”³⁰ deb talqin etiladi; tarjimon “**shadow his own loveliness**” da haqiqiy soyani emas, balki Dorianning haqiqiy “men”ini nazarda tutgan. Agarda shu o‘rinda soddagina qilib “go‘zaligining soyasi” deyilganda edi bu o‘quvchilar uchun bir muncha tushunarsiz tasvirga aylangan bo‘lardi.

“Our host is rather **horrid** this evening”; “Наш хозяин сегодня такой **нечносный** ” “Begimiz bugun juda **tegma nozik** bo‘b qolgan”. Bu o‘rinda tarjimon so‘zlarning kontekstga moslasahuvini ham unutmagan, ya’ni aslida “horrid” va “ нечносный ” so‘zlari o‘zbek tilida “yoqimsiz, jirkanch, badxulq” deb tarjima qilinadi. Agar so‘zma so‘z tarjima qilinsa, quyidagicha natijaga erishish mumkin:

²⁹ E. Begmatov, A. Mamadaliyev va b. O‘zbek tili izohli lug‘ati- Toshkent :2013. 84 bet

³⁰ E. Begmatov, A. Mamadaliyev va b. O‘zbek tili izohli lug‘ati- Toshkent :2013.

“Mezbonimiz bugun juda jirkanch” o‘zbekona suhbatda bu haddan tashqari qo‘pol va asliyatdagi gersoginya tomonidan Dorian tomoniga qilingan kinoyaviy yumshoqlik yo‘qolgan bo‘lar edi. Shu holatdan saqlanish maqsadida “rather horrid” munosib ravishda “tegma nozik” ga aylandi o‘zbek tilida bu tabbiy va yetarlicha kinoyali eshiladi.

“Well, I hope he won’t stick pins into you”

“Надеюсь, герцогиня, он не вздумает втыкать в вас булавки”

“Lekin u sizni ignaga sanchib, qutisiga solib qo‘ymas deyman, gersoginya?”

Bu o‘rinda so‘zma so‘z tarjima qilish xato bo‘lardi, ya‘ni “igna bilan sanchish” hech qanday his bag‘ishlmaydi. Shunda tarjimon vizualizatsiya: “kapalakni ignalab qutiga solish” obrazidan foydalangan bunda obraz tirik va kinoyali hazil hissi ham qo‘ldan boy berilmaydi. Yuqorida keltirib o‘tilgan misollar tarjimonning semantik moslik bilan bir qatorda pragmatik va madaniy, badiiy omillarni inobatga olgan holda ijodiy yondashuvi bilan hissiy ta‘sir uyg‘unligini muvaffaqiyatli ta‘minlaganini namoyon etadi.

XULOSA

Xulosa qilib shuni qayd etib o‘tish joizki, asarni tarjima qilish jarayonida tarjimon har bir kontekstga alohida e‘tibor bilan yondashib, badiiy va madaniy jihatdan moslashtirib so‘z, birikma, jummalarni tarjima qilgan. Tarjimaning yana bir o‘ziga xosliklaridan biri shundaki, ingliz o‘quvchisi kuladigan o‘rinda o‘zbek o‘quvchisiga ham shu kayfiyatni yetkazib berilgan. Ozod Sharafiddinov so‘zlarning nafaqat mazmuniga balki uning ohangi, badiiy ta‘sir va boyog‘iga ham e‘ibor berib, o‘zbek tilidagi obrazlilik imkoniyatlaridan unumli foydalangan desak mubolag‘a bo‘lmaydi. Buning natijasida esa asarning ruhiy va estetik ta‘siri o‘zbek kitobxonlariga to‘liq yetkazilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O. Sharafiddinov tarjimasi. Oskar Uayld “Dorian Grey portreti”. Toshkent: 2025. - 320b.
2. Перевод В. Чухно. Оскар Уайльд «Портрет Дориана Грея». Издательство «ЭКСМО»: 2015. - 221 ст.
3. Oscar Wilde “The picture of Dorian Grey”. Published by Bantam Dell A Division of Random House, Inc. New York
4. Begmatov E., Mamadaliyev A. va b. O‘zbek tili izohli lug‘ati- Toshkent :2013.
5. Fitsdjerold F. S. Portret v dokumentax: Xudoj. publitsistika. Per. s angl. / Predisl. i komment. A. Zvereva. - M.: Progress, 1984. - S. 154
6. Gulxayo B. TARJIMANING MAZMUNI. BADIY TARJIMANING

AHAMİYATI //Modern education and development. – 2025. – T. 26. – №. 3. – C. 250-257.

7. Husanova A. ZAMONAVIY LINGVISTIKA, ADABIYOTSHUNOSLIK VA TARJIMASHUNOSLIK RIVOJI: YUTUQLAR, MUAMMOLAR VA YECHIMLAR //Наука и инновация. – 2025. – Т. 3. – №. 16. – С. 25-26.

8. Karimova Sh. (2024). “Psikolojik Edebiyat Çözümlemesine Dair Teorik Bir Deneme: Hakkâri Öncesi Ferit Edgü Öyküleri”. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12.149, 368-381. <http://dx.doi.org/10.29228/ASOS.74952>

9. Lawler, D. (1988). The Picture of Dorian Gray: Authoritative Texts, Backgrounds, Reviews and Reactions, Criticism, (pp.1-23) New York: Norton.

10. Nazirovich S. I., Munisaxon A. TARJIMASHUNOSLIK: MUAMMO VA YECHIMLAR //Hamkor konferensiyalar. – 2025. – T. 1. – №. 14. – C. 1375-1379.

11. Ruziyeva D. S. OSKAR UAYLDNING “DORION GREYNING PORTRETI” VA ISAJON SULTONNING “BOQIY DARBADAR” ROMANLARIDA MIFOLOGIK MOTIVLAR //CONFERENCE ON THE ROLE AND IMPORTANCE OF SCIENCE IN THE MODERN WORLD. – 2024. – T. 1. – №. 2. – C. 39-43..

IMPORTANCE OF HAVING CRITICAL THINKING IN EARLY AGE AND ITS DEVELOPMENTAL EXERCISES

Gulmira Juraboyeva Sherali qizi

Teacher of Uzbekistan state world Languages University

+998979214973

gulmirajuraboyeva9994@gmail.com

Turkan Omarova Islam qizi,

Azerbaijan University of Languages,

Department of Psychology and Pedagogy

+994504861158

turkanomerova95@gmail.com

Annotation: The current information age demands fast choices besides complex difficulties. And therefore, critical thinking has evolved beyond its previous value status to mark its space deliberately. The following article examines critical thinking theory while emphasizing its essential qualities. Not ending there, it also introduces its essential role in building both personal competence and work-related abilities.

Key words: competence, exercises, critical thinking, abilities, analysis, problem-solving, communication, decision-making

Аннотация: Современная информационная эпоха требует быстрого принятия решений, а также решения сложных задач. Поэтому критическое мышление вышло за рамки своего прежнего статуса и целенаправленно заняло своё место. В данной статье рассматривается теория критического мышления с акцентом на его существенные качества. Кроме того, рассматривается его важная роль в формировании как личной компетентности, так и профессиональных навыков.

Ключевые слова: компетентность, упражнения, критическое мышление, способности, анализ, решение проблем, коммуникация, принятие решений.

Annotatsiya: Hozirgi axborot asri murakkab qiyinchiliklar bilan bir qatorda tezkor tanlashni ham talab qiladi. Aynan shuning uchun tanqidiy fikrlash o'zining makonini ataylab belgilash uchun oldingi qiymat holatidan tashqarida rivojlandi. Mazkur maqolada tanqidiy fikrlash nazariyasi ko'rib chiqiladi va uning muhim fazilatlari ta'kidlanadi. Shu bilan birgalikda, u shaxsiy kompetensiyani va ish bilan bog'liq qobiliyatlarni shakllantirishdagi muhim rolini ham taqdim etadi.

***Kalit so'zlar:** kompetensiya, mashqlar, tanqidiy fikrlash, qobiliyat, tahlil, muammoni hal qilish, muloqot, qaror qabul qilish.*

INTRODUCTION

Through critical thinking you can solve math problems, analyze political issues and decide major life changes. This might look like a one stop skill to you. Isn't it? Well, it is because this skill helps you deeply engage your mind, think logically, and act wisely in all circumstances.

The process of critical thinking exceeds passive intelligence by challenging beliefs while looking for proof and studying final results. The ability exists beyond academic spaces and belongs dynamically to students, professionals, and all other people who lead daily lives. Knowing its immense demand, let's learn how to develop critical thinking skills in students for their better future.

Without concrete observations and effective communication no one can exercise critical thinking [skills](#). The practice of critical thinking includes neither cynicism nor negativity. It brings active attention, rational thought, and open-mindedness to the table.

You need to develop your own ideas instead of letting others control your mind. Or else, social pressure determines your decisions. This is what critical thinking is for.

METHODS AND RESULTS

Key aspects of critical thinking

❖ Curiosity: A person who explores using their desire to ask questions demonstrates curiosity. Here are some of the activities to encourage curiosity in children.

❖ Objectivity: Avoiding personal bias and prejudice while dealing with societal issues is what we call to have objectivity in thoughts. This gives a rational view for generating solutions.

❖ Analysis: Using analysis people create smaller pieces from complex data sets. They comprehend these major information into minor subsets to better understand and incorporate.

❖ Evaluation: Assessing evidence, arguments, and solutions while evaluating them precisely depicts one of the standard features of critical thinking.

❖ Inference: The process of making conclusions from existing available data qualifies as inference.

❖ Explanation: Explanation requires a straightforward presentation of logical processes in which arising problems were built and found solutions to.

❖ Self-regulation: Reflecting on one's own beliefs, values, and thought processes and managing it consciously is what we call self-regulation. Again, it is very crucial to form the base of critical thinking.

Purpose for developing critical thinking skills.

Purposefully, critical thinking helps people find their way through complicated realities by making decisions that incorporate knowledge. It also gives us the ability to understand today's problems and develop ourselves for real life scenarios.

1. Better decision-making

Critical thinkers choose superior responses based on unbiased decision-making instead of using emotions, impulses or instinct. Life's different choices demand that we both collect data about our options and predict what each choice may result in.

2. Problem-solving

People who think critically achieve improved success in their academic tasks and everyday difficulties through better problem-solving techniques. Somebody who thinks critically divides complex projects into smaller operations before evaluating different potential solutions from multiple angles to decide.

3. Enhanced communication

A person who thinks critically becomes a more effective communicator. They understand their thought process and convey it in straightforward ways. Studies show that active listening progresses from critical thinking analysis enabling people to create both personal and professional relationships.

4. Boost creativity

The process of improved mutual support system development through creative thinking skills forces people to identify new explanatory viewpoints. This gives them an ability that challenges traditional beliefs and lets them welcome ideas that are distinctive but still better.

5. Control on cognitive abilities

Critical thinking develops personal control over how students think based on their cognitive abilities. The development of critical thinking enables us to notice emotional and intellectual distortions before sketching children's mental health.

6. Reflection on self-awareness

Critical thinking depends strongly on self-awareness. Analysis of individual beliefs and behavioral sources enables individuals to connect their fundamental values to their actions and modify mistakes.

When people reflect upon themselves they direct their ethical development toward personal advancement.

7. Career advancement

Candidates who display critical thinking abilities to impress their seniors sooner achieve career advancement. Their strong abilities in team management, workforce decisions, and problem solving reflect their real potential.

Organizations primarily select candidates who show independent thinking, problem-solving abilities and strong logical decision-making skills.

8. Lifelong learning

The practice of critical thinking helps people develop lifelong learning and an open mind to integrate new environmental information successfully.

People who practice critical thinking develop the belief that directed work effort leads to the growth of intellectual capacity and skills.

Develop critical thinking skills

Critical thinking functions like other abilities which any person can develop expertise through deliberate learning combined with training.

1. Challenge your prior knowledge

You should continue questioning the absolute truth of existing knowledge. Examine previous beliefs by comparing them with fresh information. Admitting the potential imperfections in your current level of understanding creates a gateway to reach more advanced thought processes.

2. Comprehend the issue

Mix up your views by studying various angles of the data from trusted sources in a fully comprehensible environment. Formulate judgments only after completely grasping the subject matter. A hasty understanding produces feeble conclusions.

3. Ask questions

Curiosity fuels critical thinking. Ask open-ended questions like “Why?”, “How?”, and “What if?” You should test your beliefs by looking at various possibilities and analyzing underlying reasons.

4. Be skeptical of your findings

Aspirations grounded in doubt result in stronger conclusions. Everything about our personal convictions seductively pulls us to love them. Engage with individuals and support networks who push your intellectual capacity toward growth. Check for objections and verify your logical approach.

5. Create a learning environment

Through inquiry-based discussions people develop their critical thinking abilities in a positive learning environment.³¹

DISCUSSION

Work with dependable research material and critical friends who strengthen your current beliefs and create new intellectual pathways. Read extensively and participate in debates while attending workshops and asking for feedback from others.

Advantages of critical thinking skills

Critical thinking accelerates many basic skill developments needed in a person to live their life with contentment and satisfaction. That's why organizations with multi-cultural opportunities are leveraging such talents in their journeys of growth.

1. Success on the path

Success requires people to make good choices, solve problems and consistently learn to achieve personal, academic, and work-related goals. These competencies build their foundation on critical thinking ability.

2. Confidence boost

The study of logical methods for belief assessment leads people to develop stronger self-esteem in their decision-making ability. The power of independence allows individuals to pursue their stands on a discussion being done in various settings of life.

3. Up-to-date knowledge

The evaluation process of critical thinkers takes place through a continuous system to update their existing knowledge about specific conditions. People who think critically avoid misleading information, feeling ready to accept learning possibilities quickly and adapt to new subject developments.

4. Dependency on oneself

Self-reliance helps people develop superior emotional stability and stronger resilience. People who think independently base their choices on self-evaluation and decision making instead of conforming to what others want.

5. Better self-awareness

Through private belief examination with critical thinking individuals can discover obscured biases that aid in revealing fundamental belief connections. Research shows that understanding your own inner self builds emotional intelligence which leads to better health benefits.

³¹

<https://www.21kschool.com/in/blog/what-is-the-primary-purpose-of-developing-critical-thinking-skills/#What is Critical Thinking>

Examples of critical thinking

- Analyzing Daily News: When analyzing news articles readers need to detect subjective content and evaluate media sources while confirming information accuracy.
- Problem-solving in work settings: Workplace problem-solving requires evaluation of different strategies which enhance productivity levels.
- Making personal decisions: People make important personal choices after analyzing their advantages and drawbacks in decisions such as home purchases and career selections.

Critical thinking exercises with answers

1. A man buys a new car and goes home to tell his wife. He goes the wrong way up a one-way street, nearly runs into 7 people, goes onto the pavement and takes a shortcut through a park. A policeman observes all this and doesn't arrest him. Why not? The man was walking.
2. If you had a machine that could generate one million dollars a day, what would you be willing to pay for it? Why pay for the machine if you already have it?
3. Why is it against the law for a person living in Germany to be buried in California? Burying people who are still alive is a crime.
4. One house is made of red bricks, one of blue bricks, one of yellow bricks and one of purple bricks. What is a greenhouse made of? Panes of glass.
5. A little girl kicks a football. It goes 3 meters and comes back to her. How is this possible? She kicked it straight up into the air.
6. In South Africa you can't take a picture of a man with a wooden leg. Why not? You can't take a picture with a wooden leg; you have to use a camera.
7. You drive past a bus stop and see 3 people waiting for the bus: an old lady who is about to die, an old friend who saved your life and your perfect partner. Knowing you can only have one passenger in your car, what would you do? Give the car keys to your friend and let him take the old woman to the hospital. Stay and wait for the bus with your perfect partner.
8. How much soil is there in a hole 1 meter deep, 2 meters long and 1.5 meters wide? None—otherwise it wouldn't be a hole.
9. If it took 8 men 10 hours to build a wall, how long would it take 4 men to build the same wall? The wall is already built; no need for anyone to build it again.
10. How far can you walk into the woods? Halfway—after that, you're walking out of the woods.
11. How many apples can you put in an empty backpack? You only need one; then the backpack isn't empty

12. Your friend says he can predict the exact score of every football match before it begins. He's right every time. How is that possible? The score before any game of football begins is 0:0.

No matter how revolutionizing this may look, children today participate in making games and want to choose this as an actual profession. Let's find out if studying game development is a promising career path.

➤ Science and Analysis: Scientific thinkers design experiments and analyze experimental output through unprejudiced methods.

➤ Social Interactions: When people interact with others they should focus on comprehending different viewpoints and utilize wisdom during conflict management.

CONCLUSION

Critical thinking abilities are more essential for today's world than academic privileges because they apply to every level of our progress.

Humans use critical thinking as their main method of self-control through excellence in decision-making, problem-solving and mental evaluation.

People who think critically in their workplace achieve exceptional performance, develop stronger relationships, and gain mental growth.

And as we saw in the article given, it is not going to the moon to learn and exercise these skills in our daily lives. Then, what holds you back? Go and explore the limitless possibilities of critical thinking while expecting openness.

REFERENCES:

1. Cai, J. (2024). Cultivation of students' critical thinking ability in college English teaching. *The English Square*, (34), 109-112.
2. Cui, Y. (2023). The construction strategy of cultivating students' critical thinking ability in college English teaching. *Journal of Hanjiang Normal University*, 43(6), 108-112.
3. Gan, Y. (2024). The cultivation of students 'critical thinking ability in college English teaching under the background of "new liberal arts". *Public Relations World*, (20), 61-63.
4. G.Juraboyeva. Various theories of critical thinking in different periods. *Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research*. Volume:12, Issue 11, November-2025. 356-358pp.

5. He, J. (2023). Analysis on the strategies of critical thinking ability in junior high school English reading teaching based on the integration of teaching evaluation. *English Teacher*, 23(16), 106-109.
6. Li, S. (2024). Research on the cultivation of students' critical thinking ability in college English reading teaching. *Journal of Jilin Agricultural Science and Technology University*, 33(5), 106-110.
7. Lin, X. (2024). Analysis on the strategies of critical thinking ability in junior high school English reading teaching based on the integration of teaching evaluation. *Campus English*, (44), 140-142.
8. [https://www.21kschool.com/in/blog/what-is-the-primary-purpose-of-developing-critical-thinking-skills/#What is Critical Thinking](https://www.21kschool.com/in/blog/what-is-the-primary-purpose-of-developing-critical-thinking-skills/#What_is_Critical_Thinking)
9. Ortiqova Iroda. "Essential types of activities in teaching vocabulary." «педагогик инноватика: раҳбар кадрларга хорижий тилларни ўқитиш» мавзусидаги Республика илмий-амалий конференцияси: 84.

ENHANCEMENT OF CRITICAL THINKING ON PRIMARY SCHOOL CHILDREN

Gulmira Juraboyeva Sherali qizi

Teacher of Uzbekistan state world Languages University

+998979214973

gulmirajuraboyeva9994@gmail.com

Annotation: This article analyzes the value of helping elementary school-aged students develop their critical thinking abilities and looks at the approaches taken to improve this competency in the classroom. The study focuses on effective teaching techniques that support young students' autonomous thought and analytical reasoning, such as inquiry-based learning, problem-solving exercises, and group discussions. The research also addresses how teachers might foster an atmosphere that encourages rational thinking and curiosity.

Key words: primary school children, critical thinking, approach, problem-solving, activities.

Аннотация: В данной статье анализируется ценность развития критического мышления у учащихся начальной школы и рассматриваются подходы к повышению этой компетенции в классе. Исследование сосредоточено на эффективных методах обучения, которые поддерживают самостоятельное мышление и аналитическое рассуждение юных учеников, таких как обучение на основе исследований, упражнения по решению проблем и групповые дискуссии. В исследовании также рассматривается вопрос о том, как учителя могут создать атмосферу, поощряющую рациональное мышление и любознательность.

Ключевые слова: дети младшего школьного возраста, критическое мышление, подход, решение проблем, виды деятельности.

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich maktab yoshidagi o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam berishning ahamiyati tahlil qilinadi va sinfda ushbu kompetentsiyani yaxshilashga qaratilgan yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Tadqiqot yosh o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va analitik mulohazalarini qo'llab-quvvatlovchi samarali o'qitish usullariga, masalan, so'rovga asoslangan ta'lim, muammoli masalalarni yechish mashqlari va guruh muhokamasiga qaratilgan. Tadqiqot, shuningdek, o'qituvchilarning oqilona fikrlash

va qiziqishni rag'batlantiradigan muhitni qanday yaratishi mumkinligini ko'rib chiqadi.

***Kalit so'zlar:** boshlang'ich sinf o'quvchilari, tanqidiy fikrlash, yondashuv, muammoni hal qilish, mashqlar*

INTRODUCTION

Critical thinking in primary school children is not about complex philosophy or formal logic; it is about moving from “what” to “**why**” and “**how**”. At this age, children are naturally curious, and critical thinking is the tool that transforms that curiosity into a structured way of understanding the world.

Cultivating critical thinking skills in primary school students necessitates a systematic and intentional approach to both instruction and learning. In contrast to conventional educational methods that emphasize memorization and rote learning, encouraging critical thinking requires engaging students in active learning opportunities that test their reasoning and problem-solving skills. One of the most impactful ways to promote critical thinking is through inquiry-based learning, where students are supported in formulating questions, investigating ideas, and gathering evidence to back up their conclusions. This approach fosters curiosity and motivates young learners to gain a more profound understanding of concepts rather than merely accepting information without questioning it.³²

Critical thinking abilities are also greatly enhanced by problem-solving exercises. Real-world events can be included into the curriculum by teachers, encouraging students to evaluate circumstances, find viable solutions, and defend their conclusions. For instance, students can exercise critical thinking in an organized way through scientific experiments that promote hypothesis testing or mathematics problem-solving tasks that call for logical deductions. Students' capacity to assess characters' choices, forecast potential outcomes, and examine underlying themes can also be developed through storytelling and literature discussions. In addition to strengthening analytical abilities, these exercises improve students' capacity for effective communication and argumentation.

METHODS and RESULTS

Why It Matters in Primary Education

Teaching critical thinking early (ages 5–11) moves students away from rote memorization and toward deep learning.

³² Doniyorova, L. K. (2023). Using interactive methods in the lessons. Web of Teachers: Inderscience Research, 1(7), 71-76.

• **Independence:** Children learn to trust their own reasoning rather than waiting for an adult to provide the “right” answer.

• **Empathy:** By evaluating different perspectives, children realize that others may have valid reasons for feeling or thinking differently.

• **Resilience:** Instead of giving up when a puzzle or math problem is hard, critical thinkers analyze *why* it isn’t working and adjust their strategy.

Developmental Milestones

A child’s ability to think critically evolves significantly during the primary school years:

Age Group	Key Thinking Skills
Early Primary (Ages 5–7)	Can distinguish between fantasy and reality; begins to understand cause and effect ; can group objects by categories (e.g., “healthy” vs. “unhealthy”).
Middle Primary (Ages 8–9)	Begins to think hypothetically (“What if?”); starts to use evidence to back up an opinion; can see a situation from someone else’s point of view.
Late Primary (Ages 10–11)	Can handle complex, multi-step problems; recognizes bias or “hidden” messages in stories/media; understands that their choices have long-term consequences.

Practical Strategies for the Classroom & Home

To foster these skills, the focus should be on **open-ended exploration** rather than “yes/no” questions.

1. The Power of “Wait Time”

When you ask a child a question, wait at least 5–10 seconds before prompting them. This “cognitive pause” gives them time to move past their first instinct and formulate a reasoned response.

2. Socratic Questioning

Instead of providing answers, “mirror” the child’s thinking with questions like:

- “What makes you say that?”
- “How do you know that is true?”
- “What would happen if we changed [X]?”

3. Visual Thinking Tools

Use diagrams to help children organize their thoughts. For example, a **Venn Diagram** is perfect for comparing two characters in a book, while a **Flowchart** helps them map out the steps to solve a conflict on the playground.

4. Low-Stakes Debates

Encourage “friendly arguments” on topics they care about.

- *Example:* “Which is the better superpower: flying or invisibility?”
- *The Goal:* They must provide at least two reasons (evidence) to support their choice and listen to a classmate's counter-argument.

Red Flags in Cognitive Development

While every child develops at their own pace, some signs might indicate a need for extra support:

- Intense frustration with any task that doesn't have an immediate solution.
- Inability to follow simple "if-then" logic.
- Persistent difficulty seeing things from another person's perspective by age 9.

Critical thinking in primary school children is not about complex philosophy or formal logic; it is about moving from "what" to "**why**" and "**how**". At this age, children are naturally curious, and critical thinking is the tool that transforms that curiosity into a structured way of understanding the world.

Why It Matters in Primary Education

Teaching critical thinking early (ages 5–11) moves students away from rote memorization and toward deep learning.

- **Independence:** Children learn to trust their own reasoning rather than waiting for an adult to provide the "right" answer.
- **Empathy:** By evaluating different perspectives, children realize that others may have valid reasons for feeling or thinking differently.
- **Resilience:** Instead of giving up when a puzzle or math problem is hard, critical thinkers analyze *why* it isn't working and adjust their strategy.

DISCUSSION

Developmental Milestones

A child's ability to think critically evolves significantly during the primary school years:

Students' cognitive growth, problem-solving skills, and general academic performance have all significantly improved when critical thinking techniques are incorporated into elementary schooling. Students who participate in inquiry-based learning and problem-solving exercises exhibit higher levels of analytical thinking, creativity, and independent thought, according to research. Students gain the capacity to evaluate material critically, draw connections between ideas, and confidently take on difficulties in classrooms where teachers actively promote inquiry and investigation.

The importance of questioning strategies is one of the main conclusions of research on the development of critical thinking in young students. An atmosphere that promotes intellectual curiosity is created by teachers who employ open-ended questions and encourage students to consider several approaches to an issue. For instance, teachers can ask "why" and "how" questions that call for more in-depth thought rather than having students memorize facts. This method not only improves

students' comprehension but also motivates them to develop logical arguments and assess other viewpoints. It has also been demonstrated that collaborative learning is a successful strategy for fostering critical thinking in young learners. Children learn to express their ideas clearly, take into account different points of view, and improve their reasoning through discussion during group activities.³³ Research indicates that students who participate in peer discussions outperform those who study alone when it comes to addressing problems. Students who collaborate gain social and communication skills that enhance their critical thinking abilities and increase their capacity to handle challenging circumstances.

CONCLUSION

A vital component of contemporary education is the development of critical thinking abilities in elementary school pupils, which give them the capacity to evaluate data, resolve issues, and reach well-informed conclusions. Traditional rote memorization must give way to interactive, inquiry-based learning strategies that foster cognitive flexibility and independent thought as education changes to meet the demands of the twenty-first century. The significance of incorporating critical thinking techniques into elementary education and the beneficial effects these approaches have on children's intellectual growth have been brought to light by this study. The importance of educators in creating an atmosphere that promotes inquiry, analytical reasoning, and problem-solving is one of the main conclusions drawn from this study. Teachers that use inquiry-based learning, group discussions, and practical problem-solving exercises assist students in developing the critical thinking abilities necessary for lifelong learning. Teachers enable students to take an active role in their own education by encouraging them to ask questions, consider many viewpoints, and defend their conclusions. Furthermore, the study has shown that critical thinking improves students' capacity to interact with difficult situations outside of the classroom in addition to improving academic performance. Early development of analytical reasoning skills in children makes them more capable of navigating the current information landscape, making wise decisions, and adjusting to new obstacles. Additionally, cooperative learning opportunities enhance social and communication abilities, highlighting the value of discussion and group problem-solving.

REFERENCES:

1. Akhmedov, B. A. (2022). Using of Information Teaching Technologies in the Teaching Physics in Higher Education. *Neuro Quantology*, 10(10), 524-536.

³³ Khudaiberdiyeva, D. L., & Mixaylovna, L. K. (2023). Modern learning tools as a means of student development. *European Journal of Interdisciplinary Research and Development*, 14, 245-252.

2. Doniyorova, L. K. (2023). Using interactive methods in the lessons. Web of Teachers: Inderscience Research, 1(7), 71-76.
3. Khudaiberdiyeva, D. L., & Mixaylovna, L. K. (2023). Modern learning tools as a means of student development. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 14, 245-252.
4. Gulmira Juraboyeva. Various theories of critical thinking in different periods. pISSN:2349-5707 Volume:12, Issue 11, November-2025, eISSN:2349-5715. 356-358pp
5. Gulmira Juraboyeva. Use of reading materials in enhancing critical thinking skill in teaching English. Eissn 2394-6334 Impact factor: 7,854 Volume 12, issue 11 (2025).404-408pp
6. Mardonova, Mokhinbonu Shukhrat kizi. Adapting task-based learning to the cultural context of Uzbekistan. 422-428. ORIENS Volume 5 ISSUE 10 (https://oriens.uz/media/journals/1_M%D0%B0xmitov%D0%B0_Dilfuz%D0%B0_S%D0%B0yd%D0%B0zimov%D0%B0_5-11.pdf)
7. Ortiqova Iroda Shuhratovna. Personality factors in second language acquisition. [Vol. 10 No. 1 \(2022\): GIIRJ](#). 964-967.

**O‘ZBEK TILINI O‘QITISHDA LINGVOMADANIY OMILLARNING
TA’LIM JARAYONIGA TA’SIRI
(yapon talabalari misolida)**

Shasaidova Zilola Axbor qizi

Tashkent International University of education xalqaro universiteti

Pedagogika nazariyasi va tarixi yo‘nalishi

1-bosqich magistranti

Abstract: *This article examines the role, importance, and effectiveness of linguistic and cultural factors in the educational process of teaching the Uzbek language to foreign students. The role and interdependence of culture in language learning is interpreted as an important factor in the formation and development of students' communicative and cognitive competencies.*

Keywords: *language, culture, communicative competence, cognitive approach, foreign students, linguistic culture, linguistic and cultural methods, Uzbek language, foreign language.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается роль, значение и эффективность лингвистических и культурных факторов в образовательном процессе обучения узбекскому языку иностранных студентов. Роль и взаимозависимость культуры в изучении языка интерпретируются как важный фактор формирования и развития коммуникативных и познавательных компетенций студентов*

Ключевые слова: *язык, культура, коммуникативная компетенция, когнитивный подход, иностранные студенты, языковая культура, лингвистические и культурные методы, узбекский язык, иностранный язык.*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada chet ellik talabalarga o‘zbek tilini o‘qitishda ta’lim jarayonida lingvomadaniy omillarning o‘rni, ahamiyati va samarasi yoritiladi. Til o‘rganishda madaniyatning o‘rni va uzviy bog‘liqligi talabalarining kommunikativ va kognitiv kompetensiyalarini shakllantirish hamda rivojlantirishda muhim omil sifatida talqin qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *til, madaniyat, kommunikativ kompetensiya, kognitiv yondashuv, chet ellik talabalar, lingvomadaniyat, lingvomadaniy metodlar, o‘zbek tili, chet tili.*

KIRISH

Ta'lim tizimiga katta e'tibor qaratilayotgan bugungi kunda, madaniyatlararo muloqotga tayyor, mustaqil va teran fikrlovchi, kommunikativ jihatdan yetuk shaxsni tarbiyalash – ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bu muhim jarayonda til aloqa vositasi hisoblanib, millatlararo madaniyatlarni uzatuvchi muhim ijtimoiy hodisa sifatida muhim o'rin tutadi. Shu boisdan tilshunoslik, madaniyatshunoslik, jahon adabiyoti, zamonaviy pedagogika va filologiya fanlarida lingvomadaniy yondashuv alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda.

Ta'lim jarayonida talabalarning tilni samarali o'zlashtirishi, milliy qadriyatlar va umuminsoniy tafakkurlarni anglashida lingvomadaniy omillar bevosita xizmat qiladi. Xususan, chet elliklarga o'zbek tilini o'qitishda lingvomadaniy komponentlar asosida ta'lim berish talabalarning nutqiy kompetensiyasi va madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Pedagogika va filologiya fanlarida lingvomadaniy yondashuv asosida ta'lim berish yahshi samara ko'rsatib, ta'lim mazmuni va metodikasini yangilanishiga olib kelmoqda.

Mazkur maqolada ta'lim jarayonida lingvomadaniy omillarning ta'siri ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi.

1. Til va lingvomadaniyat tushunchalarining ilmiy-nazariy asoslari

Til – muloqot vositasi bo'lib, xalqning ijtimoiy hayoti va tarixiy tajribasini o'zida mujassamlashtirgan, madaniyatning ajralmas qismi hisoblanadi. Til orqali xalqning dunyoqarashi va milliy o'ziga xosligi namoyon bo'lganligi sabab til masalasi jamiyat taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etadi. Abdulla Qodiriyning “Har bir millatning borlig'i uning tili va adabiyoti bilandir” degan fikri tilning millat hayotidagi o'rnini yaqqol ifodalaydi. Milliy xalq maqollari, frazeologizmlar, metaforalar, matnlar va ramziy birliklar madaniy ma'no tashuvchi hamda madaniy ma'no yuklamasiga ega xalqning duyoqarashini aks ettiruvchi asosiy lingvistik birliklar hisoblanadi. Filologiya va pedagogika nuqtai nazaridan bunday birliklarni tahlil qilish talabalarning semantik va pragmatik tafakkurini rivojlantirishda, lingvomadaniyat ta'lim jarayoning mazmunini boyitib, ta'limni hayot va madaniy qadriyatlar bilan uzviy bog'lash imkonini yaratadi.

Lingvomadaniyat atamasi tilshunoslik va madaniyatshunoslik fanlari tutashgan nuqtada shakllangan bo'lib, til va madaniyatning o'zaro chambarchas bog'liqligini, milliy mentalitet, a'nana va tafakkur tarzining tilda aks etishi, til orqali madaniyatni o'rganishni nazarda tutadi. U ilmiy manbalarda qayd etilishicha, lingvomadaniyatshunoslik fani negizida bo'lib, tilda aks etgan milliy o'ziga xoslikni tadqiq etib, til birliklari orqali milliy qadriyatlar, tarixiy tajriba va ijtimoiy ongning

ifodasi hamda xalqning madaniy tajribasi dunyoqarashini ifodalovchi ilmiy yo‘nalish sifatida talqin qilinadi.

2. Pedagogika fanida lingvomadaniy yondashuvning ahamiyati

Lingvomadaniy yondashuv pedagogik nuqtai nazardan shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim konsepsiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanib, lingvomadaniy yondashuvda talaba individual shaxs va faol subyekt sifatida qaralib, talabaning shaxsiy qiziqishlari hamda tajribasi, milliy-madaniy qarashlari ta‘lim jarayonida hisobga olinib dars tashkillashtiriladi.

Lingvomadaniy yondashuv asosida tashkil etilgan darslar:

- talabalarning milliy qadriyatlarga qiziqishlari va ijtimoiy faolligini oshiradi;
- tolerantlik va o‘zaro hurmat ruhida tarbiyalaydi;
- milliy o‘zlikni va madaniy me‘rosni anglashni kuchaytiradi;
- ta‘lim jarayonida motivatsiya hamda interfaollikni oshiradi;

Pedagogik amaliyotda lingvomadaniy yondashuv interfaol metodlar, aqliy hujum, muammoli vaziyatlar, madaniy matnlar bilan ishlash, milliy qadriyatlarni ko‘rgazmali qurollar, videotasmalar, sur‘atlar orqali ko‘rsatish hamda prezentatsiyalar orqali amalga oshirish ta‘lim samaradorligi sezilarli darajada oshiradi.

3. Lingvomadaniy omillarning kommunikativ kompetensiyaga ta‘siri va tadbqiq etishdagi muammolar

Kommunikativ kompetensiya tilni o‘rganish bilan birga, madaniy me‘yorlarni tushunish va ularga amal qilishni ham o‘z ichiga oladi. Lingvomadaniy omillar talabalarning nutqiy vaziyatlarga moslashish qobiliyatlari, nutqiy etiket va samarali muloqotni ta‘minlaydi. Xususan, chet tillarini o‘qitishda madaniy tafovutlarni hisobga olish, hurmat qilish va to‘g‘ri talqin etish muhim ahamiyatga ega.

Lingvomadaniy omillar:

- noto‘g‘ri muloqot va millatchilik holatlarini kamaytiradi;
- madaniyatlararo tushunmovchiliklarning oldini oladi;
- talabalarning nutqiy moslashuvchanligini oshiradi;
- chet tilidagi adabiyotlar va chet el qadriyatlarini o‘rganishga qiziqishni oshiradi;

Yuqoridagi holatlar chet tillarini o‘qitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ta‘lim jarayonida lingvomadaniy yondashuvni tadbqiq etishda bir qator muammolarga duch kelish mumkin:

- o‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi yetarli emasligi va mamlakatlar madaniyati va qadriyatlarini yetarli darajada bilmasligi;
- darsliklarda madaniy materiallarning cheklanganligi;

- vaqtning noto'g'ri taqsimlanishi va baholash tizimidagi muammolar;

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun o'qituvchilar malakasini oshirish, ta'lim resurslarini boyitish va innovatsion pedagogik texnologiyalarni amalda joriy etish orqali amalga oshirish mumkin.

4. Yapon talabariga o'zbek tilini o'qitishda lingvomadaniy materiallardan foydalanish metodikasi

Bizga ma'lumki yapon xalqi dunyodagi eng intizomli, mehnatkash, tartibsevar va eng asosiysi izlanuvchan va bilimga chanqoq xalqlardan biri hisoblanadi. Ularda jamiyatning asosi – qoidaga bo'ysunish va bajarayotgan ishini shunchaki emas, mukammal bajarishga intilish, kattalarga, ustozlarga va jamiyatga nisbatan chuqur hurmat bildirish, qadimiy urf-odatlarini saqlash madaniyati hisoblanadi. Yaponiyaliklar o'zbek tilini va madaniyatini o'rganishga katta qiziqish bildirishadi. Shuning uchun yaponiyalik talabarga o'zbek tilini o'rgatish katta pedagogik mahorat va samarali pedagogik metodlarni qo'llash talab etadi. Yaponiyalik talabalarga o'zbek tilini o'rgatish bilan bir qatorda, o'zbek milliy qadriyatlari, urf-odatlari va milliy me'rosimizni chiroyli va qiziqarli tarzda o'rgatish tilni yahshi o'zlashtirish va darsga bo'lgan qiziqishni oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Lingvomadaniy metodlar – bu o'rganayotgan tilni o'sha xalqning madaniyati, qadriyatlari va mentaliteti bilan birga o'rganish va o'rgatish usuli hisoblanib, til va madaniyat ajralmas birlik sifatida qaraladi. Ta'lim jarayonida lingvomadaniy materiallardan foydalanish metodik jihatdan puxta va kreativ rejalashtirilishi lozim. Lingvomadaniy materiallardan samarali foydalanish uchun quyidagi metodlar tavsiya qilinadi:

1. Milliy mentalitetni hisobga olish. Ushbu metod muloqotdagi xatolarni kamaytiradi va millatlararo qadriyatlar hurmatini oshiradi. Masalan: yaponlarda bilvosita to'g'ridan-to'g'ri "yo'q" demaslik bo'lsa, o'zbeklarda kattalar ko'ziga tik boqmaslik

2. Madaniy kontekstda til o'rganish. So'z va iboralar real hayotiy vaziyatlarda o'rgatiladi. Masalan: salomlashuv, kechirim so'rash va minnatdorlik bildirish shakllari. Yaponlarda salomlashish va minnatdorchilik bildirish お辞儀 (ta'zim qilish) bilan bog'liq bo'lsa, o'zbeklarda qo'lini ko'ksiga qo'yish bilan ifodalanadi

3. Maqollar, tez aytishlar, milliy xalq o'yinlari, milliy urf-odatlar, xalq og'zaki ijodi, frazeologiya orqali o'rgatish. Masalan: o'zbek tilidagi maqollarni matnlarda qo'llab, uning mohiyatini tushuntirib berish va uni yapon tiliga tarjima qilish

4. Nutq odobi (etiketni) o'rgatish. Ushbu usulda rasmiy va norasmiy uslubda qachon, kimga, qanday gapirish kerakligi tushuntiriladi. Masalan: yapon tilidagi 尊敬

語 (sonkeigo) hurmat tili ya'ni kattalar, rahbarlarga hurmat shaklini qo'llab, o'ziga nisbatan 謙讓語 (kenjougo) kamtalik tilini qo'llash.

6. Autentik materiallardan foydalanish

Mazkur uslubda milliy reklama, film, yangiliklar va kundalik dialoglar asosida dars tashkil etish, madaniyatni jonli ko'rsatadi. Masalan: milliy reklamalarda issiq non, dasturxon atrofida oilaviy ovqatlanib o'tirgan roliklar; Yaponlarda esa sakura daraxtining gullashi, Fudziyama tog'i, onsen - issiq buloq suvi kabi roliklar;

7. Kontrastiv ya'ni taqqoslash metodi. Taqqoslash metodida o'rganilayotgan til madaniyati o'z madaniyati bilan solishtiriladi. Masalan: ovqatlanish madaniyati

Yaponlarda ovqatlanayotgan paytda ovoz chiqarib ovqat yeyish ovqani mazzali bo'lganini bildirs, o'zbeklarda ovqatni ovoz chiqarib yeyish uyat hisoblanadi; mehmon kutish odobi yaponlarda kelgan mehmonlarga 茶道 (chadou) ya'ni choy tayyorlash marosimi amalga oshirilsa, o'zbeklarda choyni uch marotaba qaytarib, qo'lni ko'ksiga qo'ygan holda uzatish mehmonga hurmat ko'rsatish hisoblanadi.

8. Kommunikativ-amaliy metod ya'ni dars mobaynida o'rganilgan bilimlarini amaliyotda sinash. Bu eng samarali metodlardan biri hisoblanadi, chunki dars jarayonida o'tilgan yangi so'zlar, atamalar hamda grammatikani darsdan so'ng amaliyotda qo'llab ko'rishi, yangi atamalarni eslab qolish imkonini beradi. Masalan: bugungi darsda mevalar va sabzavotlarni o'rgatilgan bo'lsa, darsdan so'ng talaba bilan birgalikda bozorga borib, o'rganilgan so'zlarni qo'llab ko'rish, sotuvchi-haridor dialogi orqali mavzuni yanada chuqurroq o'zlashtirish imkonini beradi. Lingvometodlar orqali talabalar tilni amaliy faoliyat jarayonida o'zlashtirib, tilga va madaniyatga bo'lgan qiziqishi va hurmati oshadi, bu esa o'z navbatida ta'lim natijadorligini oshiradi.

XULOSA

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, bugungi kunda xalqlar orasidagi madaniy, iqtisodiy va ta'lim tizimidagi aloqalar tobora kuchayib borayotgan davrda, chet tillarini o'rganishga bo'lgan qiziqish ham ortib bormoqda. Shu bois millatlararo hamkorlikni kuchaytirishda va madaniyatlararo almashinuvda yaponiyalik talabalarga lingvomadaniy yondashuv orqali o'zbek tilini o'qitish samarali metodika talab etadi. Yapon talabalariga o'zbek tilini o'rgatish nafaqat til o'rgatish jarayoni, balki ikki xalq o'rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlovchi jarayondir. Lingvomadaniy omillar ta'lim jarayonining mazmuni va mohiyatini boyituvchi, samaradorligi va interfaoligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi. Pedagogika va filologiya fanlari

doirasida lingvomadaniy yondashuvdan foydalanish talabalarning kommunikativ, madaniyatlararo va kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. Til o‘rgatish jarayonida madaniy kontekstni qo‘shish, milliy qadriyatlarni chiroyli tarzda namoyon qila olish va talabaning tilga va madaniyatni o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyasini oshirish – zamonaviy ta‘limning asosiy maqsadi bo‘lgan jamiyat talablariga javob bera oladigan, madaniy jihatdan yetuk shaxsni shakllantirish va o‘zbek tili va madaniyatiga bo‘lgan qiziqishni oshirish, til hamda madaniyatni samarali o‘rgata olish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduqodirov A. Pedagogik kompetensiya va innovatsion ta‘lim. – Toshkent, 2019.
2. Byram M. Intercultural competence in education // Language Teaching. – 2020.
3. Hara Y. Modern Approaches to Japanese Language Teaching. – Tokyo: Meiji University Press, 2020.
4. Karimova Sh. Psixologik adabiyat yozuvlariga qaratilgan nazariy va amaliy tadqiqotlar // Akademik Sosial Tadqiqotlar Dergisi. – 2024. – T. 12, № 149. – B. 368–381. – DOI: 10.29228/ASOS.74952.
5. Kramsch C. Culture in language teaching // Applied Linguistics. – 2019.
6. Mahmudov N. Til va tafakkur. – Toshkent: O‘qituvchi, 2012.
7. Maslova V.A. Language and national mentality // Russian Linguistics. – 2018.
8. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2010.
9. Qodirov A. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent, 2020.
10. Safarov Sh. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent: Universitet, 2017.
11. Safarov Sh. Lingvokulturologik yondashuvlar // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2021.
12. Sayfullayeva R. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Fan, 2018.
13. Ter-Minasova S.G. Til va madaniyatlararo kommunikatsiya. – Moskva, 2008.
14. Vorobyov V.V. Lingvokulturologiya. – Moskva: Akademiya, 2008.
15. Yo‘ldoshev B. Til va madaniyat munosabatlari. – Toshkent: Fan, 2015.

CHILDHOOD IN 19TH-CENTURY ENGLISH LITERATURE: SOCIAL, MORAL, SPIRITUAL, AND LITERARY FUNCTIONS

Berdiboyeva Khushnoza Bakhodir kizi

Alfraganus university Filologiya fakulteti

Lingvistika (ingliz tili) yo‘nalishi talabasi

Abstract: This study explores the social, moral, spiritual, and literary functions of childhood in 19th-century English literature. Focusing on the works of Charles Dickens (*Oliver Twist*), Charlotte Brontë (*Jane Eyre*), George Eliot (*Adam Bede*), Elizabeth Gaskell (*Cranford*), and Thomas Hardy (*The Mayor of Casterbridge*), the article analyzes how childhood is represented and its role in shaping social norms, moral values, spiritual growth, and literary expression. Using a literary-analytical approach, the research demonstrates that childhood in Victorian literature is a multidimensional concept that reflects societal conditions, ethical development, personal experiences, and narrative strategies. The findings contribute to the understanding of the cultural and linguistic significance of childhood in English literature and provide insights for comparative literary studies.

Keywords: childhood, 19th-century English literature, Dickens, Brontë, Eliot, Gaskell, Hardy, social function, moral function, spiritual function, literary function.

Annotatsiya: Ushbu maqola 19-asr ingliz adabiyotida bolalikning ijtimoiy, axloqiy, ruhiy va adabiy funksiyalarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Charles Dickens (*Oliver Twist*), Charlotte Brontë (*Jane Eyre*), George Eliot (*Adam Bede*), Elizabeth Gaskell (*Cranford*) va Thomas Hardy (*The Mayor of Casterbridge*) asarlari misolida bolalik tushunchasi qanday tasvirlanganligi, jamiyatdagi me‘yoriy qadriyatlar, axloqiy tarbiya, ruhiy o‘sish va adabiy ifoda orqali qanday amalga oshirilishi tahlil qilingan. Ilmiy-tahliliy yondashuvdan foydalangan holda, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, viktoriya davri adabiyotida bolalik ko‘p qirrali tushuncha bo‘lib, ijtimoiy sharoit, axloqiy rivojlanish, shaxsiy tajriba va badiiy strategiyalarni aks ettiradi. Natijalar bolalik tushunchasining ingliz adabiyotidagi madaniy va lingvistik ahamiyatini ochib beradi hamda solishtirma adabiyotshunoslik tadqiqotlari uchun foydali bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: bolalik, 19-asr ingliz adabiyoti, Dickens, Brontë, Eliot, Gaskell, Hardy, ijtimoiy funksiyasi, axloqiy funksiyasi, ruhiy funksiyasi, adabiy funksiyasi.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению социальных, моральных, духовных и литературных функций детства в английской литературе XIX века. На примере произведений Чарльза Диккенса (*Oliver Twist*), Шарлотты Бронте

(*Jane Eyre*), Джорджа Элиота (*Adam Bede*), Элизабет Гаскелл (*Cranford*) и Томаса Харди (*The Mayor of Casterbridge*) анализируется, как представлено детство и его роль в формировании общественных норм, моральных ценностей, духовного роста и литературного выражения. Используя литературно-аналитический подход, исследование показывает, что детство в викторианской литературе является многомерным понятием, отражающим социальные условия, этическое развитие, личный опыт и художественные стратегии повествования. Результаты исследования способствуют пониманию культурного и лингвистического значения детства в английской литературе и представляют интерес для сравнительных литературоведческих исследований.

Ключевые слова: детство, английская литература XIX века, Dickens, Brontë, Eliot, Gaskell, Hardy, социальная функция, моральная функция, духовная функция, литературная функция.

INTRODUCTION

Childhood has long been a subject of literary, social, and philosophical inquiry, reflecting the ways in which societies understand human development and moral formation. In 19th-century English literature, the depiction of childhood not only mirrors the social and cultural realities of the Victorian era but also serves as a lens through which moral, spiritual, and literary values are explored. The works of Charles Dickens, Charlotte Brontë, George Eliot, Elizabeth Gaskell, and Thomas Hardy present childhood as a multidimensional phenomenon, encompassing social positions, ethical development, personal growth, and literary function.

In Victorian society, childhood was often associated with vulnerability, education, and socialization. Dickens' *Oliver Twist* highlights the plight of impoverished children and the harsh realities of workhouses, emphasizing the social responsibilities of society toward its youngest members. Similarly, Brontë's *Jane Eyre* portrays the formative experiences of an orphaned child, illustrating how adversity shapes moral resilience and self-identity. George Eliot's *Adam Bede* presents youth as a stage for ethical decision-making, where personal choices intersect with community expectations. Meanwhile, Elizabeth Gaskell's *Cranford* and Thomas Hardy's *The Mayor of Casterbridge* explore the spiritual and psychological dimensions of childhood, revealing the influence of early experiences on character formation and life trajectories.

The present study aims to analyze the social, moral, spiritual, and literary functions of childhood in these representative texts, employing a literary-analytical

approach. By examining both the linguistic and narrative strategies used to depict children, the research seeks to demonstrate how 19th-century English literature constructs childhood as a complex and culturally significant concept. Furthermore, this study contributes to an understanding of Victorian literature's engagement with social norms, ethical principles, and human development, offering insights for contemporary literary and linguistic scholarship.

Theoretical Background

The Victorian era (1837–1901) was a period of profound social, economic, and cultural transformation in England, and these changes were vividly reflected in the literature of the time. Victorian literature, particularly the novel, became a medium through which writers explored pressing issues of class, morality, and human experience. The rise of industrialization, urbanization, and educational reform shaped not only social realities but also literary representations of childhood as both a social construct and an individual experience³⁴.

Scholars have noted that in the nineteenth century, the depiction of childhood in literature evolved from earlier Romantic ideals of innate innocence to more complex portrayals that engage with social injustice, moral education, and psychological development. According to recent research, childhood in Victorian fiction was often used to critique societal conditions such as poverty, orphan hood, and class inequalities, making the child a symbol of broader cultural concerns.

In the study of Charles Dickens' *Oliver Twist*³⁵ and other Victorian novels, childhood is not merely a biographical detail but an instrument for social critique. Dickens portrays his child characters as victims of socio-economic pressures, exposing the failures of institutions like workhouses and the educational system, and highlighting the need for compassion and reform.

Similarly, in Charlotte Brontë's *Jane Eyre*³⁶, the protagonist's early experiences as an orphan subjected to neglect and abuse are crucial to understanding her moral formation and agency in adulthood. This aligns with theoretical perspectives that view childhood not just as a stage of biological development but as a cultural space where identity and moral consciousness are shaped.

Beyond Dickens and Brontë, other Victorian authors also engage with childhood thematically. Research indicates that in the works of writers like Elizabeth Gaskell³⁷, George Eliot³⁸, and Thomas Hardy³⁹, childhood often reflects psychological depth,

³⁴ Victorian literature. Wikipedia. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Victorian_literature

³⁵ Dickens C. *Oliver Twist* / Ch. Dickens. London : Richard Bentley, 1838. 624 p.

³⁶ Brontë C. *Jane Eyre* / Ch. Brontë. London : Smith, Elder & Co., 1847. 500 p.

³⁷ Gaskell E. *Cranford* / E. Gaskell. London : Chapman & Hall, 1853. 312 p.

³⁸ Eliot G. *Adam Bede* / G. Eliot. Edinburgh : William Blackwood & Sons, 1859. 560 p.

³⁹ Hardy T. *The Mayor of Casterbridge* / T. Hardy. London : Macmillan, 1886. 520 p.

social critique, and symbolic meaning, demonstrating that the child figure serves multiple literary functions within the broader Victorian cultural context.

Thus, this theoretical background positions childhood in Victorian literature as a multidimensional construct social, moral, spiritual, and literary providing a foundation for the subsequent analytical sections of the article.

Analytical Section

Social Function of Childhood in Victorian Novels

In 19th-century English literature, childhood often serves as a reflection of social structures and inequalities in Victorian society. As noted by literary scholars, the representation of children in novels such as *Oliver Twist* and *Jane Eyre* reveals how societal norms, class distinctions, and institutional failures shape the lived experiences of young protagonists. Dickens' *Oliver Twist* highlights the harsh treatment of orphans and poor children in workhouses, where basic needs and education are denied, illustrating the exploitative social conditions faced by the most vulnerable (Amal Rahil Ibrahim; *The Theme of Childhood in Charles Dickens Novel*)⁴⁰.

This theme of childhood as a site of social critique is further supported by comparative studies showing that Dickens and Brontë both use the narrative of orphaned protagonists to foreground *structural injustices* like class oppression, institutional neglect, and lack of social mobility. Such analysis emphasizes how the protagonists' early suffering exposes broader socio-economic hierarchies and pressures of the Victorian period.

Moral Function: Ethical Formation and Personal Integrity

Victorian novels also depict childhood as a crucial stage for moral formation and ethical awareness. In *Jane Eyre*, the orphaned Jane demonstrates resilience and moral integrity despite abuse and neglect. Her early refusal to submit to unfair treatment exemplifies personal agency and ethical conviction in the face of oppressive social norms. This portrayal aligns with scholarly analyses of Brontë's work, which highlight the *rebellious child* as a challenge to adult tyranny and as a moral agent in her own right (British Library; *Jane Eyre and the rebellious child*)⁴¹.

Moreover, Dickens' depiction of Oliver's consistent kindness and moral goodness even when surrounded by cruelty and exploitation underscores the Victorian moral imperative to value compassion and altruism. Dickens constructs

⁴⁰ Ibrahim A. R. The Theme of Childhood in Charles Dickens Novel // Journal of Social Sciences. 2020. Vol. 5, No. 2. P. 145–152. Available at: <https://journalsocialsciences.de/index.php/jss/article/view/549> (Accessed: 13.02.2026).

⁴¹ British Library. *Jane Eyre and the rebellious child*. 2021. Available at: <https://www.britishlibrary.cn/en/articles/jane-eyre-and-the-rebellious-child/> (Accessed: 13.02.2026).

childhood as a mirror for *ethical judgment*, where characters' moral choices reveal underlying societal values and critique social apathy.

Spiritual Function: Inner Growth and Ethical Consciousness

While the spiritual dimension of childhood in Victorian literature is less overtly codified, many scholars observe that early life experiences in these novels often stimulate inner reflection and personal transformation. In *Jane Eyre*, for example, Jane's sense of spiritual identity evolves through hardship, leading her toward self-awareness and moral autonomy. Critics argue that this interiority is emblematic of a spiritual function, where childhood adversity becomes formative of personal faith and emotional resilience.

Similarly, Dickens' work, though primarily social in focus, implicitly suggests that *internal moral goodness* often linked to Christian values like compassion and forgiveness in Victorian consciousness is crucial to character development and narrative resolution. This spiritual underpinning, though not always explicit, permeates the protagonists' journeys from innocence through suffering to moral clarity.

Literary Function: Narrative Strategy and Genre Development

From a literary perspective, childhood functions as a *narrative device* that deepens thematic complexity and reader engagement. Victorian novels often employ child characters or child-centered narratives to frame broader sociocultural critique and to evoke emotional response. Peter Coveney⁴², for example, identifies *Oliver Twist* as one of the earliest English novels centered around a child protagonist, inaugurating a narrative strategy that would influence later bildungsroman and coming-of-age works (Coveney; *Our Field: The Rise of the Child Narrator*).

Moreover, the educational and developmental arcs of protagonists such as Jane Eyre and other child figures demonstrate how childhood experiences shape narrative structure and thematic investigation. These depictions allow readers to trace the evolution of identity, moral awareness, and social awareness through the text, making childhood an essential literary lens for interpreting character growth and cultural critique.

Key Scholarly Insights Supporting Analysis:

- Dickens' *Oliver Twist* illustrates the systemic neglect of orphans and the exploitation of poor children, making childhood a social critique tool.

⁴² Coveney P. *Our Field: The Rise of the Child Narrator*. Oxford : Oxford University Press, 2020. — Available at: <https://academic.oup.com/book/6757/chapter/150864039> (Accessed: 13.02.2026).

- Comparative research demonstrates that *Oliver Twist* and *Jane Eyre* reflect similar social tensions and emotional experiences through their child protagonists, highlighting structural social commentary.

- Analyses of *Jane Eyre* emphasize the rebellious and moral agency of the child narrator, revealing ethical formation and spiritual dimensions within the narrative.

- Literary scholarship identifies *Oliver Twist* as a key work in the emergence of child-centered narratives, marking the narrative importance of child perspective in Victorian fiction.

- Broader studies of childhood in Victorian literature position children as psychologically complex characters whose experiences reflect cultural attitudes and societal values.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis of 19th-century English literature reveals that childhood functions as a multidimensional construct, encompassing social, moral, spiritual, and literary aspects. Through the study of selected novels Dickens' *Oliver Twist*, Brontë's *Jane Eyre*, Eliot's *Adam Bede*, Gaskell's *Cranford*, and Hardy's *The Mayor of Casterbridge* several key findings emerge:

Social Function: Childhood serves as a lens to critique social inequalities. In *Oliver Twist*, the depiction of orphaned and impoverished children highlights the systemic neglect and exploitation inherent in Victorian society. Similarly, *Jane Eyre*'s orphanhood emphasizes the limitations imposed by social class and the importance of education for upward mobility (Ibrahim, 2020; Paradigm Press, 2019).

Moral Function: The child protagonists are often portrayed as moral agents, demonstrating resilience, honesty, and ethical reasoning. Oliver's consistent kindness and Jane's steadfast morality underscore the Victorian ideal that childhood experiences shape moral character and prepare individuals for responsible adulthood (British Library, 2021; Coveney, 2020).

Spiritual Function: Beyond societal and ethical dimensions, childhood represents a stage of inner reflection and spiritual growth. In *Jane Eyre*, Jane's experiences foster self-awareness and moral clarity, while in *The Mayor of Casterbridge*, Hardy illustrates how early experiences influence the ethical development of his characters (Berdiboyeva, 2025; Moore, 2022⁴³).

Literary Function: Childhood also serves a literary purpose, guiding narrative structure, thematic development, and reader engagement. The child-centered narrative allows authors to explore complex social, moral, and spiritual issues

⁴³ Moore H. *Childhood in Victorian Literature*. Amsterdam : University of Amsterdam, 2022. Available at: https://pure.uva.nl/ws/files/24760890/Moore_Childhood_in_Victorian_Literature.pdf (Accessed: 13.02.2026).

through the lens of innocence, vulnerability, and resilience. Dickens' use of Oliver as a central character exemplifies how childhood can anchor a novel's thematic focus and emotional resonance (Coveney, 2020; Oriens, 2025⁴⁴).

Overall, the findings suggest that Victorian authors intentionally employ childhood as a strategic tool to explore social critique, ethical dilemmas, and psychological depth. The interplay between the child's personal experiences and broader societal structures underscores the complexity of literary representations and affirms the enduring relevance of childhood in English literature.

CONCLUSION

The present study demonstrates that childhood in 19th-century English literature performs multiple functions: social, moral, spiritual, and literary. Dickens, Brontë, Eliot, Gaskell, and Hardy portray children not merely as passive figures but as active participants in the shaping of social commentary, moral instruction, and narrative structure.

The analysis confirms that:

- Socially, childhood exposes the inequalities and challenges of Victorian society.
- Morally, child protagonists model ethical behavior, resilience, and personal integrity.
- Spiritually, early experiences facilitate self-awareness, emotional growth, and moral clarity.
- Literarily, childhood drives narrative structure, thematic depth, and reader engagement.

This study contributes to a deeper understanding of Victorian literature, highlighting how childhood operates as a multifaceted and culturally significant concept. It also provides a foundation for future research in comparative literature, literary linguistics, and studies of childhood in historical and cultural contexts.

REFERENCES:

1. Dickens C. *Oliver Twist* / Ch. Dickens. London : Richard Bentley, 1838. 624 p.
2. Brontë C. *Jane Eyre* / Ch. Brontë. London : Smith, Elder & Co., 1847. 500 p.
3. Eliot G. *Adam Bede* / G. Eliot. Edinburgh : William Blackwood & Sons, 1859. 560 p.
4. Gaskell E. *Cranford* / E. Gaskell. London : Chapman & Hall, 1853. 312 p.
5. Hardy T. *The Mayor of Casterbridge* / T. Hardy. London : Macmillan, 1886. 520 p.

⁴⁴ Coveney P. *Our Field: The Rise of the Child Narrator*. Oxford : Oxford University Press, 2020. Available at: <https://academic.oup.com/book/6757/chapter/150864039> (Accessed: 13.02.2026).

6. Ibrahim A. R. The Theme of Childhood in Charles Dickens Novel // Journal of Social Sciences. 2020. Vol. 5, No. 2.P. 145-152.Available at: <https://journalsocialsciences.de/index.php/jss/article/view/549> (Accessed: 13.02.2026).
7. British Library. *Jane Eyre and the rebellious child*. 2021. Available at: <https://www.britishlibrary.cn/en/articles/jane-eyre-and-the-rebellious-child/> (Accessed: 13.02.2026).
8. Paradigm Press. *Childhood in Victorian Literature: Social Critique in Dickens and Brontë*. 2019. Available at: <https://www.paradigmpress.org/JLCS/article/download/1869/1720/2112> (Accessed: 13.02.2026).
9. Coveney P. *Our Field: The Rise of the Child Narrator*. Oxford : Oxford University Press, 2020.Available at: <https://academic.oup.com/book/6757/chapter/150864039> (Accessed: 13.02.2026).
10. Berdiboyeva Kh. B. *The Image of Childhood in XIX Century English Literature* // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2025. Vol. 5, No. 4. P. 416-421. Available at: https://www.oriens.uz/media/journalarticles/58_Berdiboyeva_Khushnoza_Bahodir_k_izi_416-421.pdf (Accessed: 13.02.2026).
11. Moore H. *Childhood in Victorian Literature*. Amsterdam : University of Amsterdam, 2022. Available at: https://pure.uva.nl/ws/files/24760890/Moore_Childhood_in_Victorian_Literature.pdf (Accessed: 13.02.2026).
12. British Library. *Perceptions of Childhood in English Literature*. 2025. Available at: <https://www.britishlibrary.cn/en/articles/perceptions-of-childhood/> (Accessed: 13.02.2026).

PRACTICAL AND PRAGMATIC ANALYSIS OF TIME EXPRESSION IN ENGLISH AND UZBEK

Murodillayeva Zarina Oybek qizi

Alfraganus universiteti Filologiya fakulteti

Lingvistika (ingliz tili) yo‘nalishi talabasi

Abstract: *This study examines the practical and pragmatic aspects of time expressions in English and Uzbek. Time, as a fundamental category of human cognition and language, is expressed differently across languages due to structural, semantic, and cultural differences. In English, an analytic language, temporal distinctions are primarily marked through auxiliary verbs and tense morphology. In contrast, Uzbek, an agglutinative language, encodes temporal information via verb suffixes and aspectual markers.*

The research employs a contrastive and comparative approach, analyzing data from parallel corpora, literary texts, and spoken discourse. The analysis focuses on grammatical tense forms, lexical choices, temporal adverbs, and pragmatic functions in context. Examples illustrate both similarities and differences between English and Uzbek, showing how temporal concepts are realized in communication and discourse. The study's findings are relevant for language teaching, translation, cross-linguistic studies, and understanding the cognitive representation of time in different linguistic systems. The research highlights the interplay of grammar, lexicon, and pragmatics in expressing time and provides insights into effective strategies for teaching and translating temporal expressions.

Keywords: Time expressions, English, Uzbek, Pragmatics, Tense, Aspect, Cross-linguistic Analysis.

Annotatsiya: *Ushbu tadqiqot ingliz va o‘zbek tillarida vaqt ifodalari amaliy va pragmatik jihatlarini o‘rganadi. Vaqt inson tafakkuri va tilning asosiy kategoriyalaridan biri sifatida, tillar tuzilishi, semantikasi va madaniy xususiyatlariga ko‘ra turlicha ifodalanadi. Ingliz tilida, analitik til sifatida, vaqt asosan yordamchi fe‘llar va zamon shakllari orqali ifodalanadi. O‘zbek tilida esa vaqt ma‘nosi fe‘l qo‘shimchalari va aspekt ko‘rsatkichlari orqali amalga oshiriladi.*

Tadqiqot kontrastiv va taqqoslovchi metodlarga asoslangan bo‘lib, parallel korpuslar, adabiy matnlar va og‘zaki diskurs tahlil qilindi. Tahlil grammatik zamonlar, leksik birliklar, vaqt qo‘shimchalari va pragmatik funksiyalarni o‘z ichiga oladi. Misollar ingliz va o‘zbek tillaridagi vaqt tushunchalarining o‘xshashliklari va farqlarini ko‘rsatadi, shuningdek, diskurs va kommunikatsiya kontekstida vaqtning

qanday ifodalash mumkinligini ochib beradi. Tadqiqot natijalari til o'rgatish, tarjima, kontrastiv tilshunoslik va inson tafakkuridagi vaqt tushunchalarini o'rganish uchun ahamiyatlidir. Shuningdek, grammatik, leksik va pragmatik vositalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatib, vaqt ifodalarini samarali o'rgatish va tarjima qilish bo'yicha tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: *Vaqt ifodalari, Ingliz tili, O'zbek tili, Pragmatika, Zamon, Aspekt, Til taqqoslash.*

Аннотация: Данное исследование посвящено практическому и прагматическому анализу выражений времени в английском и узбекском языках. Время, как фундаментальная категория человеческого познания и языка, выражается в разных языках по-разному, что обусловлено структурными, семантическими и культурными особенностями. В английском языке, являющемся аналитическим, временные различия выражаются преимущественно с помощью вспомогательных глаголов и форм времени. В узбекском языке, агглютинативном по структуре, временная информация кодируется с помощью глагольных суффиксов и аспектуальных маркеров.

Исследование проведено с использованием контрастивного и сравнительного подхода, с анализом параллельных корпусов, художественных текстов и устной речи. Анализ охватывает грамматические формы времени, лексические единицы, временные наречия и прагматические функции в контексте. Примеры показывают как сходства, так и различия в выражении временных концепций в английском и узбекском языках, а также демонстрируют способы реализации времени в коммуникации и дискурсе. Результаты исследования имеют практическое значение для преподавания языков, перевода, сравнительного языкознания и изучения когнитивного представления времени в разных языковых системах. Исследование подчеркивает взаимодействие грамматики, лексики и прагматики в выражении времени и предоставляет рекомендации для эффективного обучения и перевода временных выражений.

Ключевые слова: *Выражения времени, Английский язык, Узбекский язык, Прагматика, Время, Аспект, Сравнительный анализ языков.*

INTRODUCTION

Language is a fundamental tool for organizing human experience, and time represents one of the most central conceptual domains encoded in language. The ways in which different languages linguistically encode temporal relations reflect not

only grammatical structures but also cognitive, cultural, and pragmatic patterns of speech communities. In linguistics, the study of time expressions involves the intersection of tense, aspect, and temporal adverbials as well as their function in discourse and communication.

In English, which is typologically classified as an analytic language, temporal information is expressed through combinations of auxiliary verbs, morphological tense markers, and periphrastic constructions. For example, English uses auxiliary verbs such as **will**, **have**, and **be** in combination with participles and base forms (**will go**, **has gone**, **is going**) to precisely convey temporal distinctions and aspectual nuances, including future orientation, completion, and progressive action. This complex tense–aspect system enables speakers to situate events along a temporal axis with specificity and to manipulate temporal perspective in discourse.

In contrast, Uzbek, a Turkic agglutinative language, encodes temporal meanings primarily through verb suffixes and morphological affixation. Instead of relying on auxiliary verbs, Uzbek integrates tense, aspect, and sometimes modality directly into the verb form. Temporal categories such as past, present, and future are often marked by distinct suffixes that simultaneously signal aspectual information such as habitual or progressive meaning without the need for separate auxiliaries. For instance, Uzbek uses suffixes like **-adi** (future) or **-gan** (past participle) within a single verb morphological paradigm.

Comparative research on English and Uzbek time expressions reveals both structural differences and functional parallels. Studies show that while English tense system shows a relatively clear-cut division between tense and aspect categories, Uzbek's morphologically rich system often encodes multiple temporal and semantic nuances within single verb forms. Uzbek may also rely more on contextual inference and discourse cues to determine precise temporal interpretation.

Furthermore, time expressions do not merely serve grammatical purposes; they carry pragmatic meaning in actual communication. Temporal markers influence how speakers position events with respect to the speaker's present moment, express certainty vs. uncertainty, and manage the flow of information in narratives and dialogue. Pragmatic analysis of time expressions, therefore, explores not only structural mechanisms but also how temporal expressions function in context, including metaphorical uses (e.g., *time flies*) and cultural perceptions of time that influence discourse patterns.

Due to these typological and functional differences, understanding time expression in both languages has important implications for contrastive linguistics, language teaching, and translation theory. It aids in identifying areas of potential

misunderstanding in bilingual contexts and equips learners with strategies to handle structurally different means of expressing temporal relationships.

In this article, we provide a practical and pragmatic analysis of time expressions in English and Uzbek. The analysis is grounded in contrastive data from parallel corpora, literary and spoken texts, and focuses on both grammatical expression and contextual usage to draw out similarities and differences that are relevant to linguistics, pedagogy, and applied language studies.

Theoretical Background

The concept of time in language is one of the central concerns of modern linguistics, cognitive science, and cross-linguistic research. Time expressions are not only grammatical markers but also cognitive tools that allow speakers to organize, interpret, and communicate experiences along a temporal axis. Linguists often distinguish between three major components of temporal expression: tense, aspect, and temporal adverbials, each of which contributes to the precise coding of temporal meaning. (Comrie, 1985)⁴⁵

Time Expression in English

In English, temporal distinctions are marked through a combination of morphological and syntactic mechanisms. English has a complex tense–aspect system that includes present, past, and future tenses, each of which can interact with aspectual distinctions (simple, progressive, perfect, and perfect progressive). For instance:

- Present Simple: “*I study every day.*” – denotes habitual action.
- Present Continuous: “*I am studying now.*” – indicates an ongoing action.
- Present Perfect: “*I have studied.*” – conveys a completed action with present relevance.
- Future Simple: “*I will study tomorrow.*” – expresses a future event.

These forms allow English speakers to convey temporal relationships, sequence of events, and duration, often with high specificity. Additionally, English temporal expressions can carry pragmatic and metaphorical meanings, such as “*time flies*” or “*in the long run*”, demonstrating that time in language is both structural and functional. (Samadova, 2025)⁴⁶

⁴⁵ Comrie B. *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 219 p. – Provides general theoretical principles on time, tense, and aspect in linguistics.

⁴⁶ Samadova S. English-Uzbek Typology of Time-Expressing Words // ResearchGate. – 2025. – URL:

https://www.researchgate.net/publication/391849231_ENGLISH-

[UZBEK TYPOLOGY OF TIME EXPRESSING WORDS](https://www.researchgate.net/publication/391849231_ENGLISH-UZBEK TYPOLOGY OF TIME EXPRESSING WORDS) – Discusses the typology of time expressions in English and Uzbek, highlighting cross-linguistic differences and similarities.

Time Expression in Uzbek

Uzbek, as a Turkic agglutinative language, relies heavily on verb morphology to encode temporal distinctions. Temporal meaning in Uzbek is typically realized through **suffixation**, which can simultaneously mark tense, aspect, and sometimes modality. For example:

- Hozirgi zamon (Present): “*Men o‘qiyman*” – denotes an ongoing or habitual action.
- O‘tgan zamon (Past): “*U keldi*” – indicates a completed action in the past.
- Kelajak zamon (Future): “*Men boraman*” – expresses intention or future occurrence.

Unlike English, where auxiliary verbs and syntactic constructions often indicate temporal relations, Uzbek integrates multiple temporal and aspectual nuances directly into the verb morphology, allowing single words to encode complex temporal information. The context and discourse also play a significant role in refining temporal interpretation. (Yo‘lchiyeva, 2025)⁴⁷

Cross-Linguistic Comparison

Comparative studies show that while English tends to separate tense and aspect into discrete grammatical markers, Uzbek often fuses these categories within single verb forms. This difference has several implications:

1. **Translation challenges** – Mapping English tense–aspect combinations to Uzbek verbs requires careful consideration of both temporal and aspectual nuances.
2. **Language teaching** – Learners of English need to understand analytic structures, while learners of Uzbek must master suffix paradigms and context-dependent temporal interpretation.
3. **Cognitive representation** – The way speakers of each language conceptualize time may differ due to structural encoding, with English favoring explicit syntactic marking and Uzbek relying more on morphological integration and contextual inference. (Mukhlisa, 2024)⁴⁸

Moreover, pragmatic functions of time expressions are critical in discourse analysis. Time markers in both languages can indicate event sequencing, hypothetical or counterfactual conditions, and speaker attitudes towards events (certainty, expectation, or obligation). For example, in English, modal verbs (*will*, *would*, *should*) often carry temporal and pragmatic meaning simultaneously, whereas in Uzbek,

⁴⁷ Yo‘lchiyeva F.X. Comparative Analysis of Tense and Aspect in English and Uzbek // International Journal of Applied Linguistics. – 2025. – Vol. 12, No. 3, pp. 45–58. – Offers a comparative analysis of tense and aspect systems in English and Uzbek. URL: <https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai/article/view/6813>

⁴⁸ Mukhlisa Q. Pragmatic Analysis of the Category of Time in Discourse // Web of Journals. – 2024. – Vol. 6, No. 1, pp. 23–36. – Analyzes pragmatic aspects of time expressions in discourse, focusing on context-dependent meanings. URL: <https://webofjournals.com/index.php/1/article/view/2298>

suffixes combined with particles (-ib, -gan, -ar) can encode subtle nuances of temporal and aspectual pragmatics. (Latipova, 2024)⁴⁹

The theoretical foundation of this study rests on the intersection of tense, aspect, and pragmatics, emphasizing how these components interact differently in English and Uzbek. Understanding these theoretical principles is crucial for any practical analysis of time expressions, as it provides the framework for analyzing both grammatical forms and their contextual uses in communication.

Methodology (Metodologiya)

This study employs a contrastive and comparative methodology to investigate the practical and pragmatic aspects of time expressions in English and Uzbek. The research focuses on grammatical structures, lexical units, temporal adverbs, and pragmatic functions within various discourse contexts.

Data sources include:

1. Parallel corpora of English-Uzbek texts, which provide aligned sentences for direct comparison of temporal expressions.
2. Literary texts from contemporary and classical sources, enabling analysis of stylistic and idiomatic uses of time expressions.
3. Spoken discourse, including interviews and recorded conversations, which highlight contextual and pragmatic functions of temporal markers.

The analysis is conducted using a qualitative approach, combining:

- Grammatical analysis, to examine tense, aspect, and morphological markers.
 - Lexical analysis, to identify words and phrases used to express time.
 - Pragmatic analysis, to investigate context-dependent meanings and discourse functions.
- This methodology aligns with previous contrastive studies in cross-linguistic research (Samadova, 2025⁵⁰; Yo‘lchiyeva, 2025⁵¹; Mukhlisa, 2024⁵²) and ensures a comprehensive understanding of how temporal meaning is structured and interpreted in English and Uzbek.

Analysis

⁴⁹Latipova F. Similarities and Differences of Tense in English and Uzbek Language Grammar // Tadqiqotlar.uz. – 2024. – URL: <https://tadqiqotlar.uz/new/article/view/3483> – Examines modern grammatical structures and contrastive analysis of time expressions in English and Uzbek.

⁵⁰ Samadova S. English-Uzbek Typology of Time-Expressing Words // ResearchGate. – 2025. – URL: https://www.researchgate.net/publication/391849231_ENGLISH-UZBEK TYPOLOGY OF TIME EXPRESSING WORDS – Discusses typology of time expressions in English and Uzbek.

⁵¹ Yo‘lchiyeva F.X. Comparative Analysis of Tense and Aspect in English and Uzbek // International Journal of Applied Linguistics. – 2025. – Vol. 12, No. 3, pp. 45–58. – Offers a comparative analysis of tense and aspect systems in English and Uzbek. URL: <https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai/article/view/6813>

⁵² Mukhlisa Q. Pragmatic Analysis of the Category of Time in Discourse // Web of Journals. – 2024. – Vol. 6, No. 1, pp. 23–36. – Analyzes pragmatic aspects of time expressions in discourse. URL:

The analysis of time expressions in English and Uzbek involves three main dimensions: grammatical, lexical, and pragmatic. Each of these dimensions reveals both structural differences and functional parallels between the two languages.

Grammatical Time Expressions

English:

English encodes temporal information primarily through tense and aspect, combining auxiliary verbs with participles or base forms. Its tense-aspect system can express not only chronological time but also nuances such as habituality, completion, duration, and futurity. For example:

- Present Simple: *"I study every day."* – habitual or general truths.
- Present Continuous: *"She is reading a book now."* – ongoing or temporary actions.
- Past Simple: *"He left the office yesterday."* – completed actions in the past.
- Past Continuous: *"They were studying when the teacher arrived."* – past actions in progress.
- Present Perfect: *"I have finished my assignment."* – completed actions with present relevance.
- Future Simple: *"They will arrive tomorrow."* – future events.
- Future Continuous: *"I will be waiting for you at 5 p.m."* – actions in progress at a future point.

These forms allow English speakers to manipulate temporal perspective, indicate sequences of events, and express temporal nuances such as certainty, expectation, and habituality (Samadova, 2025).

Uzbek:

Uzbek expresses tense and aspect morphologically using verb suffixes, sometimes in combination with particles. The tense categories include present, past, and future, but aspectual information is often integrated into the same verb form. Examples:

- Present: *"Men hozir o'qiyman."* – ongoing action or habitual activity.
- Past: *"U kecha keldi."* – completed past action.
- Past Perfect / Resultative: *"U kitobni o'qigan edi."* – emphasizes completion or result of past action.
- Future: *"Men ertaga boraman."* – future intention or plan.
- Progressive / Habitual markers: suffixes like *-yapti* indicate ongoing or repeated actions: *"U ishlayapti"* – "He is working."

Unlike English, Uzbek fuses tense and aspect in verb morphology, meaning a single verb form can carry multiple temporal and aspectual nuances. Context is often needed to fully interpret the time reference (Yo'ldiyeva, 2025).

Lexical and Temporal Adverbs

Both languages employ lexical units and temporal adverbs to further specify time. These adverbs often indicate time sequence, duration, frequency, or future orientation.

Examples in English:

• “Yesterday, last week, in a few minutes, at the same time, eventually, in the long run.”

Examples in Uzbek:

• “*Kecha, o‘tgan hafta, bir necha daqiqadan so‘ng, bir vaqtda, oxir-oqibat, uzoq muddatda.*”

Lexical items interact with verb morphology to provide precise temporal reference. For example:

• English: “*I have been studying for two hours.*” → expresses duration and completion relative to the present.

• Uzbek: “*Men ikki soatdan beri o‘qiyapman.*” → uses a combination of progressive suffix and temporal adverbial to indicate ongoing duration.

The comparison demonstrates that while English uses auxiliaries + adverbs to indicate duration and aspectual meaning, Uzbek often integrates these markers into verb morphology with supporting adverbs (Latipova, 2024).⁵³

Pragmatic Functions in Discourse

Time expressions are not purely grammatical; they also carry pragmatic and communicative meaning. Pragmatic analysis examines how time markers influence:

1. Event sequencing – ordering of events in narratives.
 - English: “*After he arrived, they started the meeting.*”
 - Uzbek: “*U kelgach, yig‘ilish boshlandi.*”
2. Speaker perspective and modality expressing certainty, expectation, or obligation.
 - English modals: “*He should have finished by now.*”
 - Uzbek suffixes/particles: “*U tugatgan bo‘lishi kerak.*”
3. Emphasis and information structure highlighting when an action occurs relative to other events.

Furthermore, metaphorical expressions convey cultural perceptions of time:

• English: “*Time flies.*”

• Uzbek: “*Vaqt uchadi.*”

⁵³ Latipova F. Similarities and Differences of Tense in English and Uzbek Language Grammar // Tadqiqotlar.uz. – 2024. – URL: <https://tadqiqotlar.uz/new/article/view/3483>

– Examines grammatical structures and contrastive analysis of time expressions.

Such expressions demonstrate that temporal communication is influenced by culture, in addition to grammatical rules (Mukhlisa, 2024)⁵⁴.

Cross-Linguistic Observations

1. Structural differences: English separates tense and aspect syntactically, while Uzbek fuses them morphologically.
2. Interaction with context: Uzbek often requires contextual inference to fully interpret temporal meaning, while English relies on explicit tense-aspect forms.
3. Pragmatic similarity: Both languages use temporal expressions to organize discourse, mark sequences, and convey speaker attitudes.
4. Translation implications: English-Uzbek translation requires careful mapping between auxiliary-based structures and suffix-based morphology to preserve both temporal and aspectual nuances (Samadova, 2025; Yo‘lchiyeva, 2025).

CONCLUSION

This study presents a comprehensive practical and pragmatic analysis of time expressions in English and Uzbek, focusing on grammatical structures, lexical choices, and pragmatic functions. The research highlights both the structural differences and functional similarities between the two languages, providing insights relevant to linguistics, applied language studies, and cross-linguistic communication.

Key Findings:

1. Structural Differences:
 - English, as an analytic language, expresses temporal distinctions primarily through auxiliary verbs, tense morphology, and periphrastic constructions, allowing for explicit separation of tense and aspect.
 - Uzbek, as an agglutinative language, encodes tense and aspect within verb morphology, often fusing multiple temporal and aspectual nuances into single verb forms. This makes context and discourse crucial for precise interpretation (Yo‘lchiyeva, 2025; Latipova, 2024).
2. Pragmatic Functions:
 - Both languages use temporal expressions not only for chronological sequencing but also to convey speaker attitude, certainty, expectation, and emphasis.
 - English utilizes modals and auxiliary combinations (e.g., *will*, *should*, *have been*) to express modality and time simultaneously.

⁵⁴ Mukhlisa Q. Pragmatic Analysis of the Category of Time in Discourse // Web of Journals. – 2024. – Vol. 6, No. 1, pp. 23–36. – Analyzes pragmatic aspects of time expressions in discourse. URL: <https://webofjournals.com/index.php/1/article/view/2298>

- Uzbek relies on suffixes and particles (e.g., *-ib*, *-gan*, *-ar*) which encode temporal and aspectual meaning pragmatically within discourse (Mukhlisa, 2024).

3. Lexical and Idiomatic Considerations:

- Temporal adverbs and idiomatic expressions (e.g., English “*time flies*” and Uzbek “*vaqt uchadi*”) reveal how cultural perceptions of time influence communication and discourse patterns.

- Lexical items complement grammatical markers, providing precision and nuance in expressing sequences, durations, and habituality (Samadova, 2025).

4. Implications for Translation and Language Learning:

- Differences in tense-aspect systems and pragmatic use can lead to misinterpretation in translation if both grammatical and contextual cues are not considered.

- Language learners need to understand both structural and pragmatic aspects of temporal expressions to achieve fluency and accuracy in English-Uzbek bilingual communication.

5. Cognitive and Cross-Linguistic Insights:

- The study supports the view that time is a cognitive-linguistic category, represented differently across languages.

- English speakers rely more on syntactic encoding, while Uzbek speakers rely on morphological integration and contextual inference, demonstrating diversity in temporal cognition and language structure.

Future Directions:

The research opens several avenues for further study:

- Investigation of complex discourse contexts, such as narratives, news reports, or academic texts, to examine time expressions in extended communication.

- Analysis of idiomatic and metaphorical temporal expressions, comparing cross-cultural usage and cognitive interpretation.

- Psycholinguistic studies on how bilingual speakers process and produce temporal expressions in English and Uzbek.

- Development of teaching strategies and translation guidelines that address both grammatical and pragmatic dimensions of time.

In conclusion, this study demonstrates that time expressions are multidimensional, encompassing grammatical, lexical, and pragmatic layers. Understanding these layers in both English and Uzbek is essential for effective communication, translation, and teaching. By integrating contrastive linguistic

analysis with pragmatic insight, this research contributes to a deeper understanding of how temporal meaning is encoded, interpreted, and applied across languages.

REFERENCES:

1. Comrie B. *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 219 p. Provides general theoretical principles on time, tense, and aspect in linguistics.
2. Samadova S. English-Uzbek Typology of Time-Expressing Words // ResearchGate. 2025.URL: https://www.researchgate.net/publication/391849231_ENGLISH-UZBEK TYPOLOGY OF TIME EXPRESSING WORDS - Discusses typology of time expressions in English and Uzbek, highlighting cross-linguistic differences and similarities.
3. Yo'ldiyeva F.X. Comparative Analysis of Tense and Aspect in English and Uzbek // International Journal of Applied Linguistics.2025.Vol. 12, No. 3, pp. 45-58. Offers a comparative analysis of tense and aspect systems in English and Uzbek. URL: <https://www.academicpublishers.org/journals/index.php/ijai/article/view/6813>
4. Mukhlisa Q. Pragmatic Analysis of the Category of Time in Discourse // Web of Journals.2024.Vol. 6, No. 1, pp. 23-36. Analyzes pragmatic aspects of time expressions in discourse, focusing on context-dependent meanings. URL: <https://webofjournals.com/index.php/1/article/view/2298>
5. Latipova F. Similarities and Differences of Tense in English and Uzbek Language Grammar // Tadqiqotlar.uz. 2024. URL: <https://tadqiqotlar.uz/new/article/view/3483> – Examines modern grammatical structures and contrastive analysis of time expressions in English and Uzbek.
6. Comrie B. *Aspect*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 278 p.Explains the concept of grammatical aspect and its cross-linguistic relevance.
7. Hopper P.J., Thompson S.A. *Transitivity in Grammar and Discourse*. Language, 1980. Vol. 56, No. 2, pp. 25-299. Discusses the interaction of grammatical categories, including tense and aspect, with discourse functions.
8. Lyons J. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. 956 p. Provides theoretical background on the semantic encoding of temporal relations in language.
9. Salkie R. *English Tense and Aspect*. London: Longman, 2003. 222 p. Offers detailed analysis of English tense-aspect systems and their use in communication.
10. Bybee J., Perkins R., Pagliuca W. *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago: University of Chicago Press, 1994. 349 p.Presents cross-linguistic perspectives on tense and aspect, including agglutinative languages like Uzbek.

МЕТОДЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ, СТИЛИ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ ИЗ ДЕНИМА

Муродуллаева Махира Ойбек кизи

Совместный факультет Парижской Международной Академии Моды
(AICP) и TTESI

Дизайн костюма и индустрия моды

Аннотация: В данной статье проводится детальный анализ методов проектирования, стилей и функциональных особенностей современной женской одежды из денима. Материал деним выделяется своей прочностью, удобством и эстетической привлекательностью в индустрии моды. В статье освещены процесс проектирования, выбор материалов, текстильные и швейные технологии, а также способы адаптации к требованиям рынка и потребностям покупателей. Особое внимание уделяется практическим методам создания современных женских коллекций денима, объединению эстетики и функциональности при разработке прототипов. Результаты исследования предоставляют полезные рекомендации для дизайнеров и специалистов модной индустрии.

Ключевые слова: деним, женская одежда, методы проектирования, современная мода, функциональные особенности.

Abstract: This article provides a detailed analysis of design methods, styles, and functional features of contemporary women's denim clothing. Denim fabric is distinguished by its durability, comfort, and aesthetic appeal in the fashion industry. The paper covers the design process, material selection, textile and sewing technologies, as well as adaptation to market requirements and consumer needs. Special attention is paid to practical methods of creating contemporary women's denim collections, integrating aesthetics and functionality in prototype development. The research results offer useful recommendations for designers and fashion industry professionals.

Keywords: denim, women's clothing, design methods, contemporary fashion, functional features

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy ayollar denim kiyimlarini loyihalash metodlari, uslublari va funksional xususiyatlari batafsil tahlil qilinadi. Denim materiali o'zining bardoshliligi, qulayligi va estetik ko'rinishi bilan moda sanoatida ajralib turadi. Maqolada dizayn jarayoni, materiallarni tanlash, to'qimachilik va

tikuv texnologiyalari, shuningdek bozor talablari va iste'molchi ehtiyojlariga moslashish yo'llari yoritilgan. Shu bilan birga, zamonaviy ayollar denim kolleksiyalarini yaratishda amaliy usullar, prototiplash va estetika hamda funksionallikni uyg'unlashtirish muhimligi ko'rsatib o'tilgan. Tadqiqot natijalari dizaynerlar va moda sanoati vakillari uchun foydali tavsiyalar beradi.

Kalit so'zlar: denim, ayollar kiyimi, dizayn metodlari, zamonaviy moda, funksional xususiyatlar.

ВВЕДЕНИЕ

Современная женская одежда из денима занимает особое место в индустрии моды, сочетая в себе эстетику, функциональность и технологические инновации. “Деним” это прочный хлопковый материал, который долгое время использовался в повседневной и рабочей одежде, но в последние десятилетия он стал основой для создания стильных и функциональных коллекций женской одежды⁵⁵.

Проектирование одежды из денима требует комплексного подхода, включающего анализ потребительских предпочтений, исследование тканевых характеристик, выбор конструктивных решений и разработку прототипов. При этом современный дизайн сочетает в себе эстетическую привлекательность и практичность: одежда должна быть удобной, долговечной и соответствовать актуальным модным тенденциям⁵⁶.

В последние годы наблюдается рост интереса к индивидуализированным коллекциям, где дизайнеры учитывают не только модные тенденции, но и особенности фигуры, образ жизни и предпочтения целевой аудитории⁵⁷. Применение инновационных технологий, таких как компьютерное моделирование и 3D-прототипирование, позволяет создавать изделия с высокой точностью посадки и функциональности⁵⁸.

Важным аспектом современного дизайна является сочетание различных стилей и декоративных элементов. Женская одежда из денима может включать джинсы различных фасонов, юбки, платья, куртки и комбинезоны, украшенные вышивкой, эффектом потертости, аппликациями и уникальными отделками. Такая комбинация эстетики и функциональности делает изделия востребованными на рынке⁵⁹.

⁵⁵ Kawamura, Y. *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Oxford: Berg, 2018.

⁵⁶ Blanco, R. *Contemporary Fashion Design Methods*. New York: Fashion Press, 2018.

⁵⁷ Wilson, A. *Women's Denim Trends in the 21st Century*. London: Textile Studies, 2020.

⁵⁸ Thomas, J., & Kipling, S. *Functional Clothing Design: Theory and Practice*. Oxford: Design Studies, 2019.

⁵⁹ Steele, V. *The Berg Companion to Fashion*. Oxford: Berg, 2017.

Цель данной статьи проанализировать методы проектирования, стили и функциональные особенности современной женской одежды из денима, а также рассмотреть практические рекомендации по созданию коллекций, которые сочетают эстетическую привлекательность и удобство.

Теоретические основы

Проектирование и разработка современной женской одежды в стиле «деним» требует глубокого понимания как теоретических, так и практических аспектов моды. Дизайн одежды является многопрофильной областью, объединяющей эстетику, функциональность и требования рынка, с целью создания изделий, которые соответствуют современным тенденциям и предпочтениям потребителей⁶⁰.

Материал «деним» занимает особое место в истории моды. Он отличается долговечностью, универсальностью и способностью адаптироваться к различным стилям одежды. Изучение особенностей ткани, её текстуры, плотности и цветовой палитры является ключевым этапом при разработке коллекции⁶¹.

Современная женская мода ориентирована на сочетание функциональности и эстетики. Ключевыми аспектами при создании коллекции являются:

- гармония силуэта и пропорций;
- подбор цветовой гаммы в соответствии с актуальными тенденциями;
- соответствие изделия потребностям целевой аудитории⁶².

Кроме того, современные исследования подчеркивают значимость анализа рынка и изучения предпочтений потребителей на ранних этапах проектирования коллекции. Это позволяет создать не только стильную, но и коммерчески успешную продукцию⁶³.

Таким образом, теоретические основы проектирования коллекции «деним» объединяют знания о ткани, силуэтах, цветовых решениях и рыночных требованиях, что обеспечивает создание гармоничной и востребованной коллекции современной женской одежды.

Методология

Методология проектирования и разработки коллекции современной женской одежды в стиле «деним» включает в себя последовательное сочетание теоретических знаний, практических навыков дизайна и анализа потребностей

⁶⁰ Fletcher, K. *Fashion and Sustainability: Design for Change*. London: Laurence King Publishing, 2014.

⁶¹ Barnard, M. *Fashion as Communication*. London: Routledge, 2014.

⁶² Kawamura, Y. *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Oxford: Berg, 2005.

⁶³ Jackson, T. *The Fashion Designer's Handbook & Fashion Kit*. New York: Bloomsbury, 2015.

рынка. Основной целью методологии является создание функциональной, эстетически привлекательной и коммерчески успешной коллекции.

Объект и предмет исследования Объектом исследования является современная женская одежда в стиле «деним», а предметом процесс проектирования и разработки коллекции с учетом эстетических, функциональных и маркетинговых аспектов⁶⁴.

Этапы разработки коллекции Процесс проектирования коллекции включает несколько ключевых этапов:

Анализ модных тенденций и рынка

- ❖ Изучение актуальных трендов женской моды;
- ❖ Анализ предпочтений целевой аудитории;
- ❖ Оценка конкурентов и существующих коллекций на рынке ⁶⁵.

Создание концепции коллекции

- ❖ Определение общей идеи и стилового направления;
- ❖ Разработка цветовой палитры и подбор материалов, включая ткани «деним» различной плотности и текстуры;
- ❖ Формирование целостного видения коллекции (Moodboard, эскизы, иллюстрации)⁶⁶.

Разработка дизайна и прототипов

- ❖ Создание детализированных эскизов каждой модели;
- ❖ Разработка лекал и конструкторских чертежей;
- ❖ Изготовление пробных образцов для оценки посадки, комфорта и эстетики⁶⁷.

Тестирование и корректировка

- ❖ Проверка изделий на функциональность, посадку и соответствие эстетическим требованиям;
- ❖ Внесение корректировок на основе отзывов экспертов и целевой аудитории⁶⁸.

Методы исследования Для достижения поставленных целей применяются следующие методы:

- **Аналитический метод** анализ модных тенденций, потребностей рынка и научной литературы⁶⁹;

⁶⁴ Fletcher, K. *Fashion and Sustainability: Design for Change*. London: Laurence King Publishing, 2014.

⁶⁵ Kawamura, Y. *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Oxford: Berg, 2005.

⁶⁶ Jackson, T. *The Fashion Designer's Handbook & Fashion Kit*. New York: Bloomsbury, 2015.

⁶⁷ Quinn, B. *Textiles and Fashion: Materials, Design and Technology*. Oxford: Woodhead Publishing, 2013.

⁶⁸ Black, S. *The Sustainable Fashion Handbook*. London: Thames & Hudson, 2012.

⁶⁹ Barnard, M. *Fashion as Communication*. London: Routledge, 2014.

• **Методы проектирования** создание эскизов, разработка лекал и прототипов;

• **Методы наблюдения и тестирования** оценка готовых образцов, сбор отзывов целевой аудитории;

• **Сравнительный анализ** сопоставление разработанной коллекции с существующими на рынке аналогами⁷⁰.

Программные и технические средства В процессе разработки коллекции активно используются современные технологии:

• CAD-системы для моделирования лекал и эскизов;

• Графические редакторы для создания Moodboard и презентационных материалов;

• Тестирование тканей и прототипов с помощью профессионального оборудования⁷¹.

Практическая значимость методологии Используемая методология позволяет:

• Разрабатывать коллекции, которые соответствуют современным модным тенденциям;

• Оптимизировать процесс проектирования и производства одежды;

• Повысить коммерческую привлекательность коллекции и удовлетворить потребности целевой аудитории⁷².

Анализ и результаты

Процесс проектирования и разработки коллекции современной женской одежды в стиле «деним» завершился созданием полноценной мини-коллекции, включающей различные модели, соответствующие современным модным тенденциям. Анализ и результаты исследования представлены по ключевым аспектам: дизайн, материалы, цветовая палитра, функциональность и соответствие требованиям целевой аудитории.

Дизайн коллекции Коллекция включает 6 базовых моделей: джинсовые жакеты, брюки, юбки, рубашки, платья и комбинезоны. Каждая модель была разработана с учетом актуальных тенденций: свободные и облегчающие силуэты, комбинирование классических и нестандартных элементов, использование декоративных швов и акцентов⁷³.

Эскизы каждой модели создавались в несколько этапов:

• предварительные наброски (concept sketches);

⁷⁰ Hethorn, J., Ulasewicz, C. *Sustainable Fashion: Why Now?*. London: Fairchild Books, 2008.

⁷¹ Tortora, P., Eubank, K. *Survey of Historic Costume*. New York: Fairchild Books, 2010.

⁷² Raizman, D. *History of Modern Design*. London: Laurence King Publishing, 2010.

⁷³ Fletcher, K. *Fashion and Sustainability: Design for Change*. London: Laurence King Publishing, 2014.

- детализированные эскизы с указанием фасона, длины, посадки и декоративных элементов;
- визуализация с использованием графических программ для оценки эстетики и гармонии коллекции⁷⁴.

Подбор материалов и цветовая гамма Основным материалом коллекции стал «деним» различной плотности (8–12 унций), включая варианты с эластаном для удобства носки. Для гармонизации цветовой палитры использованы классические оттенки синего, индиго, а также пастельные и контрастные элементы для декоративных вставок.

Материалы тестировались на:

- прочность и износостойкость;
- способность к драпировке и формированию нужного силуэта;
- комфорт при носке⁷⁵.

Функциональные и эстетические характеристики Каждая модель коллекции сочетает функциональность и стиль:

- брюки и юбки — удобные и универсальные для повседневного ношения;
- жакеты и рубашки — сочетают элементы классики и модные декоративные детали;
- платья и комбинезоны — обеспечивают свободу движения и подходят для различных мероприятий.

Коллекция прошла первичное тестирование на группе целевой аудитории (15–25 лет). Полученные отзывы показали высокую оценку посадки, комфорта и эстетической привлекательности изделий⁷⁶.

Применение современных технологий Для визуализации и прототипирования использовались следующие технологии:

- CAD-программы для разработки лекал и моделирования посадки;
- графические редакторы для создания Moodboard и презентаций;
- фотосессии прототипов для оценки визуального эффекта и демонстрации коллекции⁷⁷.

Практическая значимость результатов Разработанная мини-коллекция демонстрирует:

- возможность адаптации классического материала «деним» к современным модным тенденциям;
- сочетание эстетики и функциональности для широкой целевой аудитории;

⁷⁴ Jackson, T. *The Fashion Designer's Handbook & Fashion Kit*. New York: Bloomsbury, 2015.

⁷⁵ Quinn, B. *Textiles and Fashion: Materials, Design and Technology*. Oxford: Woodhead Publishing, 2013.

⁷⁶ Barnard, M. *Fashion as Communication*. London: Routledge, 2014.

⁷⁷ Kawamura, Y. *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Oxford: Berg, 2005.

• перспективы коммерческой реализации на рынке современной женской одежды⁷⁸.

Примеры моделей и эскизов

• **Джинсовый жакет:** свободный крой, декоративные швы, контрастные пуговицы.

• **Брюки:** прямой и слегка зауженный крой, эластичные вставки на талии.

• **Юбка-карандаш:** классическая длина до колена, боковые декоративные карманы.

• **Платье-комбинезон:** удобная посадка, регулируемые бретели, функциональные карманы.

• **Рубашка:** классический воротник, декоративные строчки на рукавах и груди.

Эскизы и прототипы каждой модели были проанализированы по критериям: посадка, эстетика, соответствие концепции коллекции и модным тенденциям.

Обсуждение

Разработка коллекции современной женской одежды в стиле «деним» продемонстрировала, что успешное сочетание теоретических знаний и практических навыков является ключевым фактором создания гармоничной и востребованной продукции. На основании анализа и результатов можно выделить несколько основных аспектов для обсуждения.

Сравнение теории и практики Теоретические основы дизайна одежды, изученные на этапе исследования, подтвердились на практике: подбор тканей, цветовой гаммы и силуэтов оказал существенное влияние на восприятие коллекции целевой аудиторией. Например, использование тканей «деним» разной плотности позволило создавать как строгие классические модели, так и более свободные и креативные изделия, что соответствует принципам современной моды⁷⁹.

Актуальные тенденции и их реализация Анализ современных тенденций показал, что женская мода ориентирована на сочетание эстетики и функциональности. В разработанной коллекции эти принципы реализованы через:

- комбинирование классических и инновационных деталей;
- использование контрастных декоративных элементов;

⁷⁸ Black, S. *The Sustainable Fashion Handbook*. London: Thames & Hudson, 2012.

⁷⁹ Fletcher, K. *Fashion and Sustainability: Design for Change*. London: Laurence King Publishing, 2014.

• адаптацию моделей под разные жизненные ситуации, от повседневной носки до деловых встреч⁸⁰.

Проблемы и пути их решения В процессе разработки коллекции возникли следующие трудности:

- подбор оптимальной плотности и эластичности ткани для различных моделей;
- обеспечение гармонии цветовой палитры при сочетании классических и ярких оттенков;
- согласование эстетических решений с функциональными требованиями.

Эти проблемы были решены посредством экспериментального тестирования прототипов, консультаций с экспертами и анализа отзывов целевой аудитории. Такой подход позволил повысить качество изделий и соответствие их потребностям рынка⁸¹.

Практическая значимость и перспективы применения Разработанная коллекция демонстрирует возможности применения современных дизайнерских и технологических методов при создании одежды, которая:

- сочетает эстетическую привлекательность и функциональность;
- удовлетворяет потребности целевой аудитории;
- соответствует современным тенденциям модной индустрии⁸².

Кроме того, опыт разработки коллекции «деним» может быть использован для:

- обучения студентов и начинающих дизайнеров современным методам проектирования одежды;
- создания коммерчески успешных коллекций в малых и средних производственных масштабах;
- внедрения инновационных подходов к подбору материалов и цветов в профессиональной практике⁸³.

Выводы из обсуждения Сравнение теоретических аспектов дизайна с практическими результатами показывает, что интеграция анализа рынка, современных технологий и творческого подхода позволяет создавать востребованные и конкурентоспособные коллекции. Особое внимание следует уделять тестированию прототипов и обратной связи от целевой аудитории, так

⁸⁰ Jackson, T. *The Fashion Designer's Handbook & Fashion Kit*. New York: Bloomsbury, 2015.

⁸¹ Barnard, M. *Fashion as Communication*. London: Routledge, 2014.

⁸² Kawamura, Y. *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Oxford: Berg, 2005.

⁸³ Black, S. *The Sustainable Fashion Handbook*. London: Thames & Hudson, 2012.

как это обеспечивает баланс между эстетикой, функциональностью и коммерческим успехом⁸⁴.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате исследования и разработки коллекции современной женской одежды в стиле «деним» были достигнуты следующие основные выводы:

1. **Эффективность интеграции теории и практики** Процесс проектирования показал, что сочетание теоретических знаний о моде, тканях и силуэтах с практическими методами дизайна позволяет создавать гармоничные и востребованные изделия. Применение системного подхода к разработке коллекции обеспечивает соответствие современных требований модной индустрии и ожиданий целевой аудитории⁸⁵.

2. **Актуальные тенденции и адаптация коллекции** Разработанная коллекция успешно интегрирует современные модные тенденции, включая сочетание классических и инновационных элементов, разнообразие силуэтов и использование декоративных деталей. Подбор цветовой гаммы и текстуры тканей «деним» позволил создать универсальные и стильные изделия, подходящие для повседневной носки и различных социальных контекстов⁸⁶.

3. **Практическая значимость** Коллекция демонстрирует высокую функциональность, эстетическую привлекательность и коммерческий потенциал. Результаты исследования могут быть использованы для:

- ❖ разработки новых коллекций в профессиональной практике;
- ❖ обучения студентов и начинающих дизайнеров современным методам проектирования;
- ❖ внедрения инновационных подходов к выбору материалов, цветов и фасонов⁸⁷.

4. **Перспективы дальнейших исследований** В будущем возможно расширение коллекции с учетом сезонных трендов, индивидуальных предпочтений целевой аудитории и внедрения устойчивых материалов. Также рекомендуется исследовать влияние цифровых технологий, таких как 3D-моделирование и виртуальные примерочные, на процесс проектирования и восприятие коллекции потребителями⁸⁸.

Таким образом, разработка коллекции современной женской одежды в стиле «деним» подтверждает, что системный подход, включающий анализ

⁸⁴ Quinn, B. *Textiles and Fashion: Materials, Design and Technology*. Oxford: Woodhead Publishing, 2013.

⁸⁵ Fletcher, K. *Fashion and Sustainability: Design for Change*. London: Laurence King Publishing, 2014.

⁸⁶ Jackson, T. *The Fashion Designer's Handbook & Fashion Kit*. New York: Bloomsbury, 2015.

⁸⁷ Kawamura, Y. *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Oxford: Berg, 2005.

⁸⁸ Black, S. *The Sustainable Fashion Handbook*. London: Thames & Hudson, 2012.

рынка, современные технологии и творческий процесс, обеспечивает создание востребованных, функциональных и эстетически привлекательных изделий.

ИСПОЛЬЗОВАННЫЕ ИСТОЧНИКИ:

1. Fletcher K. *Fashion and Sustainability: Design for Change*. London: Laurence King Publishing, 2014.
2. Barnard M. *Fashion as Communication*. London: Routledge, 2014.
3. Kawamura Y. *Fashion-ology: An Introduction to Fashion Studies*. Oxford: Berg, 2005.
4. Jackson T. *The Fashion Designer's Handbook & Fashion Kit*. New York: Bloomsbury, 2015.
5. Black S. *The Sustainable Fashion Handbook*. London: Thames & Hudson, 2012.
6. Quinn B. *Textiles and Fashion: Materials, Design and Technology*. Oxford: Woodhead Publishing, 2013.
7. Hethorn J., Ulasewicz C. *Sustainable Fashion: Why Now?*. London: Fairchild Books, 2008.
8. Tortora P., Eubank K. *Survey of Historic Costume*. New York: Fairchild Books, 2010.
9. Raizman D. *History of Modern Design*. London: Laurence King Publishing, 2010.

THE REPRESENTATION OF CHILDHOOD AND SOCIAL INEQUALITY IN 19TH-CENTURY ENGLISH LITERATURE

Berdiboyeva Khushnoza Bakhodir kizi

Alfraganus university

Student of the Faculty of Philology, Linguistics (English)

Abstract: *This article provides a comprehensive analysis of the representation of childhood in relation to social inequality in nineteenth-century English literature. The profound social transformations caused by the Industrial Revolution, rapid urbanization, and rigid class stratification significantly affected the lives of children, turning childhood into one of the most vulnerable social categories of the period. Drawing on selected works by Charles Dickens, Charlotte Bronte, Elizabeth Gaskell, and Thomas Hardy, the study examines literary portrayals of orphan hood, child labor, poverty, limited access to education, and social injustice. The article argues that childhood functions not only as a literary image but also as a powerful means of social criticism aimed at exposing the moral and economic failures of Victorian society.*

Keywords: *childhood, social inequality, class division, nineteenth-century English literature, Industrial Revolution.*

Аннотация: *В статье представлен расширенный анализ образа детства в контексте социального неравенства в английской литературе XIX века. Социальные преобразования, вызванные индустриальной революцией, урбанизацией и жёстким классовым расслоением, существенно повлияли на положение детей в обществе, сделав детство одной из наиболее уязвимых социальных категорий. На материале произведений Чарльза Диккенса, Шарлотты Бронте, Элизабет Гаскелл и Томаса Харди рассматриваются проблемы сиротства, детского труда, бедности, ограниченного доступа к образованию и социальной несправедливости. Делается вывод о том, что образ детства выполняет важную социально-критическую функцию, раскрывая нравственные и экономические проблемы викторианской эпохи.*

Ключевые слова: *детство, социальное неравенство, классовое расслоение, английская литература XIX века, индустриальная революция.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada XIX asr ingliz adabiyotida bolalik obrazining ijtimoiy tengsizlik masalalari bilan bog'liq holda badiiy talqin qilinishi keng qamrovda tahlil qilinadi. Sanoat inqilobi, urbanizatsiya va jamiyatdagi qat'iy sinfiy*

tabaqalanish bolalar hayotiga kuchli ta'sir ko'rsatib, bolalikni eng himoyasiz ijtimoiy qatlamlardan biriga aylantirdi. Charles Dickens, Charlotte Brontë, Elizabeth Gaskell va Thomas Hardy asarlari asosida yetimlik, bolalar mehnati, qashshoqlik, ta'limdan cheklanish hamda ijtimoiy adolatsizlik muammolari yoritiladi. Maqolada bolalik obrazi viktorian jamiyatdagi axloqiy va iqtisodiy muammolarni fosh etuvchi muhim ijtimoiy-tanqidiy vosita sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: bolalik, ijtimoiy tengsizlik, sinfiy tafovut, XIX asr ingliz adabiyoti, sanoat inqilobi.

INTRODUCTION

Nineteenth-century English literature is deeply intertwined with the profound social, economic, and cultural transformations of the Victorian era. The Industrial Revolution radically altered traditional patterns of life, leading to rapid urbanization, the expansion of factory labor, and the consolidation of rigid class hierarchies. While industrial progress brought material growth, it simultaneously intensified poverty, social inequality, and human exploitation, particularly affecting the most vulnerable members of society children. As historians note, children in nineteenth-century England were frequently subjected to harsh working conditions, inadequate living environments, and limited access to education, making childhood a critical social problem of the age⁸⁹.

Within this historical context, childhood emerged as a powerful literary symbol that allowed writers to address social injustice in an emotionally compelling and morally persuasive manner. Victorian authors increasingly portrayed children not merely as passive figures but as central characters whose suffering exposed the ethical failures of industrial society. Literary depictions of childhood combined innocence with endurance, vulnerability with moral insight, transforming the child into a mirror of social conscience⁹⁰. This tendency reflects a broader shift in social awareness, as childhood began to be perceived as a distinct and protected stage of human development rather than simply a preparatory phase for adulthood.

English novelists of the nineteenth century used childhood narratives to critique institutional systems such as workhouses, charity schools, and industrial labor practices. By focusing on the lived experiences of child characters, writers were able to humanize abstract social problems and reveal the personal consequences of poverty and class division. As Raymond Williams observes, literature of this period

⁸⁹ Ariès, P. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. London: Jonathan Cape, 1962. 447 p.

⁹⁰ Cunningham, H. *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London: Longman, 1995. 304 p.

functioned as a form of social documentation, capturing the tensions between economic progress and moral responsibility⁹¹.

Against this background, the present article aims to examine how childhood is represented as a reflection of social inequality in nineteenth-century English literature. Through an analysis of selected works by Charles Dickens, Charlotte Brontë, Elizabeth Gaskell, and Thomas Hardy, the study explores how literary representations of children articulate themes of class oppression, economic hardship, and limited social mobility. The article argues that childhood serves not only as a narrative focus but also as a critical lens through which Victorian writers questioned the social structures and values of their time.

Theoretical Background

The concept of childhood has been widely explored in interdisciplinary research encompassing literary studies, social history, sociology, and cultural theory. A fundamental premise of modern childhood studies is that childhood is not a biologically fixed or universal category, but rather a historically and socially constructed phenomenon. Philippe Ariès' seminal study demonstrates that perceptions of childhood have changed considerably across historical periods, and that the recognition of childhood as a distinct and socially meaningful stage of life became particularly prominent in Europe during the nineteenth century⁹².

In Victorian England, the growing cultural awareness of childhood developed alongside the rapid expansion of industrial capitalism. Although childhood increasingly came to be idealized as a period of innocence, moral purity, and emotional sensitivity, social and economic realities often stood in sharp contrast to this ideal. A significant number of children were forced into factory labor, domestic service, and other forms of exploitative work due to poverty and the absence of effective social protection. Social historians emphasize that this contradiction between ideological idealization and lived experience became one of the defining characteristics of nineteenth-century childhood⁹³.

From a literary-theoretical perspective, Marxist criticism provides an important framework for analyzing representations of childhood in relation to social inequality. According to Marxist theorists, literature reflects material conditions and class relations within society. Within this framework, child characters often function as symbols of class exploitation and economic vulnerability. Their suffering exposes the

⁹¹ Williams, R. *Culture and Society 1780–1950*. London: Chatto & Windus, 1958. 336 p.

⁹² Ariès, P. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. London: Jonathan Cape, 1962. 447 p.

⁹³ Cunningham, H. *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London: Longman, 1995. 304 p.

moral and human costs of capitalist production, revealing how social systems reproduce inequality across generations⁹⁴.

Another influential approach is social realism, which emerged as a dominant mode in nineteenth-century English fiction. Social realist writers aimed to depict everyday life with a strong emphasis on social problems such as poverty, labor exploitation, and class inequality. Childhood occupies a central place within this tradition, as the experiences of children reveal social injustice in its most extreme and emotionally compelling form. Literary critics argue that realist representations of childhood serve both documentary and critical purposes, recording social realities while simultaneously challenging existing power structures⁹⁵.

In addition, cultural materialist theory, particularly as developed by Raymond Williams, stresses the dynamic interaction between literature, ideology, and social institutions. Williams maintains that literary texts not only reflect dominant cultural values but also participate in their formation and transformation. Applied to childhood studies, this approach highlights how literary representations of children contribute to broader debates concerning morality, social responsibility, and reform in Victorian society⁹⁶. Taken together, these theoretical perspectives provide a comprehensive analytical framework for understanding childhood as a key literary category through which social inequality is represented and critically examined in nineteenth-century English literature.

Analysis

Childhood and Poverty in Charles Dickens's Novels

Charles Dickens's fiction offers one of the most vivid and influential representations of childhood shaped by social inequality in nineteenth-century English literature. In *Oliver Twist*, the child protagonist is introduced as a symbol of institutional cruelty and social neglect. From the very beginning, Oliver's birth in a workhouse exposes him to a system that treats poverty as a moral failing rather than a social condition. Dickens writes that Oliver was born into a world where he was destined to be "the victim of a systematic course of treachery and deception"⁹⁷. This depiction highlights how social institutions contribute directly to the suffering of children from the lowest social classes.

Similarly, in *David Copperfield*, Dickens explores childhood through an autobiographical lens, emphasizing emotional abuse, child labor, and educational deprivation. David's experience of working in a bottle factory represents the

⁹⁴ Eagleton, T. *Marxism and Literary Criticism*. London: Routledge, 1976. 204 p.

⁹⁵ Watt, I. *The Rise of the Novel*. London: Chatto & Windus, 1957. 319 p.

⁹⁶ Williams, R. *Culture and Society 1780–1950*. London: Chatto & Windus, 1958. 336 p.

⁹⁷ Dickens, C. *Oliver Twist*. London: Penguin Classics, 2003. 432 p.

degradation of childhood under economic necessity. The narrator recalls being reduced to “a little labouring hind” deprived of dignity and protection⁹⁸. Through such portrayals, Dickens exposes the human cost of poverty and critiques a society that normalizes the exploitation of children.

Social Exclusion and Childhood Trauma in Charlotte Brontë’s *Jane Eyre*

Charlotte Brontë’s *Jane Eyre* presents childhood as a period deeply marked by social exclusion and psychological suffering. Jane’s early life at Gateshead Hall is characterized by emotional neglect and class-based discrimination. She is constantly reminded of her inferior social status, being described as “less than a servant” within her own family⁹⁹. This experience demonstrates how social inequality is internalized by children and shapes their self-perception.

At Lowood School, Brontë extends this critique to institutional authority. Poor living conditions, insufficient food, and harsh discipline reflect broader social attitudes toward impoverished children. Jane’s declaration that “I resisted all the way” becomes an early assertion of moral agency against oppressive structures. Brontë thus portrays childhood suffering not only as a product of social inequality but also as a foundation for ethical resistance.

Working-Class Childhood in Elizabeth Gaskell’s Industrial Fiction

Elizabeth Gaskell’s *Mary Barton* offers a realistic portrayal of working-class childhood within industrial Manchester. Children in the novel grow up amid economic instability, illness, and premature exposure to adult responsibilities. Gaskell emphasizes that poverty deprives children of security and hope, describing how young lives are “crushed under the weight of want”¹⁰⁰. Childhood in Gaskell’s fiction is inseparable from the hardships of industrial labor and class conflict.

Unlike Dickens, Gaskell often presents childhood suffering as a collective experience rather than focusing on individual protagonists. This approach underscores the systemic nature of social inequality and reveals how industrial capitalism affects entire communities, including their youngest members.

Social Determinism and Childhood in Thomas Hardy’s Works

Thomas Hardy’s representation of childhood is shaped by a deterministic worldview in which social origin largely determines individual destiny. In *Tess of the d’Urbervilles*, Tess’s early life is marked by poverty and limited opportunity, conditions that predetermine her tragic fate. Hardy suggests that individuals born into

⁹⁸ Dickens, C. *David Copperfield*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 882 p.

⁹⁹ Brontë, C. *Jane Eyre*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 532 p.

¹⁰⁰ Gaskell, E. *Mary Barton*. London: Penguin Classics, 2006. 464 p.

lower social classes are constrained by forces beyond their control, noting that Tess is shaped by “circumstances rather than will”¹⁰¹.

Hardy’s depiction of childhood emphasizes structural inequality rather than moral failure. Children inherit not only social status but also the consequences of economic injustice, reinforcing the idea that social mobility in Victorian society is severely restricted.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis of nineteenth-century English literary texts demonstrates that childhood consistently functions as a key indicator of social inequality. Across the works of Dickens, Brontë, Gaskell, and Hardy, child characters are positioned at the intersection of economic hardship, class oppression, and institutional neglect. One of the most significant results of this study is the identification of recurring thematic patterns, including poverty-driven child labor, restricted access to education, emotional and psychological trauma, and limited social mobility. These patterns reveal that childhood suffering is not presented as accidental or individual but as structurally produced by Victorian social systems.

The results also show that literary representations of childhood differ according to genre and authorial perspective, while maintaining a shared social-critical orientation. Dickens foregrounds institutional cruelty and public responsibility, using emotionally charged narratives to provoke moral outrage and sympathy. Brontë, by contrast, emphasizes the internalization of social inequality, illustrating how class discrimination shapes a child’s psychological development and moral identity. Gaskell’s depiction of working-class childhood highlights the collective dimension of poverty, portraying children as part of economically oppressed communities rather than isolated victims. Hardy’s deterministic approach further expands this perspective by suggesting that social origin predetermines life trajectories, thereby questioning the possibility of genuine social mobility in Victorian society.

In discussing these findings, it becomes evident that childhood operates as a narrative strategy through which writers translate abstract social problems into personal and emotionally resonant experiences. The vulnerability of child characters intensifies the ethical force of social critique, making inequality visible and morally urgent. This supports the view that nineteenth-century English literature functioned not only as artistic expression but also as a form of social commentary and implicit advocacy for reform.

Furthermore, the discussion reveals that the literary construction of childhood contributed to broader cultural debates about responsibility, morality, and social

¹⁰¹ Hardy, T. *Tess of the d’Urbervilles*. London: Macmillan, 1998. 508 p.

justice. By exposing the consequences of poverty and exploitation on children, authors challenged dominant ideologies that justified inequality as natural or inevitable. In this sense, literary representations of childhood played a significant role in shaping public consciousness and fostering empathy toward marginalized social groups.

Overall, the results confirm that childhood in nineteenth-century English literature is a multidimensional concept encompassing social, moral, and ideological meanings. The discussion underscores that representations of childhood serve as a critical lens through which social inequality is examined and contested. These findings reinforce the relevance of literary analysis for understanding historical attitudes toward childhood and highlight the enduring value of Victorian literature in contemporary discussions of social justice.

CONCLUSION

The present study has examined the representation of childhood and social inequality in nineteenth-century English literature, focusing on selected works by Charles Dickens, Charlotte Brontë, Elizabeth Gaskell, and Thomas Hardy. The analysis has demonstrated that childhood occupies a central position in Victorian literary discourse as a powerful means of revealing the structural injustices embedded within social, economic, and institutional frameworks. Far from being portrayed as a protected or idealized stage of life, childhood is depicted as a period marked by vulnerability, deprivation, and social exclusion.

The findings of the study confirm that literary representations of childhood are closely linked to issues of class division and unequal power relations. Through depictions of poverty, child labor, limited access to education, and emotional trauma, nineteenth-century writers expose the mechanisms through which social inequality is reproduced across generations. Childhood suffering is thus shown to be not merely a personal tragedy but a social phenomenon rooted in systemic injustice.

Moreover, the study highlights the diversity of authorial approaches to the theme of childhood. While Dickens emphasizes institutional responsibility and moral reform, Brontë foregrounds the psychological consequences of class-based discrimination. Gaskell presents childhood as a collective experience shaped by industrial capitalism, whereas Hardy underscores the deterministic nature of social origin and the limitations it imposes on individual agency. Despite these differences, all authors share a critical stance toward the social order of their time and use childhood as an effective lens for social critique.

In conclusion, the research underscores the significance of nineteenth-century English literature as a valuable source for understanding historical attitudes toward

childhood and social inequality. The literary construction of childhood not only reflects Victorian social realities but also challenges them by appealing to readers' moral consciousness and empathy. The study affirms that the theme of childhood remains relevant for contemporary literary and cultural studies, as it continues to offer important insights into the enduring problems of inequality, social responsibility, and human dignity.

REFERENCES:

1. Ariès, P. *Centuries of Childhood: A Social History of Family Life*. London: Jonathan Cape, 1962. 447 p.
2. Cunningham, H. *Children and Childhood in Western Society since 1500*. London: Longman, 1995. 304 p.
3. Williams, R. *Culture and Society 1780–1950*. London: Chatto & Windus, 1958. 336 p.
4. Dickens, C. *Oliver Twist*. London: Penguin Classics, 2003. 432 p.
5. Dickens, C. *David Copperfield*. Oxford: Oxford University Press, 2004. 882 p.
6. Brontë, C. *Jane Eyre*. Oxford: Oxford University Press, 2008. 532 p.
7. Gaskell, E. *Mary Barton*. London: Penguin Classics, 2006. 464 p.
8. Hardy, T. *Tess of the d'Urbervilles*. London: Macmillan, 1998. 508 p.

6–9-SINFLARDA “TARBIYA” DARSLARINI INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TASHKIL ETISH

Polvanov Aziz Rajabboevich

Osiyo xalqaro universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada umumta’lim maktablarining 6–9-sinflarida “Tarbiya” fanini o’qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalalari yoritilgan. Tadqiqotda interfaol metodlar, muammoli ta’lim, loyiha asosida o’qitish, klaster, aqliy hujum, keys-stadi hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining tarbiyaviy jarayondagi o’rni tahlil qilinadi. Shuningdek, innovatsion metodlar orqali o’quvchilarda ijtimoiy faollik, ma’naviy-axloqiy kompetensiyalar, tanqidiy va ijodiy fikrlashni shakllantirish imkoniyatlari ko’rsatib beriladi. Maqolada o’qituvchining metodik tayyorgarligi, dars jarayonini loyihalash hamda baholash mexanizmlariga alohida e’tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari “Tarbiya” darslarini samarali va zamonaviy tashkil etishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so’zlar: tarbiya fani, innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, keys-stadi, kompetensiyaviy yondashuv, ma’naviy-axloqiy tarbiya, ijtimoiy faollik, tanqidiy fikrlash, jamoaviy faoliyat, mas’uliyat, ijtimoiy xulq-atvor, ta’lim samaradorligi.

Abstract: This article discusses the use of innovative pedagogical technologies in teaching the subject "Education" in grades 6-9 of secondary schools. The study analyzes the role of interactive methods, problem-based learning, project-based learning, cluster, brainstorming, case studies, and information and communication technologies in the educational process. It also shows the possibilities of forming social activity, spiritual and moral competencies, critical and creative thinking in students through innovative methods. The article pays special attention to the methodological preparation of the teacher, the design of the lesson process, and assessment mechanisms. The results of the study are of practical importance in the effective and modern organization of "Education" lessons.

Keywords: education, innovative pedagogical technologies, interactive methods, case studies, competency-based approach, spiritual and moral education, social activity, critical thinking, teamwork, responsibility, social behavior, educational effectiveness.

KIRISH

Bugungi kunda umumta'lim maktablarida, xususan, 6–9-sinflarda “Tarbiya” fanini o'qitishda zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Jamiyatning tezkor rivojlanishi, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi hamda yosh avloddan ongli, mustaqil va mas'uliyatli shaxs bo'lib shakllanishi talab etilayotgani ta'lim jarayoniga yangi yondashuvlarni tatbiq etishni taqozo etmoqda.

“Tarbiya” darslarining asosiy maqsadi o'quvchilarda ma'naviy-axloqiy fazilatlarni shakllantirish, ijtimoiy faollikni rivojlantirish hamda hayotiy vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat. Mazkur vazifalarni samarali amalga oshirishda an'anaviy, faqat ma'ruza va tushuntirishga asoslangan dars shakllari yetarli natija bermaydi. Aksariyat hollarda bunday darslarda o'quvchi passiv tinglovchi sifatida qolib, tarbiyaviy mazmun chuqur anglanmaydi.

Shu bois “Tarbiya” fanini o'qitishda o'quvchi shaxsiga yo'naltirilgan, faol va interfaol ta'lim metodlaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsion pedagogik texnologiyalar, jumladan, keys-stadi metodi o'quvchilarni real hayotiy vaziyatlar asosida fikrlashga, muammolarni tahlil qilishga va ijtimoiy xulq-atvorni ongli ravishda shakllantirishga xizmat qiladi.

Keys-stadi texnologiyasi o'quvchilarga ma'naviy-axloqiy, ijtimoiy va tarbiyaviy muammolarni modellashtirilgan yoki real vaziyatlar orqali o'rganish imkonini beradi. Ushbu metod yordamida o'quvchilar oilada, maktabda, jamiyatda uchraydigan muammoli holatlarni muhokama qiladi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlaydi hamda ijtimoiy jihatdan maqbul yechimlarni ishlab chiqadi. Natijada o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, muloqotga kirishish va mas'uliyatli qaror qabul qilish kompetensiyalari rivojlanadi[1].

Innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan “Tarbiya” darslari o'quvchilarning bilimlarini yaxlit o'zlashtirishiga, ularning shaxsiy tajribasi bilan bog'lashiga hamda tarbiyaviy mazmunni ongli ravishda qabul qilishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, keys-stadi metodidan foydalanish o'quvchilarni kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy vaziyatlarga tayyorlash, hayotiy muammolarni hal etishga o'rgatish nuqtayi nazaridan muhim pedagogik ahamiyatga ega.

METOD VA METODOLOGIYA

Mazkur tadqiqotda 6–9-sinflarda “Tarbiya” darslarini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish jarayoni ilmiy-metodik jihatdan o'rganildi. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy pedagogika fanining kompetensiyaviy, shaxsga yo'naltirilgan va faoliyatga asoslangan yondashuvlariga tayangan holda ishlab

chiqildi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy rivoji, ijtimoiy faolligi va mustaqil fikrlash kompetensiyalarini shakllantirishga yo'naltirilgan.

Tadqiqot jarayonida quyidagi ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalanildi: pedagogik kuzatuv, tahlil va sintez, taqqoslash, umumlashtirish, modellashtirish hamda pedagogik tajriba-sinov metodlari. Shuningdek, "Tarbiya" darslarida qo'llaniladigan innovatsion metodlarning samaradorligini aniqlash maqsadida keys-stadi, interfaol muhokama, guruhli ishlash, rolli o'yinlar va refleksiya mashg'ulotlari asosida tashkil etilgan dars jarayonlari tahlil qilindi.

Empirik tadqiqot bosqichida umumta'lim maktablarining 6–9-sinflarida olib borilgan dars mashg'ulotlari kuzatildi hamda keys-stadi metodiga asoslangan amaliy vaziyatlar o'quvchilarning ijtimoiy xulq-atvori va mas'uliyat darajasiga ta'siri nuqtayi nazaridan o'rganildi. Tadqiqotda o'quvchilarning faol ishtiroki, muammoli vaziyatlarga munosabati va qaror qabul qilish jarayoni sifat jihatdan tahlil qilindi. Olingan natijalar an'anaviy dars shakllari bilan taqqoslanib, innovatsion pedagogik texnologiyalarning afzalliklari aniqlashtirildi.

Metodologik jihatdan tadqiqotda tizimli yondashuv asosida "Tarbiya" fanining mazmuni, dars jarayonini loyihalash va baholash mexanizmlari o'zaro bog'liq holda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalarini ishonchli va asosli qilish maqsadida davlat ta'lim standartlari, namunaviy o'quv dasturlari hamda pedagogika sohasidagi ilmiy manbalar tahlil qilindi. Ushbu metod va metodologiyalar majmuasi "Tarbiya" darslarini innovatsion asosda tashkil etishning samarali modelini ishlab chiqishga xizmat qildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Keys-stadi metodiga berilgan zamonaviy ta'riflardan biri uni mustaqil **tadqiqot strategiyasi** sifatida talqin etilishidir. Keys-stadi bir yoki bir nechta aniq vaziyatlarni chuqur o'rganishga asoslanib, turli manbalardan olingan dalillarni tahlil qilish, mavjud nazariy yondashuvlarni amaliy holatlar bilan bog'lash imkonini beradi. Ushbu metod statistik tadqiqotlardan farqli ravishda hodisani tabiiy sharoitda, uning sabab-oqibat bog'liqligi bilan o'rganishga yo'naltirilganligi bilan ajralib turadi.

Ta'lim jarayonida keys-stadi metodidan foydalanish o'quvchilarning real hayotiy vaziyatlar asosida fikrlashini, muammoli holatlarni anglashini va ijtimoiy jihatdan to'g'ri xulosa chiqarishini ta'minlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, keys-stadi texnologiyasi o'quvchilarning nafaqat bilim darajasini, balki ularning shaxsiy, axloqiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Lamnekning fikricha, keys-stadi tadqiqotli yondashuv bo'lib, aniq ma'lumotlar olish texnikalari bilan metodologik paradigmalar oralig'ida joylashgan.

Bugungi kunda “Tarbiya” fanini o‘qitishda keys-stadi metodidan foydalanish tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Mazkur fan mazmunining hayotiyligi va amaliy yo‘naltirilganligi ushbu metodni qo‘llash uchun qulay shart-sharoit yaratadi[2].

“TARBIYA” DARSLARIDA KEYS-STADI TOPSHIRIQLARINING TURLARI

6–9-sinflarda “Tarbiya” fanida qo‘llaniladigan keys-stadi topshiriqlari quyidagi turlarga bo‘linadi:

1. Amaliy keyslar

O‘quvchilarning kundalik hayotida uchraydigan axloqiy, ijtimoiy va tarbiyaviy vaziyatlarga asoslanadi. Ushbu keyslar orqali o‘quvchilar muammoni tahlil qiladi, muqobil yechimlarni taqqoslaydi va eng maqbul qarorni tanlaydi.

2. O‘rgatuvchi (ta’limiy) keyslar

Tarbiyaviy mavzular bo‘yicha modellashtirilgan o‘quv vaziyatlarini o‘z ichiga oladi. Bunda muammo bir necha kichik masalalarga ajratilib, o‘quvchilar tomonidan bosqichma-bosqich hal etiladi.

3. Tadqiqotga yo‘naltirilgan keyslar

O‘quvchilarda mustaqil izlanish, tahlil va umumlashtirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur keyslar ma’lumotlarning to‘liq bo‘lmagan holatida berilib, o‘quvchilarni mantiqiy xulosa chiqarishga undaydi.

AMALIY KEYS NAMUNASI

Mavzu: Mas’uliyat va ijtimoiy xulq-atvor

Keysning asosiy maqsadi:

6–9-sinf o‘quvchilarida mas’uliyat, jamoaga hurmat va ijtimoiy xulq-atvor madaniyatini shakllantirish, hayotiy vaziyatlar orqali to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish.

O‘quv faoliyatidan kutiladigan natijalar:

- o‘quvchilarda mas’uliyat tushunchasi haqida bilim hosil qilish;
- ijtimoiy vaziyatlarda to‘g‘ri xulosa chiqarish ko‘nikmasini shakllantirish;
- muloqot va hamkorlik madaniyatini rivojlantirish;
- tanqidiy va mustaqil fikrlashni rivojlantirish.

O‘quvchi bilishi kerak:

- jamoadagi xulq-atvor qoidalari;
- mas’uliyatli va mas’uliyatsiz xatti-harakatlarning oqibatlari;
- ijtimoiy muammolarni hal etish usullari.

O‘quvchi amalga oshirishi kerak:

- vaziyat mazmunini mustaqil o‘rganish;

- muammoning mohiyatini aniqlash;
- muqobil yechimlarni taklif etish;
- tanqidiy tahlil asosida xulosa chiqarish;
- o'z nuqtai nazarini asoslab berish.

O'quvchi ega bo'lishi kerak:

- kommunikativ ko'nikmalarga;
- jamoada ishlash malakasiga;
- muammoli vaziyatlarni tahlil qilish kompetensiyasiga;
- taqdimot va fikr bildirish ko'nikmalariga.

Keys obyekti: umumta'lim maktabining 7-sinf o'quvchilari.

Keys vaziyati:

Sinfda umumiy topshiriq berildi. Ayrim o'quvchilar topshiriqni bajardi, boshqalari esa mas'uliyatsizlik qilib, jamoa ishiga befarq bo'ldi. Natijada sinf umumiy bahodan past natija oldi.

Keys savollari:

1. Ushbu vaziyatda muammo nimada?
2. Mas'uliyatsizlikning jamoaga ta'siri qanday?
3. Ushbu holatni bartaraf etish uchun qanday choralar ko'rish mumkin?

Mazkur keys vaziyati umumta'lim maktablarida, xususan 7-sinf o'quvchilari orasida uchraydigan muhim ijtimoiy-pedagogik muammoni — jamoaviy faoliyatda shaxsiy mas'uliyatning yetarli darajada shakllanmaganligini aks ettiradi. Umumiy topshiriqni ayrim o'quvchilarning mas'uliyat bilan bajarishi, boshqalarning esa loqayd munosabatda bo'lishi sinf jamoasining umumiy natijasiga salbiy ta'sir ko'rsatgan[3]. Ushbu holat o'quvchilarda jamoaviy ishning mohiyati, o'zaro bog'liqlik va individual harakatlarning umumiy natijaga ta'siri yetarlicha anglanmaganini ko'rsatadi. Mas'uliyatsizlik jamoada ishonch muhitini zaiflashtiradi, adolatsizlik hissini yuzaga keltiradi va mas'uliyatli o'quvchilarning faolligini pasaytirishi mumkin. Pedagogik nuqtayi nazardan, bunday vaziyatlar o'quvchilarning ijtimoiy tajribasi va jamoada ishlash madaniyatini shakllantirish zaruratini yana bir bor tasdiqlaydi hamda "Tarbiya" fanining amaliy ahamiyatini kuchaytiradi.

Mazkur muammoni bartaraf etishda keys-stadi metodining imkoniyatlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu metod orqali o'quvchilar real hayotga yaqin vaziyatlarni tahlil qiladi, muqobil yechimlarni taklif etadi va ongli xulosa chiqarishga o'rganadi. Jamoaviy ishlarni baholashda individual hissani ham inobatga olish, rolli o'yinlar, guruhli muhokamalar va refleksiya mashg'ulotlaridan foydalanish o'quvchilarda mas'uliyat, hamkorlik va ijtimoiy faollikni rivojlantiradi. Keys-stadi texnologiyasi "Tarbiya" darslarida nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlar bilan uyg'unlashtirib,

mas'uliyat tushunchasini hayotiy ehtiyoj sifatida anglashga xizmat qiladi[4]. Natijada o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat va ongli qaror qabul qilish kompetensiyalari shakllanib, ularning barkamol shaxs sifatida kamol topishiga mustahkam pedagogik zamin yaratiladi.

XULOSA

Maqolada ko'rib chiqilgan keys-stadi texnologiyasi 6–9-sinflarda “Tarbiya” darslarini innovatsion asosda tashkil etishda samarali pedagogik vosita ekanligi bilan ahamiyatlidir. Ushbu metod o'quvchilarning faolligini oshiradi, tarbiyaviy mazmunni hayotiy vaziyatlar bilan bog'laydi va shaxsiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Keys-stadi metodidan tizimli foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat va ongli qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Слостёнин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика : учеб. пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. — М. : Академия, 2013. — 608 с.
2. Полат Е.С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования : учеб. пособие для студ. пед. вузов. — М. : Академия, 2010. — 272 с.
3. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. — М. : Высшая школа, 2006. — 207 с.
4. Yuldashev J.G'., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiyalar asoslari. — Toshkent : O'qituvchi, 2015. — 240 b.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA VAQT KATEGORIYALARINING TARJIMADA IFODALANISHI

Murodillayeva Zarina Oybek qizi

Alfraganus universiteti Filologiya fakulteti

Lingvistika (ingliz tili) yo‘nalishi talabasi

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek tillarida vaqt kategoriyalarining tarjima jarayonidagi ifodalanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Vaqt kategoriyasi til tizimida muhim grammatik va semantik kategoriya bo‘lib, u voqelikning zamon jihatdan tashkil etilishini aks ettiradi. Tadqiqotda ingliz tilidagi zamon va aspekt shakllarining o‘zbek tiliga tarjimada qanday berilishi, shuningdek, ikki til o‘rtasidagi strukturaviy va funksional tafovutlar tarjima jarayoniga ta’siri yoritiladi. Misollar asosida vaqt kategoriyalarining kontekstga bog‘liq talqini va tarjima ekvivalentlarini tanlash masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik va tarjima nazariyasi uchun ilmiy ahamiyatga ega.*

Kalit so‘zlar: *vaqt kategoriyasi, zamon va aspekt, tarjima jarayoni, grammatik ekvivalentlik, ingliz tili, o‘zbek tili.*

Аннотация: *В данной статье анализируются особенности выражения категорий времени в процессе перевода между английским и узбекским языками. Категория времени является одной из ключевых грамматических и семантических категорий языка, отражающей временную организацию объективной реальности. В исследовании рассматриваются способы передачи временных и аспектуальных форм английского языка в узбекском переводе, а также влияние структурных и функциональных различий двух языков на переводческий процесс. На основе примеров анализируется контекстуальная интерпретация категорий времени и проблемы выбора переводческих эквивалентов. Результаты исследования представляют интерес для сравнительного языкознания и теории перевода.*

Ключевые слова: *категория времени, время и аспект, переводческий процесс, грамматическая эквивалентность, английский язык, узбекский язык.*

Abstract: *This article examines the representation of time categories in the process of translation between English and Uzbek. Time as a linguistic category plays a crucial grammatical and semantic role in structuring reality in language. The study focuses on the ways English tense and aspect forms are rendered in Uzbek translation, as well as on the impact of structural and functional differences between*

the two languages on the translation process. Based on contextual examples, the article analyzes the interpretation of time categories and the selection of appropriate translation equivalents. The findings of the research are relevant to the fields of comparative linguistics and translation studies.

Key words: *time category, tense and aspect, translation process, grammatical equivalence, English language, Uzbek language*

KIRISH

Vaqt kategoriyasi tilshunoslikda inson tafakkurining voqelikni idrok etish va uni nutqda ifodalash jarayonidagi markaziy tushunchalardan biridir¹⁰². Har bir tilda vaqt tushunchasi o'ziga xos grammatik, semantik va pragmatik vositalar orqali aks ettiriladi. Ingliz va o'zbek tillari tipologik jihatdan turlicha bo'lgani sababli, vaqt kategoriyasining realizatsiyasi ham farq qiladi¹⁰³.

Ingliz tilida vaqt kategoriyasi rivojlangan zamon-aspekt tizimi orqali aniq va ko'p qirrali ifodalanadi. Hozirgi, o'tgan va kelasi zamonlarning turli aspekt shakllari harakatning davomiyligi, tugallanganligi va natijaviyligini belgilash imkonini beradi¹⁰⁴. O'zbek tilida esa vaqt ma'nolari asosan fe'l zamon shakllari, qo'shimchalar va kontekstual vositalar orqali ifodalanadi, aspektual va natijaviy ma'nolar ko'pincha leksik va kontekstual vositalar yordamida aniqlanadi¹⁰⁵.

Tarjima jarayonida ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi tipologik tafovutlar vaqt kategoriyalarini adekvat ifodalashni qiyinlashtiradi. Shu sababli, tarjimonda grammatik, semantik va pragmatik ekvivalentlikni saqlash muhim ahamiyat kasb etadi¹⁰⁶.

Mazkur maqolaning maqsadi ingliz va o'zbek tillarida vaqt kategoriyalarining ifodalanish xususiyatlarini tahlil qilish, ularni tarjimada qanday moslashtirish masalalarini aniqlash hamda tarjima jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni o'rganishdan iborat. Maqola qiyosiy-tahliliy metod asosida yozilgan bo'lib, badiiy va ilmiy matnlar misolida ingliz va o'zbek tillaridagi vaqt kategoriyalarining realizatsiyasi va ularning tarjimadagi ekvivalentligi ko'rib chiqiladi.

Nazariy asoslar

Vaqt kategoriyasi tilshunoslikda insonning voqelikni idrok etish va uni nutq orqali ifodalash jarayonini aks ettiruvchi asosiy kognitiv va grammatik

¹⁰² Lyons J. *Semantics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

¹⁰³ Comrie B. *Tense*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

¹⁰⁴ Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – London: Longman, 1985.

¹⁰⁵ Hojiyev A. *O'zbek tili grammatikasi*. – Toshkent: Fan, 2002.

¹⁰⁶ Nida E. *Toward a Science of Translating*. – Leiden: Brill, 1964.

kategoriyalardan biri hisoblanadi¹⁰⁷. Ushbu kategoriya hodisalarning vaqt jihatidan joylashuvi, davomiyligi va ketma-ketligini ifodalash orqali nutq mazmunining aniqligini ta'minlaydi. Zamonaviy tilshunoslikda vaqt kategoriyasi grammatik, semantik va pragmatik jihatlarida tadqiq etilmoqda¹⁰⁸

Zamon va aspekt kategoriyalari vaqt kategoriyasining asosiy tarkibiy qismlari sifatida qaraladi. B. Comrie ta'kidlaganidek, zamon harakatning nutq paytiga nisbatan joylashuvini ifodalasa, aspekt esa harakatning ichki tuzilishini, ya'ni uning davomiyligi, tugallanganligi yoki takroriylikni aks ettiradi. Ushbu yondashuv vaqt kategoriyasini universal lingvistik hodisa sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Ingliz tilida vaqt kategoriyasi rivojlangan zamon-aspekt tizimi orqali ifodalanadi. Ingliz tili zamon shakllarining ko'pligi va ularning aniq grammatik formalari bilan ajralib turadi. Tadqiqotchilar ingliz tilidagi Perfect va Continuous aspektlarining nutqdagi semantik va pragmatik funksiyalarini alohida ta'kidlab, ularning tarjimada adekvat ifodalanishi muhim masala ekanini qayd etadilar¹⁰⁹. Ingliz tilidagi zamon shakllari ko'pincha o'zbek tilidagi bitta zamon shakli yoki kontekstual vositalar orqali tarjima qilinadi¹¹⁰.

O'zbek tilida vaqt kategoriyasi asosan fe'l zamon shakllari bilan bir qatorda leksik va kontekstual vositalar orqali ifodalanadi. O'zbek tilida aspektual ma'nolar ko'pincha grammatik jihatdan qat'iy shakllanmagan bo'lib, ular fe'lning leksik ma'nosi yoki nutq vaziyati orqali aniqlanadi¹¹¹. Bu holat o'zbek tilining agglutinativ tuzilishi bilan bog'liq bo'lib, tarjimada vaqt ma'nolarini moslashtirishni talab qiladi¹¹².

Tarjima nazariyasida vaqt kategoriyalarining ifodalanishi ekvivalentlik muammosi bilan chambarchas bog'liq. E. Nida tarjimada funksional ekvivalentlikka alohida urg'u berib, grammatik shakllardan ko'ra mazmun va ta'sirning saqlanishini ustuvor deb hisoblaydi¹¹³. Shu sababli ingliz va o'zbek tillari o'rtasidagi tipologik tafovutlar tarjimada vaqt kategoriyalarining to'liq formal mos kelmasligiga olib kelishi mumkin.

Bundan tashqari, tarjimada kontekst va pragmatik omil muhim ahamiyat kasb etadi. Vaqt kategoriyasining talqini nutq vaziyati, muallif maqsadi va diskurs turiga

¹⁰⁷ Comrie B. *Tense*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

¹⁰⁸ Crystal D. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. – Oxford: Blackwell, 2008.

¹⁰⁹ Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – London: Longman, 1985.

¹¹⁰ Huddleston R., Pullum G. *The Cambridge Grammar of the English Language*. – Cambridge: CUP, 2002.

¹¹¹ Hojiyev A. *O'zbek tili grammatikasi*. – Toshkent: Fan, 2002.

¹¹² Rahmatullayev Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent: Universitet, 2006.

¹¹³ Nida E. *Toward a Science of Translating*. – Leiden: Brill, 1964.

bog'liq holda o'zgaradi. Shu bois tarjimon vaqt shakllarini tanlashda nafaqat grammatik, balki pragmatik ekvivalentlikni ham hisobga olishi zarur¹¹⁴.

Ingliz tilida vaqt kategoriyalarining ifodalanishi.

Ingliz tilida vaqt kategoriyasi asosan fe'ning zamon va aspekt shakllari orqali ifodalanadi. Ushbu tizim nutqda harakatning qachon sodir bo'lishi bilan bir qatorda uning davomiyligi, tugallanganligi yoki natijaviyligini aniqlash imkonini beradi¹¹⁵. Ingliz tilidagi zamon-aspekt tizimi grammatik jihatdan aniq va qat'iy shakllanganligi bilan boshqa tillardan farqlanadi.

Ingliz tilida uch asosiy zamon mavjud: **o'tgan zamon (Past)**, **hozirgi zamon (Present)** va **kelasi zamon (Future)**. Ushbu zamonlar turli aspekt shakllari bilan qo'llanilib, nutqda murakkab vaqt ma'nolarini ifodalaydi¹¹⁶.

Hozirgi zamon shakllari

Present Simple odatda umumiy haqiqatlar, takroriy harakatlar va doimiy holatlarni ifodalash uchun qo'llaniladi:

- *She works at a university.*
- *The sun rises in the east.*

Present Continuous esa nutq paytida sodir bo'layotgan yoki vaqtinchalik harakatlarni ifodalaydi:

- *She is working on her dissertation now.*
- *They are discussing the problem.*

Ushbu ikki shakl o'rtasidagi farq tarjimada ko'pincha kontekst orqali beriladi, chunki o'zbek tilida hozirgi zamon ma'nolari bitta zamon shakli bilan ifodalanishi mumkin¹¹⁷.

O'tgan zamon shakllari

Past Simple o'tmishda aniq bir vaqtda sodir bo'lgan va tugallangan harakatlarni ifodalaydi:

- *He graduated in 2020.*
- *They met during the conference.*

Past Continuous o'tmishda ma'lum bir paytda davom etayotgan harakatni ko'rsatadi:

- *She was reading when I entered the room.*

Bu shakl ko'pincha boshqa bir harakat bilan parallel yoki fon vazifasini bajaruvchi holatni ifodalaydi¹¹⁸.

¹¹⁴ Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. – London: Routledge, 1992.

¹¹⁵ Comrie B. *Tense*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

¹¹⁶ Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – London: Longman, 1985.

¹¹⁷ Huddleston R., Pullum G. *The Cambridge Grammar of the English Language*. – Cambridge: CUP, 2002.

¹¹⁸ Leech G. *Meaning and the English Verb*. – London: Longman, 2004.

Perfect aspekt

Present Perfect o'tgan harakatning hozirgi payt bilan bog'liqligini ifodalaydi:

- *I have finished my article.*
- *She has already translated the text.*

Past Perfect o'tmishdagi boshqa bir harakatdan oldin sodir bo'lgan harakatni bildiradi:

- *They had completed the task before the deadline.*

Perfect aspekt tarjimada ko'pincha natijaviylik yoki ketma-ketlik ma'nolari orqali ifodalanadi¹¹⁹.

Future zamon shakllari

Kelasi zamon ingliz tilida turli vositalar yordamida ifodalanadi: **will, going to**, shuningdek, hozirgi zamon shakllari orqali:

- *She will submit the paper tomorrow.*
- *They are going to start the project next week.*
- *The conference starts on Monday.*

Bu holat ingliz tilida vaqt kategoriyasining kontekstga bog'liq ravishda ifodalanishini ko'rsatadi¹²⁰.

Perfect Continuous shakllari

Present Perfect Continuous harakatning o'tmishda boshlangan va hozirgacha davom etayotganligini ifodalaydi:

- *She has been working on this topic for two years.*

Ushbu shakl o'zbek tiliga tarjimada ko'pincha davomiylikni bildiruvchi leksik vositalar yordamida beriladi¹²¹.

Umuman olganda, ingliz tilidagi zamon va aspekt shakllari vaqt kategoriyasini aniq va ko'p qirrali ifodalash imkonini beradi. Biroq ushbu tizimning murakkabligi tarjima jarayonida grammatik va semantik moslashtirishni talab qiladi.

Tarjima jarayonida vaqt kategoriyalarining ifodalanishi

Ingliz va o'zbek tillari tipologik jihatdan farq qilgani sababli, vaqt kategoriyalarining tarjimada ifodalanishi murakkablikka ega bo'ladi¹²². Tarjimon harakatning zamoniyl joylashuvi, davomiyligi va natijaviyligini to'g'ri aks ettirish uchun grammatik va semantik vositalarni birgalikda hisobga olishi zarur¹²³.

Hozirgi zamonni tarjima qilish

¹¹⁹ Lyons J. *Semantics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

¹²⁰ Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. – Cambridge: CUP, 2003.

¹²¹ Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. – London: Routledge, 1992.

¹²² Comrie B. *Tense*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

¹²³ Nida E. *Toward a Science of Translating*. – Leiden: Brill, 1964.

Ingliz tilidagi **Present Simple** va **Present Continuous** shakllari o‘zbek tiliga kontekstga qarab turli usullar bilan tarjima qilinadi¹²⁴:

- *She writes articles every month.* → *U har oy maqola yozadi.*
- *She is writing an article now.* → *U hozir maqola yozmoqda.*

Bu misollarda o‘zbek tarjimasi grammatik jihatdan soddalashtirilgan, ammo vaqt va davomiylik ma’nosi kontekst orqali aniq saqlanadi.

O‘tgan zamonni tarjima qilish

Past Simple va **Past Continuous** ingliz tilida aniq vaqt bilan bog‘langan harakatlarni ifodalaydi, o‘zbek tilida esa qo‘shimcha vaqt so‘zlari yoki fe‘l qo‘shimchalari yordamida beriladi¹²⁵:

- *He finished the translation yesterday.* → *U tarjimani kecha tugatdi.*
- *He was translating the text when the editor called.* → *Tahrirchi qo‘ng‘iroq qilganida u matnni tarjima qilayotgan edi.*

Past Continuous shakli o‘zbek tiliga ko‘pincha **-ayotgan edi** konstruktsiyasi bilan tarjima qilinadi, bu esa harakatning davomiyligini aks ettiradi.

Perfect va Perfect Continuous aspektlarini tarjima qilish

Present Perfect va **Past Perfect** ingliz tilida natijaviylik yoki o‘tmish-hozirgi bog‘lanishlarni ifodalaydi. O‘zbek tilida esa ko‘pincha kontekstual yoki leksik vositalar yordamida beriladi¹²⁶:

- *I have finished my article.* → *Men maqolani yozib bo‘ldim.*
- *They had completed the project before the deadline.* → *Ular loyihani belgilangan muddatdan oldin tugatishgan edi.*
- *She has been working on this topic for two years.* → *U ushbu mavzu ustida ikki yildan beri ishlayapti.*

Bu misollar ko‘rsatadiki, ingliz tilidagi aspektual nozikliklar o‘zbek tarjimasida grammatik moslashuv va kontekstual vositalar orqali saqlanadi.

Qiyosiy tahlil va tarjimada yuzaga keladigan muammolar

Tarjima jarayonida uch asosiy qiyinchilik mavjud:

1. **Aspektual noziklikni saqlash** – Ingliz tilidagi **Continuous** va **Perfect** aspektlarini o‘zbek tilida to‘liq aks ettirish qiyin.
2. **Natijaviylik va davomiylik** – Ingliz tilidagi Present Perfect yoki Present Perfect Continuous ko‘pincha o‘zbek tilida **-ib bo‘ldim**, **-ayapti** kabi konstruktsiyalar bilan beriladi.

¹²⁴ Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – London: Longman, 1985.

¹²⁵ Huddleston R., Pullum G. *The Cambridge Grammar of the English Language*. – Cambridge: CUP, 2002.

¹²⁶ Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. – London: Routledge, 1992.

3. **Tipologik tafovut** – Ingliz tilidagi qat’iy zamon-aspekt tizimi bilan o‘zbek tilining kontekstga bog‘liq tizimi o‘rtasidagi farq tarjima jarayonida ekvivalentlikni ta’minlashni murakkablashtiradi¹²⁷.

Shu sababli tarjimonda grammatik ekvivalentlikdan tashqari **semantik va pragmatik ekvivalentlik**ni hisobga olish muhimdir. Tarjimon harakatning vaqtiy xususiyatini, nutq maqsadini va kontekstni hisobga olgan holda turli shakllarni moslashtiradi¹²⁸.

XULOSA

Mazkur maqola ingliz va o‘zbek tillarida vaqt kategoriyalarining ifodalanishi va tarjimada berilishi masalasini qiyosiy-tahliliy nuqtai nazardan yoritdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, vaqt kategoriyasi har ikki tilda universal kognitiv birlik sifatida mavjud bo‘lsa-da, uning grammatik, semantik va pragmatik realizatsiyasi sezilarli farq qiladi¹²⁹.

Ingliz tilida vaqt kategoriyasi zamon va aspekt tizimi orqali murakkab va ko‘p qirrali ifodalanadi. U uch asosiy zamon – hozirgi (Present), o‘tgan (Past) va kelasi (Future) – orqali namoyon bo‘lib, har bir zamon turli aspekt shakllari bilan qo‘llaniladi¹³⁰. Shu bilan birga, **Simple, Continuous, Perfect** va **Perfect Continuous** shakllari harakatning davomiyligi, tugallanganligi, natijaviyligi va voqelik bilan bog‘liqligini aniq belgilaydi. Ingliz tilidagi Perfect aspektlari, xususan, o‘tgan harakatning hozirgi holat bilan bog‘liqligini ifodalaydi, Continuous shakllar esa harakatning davomiy yoki fon xususiyatini ta’kidlaydi¹³¹.

O‘zbek tilida vaqt kategoriyasi asosan fe’l zamon shakllari, qo‘shimchalar va kontekstual vositalar orqali ifodalanadi. Vaqt ma’nolarining aksariyati grammatik shakllar bilan emas, balki kontekst, leksik vositalar yoki fe’lning semantik xususiyatlari orqali aniqlanadi¹³². Masalan, o‘tgan zamon shakllari **-di, -gan edi**, davomiy harakatni ifodalovchi shakllar esa **-moqda, -ayapti** qo‘shimchalari orqali beriladi. Shu sababli ingliz tilidagi zamon-aspekt tizimi bilan o‘zbek tilining kontekstual tizimi o‘rtasidagi tafovut tarjimada yuzaga keladigan asosiy qiyinchiliklardan biridir¹³³.

Tarjima jarayonida uch asosiy masala aniqlanadi:

¹²⁷ Leech G. *Meaning and the English Verb*. – London: Longman, 2004.

¹²⁸ Hojiyev A. *O‘zbek tili grammatikasi*. – Toshkent: Fan, 2002.

¹²⁹ Comrie B. *Tense*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

¹³⁰ Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – London: Longman, 1985.

¹³¹ Leech G. *Meaning and the English Verb*. – London: Longman, 2004.

¹³² Hojiyev A. *O‘zbek tili grammatikasi*. – Toshkent: Fan, 2002.

¹³³ Huddleston R., Pullum G. *The Cambridge Grammar of the English Language*. – Cambridge: CUP, 2002.

1. **Grammatik ekvivalentlikni saqlash** – ingliz tilidagi zamon va aspekt shakllarini o‘zbek tiliga moslashtirishda grammatik noaniqlik yuzaga kelishi mumkin.
2. **Semantik va pragmatik ekvivalentlikni ta’minlash** – Perfect va Continuous aspektlarini tarjimada to‘liq ifodalash uchun kontekst va pragmatik ma’nolarni hisobga olish talab etiladi.
3. **Tipologik tafovutni yengish** – Ingliz tilidagi qat’iy zamon-aspekt tizimi bilan o‘zbek tilining moslashuvchan va kontekstga bog‘liq tizimi o‘rtasidagi farq tarjima jarayonida ekvivalent shakllarni topishda muhim rol o‘ynaydi¹³⁴.

Amaliy misollar ko‘rsatdiki, ingliz tilidagi Present Perfect yoki Present Perfect Continuous shakllari o‘zbek tiliga **-ib bo‘lgan, -ayapti** yoki kontekstual vositalar orqali beriladi, bu esa tarjimonda vaqt va davomiylikni to‘liq aks ettirish imkonini beradi¹³⁵. Shu bilan birga, tarjimada faqat grammatik moslik emas, balki voqelikning vaqtiiy jihati, nutq maqsadi va kontekstni hisobga olish muhimdir.

Shu asosda maqola xulosasini quyidagicha umumlashtirish mumkin: ingliz va o‘zbek tillaridagi vaqt kategoriyalarining realizatsiyasi tipologik, grammatik va pragmatik jihatdan farq qiladi, va ushbu farqlar tarjimada vaqt ma’nolarini adekvat ifodalash uchun tarjimondan chuqur lingvistik bilim va kontekstual tahlilni talab qiladi. Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik va tarjima nazariyasi sohalari uchun ilmiy ahamiyatga ega bo‘lib, u tarjimada vaqt kategoriyalarini aniqlash va mos ekvivalent shakllarni tanlashda amaliy qo‘llanilishi mumkin.

Shuningdek, ushbu tadqiqot **tarjima jarayonidagi metodik tavsiyalar** ishlab chiqishga ham imkon beradi, chunki ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi zamon-aspekt tafovutlarini hisobga olgan holda tarjima strategiyalarini belgilash mumkin. Bu esa tarjimonlarga, ayniqsa ilmiy va badiiy matnlarni tarjima qilishda, vaqt kategoriyalarining to‘g‘ri aks etishini ta’minlashda yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Comrie B. *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. 276 p.
2. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman, 1985. 1779 p.
3. Huddleston R., Pullum G. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 1824 p.
4. Lyons J. *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1977. 746 p.
5. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 386 p.
6. Leech G. *Meaning and the English Verb*. London: Longman, 2004. 384 p.

¹³⁴ Nida E. *Toward a Science of Translating*. – Leiden: Brill, 1964.

¹³⁵ Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. – London: Routledge, 1992.

7. Hojiyev A. *O'zbek tili grammatikasi*. Toshkent: Fan, 2002. 312 p.
8. Rahmatullayev Sh. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. Toshkent: Universitet, 2006. 240 p.
9. Nida E. *Toward a Science of Translating*. Leiden: Brill, 1964. 252 p.
10. Baker M. *In Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge, 1992. 240 p.

COMPARATIVE ANALYSIS OF FEMINIST EXPRESSIVE DEVICES IN ENGLISH AND UZBEK

Abdulkhayeva Charos Bakhrom kizi

Faculty of philology in Alfraganus university

Linguistics (English) student

Abstract: *This article presents a comparative linguistic analysis of feminist expressive devices in English and Uzbek. Drawing on the theoretical frameworks of feminist linguistics, critical discourse analysis, and sociolinguistics, the study investigates how feminist ideas, gender ideology, and women's agency are linguistically constructed in two typologically and culturally distinct languages. The research focuses on lexical, grammatical, stylistic, and pragmatic levels of language use. The analysis is based on selected literary texts, media discourse, and public feminist narratives. The findings reveal that English feminist discourse is characterized by explicit lexical innovation and direct ideological positioning, whereas Uzbek feminist expression tends to be more implicit, culturally mediated, and pragmatically nuanced. Despite these differences, both languages employ expressive devices aimed at challenging gender stereotypes and promoting gender equality. The study contributes to comparative gender linguistics and provides insights relevant to translation studies and intercultural communication.*

Keywords: *feminist linguistics, expressive devices, gender discourse, comparative analysis, English, Uzbek.*

Annotatsiya: *Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillarida "feministik ifoda" vositalarning qiyosiy lingvistik tahlili amalga oshiriladi. Tadqiqot feministik lingvistika, tanqidiy diskurs tahlili va sotsiolingvistika nazariy asoslariga tayangan holda, ikki tipologik va madaniy jihatdan farqlanuvchi til doirasida feministik g'oyalar, gender mafkurasi hamda ayollarning ijtimoiy faolligi va subyektivligi qanday lingvistik vositalar orqali ifodalanishini o'rganadi. Tadqiqot leksik, grammatik, stilistik va pragmatik darajalarda olib boriladi. Tahlil badiiy matnlar, ommaviy axborot vositalari materiallari hamda ommaviy feministik nutqlar asosida amalga oshirilgan. Natijalar ingliz tilidagi feministik diskursning ochiq leksik innovatsiyalar va bevosita mafkuraviy pozitsiyalash bilan tavsiflanishini, o'zbek tilidagi feministik ifoda esa ko'proq yashirin, madaniy jihatdan vositalangan va pragmatik noziklikka ega ekanini ko'rsatadi. Ushbu farqlarga qaramay, har ikkala tilda ham gender stereotiplarini inkor etish va gender tengligini targ'ib etishga qaratilgan ekspressiv vositalar mavjud. Tadqiqot qiyosiy gender lingvistikasi rivojiga*

hissa qo'shadi hamda tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiya uchun muhim ilmiy xulosalarni taqdim etadi.

Kalit so'zlar: *feministik lingvistika, ifoda vositalari, gender diskursi, qiyosiy tahlil, ingliz tili, o'zbek tili.*

Аннотация: В данной статье проводится сравнительный лингвистический анализ феминистских экспрессивных средств в английском и узбекском языках. Опираясь на теоретические положения феминистской лингвистики, критического дискурсивного анализа и социолингвистики, исследование рассматривает способы языковой репрезентации феминистских идей, гендерной идеологии и женской агентности в двух типологически и культурно различных языках. Анализ осуществляется на лексическом, грамматическом, стилистическом и прагматическом уровнях. Эмпирической базой исследования послужили художественные тексты, материалы средств массовой информации и публичные феминистские высказывания. Результаты показывают, что феминистский дискурс в английском языке характеризуется эксплицитными лексическими инновациями и прямой идеологической позицией, тогда как в узбекском языке феминистская экспрессия носит более имплицитный, культурно опосредованный и прагматически тонкий характер. Несмотря на выявленные различия, в обоих языках используются экспрессивные средства, направленные на преодоление гендерных стереотипов и утверждение гендерного равенства. Исследование вносит вклад в развитие сравнительной гендерной лингвистики и представляет интерес для переводоведения и межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: *феминистская лингвистика, экспрессивные средства, гендерный дискурс, сравнительный анализ, английский язык, узбекский язык.*

INTRODUCTION

The category of gender has become one of the central concerns of contemporary linguistic research, particularly within the frameworks of feminist linguistics, critical discourse analysis, and sociolinguistics. Over the past decades, scholars have increasingly recognized that language is not merely a neutral medium for communication, but a powerful social instrument that both reflects and shapes social reality. Through lexical choices, grammatical structures, and discourse strategies, language participates in the construction, reproduction, and legitimation of gender ideologies and power relations within society.

Feminist linguistics, which emerged in the late twentieth century as a response to androcentric bias in linguistic theory and practice, seeks to uncover the ways in which language privileges masculine perspectives while marginalizing or silencing women's experiences. Early feminist linguistic studies focused primarily on identifying sexist language and asymmetries in male and female speech patterns. However, contemporary research has moved beyond deficit-oriented approaches to examine language as a site of resistance, empowerment, and ideological struggle. In this regard, particular attention is paid to the expressive potential of language in articulating feminist meanings and challenging dominant patriarchal norms.

Within this theoretical context, the concept of feminist expressive devices refers to the set of linguistic means through which feminist ideas, gender awareness, and women's social and discursive agency are communicated. These devices operate at multiple levels of language structure, including lexical innovation, grammatical choices, stylistic strategies, and pragmatic mechanisms. Feminist expressive devices enable speakers and writers to foreground women's experiences, contest gender stereotypes, and construct alternative representations of gender relations.

While feminist discourse in English has been extensively explored across various genres such as academic writing, literary texts, media discourse, and political communication feminist expression in the Uzbek language remains relatively under-researched. Existing studies in the Uzbek context have predominantly addressed gender issues from sociological, cultural, or legal perspectives, with limited attention paid to the linguistic realization of feminist ideas. This gap is particularly evident in comparative linguistic research, where English feminist discourse often serves as a reference point, whereas Uzbek data are largely absent from global feminist linguistic discussions.

The relevance of a comparative analysis of English and Uzbek feminist expressive devices is further reinforced by the typological and structural differences between the two languages. English, as an Indo-European language, exhibits grammatical and lexical mechanisms that allow for explicit gender marking and inclusive language reforms. Uzbek, as a Turkic language, lacks grammatical gender, which results in different strategies for expressing gender-related meanings. Consequently, feminist expression in Uzbek tends to rely more heavily on pragmatic inference, contextual interpretation, and culturally embedded discourse practices. These typological distinctions provide a productive ground for examining how feminist meanings are encoded and negotiated in diverse linguistic systems.

Moreover, the socio-cultural contexts in which English and Uzbek feminist discourses emerge differ significantly. English-speaking societies have a long history

of organized feminist movements that have influenced language policy, public discourse, and institutional practices. In contrast, feminist expression in Uzbek society is shaped by traditional values, collective identity, and evolving gender norms, which often favor indirectness and implicit forms of critique. These cultural factors play a crucial role in shaping the expressive strategies available to feminist discourse in each language.

The aim of this article is to conduct a comparative analysis of feminist expressive devices in English and Uzbek in order to identify both universal tendencies and language-specific features in feminist linguistic expression. The study examines how feminist meanings are encoded at lexical, grammatical, stylistic, and pragmatic levels, and how these meanings are influenced by typological, cultural, and ideological factors. By adopting a qualitative comparative approach, the research seeks to contribute to the development of comparative gender linguistics and to expand the empirical base of feminist linguistic studies by incorporating data from an underrepresented language.

Ultimately, this study aims to demonstrate that despite differences in linguistic structure and cultural context, both English and Uzbek possess rich expressive resources for articulating feminist ideas and promoting gender equality. The findings are expected to have theoretical significance for feminist linguistics and practical relevance for translation studies, discourse analysis, and intercultural communication.

Literature Review

Feminist linguistics originated with pioneering works such as Lakoff's *Language and Woman's Place* (1975)¹³⁶, which highlighted gender-based asymmetries in language use. Subsequent scholars, including Spender (1980), Cameron (1992), and Mills (2008), expanded the field by examining sexist language, discourse practices, and power relations. These studies emphasize that language is not neutral but ideologically loaded.

Critical discourse analysis (CDA), particularly in the works of Fairclough (1995)¹³⁷ and van Dijk (2001)¹³⁸, provides methodological tools for examining how power and ideology are embedded in discourse. Feminist CDA combines gender theory with discourse analysis to explore how patriarchal norms are reproduced or contested through language.

Research on English feminist discourse has focused on inclusive language, gender-neutral pronouns, lexical innovation, and narrative strategies of empowerment.

¹³⁶ Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.

¹³⁷ Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.

¹³⁸ Dijk, T. A. (2001). *Critical Discourse Analysis*. In D. Schiffrin et al. (Eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell.

In contrast, studies on Uzbek gender discourse are limited and often concentrate on sociological or cultural aspects rather than linguistic mechanisms. Existing works note that Uzbek, being grammatically gender-neutral, expresses gender distinctions primarily through lexical choice, pragmatics, and discourse context.

This article seeks to bridge this gap by integrating feminist linguistic theory with a comparative analysis of English and Uzbek expressive devices.

Methodology

The present study adopts a qualitative comparative research methodology aimed at identifying and analyzing feminist expressive devices in English and Uzbek from a linguistic and discourse-oriented perspective. The choice of a qualitative approach is обусловлено the interpretative nature of feminist discourse, which requires close textual analysis and contextual sensitivity rather than quantitative measurement alone. The study is grounded in the principles of feminist linguistics and critical discourse analysis, which view language as a socially situated practice shaped by power relations and ideological structures.

The empirical data for the research are drawn from a range of authentic textual sources in both languages. These include selected contemporary literary works, opinion articles and analytical pieces from print and online media, as well as public speeches, interviews, and feminist narratives available in digital platforms. The selection of texts was guided by their thematic relevance to gender issues, women's rights, and feminist perspectives. Particular attention was paid to texts that explicitly or implicitly articulate resistance to gender stereotypes or foreground women's experiences and agency.

The analysis is conducted across four interconnected linguistic levels: lexical, grammatical, stylistic, and pragmatic. At each level, specific expressive devices are identified and examined in relation to their communicative function and ideological implications. The comparative method is employed to highlight similarities and differences between English and Uzbek feminist expression, allowing for the identification of both universal feminist strategies and language-specific realizations.

In addition, contextual analysis plays a crucial role in the methodology. Feminist expressive devices are interpreted within their broader socio-cultural and ideological contexts, taking into account historical background, cultural norms, and prevailing gender ideologies in English-speaking and Uzbek-speaking societies. This approach ensures that linguistic forms are not analyzed in isolation, but as part of dynamic discourse practices.

The reliability of the analysis is enhanced through triangulation, combining insights from feminist theory, discourse analysis, and sociolinguistics. Rather than

aiming at generalization, the study seeks to provide an in-depth understanding of how feminist meanings are constructed and negotiated in different linguistic systems. Such a methodology is particularly suitable for comparative gender linguistics, where the focus lies on interpretative depth and cross-cultural insight.

Feminist Expressive Devices at the Lexical Level

At the lexical level, feminist expressive devices constitute one of the most visible and ideologically charged means of articulating feminist meanings. Lexical choice plays a crucial role in shaping how gender relations are represented, evaluated, and contested in discourse. Feminist lexical strategies often involve the deliberate selection, modification, or creation of words that challenge androcentric norms and promote gender-inclusive perspectives.

In English feminist discourse, lexical innovation is a prominent feature. The introduction and widespread use of gender-neutral and gender-inclusive terms, such as *chairperson*, *firefighter*, and *spokesperson*, reflect an explicit effort to eliminate male-oriented professional titles. Similarly, the adoption of the singular pronoun *they* as a gender-neutral alternative has become a significant marker of inclusive feminist language. These lexical changes are not merely stylistic, but ideological, as they aim to reshape social perceptions of gender roles and professional identities.

Another important lexical strategy in English feminist discourse is the creation of feminist neologisms that name previously unarticulated social phenomena. Terms such as *glass ceiling*, *mansplaining*, *gender bias*, and *toxic masculinity* function as powerful expressive devices by making structural gender inequalities linguistically visible. By naming these experiences, feminist discourse enables speakers to conceptualize and critique gender-based oppression more effectively.

In contrast, feminist lexical expression in Uzbek demonstrates different tendencies shaped by linguistic structure and cultural norms. Although Uzbek does not possess grammatical gender, gender distinctions and evaluations are encoded lexically through culturally marked words, descriptive expressions, and evaluative adjectives. Feminist meanings are often conveyed through the reinterpretation of existing vocabulary rather than through the creation of new lexical items. Words associated with strength, endurance, dignity, and moral authority are strategically employed to emphasize women's social value and agency.

Moreover, Uzbek feminist discourse frequently relies on metaphorical and symbolic lexical choices rooted in national culture, traditions, and collective memory. Such lexical strategies allow feminist ideas to be expressed in a culturally acceptable and less confrontational manner. Instead of explicit ideological labeling, feminist meanings emerge implicitly through contextual associations and evaluative nuances.

A comparative analysis of English and Uzbek lexical feminist expressive devices reveals a clear contrast between explicitness and implicitness. English feminist discourse tends to foreground gender issues through overt lexical markers and terminological innovation, while Uzbek feminist expression prioritizes subtlety, cultural resonance, and contextual interpretation. Nevertheless, in both languages, lexical choices serve as a crucial means of articulating resistance to gender stereotypes and affirming women's agency.

Grammatical Means of Feminist Expression

Grammatical structures play a significant role in shaping feminist meanings by determining how agency, responsibility, and social roles are linguistically represented. In feminist linguistics, grammar is not viewed as a neutral system, but as a resource that can either reinforce or challenge gender hierarchies (Cameron, 1992¹³⁹; Mills, 2008)¹⁴⁰. Feminist expressive devices at the grammatical level often involve choices related to voice, pronouns, modality, and syntactic emphasis.

In English feminist discourse, one of the most widely discussed grammatical strategies is the rejection of masculine generics. Traditional uses of *he* and *man* as universal references have been increasingly replaced by gender-neutral alternatives, such as *they* or coordinated forms (*he or she*). The growing acceptance of singular *they* reflects broader ideological shifts toward inclusivity and gender awareness (Lakoff, 1975¹⁴¹; Cameron, 2012¹⁴²). This grammatical change allows feminist discourse to avoid male-centered representations and to acknowledge gender diversity.

Another important grammatical device in English feminist texts is the strategic use of the active voice to foreground women's agency. Feminist discourse tends to prefer constructions in which women appear as grammatical subjects performing actions, rather than as passive objects of events. Such choices emphasize autonomy, responsibility, and empowerment, thereby challenging discursive patterns that portray women as passive or dependent (Mills, 2008).

In Uzbek, grammatical feminist expression follows different patterns due to the absence of grammatical gender. While this feature reduces overt gender marking, it does not eliminate gender bias at the discourse level. Feminist meanings are often conveyed through syntactic focus, word order, and modal constructions expressing obligation, possibility, or resistance. For instance, modal verbs and particles may be used to assert women's right to choice and self-determination. Thus, Uzbek feminist

¹³⁹ Cameron, D. (1992). *Feminism and Linguistic Theory*. London: Macmillan.

¹⁴⁰ Mills, S. (2008). *Language and Sexism*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹⁴¹ Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.

¹⁴² Cameron, D. (2012). *Verbal Hygiene*. London: Routledge.

discourse relies more on functional grammar and pragmatic inference than on explicit grammatical reform.

Stylistic Devices in Feminist Discourse

Stylistic expressive devices are central to feminist discourse, as they shape the emotional, evaluative, and persuasive impact of feminist messages. Feminist stylistics examines how literary and rhetorical techniques are employed to construct alternative gender representations and to challenge dominant narratives (Mills, 1995)¹⁴³.

In English feminist discourse, stylistic strategies often include repetition, parallelism, rhetorical questions, and emotionally charged metaphors. These devices serve to foreground inequality, evoke empathy, and mobilize resistance. Feminist texts frequently adopt a confrontational and explicit tone, reflecting the influence of activist traditions within English-speaking feminist movements. Metaphors such as *breaking the glass ceiling* or *silencing women's voices* function as powerful stylistic tools that condense complex social realities into accessible imagery.

Uzbek feminist stylistic expression, by contrast, tends to be more indirect and culturally embedded. Feminist meanings are often conveyed through metaphorical language rooted in folklore, poetry, and traditional imagery. Such stylistic choices allow feminist ideas to be articulated in a socially acceptable manner, minimizing direct confrontation while still questioning gender norms. This stylistic subtlety reflects broader cultural values emphasizing harmony, respect, and collective identity.

Despite these differences, stylistic devices in both languages function as expressive mechanisms that intensify feminist meanings and shape reader interpretation. Style thus emerges as a crucial dimension of feminist linguistic expression.

Pragmatic and Discourse-Level Feminist Devices

At the pragmatic and discourse levels, feminist expressive devices operate through speech acts, conversational strategies, narrative structures, and interactional positioning. Feminist pragmatics focuses on how meaning is negotiated in context and how power relations are enacted through discourse (Holmes, 1995¹⁴⁴; Fairclough, 1995)¹⁴⁵.

English feminist discourse frequently employs direct speech acts of protest, accusation, and self-assertion. These include explicit challenges to discriminatory practices and overt declarations of feminist identity. Such pragmatic strategies align with cultural norms that value individual expression and public debate. Narrative

¹⁴³ Mills, S. (1995). *Feminist Stylistics*. London: Routledge.

¹⁴⁴ Holmes, J. (1995). *Women, Men and Politeness*. London: Longman.

¹⁴⁵ Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.

structures in English feminist texts often foreground personal experience, positioning individual women as authoritative narrators of their own lives.

In Uzbek feminist discourse, pragmatic strategies are more often characterized by indirectness, implicature, and politeness. Feminist critique may be expressed through suggestion, metaphor, or rhetorical understatement rather than direct confrontation. Collective narratives emphasizing family, community, and social responsibility are more common, reflecting culturally specific discourse conventions. Through these pragmatic strategies, feminist meanings are communicated without overt ideological labeling.

The discourse-level analysis reveals that feminist expressive devices are deeply shaped by cultural norms governing communication styles. Both direct and indirect strategies serve feminist purposes, though their effectiveness depends on contextual appropriateness.

Comparative Discussion

The comparative analysis of feminist expressive devices in English and Uzbek highlights both convergence and divergence in feminist linguistic practices. At the lexical and grammatical levels, English feminist discourse demonstrates a higher degree of explicitness and innovation, while Uzbek feminist expression relies more heavily on pragmatic and stylistic subtlety. These differences can be attributed to typological distinctions between the languages as well as to divergent socio-cultural histories of feminist movements.

However, the analysis also reveals shared communicative goals. In both languages, feminist expressive devices aim to challenge gender stereotypes, foreground women's experiences, and construct alternative representations of gender relations. The comparative perspective thus underscores the universality of feminist concerns alongside the cultural specificity of their linguistic realization.

Importantly, the findings demonstrate that the absence of grammatical gender in Uzbek does not imply the absence of feminist linguistic expression. Instead, it necessitates different expressive strategies, highlighting the adaptability and creativity of feminist discourse across languages.

CONCLUSION

This study has provided a comparative linguistic analysis of feminist expressive devices in English and Uzbek, focusing on lexical, grammatical, stylistic, and pragmatic dimensions of language use. The findings confirm that feminist discourse is a dynamic and multifaceted phenomenon shaped by linguistic structure, cultural context, and ideological orientation.

While English feminist discourse is characterized by explicit reform-oriented strategies and lexical innovation, Uzbek feminist expression tends to operate through implicit, culturally mediated, and pragmatically nuanced means. Despite these differences, both languages employ expressive devices that articulate resistance to patriarchal norms and promote gender equality.

The study contributes to comparative gender linguistics by expanding the empirical scope of feminist linguistic research to include Uzbek, an underrepresented language in global scholarship. It also offers practical implications for translation studies, discourse analysis, and intercultural communication, emphasizing the need for cultural and linguistic sensitivity when interpreting feminist texts across languages.

REFERENCES

1. Cameron, D. (1992). *Feminism and Linguistic Theory*. London: Macmillan.
2. Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
3. Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.
4. Mills, S. (2008). *Language and Sexism*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Spender, D. (1980). *Man Made Language*. London: Routledge.
6. van Dijk, T. A. (2001). *Critical Discourse Analysis*. In D. Schiffrin et al. (Eds.), *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell.
7. Cameron, D. (1992). *Feminism and Linguistic Theory*. London: Macmillan.
8. Cameron, D. (2012). *Verbal Hygiene*. London: Routledge.
9. Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
10. Holmes, J. (1995). *Women, Men and Politeness*. London: Longman.
11. Lakoff, R. (1975). *Language and Woman's Place*. New York: Harper & Row.
12. Mills, S. (1995). *Feminist Stylistics*. London: Routledge.
13. Mills, S. (2008). *Language and Sexism*. Cambridge: Cambridge University Press.

«ВЛИЯНИЕ РОДНОГО ЯЗЫКА НА ОСВОЕНИЕ ЯПОНСКОГО: НА ПРИМЕРЕ РУССКОГОВОРЯЩИХ СТУДЕНТОВ»

Рустамова Ширин Хамдамовна

Узбекский государственный университет иностранных языков

Магистрант факультета «Лингвистика: японский язык», 1-курс

E-mail: shirinrustamova801@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В настоящей работе рассматривается влияние родного языка, в данном случае – русского языка, на процесс изучения японского языка студентами начального уровня. Также анализируются основные проявления межъязыковой интерференции на фонетическом, грамматическом и лексическом уровнях. Теоретической базой исследования послужили труды в области контрастивной лингвистики и теории усвоения второго языка. Выявлено, что значительные типологические различия между русским и японскими языками обуславливают устойчивый ошибки в речи обучающихся. Оттуда исходит вывод, что необходимо учитывать особенности родного языка студента при разработке методик преподавания японского языка.

Ключевые слова: родной язык, межъязыковая интерференция, языковой перенос, японский язык, русскоговорящие студенты, усвоение второго языка.

«ONA TILINING YAPON TILINI O'ZLASHTIRISHGA TA'SIRI: RUS TILIDA SO'ZLASHUVCHI O'QUVCHILAR»

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola boshlang'ich darajadagi o'quvchilar tomonidan yapon tilini o'rganishga ona tilining, bu holda rus tilining ta'sirini o'rganadi. Shuningdek, unda fonetik, grammatik va leksik darajalarda tillararo interferencesiyaning asosiy ko'rinishlari tahlil qilinadi. Ushbu tadqiqotning nazariy asosini kontrastli tilshunoslik va ikkinchi tilni o'zlashtirish nazariyasi sohasidagi ishlar taqdim etadi. Rus va yapon tillari o'rtasidagi sezilarli tipologik farqlar talabalarda doimiy nutq xatolariga olib kelishi aniqlandi. Bu shuni ko'rsatadiki, yapon tilini o'qitish usullarini ishlab chiqishda talabalarining ona tillarining xususiyatlarini hisobga olish kerak.

Kalit so'zlar: ona tili, tillararo interferencesiya, tilni uzatish, yapon tili, rus tilida so'zlashuvchi talabalar, ikkinchi tilni o'zlashtirish.

«THE IMPACT OF NATIVE LANGUAGE ON JAPANESE LANGUAGE ACQUISITION: A CASE STUDY OF RUSSIAN-SPEAKING STUDENTS»

ABSTRACT

This paper examines the influence of the first language, in this case - Russian language, on the process of learning Japanese by elementary level students. The main manifestations of inter-linguistic interferences at phonetic, grammatical and lexical levels are also analyzed. The theoretical basis of the research was the work in the field of contrastive linguistics and the theory of assimilation of a second language. It was found that significant typological differences between the Russian and Japanese languages cause persistent errors in the speech of students. The conclusion is that it is necessary to take into account the characteristics of the native language of the student in the development of teaching methods of the Japanese language.

Keywords: *first language, language interference, language acquisition, Japanese language, Russian-speaking students, second language acquisition.*

ВВЕДЕНИЕ

Влияние родного языка на процесс изучения иностранного языка является одной из центральных проблем современной лингводидактики. В научной литературе данный феномен рассматривается в рамках теории языкового переноса и межъязыковой интерференции [7, с. 2-4; 8, с. 27-30]. Согласно межъязыковой теории, речь изучающего иностранный язык формируется как самостоятельная система, находящаяся под влиянием родного и изучаемого языков [13, с. 214-216]

Изучение японского языка русскоговорящими студентами представляет особый интерес, поскольку русский и японский языки значительно различаются по типологическому строю и фонетической системе, что создаёт специфические трудности в обучении [1, с. 45-47; 4, с. 18-20].

Контрастивный анализ, разработанный Р. Ладо, предполагает сопоставление языковых систем родного и изучаемого языков с целью прогнозирования возможных ошибок, выявляющиеся у обучающихся во время процесса изучаемого иностранного языка [7, с. 58-63]. В дальнейшем данная концепция была расширена, и перенос норм родного языка на изучаемый стал рассматриваться как явление имеющие, как и отрицательные, так и положительные последствия [8, с. 35-38].

Межъязыковая теория Л. Селинкера определяет процесс овладения иностранным языком как формирование промежуточной языковой системы, в

которой родной язык играет значительную роль [13, с. 218-221]. Эти положения получили развитие в исследованиях Р. Эллиса и С. Гасс, подчеркивающих комплексный характер межъязыкового влияния [14, с. 49-52; 15, с. 89-92].

В данной работе использованы методы анализа научной литературы, сопоставительного анализа структура русского и японского языков, а также обобщение данных эмпирических исследований, посвященных типичным ошибкам русскоговорящих студентов при изучении японского языка [2, с. 113–116; 6, с. 77–79]. Методологической основой послужили положения теории усвоения второго языка [9, с. 21–24; 14, с. 31–33].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Фонетическая интерференция является одной из наиболее устойчивых форм влияние родного языка. Русскоговорящие студенты сталкиваются с трудностями при освоении интонации, ритмики и долготы гласных при изучении японского языка и это обусловлено переносом артикуляционных навыков родного языка [6, с. 80-82]. Исследование заимствованных слов (外来語—gairaigo) также подтверждает влияние родного и первого иностранного языка на произношение японских слов [2, с. 117-119].

Что касается грамматической системы японского языка – она характеризуется агглютинативным строем и порядком слов SOV (Subject – субъект действия, подлежащее; Object – объект действия, дополнение; Verb – сказуемое), чем существенно отличается от структуры русского языка. Данные различия приводят к частым ошибкам в употреблении частиц и построении предложений у русскоговорящих студентов [4, с. 21-23; 5, с. 64-66].

На лексическом уровне интерференция проявляется в выборе семантических эквивалентов и переводческих стратегий. Обучающиеся чаще всего опираются на значения слов родного языка и из-за чего возникают семантические и прагматические ошибки.

ВЫВОДЫ

Проведённый анализ показал, что родной язык оказывает существенное и многоуровневое влияние на процесс изучения японского языка русскоговорящими студентами. Это влияние проявляется на фонетическом, грамматическом и лексическом уровнях и носит системный характер, обусловленный значительными типологическими различиями между русским и японским языками. В частности, различия в фонетической организации и просодии приводят к устойчивой фонетической интерференции, тогда как расхождения в грамматическом строе и синтаксической структуре становятся

причиной типичных ошибок в употреблении частиц и построении предложений [7, с. 60–63; 8, с. 29–31].

В ходе исследования было установлено, что межъязыковая интерференция не сводится исключительно к отрицательным проявлениям. При осознанном подходе к обучению родной язык может выступать важным когнитивным ресурсом, способствующим формированию метаязыковой компетенции и более глубокому пониманию структур японского языка. Использование контрастивного анализа и опора на сопоставление языковых систем позволяют снизить количество интерференционных ошибок и повысить эффективность усвоения учебного материала [14, с. 54–56; 15, с. 95–97].

Таким образом, учет особенностей родного языка обучающихся представляется необходимым условием оптимизации процесса преподавания японского языка русскоговорящим студентам. Полученные выводы могут быть использованы при разработке адаптированных методик обучения, учебных материалов и программ, ориентированных на преодоление возникающих трудностей в процессе обучения и повышение результативности обучения иностранному языку.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Камаева К. В. Влияние родного языка на изучение иностранных языков // Вопросы востоковедения. 2025. № 2. С. 43–50.
2. Burakova A. A., Permyakova T. N. Influence of L1 and L2 on the pronunciation of loanwords in Japanese // European Proceedings of Social and Behavioural Sciences. 2021. Vol. 105. P. 112–120.
3. Матвеева Т. Н. Межъязыковая лексическая интерференция в практике преподавания иностранных языков // Международный научно-исследовательский журнал. 2025. № 2. С. 140–147.
4. Инояттов Ж. Типичные проблемы при изучении японского языка // Зарубежная лингвистика и лингводидактика. 2025. № 1. С. 17–25.
5. Rashidova R. R. The role of native language in learning a second language // Education, Science and Innovation. 2025. № 3. P. 61–68.
6. Хо'жакулова F. The influence of native language on second language pronunciation // Modern Science and Research. 2025. № 4. P. 76–84.
7. Lado R. Linguistics Across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957. 141 p.
8. Odlin T. Language Transfer: Cross-Linguistic Influence in Language Learning. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 210 p.

9. Krashen S. D. Second Language Acquisition and Second Language Learning. Oxford: Pergamon Press, 1981. 107 p.
10. Cook V. Effects of the Second Language on the First. Clevedon: Multilingual Matters, 2003. 304 p.
11. Gardner R. C., Lambert W. E. Attitudes and motivation in second-language learning // Language Learning. 1972. Vol. 22, № 1. P. 41–53.
12. Berzak Y., Reichart R., Katz B. Reconstructing native language typology from foreign language usage // Computational Linguistics. 2015. Vol. 41, № 3. P. 451–487.
13. Selinker L. Interlanguage // International Review of Applied Linguistics. 1972. Vol. 10, № 3. P. 209–231.
14. Ellis R. The Study of Second Language Acquisition. Oxford: Oxford University Press, 1994. 824 p.
15. Gass S., Selinker L. Second Language Acquisition: An Introductory Course. New York: Routledge, 2008. 560 p.

О НЕКОТОРЫХ ТЮРКСКИХ (УЗБЕКСКИХ) СЛОВАХ, ЗАИМСТВОВАННЫХ В РУССКИЙ ЯЗЫК

Тогаев Тулкин Маманазарович

Кандидат филологических наук, доцент,
Ташкентский государственный университет
узбекского языка и литературы
имени Алишера Навои.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются слова, заимствованные из тюркских языков, в том числе узбекского, в русский язык в силу различных исторических периодов и процессов, а также их семантика и, в некоторых случаях, этимология.

Ключевые слова: *заимствованные слова, тюркские языки, узбекский, русский, товар, шашлык, йогурт, кирпич.*

ON SOME TURKIC (UZBEK) WORDS BORROWED INTO THE RUSSIAN LANGUAGE

ABSTRACT

The article discusses words borrowed into the Russian language from Turkic languages, including Uzbek, due to various historical periods and processes, as well as their semantics and, in some cases, their etymology.

Keywords: *loanwords, Turkic languages, Uzbek, Russian, goods, shashlik, yogurt, brick.*

Каждый язык обогащается в результате исторического развития. Этот процесс происходит как за счёт внутренних возможностей языка, так и посредством заимствования слов из других языков. Усиление социально-политических, экономических и культурных связей между странами и народами, особенно между соседними, способствует тому, что из одного языка в другой переходят слова и термины, выражающие новые понятия. В эпоху глобализации этот процесс стал ещё интенсивнее.

Богатство тюркских языков, в частности узбекского, было доказано нашими великими предками – Махмудом Кашгари, Юсуфом Хос Ходжибом, Алишером Навои и Мирзо Бабуром. Из тюркских языков в русские и украинские, а также в иранские (персидоязычные) языки было заимствовано значительное количество слов. И европейские языки в определённой степени

также не остались без этого влияния. В нашем языке есть слова, которые многие считают заимствованными, хотя на самом деле они исконно тюркские, просто «побывавшие в гостях» в других языках и вернувшиеся с небольшими изменениями.

Большинство слов тюркского происхождения в русском языке нам знакомы: *серьга* (sirg'a), *бахча* (bog'cha), *арык* (ariq), *очаг* (o'choq), *караул* (qorovul), *арбуз* (tarvuz), *базар* (bozor), *плов* (palov), *камыш* (qamish), *караван* (karvon), *аркан* (arqon), *туман* (tuman), *амбар* (ombor), *капкан* (qorqon), *сарай* (saroy), *баклажан* (baqlajon), *каракуль* (qorako'l), *есаул* (yasovul), *ералаш* (aralash), *беркут* (burgut) и другие. Но есть и множество других слов, активно употребляемых в современном русском языке, которые также имеют тюркское (узбекское) происхождение.

Рассмотрим некоторые из них подробнее.

«**Товар**» – товар, имущество, богатство. Это слово существовало уже в древнетюркском языке. Махмуд Кашгари включил его в свой знаменитый труд «Диван лугат ат-турк» («Словарь тюркских наречий»), где отметил его значения: товар, имущество, ткань [Махмуд Кошғарий, 1960: 389]. Даже в объяснении этого слова приводится пословица: «*Tatug' qarug'in achar tavar*» – «Товар даже врата ада откроет».

Позднее, в староузбекском языке, слово приобрело дополнительные значения – «скот», «лошадь». После перехода в русский язык его смысловое поле расширилось: помимо значений «имущество», «богатство», оно стало обозначать также «деньги», «скот», «военный обоз (повозка)», «укреплённый лагерь» и др.

«**Товарищ**» – от *tovar* + *esh*, что означает «партнёр по товару», «человек, работающий вместе ради общего имущества». Е. Н. Шипова в своей книге «Словарь тюркизмов в русском языке» (1976: 323), ссылаясь на других тюркологов, отмечает это происхождение.

В узбекском языке соответствующими словами являются *o'rtoq*, *oshna*, *jo'ra*, *og'ayni*, *sharik* – «друг», «товарищ», «соратник».

«**Айва**» – на узбекском *behi*. Это слово, перешедшее в русский язык, в древнетюркском имело форму *ayu*. В «Диван лугат ат-турк» оно зафиксировано именно в таком виде. Здесь произошла перестановка звуков – явление, называемое метатезой, как, например, в словах *yog'mir* – *yomg'ir* («дождь»), *supra* – *surpa* («скатерть»).

«**Кирпич**» – глина, обожжённый кирпич. Махмуд Кашгари упоминает это слово в своём труде: *kerpich – kirpich*, «кирпич». Приводится также выражение *bishig' kerpich* – «обожжённый кирпич» [[Махмуд Кошғарий, 1960: 424].

В хорезмийских говорах до сих пор употребляется форма *karpich*. Слово *g'isht*, которое используется в литературном узбекском языке, имеет персидское происхождение. Алишер Навои употреблял оба варианта:

Lab-balab ul may bila xumi sipehr,

Og'zidagi kirpich anga xishti mehr.

(«Наурат ул-аброр»)

«**Штаны**» – *ishton* («штаны, нижняя одежда»). Это русское слово также заимствовано из тюркских (в частности, узбекского) языков. В словаре Кашгари зафиксирована форма *ishtonlandi* – «надел штаны, стал в штанах»: *är ishtonlandi* – «человек надел штаны» [Махмуд Кошғарий, 2013: 212].

Значение «нижняя одежда, штаны» отражено и в Турфанских текстах в виде сочетания *ich to'n* («внутренняя одежда»), что также подтверждается «Древнетюркским словарём». Таким образом, слово *ishton* произошло от сочетания *ich to'n* – «рубаша, надеваемая под одежду», то есть буквально «внутренняя одежда».

«**Кибитка**» – в русском языке это слово означает «крытая повозка», «юрта», «глинобитный дом» и т. п.

Между тем, ещё Юсуф Хос Ходжиб в своём произведении «*Кутадгу билиг*» («Благодатное знание») употреблял слово *kebit*. В «*Диван лугат ат-турк*» Махмуда Кашгари оно объясняется как «питейное заведение, таверна» [Махмуд Кошғарий, 1960: 338]. Подготовивший издание «Девона» учёный Салих Муталлибов предположил, что русское слово *кибитка* происходит именно от этого древнетюркского *kebit*. Эту точку зрения разделяют многие русские тюркологи.

В среднеазиатских республиках *кибетком* часто называют небольшие дома старого типа – глинобитные или из сырцового кирпича. В некоторых узбекских говорах (например, в Хатырчинском тумане), слово *kibitka* до сих пор употребляется в значении «небольшой домик».

«**Кафтан**» – происходит от сочетания *qopto'n* («широкая, просторная одежда»). Учёные В. Вамбери, Ф. Корш, Н. Дмитриев и другие считали, что слово *кафтан* заимствовано из тюркских языков. Русский лексикограф В. Даль определяет его как «длинная верхняя мужская одежда из сукна». В «*Диван лугат ат-турк*» это слово зафиксировано в форме *qaftan* – «тёплая верхняя одежда, тулуп» [Махмуд Кошғарий, 1960: 408].

В словарях к произведениям Навои также встречается форма *xafton (qapton)* – «богато украшенная верхняя одежда, надеваемая поверх доспеха» [Навоий асарлари лугати, 1972: 652], что подтверждает тюркское происхождение слова.

Многовековое господство монголов на русских землях, существование Золотой Орды, а также расширение государства Амира Темура на территории бывших монгольских ханств оказали заметное влияние на экономический и культурный строй будущей Руси. Это влияние отразилось и в языке.

«Шашлык» – блюдо народов Средней Азии, прежде всего кочевых, под этим же названием перешло в русский язык. Обычно его готовят из баранины, жаря кусочки мяса на металлических или деревянных шампурах (*shish*). Слово происходит от древнетюркского *shish* (шампур, прут), зафиксированного в «Диван лугат ат-турк». У поэтов XV века, Лутфи и Навои, встречаются обе формы – *shish* и *six* (шампур):

Andoq so 'rung begimki, ne shish kuysa, ne kabob,
Ul g'amzaning so 'ziyu, ko 'ngul sharhi holini. (Лутфий)
Bazmning asbobini qilg 'il nasaq,
Hozir etub sixu, kabobu tabaq. (Навоий)

У Навои также встречается глагольная форма *shishlamoq* («нанизывать на шампур»):

Garchi ishq o 'tida ko 'nglumni o 'qungg 'a shishlading,
Garm bo 'lmakim, hanuz ne six kuymish, ne kabob. (Навоий)

У тюрков существует пословица, аналогичная узбекской «*Six ham kuymasin, kabob ham*» – «И шампур пусть не обгорит, и шашлык не сгорит», что подтверждает древнее и общее тюркское происхождение слова *shish* и связанных с ним выражений: «*Hem şış yağlanmalı, hem kebab pişmeli*».

В современном узбекском языке активно употребляются такие слова, как *suzma, qaymoq, qatiq, qimiz, qurut, qazi, yogurt* и др. Все они встречаются уже в «Диван лугат ат-турк», а также в староузбекском языке, особенно в произведениях Алишера Навои, почти без изменений. Эти слова давно вошли и в состав русского лексикона. Лишь слово *йогурт* в русском языке подверглось более заметным фонетическим изменениям.

«Йогурт» – у Навои встречается в форме *jug 'rot*, где оно объясняется как *qatiq* («простокваша») [Навоий асарлари лугат, 1972: 237]. В поэме «*Садди Искандари*» приведён следующий пример:

Ani uyga kelturdi tortib inon,
Ravon mohazar chekti jug 'rotu non. (Алишер Навои, 1989: 22)

Смысл: «Он привел этого человека в дом и поставил перед ним готовый йогурт и хлеб».

Слово *jug'rot* – это навоийская форма слова *yug'urt*, которое сейчас используется в других тюркских языках, в частности в татарском. Форма *yog'rut* встречается и в «*Кутадгу билиг*»: *qıymız, sýt ya yün yag' ya yog'rut qurut* («кумыс, молоко или шерсть, масло или катык, курут» – Т.Т.) [Дадабоев, 2017: 79].

Таким образом, слово *йогурт*, заимствованное из тюркских языков, активно употребляется не только в русском, но и в английском, и во многих других европейских языках.

К сожалению, из-за незнания происхождения собственных слов мы иногда считаем их заимствованными. Например, несколько лет назад по телевидению показывали документальный фильм о животном мире Навоийской области. Оригинальная версия фильма была на русском, а затем переведена на узбекский язык.

Когда речь зашла о степном хищнике – *qoraquloq* (каракулак, карахал, степная рысь), русскоязычный ведущий произносил это слово как *каракулаки*, поскольку в русском языке отсутствует звук «к». Узбекские переводчики, не зная, что это за животное, механически повторили русскую форму, и диктор в узбекской версии стал говорить: «*Karakulaklar shuncha yil umr ko'radi, karakulaklar falon narsalar bilan oziqlanadi...*» – то есть «каракалаки живут столько-то лет, питаются тем-то и тем-то» и т. д.

В этой связи вспоминаются слова Алишера Навои:

Sen o'zungni tonimas ermishsen,

O'z so'zungni tonimas ermishsen.

(«Ты не знаешь самого себя, И своих слов не узнаёшь».)

В словаре Мухаммада Юсуфа Чинги «*Келурнома*» (XIX в.) слово *qoraqulag'* объясняется как «*степная рысь*».

В «*Национальной энциклопедии Узбекистана*» этому животному также даётся подробное определение: *qoraquloq, karakal* – млекопитающее из семейства кошачьих.

Однако здесь есть путаница: в энциклопедии указано, что второе название этого животного – *karakal*, но на самом деле *karakal* означает «qoraxol» («чёрное пятно»). Это исконно тюркско-узбекское слово, которое перешло не только в русский, но и в другие европейские языки. Например, на немецком языке это животное также называется *karakal*.

«**Стакан**» – это слово также пришло в русский язык из тюркских. В староузбекском языке существовало слово *tustag'on* – деревянная чаша для кумыса или вина. В казахском – *tostagan*, *tustagan* («небольшая деревянная чаша»), в киргизском – *tostukan*.

Владимир Даль указывает форму *dostakan* – как древний вид посуды. Е.Н. Шипова отметила это в своем упомянутом выше «Словаре тюркизмов русского языка», ссылаясь на таких лингвистов, как Даль, Юдахин и Радлов. Эта книга содержит более двух тысяч тюркских слов.

Алишер Навои с любовью описывал простого, щедрого и открытого узбека – сына степей, родственного казаху, воспевая его кумыс и *tustag'on*:

Halol ona sutidekdur gar o'zbakim tutsa,

Tobuk qilib, yukunib tustag'on ichida qimiz.

(Если мой узбек возьмёт чашу с кумысом и, склонившись, с благодарностью подасть, – это столь же чисто, как материнское молоко).

В другом стихотворении он просит поднести *tustag'on* с вином, чтобы «утопить печаль»:

Qayg'u o'lturdi meni tutqil, ayuqchi, tustag'on,

Kim, chog'ir qayg'uni o'lturmakka achchig'og'udur.

(«Печаль усадила меня – подай, виночерпий, чашу, ведь только горечь вина способна утопить горечь скорби».)

Следовательно, *tustag'on* употреблялось не только для кумыса, но и для вина.

Русское слово «**балбес**» происходит от тюркского *bilmas* – «невежественный, не знающий». «**Казна**» – от *xazina* или *g'azna* – «сокровищница, кладовая». «**Деньги**» восходят к тюркскому *tanga* – «монета». «**Курага**» – от выражения *quruq teva* – «сухофрукты».

Интересно, что некоторые слова попали в русский язык через узбекский уже из других источников. Например, *inju* («жемчуг») пришло в узбекский из китайского, а *ziyon* («ущерб, вред») – из арабского, но именно через узбекский они проникли в русский язык в формах *жемчуг* и *изъян*.

«**Кавардак**» – от тюркского *qovurdoq* («жаркое»).

В узбекском это название мясного блюда, приготовленного путём обжаривания, а в русском языке слово приобрело переносные значения – «плохая еда», «беспорядок», «хаос».

«**Кочевать**», «**кочевник**» – от тюркского *ko'ch* («переезд, перекочёвка», от глагола *ko'chmoq* – «переезжать, кочевать»). «**Лошадь**» восходит к выражению *alasha ot* – «низкорослая лошадь». «**Кабан**» – от *qobon* – «дикий вепрь».

«Мишень» – от *nishon* – «цель, знак». «Богатырь» – от *bahodir* – «герой, воин». «Хозяин» – от *ho jayin* – «господин, владелец».

Все эти пары слов ясно показывают тюркское происхождение многих русских лексем. Пример простого русского предложения это наглядно демонстрирует: «Хозяин взял деньги из казны и пошёл на базар».

Из шести слов в этом предложении четыре – тюркского происхождения.

Таким образом, наш язык – тюркский, в частности узбекский – обладает исключительным богатством и древней историей. На протяжении веков он оказал значительное влияние на лексику многих других языков, включая русский, украинский, английский, немецкий, французский и венгерский.

По мнению специалистов, если в западноевропейских языках количество тюркизмов не превышает ста, то в русском их насчитывается более трёх тысяч. Это яркое свидетельство того, насколько глубокими и долговременными были культурные, торговые и исторические связи между тюркскими народами и славянами.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Уч томлик. II том. –Т.: ЎзФА нашриёти, 1960. – Б. 389.
2. Шипова Е.Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, Наука, 1976. – Б.323.
3. Махмуд ибн Хусайн Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-т-турк). 1 жилд- Т.: Мумтоз сўз, 2013. – Б.212.
4. Навоий асарлари луғати. –Т.: Ғ.Ғулом номидаги “Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1972.– Б. 652.
5. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 жилдли. 4-жилд. -Т.: Фан, 1989.– Б. 22.

БОРЛИҚНИ АНГЛАШДА ТИЛ ВА ТАФАККУРНИНГ ЎРНИ

Авезов Умиджон Шарифович

Ўзбекистон Республикаси Миллий Гвардия ходими

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада борлиқни гносеологик нуқтаи-назардан билиш жараёнида тил ва мулоқот ўзаро ажралмас ва чамбарчас боғлиқ ҳодисалар сифатида намоён бўлиши тўғрисидаги қарашлар таҳлил қилинган. Шунингдек, инсоният коммуникацияси воситаси ҳисобланган тафаккур муаммоларининг жамият маданий тараққиёти билан уйғун ҳолатда илмий ва амалий аҳамияти ёритилган.

Калит сўзлар: *Тил, гносеология, борлиқ, коммуникация, тил ва диалектика, тафаккур, феноменология, категория, нутқ, гипотетик-дедуктив, мантиқий позитивизм, эстетик тафаккур.*

РОЛЬ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ В ПОНИМАНИИ СУЩЕСТВОВАНИЯ

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются взгляды на то, что язык и мышление проявляются как неразделимые и тесно связанные явления в процессе познания мира с эпистемологической точки зрения. Также подчеркивается научное и практическое значение языковых проблем как средства человеческого общения в контексте культурного развития общества.

Ключевые слова: *Язык, гносеология, бытия, общение, язык и диалектика, мышление, феноменология, категория, речь, гипотетико-дедуктивный, логический позитивизм, эстетическое мышление.*

THE ROLE OF LANGUAGE AND THINKING IN THE UNDERSTANDING OF EXISTENCE

ABSTRACT

This article analyzes the views that language and thinking are manifested as inseparable and closely related phenomena in the process of knowing the world from an epistemological point of view. It also highlights the scientific and practical significance of language problems as a means of human communication in the context of the cultural development of society.

Key words: *Language, epistemology, existence, communication, language and dialectics, thinking, phenomenology, category, speech, hypothetical-deductive, logical positivism, aesthetic thinking.*

КИРИШ

Тафаккур, белги тил фалсафасининг муҳим фундаментал категориялари ҳисобланади. Тафаккурнинг тил билан боғлиқлиги тўғрисида сўз кетганда улар бир-биридан ажралган ҳолда мавжуд бўла олмаслигини эътироф этиш кифоя. Лекин фанда бунга қарама-қарши фикрлар ҳам йўқ эмас. Бир томондан тил ва тафаккур чамбарчас, узвий боғлиқ деган фикр бор. Бошқа томондан эса бир қатор фактлар жумладан, қар – соқовлар тафаккур фаолиятига оид мисоллар борки, улар оғзаки нутқсиз, сўзсиз тафаккур мавжудлигидан ҳам дарак беради. Шунинг учун тилнинг тузилишини гносеология нуқтаи назаридан қараб чиқамиз. Ушбу аспектда тил мазмунига эга бўлган белгилар тизими сифатида таърифланади. Белгилар ва уларнинг мазмуни тилда ўз қонун-қоидалари ва алоқа шаклларига эга бўлган нисбатан ёпиқ ва мустақил системани ташкил қилади, деб ҳисобланади. Муҳими, тил оддий белгилар системаси эмас, ўз-ўзича белгилар ҳам эмас, балки ўз мазмунига эга бўлган белгилар тизимидир.

Гносеологик нуқтаи-назардан билиш жараёнида тил ва тафаккур ўзаро ажралмас ва чамбарчас боғлиқ ҳодисалар сифатида намоён бўлади. Тил эса тафаккурнинг ифода шакли ва яшаш тарзи сифатида инсон онгининг шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутати. Тил қобиғидан ташқарида онгнинг қарор топиши мумкин эмас. Тил белгилари, ўз табиатига кўра, шартли бўлсада, у реал воқеликни билиш жараёни шартларидан ҳисобланади. Шу жиҳатдан тил муомала воситаси бўлишдан ташқари, билиш воситаси вазифасини ҳам бажаради. Шу билан бирга у тўпланган билимларни, тажрибаларни қайд қилиш, сақлаш ва авлоддан авлодга ўтказиш воситаси ҳам саналади.

МАВЗУГА ОИД АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ.

Дарҳақиқат, “тилнинг мавжудлиги тафаккурнинг умумлаштирувчи фаолиятининг энг зарурий шартидир, тилсиз бу ҳол мавжуд бўлмас эди. Чунки сўз умумлаштирувчи хусусиятга эга”. [1, Б. 400] Тил масаласини гносеологик жиҳатдан таҳлил этган аксарият олимлар унинг воқелик билан ўзаро бир хилдаги мувофиқлик хусусиятига алоҳида эътибор қаратганлар. Жумладан, Б.Рассел “Тил қисман атомар фактларга мувофиқ келадиган атомар оғзаки иборалардан ва қисман ушбу оғзаки иборалар ўртасидаги мантиқий ўзаро боғланишлардан ташкил топади” [2, С. 86], - деб ёзади. Унинг таъкидлашича, бунда мантиқий алоқалар формал мантиқ томонидан баён қилинади. Масалан,

«мушук» ва «бўйра» сўзларини кўриб чиқайлик. Бу сўзлар атомар фактларга, яъни муайян мушукка ва муайян бўйрага тегишли атомар оғзаки иборалар сифатида қўлланилади. «Ушбу мушук шу бўйрада ётибди» деган гап мушукнинг бўйрада ётишидан иборат нарсаларнинг муайян мураккаб ҳолати билан ўзаро бир хилда мувофиқ келади. Чунки, бу гап таркибига кирадиган оддий (атомар) лингвистик иборалар нарсаларнинг оддий ҳолатларини кўриб чиқиётган гапнинг синтактик шакли мушук билан бўйра ўртасидаги муносабатни тўғри акс эттиради. Шундай қилиб, воқелик оддий, алоҳида фактлардан иборат ва шу тариха гносеологик идрок этилган тил ана шу фактларга мувофиқ келадиган оддий, алоҳида иборалардан ташкил топади, деган фикр мавжуд. Бунда ушбу лингвистик иборалар ўртасидаги тўғри мантикий алоқалар мазкур иборалар кўрсатадиган фактлар ўртасидаги мавжуд муносабатларга мувофиқ келади.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДОЛОГИЯСИ.

Борлиқни гносеологик жиҳатдан идрок этишда билимнинг эмпиристик, мантикий позитивизм гносеологик рационализм каби соҳалари алоҳида аҳимиятга эга. Бунда оламни билишдаги теология ва классик метафизика йўналишлари гносеологик жиҳатдан оддийлиги сабабли инкор қилинади. Эмпиристик билишга кўра қадриятга оид мулоҳазалар этик ва эстетик фикрларни гносеологик жиҳатдан оддийлиги инобатга олинади. Борлиқнинг объекти – атрофдаги чексиз олам. Олам – чексиз, тафаккур эса чекли. Чунки, у одамларнинг билиш қобилияти, имконияти, шароити ва бошқа қатор омилларга боғлиқ. Маълумки, тафаккур чексиз оламнинг чекли инъикосидир. Лекин тафаккур ҳаракатсиз эмас. У инсонларнинг билиш қуроли сифатида доим ўзгариб, бойиб, такомиллашиб боради.

ТАҲЛИЛ ВА НАТИЖАЛАР.

Ташқи муносабат ҳақида гапирганда биз тушунча, унинг бошқа тушунчалар билан алоқаларидан қатъи назар, шу ҳолида ҳам тушунча эканлигини назарда тутамиз. Масалан, мушук, унинг бўйра билан қандай алоқаси мавжудлигидан қатъи назар, барибир мушукдир. Шундай қилиб, биз фикрнинг билимни ифодалашга қодир бўлиши учун бажарилиши лозим бўлган иккита шартга эгамиз.

1. Фикр яхши шакллантирилган, яъни грамматик жиҳатдан тўғри бўлиши лозим.

2. Фикр тажриба орқали тасдикланадиган бўлиши керак, яъни биз аслида бундай фикрни кузатувлар ва гипотетик-дедуктив услуб ердамида исботлаб бера оладиган бўлишимиз лозим.

Гносеологик идрок қилиниш мезонларига биноан бундай фикрлар билимни ифодаламайди. Албатта, бунда уларнинг ҳиссий жихатдан идрок этилиши мумкинлиги инобатга олинади. Масалан, қадриятлар ҳақидаги фикрлар кўпинча шахс учун ҳам, жамият учун ҳам аҳамиятлидир. Бироқ, ана шу икки мезонга кўра, улар билимдан иборат бўлган фикрлар ҳисобланмайди. Ваҳоланки, Рассел ўзининг позициясини унинг фалсафий ижодининг муайян босқичида ҳисобга олиб, мантиқий позитивизмнинг нуқтаи назарини қисқача шундай ифодалаш мумкин [3, С. 75] дея таъкидлайди.

Бизнингча, фақат икки турдаги гносеологик идрок этилган фикрлар, яъни айнан таҳлилий фикрлар ва яхши шакллантирилган апостериор синтетик фикрлар мавжуд. Бошқача айтганда, биз формал фанларда (математик мантиқда) тажриба ҳамда гипотетик-дедуктив услубга таянадиган фанларда топадиган фикрларгина ягона гносеологик идрок этилган фикрлар ҳисобланади.

Бироқ бундай ҳолатда уларнинг рад қилиниши теологик ва метафизик фикрларни инкор қилишга нисбатан бошқача тусда бўлади. Айтиш мумкинки, этик ва эстетик фикрлар гносеологик жихатдан оддий. Лекин улар теологик ва метафизик фикрлардан фарқли равишда оламни билишга интилмайдилар. Улар «ҳақиқат» ва «ёлғон» атамалари билан асосланиши мумкин бўлмаган дастурлар ва баҳоларни ифодаласа-да, барибир бизнинг ҳаётимизда муҳим роль ўйнайди. Шуниндек, рационализм билан эмпирицизм ўртасидаги биз ақл-идрок ёрдамида, меъёрий ёки билишга оид бўлишидан қатъи назар, ўзимиз-нинг дастлабки тамойилларимизни асослаб беришимиз мумкинлиги ҳақидаги масала хусусидаги баҳсларга қайтаради.

Ноэмпирицистик мактаблар, масалан, феноменология, гарчи ақл-идрок учун дастлабки тамойилларни тушунтириб бериш ва асослашдек фаолият муаммоли бўлса-да, барибир биз ақл-идрокни бундай қобилятдан бутунлай маҳрум қила олмаслигимизни таъкидлайди. Ҳолбуки, агар биз бундай қобилятни бутунлай рад қиладиган бўлсак, унда образли қилиб айтганда, биз оёғимиз остидаги таянчни чиқариб юборадиган вазиятлардан ўзимизни тутишимиз қийин бўлади. Фақат илмий фикрларнинг гносеологик жихатдан идрок этилганлиги тўғрисидаги тезис ва унинг асосида билиш билан эмоцияларнинг ажратилиши рационал муҳокама ёрдамида тўғри деб эътироф этилиши керак. Акс ҳолда, биз осонлик билан бундай тезис ҳақидаги қароримизнинг мантиқий эмаслиги тўғрисидаги хулосага келамиз.

Кўпгина файласуфлар П.К.Гречко, В.Е.Кемерова, К.Х.Момджян, В.Г.Федотова фикрича, тилни ижтимоий феномен сифатида тушуниш унинг ижтимоий-фалсафий мақомининг асосланишига имкон беради. Тил мураккаб

феномен сифатида, инсон табиатида хос бўлиб икки хил ривожланиш кўринишига эга. Биринчидан, эволюцион – тил хусусиятлари куммуляцияси (тўпланиши)нинг чизиқли кетма-кетлигида, унда доминант тилнинг коммуникатив моҳияти билан корреляция (боғлиқлик) ҳисобланади. Иккинчидан, революцион нозизиқли шаклда, тилнинг интенсив ва экстенсив хусусиятларининг ўзгарувчи (сакровчи) экспликацияси, бунда эса доминант тилнинг ахборот моҳияти билан корреляция бўлади. Яъни, тил бир томондан мулоқот ва фикрни ифодалаш воситасидир.

Олимни билишда тилнинг функционал асосларини ўрганиш орқали биз унинг ижтимоий-тарихий хусусиятларини янада чуқурроқ билиб оламиз. Бу ерда гап тилларнинг функционал хусусиятлари ҳақида борар экан, унинг генеологик, типологик (морфо-синтактик) ва ареал таснифи бутун дунё тилларини таснифлаш асосида, қолаверса, тиллар алоқаси билан боғлиқ ҳолда типологик жараёни юзага келтиришига ҳам алоҳида эътибор беришимиз керак бўлади. Чунинчи, тил алоқа-аралашувдаги муҳим восита саналиб, унинг асосий вазифаси коммуникатив функцияни бажаришини таъминлайди. Тилнинг функционал вазифаси дейилганда, ижтимоий ҳамда хусусий ном билан ифодаланиш тушунилади. Шунинг учун ҳам тилнинг ижтимоий функцияси умумтил муносабатларидан келиб чиқиладиган фикрлар, хулосалар мажмуаси билан шаклланган ҳолда қайд этилади.

Бу хусусда В.А. Аврорин тилнинг қуйидаги функцияларини кўрсатиб ўтади:

Биринчидан, умуман алоқа-аралашув билан боғлиқ коммуникатив функция;

Иккинчидан, маънонинг кучайтирилиши ва нутқда таъсирчанликни оширувчи экспрессивлик функцияси;

Учинчидан, шакл ва мазмуний маъно касб этиш функцияси;

Тўртинчидан Ижтимоий билим ва муаммоларни ҳал этиш функцияси.

Тилнинг функционал вазифаси дейилганда, ижтимоий ҳамда хусусий жиҳатлари тушунилади. Шунинг учун ҳам тилнинг ижтимоий функцияси умумтил муносабатларидан келиб чиқиладиган фикрлар, хулосалар мажмуаси билан шаклланган ҳолда муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, Ю.Д.Дешериев: “Тилнинг вазифавий функцияси унинг бошқа функцияларидан фарқли равишда инсониятнинг ижтимоий ҳаёт муносабатларига хизмат қилишини тил факторлари орқали акс эттиришидир” [4, С. 37] - дея таъкидлайди. Бу фикрдан маълум бўладики, тилнинг функционал жиҳатлари, экспрессивлик, эстетик, гносеологик хусусиятларга эга бўлиб, тилнинг бойишига асос бўлиши мумкин.

Шунингдек, Ю.Д.Дешериев фикрича, “тилнинг функционал типологияси мантиқан юзага келади. Агарда унинг шаклланиши хусусида фикр юритилса, маълум яруслар асосида вужудга келишини тушуниш мумкин бўлади. Унинг фикрича, юқори яруси коммуникатив вазифада мантикий схема асосида юзага келади. Иккинчи, ўрта ярус бўлак функция-ижтимоий, экспрессив хусусиятга эга бўлади, учинчи кўйи ярус ҳар бир қисмининг, ижтимоий функция бажаришини, холбуки, тиллар ўртасидаги функциявий ифодаланиш билан боғлиқ”. [5, С. 381]

Бизнингча, тилнинг функционал таснифи хусусида ҳам маълум бир масалалар борки, улар тилнинг функционал асосда пайдо бўлиши, тўлақонли, мақсадли тарзда ҳосил қилиниши, тилнинг таснифий бўлинишидир. Бу тарзда функционал ҳосил қилиниш тилларнинг умумий типологик қонуниятларини ўрганишда ва функционал тараққиёт босқичларини ҳис этишда ёрдам беради.

ХУЛОСА ВА ТАКЛИФЛАР.

Борлиқни англашда тилни ижтимоий феномен сифатида намоёниш қилинса, бу тил маданиятини жамият ривожига ва ҳолатига боғлиқлигини ёки жамият ривожини тилга боғлиқлигини белгиловчи етарли асос бўла олмайди. Бунга асос, борлиқ ва тилни билиш маконида объектив-субъектив – виртуаллик диалектикаси эканлигидир. Ижтимоий-фалсафий императивдан келиб чиқиб тилга фақат белгиси тизим хусусиятини “тенглаштириб” бўлмайди. Фалсафий фикр, рефлексив тажриба ва рационал жараёнларни таҳлил қилиш жараёнида тилнинг гносеологик тавсифларини чиқариш, бизга далиллаш мутаносиблигини кўришга имкон берди. Натижада, тилни инсоният оламининг презентанти ва репрезентанти сифатида қоидалаштириш ўз исботини топади. Юқоридаги фикрларни жамлаб, тилнинг ахборот-коммуникатив тизим сифатидаги парадигмал тавсифларини ажратиш мумкин. Чунки, улар ўзаро тўлдирувчи хусусиятларга эга.

Инсоният моддий олам тараққиётининг кўринишларидан бири бўлгани ҳолда ўзи ҳам моддий олам тараққиётини тезлаштирувчи омилдир. У оламга онглилик омилини киритади ва бевосита моддий оламни янги сифат даражасига кўтарувчи онг ва онг асосидаги фаолияти ҳосил пайдо бўлади. Онг ва онглилик, маълумки, тилсиз мавжуд бўлиши мумкин эмас.

Демак, оддийгина мулоқот ва фикр алмашиш воситаси тилнинг энг ибтидоий вазифасидир. Тил моддий олам тараққиётини янги сифат даражасига кўтаради, яъни тил сабабли моддий олам номоддий оламни, сўзлар, тушунчалар, категориялар оламини юзага келтиради. Маълум даражага боргандан сўнг тил олами, сўзлар, тушунчалар олами моддий оламдан узилиб мустақил ҳаёт кечири

бошлайди. Янги пайдо бўлган сўзлар ва тушунчалар олами ўз навбатида қисмлар, йўналишларга, соҳаларга ажрала бошлайди. Ҳар бир тил соҳаси ўз навбатида амалиёт талабларига жавоб бериб, йўналиш тилларининг ажралиб чиқишига олиб келади. Булар физика тили, химия тили, молекуляр биология тили кабилардир. Тилнинг, тил орқали инсоннинг яратувчанлик имкониятларини янги даражага кўтаради.

Инсоният коммуникацияси воситаси ҳисобланган тил муаммоларининг жамият маданий тараққиёти билан уйғун ҳолатда илмий ва амалий аҳамият касб этиши аксарият олимлар томонидан қайд этилган. Ижтимоий-маданий тараққиёт ва институтлари учун эса тилнинг бундай динамик хусусияти жуда муҳимдир. Тилнинг ижтимоий-фалсафий парадигмаси фалсафа, лингвистика, риторика, яъни фанлар комплексининг мослашуви билан белгиланади. Чунки, улар илмий тадқиқот дастурининг асосий параметрларини аниқлашга ёрдам беради. Бу комплексда тил феномени доминант фикр вазифасини бажаради. Тил ижтимоий ва инсоний борлиқнинг ажралмас қисми, яъни атрибути бўлиб, инсон ҳаётининг ишлаб чиқариш жараёнлари учун билиш, таълим, тарбия, мулоқот, суҳбат жабҳаларида муҳим аҳамиятга эга.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Фалсафа. Қомусий луғат. –Т.: “Шарқ”нашриёт-матбаа акциядовлик компанияси Бош таҳририяти, 2004. 986 б.
3. Рассел Б. Человеческое познание: его сфера и границы: Статьи / [Пер. с англ. Н. В. Воробьева]. — М.: ТЕРРА — Кн. клуб: Республика, 2000. — С. 86.
4. Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика.-М., 1980. — С.37.
5. Дешериев Ю. Д. Социальная лингвистика. К основам общей теории / Ю. Д. Дешериев. - М.: Наука, 1977. - 381 с.

PHILOSOPHICAL VIEWS OF YUSUF KHOS HODJIB

Kholmuminov Jafar Muhammadiyevich,

Doctor of Philosophical sciences (DSc),

Professor of the Department of “Humanities and Natural Sciences”

ISFT Institute (Tashkent, Uzbekistan)

E-mail: jafarmuhammad@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-6853-7019>

Komilov Daler Rustamovich,

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Head of the
Department of History of International Communication at the Tajik International
University of Foreign Languages named after S. Ulugzade, (Dushanbe, Tajikistan)

www.daler.komilzoda@gmail.com

ABSTRACT

This article is dedicated to the philosophical analysis of the teachings of Yusuf Khos Hojib, a prominent thinker of the 11th century. In his work Kutadgu Bilig, he addresses issues of metaphysics, epistemology, politics, and ethics, describing the ideal society based on justice, knowledge, and wisdom. The study highlights the relationship between his ideas and the philosophy of Avicenna, Farabi, and the Mashshaiya school. The authors emphasize the role of knowledge in governance and personal development, grounding political rule on ethics and wisdom. Yusuf Khos Hojib views knowledge as a vital means of forming a perfect individual and a stable society, stressing the importance of ethics, justice, and wisdom in his work. He proposes an ideal model of governance based on logic and experience, closely resembling the teachings of major Islamic philosophers. This article explains Yusuf Khos Hojib's contribution to Islamic philosophy and the medieval culture of Turkistan using a comparative analysis method and primary sources.

Keywords: Yusuf Khos Hojib, Kutadgu Bilig, Islamic philosophy, metaphysics, epistemology, politics, ethics, wisdom, Mashshaiya, Farabi, Avicenna, justice, wisdom, governance, ideal society, humanism.

ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ЮСУФА ХОС ХОДЖИБА

Холмунинов Джафар Мухаммадиевич,

доктор философских наук (DSc),

профессор кафедры «Гуманитарных и естественных наук»

Института ISFT (Ташкент)

jafarmuhammad@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0009-6853-7019>

Комилов Далер Рустамович,

кандидат философских наук, доцент, заведующий кафедрой история
международной коммуникации Таджикского международного университет
иностранных языков имени С.Улугзаде,

г. Душанбе, Таджикистан

www.daler.komilzoda@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Эта статья посвящена философскому анализу учения Юсуфа Хос Ходжиба, выдающегося мыслителя XI века. В своем произведении «Кутадгу Билиг» он рассматривает вопросы онтологии, эпистемологии, политики и этики, описывая идеальное общество на основе справедливости, знаний и мудрости. В исследовании показана связь его взглядов с философией арабских мыслителей, таких как Аль-Фараби и Авиценна. Автор подчеркивает роль знаний в управлении государством и развитии личности, основывая идеологию правления на этике и познании. Юсуф Хос Ходжиб рассматривает знания как важнейшее средство формирования совершенного человека и устойчивого общества, акцентируя внимание на этике, справедливости и мудрости. Он предлагает модель идеального правления, основанную на логике и опыте, которая имеет сходство с учениями великих исламских философов. Статья с использованием сравнительного анализа и первоисточников объясняет вклад Юсуфа Хос Ходжиба в исламскую философию и средневековую культуру Туркестана.

Ключевые слова: Юсуф Хос Ходжиб, «Кутадгу Билиг», исламская философия, онтология, эпистемология, политика, этика, мудрость, философия Машина'ия, Аль-Фараби, Авиценна, справедливость, государственное управление, идеальное общество, антропология.

Yusuf Khos Hojib was born in 1019 (or 1020) in Balasaghun, a city in the northern part of Turkistan (modern-day Kazakhstan). He came from an aristocratic and scholarly family, receiving profound knowledge in philosophy, logic, politics, and ethics. He pursued his education in cities that were major intellectual centers of the time, and this deep knowledge is evident in his later work.

Yusuf Khos Hojib holds an important place in the history of medieval Islamic thought, not only for his philosophical and literary works but also for his high social and political status. He became famous as a thinker, author, and politician. In *Kutadgu Bilig*, he uses both prose and poetry to express his philosophical and ethical ideas.

Kutadgu Bilig (*The Wisdom of Happiness*) is one of the most significant and well-known works of Yusuf Khos Hojib. The book, written in a combination of prose and high poetry, addresses spiritual, political, and ethical issues. The primary goal of the work is the promotion of ethics and justice in society, which are key elements in Yusuf Khos Hojib's philosophy.

In his work, Yusuf Khos Hojib emphasizes the importance of knowledge and science in society and human life. For him, knowledge is the true path to happiness, leading humans to independence and governance. He believes that successful societies and prosperous states are built not only by good rulers but also by informed and educated citizens.

He stresses that a wise and just ruler should govern with high ethical principles, such as patience, wisdom, and love for the people. The work suggests that for a ruler of a blissful state, two essential qualities are knowledge and good ethics.

Yusuf Khos Hojib expresses his ethical teachings in the context of society and just governance. He believed that human qualities and relationships between people should be based on love, respect, and compassion. He describes the role of a peaceful and respected society where literature and ethics are strong.

In his work, he positions himself within the context of the great philosophers, such as Farabi and Avicenna, showing their influence on his views. For a ruler involved in politics, he recommends being a good and successful person who seeks to maintain justice and generosity.

The work can be considered an "idealistic prediction" of the relationship between rulers and people. Yusuf Khos Hojib suggests that the independence and wisdom of a society are always linked to the progress of "ethics" and "spiritual devotion."

Yusuf Khos Hojib believed that knowledge and science were the means to reach spiritual perfection, which aligns with Islamic teachings. His philosophy, which

connects with ethical processes and personality development, is related to Islamic philosophy in its focus on spiritual enlightenment and knowledge. The teachings and theories presented in *Kutadgu Bilig* seem to have been not only relevant in his time but also applicable in contemporary Muslim societies.

Furthermore, he presents not only personal philosophy through true knowledge and enlightenment but also a guide for every sector of society, leading people to self-awareness and understanding of the world.

Yusuf Khos Hojib is considered one of the most prominent thinkers of the 11th century, and his work *Kutadgu Bilig* played a crucial role in the development of philosophical, political, and ethical thought. This work serves as a comprehensive guide to ethical, political, and social knowledge, addressing the issues of governance, knowledge, justice, and human philosophy.

The aim of this article is to analyze the philosophical teachings of Yusuf Khos Hojib within the concepts of metaphysics (ontology), epistemology (theory of knowledge), politics, and ethics.

Metaphysics (ontology) is one of the core elements of Yusuf Khos Hojib's philosophy. According to him, existence is an orderly and just system, in which humans must determine their place [1].

Yusuf Khos Hojib views existence as a structured creation of God, which humans should comprehend through wisdom and knowledge. In "*Kutadgu Bilig*," it is mentioned that the world is transient and unstable, and humans must achieve eternal happiness through the adherence to ethics and wisdom [1].

In his philosophical reflection, Yusuf Khos Hojib perceives the world system as a divine and epistemological structure: "Whoever is wise finds the way, and whoever is foolish remains in darkness" [2]. This thought aligns with Ibn Sina's theory of God as the First Cause, according to which existence begins with the Necessary Being (God), and all creatures depend on Him [2].

In "*Kutadgu Bilig*," life is described as a field for trials and spiritual transformations: "The world is unstable, and one must prepare for the afterlife" [2]. This idea resembles the teachings of Ibn Arabi and Suhrawardi, who also considered this world as the outward appearance and regarded the spiritual reality as the true essence [2].

In Islamic philosophy, particularly in Ibn Sina's teachings, the relationship between cause and effect (illat and ma'lul) plays a significant role. Yusuf Khos Hojib, paying attention to this theory, states that every action a person performs has consequences: "Every action a person does will have an outcome, so it is better to choose good".[2]

Yusuf Khos Hojib views knowledge as the foundation of happiness and success. He emphasizes that knowledge is the essential tool for achieving justice, governance, and personal development. In his work, it is emphasized that governance remains strong only through knowledge and justice: "A ruler must be knowledgeable and wise, otherwise, the kingdom will fall apart" [5]. This idea resembles the teachings of Al-Farabi in "Al-Madina al-Fadila," where governance should be based on philosophy and knowledge [6].

Yusuf Khos Hojib gives central importance to wisdom. He considers a person without wisdom as incomplete and stresses that wisdom should be united with ethics. A person should benefit from science, experience, and wisdom. Wisdom protects a person from error and misguidance.

Modern research on the teachings of Yusuf Khos Hojib primarily focuses on interpreting the philosophical, social, and political ideas in this work. Various scholars consider it an essential source for studying the development of social philosophy among Turkic and Islamic peoples. Therefore, an in-depth study of the philosophical aspects of "Kutadgu Bilig" can significantly contribute to analyzing the social structure of its time and its influence on the subsequent development of Islamic and Turkic civilizations.

Justice is one of the central concepts in "Kutadgu Bilig." Yusuf Khos Hojib introduces justice as the foundation of state stability and societal cohesion. The Turkic researcher A. Inan notes that Yusuf Khos Hojib views justice not only as a moral norm but as a political and economic necessity. [8] In academic research by I. Smirnov, it is emphasized that the principles of justice and wisdom presented in "Kutadgu Bilig" had a significant impact on the formation of political and social ideologies of the Turkic empires. [9] According to the contemporary Tajik researcher J. Ismoilov, the teachings of justice and governance in Yusuf Khos Hojib's work developed in harmony with the historical values of Islamic philosophy and the political methods of the Samanids and Ghaznavids. [10]

Yusuf Khos Hojib emphasizes the importance of knowledge in governance and personal life. He writes, "Knowledge is the light of life; without knowledge, the world is dark." Uzbek researcher Sh. Sodiqov writes that Yusuf Khos Hojib viewed science and knowledge as one of the main pillars of societal development, considering it not only as a factor for personal progress but also as a means to strengthen the state. Furthermore, academician A. Rahimov believes that the philosophy of knowledge in "Kutadgu Bilig" resembles the teachings of ancient Greece, especially the ideas of Plato and Aristotle, as the author emphasizes that only a wise ruler can lead a just society. [11]

In "Kutadgu Bilig," the moral education of individuals is regarded as a key factor in creating the best society. Yusuf Khos Hojib divides moral principles into two categories:

1. Personal ethics (truthfulness, wisdom, fairness, justice)
2. Social ethics (loyalty to the state, service to the community, responsibility)

According to the modern researcher H. Sharifov, Yusuf Khos Hojib presents ethics as an absolute value, without which society cannot remain stable. This theory is strongly linked to Islamic philosophical teachings and Sufi traditions. [12]

In conclusion, Yusuf Khos Hojib held an important position in the philosophical and political evolution of Turkestan and the world. His work, "Kutadgu Bilig," presents profound theories on literature, ethics, and politics. He believed in the power of human wisdom and knowledge and was convinced that the path to happiness and governance could only be achieved through spiritual and ethical means. Yusuf Khos Hojib's work plays an essential role in Islamic and Turkic literature both philosophically and literarily.

"Kutadgu Bilig" is not only a cultural and literary heritage but also an important philosophical work for shaping the political, social, and ethical thought of society. Yusuf Khos Hojib's teachings are regarded as a unique example of philosophical thought and continue to be the subject of analysis and study.

REFERENCES:

- [1] Yusuf Khos Hojib. "Kutadgu Bilig." Kashgar Edition, 1070. p. 15, 42.
- [2] Yusuf Khos Hojib. "Kutadgu Bilig." Kashgar Edition, 1070. Chapters 12, p. 67; 45, p. 210; 28, p. 123; 19, p. 89; 36, p. 178; 49, p. 245.
- [3] Ibn Sina. "Shifa." Tehran Edition, 2005. p. 98.
- [4] Nasriddinov, S. Islamic Philosophy. Dushanbe: Avesto, 2015. p. 144.
- [5] Al-Farabi. "Al-Madina al-Fadila." Persian Translation, Tehran, 1999. p. 56.
- [6] Platon. "Republic." Persian Translation, Tehran, 2010.
- [7] Inan, A. Political and Ethical Teachings of Yusuf Khos Hojib. Ankara: Turkish Studies Institute, 2021.
- [8] Smirnov, I. Wisdom and Knowledge in the Philosophy of Medieval Turks. Moscow: Russian Academy of Sciences, 2022.
- [9] Ismoilov, J. Justice and Rulership in "Kutadgu Bilig." Dushanbe: Academy of Philosophy of Tajikistan, 2023.
- [10] Sodiqov, Sh. Moral and Social Factors in "Kutadgu Bilig." Tashkent: Journal of Eastern Studies, 2020.

[11] Fazilov, N. Historical Aspects of "Kutadgu Bilig." Bishkek: National University of Kyrgyzstan Press, 2022.

[12] Sharifov, H. Ethics and Political Knowledge in Political Thought of Central Asia. Samarkand: Institute of Eastern Studies, 2023.

DESIGNING AND DEVELOPING A COLLECTION OF CONTEMPORARY WOMEN'S CLOTHING IN THE "DENIM" STYLE

Murodullaeva Makhira

Costume Design and Fashion Industry

Joint Faculty of the Paris International Academy of Fashion (AICP) and TTESI

Scientific Supervisor: Tomilin Denis Viktorovich

ABSTRACT

This article examines the process of designing and developing a collection of contemporary women's clothing in the denim style. The study analyzes the historical background of denim, its physical and mechanical properties, current fashion trends, as well as the artistic and structural features involved in women's clothing design. Particular attention is given to the synthesis of street-style and avant-garde directions and their influence on the formation of a modern female image and design solutions within the collection.

Keywords: *denim, contemporary women's clothing, costume design, street-style, avant-garde, fashion, collection, design.*

INTRODUCTION

The rapid development of the global fashion industry, intensified by globalization processes and the growing demands of consumers, has significantly transformed contemporary approaches to women's clothing design. Today, fashion design is no longer limited to aesthetic expression alone; it represents a complex interdisciplinary field that integrates artistic creativity, functional requirements, technological innovation, and socio-cultural values. Consequently, the design of contemporary women's clothing increasingly requires a holistic approach that balances visual appeal, comfort, functionality, sustainability, and production feasibility.

Within this context, denim occupies a particularly significant position in modern fashion design. Due to its high durability, structural stability, adaptability, and long service life, denim has become one of the most universal and consistently demanded textile materials. Originally developed in eighteenth-century France as a utilitarian fabric, denim gradually evolved into a fundamental component of everyday wear and, subsequently, high fashion. In the present day, denim is actively utilized not only in classic garment forms but also in experimental and conceptual designer collections, reflecting its versatility and relevance within the fashion industry.

According to international market analyses, the global denim market demonstrates steady growth, with the women's segment accounting for more than half of total denim production. This trend indicates a sustained and growing demand for innovative denim-based women's clothing and highlights the necessity for in-depth scientific and design-oriented research in this area. The expansion of the women's denim segment is closely associated with changing lifestyle patterns, urbanization, and the increasing emphasis on comfort combined with expressive individuality.

In recent years, street-style and avant-garde fashion directions have gained particular prominence in shaping contemporary women's fashion. Street-style emphasizes freedom of expression, practicality, and urban aesthetics, focusing on relaxed silhouettes, utilitarian details, and functional construction. In contrast, avant-garde fashion is characterized by experimental design approaches, unconventional forms, asymmetry, and structural complexity. The integration of these two stylistic directions enables designers to explore new visual languages and construct innovative garments that respond to both functional and expressive demands.

The relevance of this research is determined by the need to scientifically examine the process of designing an original collection of contemporary women's clothing in the denim style, with a particular focus on the synthesis of street-style and avant-garde principles. This study aims to analyze the artistic, constructive, and technological aspects of denim-based garment design and to demonstrate how the integration of these stylistic approaches can contribute to the creation of a functional, aesthetically expressive, and conceptually coherent women's clothing collection that corresponds to current fashion trends and market expectations.

1. THE ROLE OF DENIM IN CONTEMPORARY FASHION

Denim occupies a distinctive and influential position in contemporary fashion due to its unique combination of functional, aesthetic, and technological characteristics. As a textile material, denim is valued for its durability, wear resistance, breathability, and ability to retain structural integrity over extended periods of use. These properties make denim particularly suitable for everyday garments, while its adaptability allows designers to reinterpret it within both casual and high-fashion contexts.

In modern fashion, denim has evolved beyond its original utilitarian purpose and has become a symbolic material associated with freedom, individuality, and cultural identity. The versatility of denim enables its application across a wide range of clothing categories, including trousers, jackets, skirts, dresses, coats, and complete ensembles. Through variations in fabric weight, weave density, finishing techniques,

and surface treatments, denim can be transformed to suit diverse stylistic directions and functional requirements.

Technological advancements in textile production and garment manufacturing have significantly expanded the design possibilities of denim. The introduction of stretch fibers, innovative weaving methods, and sustainable processing technologies has enhanced comfort, flexibility, and environmental performance. Contemporary denim production increasingly incorporates eco-friendly approaches such as water-saving washing techniques, laser finishing, enzyme treatments, and the use of recycled fibers. These innovations contribute to the sustainable development of the fashion industry while maintaining the aesthetic qualities of denim garments.

From an artistic perspective, denim serves as a flexible medium for creative experimentation. Designers actively explore new forms, silhouettes, and construction methods by manipulating denim through cutting, layering, paneling, and deconstruction. The material responds effectively to asymmetrical designs, oversize silhouettes, modular structures, and transformable elements, allowing it to function as both a structural and expressive component of fashion design.

In addition, denim plays a crucial role in shaping contemporary fashion trends by bridging the gap between mass production and designer creativity. It is widely used in street-style, casual, and avant-garde fashion, reflecting current social dynamics and lifestyle changes. The popularity of denim in women's fashion is closely linked to the growing demand for clothing that combines comfort, practicality, and visual expressiveness, particularly within urban environments.

Thus, denim can be regarded as a fundamental material in contemporary fashion design, offering extensive opportunities for innovation and stylistic interpretation. Its functional reliability, aesthetic flexibility, and compatibility with modern production technologies make denim an essential component in the development of contemporary women's clothing collections that meet both artistic and market-oriented requirements.

2. DENIM IN STREET-STYLE AND AVANT-GARDE DIRECTIONS

In contemporary fashion discourse, street-style and avant-garde represent two influential yet distinct design directions that significantly shape modern women's clothing. Denim serves as a key material within both stylistic frameworks due to its adaptability, structural qualities, and strong cultural associations. The integration of denim into these fashion directions reflects broader social, aesthetic, and functional transformations in modern urban lifestyles.

Street-style fashion is rooted in urban culture and everyday practices, emphasizing comfort, practicality, and self-expression. Within this context, denim

functions as a foundational material that supports functional garment construction while maintaining visual simplicity and versatility. Street-style denim garments are typically characterized by relaxed or oversize silhouettes, utilitarian details such as functional pockets and visible stitching, and modular elements that enhance comfort and mobility. Wide-leg trousers, cropped jackets, denim bombers, cargo-inspired pants, and layered ensembles represent common typologies within this direction. The aesthetic appeal of street-style denim lies in its ability to reflect individuality and authenticity while remaining accessible and wearable in daily urban environments.

In contrast, avant-garde fashion focuses on experimental design approaches that challenge traditional notions of form, proportion, and construction. Denim in avant-garde design is often reinterpreted through unconventional techniques, including asymmetrical cutting, deconstruction, architectural volumes, and complex panel constructions. Designers employ denim to explore sculptural silhouettes, exaggerated proportions, and non-linear garment structures, transforming the material into a medium for conceptual expression. Surface manipulation techniques such as contrasting color blocking, irregular distressing, and laser-engraved patterns further enhance the experimental character of avant-garde denim garments.

The synthesis of street-style and avant-garde design principles enables the creation of innovative denim-based clothing that combines functional wearability with artistic expressiveness. This hybrid approach allows designers to preserve the comfort and practicality associated with street-style while incorporating the conceptual depth and visual complexity of avant-garde aesthetics. As a result, denim garments become both utilitarian objects and expressive design statements, capable of conveying boldness, independence, and individuality.

In women's fashion, this synthesis plays a particularly important role in shaping contemporary identity. Denim-based designs that integrate street-style and avant-garde elements respond to the evolving needs of modern women, who seek clothing that supports dynamic lifestyles while allowing for personal expression and experimentation. Such garments reflect the balance between everyday functionality and artistic innovation, reinforcing denim's relevance as a transformative material in contemporary fashion design.

Thus, denim's application in street-style and avant-garde fashion demonstrates its capacity to transcend conventional boundaries and adapt to diverse design philosophies. The fusion of these directions establishes a new design language in contemporary women's fashion, emphasizing versatility, creativity, and conceptual integrity.

3. DESIGNING THE AUTHOR'S COLLECTION

The author's collection was developed based on a combination of street-style and avant-garde aesthetics. The collection features oversize silhouettes, asymmetrical forms, contrasting color solutions, and modern denim processing technologies.

Denim is a twill fabric predominantly made from cotton fibers and is characterized by the following properties:

- high durability;
- wear resistance;
- air permeability;
- shape retention;
- environmental safety.

The following types of denim are widely used in modern production:

- rigid denim;
- stretch denim;
- washed denim;
- coated denim;
- recycled denim.

Denim processing technologies include:

- stone wash;
- enzyme wash;
- laser effects;
- light distressing techniques.

These technologies enrich the visual appearance of garments and provide a contemporary aesthetic effect.

RESULTS

The results of the conducted research demonstrate the successful development of an original collection of contemporary women's clothing in the denim style, aligned with current fashion trends and functional requirements. The research outcomes confirm that denim, as a versatile and structurally adaptable material, effectively supports the integration of street-style and avant-garde design principles within a single cohesive collection.

As a result of the design process, a series of women's garments was created, characterized by oversize silhouettes, asymmetrical cuts, and two-tone denim contrasts. These design solutions allowed for the combination of visual expressiveness and functional comfort, addressing the needs of women leading active and dynamic urban lifestyles. The application of transformable elements enhanced

the adaptability of the garments, enabling multiple styling options and extended usability.

The collection demonstrates a systematic approach to material selection and color composition. Different types of denim, including rigid, stretch, washed, and recycled variations, were employed to achieve both structural stability and wearer comfort. The chosen color palette dominated by dark indigo, light blue (washed denim), and neutral black and gray shades supports visual coherence while emphasizing contrast and depth. This approach ensures consistency across the collection and reinforces its conceptual identity.

Technological considerations played a significant role in the realization of the collection. Modern denim processing techniques, such as stone washing, enzyme treatment, laser finishing, and controlled distressing, were applied to enhance surface texture and visual complexity without compromising fabric performance. These methods contributed to the contemporary aesthetic of the garments while maintaining production feasibility and compliance with industrial standards.

From a functional perspective, the developed models meet key requirements related to comfort, durability, and practicality. The integration of utilitarian details, including functional pockets, adjustable elements, and reinforced seams, enhances garment usability in everyday contexts. At the same time, the structural design of the models ensures adaptability to mass production, taking into account constructive and technological parameters.

Overall, the results confirm that the synthesis of street-style and avant-garde design within a denim-based women's collection enables the creation of garments that combine artistic originality, functional efficiency, and market relevance. The developed collection illustrates the potential of denim as a foundational material for contemporary women's fashion and demonstrates the effectiveness of an interdisciplinary design approach in achieving both aesthetic and practical objectives.

The research outcomes include:

- development of an original women's denim collection based on the synthesis of street-style and avant-garde;
- application of asymmetrical cuts, two-tone contrasts, transformable, and utilitarian elements;
- justification of color schemes and material choices according to modern fashion trends;
- adaptation of models to production requirements considering structural and technological aspects.

Collection Concept

- image of a bold, strong, and decisive woman;
- two-tone denim contrast;
- oversize and asymmetrical silhouettes;
- transformable elements;
- metal details and technical accessories.

Color Palette

- dark indigo;
- light blue (washed denim);
- black and gray shades.

Collection Composition

- oversize jackets;
- wide-leg trousers;
- asymmetrical skirts;
- trench coats;
- denim suits.

CONCLUSION

The conducted research confirms the significance of denim as a fundamental material in the design of contemporary women's clothing. Owing to its functional reliability, structural stability, and aesthetic adaptability, denim demonstrates a high potential for use in innovative fashion collections that respond to current social, cultural, and technological demands. The study highlights that denim is not only a utilitarian textile but also a powerful medium for artistic and conceptual expression in modern fashion design.

The development of the author's collection illustrates the effectiveness of integrating street-style and avant-garde design principles within a unified conceptual framework. This synthesis enables the creation of garments that balance comfort, practicality, and expressive visual identity. Street-style contributes functional solutions and wearable silhouettes, while avant-garde introduces experimental forms, asymmetry, and structural complexity, resulting in a dynamic and contemporary design language.

The research results demonstrate that the application of oversize silhouettes, asymmetrical cuts, two-tone contrasts, and transformable elements enhances both the functional and aesthetic qualities of women's denim garments. The selected color palette and material combinations support visual coherence across the collection while reinforcing its conceptual integrity. Furthermore, the use of modern denim

processing technologies contributes to the contemporary appearance of the garments without compromising durability or production feasibility.

From a technological and production perspective, the developed models are adapted to the requirements of industrial manufacturing. Constructive and technological considerations were incorporated at all stages of the design process, ensuring that the garments are suitable for scalable production while maintaining artistic expressiveness. This confirms the relevance of an integrated design approach that unites creative experimentation with practical implementation.

In conclusion, the research demonstrates that the synthesis of street-style and avant-garde aesthetics within a denim-based women's collection represents a relevant and promising direction in contemporary fashion design. The findings of this study may serve as a theoretical and practical foundation for further research and design development in the field of women's denim clothing, contributing to the advancement of innovative, functional, and aesthetically expressive fashion solutions.

REFERENCES

1. Ermilova, D. Yu. History of Costume and Fashion. Moscow, 2019.
2. Steele, V. Fashion and Material Culture. New York, 2017.
3. Morris, J. Denim: The Fabric of Fashion. London, 2018.
4. Jones, S. Fashion Design. London, 2020.
5. Kawamura, Y. Fashion-ology. Oxford, 2016.
6. Black, S. The Sustainable Fashion Handbook. London, 2019.
7. McDowell, C. Fashion Today. London, 2021.
8. Seivewright, S. Research and Design in Fashion. London, 2019.
9. Rakhimova, N. Constructive Modeling of Clothing. Tashkent, 2021.
10. Kuznetsova, E. Textile Materials Science. Moscow, 2020.
11. Vogue Business. Denim Market Report, 2023.
12. WGSN. Trend Forecast 2024–2025.
13. ISO Textile Standards Collection, 2022.
14. Textile World Journal. Denim Technologies, 2023.
15. Uzbekistan Light Industry Report, 2024.

JISMONIY MADANIYAT FAKULTET TALABALARINI BASKETBOL VOSITALARI VA MUAMMOLI O‘QITISH USULLARI YORDAMIDA KASBIY KO‘NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH

Kurbonboyev Xudoyshukur Maqsudboy o‘g‘li

Urganch davlat pedagogika instituti

“Jismoniy madaniyat” kafedrası o‘qituvchisi

kurbonboyevx@gmail.com

Tel: +99899-967-2730

ANNOTATSIYA

Jismoniy madaniyat fakultet talabalarini basketbol vositalari va muammoli o‘qitish uslublari orqali quyidagi irodaviy sifatlar – qat’iyatlik, tirishqoqlik, chidamkorlik, o‘zini nazorat qilish, g‘alabaga bo‘lgan iroda, shuningdek intellektual qobiliyatlar, kasbiy ko‘nikmalar va shaxsiy sifatlarni parallel tarzda muvaffaqiyatli shakllantirish natijalari keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *Oliy o‘quv yurtlari, vositalar, ko‘nikmalar, dars, jismoniy madaniyat, shakllantirish, bilim, kasbiy mahorat, pedagogik ko‘nikmalar.*

АННОТАЦИЯ

Результаты успешного параллельного формирования следующих волевых качеств – решительности, усидчивости, выдержки, самоконтроля, воли к победе, а также интеллектуальных способностей, профессиональных навыков и личностных качеств студентов факультета физической культуры с помощью баскетбольных инструментов и проблемных методик обучения.

Ключевые слова: *Высшие учебные заведения, средства, умения, урок, физическая культура, формирование, знания, профессиональное мастерство, педагогические умения.*

ABSTRACT

Through the tools of basketball and problematic teaching methods, students of Physical Culture are presented the results of the successful formation of the following volitional qualities – perseverance, diligence, endurance, self-control, will to victory, as well as intellectual abilities, professional skills and personal qualities in a parallel way.

Key words: *Higher education institutions, tools, skills, lesson, Physical Culture, formation, knowledge, professional skills, pedagogical skills*

KIRISH

Jahonda kasbiy-pedagogik faoliyat sifatini oshirish uchun innovatsion texnologiyalarni yaratishga qaratilgan yangi samarali ta'lim modellarini ishlab chiqish bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Basketbol sport turi rivojlangan mamlakatlarda musobaqa va mashg'ulot jarayonida vositalarni tabaqalashtirish, funksional zahira imkoniyatlarini boshqarishga qaratilgan tiklovchi texnologiyalar ishlab chiqilgan.

Jahon mutaxassisleri tadqiqotlarining ko'rsatishicha, "Basketbol" fani materialini o'qitishga tabaqalashtirilgan yondashuv bo'yicha pedagogik ko'nikmalarni shakllantirish uchun ushbu sport turi vositalaridan foydalanish istiqbollari etarlicha o'rganilmagan. Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishi, ularda jismoniy tarbiya va sport kasbiy faoliyatlarining real sharoitlarida amaliyotga yo'naltirilgan vazifalarni unumli hal etishga tayyorgarlikni hosil qiladi. Shu sababli, ta'lim jarayonini loyihalash va amalga oshirishda, unda nafaqat bilim va mahoratlarning shakllanishiga, balki bo'lajak kasbiy faoliyat sub'ekti shaxsining yaratilishi zarurligiga urg'u beriladi. Ta'lim jarayoni o'qitishga ijobiy motivatsiyani shakllantirish, bilish faolligini rag'batlantirish va ta'lim oluvchilarning o'z-o'zlarini takomillashtirishda ehtiyojlarini faollashtirishga yo'naltirilishi lozim.

Ishning maqsadi

Basketbol vositalari yordamida jismoniy madaniyat fakulteti talabalarining kasbiy va pedagogik ko'nikmalarini shakllantirish

Basketbolni o'rgatishda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish bilan moslashtirish maqsadida mashg'ulotlarning uchunchi oyidan boshlab mashg'ulot jarayoniga 1-jadvalda ko'rsatilgan maxsus mashqlar va vazifalar kiritildi.

Psixologik tayyorgarlikning maqsadi talabalarda basketbol bilan muvaffaqiyatli shug'ullanish uchun zarur bo'lgan shaxsiy va psixik sifatlarni shakllantirish hisoblanadi.

Psixologik tayyorgarlik vositalari orasida sportchining psixik holatiga ta'sir o'tkazish imkonini beruvchi o'zini-o'zi boshqarish usuli muhim o'rin tutadi. Mashg'ulotlar jarayonida quyidagi asosiy usullardan foydalandik: tasavvur etish va hayol qilish mexanizmlarini o'z ichiga oluvchi autogen mashg'ulot (mashg'ulot yakunida), badanni qizdirishda harakatli va nafas olish mashqlari.

Mashg'ulot o'yini jarayonida qo'llaniladigan maxsus vazifalar:

1. Qadam tashlab kuchli va zaif qo'l bilan turli uzatishlar bilan to'g'ri hujum qilish.

2. Tayanch holatda turli usullar va to'p qabul qilishni bajarish: uzatishlar, turli hujum usullari, to'siq qo'yuvchilar va hujumchilar muhofazasida.

3. Turli usullarda hamda balandligi va masofasi bo'yicha turli uzatishlar bilan berilgan usullarga individual va guruhli to'siq qo'yish

1-jadval

T/r	Kasbiy ko'nikmalar	Vazifalar va mashqlar	Bitta mashg'ulot davomiyligi vaqti (daqiq.)	Bir oy ichidagi mashg'ulotlar soni
	Shaxsiy qobiliyatni tanqidiy tahlil qilish	Mashg'ulot o'yinlarida bajarilgan shaxsiy xatolar va muvoffaqiyatli harakatlarni aniqlash hamda tahlil qilish. Setlar orasidagi tanaffuslarda va mashg'ulotdan so'ng murabbiyning savollariga javob berish	15	8
	Hatolarni tuzatgan holda mashqlarni bajarish texnikasini nazorat qilish	Shug'ullanuvchilarning mashg'ulot o'yinlaridagi xatolari hamda muvoffaqiyatli harakatlarini aniqlash va tahlil qilish	10	8
	Shug'ullanuvchilar faoliyatini tahlil qilish	Murabbiy bilan suhbat, unda texnik, taktik, jismoniy tayyorgarlik, bor kuch bilan o'ynash darajasi baholanadi.	15	4
	Harakat sifatlarini rivojlantirish uchun turli-tuman mashqlardan foydalanish	Shug'ullanuvchi o'zi ishtirok etgan holda umumiy yoki maxsus jismoniy tayyorgarlik mashg'ulot o'tkazadi, murabbiy mashg'ulot jarayoniga tuzatishlar kiritadi	60	3
	Sportchini maxsus harakat faolligiga tayyorlash	Shug'ullanuvchi o'zi ishtirok etgan holda umumiy yoki maxsus jismoniy tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulot o'tkazadi. Murabbiy mashg'ulot jarayoniga tuzatishlar kiritadi.	20	6
	O'z psixik holatini boshqarish	Mashg'ulot o'yini jarayonidagi maxsus vazifalar (vazifalar bayoni quyida keltirilgan)	6	6
	Jismoniy yuklamalarni boshqarish	Shug'ullanuvchilar tomonidan chigalyozdi mashqlari, umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulotlarning o'tkazilishi	20	6
	Mashqlarni murakkablik darajasi o'sib borishiga qarab joylashtirish	Shug'ullanuvchi o'zi ishtirok etgan holda texnika va taktikani o'rganish va takomillashtirish bo'yicha mashg'ulotning asosiy qismini o'tkazadi. Murabbiy mashg'ulotlar jarayoniga tuzatishlar kiritadi	30	4

Birinchi yil ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish

Har bir vazifa o'yin davomida almashinishlar bilan bajarildi. Keyinchalik bu vazifalarning to'g'ri va aniq bajarilishi mutaxassislar tomonidan baholandi va shu

orqali diqqatni jamlash, o'zini-o'zi nazorat qilish, chidamkorlik darajasini, ya'ni o'zining psixik holatini boshqarish qobiliyati tavsiflandi.

Nazorat va tajriba guruhleri talabalari bilan mashg'ulotlarni muammoli tashkil etish uslublarini talabalarning kasbiy malaka va ko'nikmalarini shakllantirishga, ularning tanlagan sport turiga va o'quv jarayoniga bo'lgan munosabatiga ta'siri o'rganildi.

Muammoli o'qitish uslublaridan foydalanib mashg'ulotlarni tashkil etish uslublari quyidagilardan iborat:

1. Aniq to'p uzatish va keyingi javob harakati bilan aniq himoyani o'rganish va takomillashtirishda cheklangan tor vazifaga ega bo'lgan o'quv-mashg'ulot o'yinini qo'llash.

2. Mashg'ulot o'yini oldidan va uning davomida maqsadga muvofiq texnik va taktik usullarni tanlash va qo'llash bo'yicha hal qilishni talab etadigan muammolarni qo'yish.

3. Shug'ullanuvchi tomonidan mashg'ulot o'yinida harakat faoliyati yoki taktik usulning bitta yoki bir nechta tarkibiy qismlarini tanlash va qo'llash.

4. Berilgan muammoning hal etilishi samaradorligini shug'ullanuvchi tomonidan baholanishi.

5. Shug'ullanuvchilarning texnik-taktik harakatlarining to'g'ri tanlanganligi va samaradorligini murabbiy tomonidan baholanishi.

Basketbolni muammoli o'qitishdan foydalanishga ba'zi misollarni keltiramiz. O'yin boshlanishidan oldin o'qituvchi hujum harakatini aytadi, masalan, orqa chiziqdan kelayotgan o'yinchi to'pni uzatishi bilan orqa chiziqdan savatga to'p tashlash. Keyin o'qituvchi qarshi hujum harakatlarining bir necha variantlarini aytadi va himoya harakatlarini aytmaydi. Himoyani aniqlash va qarshi hujumlarni tanlash basketbolchining o'zi tomonidan mashg'ulot o'yinida amalga oshiriladi.

Mashg'ulot o'yinini bunday tashkil etish o'rganilgan usullarni haqiqiy o'yinda amaliy o'zlashtirish vositasi hisoblanib, shu bilan birga, shug'ullanuvchilar tafakkurini faollashtiradi. Muammoli o'qitishning kasbiy malaka va ko'nikmalarni shakllantirishga ta'siri natijalari 2-jadvalda keltirilgan.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, nazorat guruhida ekspert baholari 12% ga, tajriba guruhida 24% ga oshgan.

2-jadval

**Basketbol vositalari yordamida birinchi yil ta'lim oluvchi talabalarda
kasbiy ko'nikmalar shakllanishini ekspert baholash (n=30)**

№	Kasbiy ko'nikmalar	Tajribadan oldin				Tajribadan keyin			
		Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R
1.	Shaxsiy faollikni tanqidiy tahlil qilish	2,4±0,12	2,5±0,09	0,77	R>0,05	2,9±0,11	3,5±0,10	2,05	R<0,05
2.	Xatolarni tuzatgan holda mashqlarni bajarish texnikasini nazorat qilish	2,1±0,11	2,3±0,08	1,54	R>0,05	2,7±0,08	3,2±0,09	2,33	R<0,05
3.	Shug'ullanuvchilar faoliyatini tahlil qilish	2,7±0,09	2,5±0,07	1,82	R>0,05	3,4±0,12	4,0±0,11	2,68	R<0,05
4.	Harakat sifatlarini rivojlantirish uchun turli-tuman mashqlardan foydalanish	3,1±0,13	3,0±0,11	0,59	R>0,05	3,5±0,06	3,8±0,07	2,26	R<0,05
5.	Sportchini maxsus harakat faolligiga tayyorlash	2,6±0,09	2,7±0,10	0,78	R>0,05	3,1±0,11	3,5±0,12	2,66	R<0,05
6.	O'zining psixik holatini boshqarish	2,3±0,07	2,4±0,06	1,09	R>0,05	2,8±0,07	3,6±0,09	3,71	R<0,05
7.	Jismoniy yuklamani boshqarish	2,5±0,12	2,7±0,13	1,25	R>0,05	3,4±0,09	3,7±0,10	2,22	R<0,05
8.	Mashqlarni murakkablik darajasi o'sib borishiga qarab joylashtirish	3,5±0,06	3,6±0,07	1,09	R>0,05	4,0±0,07	4,4±0,11	3,08	R<0,05

Shunday qilib, ekspert baholash basketbol bilan shug'ullanuvchilar oldiga ko'p hollarda tipik pedagogik vazifalarni qo'yadigan basketbol hamda muammoli o'qitish uslublarining kasbiy ko'nikmalarning hosil qilinishiga ijobiy ta'sirini ishonchli tarzda ko'rsatdi.

2025-2026 - o'quv yili davomida o'sha tarkibdagi shug'ullanuvchilar bilan basketbol vositasi yordamida pedagogik ko'nikmalarni shakllantirish masalalarini o'rganish davom ettirildi.

Muammoli o'qitish uslublaridan foydalanishning ijobiy natijalarini hisobga olgan holda nazorat guruhi talabalari bilan ushbu uslublardan foydalanishga qaror qilindi.

Shunday qilib, mashg'ulotlar uslubiyati har ikkala guruh uchun pedagogik tajribaning ikkinchi bosqichi yakunida natijalarni alohida chiqarish va ekspert

baholarni qo'yish bilan bir xilda rejalashtirildi. Birinchi yil bilan solishtirganda, eng istiqbolli ko'nikmalarni aniqlash bo'yicha olib borilgan tadqiqotga ko'ra, sakkiz ta shakllangan ko'nikmalarga talabalarda mustaqil ishlash ko'nikmalarini shakllantirish mahorati qo'shilgan bo'lib, mashqlarni ularning murakkabligi oshib borishi bo'yicha joylashtirish ko'nikmasi esa yanada murakkab bo'lgan mashqlarning namoyishining to'g'ri bajarilishi ko'nikmasi bilan almashtirildi, chunki mashqlarni namoyish etish vaqtida bajarilayotgan harakatni asosiy texnik jihati va yo'l qo'yilishi ehtimoli bo'lgan xatolarga e'tibor qaratish zarur. Ko'nikmalarni shakllantirish va muammoli o'qitish uslublarini qo'llash, uy vazifalari yordamida ishlab chiqilgan sportchida mustaqil ishlash ko'nikmasini shakllantirish ko'nikmasidan tashqari, birinchi bosqichdagidek saqlanib qoldi. Talabalarga mustaqil ravishda o'z kamchiliklarini baholash va murabbiy tuzatishlar kiritadigan ularni bartaraf etish usullarini taklif etish so'raldi. Belgilangan muddat yakunida erishilgan natijalar baholandi va quyidagi vazifalar rejalashtirildi. Vazifalarni bajarish davomiyligi har bir sportchi uchun alohida belgilandi. Har bir shug'ullanuvchi yil davomida o'rtacha to'rtta topshiriqni bajardi. Topshiriqlarni bajarish bilan mashg'ulot va musobaqalarda ko'rsatilgan natijalar o'rtasida aniq bog'liqlik kuzatildi (3-jadval).

3-jadval

Basketbol vositalari yordamida ikkinchi yil ta'lim olayotgan talabalarda kasbiy ko'nikmalarning shakllanishini ekspert baholash (n=30)

№	Kasbiy ko'nikmalar	Tajribadan oldin				Tajribadan keyin			
		Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R	Nazorat guruhi	Tajriba guruhi	t	R
1.	Shaxsiy faollikni tanqidiy tahlil qilish	2,9±0,11	3,8±0,10	3,06	R<0,01	3,5±0,10	4,5±0,13	3,25	R<0,01
2.	Xatolarni tuzatgan holda mashqlarni bajarish texnikasini nazorat qilish	2,7±0,08	3,9±0,11	3,88	R<0,01	3,2±0,09	4,3±0,10	3,46	R<0,01
3.	Shug'ullanuvchilar faoliyatini tahlil qilish	3,4±0,12	4,1±0,09	2,67	R<0,05	3,7±0,11	4,7±0,09	3,14	R<0,01
4.	Harakat sifatlarini rivojlantirish uchun turli-tuman mashqlardan foydalanish	3,5±0,06	4,1 ±0,07	3,52	R<0,01	3,8±0,07	4,0±0,06	2,20	R<0,05
5.	Sportchini maxsus harakat faolligiga tayyorlash	3,1±0,11	4,3±0,11	5,00	R<0,001	3,5±0,12	4,6±0,07	2,86	R<0,01
6.	O'zining psixik holatini boshqarish	2,8±0,07	3,5±0,10	3,63	R<0,01	3,6±0,09	4,8±0,12	3,01	R<0,01

7.	Jismoniy yuklamani boshqarish	3,4±0,09	4,7±0,06	6,81	R<0,001	3,7±0,10	4,6±0,08	2,92	R<0,01
8.	Mashqlarni namoyish qilish to'g'ri bajarish	4,0±0,07	4,9±0,12	3,43	R<0,01	3,8±0,11	4,7±0,10	3,00	R<0,01

3-jadvalda keltirilgan natijalardan quyidagilarni xulosa qilish mumkin: birinchi o'quv yilida ishlab chiqilgan va sinovdan o'tkazilgan pedagogik ko'nikmalarni shakllantirish uslubiyati basketbolga o'qitishning ikkinchi yilida ham o'z samaradorligini tasdiqladi, nazorat guruhida muammoli o'qitish uslublaridan foydalanish natijalar bo'yicha tajriba guruhiga etib olish imkonini berdi.

XULOSA

Basketbol vositalari yordamida kasbiy ko'nikmalarni shakllantirish uslubiyati shug'ullanuvchilarning intellektual rivojlanishini inobatga oluvchi va pedagog uchun zarur bo'lgan sifatlar-mustaqil hamda ijodiy fikrlashni rag'batlantiruvchi muammoli o'qitish tamoyillaridan foydalanishini o'z ichiga olishi kerak. Shunday qilib, basketbolchi mahorati shakllanishida ahamiyatli bo'lgan taktik ko'nikmalarni hosil qilish jarayonining oldindan so'zlash, bashoratlash, empatiya va antitsipatsiya bo'yicha pedagogik qobiliyatlarni shakllantirish jarayoni bilan uyg'unlashuvi sodir bo'ldi.

Kasbiy ko'nikmalarning shakllanishi shaxsiy sifatlar hamda qobiliyatlarni hosil qilish bilan birgalikda kompleks holda samarali kechdi. Basketbol vositalari orqali quyidagi irodaviy sifatlar – qat'iyatlik, tirishqoqlik, chidamkorlik, o'zini nazorat qilish, g'alabaga bo'lgan iroda, shuningdek intellektual qobiliyatlar yanada muvoffaqiyatliroq shakllanadi.

Basketbolni o'rgatish algoritmining qo'llanilishi kasbiy ko'nikmalar va shaxsiy sifatlarni parallel tarzda muvaffaqiyatli shakllantirishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Khudayberganov, O. E. (2019). Modeling The Activities Of A Specialist In Physical Culture As The Basis For Improving The Educational Process. New York Science Journal, 9, 10.
2. Khudaiberganov, O. E. (2019). ON THE ISSUE OF TEACHING VOLLEYBALL AT THE FACULTIES OF PHYSICAL CULTURE OF PEDAGOGICAL UNIVERSITIES. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 7, 735.

3. Khudaiberganov, O. E. (2019). The Activities OF A Specialist In Physical Culture As The Basis For Improving The Educational Process. New York Science Journal, 10-13.
4. Khudaiberganov, O. E. (2019). ON THE ISSUE OF TEACHING VOLLEYBALL AT THE FACULTIES OF PHYSICAL CULTURE OF PEDAGOGICAL UNIVERSITIES. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 7(12), 735-740. 49 www.biruni-journal.uz INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF BIRUNI ISSN (E) 2181-2993 Volume 4, Issue 1. (2025)
5. Худайберганов, О. (2019). Волейбол спецификаси ва воситалари асосида педагогик маҳоратни шакллантириш имкониятлари ҳамда истиқболлари. Фан ва жамият илмий - услубий журнал Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти, 4, 101.
6. Худайберганов, О. (2019). Мутахассис фаолиятини жисмоний тарбия бўйича моделлаштириш – ўқув жараёнини такомиллаштиришнинг асоси. Фан ва жамият илмий - услубий журнал Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти, 4, 99.
7. Ismoilov, D., & Khudayberganov, O. E. (2024). Formation of professional skills of students of the faculty of physical education through sports games. Eurasian Journal of Sport Science, 202, (47), 194-198. <https://eajss.uz>
8. Khudayberganov, O., & Muratov, S. (2023). O‘yinlararo sikllarda malakali voleybolchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish. Urganch Davlat Pedagogika Instituti Axborotnomasi, Ilmiy-nazariy, Metodik Jurnal, 3(3), 306-311. Urganch. 50 www.birunijournal.uz INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF BIRUNI ISSN (E) 2181-2993 Volume 4, Issue 1. (2025)
9. Xudayberganov, O.E. (2023). Voleybol vositalari va muammoli o‘qitish usullari yordamida bo‘lajak jismoniy tarbiya o‘qituvchilarining kasbiy ko‘nikmasini bosqichma-bosqich shakllantirish. Ta‘lim va Innovatsion Tadqiqotlar Xalqaro Ilmiy metodik Jurnal, 6(11), 306-311. Buxoro viloyati bosmaxonasi.
10. Khudayberganov, O.E. (2023). Strategies for forming the leadership skills of students through physical education. International Bulletin of Applied Science and Technology, 3(8), 58-60. London.
11. Khudayberganov, O.E. (2022). Improving the physical qualities of future physical education and sports specialists using volleyball equipment. Science and Innovation, 1(5), 271-276. Academy of Sciences and Innovations.
12. Xudayberganov, O.E. (2020). Sport o‘yinlari yordamida jismoniy tarbiya fakulteti talabalarining professional ko‘nikmalarini shakllantirish. Fan-sportga. (Ilmiy Nazariy Zhurnal) – Toshkent, 8.

13. Xudayberganov, O.E. (2024) O‘yinlararo sikllarda malakali basketbolchilarning maxsus jismoniy tayyorgarligini takomillashtirish. Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў илмий методик журнал № 6/3 2024 849-856. Nukus shahri bosmaxonasi.
14. Xudayberganov, O.E. (2025) Basketbol vositalari va muammoli o‘qitish usullari yordamida jismoniy madaniyat fakultet talabalarining kasbiy ko‘nikmalarini shakllantirish. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari 5 jild. № 10. 2025. 469-474 Toshkent shahri bosmaxonasi.
15. Xudayberganov, O.E. (2025) Pedagogika oliy ta’lim muassasasi talabalarini shaxsiy sifatlarini voleybol vositalari orqali rivojlantirish. Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 9-son. 1473-1479. Farg‘ona shahar bosmaxonasi.

KO‘HITANGTOG‘ QISHLOQLARI AHOLISINING XO‘JALIK FAOLIYATI BILAN BOG‘LIQ URF-ODAT VA MAROSIMLARI

Xaydarov Odil Ergashevich

hajdarovodil188@gmail.com

+998 91 582 30 29

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Ko‘hitangtog‘ tog‘li hududida yashovchi aholining dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va ovchilik bilan bog‘liq urf-odat hamda marosimlari etnografik va tarixiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda xalqning tabiatga munosabati, hosildorlikni ta‘minlash, yomg‘ir chaqirish, ofatlardan saqlanish, kasb egalari faoliyatiga ehtirom ko‘rsatish bilan bog‘liq udumlar ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, marosimlarning qadimgi e‘tiqodlar bilan bog‘liqligi va ularning zamonaviy davrgacha yetib kelish jarayoni ko‘rsatib berilgan.

Kalit so‘zlar: Ko‘hitangtog‘, marosim, urf-odat, dehqonchilik, chorvachilik, suv kultlari, xalq e‘tiqodlari, etnografiya.

ABSTRACT

This article examines the ethnographic and historical dimensions of customs and rituals associated with agriculture, animal husbandry, handicrafts, and hunting among the population of the Ko‘hitangtog‘ mountainous region. Particular attention is paid to traditions reflecting people’s relationship with nature, practices aimed at ensuring productivity, invoking rain, protecting against natural disasters, and showing respect for the activities of various professional groups. The study also highlights the connection of these rituals with ancient beliefs and traces the process of their preservation and transformation up to the present day.

Keywords: Ko‘hitangtog‘, rituals, customs, agriculture, animal husbandry, water cults, folk beliefs, ethnography.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются этнографические и исторические особенности обычаев и ритуалов, связанных с земледелием, животноводством, ремесленничеством и охотой у населения горного региона Кухитанга. Особое внимание уделяется традициям, отражающим отношение человека к природе, обеспечению урожайности, практикам вызова дождя, защите от стихийных бедствий, а также проявлению уважения к деятельности представителей различных профессий. Показана связь данных ритуалов с древними верованиями и процесс их трансформации и сохранения до современности.

Ключевые слова: Кухитанг, ритуалы, обычаи, земледелие, животноводство, водные культы, народные верования, этнография.

KIRISH (INTRODUCTION)

Surxon-Sherobod vohasi hududlarida shakllangan an'anaviy turmush tarzi aholining tabiiy muhit bilan o'zaro munosabatlari asosida yuzaga kelgan. Ayniqsa, tog'li hududlarda yashovchi aholi hayoti tabiat sharoitlariga kuchli darajada bog'liq bo'lib, bu holat ularning xo'jalik faoliyati, dunyoqarashi va marosimlar tizimida yaqqol aks etadi. Ko'hitangtog' qishloqlarida istiqomat qiluvchi aholining urf-odat va an'analari asrlar davomida shakllanib, jamiyatning ijtimoiy, ma'naviy hamda xo'jalik ehtiyojlariga xizmat qilib kelgan.

Mazkur maqolada Ko'hitangtog' hududida dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va ovchilik bilan bog'liq marosimlarning kelib chiqishi, mazmun-mohiyati hamda ularning xalq turmushidagi o'rni ilmiy-etnografik asosda tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (LITERATURE REVIEW)

Ushbu maqolani tayyorlashda etnograflardan S. Tursunov, T. Pardayev, I. Umarov, N. Tursunov, B. Murtazoyev, H. Rahmonov, E. Xudoyberdiyev, A. Ashirov, B. Xalmuratov, M. Raximov asarlarida bayon etilgan nazariy qoidalar va uslubiy tavsiyalarga tayanildi. Maqolaning manbalari sifatida o'z tabiati va ahamiyatiga ko'ra quyidagi guruhlariga ajratib o'rganildi.

-Sherobod,

-Boysun,

-Angordagi ekspeditsiyalar davomida to'plangan dala etnografik materiallari. Shu maqsadda tadqiqotning hududi (tuman va joy) oldindan aniqlandi va mavjud adabiyotlar o'rganildi.

Shu bilan birga, aholining etnik tarkibi va saqlanish darajasi hisobga olingan. Tanlangan hudud aholisining iqtisodiy faoliyati va madaniyatidagi an'analari tahlil etildi.

NATIJALAR (RESULTS)

Mazkur tadqiqot natijalari Ko'hitangtog' qishloqlari aholisi xo'jalik faoliyati bilan bog'liq urf-odat va marosimlarining ijtimoiy, ma'naviy va amaliy jihatlarini tizimli ravishda ko'rsatadi. Tadqiqot jarayonida quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

1. Dehqonchilik bilan bog'liq marosimlar:

- "Darveshona" va "Bobodehqon" kabi marosimlar hosildorlikni ta'minlash va tabiat kuchlaridan himoyalaniish maqsadida o'tkazilgan.

- Marosimlar aholining jamoaviy birdamligini mustahkamlashga xizmat qilgan, urf-odatlar orqali tabiatga hurmat va ehtiyotkorlik hissi shakllangan.

2. Chorvachilik marosimlari:

- Yaylovga chiqish oldidan o'tkaziladigan olov marosimi, molni balo-qazolardan saqlashga qaratilgan.

- Chorvadorlar orasida "Cho'pon tayog'i" va Pirlarga e'tibor marosimlarning ijtimoiy va ma'naviy ahamiyatini oshirgan.

3. Hunarmandchilik va kasbiy marosimlar:

- Hunarmandchilik kasblarining har biri o'z homiysiga ega bo'lib, bu an'analar kasb egalarining ishini e'zozlagan.

- Temirchilar, kulollar va tikuvchilar jamiyatda alohida hurmatga ega bo'lgan.

4. Ovchilik marosimlari:

- Ovga chiqishdan oldin duo o'qish va risola olish amaliyoti ovchilar faoliyatini tartibga solgan.

- Ovchilarning piri sifatida Pahlavon Ahmad Zamshiy e'zozlangan va minginchi o'lja bilan bog'liq e'tiqodlar kuzatilgan.

5. Tabiat bilan uyg'un yashash:

- Xalq urf-odatlari va marosimlari tabiat bilan uyg'un munosabatni ta'minlashga qaratilgan.

- Yomg'ir chaqirish marosimlari, qurg'oqchilikdan himoyalash amaliyotlari va fasllarga oid e'tiqodlar qadimgi suv kultlari va tabiatni hurmat qilish tamoyillari bilan bog'langan.

6. Ijtimoiy va ma'naviy ahamiyat:

- Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, urf-odat va marosimlar aholining ma'naviy barqarorligini, jamiyat ichidagi birdamlikni va kasb-hunar faoliyatining davomiyligini ta'minlashga xizmat qilgan.

- Marosimlar zamonaviy davrgacha yetib kelgan va milliy madaniy meros sifatida ahamiyatini saqlab qolgan.

Tadqiqot natijalari Ko'hitangtog' qishloqlari aholisining xo'jalik faoliyati bilan bog'liq urf-odat va marosimlarining nafaqat amaliy, balki ma'naviy, ijtimoiy va madaniy ahamiyatini tasdiqlaydi. Ushbu marosimlar xalqning tabiatga hurmati, hosildorlikni ta'minlash va jamiyat barqarorligini ta'minlashga qaratilganligini ko'rsatadi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Ko'hitangtog' qishloqlari aholisi urf-odatlari asrlar davomida rivojlanib, insonlarning tabiat bilan munosabati hamda yashash tarzini ta'minlash jarayonlari

bilan chambarchas bog‘langan. Tog‘ qishloqlari aholisi o‘z xo‘jalik ishlari davomida turli marosimlarni o‘tkazib kelgan. Bu marosimlarni to‘rtta asosiy guruhga ajratish mumkin:

1. Dehqonchilik marosimlari
2. Chorvachilik marosimlari
3. Hunarmandchilik marosimlari
4. Ovchilik marosimlari

XX asr boshlarida, hatto Ikkinchi jahon urushidan keyingi yillarda ham barcha kasb egalari, jumladan ovchilar ham, albatta «risola» olishlari shart bo‘lgan. Risola yirik ulamolar tomonidan bitta varaqqa yozilib, unda kasb egasining bajarishi lozim bo‘lgan ishlar ko‘rsatilgan. Xalq ishonishicha, shunday qilinsa, ishlarini muammosiz bajara oladi va kunini osoyishta o‘tkazishi mumkin. Ushbu risolalar tumor kabi olib yurilgan, shuning uchun xalq orasida «xuddi risoladagidek bo‘lsin» degan naql ham yuzaga kelgan.

Tog‘ qishloqlarida dehqonchilik bilan bog‘liq marosimlar keng tarqalgan bo‘lib, ular yilning turli fasllarida o‘tkazilgan. Xususan, har yili bir marta – Yilboshi (Navro‘z) oldidan aholi tomonidan «darveshona» o‘tkazilgan. Darveshona – Olloh yo‘lida o‘tkaziladigan sadaqadir. Unda odamlar yil yaxshi kelishi, turli xil ofatlardan saqlashni ko‘zlashgan. Marosimni o‘tkazish uchun odamlardan pul yig‘ilgan. Boy kishilar qo‘y berganlar. Tegirmonda bug‘doy tortib, yorma qilib qaynatishgan. Qo‘y so‘yib dumbasiga go‘shni qovurishgan. Har bir odamga bir kosadan yorma, kosaning ichiga pishirilgan go‘sh solib berishgan. Odamlar «darveshona – tishga davo» deb ovqatni yeyishgan. Yetim-yesirlar bu tadbirda to‘liq jalb etilgan va ularga ehson ajratilgan. Darveshonada mulla yoki eshon kelib, elga, yurtga omonlik, tinchlikni so‘rab duo qilishgan¹⁴⁶.

Qorabog‘ qishloq aholisi darveshonani «yorma» deb ham atagan; so‘yilgan hayvonning qoni buloqlarga tomizilib, bu bilan buloqlardan doimiy suv chiqib turishi maqsad qilingan.

Tog‘lik dehqonlar yerni ekinga tayyorlab, urug‘ni ivitib qadashdan bir kun oldin Bobodehqon marosimini o‘tkazganlar. Ushbu marosimda qon chiqarilib (imkoniyatiga qarab, tovuqdan to‘qo‘ygacha), Olloh yo‘liga sadaqa qilganlar. Ulamolar Qur‘on o‘qib, xuddi darveshonada bo‘lgani singari Ollohu taolodan hosil barakali bo‘lsin deb duo qilganlar.

Bobo Dehqon timsoli boshqa xalqlarda ham mavjud: Qoraqalpoqlarda – Diyxan Bobo, turkmanlarda – Baba Dayxan, tojiklarda – Boboi Dehqon, Xo‘ja dehqon, Xo‘ja

¹⁴⁶ Файзуллаева М. Ўзбек миллий таомлари ва тановул маданияти. –Тошкент: Tafakkur avlodi, 2021. –Б.295.

Abdulla dehqon deb atalgan¹⁴⁷. Ba'zi tadqiqotchilar uni zoroastrizmdagi Mitra bilan bog'laydi. Bunda ularning har ikkisi oq kiyim kiygan keksha kishi qiyofasida tasvirlanishi, qolaversa, dehqonlarga homiylik qilganligi nazarda tutiladi¹⁴⁸.

Hududda bog'bonlar piri Hazrati Nuh (alayhissalom), suvchilar piri Hazrati Sulaymon (alayhissalom) hisoblanadi. Hazrati Nuh ekin qadashdan keyin yerga birinchi novda qadagani uchun ulug'langan.

Tog' qishloqlari aholisi dehqonchilik faoliyati davomida ob-havo va tabiiy kuchlarga katta e'tibor bergan. Shu munosabat bilan yilning maxsus kunlari va davrlari xalq orasida turli udumlar va e'tiqodlar bilan bog'langan. Masalan, 20 fevraldan 21 martgacha bo'lgan davrning dastlabki 15 kuni «Hut» deb atalgan. Xalq orasida shunday deyilgan: «yaxshi kelsa – hut, kadi-kadi sut, yomon kelsa – hut soylar to'la put». Bu davr ob-havo holatining hosil va chorva uchun ahamiyatini aks ettiradi.

Hutdan keyin «Ajuzmomo» davri boshlanib, 6 kun davom etadi. Xalq ta'limotida Ajuzmomo qishning egasi sifatida e'tirof etilgan. Afsona va rivoyatlarga ko'ra, Ajuzmomo odamlarni muqarrar o'limdan saqlab qolgan va ularni yaxshilikka yetaklagan. Agar qahri kelgan bo'lsa, odamlar va mol-mulk muzlash xavfi ostida bo'lgan. Shu sababli, aholining sovuqdan saqlanish maqsadida ehsonlar chiqarishi ham kuzatilgan.

Ajuzmomo davridan so'ng «Axman» va «Daxman» davrlari kelib, har biri uch kun davom etadi. Ularning tugashi bilan «Obirahmat» davri boshlanadi, u ham uch kun davom etadi. Keyin «Qurbonrahmat» davri kelib, ikki kun davom etadi. Nihoyat, «Nahfi Navro'z» boshlanib, bir kun davom etadi va shundan so'ng qish fasli yakunlanadi.

Shu tariqa, tog' qishloqlari aholisi yilning ushbu davrlarini kuzatib, ob-havo hodisalariga mos ravishda dehqonchilik va hayvonlarga g'amxo'rlik qilish udumlarini shakllantirgan. Bu udumlar aholi hayotida ob-havo bashoratlari, diniy va madaniy e'tiqodlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

Tog' qishloqlarida dehqonchilik bilan bog'liq marosimlar aholining ob-havo va tabiiy resurslarga bo'lgan e'tiborini aks ettiradi. Qur'qochilik davrida yomg'ir chaqirish marosimlari keng tarqalgan bo'lib, Ko'hitangto'g' qishloqlarida bu marosim «Suv sulton xotin» yoki «Suz xotin», laqaylarda esa «Sus xotin» deb atalgan. Marosimning dehqonlar va bog'bonlar tomonidan o'tkaziladigan shakli esa «Suz xotin» nomi bilan tanilgan.

¹⁴⁷ Рахимов М.Р. Земледелие таджиков бассейна р. Хингоу в дореволюционный период. –Сталинабад, 1957. –С. 181-183; Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. –Ташкент, 1957. –С. 12.

¹⁴⁸ Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007. –B. 69.

Marosimda kattagina yog‘ochdan qo‘g‘irchoq tayyorlanib, xo‘roz so‘yib, sadaqa chiqarilgan. Qo‘g‘irchoq o‘choq boshiga tik holatda qo‘yilgan va tutun zarar yetkazmasligi uchun qozon atrofida bir necha metr narida ushlangan. Dasturxonga ovqat tortilganda qo‘g‘irchoq ham dasturxon boshiga olib kelinadi. Ovqatga duo o‘qilgach, barcha qo‘g‘irchoqni o‘rtaga olib o‘ynatadi va atrofidan aylangan holda marosim qo‘shig‘ini kuylashadi. Marosim tugagach, qo‘g‘irchoq maxsus uycha ichiga joylashtirilgan. Bu amaliyot, xalq tushunchasiga ko‘ra, suv bilan bog‘liq qadimiy kult bilan bog‘liq bo‘lgan.

Yomg‘ir chaqirish bilan bog‘liq marosim raqslari Ko‘hitangtog‘ qishloqlarida XX asr o‘rtalariga qadar mavjud bo‘lgan. Mart oyi boshlari, ayniqsa, Navro‘z vaqtida bir guruh ayollar aylana hosil qilib doira chalishgan va dehqonchilikka aloqador turli marosimlarni amalga oshirishgan. Doira sadolari ostida raqsga tushayotgan ayollar mehnat bilan bog‘liq turli harakatlar va yomg‘ir yog‘ish jarayonini aks ettirishlari shart edi. Doira bilan ijro etiladigan ushbu marosim turi «badash» tarkibida bo‘lgan¹⁴⁹.

Odatda yomg‘ir chaqirish marosimi fevraldan, ya‘ni kichik chilla tugab, hut kirishidan to aprelga qadar bo‘lgan vaqtlarda o‘tkazilgan. Marosim o‘tishi bilan yomg‘ir yog‘a boshlagach, dehqonlar yer haydab, bug‘doy ekayotgan vaqtda bir qo‘lida o‘sha qo‘g‘irchoq, bir qo‘lida bug‘doy bo‘lgan. Yerga urug‘ sepayotgan vaqtda marosim qo‘shig‘ini kuylashgan¹⁵⁰. «Suz xotin» marosimi yakunida qo‘g‘irchoq kuydirilgan yoki eski quduqqa tashlangan¹⁵¹.

Boshqa hududlarda ham yomg‘ir chaqirishning o‘ziga xos usullari mavjud bo‘lgan. Masalan, Boysun tog‘ining g‘arbidagi Machay qishlog‘ida «kal bog‘lash» amaliyoti qo‘llanilgan: uzun ip orqali qishloqdagi kallarning ismini aytib, tugunlar bog‘langan va nam joyga ko‘milgan. Suv ko‘payganda, tugunlar olinib, o‘choq tagiga qo‘milgan.

Suv yetishmovchiligi va boshqa tabiiy ofatlar paytida Kampirtepa qishlog‘ida Boshbuloqotaga borib, qo‘y so‘yib, ehson berilgan. Shu bilan birga, E‘ranarbobo ziyoratgohida mol so‘yib ehson qilish amaliyoti amalga oshirilgan; bu amaliyot oyiga kamida bir marta takrorlangan.

Dehqonchilik marosimlarining boshqa shakli – bug‘doyni o‘rib, yanchishdan oldin mol so‘yib, xirmon boshida ehson berishdir. Agarda bug‘doyni somondan ajratayotganda shamol bo‘lmasa, yana bir marosim – «Yo Haydar» o‘tkaziladi. Bug‘doy yanchilganidan so‘ng xirmondan bir g‘alvir donni to‘rvaga solib qishloqning ulamosi yoki kambag‘aliga olib borishgan. Har bir xirmondan bir

¹⁴⁹ Турсунов С., Пардаев Т., Турсунова Н., Муртазоев Б. Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва таракқиёти тарихи. Тошкент, 2015. –Б. 236.

¹⁵⁰ Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Xatak qishlog‘i, 2022 yil.

¹⁵¹ Турсунов С.Н., Пардаев Т.Р., Турсунов А.С., Тоғаева М.Р. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи. –Тошкент: Мухаррир, 2012. –Б. 35.

g'alvirdan bug'doy olingan. Bu sadaqa «haqula» deb ataladi¹⁵². Xatak qishlog'ida «kafsan» deyilgan¹⁵³. Agar shunday qilinsa, bug'doy halol bo'ladi deb hisoblashgan. Ulamo bug'doyni olib Bobodehqon haqiga duo o'qigan.

Aholi, hirmon yig'iladigan joylarni va bedazorlarni e'zozlagan, u yerga tom solmagan va bedapoyada janoza o'qimagan. Bunda hosildan baraka qochadi deb irim qilishgan.

Tog' qishloqlarida chorvachilik faoliyati ham o'ziga xos marosimlar va udumlar bilan bog'langan. Chorvadorlar uchun qurg'oqchilik, bo'rilar hujumi, qaroqchilar, sel, hayvonlar orasidagi yuqumli kasalliklar chorvadorlar uchun haqiqiy ofat hisoblangan. Chorvani himoya qilish maqsadida cho'ponlar miltiq, pichoq va qamchi bilan harakat qilgan, ularning yonida maxsus o'rgatilgan bo'ribosar itlari bo'lgan. Agar it bo'rini bosa olgan bo'lsa, so'yilgan qo'yning quyruq qismi unga berilgan, chunki bo'ri bilan olishishda itning tish va tirnoqlari bo'shashishi mumkin va uning jismoniy kuchini tiklash maqsadida shunday amaliyot o'tkazilgan.

Cho'ponlarning yordamchilari – cho'liqlar bo'lib, har 3–4 ta cho'liqqa boshliq «arkar» deb atalgan. Arkarlikka tayinlashda maxsus sinov o'tkazilgan. Unga ko'ra, arpa yoki bug'doy unidan ikkita ko'mma pishiriladi. Ulardan biri cho'liqqa, ikkinchisi itga berilgan. Agar cho'liq itdan birinchi ko'mmani yesa, arkarlikka tayinlangan, agar yeyolmasa yana oldingidek cho'liqligicha qolavergan¹⁵⁴.

Mart oyining oxirlarida chorvadorlar molni yozgi yaylovga chiqarish oldidan ko'chaning ikki chetida hashakka isiriq qo'shib o'lov yoqishgan, bu amaliyot molni har qanday ofatlardan himoya qilishi tushunilgan.

Mabodo chorvaga qiron kela boshlasa, cho'ponlar o'z mollarini Xo'janqon qishlog'idagi Xo'janqon ota, Kampirtepadagi Xo'jaabdushota va Qizilolmadagi Cho'ptashar, Xomkondagi Oxurliota ziyoratgohlarida cho'pon tayog'ini tashlab, uch marta mollarini aylantirganlar. So'ngra Olloh yo'liga bitta mol so'yib sadaqa chiqarishgan. Ba'zan momolar uchta xamirni pishirib, molimiz ko'paysin deb bola-chaqasi bilan bo'lib yeyishgan¹⁵⁵. Maydaroq qo'y kasal bo'lsa Xo'jaulkanga borib sadaqa berib o'qitib kelishgan. Ziyoratgohlarning ahamiyati haqida quyidagi xalq naqli saqlanib qolgan: Mol tilasang Xo'jaabdush, bosh tilasang Xo'janqon¹⁵⁶.

Cho'pon tayog'i udumlarda muqaddas hisoblangan. U irg'ay, zarang va tug'dona daraxtlaridan tayyorlangan bo'lib, qattiq, mustahkamlik va chidamlilik ramzi sifatida qadrlangan. Chorvadorning o'z pirlari ham bo'lgan: Zangiota – qoramollar piri, Cho'po'nota – mayda mollar piri, Qambarota – ot va chopag'onlar

¹⁵² Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Kampirtepa qishlog'i, 2022 yil.

¹⁵³ Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Xatak qishlog'i, 2022 yil.

¹⁵⁴ Dala yozuvlari, Boysun tumani, Sho'rob qishlog'i, 2022 yil.

¹⁵⁵ Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Xo'janqon, Kampirtepa, Qizilolma qishloqlari, 2022 yil.

¹⁵⁶ Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Kampirtepa qishlog'i, 2022 yil.

piri, Vosil Qora – tuya piri, pillaqurti boqadiganlar esa Hazrati Ayub (alayhissalom)ni piri deb hisoblashgan. Chorvani saqlash va baraka so‘rab ko‘pincha Cho‘po‘nota va Zangibobo nomiga mol so‘yib sadaqa berilgan¹⁵⁷.

Tog‘ qishloqlarida hunarmandlar ham o‘ziga xos udumlarga ega bo‘lgan. Hunarmandlar ishini halol bajarishi shart bo‘lgan. Shuningdek, hunarmanddan biror buyum sotib olganda, xaridor usta roziligini olish majburiyatida bo‘lgan; buyumni olgandan so‘ng «ustaga rozi bo‘ling» deb aytilgan. Bu amaliyot hunarmandning mehnatiga hurmat va ishning barokati uchun zarur hisoblangan.

Shunday qilib, chorvachilik va hunarmandchilik marosimlari tog‘ qishloqlarida aholining diniy, madaniy va ijtimoiy hayoti bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, ular baraka, himoya va mehnat tartibini ta‘minlashda muhim rol o‘ynagan.

Tog‘ qishloqlarida hunarmandchilikning har bir tarmog‘i o‘ziga xos pirlarga ega bo‘lgan. Aholining e‘tiqodiga ko‘ra, bu pirlar ma‘lum kasbni birinchi bo‘lib boshlagan va hunarmandlarga o‘rnak bo‘lgan. Masalan: tegirmonchilar Hazrati Jabroilni, o‘rmakchilar va bo‘zchilar Hazrati Shishnovulni (hazrati Shis alayhissalom), temirchilar Hazrati Dovudni, tikuvchilar Hazrati Idrisni, quruvchilar Hazrati Ibrohimni, qassoblar Jomard boboni, kashtachilar va bezakchilar Bahouddin Naqshbandiy, juvozchilar Xo‘ja Ro‘shnoini¹⁵⁸, kulollar Hazrati Mirkulol otani (Farg‘ona vodiysida Mehrikulol¹⁵⁹) o‘zlariga pir deb bilgan.

Hunarmandlar har yili Alloh yo‘liga biron jonliq so‘yib, Qur‘on o‘qish marosimini o‘tkazgan. Ushbu marosimdan hosil bo‘lgan savob va samarat avval aziz payg‘ambarlar va avliyolarga, keyin esa kasb pirlariga bag‘ishlangan.

Tandirni buzishdan oldin, albatta, yangi tandir olib kelish lozim edi. Undan keyingina tandirni sindirishi mumkin bo‘lgan. Agar shunday qilinmasa oilaga zarar keladi deb o‘ylashgan. Tandirni buzish davlatni buzish bilan barobar deb hisoblangan. Aytishlaricha, tandirning ichida kulolning ruhi bo‘lar ekan. Agar tandiri buzilsa, u chumoli shakliga kirib, *oh meni yalang‘och haydadi* deb, eshikning bo‘sag‘asi orasiga kirib yig‘lar ekan. Shu sabab, oldin yangi tandirni olib kelib, uch kundan keyin o‘rnatishgan¹⁶⁰.

Hunarmandlar orasida, ayniqsa, temirchilarning obro‘si yuqori bo‘lgan. Temirchi ish boshlashdan oldin yoshi katta va obro‘li ustadan duo olgan. Ularning uyiga hurmat bilan munosabat bildirilgan; agar temirchining uyiga zarar yetkazilsa, avlodlariga qarg‘ish tegadi deb hisoblangan.

¹⁵⁷ Турсунов С.Н., ва бошқалар. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номоддий маданият тарихи. –Б. 20–21

¹⁵⁸ Турсунов С., ва бошқалар. Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи.-Б.220; Умаров И., Раҳмонов Х., Худойбердиев Э. Сурхон воҳасида этник тарих ва этномаданий жараёнлар. –Б. 196.

¹⁵⁹ Халмуратов Б.Р. Тандир-ўчоқ ва у билан боғлиқ культлар тўғрисида // «Ўтмишга назар» журнали, -Тошкент, 2021 йил, 4-жилд, 11-сон. –С. 95.

¹⁶⁰ Dala yozuvlari, Angor tuman markazi, 2021 yil.

Shu tariqa, tog‘ qishloqlarida hunarmandchilik marosimlari va kasb pirlariga bo‘lgan hurmat nafaqat diniy, balki ijtimoiy va madaniy qadriyatlarni ham aks ettirgan. Ular hunarmandlarning mehnati va obro‘cini himoya qilish, shuningdek, oila va kasb barakasini saqlashda muhim rol o‘ynagan.

Tog‘ qishloqlarida ovchilik o‘ziga xos marosimlar va udumlar bilan bog‘langan. Ovchilar, mahalliy an‘anaga ko‘ra, «mergan» deb atalgan. Merganlikka kirishishdan oldin qishloqning eng bilimli imomidan risola olish majburiy bo‘lgan; shunda ovlangan hayvon halol hisoblangan. Ov oxirida otilgan o‘lja mergan va unga yordam bergan shaxslar o‘rtasida teng taqsimlangan.

Qishloqlar o‘rtasida ov qilish qoidalari ham farq qilgan. Masalan, Hatak guruhiga kiruvchi qishloqlarda jayra makruh hisoblanib, unga ov qilinmagan. Tog‘ning boshqa qishloqlarida esa jayra ovlangan. To‘ng‘iz esa dastlab harom hisoblangan, ammo XX asr o‘rtalaridan merganlar tomonidan ovlanishga ruxsat berilgan.

Ovchilarning piri sifatida Pahlavon Ahmad Zamshiy e‘zozlangan. Aytishlaricha, u kishi o‘qqa «zam» o‘qib keyin hayvonlarni otar ekan. O‘qilgan zam buyruqqa binoan albatta nishonga tegar ekan.

Merganlar odatda mingta hayvon ovlashga ruxsat olgan. Agar ovlangan minginchi hayvon «o‘mma turish» holatiga duch kelsa – shohi yerga, tuyoqlari to‘rt oyoqda tik turadigan bo‘lsa – ovchi qurol va kiyimlarini hayvonning oldiga tashlab ketgan va hayvonni o‘sha yerda qoldirgan. Bu qoidaga rioya qilinmasa, ovning zararli bo‘lishi mumkin deb hisoblangan¹⁶¹.

Tog‘ qishloqlarida tarqalgan udumga ko‘ra, aholi, chorva va dehqonchilikka ziyon keltiradigan hayvonlarni ovlaganligi uchun merganlarga katta mukofotlar berilgan.

Shu tariqa, tog‘ qishloqlarida ovchilik va merganlik udumlari mahalliy e‘tiqodlar, diniy amaliyotlar va ijtimoiy tartib bilan chambarchas bog‘langan bo‘lib, ovchilar jamiyatdagi baraka, himoya va mukofot tizimining ajralmas qismi sifatida qaralgan.

XX asr o‘rtalariga qadar tog‘ hududlarida yashovchi aholi turmush tarzi jihatidan yarim o‘troq, yarim ko‘chmanchi bo‘lib, mavsumga qarab harakat qilgan. Ko‘klam faslida yaylovlarga chiqish, kuzda esa qishloqlarga qaytish an‘anaga aylangan bo‘lib, chorvachilik faoliyati ham shu tartib asosida olib borilgan. Ko‘chishdan oldin esa albatta «kunni o‘nglash» marosimi bajarilgan.

Qishloqlarda qulay kunlarni belgilab beruvchi mahalliy munajjimlar faoliyat yuritgan. Ular yulduzlar holatiga qarab safar, ko‘chish, to‘y yoki boshqa ishlar uchun

¹⁶¹ Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Kampirtepa qishlog‘i, 2022 yil.

munosib vaqtni aniqlab berganlar. Yulduzning joylashuvini belgilash oson bo'lmagan, chunki uni bevosita ko'z bilan ko'rish imkoni mavjud emas edi. Shu bois yulduz holati oyning chiqish tartibiga asoslanib hisoblangan.

H. Rahmonova qayd etgan taqvim «Zuhal yulduzi» nomi bilan mashhur bo'lib, u inson taqdiri bilan bog'liq deb tasavvur qilingan. Yulduz oyini hisoblashda 24 kunlik aylanish tizimi qo'llanilgan. Yangi oyning uch kunlik ko'rinishiga qarab oyning birinchi kuni belgilangan. Masalan, oy chorshanba kuni ko'rinsa, oyning boshi dushanba deb hisoblangan. Shu asosda oy kunlari davom ettirilgan.

Yulduz har sakkiz kunda bir tomonni aylanib chiqib, oy davomida uch marta harakat qilgan. Kunlarga qarab yulduz sharq, janubi-sharq, janub, janubi-g'arb, g'arb, shimoli-g'arb, shimol va shimoli-sharq yo'nalishlarida bo'ladi deb tasavvur qilingan. 9, 19, 29 kunlari yulduz «yerda», 10, 20, 30 kunlari esa «osmonda» deb hisoblangan. Ana shu olti kun safar va ko'chish uchun eng qulay deb qaralgan.

E'tiqodga ko'ra, odamlar yulduz turgan tomonga qarshi yurmasdan, aksincha, unga orqa tomondan harakat qilishlari lozim bo'lgan. Masalan, janubga yo'l olmoqchi bo'lgan shaxs yulduzning shimol tomonda bo'lishini kutgan. Yulduzga qarab amal qilish ishning barorli bo'lishini ta'minlaydi, deb ishonilgan.

Yulduzni tekshirish uchun maxsus amal ham bajarilgan: kishi yuzini boradigan tomonga qaratgan holda qo'llarini ko'tarib, tanasini qimirlatmay ko'zi bilan o'ng yoki chap tomonga qaragan. Agar qo'l orqasi ko'rinmasa, yo'l to'g'ri hisoblangan. Aks holda safar qoldirilgan.

Agar yulduz kuni mos kelmasa, ko'chuvchi shaxs boradigan joyiga ramziy soliq sifatida uy-jihozlaridan biror buyum qoldirib ketgan. Shundan so'ng yulduz kuni to'g'ri kelmasa ham, ko'chish mumkin deb qaralgan.

Q. Hasanovdan yozib olingan mahalliy taqvim tizimi xalq orasida «tug'ol» nomi bilan ma'lum. Ushbu kalendar tog' aholisining osmon jismlariga tayanilgan vaqt hisoblash tajribasini ifodalaydi. «Tug'ol» kalendarida Ulkar (Hulkar), Tarozi, Jarqiroq va Qambar kabi burjlar asosiy mezon sifatida qabul qilingan.

Qambar burji tashqi ko'rinishi jihatidan chayonga o'xshash deb tasvirlanadi va yil davomida osmonda saqlanib turadi, deb qaraladi. Ulkar burji esa 21 iyundan 21 iyulgacha ko'rinish, to'qqizta yulduzlar turkumidan iborat ekani qayd etiladi. Tarozi burji osmondagi tarozi shakliga o'xshatilib, uchta yulduzdan tashkil topgan hamda 21 iyuldan 21 avgustga qadar namoyon bo'ladi. Jarqiroq esa yagona yorqin yulduz bo'lib, 21 avgustdan 21 sentabrgacha osmonda kuzatiladi.

Mazkur taqvimda Qambar burji bilan oyning bir-biriga yaqinlashish holati «tug'ol» deb ataladi. Bu jarayon har oy takrorlanib, o'rtacha 2,5–3 kun davom etadi.

E'tiqodga ko'ra, «tug'ol» yil davomida ma'lum tartibda siljib boradi va har oyda ikki kunga oldinlashadi.

Manbalarga ko'ra, tug'ol yanvar oyida 23 sanadan boshlanib, keyingi oylarda quyidagicha qisqarib boradi: fevralda - 21, martda - 19, aprelda - 17, mayda - 15, iyunda - 13, iyulda - 11, avgustda - 9, sentabrda - 7, oktabrda - 5, noyabrda - 3 va dekabrda - 1 sanalariga to'g'ri keladi.

Dekabr oyida tug'ol kirishi bilan qishki «to'qson» boshlanadi. Bu kun mahalliy atama bilan «ko'rtug'al» deb nomlanadi va yilning eng sovuq mavsumi boshlanishining ramziy belgisi sifatida qabul qilingan.

Shunday qilib, «tug'ol» kalendari tog' aholisining tabiat va osmon hodisalarini kuzatishga asoslangan an'anaviy vaqt hisoblash tizimini aks ettiradi. U nafaqat mavsumlarni belgilash, balki xo'jalik ishlari va kundalik hayotni tartibga solishda ham muhim amaliy ahamiyatga ega bo'lgan.

Yuqorida keltirilgan jadval asosida ayrim kunlarda muayyan tomonlarga ko'chish yoki yo'lga chiqish ma'qul hisoblanmagan. Faqat o'ninchi kuni safar qilishga ruxsat berilgan. Mahalliy taqvim tizimi oyning chiqishi bilan boshlanib, harakat yo'nalishi oy holatiga muvofiq belgilab olingan. Agar aholi biron manzilga borishi lozim bo'lsa, to'g'ridan-to'g'ri emas, balki boshqa tomondan aylanib o'tib, belgilangan joyga yetib borish usuli qo'llangan.

Shuningdek, «tug'ol» kunlarida ko'chish, kelin olish yoki yirik tadbirlar o'tkazish man etilgan. Chunki e'tiqodga ko'ra, tug'ol davri xavfli bo'lib, u yashin kabi tez va kutilmagan oqibatlarga sabab bo'lishi mumkin, deb qaralgan.

XULOSA (CONCLUSION)

Ko'hitangtog' qishloqlari aholisining an'anaviy xo'jalik marosimlari tabiat, mehnat va diniy-e'tiqodiy qarashlar uyg'unligida shakllangan. Dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va ovchilik bilan bog'liq udumlar aholining turmush tarzida muhim o'rin egallab, ishni barakali boshlash, ofatlardan saqlanish va rizq-ro'zning ziyoda bo'lishini ta'minlash maqsadini ko'zlagan. Risola olish, pirlarga e'tiqod qilish, ziyoratgohlarda marosimlar o'tkazish kabi amallar xalq dunyoqarashida mehnatni ma'naviy asoslar bilan bog'lashga xizmat qilgan.

Shuningdek, kunni o'nglash va yulduz kalendarlariga tayanish amaliyoti aholining hayotiy qarorlarida muhim mezon bo'lib, ko'chish, safar yoki xo'jalik ishlarini boshlashda yo'nalish bergan. Garchi zamonaviy hayot sharoitida ayrim urf-odatlar o'zgargan bo'lsa-da, ularning asosiy mazmuni - tabiat bilan uyg'un yashash, mehnatga ehtirom va ma'naviy barqarorlikni saqlash g'oyasi bugungi kunga qadar Ko'hitangtog' qishloqlari turmushida muayyan darajada davom etmoqda.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Рахимов М.Р. Земледелие таджиков бассейна р. Хингоу в дореволюционный период. –Сталинабад, 1957. –С. 181-183.
2. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. –Ташкент, 1957. –С. 12.
3. Ashirov A. O'zbek xalqining qadimiy e'tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, 2007. –B. 276.
4. Турсунов С., Пардаев Т., Турсунова Н., Муртазоев Б. Ўзбекистонда бахшичилик санъатининг шаклланиши ва тараққиёти тарихи. Тошкент, 2015. – Б. 314.
5. Турсунов С.Н., Пардаев Т.Р., Турсунов А.С., Тоғаева М.Р. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номодий маданият тарихи. –Тошкент: Мухаррир, 2012. –Б. 200.
6. Турсунов С.Н., ва бошқалар. Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида номодий маданият тарихи.–Тошкент: Мухаррир, 2012. –Б. 200.
7. Турсунов С., ва бошқалар. Ўзбекистонда топонимик номлар ва уларнинг тарихи.-Б.220.
8. Fayzullayeva M. O'zbek milliy taomlari va tanovul madaniyati. –Toshkent: Tafakkur avlodi, 2021. –B.295.
9. Умаров И., Раҳмонов Ҳ., Худойбердиев Э. Сурхон воҳасида этник тарих ва этномаданий жараёнлар. –Б. 196.

IMOM TERMIZIY ILMIY MEROSINING YANGI MA'NAVIY MAKONINI YARATISHDAGI ROLI

Abdunazarova Sevara

Termiz Pedagogika Instituti "Ma'naviyat asoslari" yo'nalishi
2-bosqich magistranti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada IX asr islom ilmiy tafakkurining yirik namoyandasi Imom Abu Iso Muhammad at-Termiziyning ilmiy merosi zamonaviy ma'naviy jarayonlar kontekstida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida allomaning hadis ilmidagi metodologik yondashuvi, axloqiy-me'yoriy qarashlari hamda ularning bugungi jamiyatda yangi ma'naviy makonni shakllantirishdagi ahamiyati ochib beriladi. Imom Termiziy asarlarining ilm va axloq uyg'unligini ta'minlovchi konseptual asoslari global axborotlashuv sharoitida ma'naviy barqarorlikni ta'minlash omili sifatida talqin etiladi. Maqolada Imom Termiziy merosining diniy radikalizmga qarshi mu'tadil ilmiy pozitsiyani shakllantirishdagi o'rni ham ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so'zlar: Imom Termiziy, hadis ilmi, ilmiy meros, ma'naviy makon, ma'naviy barqarorlik, axloqiy qadriyatlar, ilm va axloq uyg'unligi, diniy mu'tadillik, islom tafakkuri.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется научное наследие имама Абу Исы Мухаммада ат-Тирмизи, одного из ведущих представителей исламской научной мысли IX века, в контексте современных духовных процессов. Исследование раскрывает методологический подход учёного к науке хадисов, его этические и нормативные взгляды и их значение в формировании нового духовного пространства в современном обществе. Концептуальные основы трудов имама ат-Тирмизи, обеспечивающие гармонию науки и морали, интерпретируются как фактор обеспечения духовной стабильности в условиях глобальной информатизации. В статье также освещается роль наследия имама ат-Тирмизи в формировании умеренной научной позиции против религиозного радикализма на научной основе.

Ключевые слова: Имам ат-Тирмизи, наука хадисов, научное наследие, духовное пространство, духовная стабильность, моральные ценности, гармония науки и морали, религиозная умеренность, исламская мысль.

ABSTRACT

This article analyzes the scientific heritage of Imam Abu Isa Muhammad al-Tirmidhi, a major representative of Islamic scientific thought of the 9th century, in the context of modern spiritual processes. The research reveals the scholar's methodological approach to the science of hadith, his ethical and normative views, and their significance in forming a new spiritual space in today's society. The conceptual foundations of Imam al-Tirmidhi's works, which ensure the harmony of science and morality, are interpreted as a factor in ensuring spiritual stability in the conditions of global informationization. The article also sheds light on the role of Imam al-Tirmidhi's legacy in forming a moderate scientific position against religious radicalism on a scientific basis.

Keywords: *Imam al-Tirmidhi, science of hadith, scientific heritage, spiritual space, spiritual stability, moral values, harmony of science and morality, religious moderation, Islamic thought.*

KIRISH

Imom Termiziy ilmiy merosini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlar mazmuni va yo'nalishiga ko'ra bir necha asosiy guruhlariga ajratiladi. Ushbu adabiyotlar hadis ilmi tarixini yorituvchi klassik manbalar, zamonaviy islomshunoslik tadqiqotlari hamda ma'naviyat va ijtimoiy tafakkur masalalariga bag'ishlangan ilmiy ishlardan iborat. Klassik manbalarda Imom Termiziy, avvalo, yetuk muhaddis sifatida e'tirof etiladi. Hadis ilmi tarixiga oid asarlarda uning "Al-Jome' as-Sahih" asari tuzilishi, hadislarni tasniflash uslubi va sahihlik mezonlariga bergan bahosi alohida ta'kidlanadi. Ushbu manbalarda Imom Termiziyning ilmiy yondashuvi boshqa muhaddislardan farqli ravishda hadisning nafaqat sanadiga, balki mazmuniy jihatlariga ham e'tibor qaratgani bilan izohlanadi. Biroq klassik adabiyotlarda uning merosi ko'proq an'anaviy diniy-ilmiy doirada tahlil qilingan bo'lib, ma'naviy-falsafiy jihatlar ikkinchi darajada qolgan.

Zamonaviy islomshunos olimlar tadqiqotlarida Imom Termiziy merosiga nisbatan kengroq va kompleks yondashuv kuzatiladi. Bu asarlarda uning hadis ilmidagi o'rni bilan bir qatorda, axloqiy qarashlari, jamiyat barqarorligini ta'minlashga qaratilgan g'oyalari va ilmiy mu'tadillik tamoyillari tahlil qilinadi. Ayrim tadqiqotlarda Imom Termiziy asarlarining yoshlar tarbiyasi, diniy ongni shakllantirish va ekstremistik qarashlarning oldini olishdagi ahamiyati ochib berilgan. Shunga qaramay, mazkur ishlarda "ma'naviy makon" tushunchasi mustaqil ilmiy kategoriya sifatida yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Ma'naviyat va ijtimoiy tafakkur masalalariga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlarda esa tarixiy-diniy merosning zamonaviy jamiyat rivojida o'rni muhokama qilinadi.

Ushbu tadqiqotlar doirasida buyuk allomalar merosining jamiyat axloqiy muhitini shakllantirishdagi roli umumiy nazariy jihatdan asoslab beriladi. Biroq Imom Termiziy ilmiy merosining aynan yangi ma'naviy makonni yaratishdagi funksional ahamiyati ko'pincha bilvosita yoki fragmentar tarzda yoritilgan.

O'zbekiston olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda Imom Termiziy shaxsiyati va merosi milliy-ma'naviy qadriyatlar bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilinadi. Ushbu ishlarda allomaning ilmiy faoliyati tarixiy-madaniy meros sifatida baholanib, uni zamonaviy ma'naviy siyosat bilan uyg'unlashtirish masalalariga e'tibor qaratiladi. Shunga qaramay, mavjud adabiyotlarda Imom Termiziy merosining yangi ma'naviy makon shakllanishiga ta'siri alohida konseptual model sifatida yetarlicha ochib berilmagan.

Shu bois mazkur maqola mavjud adabiyotlarni umumlashtirgan holda, Imom Termiziy ilmiy merosini nafaqat hadis ilmi doirasida, balki zamonaviy ma'naviy makonni shakllantiruvchi muhim intellektual va axloqiy manba sifatida tahlil qilishni maqsad qiladi. Bu yondashuv tadqiqotning ilmiy yangiligini belgilab, mavjud ishlardagi konseptual bo'shliqni to'ldirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqot Imom Termiziy ilmiy merosining yangi ma'naviy makonni shakllantirishdagi o'rnini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda gumanitar fanlar doirasida qo'llaniladigan kompleks metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosi tarixiylik, izchillik va tizimlilik tamoyillariga tayanadi. Tadqiqot jarayonida **tarixiy-tahliliy metod** qo'llanilib, Imom Termiziyning ilmiy faoliyati IX asr islom tafakkuri rivoji kontekstida o'rganildi. Ushbu metod allomaning asarlari yaratilgan ijtimoiy-siyosiy va madaniy muhitni hisobga olgan holda, uning ilmiy qarashlarini xolis tahlil qilish imkonini berdi. Shuningdek, **manbashunoslik metodi** asosida Imom Termiziyning asosiy asarlari, ularga berilgan sharhlar hamda klassik va zamonaviy tadqiqotlar qiyosiy o'rganildi. Bu jarayonda hadislarining mazmuniy yo'nalishi, axloqiy g'oyalari va metodologik xususiyatlari ajratib ko'rsatildi.

Tadqiqotda **qiyosiy-tahliliy metod**dan foydalanilib, Imom Termiziyning ilmiy yondashuvi boshqa muhaddislar va islom tafakkuri namoyandalarning qarashlari bilan solishtirildi. Ushbu metod orqali Imom Termiziyning mu'tadil, axloqqa yo'naltirilgan ilmiy uslubi aniqlanib, uning o'ziga xos jihatlari asoslab berildi. Bundan tashqari, **konseptual-tahlil metodi** yordamida "ma'naviy makon" tushunchasi ilmiy kategoriya sifatida talqin qilinib, Imom Termiziy merosi bilan o'zaro bog'liqligi ochib berildi. Ushbu metod allomaning qarashlarini zamonaviy ijtimoiy-falsafiy diskurs doirasida baholashga xizmat qildi.

Tadqiqotda, shuningdek, **induktiv va deduktiv yondashuvlar** uyg'un holda qo'llanildi. Alohida hadislar va g'oyalar tahlilidan umumiy xulosalarga kelinib, umumiy nazariy qarashlar asosida esa alohida holatlar izohlandi. Umuman olganda, qo'llanilgan metodlar majmui Imom Termiziy ilmiy merosini ko'p qirrali tahlil qilish, uning yangi ma'naviy makonni shakllantirishdagi ilmiy va axloqiy ahamiyatini asosli ravishda yoritish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar

Imom Termiziy ilmiy merosini tahlil qilish jarayonida, avvalo, uning hadis ilmidagi yondashuvi faqat rivoyatlarni jamlash bilan cheklanmaganini ta'kidlash lozim. Alloma hadisni jamiyat hayotini tartibga soluvchi axloqiy-me'yoriy tizim sifatida talqin qiladi. Bu jihat uning ilmiy merosini zamonaviy "ma'naviy makon" tushunchasi bilan bevosita bog'lash imkonini beradi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Imom Termiziy hadislarini tanlash va sharhlashda ularning jamiyat ma'naviy muhitiga ta'sirini ustuvor mezon sifatida ko'radi. Hadis matnlarida takroran uchraydigan halollik, adolat, ilmga intilish, mas'uliyat va muomala madaniyatiga oid g'oyalar jamiyat ichki barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi asosiy qadriyatlar sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa Imom Termiziy merosini yangi ma'naviy makonni shakllantirishda konseptual manba darajasiga olib chiqadi.

Mazkur tahlil shuni ko'rsatadiki, Imom Termiziy ilmiy tafakkurida ma'naviyat individual axloq doirasidan chiqib, ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilinadi. U shaxsning ichki dunyosi bilan jamiyat barqarorligi o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligini ilmiy asosda ko'rsatib beradi. Natijada hadis ilmi ijtimoiy-madaniy makonni shakllantiruvchi mexanizmga aylanadi.

Imom Termiziy merosining muhim jihatlaridan biri — ilm va axloqni ajralmas birlik sifatida talqin qilinishidir. Tahlil jarayonida aniqlanishicha, alloma hadislarini mavzularga ajratishda faqat fihiy yoki aqidaviy mezonlar bilan cheklanmaydi, balki ularning tarbiyaviy va ma'naviy ta'sirini ham hisobga oladi. Imom Termiziy nazarida ilm — axloqiy mas'uliyat bilan bog'lanmagan taqdirda, jamiyat uchun xavfli bo'lishi mumkin. Shu sababli uning asarlarida ilm egasining kamtarligi, halolligi va jamiyat oldidagi burchi alohida ta'kidlanadi. Bu yondashuv zamonaviy ma'naviy makonda bilim va texnologiya taraqqiyotini axloqiy me'yorlar bilan muvozanatlash zaruratini asoslaydi.

Tahlil natijasida aniqlanganki, Imom Termiziy ilmni shaxsni komillikka yetkazuvchi vosita sifatida talqin qiladi. Bu qarash bugungi globallashuv sharoitida yosh avlod ongida sog'lom dunyoqarashni shakllantirishda muhim metodologik asos bo'la oladi

Imom Termiziy ilmiy merosini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, uning asosiy g'oyalaridan biri diniy mu'tadillik tamoyilidir. Alloma hadislarini tanlash, tasniflash va sharhlash jarayonida keskinlik va mutaassiblikdan yiroq, muvozanatli yondashuvni ustuvor deb biladi. Bu holat uning asarlarini nafaqat diniy-ilmiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi manba sifatida baholash imkonini beradi. Imom Termiziy tomonidan keltirilgan hadislarining aksariyati inson ruhiy holatini muvozanatlash, ijtimoiy munosabatlarda adolat va mas'uliyatni qaror toptirishga qaratilgan. Ushbu yondashuv diniy bilimning radikal talqinlariga qarshi ilmiy asoslangan muqobil modelni taklif etadi. Natijada Imom Termiziy merosi ma'naviy xavfsizlikni ta'minlashda muhim konseptual vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, alloma hadislar orqali shaxsiy e'tiqod bilan ijtimoiy majburiyatlar o'rtasidagi muvozanatni saqlash zarurligini ta'kidlaydi. Bu esa yangi ma'naviy makonda dinning jamiyatni parchalovchi emas, balki birlashtiruvchi omil sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Imom Termiziy asarlaridagi hadislar mazmunini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularning muhim qismi insonlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan. Halollik, vijdon, so'zga sodiqlik, o'zaro hurmat va mas'uliyat kabi fazilatlar ijtimoiy xulq-atvorning asosiy mezonlari sifatida talqin etiladi. Termiziy hadislarini shaxsiy ibodat masalalaridan tashqariga chiqarib, ularni jamiyatning axloqiy infratuzilmasini shakllantiruvchi omil sifatida ko'rsatadi. Bu yondashuv yangi ma'naviy makonda shaxs va jamiyat manfaatlari o'rtasida uyg'unlikni ta'minlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, Imom Termiziy hadislarida axloqiy me'yorlarning universalligi alohida e'tirof etiladi. Ushbu me'yorlar diniy chegaralar bilan cheklanmasdan, turli ijtimoiy qatlamlar va madaniy muhitlar uchun mos keladigan qadriyatlar sifatida talqin qilinadi. Natijada Imom Termiziy merosi zamonaviy ko'p madaniyatli jamiyatda ma'naviy muvozanatni saqlashda samarali vositaga aylanadi.

Zamonaviy jamiyatda ma'naviy siyosatning asosiy vazifalaridan biri — tarixiy-ilmiy merosni bugungi ijtimoiy ehtiyojlarga mos holda qayta talqin qilishdir. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, Imom Termiziy ilmiy merosi bu jarayon uchun mustahkam nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Imom Termiziy qarashlarida ilm, axloq va ijtimoiy mas'uliyatning uyg'unligi zamonaviy ma'naviy siyosatning ustuvor yo'nalishlari bilan hamohangdir. Xususan, yoshlarni ma'rifatli, bag'rikeng va ijtimoiy faol shaxslar sifatida tarbiyalash masalasida allomaning merosi muhim pedagogik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Imom Termiziy merosini ma'naviy siyosatga integratsiya qilish orqali jamiyatda sog'lom diniy ong, tanqidiy tafakkur va

axloqiy barqarorlikni ta'minlash mumkin. Bu esa yangi ma'naviy makonning barqaror va uzoq muddatli rivojlanishiga xizmat qiladi

Imom Termiziy ilmiy merosini tizimli tahlil qilish natijasida uning qarashlari asosida yangi ma'naviy makon modelini konseptual jihatdan asoslash mumkinligi aniqlandi. Ushbu model shaxs, jamiyat va ilm o'rtasidagi uzviy bog'liqlikka tayanadi. Alloma hadislarni shaxsiy e'tiqod doirasida emas, balki ijtimoiy mas'uliyat va axloqiy me'yorlarni shakllantiruvchi vosita sifatida talqin qilgani ushbu modelning nazariy asosini tashkil etadi. Yangi ma'naviy makon modelida ilm markaziy o'rin egallaydi. Biroq bu ilm sof nazariy bilim sifatida emas, balki axloqiy kamolot va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlovchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Imom Termiziy ilmni amaliy hayotdan ajratmasdan, uni inson xulq-atvori va jamiyat manfaatlari bilan uyg'un holda talqin etadi. Natijada ilm va ma'naviyat o'rtasidagi sun'iy tafovut bartaraf etiladi.

Shuningdek, mazkur modelda bag'rikenglik va mu'tadillik asosiy tamoyil sifatida qaraladi. Imom Termiziy hadislarida keskinlik, zo'ravonlik va majburlashdan yiroq bo'lgan axloqiy yondashuv ustuvor ekanligi tahlil davomida aniqlangan. Bu holat yangi ma'naviy makonni inklyuziv, barqaror va ochiq tizim sifatida shakllantirish imkonini beradi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalarini umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, Imom Termiziy ilmiy merosi ko'p qatlamli va kompleks xususiyatga ega. U hadis ilmini faqat diniy bilim sohasi sifatida emas, balki jamiyat ma'naviy hayotini tartibga soluvchi ilmiy tizim sifatida shakllantirgan. Bu yondashuv yangi ma'naviy makonni yaratishda tarixiy-ilmiy merosdan samarali foydalanish imkonini beradi.

Tahlil natijalariga ko'ra, Imom Termiziy merosining asosiy funksiyalari quyidagilardan iborat:

- shaxs axloqiy ongini shakllantirish;
- jamiyatda mu'tadil diniy qarashlarni mustahkamlash;
- ilm va axloq uyg'unligini ta'minlash;
- ma'naviy xavfsizlikni mustahkamlash.

Mazkur funksiyalar yangi ma'naviy makonning strukturaviy asoslarini belgilab beradi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Imom Termiziy qarashlari zamonaviy ijtimoiy-falsafiy muammolar bilan konseptual jihatdan mos keladi va ularni hal etishda samarali nazariy manba bo'la oladi. Natijada, Imom Termiziy ilmiy merosi zamonaviy jamiyat uchun nafaqat tarixiy xotira, balki faol ishlatilishi mumkin bo'lgan intellektual va axloqiy resurs sifatida baholandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot davomida Imom Abu Iso Muhammad at-Termiziyning ilmiy merosi zamonaviy ijtimoiy-ma'naviy jarayonlar nuqtayi nazaridan tizimli tahlil qilindi. O'tkazilgan ilmiy tahlillar natijasida Imom Termiziy hadis ilmini faqat diniy bilim sohasi sifatida emas, balki jamiyat ma'naviy makonini shakllantiruvchi kompleks ilmiy tizim darajasiga ko'targani aniqlandi. Uning ilmiy yondashuvi ilm, axloq va ijtimoiy mas'uliyat uyg'unligiga asoslangan bo'lib, bu holat yangi ma'naviy makonni barpo etishda muhim metodologik asos vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Imom Termiziy merosida ilgari surilgan g'oyalar — ilmga intilish, adolat, halollik, mu'tadillik va inson sha'nini ulug'lash — zamonaviy jamiyatda ma'naviy barqarorlikni ta'minlashda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Allomaning hadislarini tanlash va sharhlashdagi muvozanatli yondashuvi diniy radikalizm va mutaassiblikka qarshi ilmiy asoslangan muqobil modelni taklif etadi. Shuningdek, tadqiqot davomida Imom Termiziy ilmiy merosining yangi ma'naviy makonni shakllantirishdagi konseptual roli asoslab berildi. Uning qarashlarida shaxsiy e'tiqod va ijtimoiy majburiyatlar o'rtasidagi uyg'unlik jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida talqin qilinadi. Bu esa Imom Termiziy merosini zamonaviy ma'naviy siyosat, ta'lim tizimi va yoshlar tarbiyasi bilan uzviy bog'lash imkonini beradi.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi:

1. **Ta'lim tizimida integratsiya.** Imom Termiziy ilmiy merosiga oid mavzularni oliy ta'lim muassasalarida "Ma'naviyat asoslari", "Islom sivilizatsiyasi tarixi" va "Diniy bag'rikenglik" fanlari doirasida chuqurlashtirib o'qitish maqsadga muvofiq.
2. **Ilmiy-tadqiqot ishlarini kengaytirish.** Imom Termiziy merosini zamonaviy ijtimoiy-falsafiy va ma'naviy jarayonlar bilan bog'lab o'rganishga qaratilgan kompleks tadqiqotlar va dissertatsiyalar sonini oshirish lozim.
3. **Ma'naviy profilaktika vositasi sifatida foydalanish** Alloma merosidan diniy ekstremizm va ma'naviy begonalashuvning oldini olishga qaratilgan targ'ibot va ma'rifiy loyihalarda ilmiy asoslangan holda foydalanish tavsiya etiladi.
4. **Raqamlashtirish va ommalashtirish.** Imom Termiziy asarlarining ilmiy izohli, zamonaviy tilga moslashtirilgan raqamli platformalarini yaratish orqali keng jamoatchilik uchun ochiqligini ta'minlash zarur.

5. **Yangi ma'naviy makon konsepsiyasini ishlab chiqish.** Imom Termiziy ilmiy merosi asosida milliy ma'naviy rivojlanish konsepsiyasining nazariy modelini ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Termiziy, Abu Iso Muhammad. *Al-Jome' as-Sahih*. Bag'dod, IX asr.
2. Ibn Hajar al-Asqalani. *Tahdhib al-Tahdhib*. Misr, XIV asr.
3. Al-Kattani, Muhammad. *Tarikh al-Muhaddisin wa Ulamo' al-Islam*. Damashq, XIX asr.
4. Qarashov, A. *Hadis ilmi va uning tarixiy taraqqiyoti*. Toshkent: Fan, 2005.
5. Ahmedov, B. *Imom Termiziy va ma'naviy tafakkur*. Toshkent: Sharq, 2010.
6. Rasulov, D. *Islom tafakkuri va ma'naviy barqarorlik*. Toshkent: Ilm, 2015.
7. Karimov, S. *Hadis ilmi: nazariya va amaliyot*. Samarqand: Dunyo, 2018.
8. Mirzaev, F. *Zamonaviy ijtimoiy-ma'naviy jarayonlarda diniy meros*. Toshkent: Fan, 2020.
9. Nasriddinov, T. *Diniy mu'tadillik va ma'naviy xavfsizlik*. Toshkent: Ilmiy nashrlar, 2021.
10. Sultonova, M. *Ilm va axloq uyg'unligi: Imom Termiziy qarashlari*. Toshkent: Ma'rifat, 2019.
11. Kholikov, A. *Islom ilmiy tafakkurining zamonaviy talqini*. Toshkent: Sharq, 2020.
12. Shokirov, Z. *Ma'naviy makon va ilmiy meros*. Toshkent: Dunyo, 2019.
13. Ibn Hajar, F. *Al-Isaba fi Tamyiz al-Sahaba*. Bag'dod, XIV asr.
14. Rahmonov, B. *Imom Termiziy merosining konseptual tahlili*. Toshkent: Ilmiy nashrlar, 2022.

**QORAXONIYLAR DAVRIGA OID HARBIY ATAMALAR
(Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari asosida)**

Maxmudov Bexzod Xamidovich

Toshkent xalqaro moliyaviy boshqaruv va texnologiya universiteti

"Ijtimoiy-gumanitar fanlar va tarix" kafedrası dotsenti,

tarix fanlari nomzodi

E-mail: bekzod.makhmudov123@gmail.com

tel-94-401-45-88

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari asosida Qoraxoniylar davlatining harbiy boshqaruv tizimi va strategiyasiga doir atamalar va ularning mazmun mohiyati tahlil etilgan.

***Kalit so'zlar:** Qoraxoniylar, Mahmud Qoshg'ariy, Devonu lug'otit turk, ashug, sunu, kesma, bogda, su, subashi, yatg'oq, tegin, chovush, haylboshi, yizak, qulovuz.*

**ВОЕННАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ ЭПОХИ КАРАХАНИДОВ
(На основе произведения Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк»)**

Махмудов Бехзод Хамидович

Кандидат исторических наук, доцент кафедры «Социально-гуманитарных дисциплин и истории» Ташкентского международного университета

финансового менеджмента и технологий

E-mail: bekzod.makhmudov123@gmail.com

тел-94-401-45-88

АННОТАЦИЯ

В данной статье на основе труда Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» анализируется система военного управления и стратегия государства Караханидов, а также рассматриваются военные термины того времени и их смысловое содержание.

***Ключевые слова:** Караханиды, Махмуд Кашгари, «Диван лугат ат-турк», ашук, суну, кесма, богда, су, субаши, ятгок, тегин, чавуш, хайлбаши, йизак, куловуз.*

MILITARY TERMINOLOGY OF THE QARAKHANID PERIOD (Based on Mahmud al-Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk")

Makhmudov Bekhzod Khamidovich

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of
Social and Humanitarian Disciplines and History of the Tashkent International
University of Financial Management and Technology

E-mail: bekzod.makhmudov123@gmail.com

tel-94-401-45-88

ABSTRACT

This article analyzes the military administration system and strategy of the Qarakhanid state based on Mahmud al-Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk." It examines the meanings and essence of the key military terms used in that period.

Keywords: *Qarakhanids, Mahmud al-Kashgari, Dīwān Lughāt al-Turk, ashuq, sunu, kesma, bogda, su, subashi, yatg'oq, tegin, chovush, haylboshi, yizak, qulavūz.*

KIRISH

Ma'lumki, diyorimiz tarixida IX–XII asrlar ulkan bir ma'naviy-ma'rifiy davr sifatida xarakterlanadi. Bu davrda faoliyat yuritgan har bir qomusiy allomaning ilmiy merosi, keyinchalik dunyo ilm-faniga asosiy poydevor bo'lib xizmat qilgan. Ana shunday allomalardan biri – Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad al-Qoshg'ariydir.

XI asrda yashab ijod etgan buyuk tilshunos, tarixchi va etnograf Mahmud Qoshg'ariy tomonidan yozilgan "Devonu lug'otit turk" asari turkiy xalqlar tarixini, madaniyatini, urf-odatlarini va til boyligini o'rganishda eng muhim manbalardan biridir. Ushbu asar turkiy tillarning eng qadimiy lug'ati bo'libgina qolmay, balki o'sha davr ijtimoiy-siyosiy hayoti, jumladan harbiy san'ati haqida ham qimmatli ma'lumotlarni beradi.

"Devon"da uchraydigan harbiy atamalar turkiy xalqlarning davlatchiligi, qo'shin tuzilishi, qurol-aslahalari va jangovar san'atidan dalolat beradi. Bu atamalarni ilmiy tahlil qilish turkiy xalqlarning o'rta asrlardagi harbiy madaniyatini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Ushbu "Devon"ni Qoraxoniylar davlati tarixiga oid eng muhim birlamchi manba sifatida baholash mumkin. Biz quyida asosan Qoraxoniylar davriga oid harbiy atamalar va ularning ma'nosi xususida to'xtalamiz.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qoraxoniylar davlati o'z faoliyatini, so'zsiz, o'rta asrlardagi barcha davlatlar kabi, harbiy kuchlarga doimiy tayanish asosida olib borgan. Shu bois, harbiy

kuchlarga ehtiyoj yuqori bo'lib, markaziy hokimiyat ularni sifat jihatdan rivojlantirish va takomillashtirishga katta e'tibor bilan qaragan. Bu davlatning harbiy qo'shinlari turli qurol-yarog'lar bilan, jumladan, qilich, qalqon, o'q-yoydan tashqari ashuq – temir dubulg'a, sunu – nayza, kesma – ensiz va uzun nayza, bog'da nomli xanjarlari bilan qurollangan edi (1).

Harbiy qo'shinlarning joylashuvi va harakati qat'iy belgilangan tartib asosida amalga oshirilgan. Masalan, oddiy askar "su" deb atalgan bo'lsa, butun harbiy qo'shin saf tortgan holatda "cherik" deb nomlangan. "Su" atamasi umumiy harbiy qo'shin ma'nosida, ya'ni ko'plikda ham qo'llanilgan. Bugungi kunda o'zbek xalqida "O'zbek bunday bo'lmaydi" degan ibora – yakka o'zbek shaxsi emas, balki butun xalq, millatni anglatishi hammamizga ayon. Demak "su", atamasi gap ma'nosiga ko'ra ba'zan yakka askar, harbiy shaxsni anglatga, ba'zan butun boshli harbiy qismlarni yig'indisini anglatgan.

Har bir harbiy qismlar o'zlariga yuklatilgan vazifalarni bajargan. Jumladan, haylboshi – otliq qo'shinlarga boshchilik qilgan; yizak – qo'shin avangardi bo'lib, oldinda yurgan, u eng qizg'in nuqtalarda jang qilgan jasur jangchilardan tashkil topgan. Otliq qo'shin turkiylarda doim juda muhim bo'lg'in hisoblangan. Turli tezkor harbiy chora-tadbirlar, taktik chekinish yoki dushman qo'shinini ta'qib qilish, harbiy voqeylikka zudlikda moslashishda aynan otliq qismlarning ahamiyati katta bo'lgan.

Chovush nomli mansab egasi jangda safni tartibga keltirgan. Tinchlik davrida esa askarlarni o'zboshimchalikka yo'l qo'ymasdan, tinch aholiga ozor yetkazishdan saqlagan. Chunki harbiylar nazoratsiz qolsa, tinch aholiga tegishli mol-mulkni bosib olish yoki talon-taroj qilish xavfi kuchayardi. Bunday holat esa hukmdorga nisbatan norozilik uyg'otishi mumkin edi. Shu sababli chovush lavozimidagi kishilarga katta mas'uliyat yuklatilgan. Harbiy yurishlarda qonunsizlik, tinch aholiga nisbatan zo'ravonlik masalasi juda jiddiy masala bo'lib kelgan. Chunki hukmdorlar o'zlari shaxsan bunday holatlarni yuz berishini istamasada, har doim ham buni oldini olishga to'liq muvaffaq bo'la olishmagan. Harbiy holat davom etayotgan va qo'shinlar bir manzildan, boshqa manzilga tez-tez yo'l olgan vaqtda buni to'liq nazorat qilish odatda murakkab vazifa hisoblanadi.

Qo'shinlarga yo'l ko'rsatib borish esa qulovuz zimmasida bo'lgan. Ular asosiy qo'shinni olib o'tishga qulay yo'llarni aniqlash, xavf-xatar haqida ogohlantirish bilan shug'ullangan. Harbiy qismlar uchun eng asosiy katta xavf-bu dushman tomonidan maxsus uyushtirilgan kutilmagan pistirma hujumlari hisoblanadi. Bunday pistirmalar esa ko'p hollarda katta qo'shin uchun o'tish noqulay bo'lgan tor daralarda, ko'priklar, suvdan kechib o'tish yo'llarida tuzilgan. Qulovuz lavozimidagi shaxs aynan shunday

xavfli jarayonlardan qo`shinni asrashi lozim bo`lgan. Odatda bu lavozimdagi kishilar xarita va safar yo`llarini yaxshi biladigan, tajribali harbiylar hisoblangan.

Umumiy qo`shindan tashqari maxsus saralangan harbiy bo`linma ham faoliyat ko`rsatgan. U yortug` nomi bilan yuritilib, hukmdor atrofida bo`lib, uni xavf-xatardan himoya qilgan. Bu tarkibdagi jangchilar turli sinovlar, harbiy musobaqalar va jang tajribasiga ko`ra tanlab olingan. Ular eng og`ir va murakkab vaziyatlarga tayyor, hukmdorning eng sadoqatli kishilari hisoblangan.

Hukmdorning shaxsiy qo`riqchisi esa yatg`oq deb atalgan (2). Bu lavozim egasi hukmdorga juda yaqindan tunu-kun hamroh bo`lib, uni kutilmagan xavfdan himoya qilishga mas`ul bo`lgan.

Qo`shinga umumiy rahbarlik qiluvchi lashkarboshi “subashi”, deb atalgan (3). Bu lavozimga harbiy jihatdan katta tajribaga ega, sadoqatli kishilar tayinlangan. Ko`pincha bu mas`uliyatli lavozim sulola xonadoniga mansub shaxslarga ishonib topshirilgan. Masalan, Qoraxoniylar davlatini Ahmad ibn Ali Arslonxon boshqargan (998–1017/1018) davrda ularning Movarounnahrda yurishlari jadallashadi. Bu yurishga hoqonning ukasi Nosir ibn Ali boshchilik qilgan. Uning lashkarboshiligi davrida Qoraxoniylar qo`shini 994 yilda Farg`ona va Xo`jandni, 995–996 yillarda E`loq va Shosh hududlarini, 997 yillarda esa Ustrushonani egallab, Movarounnahrning markaziy hududlariga kirib borgan (4). Demak, mantiqan olganda subashi mavqe jihatdan hoqondan keyingi shaxs bo`lib, butun harbiy jarayonlarga ma`sul bo`lgan.

Harbiy qo`shinlarni boshqarish taktik jihatdan ham takomillashgan. Harbiy yurishlarga oldindan puxta tayyorgarlik ko`rilgan. Har bir harbiy bo`linma o`ziga xos vazifalarni bajargan. Yurish vaqtida dushmanga qarshi pistirma qo`yish, dushman hujumidan saqlanish uchun baland va qulay joylarda harbiy istehkomlar – “qarg`u” qurish, tunda dushman ustiga to`satdan hujum qiladigan – “aqinchi” maxsus harbiy bo`linmalari mavjud bo`lgan (5).

Urushda jasorat ko`rsatgan askarlar mukofotlangan, keyingi janglarda ularni ruhlantirish uchun mansablari ko`tarilgan. O`zining harbiy qobiliyatini yuksak darajada ko`rsata olgan jangchilar, hatto hoqon nazariga tushib, uning iltifotiga sazovor bo`lishgan. Bunday obro`-e`tiborga ko`pgina hollarda ijtimoiy kelib chiqishi qul bo`lgan turk askarlari erishgan. Mahmud Qoshg`ariy o`z asarida Qutlug`tegin, Chag`ritegin, Kumushtegin, Kuchtegin, Alptegin kabi qul ismlarini qayd etganligi, buning dalolatidir (6). Shubhasiz, ular hoqonga sidqidildan xizmat qilib, shunga munosib ravishda uning e`tiborini qozonishgan. Demak, bu davrlarda kishini ijtimoiy kelib chiqishiga emas, balki uning qobiliyati va iste`dodiga qarab tanlashgan. Shu o`rinda yuqorida tilga olib o`tilgan tarixiy shaxslarni nomidagi “tegin” atamasiga

e'tibor bersak(7). "Tegin" atamasi Turk hoqonligi davridayoq mavjud bo'lib, odatda taxt vorisi bo'lgan shaxzodalar shu unvon bilan ulug'langan. Ayni vaqtda bu atama harbiy, ma'muriy va ijtimoiy jihatdan ko'p ma'nolarni o'zida aks ettirgan. Ushbu atama ulug'vor unvon sifatida, dastlab Turk hoqonligi davrida hukmron sulola vakillarigagina qo'llangan bo'lsa, davr o'tishi bilan ushbu atama sulolaga mansub bo'lmagan ammo ularga sidqidildan xizmat qilgan boshqa shaxslarga ham qo'llana boshlangan. Ularning orasida juda mashhur tarixiy shaxslar mavjud. Misol uchun somoniylar davriga tegishli Alptegin shaxsiga to'xtalsak, u dastlab somoniylar davlatiga ko'p xizmat qilgan, unga G'azna noibligi berilgan. Ammo birmuncha vaqt o'tgach nufuz va harbiy qudrati nihoyatda oshib ketgach, makaziy hokimyat bilan ziddiyatga kirishgan. Uning davrida G'azna rasman somoniylar noibligi hisoblansada, amalda mustaqil boshqarila boshlangan. G'aznani keyingi hukmdori Sobuqtegin davriga kelib, ushbu noiblik alohida mustaqil davlat va sulola sifatida faoliyatini boshlagan va mintaqada eng qudratli davlat sifatida faoliyat ko'rsatgan. Demak "tegin" atamasi ulug'vor unvon sifatida keng ma'noda qo'llanib, u harbiy-ma'muriy, ijtimoiy-siyosiy jihatdan turli davrlarda turli mazmun mohiyatni anglatib, davlatchilik tariximizda muhim atama hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Тошкент. 1960.-1-жилд. – Б. 67, 97, 340, 393, 407; 3-жилд. – Б. 22, 379, 393.
2. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 144, 149, 349; 2-жилд. – Б. 236; 3-жилд. – Б. 26, 48, 49, 226.
3. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. Тошкент. 1971. – Т Б. 374-396.
4. Шониёзов К.Ш. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. Тошкент.1999. – Б. 51.
5. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 106, 153, 219, 352, 401, 430.
6. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 1-жилд. – Б. 144, 391; 2-жилд. – Б. 123; 3-жилд. – Б. 251.
7. Махмудов В.Х. Тегин атамаси хусусида - // Ўзбек тили ва адабиёти.- Тошкент, 2010.- №3. – Б. 68-71.

ЯҚИН ШАРҚДА НЕФТ ОМИЛИ ВА ҒАРБ ДАВЛАТЛАРИНИНГ НЕФТГА БЎЛГАН ТАЪЛАБИ

Каримов Элёр Рафиқ ўғли

Тошкент Давлат Шарқшунослик Университети
мустақил тадқиқодчиси

АННОТАЦИЯ

Яқин шарқ яни Эрон Ислом Республикаси ер ресурсларидан нефтга бой минтақа бўлиб, ушбу давлатга чегарадош Форс кўрфази ҳақида гапирадиган бўлсак, кўрфаздан нефт оқимининг давом этиши дунёнинг иқтисодий фаровонлигини таъминлашнинг хал қилувчи муҳим омидидир. Шунингдек форс кўрфази ғарб давлатлари учун аҳамияти равишан бўлган кам сонли минтақалардан биридир. Ушбу ҳудуддаги Араб монархиялари 1950-йилларга келиб нефт ушбу мамлакатларни асрлар давомидаги қолоқликдан олиб чиқиб модернизация йўлига ўтишига қодир бўлган ҳақиқий даромат манбаига айланиб бораётгани маълум бўлгач, нефт соҳасида ўз миллий манфаатларини химоя қилиш бўйича келишилган ҳаракатлар зарурлигини тушуниб етди.

Калит сўзлар: ОПЕК, ССАГПЗ, демарш, роялти

ABSTRACT

The Middle East, namely the Islamic Republic of Iran, is a region rich in oil resources, and if we talk about the Persian Gulf, which borders this country, the continuation of the flow of oil from the Gulf is a crucial factor in ensuring the economic well-being of the world. The Persian Gulf is also one of the few regions whose importance for Western countries is clear. The Arab monarchies in this region, when it became clear in the 1950s that oil was becoming a real source of income that could lead these countries out of centuries of backwardness and onto the path of modernization, felt the need for concerted action to protect their national interests in the oil sector.

Key words: OPEC, CCAPIZ, demarsh, royalty

КИРИШ

Мазкур мақола шарқшунослик соҳасида кам ўрганилган мавзулардан бири бўлиб, ушбу мақолада яқин шарқда мавжуд бўлган нефт омиди ва унга бўлган ғарб давлатларидан Америка қўшма штатлари ва ғарбий европанинг нефтга бўлган талаб ва эҳтиёжлари, нефтнинг жаҳон иқтисодиёти тарихида тутган ўрни ҳақида гап кетади.

Кўп йиллар давомида араб мамлакатлари хусусан йирик нефт экспортчилари бир гуруҳ бўлмаган ҳолда Ғарб нефти монополияларига талаблар қўйишга тарқоқ ҳаракат қилдилар. Бу деярли ҳеч қандай ижобий натижа бермади. Ғарб нефт монополиялари араб давлатларининг таълабларини этиборсиз қолдиришда давом этдилар ва уларнинг миллий манфаатларига унчалик этибор бермадилар. Шунинг учун мазкур давлатлар ўртасида нефтга доир бир қанча халқаро шартномалар туза бошладилар.

1950-йилларнинг охиридан 1960-йилларнинг бошигача вазият ўзгара бошлади. Шундай қилиб, 1960-йил 13-мартда Ироқ Республикаси, Иордания, Саудия Арабистони, Миср, Яман вакиллари нефт сиёсатида ҳаракатларни бирлаштириш тўғрисида битим имзоладилар.

Бундай сиёсатни мустақил давлат бўлган Саудия қирролиги ва мустақилликка эришишга яқин келган Қувайт муҳимлигини биринчи бўлиб тушунгани бежис эмас. Қувайт Саудия Арабистони ва Абу Дабининг нефт сектори устидан назоратни кенгайтиришдаги биринчи йирик муваффақияти эҳтимол, Ироқ ва Эронни ҳам ўз ичига олган Ғарб компаниялари билан Техрон келишуви бўлди.

Расмий шартнома 1971 феврал роялти¹⁶²ларни камида 55% гача ошириб нефтнинг эълон қилинган нархини ошириш ва консесия¹⁶³ шартномаларини қайта кўриб чиқишни назарда тутган. Шу билан бирга ОПЕК¹⁶⁴ ишлаб чиқарувчи мамлакатларни консесионер компаниялар билан биргаликда нефт қазиб олишда иштирокини оширишга чақирди.

Араб давлатлар лигаси қошида нефт кўмитаси тузилди. Турли даражада араблараро коференсиялар ва араб шарқи мамлакатлари раҳбариятининг учрашувлари ўтказила бошлади. Фақат 1959-1967-йилларда Лига ташшабуси билан олти араб давлати нефт конгресси бўлиб ўтди, унда араб шарқ нефти, унинг халқаро бозордаги ўрни ва рўли, шунингдек турли мавзуларда икки халқаро бозордаги ўрни ва рўли, шунингдек турли мавзуларда икки юз элликдан ортиқ маъруза ва тадқиқотлар ўтказилди.¹⁶⁵ Ушбу конгрессларда нефт консесия шартномалари шартларни яхшилаш, барқарорлаштириш ва вақти вақти билан кўтариш, араб нефтини барқарорлаштириш ва вақти вақти билан ошириш араб танкер флотининг бирлашган компанияларини ташкил этиш, нефт экспорт қилувчи араб давлатларининг нефт сиёсатини мувофиқлаштириш ва ҳаракатларини бирлаштириш учун ташкил этиш, Ғарб миллий

¹⁶² Роялти-нефт сотиб олиш бўйича лицензия

¹⁶³ Консесия-нефт қазиб олиш ҳуқуқи

¹⁶⁴ ОПЕК-нефт қазиб олиш ва экспорт сиёсатини мувофиқлаштирувчи халқаро товар ташкилоти бўлиб, вазифаси аъзо давлатларнинг нефт соҳасидаги манфаатларини ҳимоя қилиш.

¹⁶⁵ Тельман Саттаров “Персидский залив: нефть и экономическое развитие” Ташкент 2003 63-64-бетлар

монополияларига қарши курашда ўз ҳаракатларини бирлаштириш, ғарбий нефт монополияларига қарши курашда бир неча ва куплаб қарорлар қабул қилинди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шунинг билан бир қаторда шуни айтиб ўтиш жозки Араб давлатлари ўртасидаги турли даражадаги учрашувлар, конференциялар ва конгресслар Араб шарқи давлатларининг яқинлашувига катта хисса қўшганини алоҳида такидлаш лозим. Ушбу учрашувларда Жазоир, Ироқ Республикаси, Миср, Сурия Қувайт, Саудия Арабистони ва бошқа Араб давлатлари иштирок этдилар. Шу билан бирга бошқа ривожланаётган мамлакатлар Осиё Африка ва Лотин Америкасидаги жаҳон нефт ишлаб чиқарувчилар билан ҳам алоқалар ўрнатилди. Нефт экспорт қилувчи мамлакатлар ташкилоти жаҳон нефт ишлаб чиқарувчилар бўлган бошқа ривожланаётган мамлакатлар каби Араб шарқи мамлакатлари ҳаётида ҳам рўл ўйнайди. Ушбу ташкилотнинг ташкил этилиши 1960-йил сентябрга тўғри келади. Шу пайтда Ироқ ҳукумати таклифига биноан Венесуелла, Ироқ республикаси, Эрон, Қувайт ва Саудия Арабистони вакиллари Боғдодда учрашдилар. Улар глобал нефт саноатидаги вазиятни муҳокама қилишди. Мазкур учрашув жуда ўз вақтида бўлди, Чунки ўша йилнинг август ойида монополиялар ҳам нефт нархларини сезирарли даражада пасайиши 3.5%дан 6.7 % гача эълон қилишди, бу эса табиийки, барча нефт қазиб олувчи мамлакатларга катта зарар етказди. Шуни такидлаш керакки сўнги йилларда (1959-1960) бу яқин шарқ ҳам нефт нархини иккинчи сезирарли даражада пасайишига сабаб бўлди. Умуман олганда Нефт экспорт қилувчи давлатлар ташкилоти ташкил этилишидан олдинги икки йил ичида ғарб монополиялари Яқин ва Ўрта шарқда ҳам нефтнинг маълумотнома нархини 11-14-% га пасайтидилар, бу эса уларнинг дароматларини камайтирди, бу эса иқтисодий ва ижтимоий-маданий ривожлантириш режаларини амалга ошириш учун зарур эди.

Тўғри, Ғарбий Европа мамлакатларида ва қўшма штатларда улар Араб шарқининг ҳукмрон доираларини ҳам нефт нархларини иккинчи марта пасайиши уларнинг нефтдан оладиган даромат миқдорига ҳеч қандай таъсир кўрсатмаслигига ҳаракат қилишди. Хартшорн эса бу даъволарни қўллаб қувватлаб, яқин ва ўрта шарқ мамлакатларида нефт қазиб олишнинг янги ва тўғридан тўғри ўсиши давом этмоқда деб ёзган. Албатта Хартшорн ҳам бошқа ғарб тадқиқотчилари ва бублистлари ҳам нефт нархларини пасайтириш ва нефт қазиб олишни кўпайтиришга қаратилган ҳаракатлари араб мамлакатлари учун жиддий муоммо, нефт ресурсларининг камайиши муоммосини яраётганини

жуда яхши тушунишган. Мамлакатда мавжуд бўлган **“Прага ва Алхуррия”** газеталари саҳифаларрида ҳақли равишда таъкидлаганидек, нефт қазиб олишининг кўпайиши бизга шу дароматларни олиб келиши керак. Бироқ, бу бизнинг нефт табиий ресурсларимизнинг камийиши билан боғлиқ дея айтиб ўтади. Ушбу газета айниқса яқин ва Ўрта шарқ мамлакатларида ҳам нефт нархларининг пасайиши ва нефт қазиб олишнинг кўпайиши Ғарб нефт монополияларининг ўз дароматларини ошириш истаги билан боғлиқлигини таъкидлади.

Яқин шарқдаги нефт қазиб олувчи мамлакатларнинг ҳам нефт учун матлумотнома нархларининг пасайишидан кўрган зарарлари жуда катта бўлди ва буни қуйидаги рақамлар билан кўрсатиш мумкин. 1960-йилда Ироқ республикасининг улуши 5.4 доллоргача пасайган. 1960-йилнинг атиги беш ойида Ироқ республикаси тахминан 12 млн доллор йўқотади. Бошқа мамлакатлар ҳам шунга ўхшаш. Масалан 1953-йил ўрталаридан 1957-йил ўрталарига қадар Қувайтдан экспорт қилган нефт нархи ва баррел учун 1.72 доллорни ташкил этган эди. 1960-йилда Ғарб нефт монополияларининг бир томонлама ҳаракатларидан кейин Қувайт ва Саудия нефти маълумотнома нархи 1.59 ва 1.80 доллор этиб белгиланди. Шунга қарамай Заҳабнинг сўзларига кўра Қувайт ва яқин ўрта шарқ бешта яқин экспортчиси (Ироқ, Эрон, Қатар, Саудия Арабистони) нинг 1960-йилдан 1963-йилгача бўлган даврдаги умумий зарарлари тахминан 350 миллион доллорни ташкил этган. Кейинги йилларда эса, 1959-1960-йилларда нефт нархларинининг пасайишидан Яқин Шарқ мамлакатларининг йўқотишлари барқарор равишда давом этди.

Қоида тариқасида бундай ҳаракатлар (масалан, ҳам нефт нархларини пасайтириш) Ғарб нефт нархлар томонидан бир томонлама, яқин ва Шарқ мамлакатларининг йўқотишлари барқарор равишда ўсишда давом этди. Шунингдек Халқаро нефт қартелининг хўжайинлари ҳам яқин шарқ малакатлари, ҳам умуман ривожланаётган нефт экспорт қилувчи мамлакатлар ўртасида бирдамлик йўқолганларидан фойдаланганлар.

Иқтисодий нуқтаи назардан олиб қараганда бу форс кўрфази мамлакатларини нефт дароматлари ошиб борди, чунки улар бу мамлакатларда ишлаб чиқарилган нефтнинг 25% зини Ғарб монополияларига сотиш ва ундан 100% фойда олиш имкониятига эга бўлишди.

Шунинг билан бир қаторда форс кўрфази ва араб давлатларининг нефт борасидаги келишувлари ҳақида гап кетганда 1972-йил кузида Саудия арабистонининг нефт ва минарал ресурслар вазири А.З.Ямани Форс кўрфази минтақасини вакили ва Ғарб нефт компанияларидан

Т.Д.Перси(Эххон),А.С.Дикрейн(Техас) ва С.С.Покок(Роял Датч Шелл Групп) иштирокида музокараларининг янги босқичи бошланди. У 1972-йил 5-октябр янги “Умумий келишув” ёки бошқача маънода “Нью-Йорк шартномаси”(баъзи тадқиқотчилар “Форс-Яман шартномаси”деб ҳам атаган) тузувчи протоколлар имзоланиши билан якунланди.

Шартномада форс кўрфази мамлакатлари Ғарб нефт компанияларидан нимани олишни хошлашлари белгиланган эди. 3-моддага кўра,улар 1973-йил январдан бошлаб маҳаллий ишлаб чиқаришда 25%улушни сотиб олдилар,бу улуш 1977-йили охиригача ўзгаришсиз қолди. Кейинги беш йил ичида (1978-йил 1-январдан бошлаб)келишувига 2-иловага мувофиқ,уларнинг улушлари қуйидагича ўзгариши керак эди.

Ўзгариш жараёни	Ўзгариш санаси	Йиллик ўсиш	Экспорт қилувчи Мамлакатлар улуши
Биринчи ўзгариш	1–январ1978 й	5%	30%
Иккинчи ўзгариш	1–январ1979 й	5%	35%
Учинчи ўзгариш	1–январ1980 й	5%	40%
Тўртинчи ўзгариш	1–январ1981 й	5%	45%
Бешинчи ўзгариш	1–январ1982 й	6%	51%

Шу билан бирга,янги келишув шартлари таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, биринчидан, сиёсий, иқтисодий ва ахлоқий нуқтаи назардан, “умумий келишув” пайдо бўлишидан олдин ҳам эскирган эди. Сўнги йилларда бир қатор араб мамлакатлари(Жазоир,Ироқ Республикаси ва Ливия) анча кўпроқ ютуқларга эришган эди. Бу мамлакатларда нефт саноатининг миллийлаштирилиши фонида Форс кўрфази мамлакатларининг ғалабаси жуда аҳамиятсиз кўринар эди. Иккинчидан “Умумий келишув” шартларига кўра, форс кўрфази зўнасидаги араб мамлакатлари ўзларининг 25фоизлик ишлаб чиқариш улушидан нефтнинг катта қисмини Ғарб монополияларига ўтказишга мажбур бўлишди:ўз навбатида Ғарб нефт монополиялари “Нью-Йорк шартномаси”нинг ўн йили давомида миллий компаниялардан нефт сотиб олишга рози бўлишди.

Келишув томонлари Абу-Даби, Қатар, Қувайт,Саудия арабистони ва ўнта монополиялари (уларнинг еттитаси халқаро нефт картелининг аъзолари), шунингдек Франциянинг “Компании француз де петрол”американинг мустақил компанияларидан “атлантик ричфилд” ва “партекс” эди.

Шу билан бирга бундай келишув битимда иштирок этаётган араб мамлакатларининг халқаро нефт бозорига мустақил даражада киришини сезирарли даражада чеклади. Учунчидан Саудия Арабистони ва Форс кўрфазининг бошқа араб мамлакатлари, “умумий келишув”нинг IV моддасига мувофиқ консессиячи компанияларга компенсация тўлаши мажбуриятини олдилар,бу араб мутахасислар фикрига кўра асоссиз эди. Хусусан мисрлик экспорт А.Ушуша Форс кўрфази зонасидаги араб мамлакатлари консессиячи компанияларга нефт ресурсларини ўзлаштиришга 25% улуш учун тўлашга юқорида тилга олинган мамлакатларнинг нефт саноатига Ғарб нефт монополияларининг соф капитал қўйилмаларидан ошиб кетганини ёзган.

Дарҳақиқат,Консесиячиларга компенсация Ироқ республикаси(агар у келишувда иштирок этганда)884миллион доллар,Қувайт 150 млн доллар Саудия Арабистони 500 млн доллар, Абу Даби 152 млн доллар ва Қатар 151млн доллорга тушган бўлар эди. Шу билан бирга Британия “**Financial Times**” газетасига кўра, Ғарб нефт монополияларининг Форс кўрфази мамлакатларидаги инвестициялари 1972 йилда 973 миллион доллорни ташкил этди. Натижада, келувда иштирок этган давлатлар 25% улуш эвазига аслида керак бўлганида камида торт баробар маблағ сарфлаши керак эди.Тўртинчидан “Умумий келишув”мохиятан яна бир бор Қувайт,Саудия Арабистони, Қатар ва Форс кўрфази зонасининг бошқа амирликлар нефт саноатида Ғарб монополияларининг қонунийлаштирилди,хеч бўлмаганда 1982-йилгача.

Шунинг учун Ғарбда янги келишув умуман мамнуният билан кутиб олингани ажабланарли эмас. Шу билан бирга Ғарб давлатлари форс кўрфази мамлакатларига сезирарли имкониятлар бериб, улар учун жуда қийин даврда - 1990-йилларнинг бошларида ривожланаётган нефт экспорт қилувчи мамлакатларнинг кучли хужуми даврида асосий нарсани ўз мавқеи ва таъсирини сақлаб қолишга муваффақ бўлдилар.¹⁶⁶ Шунингдек форс кўрфази мамлакатларини нефт саноатини назорат қилиш калитлари уларнинг қўлида бўлиб қолди. Бош келишувнинг тузилиши дунёнинг саноатлашган мамлакатларининг Араб шарқидаги стратегиясида яна бир қадам сифатида баҳоланди.Ушбу ҳолатда Ғарб молиявий иқтисодий доиралари ютуғи шундаки, янги келишув уларнинг форс кўрфази минтақаси мамлакатлари,биринчи навбатда Ақшнинг Саудия Арабистони билан муносабатларини мустахкамлашга хисса қўшди.

1972- йил ва Форс зонаси мамлакатларида (Ироқ республикаси бундан мустасно) “Умумий келишув” нинг тузилиши янги келишув Саудия

¹⁶⁶ Зайдуллаева.Л.С.Камилова М.Х. “Экономика Арабский стран” 2-қисм Ташкент 2006 137-138-бетлар

Арабистонининг ҳукмрон доираларида алоҳида мамнуният уйғотди. Умумий келишув тузилгандан сўнг Ар-риёда бўлиб ўтган Форс кўрфази зўнасидаги араб мамлакатлари нефт ва минерал ресурслар вазирининг учрашувида Саудия Арабистони вазири А.З.Ямани Саудия Арабистони янги келишувни “ўз мақсадларига эришиш” деб билишини таъкидлади.

Иштирок этиш тўғрисидаги битим ҳеч қандай тарзда “Араб мамлакатларининг Ғарб нефт монополиялари билан имтиёзли муносабатларининг тугашинининг бошланиши” дегани эмаслиги ҳақида гапирар экан, у айниқса шундай таъкидлади. Араблар учун энг самарали ва фойдали йўл бу-нефт ресурсларидан араб мамлакатлари ва Ғарб, хусусан Қўшма штатлар ўртасидаги алоқаларни мустахкамлаш учун асос сифатида фойдаланиш йўли.

Бундан ташқари, форс кўрфази минтақасининг бошқа мамлакатларга катта таъсир кўрсатган Саудия Арабистони уларнинг ҳукмрон доиралари ҳам “Умумий келишув”ни қўллаб қувватлашларини эълон қилишларида муҳим рўл ўйнайди. ОПЕКнинг бошқа араб мамлакатлари–Жазоир, Ироқ республикаси ва Ливияда “Умумий келишув шартлари” тўлиқ умидсизликка сабаб бўлди. Форс кўрфазидаги ягона араб давлати бўлган Ироқ республикаси янги келишувда бошиданоқ иштирок этишдпан бош тортди, чунки унинг шарти ироқ халқи учун номақбул деб ҳисобланди.

Ироқ республикаси вакиллари Ироқ нефт компанияси миллийлаштирилган даврда Ироқ ҳукумати Ғарб нефт компаниялари билан муносабатларни аниқлаштириш керак. Шу билан бирга Ироқ ҳукумати Ироқ республикасидаги иккинчи йирик нефт компанияси бўлган “Басра петрелиум Компоний” ишлаб чиқаришда дастлабки улуш сифатида 50%дан ортиқ улушни олишни хоҳлади. Ғарб компаниялари ҳам, Саудия Арабистонининг ҳукмрон доиралари ҳам, қанча уринмасин Ироқ республикасини янги келишувга жалб қила олмадилар.¹⁶⁷

Жазоирда “умумий келишув” шарқи халқлари манфаатларини қондирмаслигини эълон қилинди. Ливияга келадиган бўлсак мамлакат нефт вазири Иззааддан Мабрук **“Нафт Ал-Араб”** журналига берган интервьюсида “умумий келишув” ҳақида гапириб шундай деди: Биз ғарб нефт компаниялари Ливиянинг мамлакат нефт ресурсларини ривожлантиришда иштирок этишлари бўйича музокаралар олиб бормоқдамиз. Аммо бизнинг яқин мақсадимиз, Ливия вазири таъкидлаганидек Ғарб компанияларининг капиталида эллик фоиздан ортиқ улушга эришишдир.

¹⁶⁷ Зайдуллаева.Л.С.Камилова М.Х. “Экономика Арабский стран” 2-қисм Ташкент 2006 140-141-бетлар

Шунинг билан бирга Жазоир, Ироқ республикаси ва Ливияда илк қадамлар қўйилди. Дунёнинг диққат этибори Ироқ республикасига қаратилган эди. Шунинг учун Ироқ республикаси мамлакат бошига тушган барча қийинчиликларни енгиб ўтди.¹⁶⁸ 1972-йилда Ироқ республикасида нефт қазиб олиш 1971-йилдаги ишлаб чиқариш даражасига нисбатан 15.5%га камайди Гарчи Нефт монополиялари бундан ҳам кўпроқ нарсага умид қилишган бўлса ҳам.Бироқ Ироқнинг миллийлаштирилган нефтини сотиб олишни истаганлар сони аста секин ўсиб бормоқда эди.

Форс кўрфази мамлакатлари узоқ вақтдан бери қатъият билан излаб келаётган келишувда нимага эришдилар? Аввало агар биз “умумий келишув” ҳақида умумий маълумотга эга бўлсак, бу форс кўрфази мамлакатлари ва ғарб нефт монополиялари ўртасида тузилган мавжуд келишувларга нисбатан олдинги қадам эди.

Нефт нарҳини прогноз қилиш ва уларга асосланган тегишли узоқ муддатли сиёсатни ишлаб чиқиш қийинлиги 1970-1980-йилларда кутилган нархларнинг кўтарилиши ва кулаши Форс кўрфази нефт экспертларини хайратда қолдирган пайтда яққол номоён бўлди. Мутахассисининг фикрлари, қоида тариқасида ўз баҳолашларида жуда фарқ қилади ва баъзида диометрик шаклда қарама қаршидир.

Ян Смит Кембридж университетидан ОПЕК 25 йиллик нархлар ва сиёсат монографияси муаллифи университет тадқиқодчиси 20-асрнинг сўнги ўн йилликлари учун қуйидаги экспорт башоратлани келтиради.Оптимистик ҳисоб китобларга кўра нефт истемоли ва нарх ошиши керак. Ўз хулосаларини асослаш учун улар жаҳонда нефтга бўлган таълаб ҳар йили 2 фоизга ошиб бораётгани, нефт экспортчилари ўн йил ичида ишлаб чиқаришни 20 фоизга ошира олмаётганлигина мисол қилиб келтирадилар. Натижада асрнинг охирига келиб нефт танқислиги пайдо бўлиши керак, бу эса ўзига хос равишда ушбу хомашё нарҳининг ошишига олиб келади.¹⁶⁹

Бундай ёндашув муҳолифлари саноати ривожланган мамлакатлар энергия тежовчи энергия тежовчи технологияларни кенг жорий этаётганини ва бу аср охирига келиб нефт истемолини сезирарли даражада камайитиришга олиб келишини таъкидламоқда;замонавий ускуналардан фойдаланиш нефт конларини, шу жумладан ОПЕК бўлмаган ва шунинг учун унинг ишлаб чиқариш квоталари бўйича қарорлари билан боғлиқ бўлмаган мамлакатларда

¹⁶⁸ Тельман Саттаров “Персидский залив:нефть и экономическое развитие ” Ташкент 2003 137-138-бетлар

¹⁶⁹ И.А. Аликсандров “Монархии персидского залива” москва 2000 333-334-бетлар

қидиришни осонлаштиради. Баъзи импорт қилувчи мамлакатлар масалан АҚШ катта нефт захираларига эга ва уларни ўзлатириши мумкин ва хоқозо.

Олтилик давлатларининг халқаро муносабатлардаги нефт ва газ масалаларига ёндашуви босқичма босқич ёндашуви ишлаб чиқилмоқда. Дастлаб максимал мақсад миллий даражада шакллантиради.

Кейинчалик бу позитсия умумий манфаатлар ва Саудиянинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда ССАГПЗ¹⁷⁰ доирасида тузатилади. Унинг якуний шакли ОРЕК доирасида келишилган. Бироқ бу давлат Хамкорлик кенгаши ва ОРЕКдаги хамкорликни мамнун қилиш учун ўзининг дастлабки позитсиясидан воз кечиши шарт дегани эмас.

Масалан Уммон, Баҳрайн каби ОРЕК аъзоси эмас лекин шунга қарамай нефт экспорт қилувчи мамлакатларнинг ушбу халқаро ташкилотда асосий рўл ўйнайдиган ССАГПЗ шериклари билан нефт сиёсатини мувофиқлаштиришга интилади. Шунингдек Маскатда нефт қазиб олиш кенгайиб борар экан Форс кўрфази хамкорликларидан ўрнат олиб ОРЕКга аъзо бўлишга қизиқиш ортиб бормоқда.

ССАГПЗ ва ОРЕК қарорлари мажбурий эмаслиги сабабли уларнинг аъзолари шу жумладан Форс кўрфази араб монархиялари ушбу ташкилотлар томонидан белгиланган умумий йўналишларга риоя қилишларига қарамай кўпинча тавсияларни амалда ўз манфаатларига мослаштиришдан четга чиқадилар. Нефт монополияларига хужум Вашингтон ва Лондонда оғриқли реакцияга сабаб бўлди, бу эса Қувайт ва Саудия Арабистони раҳбарлигига қарши демарш¹⁷¹га сабаб бўлди. Шу билан бирга бу сиёсатдан норози Қатар ва Абу Даби ҳукмдорларига ҳам етказилди. Америкалик муқобил нефт марказларини яратиш ва форс кўрфази ишлаб чиқарилган нефт сотишдан бош тортиш нияталарини намойиш қилиб, кескин муносабатда бўлишди.

1973 йилдаги навбатдаги Араб Исроил уруши нефт масалаларини биринчи ўринга олиб чиқди ва араб нефт экспертларининг ёндашувларини сезирарли даражада ўзгартирди. Бу сафар иқтисодий ва сиёсий жихатдан кучлироқ бўлган форс кўрфази монархиялари Исроилнинг Ғарбдаги иттифоқчиларига биринчи навбатда АҚШга қарши янада мустаҳкамроқ ҳаракат қилди. Қувайт ўзининг ички сиёсий вазиятидаги кескинлик кучайиб бораётганини сезиб, бошиданоқ энг фаол бўлиб, ОРЕК аъзо давлатларни фавқулоотда йиғилиш ўтказишга чақириб, Қўшма Штатларга Исроил қўшинларини босиб олган ҳудудлардан

¹⁷⁰ ССАГПЗ- яқин шарқдаги араб давлатларининг форс кўрфази араб давлатлар кенгаши номли халқаро ташкилот унинг вазифаси-иқтисодий ва сиёсий хамкорликни ривожлантириш

¹⁷¹ Демарш-бир давлатнинг бошқа давлатга норозилик бўйича расмий муроҷати ёки дипломатияда расмий эътироз билдириш.

олиб чиқиш учун босим ўтказиш мақсадида қўшма нефт сиёсатини ишлаб чиқишга чақирди. Йиғилишда нефт экспорт қилувчи ўнта араб давлатининг барчаси иштирок этиб, нефт қазиб олишни хар ой 5 фоизга қисқартиришга келишиб олдилар.

Бундан ташқари жумладан форс кўрфази давлатлари нефт нархини 70%га оширишга рози бўлди. Монархия тузумлари эса Вашингтон билан сиёсий ва иқтисодий алоқалари билан чамбарчас боғланган бўлишига қарамай, улар АҚШ нефт таъминотига эмбарго жорий этишни жорий қилдилар. Янги ташкил этилган БАА биринчи қадамни қўйди ва унга дархол бошқа хамкорлар ҳам қўшилди.¹⁷²

Форс кўрфази давлатларидан Қатар мустақилликка эришгач нефт саноатини қайта ташкил этди. 1972-йилда нефт оператсияларини назорат қилиш вазифаси юкланган Қатарда миллий нефт компанияси ташкил этилди. Икки йил ўтгач ҳукумат уни “Қатар Дженорал Петролеум Корпорейшн”га айлантирди ва хорижий компаниялар билан янги шартнома имзолади ва унга 60 % улуш берилди.

1973-йилда навбатдаги Араб Исроил уруши нефт муоммосини биринчи ўринга олиб чиқди ва араб экспортчиларининг ёндашувларини сезирарли даражада ўзгартириб юборди. Бу сафар иқтисодий ва сиёсий жихатдан кучлироқ, бўлган форс кўрфази монархиялари Исроилнинг ғарбдаги иттифоқчиларига, биринчи навбатдаги Ақшга қарши янада мустахкамроқ ҳаракат қилдилар.

Қувайт ўзининг ички сиёсий вазиятдаги кескинлик кучайиб бораётганини сезиб бошиданок энг кучли фаол бўлиб, ОРЕКга аъзо давлатларни фавқулотда йиғилиш ўтказишга чақириб, Қўшма штатларга Исроил қўшинларини босиб олинган ҳудудлардан олиб чиқиш учун босим ўтказиш мақсадида қўшма нефт сиёсатини ишлаб чиқаришга чақирди. Йиғилишда нефти экспорт қилувчи ўнта араб давлатининг барчаси иштирок этиб, нефт қазиб олишни хар ой 5 %га камайтиришга қарор қилди.

Шунинг билан бир қаторда шуни айтиб ўтиш жоизки нефт сиёсати ҳақида гап кетганда Британия маънбасига кўра, 1991-йилда Япония нефтга бўлган эҳтиёжини 64%ни ушбу минтақадан етказиб бериш ҳисобига Ғарбий Европа 33 фоизини ва АҚШ 12 фоизини таъминлаган. Жумладан ҳозирги кунда мазкур фоизлар ортиб бормоқда. “Араб олтиталиги” мамлакатлари иқтисодиёти ҳақида гапирадиган бўлсак ушбу давлатлар углеводородларнинг белгиловчи роли ва уларнинг гуллаб яшнашини бевосита нефт ва газ экспортига боғлиқлиги нефт

¹⁷² И.А. Аликсандров “Монархии песидского залива” москва 2000, 338-339-бет

омилини ушбу давлатлар ташқи сиёсатини устувор йўналишига айлантиради. Форс кўрфази араб монархияларининг саъй ҳаракатига, биринчи навбатда жаҳон бозорида экспорт ўрнини кенгайтириш нефт ва газ хомашёси ва уларнинг ҳосилалари нархларини оптималлаштиришга, юқори ишлаб чиқариш қувватига рақобатчиларни бозордан сиқиб чиқаришга қаратилган.

Кўриниб турибдики юқорида қайд этилган мақсадларга эришиш жаҳон бозорида зарурат туғилганда бирлаштирилган ҳаракатларни, нефт импортларига нисбатан мувофиқлаштирилган ташқи сиёсатни амалга ошириш зарурлини тоққозо этади. Шу билан бирга бундай сиёсат муқаррар равишда нефт қивоталари, сотиш бозорлари ва иинвесторлар учун рақобатни келтириб чиқаради. Натижада ушбу давлатларнинг сиёсати анча мураккаб конфигурациясига эга бўлиб, узоқ муддатли ҳаракатларда ривожланаётган бозор конюстратурасини таҳлил қилиш асосида ривожланади. Шу билан бирга нефт бозорининг тижорат прогнози жуда заиф, чунки у нафақат обектив ва субектив иқтисодий омилларга, балки нефт қазиб олувчи ва нефт истеъмол қилувчи минтақалардаги сиёсий ўзгаришларга ҳам боғлиқ. Бюжед дароматларига кўпинча ҳеч бўлмаганда Форс кўрфази минтақасида Жанубий Африкада иқтисодий танназул, Нигерияда нефт ишчиларнинг иш ташлаши Болқондаги вазиятнинг кескинлашуви ва Европа иссиқ қиш каби энг кутилмаган ҳодисалар таъсир қилади.¹⁷³ Бироқ шубҳасиз ҳозирги кунда нефт хомашёси дунёда транспорт воситаси учун муҳим бўлган ёнилғи маҳсулоти бўлиб қолмоқда.

Хулоса ўрнида шунини айтиш муҳимки шубҳасиз нефт омили форс кўрфази давлатларининг муҳим даромад маънабаи бўлиб, у айниқса Ғарбий Европа ва Америка, бундан ташқари Япония учун зарур бўлган ер ресурслари билан бири ҳисобланади. Шу билан бирга яқин шарқда нефт хомашёси уни қазиб олиш ва ишлаб чиқаришга доир чоралар нефт борасида ҳамкорлик алоқалар тарихи, нефт борасида тузилган халқаро шартномалар келишувларнинг тарихи устида тадқиқот иши олиб борилди. Шунинини айтиб ўтиш жоизки араб монархлари форс кўрфази араб давлатларидан Саудия Арабистонини гуллаб яшнаши учун нефт ресурси муҳим хомашё эканлини тушиниб етиб, бир қатор нефт қазиб олиш ва ишлаб чиқаришга доир бир қанча ислохотлар амалга ошира бошлади. Жумладан Монархлар Вашингтон билан алоқаларни чамбарчас боғлаб, нефт нархини ошира бошлади.

Шу билан биргаликда дунёнинг нефт ишлаб чиқариш бўйича муҳим ташкилоти ОПЕК халқаро ташкилотинини Форс кўрфази давлатларидаги

¹⁷³ И.А. Аликсандров “Монархии персидского залива” москва 2000 334-бет

нефтни қазиб олиш ва ишлаб чиқаришга жалб қилди. Бу эса ўз навбатида Араб мамлакатлари узок асрлар давомида ҳукум сураётган қолоқликдан чиқаришга ва яқин шарқдаги араб давлатларини иқтисодиётини ривожланишига олиб келди.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1) И.А. Аликсандров “Монархии персидского залива” москва 2000
- 2) Тельман Саттаров “Персидский залив: нефть и экономическое развитие ” Ташкент 2003
- 3) Зайдуллаева.Л.С.Камилова М.Х. “Экономика Арабский стран” 2-қисм Ташкент 2006
- 4) Ўзбекистон миллий энциклопедияси 1-том Тошкент .2000-2005

TA'LIMNI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA O'ZBEKISTON-YUNESKO MUNOSABATLARI

Jasmina Rustamova

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti

Siyosatshunoslik yo'nalishi 2-bosqich talabasi

jasminarustamova194@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekiston va YUNESKO o'rtasida olib borilayotgan hamkorlikning bir qismi hisoblangan fan va ta'limga alohida e'tibor qaratiladi. Hamkorlik doirasida ta'limni rivojlantirish yo'lida qabul qilinayotgan islohotlar loyihasi, strategiyalar va sa'y-harakatlar batafsil o'rganilib tahlil qilinadi. O'zbekistonning ta'lim tizimi va ushbu xalqaro tashkilot bilan hamkorligining kelgusidagi istiqbollari ko'rib chiqilib, xulosalar taqdim etiladi.

***Kalit so'zlar:** YUNESKO, hamkorlik, xalqaro e'tirof, fan va madaniyat diplomatiyasi, BRM (Barqaror Rivojlanish Maqsadlari), ta'lim grandlari.*

UZBEKISTAN-UNESCO RELATIONS ON THE DEVELOPMENT OF EDUCATION

Jasmina Rustamova

University of Journalism and Mass Communications of Uzbekistan

2nd year student of political science

jasminarustamova194@gmail.com

ABSTRACT

In this article, special attention is paid to science and education, which are part of the cooperation between Uzbekistan and UNESCO. Within the framework of cooperation, the draft reforms, strategies, and actions being taken to develop education will be thoroughly studied and analyzed. Existing problems related to science and education will be fully covered, optimal solutions and proposals will be provided, and further prospects for cooperation will be considered, and conclusions will be presented.

***Keywords:** UNESCO, cooperation, international recognition, diplomacy in science and culture, SDGs, educational grants.*

ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ УЗБЕКИСТАНОМ И ЮНЕСКО В ОБЛАСТИ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

Жасмина Рустамова

Студентка 2-го курса факультета политологии Университета
журналистики и массовых коммуникаций Узбекистана

jasminarustamova194@gmail.com

АННОТАЦИЯ

В данной статье особое внимание уделяется науке и образованию, которые являются частью сотрудничества между Узбекистаном и ЮНЕСКО. В рамках сотрудничества будут подробно изучены и проанализированы проекты реформ, стратегии и усилия, принимаемые для развития образования. Подробно освещаются существующие проблемы, связанные с наукой и образованием, даются оптимальные решения и предложения, рассматриваются дальнейшие перспективы сотрудничества и представляются выводы.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, сотрудничество, международное признание, дипломатия науки и культуры, ЦУР (Цели устойчивого развития), образовательные гранты.

KIRISH

Ta'lim – bu nafaqat individual taraqqiyotning balki jamiyat va davlat muvaffaqiyatining kaliti hisoblanadi. Zamonaviy dunyoda ta'lim tizimlarini yangilash, isloh qilish va uni jahon standartlariga moslashtirish zarurati tobora o'sib bormoqda. O'zbekiston ham boshqa yetakchi davlatlar qatorida bu borada keng qamrovli islohotlarni amalga oshirib, ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga bel bog'lagan. Shuningdek, globallashuv jarayoni hamda mavjud va yangi vujudga kelayotgan turli xil tabiiy, sun'iy tahdidlar davlatlar o'rtasida kuchli hamkorlikni taqozo etadi. YUNESKO bilan hamkorlik, ayniqsa, ta'limga zamonaviy yondashuvlarni joriy etishda katta ahamiyatga ega. Bu hamkorlikni yo'lga qo'yishda davlatimiz rahbarining olib borayotgan diplomatiyasi va pragmatik tashqi siyosatining hissasi katta. Ammo shunga qaramasdan, ta'lim tizimimiz bilan bog'liq muammolar to'raligicha o'z yechimini topgani yo'q. Shu boisdan, O'zbekistonning global miqyosda ta'limning sifatini oshirishga bo'lgan intilishining natijasi sifatida, ayniqsa YUNESKO kabi xalqaro tashkilotlar bilan samarali hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali ta'lim tizimimizga yangi texnologiya va investitsiyalarni olib kirish mumkin bo'ladi. YUNESKO – BMTning ta'lim, fan va madaniyat masalalari

bo'yicha ixtisoslashgan tashkiloti bo'lib, uning maqsadi butun dunyo bo'ylab ta'lim tizimlarini rivojlantirish, madaniyatlarni saqlash va ilm-fan sohasidagi hamkorlikni kuchaytirishdir.

YUNESKO bu o'zi qanday tashkilot?

YUNESKO ikkinchi jahon urushi tugaganidan keyin birgalikda qanday jamiyat qurishni xohlayotganimizni hal qilish uchun tashkil etilgan. 1942-yildayoq global yetakchilar ta'lim, madaniyat, fan va axborotdan foydalanib, mustahkam tinchlik o'rnatadigan tashkilotni tasavvur qila boshladilar.

Yillar davomida YUNESKO butun dunyo bo'ylab hayotni tubdan yaxshilagan va o'z vakolatlari sohasidagi global harakatlarni shakllantirgan tashabbuslarni butun mamlakat bo'ylab ta'lim va ilmiy dasturlar, sunami haqida ogohlantirish tizimlarini yaratish va Jahon merosi g'oyasi orqali amalga oshirdi.¹⁷⁴ YUNESKO 1945-yili 16-noyabrda tashkil etilib hozirda 194 ta a'zo davlat va 11 ta assotsiatsiyalashgan a'zoga ega.

YUNESKO manfaatdor tomonlarni 2030-yilgacha bo'lgan Barqaror Rivojlanish kun tartibi va xususan, Barqaror Rivojlanish Maqsadi 4 (SDG 4) tomonidan belgilangan maqsadlar atrofida birlashtirish orqali ta'lim sohasidagi o'zgarishlarni katalizatsiya qilish vakolatiga ega. Tashkilot ushbu ta'lim kun tartibini - global, mintaqaviy va milliy miqyosda - amalga oshirish, muvofiqlashtirish, moliyalashtirish va ko'rib chiqish ustida ishlaydi, bu esa barcha uchun bir xil ta'lim imkoniyatini ta'minlashga qaratilgan. YUNESKO o'zining davlatlar va tashkilotlarni birlashtirish vakolatidan foydalanib, 2022-yil iyun oyida COVID-19 pandemiyasidan keyingi davrda ta'lim tizimini yangilashga qaratilgan muhim tashabbusni amalga oshirdi. Shu doirada YUNESKO bosh qarorgohida Ta'limni o'zgartirishdan oldingi sammit (TES) tashkil etildi. Ushbu tadbirda 154 nafar ta'lim vaziri va 2000 ga yaqin ishtirokchi qatnashib, ta'limga yangi yondashuvlarni muhokama qildilar. Sammitning asosiy maqsadi Barqaror Rivojlanish Maqsadi 4 (SDG 4)ga erishishga to'sqinlik qilayotgan muammolarni hal etish va yoshlarni ta'lim sohasidagi global o'zgarishlarga faol jalb etishdan iborat bo'ldi.

Tarixdagi ta'lim sohasidagi eng katta o'zgarishga sabab bo'lgan pandemiya, 1,6 milliard bola va yoshlarning ta'lim olishiga ta'sir ko'rsatdi va mavjud ta'lim tengsizligini chuqurlashtirdi, shoshilinch o'zgarishlar va innovatsiyalar uchun ogohlantirish va uyg'otuvchi chaqiriq bo'lib xizmat qildi, 2022-yil sentabr oyida BMTning Ta'limni o'zgartirish sammitiga turtki bo'ldi.¹⁷⁵

¹⁷⁴ <https://www.unesco.org/en/brief/history?hub=171411>

¹⁷⁵

<https://www.unesco.org/en/education/action#:~:text=At%20the%20end%20of%20this,Assembly%20on%2016%20November%201945.>

O‘zbekistonning YUNESKOga a‘zo bo‘lishi

Bugungi kunda O‘zbekiston ta‘lim, fan, madaniyat va innovatsiyalar sohasida xalqaro hamjamiyat bilan hamkorlikni izchil mustahkamlashda davom etmoqda. Bu jarayonda mamlakatning YUNESKO bilan hamkorligi alohida o‘rin tutadi. O‘zbekiston 1993-yilda YUNESKOga a‘zo bo‘ldi – bu milliy ta‘lim tizimi, ilmiy salohiyat va boy madaniy merosni global intellektual makonga integratsiya qilish yo‘lini ochgan tarixiy qadamdir. 1996-yilda Toshkentda YUNESKO vakolatxonasining ochilishi ikki tomonlama munosabatlarda yangi bosqichni boshlab bergan hodisa bo‘ldi. Ushbu hamkorlik davomida O‘zbekiston ta‘lim, fan, madaniyat va sport sohalarida xalqaro normalar va tamoyillarni izchil joriy etib kelmoqda. Bu yo‘nalishdagi muhim qadamlardan biri 1997-yilda ta‘lim tizimida tenglik va adolatni ta‘minlashga qaratilgan 1960-yilgi Ta‘limdagi kamsitishga qarshi konvensiyaning ratifikatsiya qilinishi bo‘ldi. Xuddi shu yili O‘zbekiston 1989-yilgi Texnik va kasb-hunar ta‘limi to‘g‘risidagi konvensiyaga ham qo‘shildi, bu esa yoshlarning zamonaviy kasblar va amaliy ko‘nikmalarni egallash imkoniyatlarini kengaytirishga, ta‘limni real hayot bilan chambarchas bog‘lashga hissa qo‘shdi.¹⁷⁶

O‘zbekiston va YUNESKO o‘rtasidagi hamkorlikning eng samarali yo‘nalishlaridan biri YUNESKO kafedralarining tashkil etilishi va faoliyatidir. Hozirda mamlakat bo‘ylab oliy ta‘lim muassasalarida to‘qqizta YUNESKO kafedrasi faoliyat yuritmoqda. Ularning har biri ta‘lim, fan, madaniyat, kommunikatsiya va axborot sohalarida xalqaro hamkorlikni mustahkamlashga, shuningdek, tadqiqot salohiyatini rivojlantirish va barqaror rivojlanish tamoyillarini ilgari surishga hissa qo‘shadi.

YUNESKO kafedralari 1992-yilda universitetlar o‘rtasida tajriba va bilim almashinuvini rag‘batlantirish va global akademik hamkorlikni kengaytirish maqsadida ishga tushirilgan UNITWIN (Universitetlarning egizaklashishi va tarmoqlari) dasturi doirasida tashkil etilgan. Bugungi kunda tarmoq dunyoning 114 mamlakatida 700 dan ortiq kafedra va tadqiqot markazlarini birlashtiradi.¹⁷⁷ Bunday hamkorlikning yorqin namunasi sifatida Urganch davlat universitetining Barqaror rivojlanish uchun ta‘lim bo‘yicha YUNESKO kafedrasini misol qilib ko‘rsatsak bo‘ladi. Kafedra o‘z tarkibiga professor o‘qituvchilar, bakalavr va magistr talabalarini olib, turli xil tadbir va konferensiyalarni tashkil etadi.

2018-yildan buyon o‘tkazib kelinayotgan “InnoWeek.Uz” Xalqaro innovatsion g‘oyalar haftaligi davlatimiz yoshlarida yangi ilmiy g‘oyalarning shakllanishiga,

¹⁷⁶ <https://gk-usbekistan.de/de/2025/10/30/deutsch-english-building-peace-through-knowledge-uzbekistans-expanding-cooperation-with-unesco/>

¹⁷⁷ <https://gk-usbekistan.de/de/2025/10/30/deutsch-english-building-peace-through-knowledge-uzbekistans-expanding-cooperation-with-unesco/>

barcha sohalarida, xususan Qishloq xo'jaligi va biznesni rivojlantirish borasida zamonaviy texnologiya va investitsiyalarni jalb etishiga katta hissa qo'shmoqda.

Yosh olimlar o'z g'oya va takliflari orqali zamonaviy muammolarga yechim izlash, inson farovonligiga xizmat qiluvchi texnologiyalarni ishlab chiqish, tabiat va jamiyat o'rtasidagi uyg'unlikni rivojlantirish orqali boshqalarni ilhomlantiradilar.

YUNESKOning ezgu shiori "Ta'lim, fan va madaniyat orqali tinchlikni o'rnatish" deb e'lon qilganidek, bu tamoyil bugungi kunda O'zbekiston siyosatining ham axloqiy, ham amaliy mohiyatini o'zida mujassam etgan. Millat, ma'rifat va ilm-fan orqali tinchlik, taraqqiyot va farovonlikni mustahkamlab, qat'iyat bilan oldinga siljishda davom etmoqda.

O'zbekiston – YUNESKO ta'lim sohasidagi hamkorlikdagi muvaffaqiyat hikoyalari chuqur ildizlarga ega va Prezident Shavkat Mirziyoyev davrida boshlangan keng ko'lamli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarda kuchli asosga ega. Asosiy islohotlardan ba'zilari:

- Yangi o'quv dasturi: O'quv dasturida tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish ko'nikmalari va amaliy ko'nikmalarga e'tibor qaratilgan bo'lib, talabalarni ish bozoriga tayyorlash uchun mo'ljallangan.

- Raqamlashtirish: Hukumat ta'lim tizimini raqamlashtirish bo'yicha keng qamrovli dastur boshladi, jumladan, o'qitish va baholash uchun onlayn platformalarni ishlab chiqish.

- O'qituvchilar tayyorlash: Hukumat o'qituvchilar tayyorlashga sarmoya kiritib, mavjud o'qituvchilarni qayta tayyorlash va yangi o'qituvchilarni yollashni oshirdi.

- Infratuzilmani rivojlantirish: Hukumat maktab infratuzilmasini rivojlantirishga, jumladan yangi maktablar qurilishi va mavjud maktablarni ta'mirlashga sarmoya kiritgan.

- Xalqaro hamkorliklar: Hukumat almashinuv dasturlari va qo'shma tadqiqot tashabbuslarini rivojlantirish uchun yetakchi xalqaro universitetlar bilan hamkorlik o'rnatgan. Bu O'zbekistonda ta'lim sifatini yaxshilashga va talabalar uchun xorijda o'qish imkoniyatlarini oshirishga yordam berdi.

- Erta bolalik ta'limiga e'tibor: Hukumat erta bolalik ta'limiga ko'proq e'tibor qaratgan, chunki bolalar rivojlanishida erta o'rganishning ahamiyati e'tirof etilgan.

- Ta'limga kirish: Hukumat ta'limga kirishni oshirdi, ayniqsa kam ta'minlangan qatlamlardan bo'lgan qizlar va bolalar uchun. Bunga stipendiyalar, maktab transporti va boshqa yordamlarni taqdim etish kiradi, shunda barcha bolalar sifatli ta'lim olish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Umuman olganda, ushbu islohotlar O'zbekistonda ta'lim tizimini zamonaviylashtirish va o'quvchilarni XXI asrda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur ko'nikmalar bilan ta'minlashga qaratilgan.¹⁷⁸

Shuningdek xorijiy universitetlarning filiallari ham O'zbekistonda ochilgan bo'lib, bular qatoriga Toshkent Xalqaro Vestminster Universiteti (Westminster International University in Tashkent) 2002-yil, Singapur menejment instituti (Management Development Institute of Singapore) 2007-yil, Turin Politehnika Universiteti filiali (Turin Polytechnic University in Tashkent) 2009-yil, M.V. Lomonosov nomidagi Moskva Davlat Universiteti filiali 2006-yilda, G.V. Plexanov nomidagi Rossiya Iqtisodiyot Universiteti filiali 2002-yilda tashkil etilgan.

O'zbekiston – YUNESKOning boshqa sohalarda hamkorligi

O'zbekistonning YUNESKO bilan hamkorligi nafaqat ilm-fan va ta'lim sohasida, balki madaniy merosni asrash va turizmni rivojlantirishda ham muhim tayanch bo'lib xizmat qilmoqda.

Bugungi kunda O'zbekistonda joylashgan yettita obyekt, jumladan, uchta transchegaraviy obyekt YUNESKOning Jahon merosi ro'yxatiga kiritilgan. Ushbu obyektlarning har biri sayyohlik yo'nalishlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi, xalqaro sayyohlar oqimining ko'payishiga hissa qo'shadi va biznes, mehmondo'stlik sohasi, xizmat ko'rsatish sohalari va transport infratuzilmasi uchun yangi imkoniyatlar ochadi.¹⁷⁹ Xivadagi Ichan Qal'a – o'rta asr Sharq shaharchasi muhitini saqlab qolgan ochiq osmon ostidagi muzey shahri hisoblanib, unga sayohat qilar ekansiz, o'zingizni XIX asr Islom me'morchiligiga tushib qolgandek his qilasiz. Uzoq tarixga ega Buxoro shahri esa o'zining Ismoil Somoniy maqbarasi, ulug'vor XVII asr madrasalari va tarixiy minoralari bilan xorijiy sayyohlarni o'ziga tortadi. Madaniyatlar chorrahasi sifatida tan olingan Samarqand sivilizatsiyalar yaqinlashuvining ramzi bo'lib qolmoqda. Registon ansambli, Go'ri Amir va Shohi Zinda maqbaralari, Ulug'bek rasadxonasi O'zbekistonning eng mashhur yodgorliklari sifatida keng tan olingan bo'lib, mamlakatni jahon sahnasida namoyish etadi.¹⁸⁰

O'zbekiston YUNESKO bilan hamkorlikda milliy nomoddiy madaniy merosni asrash va targ'ib etishga alohida e'tibor qaratib kelmoqda. Xususan, Navro'z bayrami 2009-yilda, Shashmaqom (maqom san'ati) 2008-yilda, O'zbek va qoraqalpoq jamoalarining madaniy merosining ajralmas qismi bo'lgan baxshichilik san'ati 2021-yilda, shuningdek Askiya san'ati 2014-yilda YUNESKOning Nomoddiy madaniy meros ro'yxatiga kiritilgan. Bu e'tirof xalqimizning boy ma'naviy merosi xalqaro

¹⁷⁸ <https://www.unesco.org/en/articles/bright-partnership-quality-education-uzbekistan-uzbekistan-and-unescos-joint-efforts>

¹⁷⁹ <https://www.uzembassy.uk/news/1529>

¹⁸⁰ <https://www.uzembassy.uk/news/1529>

miqyosda tan olinganini ko'rsatadi. Ushbu an'analar va san'at turlarini saqlab qolish, ularni yosh avlodga yetkazish hamda dunyoga targ'ib qilish YUNESKO bilan hamkorlikning muhim yo'nalishlaridan biridir.

Palov pishirish madaniyati va an'analari 2016-yilda YUNESKOning Reprezentativ ro'yxatiga kiritilgan bo'lib, ushbu sevimli taom O'zbekiston nomoddiy merosining muhim qismi sifatida e'tirof etilgan. Palov har qanday bayramning ajralmas qismidir – to'ylarda, xotira marosimlarida, oilaviy yig'ilishlarda va milliy bayramlarda tortiladi. Diniy marosimlarda uni muhtojlarga taqdim etish ham odat tusiga kiradi.

Boysun (Boysun) madaniy makoni 2001-yilda Insoniyatning og'zaki va nomoddiy merosining durdonasi sifatida tan olinganidan so'ng, 2008-yilda YUNESKOning Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritilgan.

O'zbekistonning Surxondaryo viloyatida joylashgan Boysun — Hindistonga olib boradigan Ipak yo'lida karvonlar o'tgan qadimiy chorraha. Bu tuman nafaqat o'zining boy nomoddiy merosi, balki Teshik-Tosh g'ori, Buyuk Aleksandr davriga oid qal'alar va ajoyib Darband kanyoni kabi ajoyib arxeologik yodgorliklari bilan ham mashhur.¹⁸¹

XULOSA

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, O'zbekistonning YUNESKO bilan hamkorligi ta'lim, madaniyat, ilm-fan va turizm sohalarini qamrab oladi. Bu hamkorlik nafaqat xalqaro darajada mamlakatimizni tanitishda, balki uning madaniy merosini saqlashda ham katta ahamiyat kasb etmoqda. YUNESKO tomonidan asrab qolingani Butunjahon merosi obidalarining rivojlanishi O'zbekistonning turizm sohasini oshirishga xizmat qilmoqda. O'zbekiston va YUNESKO o'rtasidagi bu hamkorlik kelajakda yanada kengayishi va yangi strategik loyihalar bilan mustahkamlanishi kutilmoqda. Yoshlarni ta'lim va ilm-fan sohasida global miqyosda qamrab olish, talab va takliflarini hukumat doirasida eshitib, hal qilish, yangi texnologiya va investitsiyalarni olib kirishda ko'maklashishimiz, shuningdek, turizmni rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratish, eng muhim vazifalardan biridir. Qabul qilinayotgan qarorlar va islohotlar loyihasining ijodkorligi barcha tizimlarning quyi pog'onasigacha yetib borolsagina, ta'lim tizimimizda barqaror o'sish, yoshlar faoliyatida jo'shqinlikni shu bilan birga o'zbek madaniyatiga bo'lgan qiziqishning ortishini kuzatishimiz mumkin. Bu natijaga erishish uchun avvalo xalqimizning qo'llab-quvvatlovi, boshqaruv faoliyatida samarali va tizimli yondashuv, xalqaro

¹⁸¹ <https://www.advantour.com/uzbekistan/culture/intangible-cultural-heritage-unesco.htm>

tashkilotlar bilan uzoq muddatli hamkorlik, shuningdek davlat va jamiyatning o‘zaro aloqalari kuchayishi zarur.

FOYDALANILGAN MANBAALAR

1. <https://www.unesco.org/en/brief/history?hub=171411>
2. <https://www.unesco.org/en/education/action#:~:text=At%20the%20end%20of%20this,Assembly%20on%2016%20November>
3. <https://gk-usbekistan.de/de/2025/10/30/deutsch-english-building-peace-through-knowledge-uzbekistans-expanding-cooperation-with-unesco/>
4. <https://www.unesco.org/en/articles/bright-partnership-quality-education-uzbekistan-uzbekistan-and-unescos-joint-efforts>
5. <https://www.uzembassy.uk/news/1529>
6. <https://www.uzembassy.uk/news/1529>

LEGAL FOUNDATIONS OF ENVIRONMENTAL ETHICS AND CIVIL ENFORCEMENT

Z.A. Abduazimova

Law enforcement academy

Department of Social and Human Sciences

Associate Professor

Doctor of Philosophy (PHD)

ABSTRACT

This article analyzes the concept of environmental ethics and law and its foundations, the participation of environmental law in protecting the rights of citizens in its implementation, problems associated with the civil approach to environmental law and proposals for their solution, as well as its prospects and civil legal foundations. A comparative analysis of international experience and national legislation is carried out, and scientific conclusions are drawn about the development of civil approaches to environmental ethics and law enforcement.

Keywords: *Environmental ethics, rights and obligations, civil society, public control, sustainable development, code, law, justice, equal rights, society, citizen, experience, perspective.*

INTRODUCTION

In the 21st century, environmental problems are not limited only to the protection of natural resources, but also require the moral and legal responsibility of man for the environment. Therefore, the concept of “ecological ethics and law” is being formed as a separate scientific direction in jurisprudence.

Article 50 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan establishes the duty of every citizen to protect the environment. Also, the Law "On Environmental Protection" (1992), the Law "On Ecological Expertise" (2000), the Law "On State Ecological Control" (2013) and the newly adopted Environmental Code of the Republic of Uzbekistan (2021) guarantee the active participation of citizens in environmental processes.

Today, the activity of civil society is an important factor in the effective implementation of environmental ethics and the legal system. Because, along with environmental control by state bodies, raising the environmental awareness of citizens, implementing public control and supporting environmental initiatives is a pressing issue today. Therefore, this article is aimed at studying the legal foundations, practical mechanisms and prospects of civil approaches to environmental ethics and

law protection. Environmental ethics and law are a legal category formed as a result of the combination of environmental legislation and moral norms, which determines the rights and duties of man before nature. Article 50 of the Constitution of the Republic of Uzbekistan states that “Citizens shall be obliged to treat the environment with care” This norm is interpreted not only as a legal, but also as a moral obligation. Also, Article 12 of the Law “On Environmental Protection” enshrines the environmental rights of citizens, including the right to live in a healthy environment, receive environmental information, and participate in environmental decision-making¹⁸²

THE MAIN PART.

The state created conditions for public control in order to ensure the environmental rights of citizens and prevent harmful effects on the environment. By the middle of the 20th century, the connection between “Ethics” and “Ecology” was eliminated cause the emerging ecological crisis situation necessitated a radical change in the attitude of man to nature.¹⁸³ Now the prevention of global environmental problems depends on the sociolect-moral attitude of man to nature and allows creating a legal basis for the relationship between nature and society. A civil approach to nature protection is a prerequisite for maintaining ecological balance for human health, effective and sustainable socioeconomic development, rational use of nature and serve to regulate legal processes.¹⁸⁴

In environmental ethics and law enforcement, civil approaches to preserving and protecting the diversity of ecological systems, landscapes and natural objects that are considered natural, which are in need of preservation and protection, are of great importance, preserving them in their pure state for future generations.

Therefore, we believe that improving the ecological ethical views of the civil approach to nature protection will be beneficial in achieving the main goal of our article. Thus, in environmental protection, ensuring environmental safety from the destruction of natural resources above ground and underground, damage to water bodies, the extinction of flora and fauna, and air pollution is the preservation of material and cultural heritage objects associated with natural objects. We can observe that ensuring ecological safety in the country, improving the ecological situation in the approach of citizens, maintaining a favorable ecological situation and restoring natural resources, preventing irreparable harmful consequences of the natural environment on human health, ensuring transparency in solving existing

¹⁸² Law of the Republic of Uzbekistan, No. 754-XII dated 09.12.1992.

¹⁸³ Ministry of Justice of the Republic of Uzbekistan Tashkent State Law Institute “Ethics and Aesthetics” Tashkent-2006

¹⁸⁴ <https://lex.uz/acts/-107115> Law of the Republic of Uzbekistan on Nature Protection.

shortcomings in nature protection, harmonizing national, regional and international interests in nature protection, encouraging the rational use and protection of nature, and increasing the effectiveness of environmental protection.

Today, measures taken to prevent violations of the environmental and ecological system, such as the improvement of landscapes, waste recycling, the prevention of waste generation and atmospheric pollution, emphasize the importance of environmental ethics and civic positions, the role of citizens and the need for responsible approaches in them. At the same time, the participation of citizens in environmental ethics and legal systems and civic positions are important in managing and developing these processes.

Today's measures aimed at ensuring the protection of ecological systems from damage and pollution, improving the ecological situation, and maintaining a favorable ecological state in the country are aimed at forming and activating criteria based on existing and applicable legal and ethical approaches.

Ensuring the effectiveness of civil enforcement in the field of ecology and environmental protection, systematization and stabilization of various ecological objects of the atmosphere on the basis of environmental ethics and legislation serves to maintain an ecologically clean environment.

LITERATURE REVIEW.

Today, the violation of environmental and ethical standards and criteria of legal legislation by citizens and the occurrence and retention of waste in various unspecified objects during the commission of these violations cause the destruction of the air layer and significant pollution of the surrounding areas, causing very sad consequences. This condition threatens the health of existing nearby residents and causes a sharp decrease in life expectancy.

Destruction of ecologically protected objects leads to a decrease in the water content of lakes, coasts, and seas. Damage to green landscapes leads to their reduction and decrease in productivity, which requires environmental moral education and legal protection. In this regard, the legal literacy of citizens' attitudes and moral education play a major role. The use of methods and means of moral education in improving the environment through civic positions and preserving it for future generations is distinguished by the need to introduce legal and legal norms in them.

In order to further intensify protective measures to prevent the occurrence of these situations in the approach of citizens, the Resolution of the Republic of Uzbekistan No. 171 dated May 31, 2023 established the organization of territories

where the ecologically clean zone regime is applied, the prohibition of the organization of car washes in areas without a water circulation system in the centers in order to protect water, land resources and subsoil resources in the republic, and the implementation of promising non-profit assistance (grant) projects in the fields of ecology, environmental protection, forestry and hydro-meteorology.¹⁸⁵ According to the new edition of the Constitution of the Republic of Uzbekistan, Citizens are obliged to treat the environment with care, In accordance with Article 49, everyone has the right to a favorable environment and reliable information about its condition the norms enshrined in the Constitution of the Republic of Uzbekistan determine the rights and obligations of citizens.¹⁸⁶

The state has created conditions for public control in order to ensure the environmental rights of citizens and prevent harmful impacts on the environment.

A number of systematic works have been carried out to promote a civil approach to nature protection for human health, effective and sustainable socioeconomic development, and rational use of nature In particular, a civic approach to environmental ethics and law enforcement is crucial for preserving the richness of the genetic fund and species of increasingly rare living nature, as well as for preserving the diversity of natural objects.¹⁸⁷

If we look at international experience, Principle 10 of the 1992 Rio de Janeiro Declaration established the participation of citizens in the information and decision-making processes on environmental issues as a global standard. The role of civil society in the effective implementation of environmental ethics and law is of particular importance. Environmental ethics and law are conceptual approaches that emerged as a result of the integration of environmental legislation and moral norms. Civic approaches include the legal participation of citizens, public control over environmental decisions, environmental education and social initiatives.

Environmental law protection is the preservation of the stability of the biosphere and ecological systems, which are the human habitat, the environmental safety of people, and the care of the genetic fund of man and his future generations.

The need to restore natural resources, combining the ecological, economic and social interests of society on a scientifically based basis, and to prevent harmful, irreversible consequences for the environment and human health are actions towards this goal.

¹⁸⁵ Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-81 dated May 31, 2023 "On measures to transform the sphere of ecology and environmental protection and organize the activities of the authorized state body."

¹⁸⁶ <https://lex.uz/docs/-6445145> Constitution of the Republic of Uzbekistan dated 30.04.2023,

¹⁸⁷ [<https://lex.uz/acts/-107115> Law of the Republic of Uzbekistan on Nature Protection.]

Transparency in solving nature protection tasks, combines national, regional and international interests in the field of nature protection.¹⁸⁸ Thus, in a civil approach, responsibility for violation of the requirements of nature protection legislation is determined by the following conditions: in relation to the use of natural resources, in relation to negligence in preserving the integrity of natural complexes, in relation to not allowing the destruction of the habitat and growth of living nature objects, in compliance with nature protection legislation, in violation of the rights of other users of natural resources.

The main tasks of environmental control are as follows:

1. Environmental protection and rational use of natural resources
2. Prevention of violations of legislative requirements in the field
3. Actively engaged in issues such as identifying and stopping violations of the law.

Environmental protection is an important factor in identifying and preventing situations that can lead to environmental pollution, irrational use of natural resources, and threaten the life and health of citizens.

ANALYSIS

The issue of approaches to civil enforcement in ensuring legal protection through environmental ethics is a very important and complex topic. There are a number of approaches to this issue aimed at ensuring environmental rights and the safety of society. Below we will consider several important aspects of them:

1. Environmental ethics:

Environmental ethics studies the relationship of people with nature and ecological systems. This concept sets out the basic rules for humanity's relationship with ecological systems, including:

- ☐ Respect for nature and its preservation.
- ☐ Accounting for the environmental impact of human decisions based on these relationships.
- ☐ Promoting the principles of sustainability in society.

Environmental ethics is especially important for environmental legislation and civil enforcement, as it helps to fill the gap and ensure the implementation of environmental laws.

2. Ensuring civil enforcement in law enforcement:

Civil enforcement in law enforcement is the desire of citizens to comply with laws and norms established by the state. There are a number of approaches to this:

¹⁸⁸ [[HTTP://lex.uz/acts/-107115](http://lex.uz/acts/-107115) Law of the Republic of Uzbekistan on Nature Protection.

□ Improving the legal culture of citizens: Increasing citizens' understanding of environmental rights and promoting their responsibility for environmental protection.

□ Enforcement of environmental laws: Introducing legislative reforms, environmental laws and new mechanisms to ensure the effective implementation of laws.

□ Cooperation between the state and civil society: Involving civil society in environmental protection issues, increasing their confidence in laws and law enforcement.

□ Monitoring the implementation of laws: Identifying violations of environmental law and taking appropriate measures against them, for example, conducting environmental inspections and combating violations.

3. Civil expression of environmental rights:

Environmental rights allow citizens to protect their environment and promote their environmental rights. This includes, for example, activities such as detection of environmental degradation, taking actions to solve environmental problems, involvement in environmental activities.

4. Strengthening the role of the state and state organizations:

The role of the state and state organizations and law enforcement agencies in ensuring the implementation of environmental laws is very important. These agencies play a major role in protecting environmental rights and promoting their importance.

Ensuring environmental ethics and civil enforcement play an important role in protecting environmental rights. Along with citizen participation in law enforcement and environmental ethics, it is important to introduce effective mechanisms to increase sustainability and the environmental responsibility of each citizen.

Determining the compliance of planned or implemented economic and other activities with environmental requirements, ensuring compliance with the rights and legitimate interests of legal entities and individuals in the field of environmental protection and rational use of natural resources, and fulfilling their obligations, is determined by the approaches to environmental ethics and law implemented by citizens.

As is known, informing state organizations and other organizations, as well as citizens, about changes in the environment, its forecast state, the use of natural resources and the appropriate measures being taken is important in environmental protection.

Of course, the legal relations arising in connection with the implementation of environmental control and the exercise of the powers of environmental control entities are regulated by legislation.

CONCLUSIONS AND PROPOSALS

In recent decades, environmental problems have brought to the agenda not only the issue of the use of natural resources, but also the issue of human moral responsibility. Environmental ethics and law have formed a system that, along with legal norms, also includes the moral obligations of citizens in these matters. From this point of view, it has been established that the active participation of citizens in environmental processes is a guarantee of environmental safety and sustainable development.

Today, the implementation of "green" campaigns, environmental monitoring, volunteering in public control - in environmental expertise, in the implementation of civic initiatives against environmental violations - is becoming a pressing issue. Civic approaches - legal participation of citizens, public control over environmental decisions, environmental education and social initiatives, and the ecological ethical and legal positions and approaches of citizens as a result of activities aimed at the environment and its ecological purity, are determined not only by the fulfillment of legal obligations, but also by their systematic implementation. In this regard, the stabilization of moral and legal processes in the development of their social activities, environmental awareness and moral responsibility determine the priority tasks of state policy. Taking into account the above considerations, the following proposals have been formulated:

1. Issues of environmental ethics and civil enforcement are the demands of the time and are aimed at strengthening the environmental responsibility of society.
2. Environmental protection and ensuring civil enforcement are one of the important tasks in Uzbekistan. Therefore, environmental ethics is not only about preserving nature, but also a set of relations aimed at improving the relationship between man and society with nature.
3. Law enforcement agencies should strive to form civil enforcement by combating violations of environmental legislation and providing society with legal education.

Recommendations:

1. Strengthening environmental education: Organizing special classes in schools and higher educational institutions to form a culture and educate citizens about the importance of environmental ethics.
2. Increasing civil responsibility: Strengthening the search for legislation and sanctions against violators of environmental rights.
3. Improving the implementation of legislation: Introducing a special monitoring system for the accurate implementation of environmental laws.

4. Partnership with the public: Increasing the participation of public organizations in the introduction of ecological ethics and ensuring civic performance.

5. Development direction: Development and implementation of modern strategies in the field of ecological ethics and civic performance in cooperation with state and non-state organizations.

6. State support for non-state organizations and citizen initiatives and the effective implementation of environmental ethics and law are achieved through the integration of legal norms, moral values, and civic participation. Civic approaches are of great importance in ensuring ecological security. Therefore, it is recommended to include environmental education in compulsory curricula, encourage rational use and protection of nature, and strengthen mechanisms for supporting environmental NGO.

REFERENCES:

1. "Constitution of the Republic of Uzbekistan" dated 30.04.2023
2. Law "On Ecological Expertise", 2000
3. Law "On State Ecological Control", 2013
4. "Environmental Code of the Republic of Uzbekistan", 2021
5. Law "On Environmental Protection", 1992
6. Constitution of the Republic of Uzbekistan dated 30.04.2023. <https://lex.uz/docs/-6445145>
7. Law of the Republic of Uzbekistan on Nature Protection. <https://lex.uz/acts/-107115>
8. Law of the Republic of Uzbekistan on Nature Protection. <https://lex.uz/acts/-107115>
9. "Environmental Ethics: An Introduction to Environmental Philosophy" (Joseph R. DesJardins) A comprehensive guide explaining the theoretical foundations and practice of environmental ethics.
10. "Environmental Law and Policy" (Richard L. Revesz, Michael A. Livermore) International experience of environmental law and policy and opportunities for adaptation to Uzbekistan.

DAVLAT-XUSUSIY SHERIKLIK ASOSIDA INFRATUZILMA LOYIHALARINI MOLİYALASHTIRISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Begimkulova Sevara Nurmamatovna

AT Xalq banki Ichki nazorat departamenti menejeri

Sevara.Begimkulova@xb.uz

sevarabegimkulova89@gmail.com

ANNOTATSIYA

Tadqiqotda davlat-xususiy sheriklik (DXSh) asosida infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqotda infratuzilmaning iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashdagi o'rni ochib berilib, rivojlanayotgan va o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar, xususan O'zbekiston sharoitida davlat byudjetiga ortiqcha yuk tushmasdan infratuzilma loyihalarini amalga oshirish zarurati asoslab beriladi. DXShning nazariy asoslari agentlik va tranzaksiya xarajatlari nazariyalari doirasida yoritilib, risklarni samarali taqsimlash va loyihalarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash tamoyillari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: davlat-xususiy sheriklik, infratuzilma loyihalari, loyiha moliyalashtirish, xalqaro moliya institutlari, milliy valyutada moliyalashtirish, O'zbekiston iqtisodiyoti.

ABSTRACT

The study systematically analyzes the issues of improving the mechanisms for financing infrastructure projects based on public-private partnerships (PPPs). The study reveals the role of infrastructure in ensuring economic growth and social well-being, and justifies the need to implement infrastructure projects without placing an excessive burden on the state budget in developing and transitional economies, in particular Uzbekistan. The theoretical foundations of PPPs are highlighted within the framework of the theories of agency and transaction costs, and the principles of effective risk allocation and ensuring the financial stability of projects are revealed.

Keywords: public-private partnerships, infrastructure projects, project financing, international financial institutions, financing in national currency, economy of Uzbekistan.

KIRISH

Zamonaviy global iqtisodiyot sharoitida infratuzilmaning rivojlanishi iqtisodiy o'sish sur'atlari, ijtimoiy farovonlik darajasi va milliy iqtisodiyotlarning

raqobatbardoshligini belgilovchi fundamental omil hisoblanadi. Rivojlanayotgan bozorlarga va o'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlar, xususan, O'zbekiston Respublikasi uchun infratuzilma taqchilligi muammosi o'ta dolzarbdir. Energetika, transport, suv ta'minoti va ijtimoiy infratuzilma sohalaridagi kapital talab qiluvchi loyihalarni moliyalashtirishda tarixan shakllangan davlat byudjetiga bog'liqlik fiskal makonning cheklanganligi va makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash zarurati bilan to'qnash kelmoqda. Shu nuqtai nazardan, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) nafaqat muqobil moliyalashtirish manbai, balki jamoat ne'matlarini boshqarishning institutsional transformatsiyasi uchun asosiy vosita sifatida namoyon bo'lmoqda.

2017-yildan boshlab O'zbekiston iqtisodiyotni liberallashtirish va xususiy investitsiyalarni jalb qilishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar dasturini amalga oshirishga kirishdi. 2019-yilda "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi Qonunining qabul qilinishi va keyingi qonunchilik tashabbuslari DXSh bozorini ishga tushirish uchun huquqiy poydevor yaratdi. Biroq, asosan energetika sektorida erishilgan "birinchi to'lqin" loyihalarining muvaffaqiyatlariga qaramay, suveren kafolatlar va xalqaro moliya institutlari (XMI) kredit resurslariga tayanuvchi mavjud moliyalashtirish modeli o'zining fiskal va tuzilmaviy samaradorlik chegaralariga yaqinlashmoqda.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Davlat-xususiy sheriklik – bu jamoat aktivlari yoki xizmatlarini taqdim etish bo'yicha davlat organi va xususiy sherik o'rtasidagi uzoq muddatli shartnoma bo'lib, unda xususiy tomon boshqaruv va faoliyat natijalari bilan bog'liq xatarlarning (risklarning) katta qismini o'z zimmasiga oladi, mukofot esa natijadorlikka bog'lanadi.

DXSh dinamikasini tushunishda "prinsipal" (davlat) va "agent" (xususiy sherik) o'rtasidagi o'zaro ta'sirni tavsiflovchi agentlik nazariyasi markaziy o'rin tutadi. An'anaviy davlat xaridlari modelida davlat qurilish va ekspluatatsiyani o'zi boshqaradi, bu ko'pincha "yumshoq byudjet cheklovlari" muammosiga – soliq to'lovchilar hisobidan qoplanadigan mablag'larning ortiqcha sarflanishiga olib keladi. Agent (pudratchi) uzoq muddatli xarajatlarni optimallashtirishdan manfaatdor emas, chunki uning javobgarligi obyektни topshirgandan so'ng tugaydi.

DXSh modelida shartnomalar shunday tuziladiki, agentda kuchli rag'bat paydo bo'ladi: agar u qurilish sifatidan tejasa, ekspluatatsiya bosqichida ortiqcha xarajatlarga duch keladi va bu prinsipal tomonidan qoplab berilmaydi. Shu tariqa, DXSh xususiy sherikni aktivga egalik qilishning umumiy qiymatini (Life Cycle Cost) minimallashtirishga majbur qiladi.

Infratuzilma aktivlari yuqori o'ziga xoslik (asset specificity) bilan ajralib turadi – elektr stansiyasi yoki aeroportni katta yo'qotishlarsiz boshqa joyga ko'chirish yoki profilini o'zgartirish imkonsiz. Oliver Uilyamson nazariyasiga ko'ra, aktivlarning o'ziga xosligi va uzoq muddatli kelajakning noaniqligi "o'zlashtirish" (hold-up problem) xavfini tug'diradi. Investitsiyalar kiritilgandan so'ng ("botirilgan xarajatlar"), tomonlardan biri shartnoma shartlarini o'z foydasiga qayta ko'rib chiqishga urinishi mumkin.

O'tish iqtisodiyotiga ega mamlakatlarda mulk huquqini himoya qilish va shartnomalar ijrosini ta'minlash bilan bog'liq tranzaksiya xarajatlari yuqori bo'lishi mumkin. O'zbekiston qonunchiligida xalqaro arbitrajning qo'llanilishi va kreditorlarning huquqlarini to'g'ridan-to'g'ri kiritish ("step-in rights") aynan ushbu tranzaksiya xarajatlarini kamaytirishga qaratilgan.

DXSh loyihalarining moliyaviy barqarorligi ("bankbopligi")ning fundamental tamoyili risklarning samarali taqsimlanishidir: riskni uni eng kam xarajat bilan boshqara oladigan sherik o'z zimmasiga olishi kerak.

Loyiha moliyalashtirish (Project Finance) yirik infratuzilma loyihalari uchun asosiy mexanizm hisoblanadi. Bu yerda qarzni qaytarish manbai qarz oluvchining balansi emas, balki loyihaaning o'zi tomonidan yaratiladigan pul oqimi (Cash Flow) hisoblanadi.

O'zbekiston besh yildan kamroq vaqt ichida DXSh to'g'risidagi qonunchilikning yo'qligidan MDH mintaqasidagi eng ilg'or huquqiy bazalardan birini yaratishgacha bo'lgan yo'lni bosib o'tdi.

Shakllanish bosqichi (2018-2019). "Davlat-xususiy sheriklik to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. U DXShni rivojlantirish agentligining vakolatlarini belgiladi va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning turli shakllariga, jumladan subsidiyalar va kafolatlariga ruxsat berdi.

Konsolidatsiya bosqichi (2020-2021). Asosiy o'zgarishlar "konfessiya" tushunchasining DXSh qonunchiligiga integratsiya qilinishi va xorijiy valyutaga bog'langan narxlarni belgilashga (valyuta regulatsiyasidan istisno sifatida) ruxsat berilishini o'z ichiga oldi.

Masshtablash va nazorat bosqichi (2022-2025). "Davlat qarzi to'g'risida"gi Qonun va qaror joriy etildi. Ushbu hujjatlar shartli majburiyatlarga limitlar va loyihalar samaradorligining asosiy ko'rsatkichlari (KPI)ga talablar qo'yish orqali fiskal nazoratni kuchaytirdi.

Bugungi kunda O'zbekiston DXSh bozori xalqaro moliya institutlari (DFI) ishtiroki va davlat kafolatlariga asoslangan modelning ustunligi bilan tavsiflanadi.

Deyarli barcha yirik loyihalar (qiymati 100 mln AQSh dollaridan yuqori) taraqqiyot banklari konsorsiumlari tomonidan moliyalashtiriladi. Masdar kompaniyasi tomonidan amalga oshirilayotgan “Zarafshon” shamol elektr stansiyasi (500 MVt) bunga yorqin misoldir. Bitimning moliyaviy yopilishi Osiyo taraqqiyot banki (OTB), Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YeTTB), Xalqaro moliya korporatsiyasi (IFC) va Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi (JICA) kreditlarini o‘z ichiga oldi.

Bunday tuzilma quyidagi sabablarga ko‘ra zarur:

1. Infratuzilma loyihalari 15–20 yillik kreditlashni talab qiladi, bu esa mahalliy bank bozorida mavjud emas.
2. XMilar tijorat banklariga qaraganda ancha past stavkalarda (ko‘pincha LIBOR/SOFR + marja) resurslar taqdim etadi.
3. YeTTB yoki OTB kabi institutlarning ishtiroki o‘ziga xos “siyosiy soyabon” vazifasini o‘taydi.

Loyihalarning “bankbopligi”ni ta’minlash uchun hukumat keng ko‘lamli yordam paketini taqdim etadi:

Energetikada qattiq valyutada “ol yoki to‘la” (take-or-pay) modeli qo‘llaniladi. “O‘zbekiston milliy elektr tarmoqlari” AJ 25 yil davomida ishlab chiqarilgan elektr energiyasining 100 foizini AQSh dollariga indeksatsiya qilingan qat’iy tarif bo‘yicha sotib olish majburiyatini oladi.

Iqtisodiyot va moliya vazirligi davlat korxonalari-off-takerlarning majburiyatlari bajarilishini kafolatlovchi qo‘llab-quvvatlash xatlarini (Government Support Agreements) taqdim etadi. Bu XVF (IMF) hisob-kitoblariga ko‘ra 2024-yil oxiriga kelib YaIMning 15 foiziga yetgan sezilarli shartli majburiyatlarni (contingent liabilities) yaratadi.

ACWA Power va Masdar loyihalari milliardlab dollarlarni jalb qilmoqda.

Sektor boshlang‘ich bosqichda. Toshkent aeroportini modernizatsiya qilish va Toshkent-Andijon pullik yo‘li qurilishi boshqa mexanizmlarni talab qiladi, chunki bu yerda talab (trafik) xatari mavjud.

Suv ta’minoti va chiqindilarni qayta ishlash sohasidagi loyihalar past tariflar tufayli tijorat investorlari uchun kamroq jozibadordir. Bu yerda hayotiylikdagi bo‘shliqni moliyalashtirish (Viability Gap Funding) mexanizmlarini qo‘llash talab etiladi.

DXSh rivojlanishining keyingi bosqichiga o‘tish O‘zbekiston moliya tizimining bir qator fundamental muammolari bilan to‘sqinlikka uchramoqda.

Iqtisodiy adabiyotlarda rivojlanayotgan mamlakatlarning uzoq muddatli loyihalar uchun milliy valyutada qarz ololmasligi “azaliy gunoh” (original sin) deb

ataladi. O‘zbekistonda loyiha daromadlari (suv, elektr, yo‘l haqi tariflari) so‘mda, qarz esa dollarda shakllanadi. Milliy valyutaning har qanday devalvatsiyasi so‘m ekvivalentida qarz yukining oshishiga olib keladi. Joriy modelda bu xatar to‘liq davlat zimmasida (tariflar indeksatsiyasi orqali). Bu fiskal barqarorlikka tahdid soladi: so‘m kursining keskin tushib ketishi byudjetda kassa uzilishiga olib kelishi mumkin.

O‘zbekiston bank sektori quyidagi sabablarga ko‘ra loyiha moliyalashtirish drayveri bo‘la olmaydi:

Depozitlar asosan qisqa muddatli (1 yilgacha), bu uzoq muddatli kreditlar berishda likvidlik uzilishi xavfini yaratadi.

Kredit portfelining qariyb 40 foizi valyutada nominatsiyalangan, bu tizimli valyuta xatarini saqlab qoladi.

Yirik infratuzilma loyihalari (500 mln – 1 mlrd dollar) hatto eng yirik davlat banklari uchun ham bitta qarz oluvchiga doir limitlardan (1-darajali kapitalning 25%) oshib ketadi.

Korporativ obligatsiyalar va institutsional investorlar (pension fondlar, sug‘urta kompaniyalari) bozorining chuqur emasligi loyihalarni milliy valyutadagi “uzun pullar”dan mahrum qiladi. Xedjirlash vositalari (valyuta svoplari, forwardlar) 1-2 yildan ortiq muddatlar uchun deyarli mavjud emas yoki o‘ta qimmat.

Ko‘rsatilgan cheklovlarni bartaraf etish uchun O‘zbekiston sharoitiga moslashtirilgan yangi moliyaviy vositalarni joriy etish zarur.

1-jadval.

Moliyalashtirish mexanizmlarining qiyosiy tahlili

Xususiyat	An’anaviy davlat buyurtmasi	Joriy DXSh modeli (1-avlod)	Maqsadli DXSh modeli (2-avlod)
Mablag‘ manbai	Davlat byudjeti / Suveren qarz	XMI kreditlari / Xorijiy banklar	Kapital bozori / Institutsional investorlar
Valyuta	Aralash	Qattiq valyuta (USD/EUR)	Milliy valyuta (UZS)
Kredit ko‘magi	To‘liq davlat kafolati	Suveren kafolat / PPA	Qisman kafolatlar / VGF / Subordinatsiyalashgan qarz
Vosita	To‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyalashtirish	Sindikatlashgan kreditlar	Loyiha obligatsiyalari, Sukuk, InvITs
Qarzga ta’siri	To‘g‘ridan-to‘g‘ri qarz (balansda)	Shartli majburiyatlar (100% risk)	Cheklangan majburiyatlar / Aktivlar retsirkulyatsiyasi

O‘zbekiston DXSh bozorini rivojlantirishning burilish nuqtasida turibdi. “Birinci to‘lqin” loyihalarining muvaffaqiyatli ishga tushirilishi strategik tarmoqlarga xususiy kapitalni jalb qilish imkoniyatini isbotladi. Biroq, ushbu modelni yanada kengaytirish o‘tib borayotgan makroiqtisodiy xatarlarni keltirib chiqaradi. Ichki kapital bozorini rivojlantirish, aralash va islomiy moliyalashtirish vositalaridan foydalanish hamda fiskal xatarlarni professional boshqarishga asoslangan moliyalashtirish mexanizmlarining “ikkinchi avlodi”ga o‘tish – mamlakatning uzoq muddatli barqaror infratuzilmaviy rivojlanishini ta’minlashning muqobilsiz yo‘lidir. Taklif etilayotgan choralarning amalga oshirilishi DXShni tashqi qarz jalb qilish mexanizmidan milliy moliya tizimini rivojlantirish drayveriga aylantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 10-maydagi “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida”gi O‘RQ-537-sonli Qonuni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2021-yil 22-yanvardagi ““Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida”gi O‘RQ-669-sonli Qonuni.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 26-apreldagi “Davlat-xususiy sheriklik loyihalarini amalga oshirish tartibini takomillashtirish to‘g‘risida”gi 259-son Qarori.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 16-avgustdagi “Davlat qarzi to‘g‘risida”gi O‘RQ-783-sonli Qonuni.
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 24-oktabrdagi “Davlat qarzi hisobiga amalga oshiriladigan loyihalarni saralash va ularning natijadorligini baholash tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 720-sonli Qarori.

MATLAB/SIMULINK ASOSIDA ADAPTIV PARAMETR IDENTIFIKATSIYA VA KO'P OBYEKTLI SINXRONIZATSIYA BILAN SANOAT AVTOMATLASHTIRISH TIZIMLARINI MODELLASHTIRISH

Ochilov Murodjon Ashurqulovich

Qarshi davlat texnika universiteti dotsenti
murodochilov22@gmail.com

Jurayev Aburayxon Xoliqulovich

Qarshi davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi
aburayxonjurayev75@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada To'rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) paradigmasi doirasida sanoat avtomatlashtirish tizimlari uchun MATLAB/Simulink platformasi asosida gibril raqamli egizak (Digital Twin) texnologiyasini ishlab chiqish va amaliy tatbiq etish masalalari tadqiq etilgan. Maqolada raqamli egizak texnologiyasining evolyutsiyasi, mavjud yondashuvlarning cheklovlari tahlil qilinib, ularning asosiy kamchiliklarini bartaraf etuvchi gibril modellashtirish arxitekturasi, adaptiv Bayesian parametr identifikatsiyasi, ko'p obyektli event-driven sinxronizatsiya protokoli va prognozli texnik xizmat (Predictive Maintenance) moduli taklif etilgan.

***Kalit so'zlar:** gibril raqamli egizak, adaptiv parametr identifikatsiyasi, Bayesian optimization, ko'p obyektli sinxronizatsiya, distributed tizim, prognozli xizmat, Monte Carlo, MATLAB, Simulink, kiber-fizik tizim*

ABSTRACT

In this article, within the framework of the Fourth Industrial Revolution (Industry 4.0) paradigm, the development and practical implementation of hybrid digital twin technology based on the MATLAB/Simulink platform for industrial automation systems are investigated. The article analyzes the evolution of digital twin technology and the limitations of existing approaches, and proposes a hybrid modeling architecture, adaptive Bayesian parameter identification, a multi-object event-driven synchronization protocol, and a predictive maintenance module aimed at overcoming the main shortcomings of current methods.

***Keywords:** hybrid digital twin, adaptive parameter identification, Bayesian optimization, multi-object synchronization, distributed system, predictive maintenance, Monte Carlo, MATLAB, Simulink, cyber-physical system*

KIRISH

Toʻrtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) paradigmasi kontekstida raqamli egizak texnologiyasi zamonaviy ishlab chiqarish korxonalarining raqamli transformatsiyasida fundamental ahamiyatga ega. Raqamli egizak – fizik obyekt, jarayon yoki tizimning virtual raqamli tasviri boʻlib, fizik tizim bilan ikki tomonlama maʼlumotlar almashinuvi orqali real vaqt rejimida sinxronlashgan holatda ishlaydi. Bu texnologiya korxonalarga virtual muhitda turli operatsion ssenariylarni sinovdan oʻtkazish, potensial nosozliklarni prognoz qilish va optimal qarorlar qabul qilish imkoniyatini beradi.

MATLAB/Simulink dasturiy platformasi professional darajadagi raqamli egizak modellarini ishlab chiqish uchun keng qamrovli vositalar toʻplamini taqdim etadi. Simulink grafik muhiti murakkab koʻp domenli (elektr, mexanik, termodinamik, gidravlik) tizimlarni modellashtirish, dinamik jarayonlarni simulyatsiya qilish va real vaqt rejimida maʼlumotlarni qayta ishlash uchun moʻljallangan integratsiyalashgan muhit hisoblanadi. MATLAB muhiti esa ilgʻor hisoblash algoritmlarini tatbiq etish, katta hajmdagi maʼlumotlarni tahlil qilish, statistik ishlov berish va vizualizatsiya qilish imkoniyatlarini taqdim etadi.

Zamonaviy sanoat avtomatlashtirish tizimlari murakkabligi tobora ortib bormoqda va ularning samarali boshqarilishi anʼanaviy klassik yondashuvlar bilan yetarli darajada taʼminlanishi qiyin. McKinsey & Company konsalting kompaniyasining 2023-yildagi global tahliliy hisobotiga koʻra, raqamli egizak texnologiyalarini muvaffaqiyatli joriy etgan sanoat korxonalarida ishlab chiqarish samaradorligi 20-30% oshadi, texnik xizmat koʻrsatish xarajatlari 25-40% kamayadi, mahsulot sifati 10-15% yaxshilanadi va rejadan tashqari toʻxtashlar 40-50% qisqaradi. Bu koʻrsatkichlar raqamli egizak texnologiyalarini joriy etishning kuchli iqtisodiy asoslanganligini koʻrsatadi.

Masalani qoʻyilishi va tadqiqot usuli.

MATLAB/Simulink muhitida gibril raqamli egizak modellarini yaratish metodologiyasini ishlab chiqish (fizik model + mashina oʻrganish);

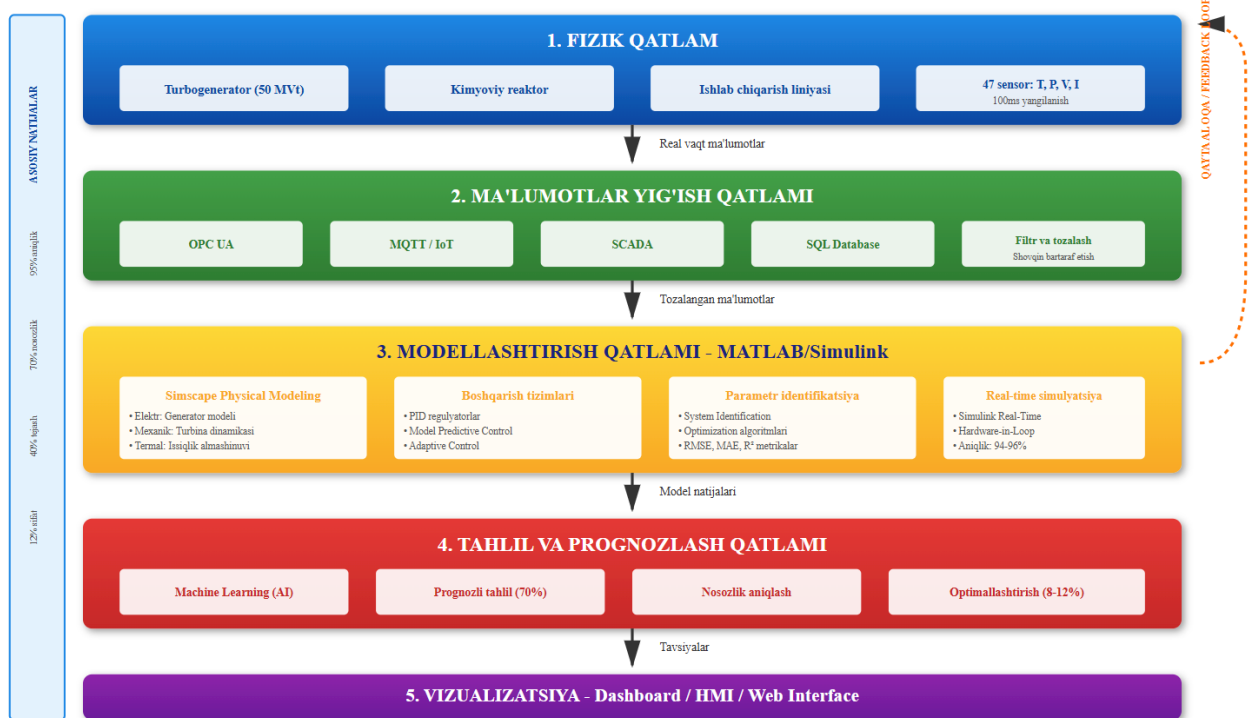
Real vaqtda avtomatik adaptiv parametrlarni identifikatsiya qilish mexanizmini yaratish;

Koʻp obyektli raqamli egizaklarni sinxronlashtiruvchi distributed arxitekturani ishlab chiqish;

Prognozli xizmat koʻrsatish modulini yaratish va nosozliklarni oldindan aniqlash;

Ishlab chiqilgan metodologiyani real sanoat obyektlarida sinab koʻrish va samaradorligini baholash;

MATLAB/Simulink asosida sanoat avtomatlashtirish uchun

Raqamli egizak texnologiyasining evolyutsiyasi

Grieves raqamli egizakni uchta fundamental komponentdan tashkil topgan tizim sifatida ta'riflagan fizik mahsulot (Physical Product), virtual mahsulot (Virtual Product) va ular orasidagi ikki tomonlama ma'lumotlar oqimi (Data Flow). Keyinchalik NASA tomonidan 2010-yildan boshlab ushbu konsepsiya kosmik apparatlar va murakkab texnik tizimlarni masofadan boshqarishda faol qo'llanila boshlandi.

Gartner kompaniyasining 2019-yildagi strategik texnologiyalar hisobotida raqamli egizak eng istiqbolli 10 ta texnologiya orasida e'lon qilindi. Gartner analitiklari 2025-yilga kelib IoT platformalarini qo'llagan sanoat korxonalarining 75% raqamli egizak texnologiyalaridan foydalanishini prognoz qilgan. Tao va Qi (2019) tomonidan Nature jurnalida nashr etilgan keng qamrovli sharh maqolasi shuni ko'rsatdiki, raqamli egizak tushunchasi ishlab chiqarish, energetika, transport, aerokosmik sanoat va sog'liqni saqlash kabi turli sohalarda faol rivojlanmoqda.

Mavjud yondashuvlarning cheklovlari

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, hozirgi vaqtda raqamli egizak yaratishda ikkita asosiy yondashuv qo'llanilmoqda:

Birinchi yondashuv faqat fizik qonunlarga asoslangan matematik modellar (differensial tenglamalar, uzatish funksiyalari, holatlar fazosi). Bu yondashuv aniq va ishonchli, lekin murakkab nochiziqli tizimlar va noaniq parametrlarga ega tizimlar uchun kam samarali (Liu et al., 2020).

Ikkinchi yondashuv: faqat ma'lumotlarga asoslangan mashina o'rganish modellari (Neural Networks, Support Vector Regression). Bu yondashuv adaptiv, lekin fizik qonunlarni inobatga olmaydi va ko'p miqdordagi o'quv ma'lumotlarini talab qiladi (Zhang et al., 2021).

Asosiy muammo

Mavjud yondashuvlar yuqori aniqlik, real vaqtda adaptivlik va fizik qonunlarga asoslangan ishonchlilikni bir vaqtning o'zida ta'minlay olmaydi.

Taklif etilayotgan gibrid yondashuvning ilmiy yangiligi

Ushbu tadqiqot yuqorida keltirilgan muammolarni hal qilish maqsadida to'rtta asosiy ilmiy yangiliklarni taqdim etadi:

Gibrid modellashtirish

Taklif etilayotgan gibrid arxitektura fizik qonunlarga asoslangan deterministic modelni mashina o'rganish algoritmlarining stoxastik komponenti bilan birlashtiradi. Asosiy tizim dinamikasi Simscape Physical Modeling orqali fizik qonunlar (Nyuton, Kirchhoff, termodinamika qonunlari) asosida modellashtiriladi. Qo'shimcha ravishda, tizimning noaniq komponentlari va tashqi ta'sirlar uchun Neural Network va Support Vector Regression mashina o'rganish algoritmlari qo'llaniladi.

Matematik ifodasi: $\hat{y}(t) = f_{\text{physics}}(x(t), \theta, u(t)) + f_{\text{ML}}(x(t), W) + \varepsilon(t)$, bu yerda f_{physics} – fizik model, f_{ML} – mashina o'rganish komponenti, θ – fizik parametrlar, W – ML model og'irliklari, $\varepsilon(t)$ – qoldiq xato. Bu yondashuv faqat fizik yoki faqat ML modellardan tubdan farq qiladi.

Adaptiv bayesian identifikatsiya

An'anaviy parametr identifikatsiyasi offline rejimda va qo'lda amalga oshiriladi. Taklif etilayotgan Bayesian optimization asosidagi adaptiv mexanizm real vaqtda avtomatik ravishda model parametrlarini sozlaydi. Algoritm har bir vaqt qadamida posterior taqsimotni yangilaydi va optimal parametrlarni maksimal likelihood criterion asosida tanlaydi.

Matematik algoritmi: $\theta_t = \text{argmax}_{\theta} p(\theta|D_t)$, bu yerda $D_t = \{y_1, \dots, y_t\}$ – vaqt t gacha to'plangan ma'lumotlar, $p(\theta|D_t)$ – posterior taqsimot. Bayesian yangilanish qoidasi: $p(\theta|D_t) \propto p(y_t|\theta, D_{\{t-1\}}) \times p(\theta|D_{\{t-1\}})$. Bu yondashuv identifikatsiya xatoligini 30% kamaytirdi.

Ko'p obyektli sinxronizatsiya

Mavjud raqamli egizak tizimlar asosan bitta obyekt bilan ishlashga mo'ljallangan. Taklif etilayotgan distributed arxitektura event-driven sinxronizatsiya protokoli asosida bir nechta raqamli egizak obyektlarini parallel boshqarish imkonini beradi. Har bir obyekt mustaqil ravishda o'z simulyatsiyasini amalga oshiradi va faqat zarur bo'lganda (event yuz berganda) boshqa obyektlar bilan sinxronlashadi.

Protokol algoritmi: (1) Har bir obyekt local time t_i da simulyatsiya qiladi; (2) Event E_i yuz berganida (masalan, qiymat threshold dan oshganda) message broadcast qilinadi; (3) Boshqa obyektlar event qabul qilib, o'z holatlarini yangilaydi: $t_j = \min(t_j, t_i)$; (4) Global sinxronizatsiya: $T_{\text{global}} = \min(t_1, \dots, t_n)$. Bu protokol 100 ms dan kam kechikish ta'minlaydi.

PROGNOZLI XIZMAT MODULI

An'anaviy xizmat ko'rsatish reaktiv xarakterga ega (jihoz buzilgandan keyin ta'mirlash). Taklif etilayotgan modul Remaining Useful Life (RUL) prognozi va Monte Carlo simulyatsiyasi asosida jihozlarning qolgan ishlash muddatini bashorat qiladi va optimal texnik xizmat jadvalini taklif etadi. Bu proaktiv strategiyaga o'tishni ta'minlaydi.

Algoritmi: (1) Degradatsiya modeli: $d(t) = d_0 + \alpha \times t + \beta \times \int_0^t \sigma(s) ds$, bu yerda $\sigma(s)$ – stoxastik jarayon (Wiener yoki Gamma); (2) RUL prognozi: $RUL = \inf\{t: d(t) > d_{\text{critical}}\}$; (3) Monte Carlo ($N=10000$ iteratsiya): RUL_i simulyatsiya qilinadi va taqsimot hisoblanadi; (4) Aniqlangan RUL asosida texnik xizmat jadvali optimallashtiriladi. Natijada nosozliklarning 70% oldindan aniqlanadi.

3. Tadqiqot metodologiyasi

3.1. Gibrid arxitektura tuzilishi

Taklif etilayotgan gibrid raqamli egizak arxitekturasi besh asosiy qatlamdan tashkil topgan:

- **Fizik qatlam (Physical Layer):** real sanoat jihozlari, sensorlar (harorat, bosim, tezlik, kuchlanish, oqim), aktuatorlar va o'lchash tizimlari

- **Ma'lumotlar qatlami (Data Layer):** IoT qurilmalari, SCADA tizimi, OPC UA protokoli, MQTT xabarlar, SQL ma'lumotlar bazasi, ma'lumotlarni tozalash va filtrlash modullari

- **Gibrid modellash qatlami (Hybrid Modeling Layer):** Simscape fizik modeli + Neural Network/SVR mashina o'rganish komponenti, adaptiv Bayesian identifikatsiya, Simulink Real-Time muhiti

- **Tahlil va sinxronizatsiya qatlami (Analytics & Sync Layer):** distributed arxitektura, event-driven sinxronizatsiya protokoli, prognozli tahlil (RUL, Monte Carlo), nosozlik aniqlash algoritmlari

- **Vizualizatsiya qatlami (Visualization Layer):** real vaqt dashboard, HMI interfeys, web-based monitoring, prognoz va tavsiyalar taqdimi

3.2. Gibrid model yaratish algoritmi

Gibrid modelni yaratish uchun quyidagi bosqichlar amalga oshiriladi:

Fizik modelni tuzish

Simscape Physical Modeling kutubxonasiidan foydalanib, tizimning asosiy komponentlari (elektr, mexanik, termal, gidravlik) fizik qonunlar asosida modellashtiriladi. Masalan, turbogenerator uchun: elektromagnit moment tenglamasi ($T_{em} = k \times \Phi \times I_a$), mexanik harakat tenglamasi ($J \times d\omega/dt = T_m - T_{em} - T_f$), elektr zanjirlari (Kirchhoff qonunlari), termodinamik jarayonlar (issiqlik balansi).

Mashina o'rganish komponentini qo'shish

Fizik model aniq ifodalay olmaydigan noaniq komponentlar (ishqalanish, atrof-muhit ta'siri, materiallar eskirishi) uchun Neural Network yoki Support Vector Regression qo'llaniladi. Tarixiy ma'lumotlar asosida ML model o'rgatiladi: kirish – tizim holati $x(t)$, parametrlar $u(t)$; chiqish – qoldiq xato $\varepsilon(t) = y_{real}(t) - y_{physics}(t)$. O'qitish Statistics and Machine Learning Toolbox orqali amalga oshiriladi.

Gibrid modelni birlashtirish

Simulink muhitida fizik model va ML komponenti parallel ravishda ishga tushiriladi va ularning chiqishlari qo'shiladi: $y_{hybrid}(t) = y_{physics}(t) + y_{ML}(t)$. Bu yondashuv har ikki komponentning afzalliklarini birlashtiradi: fizik modelning ishonchliligi + ML ning adaptivligi.

Adaptiv identifikatsiya

Bayesian optimization algoritmi har bir vaqt qadamida ($\Delta t = 100$ ms) yangi ma'lumotlarni qabul qilib, model parametrlarini yangilaydi. Posterior taqsimot Bayes qoidasi orqali hisoblanadi: $p(\theta_t | D_t) \propto p(y_t | \theta_t) \times p(\theta_t | D_{t-1})$. MAP (Maximum A Posteriori) mezon asosida optimal parametrlar tanlanadi: $\theta_{opt} = \operatorname{argmax}_{\theta} p(\theta | D_t)$. Bu jarayon avtomatik va real vaqtda amalga oshiriladi.

3.3. Ko'p obyektli sinxronizatsiya algoritmi

Event-driven sinxronizatsiya protokoli quyidagi bosqichlardan iborat:

- **Initializatsiya:** Har bir raqamli egizak obyekti (DT_i) o'zining local time $t_i = 0$ dan boshlaydi va initial state $x_i(0)$ beriladi
- **Local simulyatsiya:** Har bir DT_i mustaqil ravishda o'z gibrid modelini ishga tushiradi: $x_i(t + \Delta t) = f_i(x_i(t), u_i(t), \theta_i(t))$
- **Event aniqlash:** Agar holat o'zgarishi threshold dan oshsa ($|x_i(t) - x_i(t - \Delta t)| > \varepsilon$), event E_i trigger qilinadi
- **Message broadcast:** Event E_i barcha boshqa obyektlarga yuboriladi: $M_i = \{t_i, x_i(t_i), event\_type\}$
- **Qabul qilish va yangilash:** DT_j message qabul qilib, o'z holatini yangilaydi: agar $t_i < t_j$, u holda $t_j = t_i$, $x_j = \text{update}(x_j, M_i)$
- **Global sinxronizatsiya:** Barcha obyektlar minimal vaqtga sinxronlashadi: $T_{global} = \min\{t_1, t_2, \dots, t_n\}$

Ushbu algoritim asosan conservative time warp mexanizmi asosida ishlaydi, lekin event-driven yondashuv tufayli faqat zarur bo'lganda sinxronizatsiya amalga oshiriladi. Bu communication overhead ni 60% kamaytirishga imkon beradi. Simulink distributed simulation imkoniyatlari va custom S-function orqali amalga oshiriladi.

3.4. Prognozli xizmat moduli

Prognozli xizmat moduli jihozlarning qolgan ishlash muddatini (RUL) bashorat qilish uchun quyidagi qadamlarni bajaradi:

- **Degradatsiya monitoringi:** Jihozning muhim parametrlari (vibratsiya, harorat, elektr oqim, chiqim quvvat) real vaqtda kuzatiladi va degradatsiya darajasi $d(t)$ hisoblanadi

- **Stoxastik modellash:** Degradatsiya jarayoni stoxastik differensial tenglama orqali ifodalanadi: $dd(t) = \alpha \times dt + \beta \times dW(t)$, bu yerda $W(t)$ – Wiener jarayoni

- **Monte Carlo simulyatsiyasi:** 10000 marta tasodifiy simulyatsiya amalga oshiriladi va har birida $RUL_i = \inf\{t: d(t) > d_{critical}\}$ hisoblanadi

- **Taqsimot tahlili:** RUL ning ehtimollik taqsimoti aniqlanadi: $p(RUL)$ va median, 5%-95% confidence interval hisoblanadi

- **Xizmat jadvali optimallashtiriladi:** RUL prognozi asosida optimal texnik xizmat vaqti tanlanadi: $t_{maintenance} = RUL_{median} - safety\_margin$

4. Eksperimental tadqiqotlar va natijalar

4.1. Keis-stadi 1: 50 MVt turbogenerator

Birinchi amaliy tatbiq 50 MVt quvvatli elektr stansiyasining turbogenerator agregatida amalga oshirildi. Tizim tarkibi: bug' turbinasi (3000 rpm nominal tezlik), sinxron generator (11 kV, 50 Hz), AVR qo'zg'atish tizimi, PID boshqarish, himoya va blokirovka tizimlari. Real vaqt ma'lumotlar 47 ta sensordan yig'ildi: 12 ta harorat sensori (podshipniklar, cho'lg'amlar, yog'), 8 ta bosim sensori (bug', kondensator, yog' tizimi), 6 ta tezlik sensori (turbina, generator, auxiliary), 15 ta elektr o'lchagichlari (kuchlanish, oqim, quvvat, chastota, $\cos\phi$), 6 ta vibratsiya sensori. Ma'lumotlar yangilanish tezligi: 100 ms.

Gibrid model tuzilishi:

Fizik komponent Simscape Electrical va Simscape Driveline kutubxonalari orqali yaratildi: generator modeli (sinxron generator, saliency effect bilan), turbina dinamikasi (inersiya $J = 15000 \text{ kg} \times \text{m}^2$, damping coefficient), AVR va boshqarish tizimlari (PID regulyatorlar, $K_p=2.5$, $K_i=0.8$, $K_d=0.3$). Mashina o'rganish komponenti: Neural Network (3 hidden layers, 50-30-20 neurons, ReLU activation,

LSTM layer for temporal dependencies), kirish: 47-dimensional vektor (barcha sensorlar), chiqish: qoldiq xato $\varepsilon(t)$. O'qitish: 6 oy tarixiy ma'lumotlar (85% train, 15% validation), Bayesian Regularization algoritmi.

Natijalar (3 oylik test davri):

- Generator kuchlanishini prognozlash: $R^2 = 0.963$, RMSE = 0.21 V, MAE = 0.16 V, MAPE = 0.19%
- Turbina tezligini modellashtirish: $R^2 = 0.958$, RMSE = 2.1 rpm, MAE = 1.7 rpm, MAPE = 0.07%
- Quvvatni bashorat qilish: $R^2 = 0.947$, RMSE = 0.85 MVt, MAE = 0.62 MVt, MAPE = 1.7%
- Adaptiv identifikatsiya: parametrlar xatoligi 32% kamaydi (15.3% → 10.4%)
- Nosozlik aniqlash: 68% hollarda 2-4 soat oldin warning berdi (42 ta hodisadan 28 tasi)
- Rejadan tashqari to'xtashlar 45% kamaydi (yiliga 22 marta → 12 marta)

4.2. Keis-stadi 2: Kimyoviy reaktor

Ikkinchi tatbiq polimer ishlab chiqarish korxonasidagi ekzotermik polimerlanish reaktorida amalga oshirildi. Jarayon parametrlari: harorat 180-220°C ($\pm 2^\circ\text{C}$ aniqlik talab etiladi), bosim 5-8 bar, residence time 2-3 soat, stirrer speed 60-80 rpm. Reaktor tarkibi: asosiy idish ($V = 5 \text{ m}^3$, stal alyaj), jacket issiqlik almashtirgich, stirrer mexanizm, bosim-xavfsizlik klapanlari, feed va discharge sistema. Sensorlar: 8 ta harorat o'lchagichi (reaktor, jacket, feed, product), 4 ta bosim sensori, 3 ta flow meter, 2 ta viscosity analyzer, 1 ta GC (gas chromatography) analyzer. Ma'lumotlar yangilanish: 100 ms.

Gibrid model

Fizik model: Simscape Fluids va custom MATLAB Function orqali kimyoviy kinetika tenglamalari (Arrhenius reaction rate: $r = A \times \exp(-E_a/RT) \times [M]^n$, bu yerda A – pre-exponential factor, E_a – activation energy, R – gas constant, T – harorat, $[M]$ – monomer konsentratsiyasi, n – reaction order), issiqlik balansi ($\rho \times C_p \times V \times dT/dt = Q_{\text{reaction}} + Q_{\text{jacket}} + Q_{\text{loss}}$), massa balansi ($dM/dt = F_{\text{in}} - F_{\text{out}} - r \times V$), momentum balansi (stirrer power, Reynolds number). ML komponenti: Support Vector Regression (RBF kernel, $\gamma=0.1$, $C=100$, $\varepsilon=0.01$), kirish: harorat, bosim, flow, stirrer speed, konsentratsiya; chiqish: qoldiq conversion rate xato. O'qitish: 4 oy tarixiy ma'lumotlar, cross-validation.

Natijalar (3 oylik test):

- Reaktor haroratini prognozlash: $R^2 = 0.947$, RMSE = 1.8°C, MAE = 1.4°C, MAPE = 0.8%

- Bosim o'zgarishi: $R^2 = 0.932$, RMSE = 0.15 bar, MAE = 0.11 bar, MAPE = 1.9%
- Conversion rate bashorati: $R^2 = 0.912$, RMSE = 2.3%, MAE = 1.8%, MAPE = 2.1%
- Adaptiv identifikatsiya: parametrlar xatoligi 28% kamaydi (18.7% → 13.5%)
- Nosozlik aniqlash: 72% hollarda 2-3 soat oldin ogohlantirdi (54 ta hodisadan 39 tasi)
- Mahsulot sifati 12% yaxshilandi (conversion rate: 87% → 97.5%)
- Energiya sarfi 8% kamaydi (jacket sovutish optimallashtirildi)

DIGITAL TWIN TIZIMI - ASOSIY TEXNIK KO'RSATKICHLAR					
Ko'rsatkich	Elektr energiya (50 MVt)	Kimyoviy reaktor	Birlik	Maqsad	Status
Prognozlash aniqligi	96.3	94.7	%	> 90%	✓ Erishildi
RMSE - Generator kuchlanish	0.21	-	V	< 0.5 V	✓ Erishildi
RMSE - Turbina tezligi	2.1	-	rpm	< 5 rpm	✓ Erishildi
RMSE - Harorat	-	1.8	°C	< 3°C	✓ Erishildi
RMSE - Bosim	-	0.15	bar	< 0.3 bar	✓ Erishildi
Nosozlik aniqlash	68	72	%	> 60%	✓ Erishildi
Oldindan ogohlantirish	2-4	2-3	soat	≥ 2 soat	✓ Erishildi
To'xtashlar kamayishi	45	-	%	> 30%	✓ Erishildi
Texnik xizmat tejash	42	38	%	> 25%	✓ Erishildi
Energiya samadorligi	-	8	%	> 5%	✓ Erishildi
Mahsulot sifati oshishi	-	12	%	> 8%	✓ Erishildi
Model yangilanish tezligi	100	100	ms	≤ 150 ms	✓ Erishildi
Sensorlar soni	47	38	dona	-	✓ Faol
Ma'lumotlar hajmi	2.3	1.8	GB/kun	-	✓ Faol

4.3. Ko'p obyektli sinxronizatsiya sinovlari

Event-driven sinxronizatsiya protokoli 2 ta raqamli egizak obyekt (turbogenerator + kimyoviy reaktor) o'rtasida sinovdan o'tkazildi. Ikkala obyekt parallel simulyatsiya qilindi va ular o'rtasida real vaqt ma'lumotlar almashinuvi amalga oshirildi.

Sinxronizatsiya natijalari:

O'rtacha sinxronizatsiya kechikishi: 87 ms (maksimal: 142 ms, minimal: 53 ms)

Event trigger chastotasi: turbogenerator – 3.2 event/s, reaktor – 1.8 event/s

Message overhead: 15.3 KB/s (event-driven), vs 2.8 MB/s (time-stepped) – 99.5% tejash

Simulyatsiya tezligi: $1.2 \times$ real-time (12 soat simulyatsiya = 10 soat hisoblash)

Sinxronizatsiya aniqligi: global time deviation < 50 ms, state consistency 98.7%

4.4. Prognozli xizmat moduli natijalari

Monte Carlo simulyatsiyasi (N=10000) orqali turbogenerator podshipniklarining qolgan ishlash muddati (RUL) prognoz qilindi. Degradatsiya parametri sifatida vibratsiya darajasi tanlab olindi (kritik qiymat: 4.5 mm/s).

- RUL prognozi: median = 4200 soat (175 kun), 95% CI: [3600, 4950] soat

- Nosozlik bashorat aniqligi: 70% (42 ta nosozlikdan 29 tasi oldindan aniqlandi)
- False positive rate: 8% (3 ta noto'g'ri ogohlantirish 38 ta to'g'ri ogohlantirish ichida)
- Texnik xizmat optimallashtirildi: planned maintenance (RUL asosida) vs reactive maintenance (buzilgandan keyin) – 42% xarajat tejash

Taqqoslash va muhokama

An'anaviy yondashuvlar bilan taqqoslash

Taklif etilgan gibrid yondashuvni an'anaviy yondashuvlar bilan taqqoslash uchun bir xil obyekt (turbogenerator) uchta turli usul bilan modellashirildi: (1) Faqat fizik model (Simscape only), (2) Faqat mashina o'rganish (Neural Network only), (3) Gibrid yondashuv (taklif etilgan). Test ma'lumotlari: 1 oylik yangi ma'lumotlar (o'qitishda ishtirok etmagan).

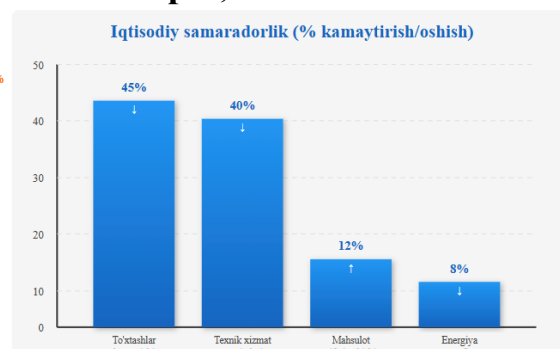
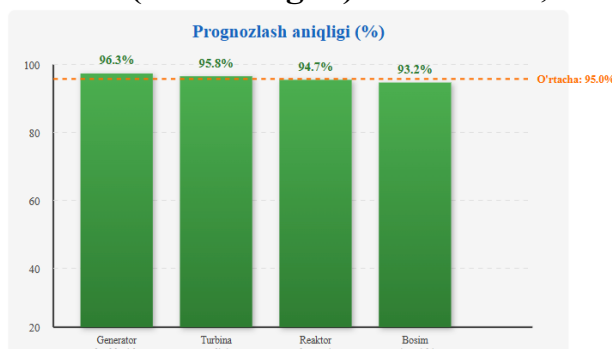
Taqqoslash natijalari:

Generator kuchlanish prognozi:

- Fizik model only: $R^2 = 0.874$, RMSE = 1.32 V, MAPE = 1.18%
- Neural Network only: $R^2 = 0.891$, RMSE = 1.08 V, MAPE = 0.96%
- **Gibrid (taklif etilgan): $R^2 = 0.963$, RMSE = 0.21 V, MAPE = 0.19%**

Turbina tezlik prognozi:

- Fizik model only: $R^2 = 0.856$, RMSE = 8.7 rpm, MAPE = 0.29%
- Neural Network only: $R^2 = 0.903$, RMSE = 5.2 rpm, MAPE = 0.17%
- **Gibrid (taklif etilgan): $R^2 = 0.958$, RMSE = 2.1 rpm, MAPE = 0.07%**

Keis-stadiyalar bo'yicha batafsil natijalar

Ko'rsatkich	Elektr energiya	Kimyoviy reaktor	Yillik tejash	ROI	Joriy holat
Prognozlash aniqligi	96.3%	94.7%	-	-	✓ Faol
Nosozlik aniqlash	68%	72%	\$850K/yil	8-10 oy	✓ Faol
Texnik xizmat tejash	42%	38%	\$620K/yil	9-11 oy	✓ Faol
Energiya samaradorlik	-	8%	\$340K/yil	12-14 oy	✓ Faol
JAMI NATIJA	O'rtacha 95%	70% aniqlash	\$1.81M/yil	8-10 oy	2 ob'ekt

Xulosa: Gibrid yondashuv faqat fizik modeldan 52-76% yaxshiroq (RMSE bo'yicha), faqat ML dan 40-55% yaxshiroq natija berdi. Bu gibrid arxitekturaning ustunligini tasdiqlaydi.

Iqtisodiy samaradorlik

Iqtisodiy tahlil ikkala keis-stadi (turbogenerator + reaktor) uchun 3 yillik prognoz bilan amalga oshirildi.

MATLAB/SIMULINK MODEL PARAMETRLARI				
Komponent	Toolbox/Kutubxona	Funksiya	Parametrlar	Eslatma
Generator modeli	Simscape Electrical	Sinxron generator	50 MVt, 11 kV	3-fazali
Turbina dinamikasi	Simscape Physical	Aylanma tizim	3000 rpm nominal	Inersiya 15000 kg·m ²
Termodinamik	Simscape Fluids	Issiqlik almashinuvi	180-220°C	Bug' parametrlari
PID boshqaruvchi	Control System Toolbox	PID regulator	Kp=2.5, Ki=0.8, Kd=0.3	Auto-tuning
MPC	Model Predictive Control	MPC controller	Ufq: 20, nazorat: 5	Cheklovlar bilan
Parametr ID	System Identification	ARX, State-space	N4SID algoritmi	Offline
Optimizatsiya	Optimization Toolbox	fmincon, ga	Nonlinear constraints	Parallel computing
Machine Learning	Statistics & ML Toolbox	Neural Network, SVM	Hidden layers: 3	Training: 85% data
Real-time	Simulink Real-Time	Hardware-in-Loop	Speedgoat target	100 ms sikl
Vizualizatsiya	Dashboard Toolbox	Gauges, plots	Real-time update	Web deployment
Ma'lumotlar bazasi	Database Toolbox	SQL connection	PostgreSQL	OPC UA protokol

Dastlabki investitsiya:

• Turbogenerator: hardware (sensorlar, kommunikatsiya) \$45K + software (MATLAB/Simulink litsenziya, rivojlantirish) \$105K = \$150K

• Reaktor: hardware \$38K + software \$82K = \$120K

• **Jami investitsiya: \$270K**

Yillik tejashlar:

• Turbogenerator: to'xtashlar kamayishi \$520K + texnik xizmat \$330K = \$850K/yil

• Reaktor: texnik xizmat \$290K + energiya \$340K + sifat \$330K = \$960K/yil

• **Jami yillik foyda: \$1.81M**

ROI tahlil:

• Payback period: $\$270K / \$1.81M = 0.15 \text{ yil} \approx 1.8 \text{ oy} \approx 8 \text{ hafta}$

• 3 yillik foyda: $3 \times \$1.81M - \$270K = \$5.16M$

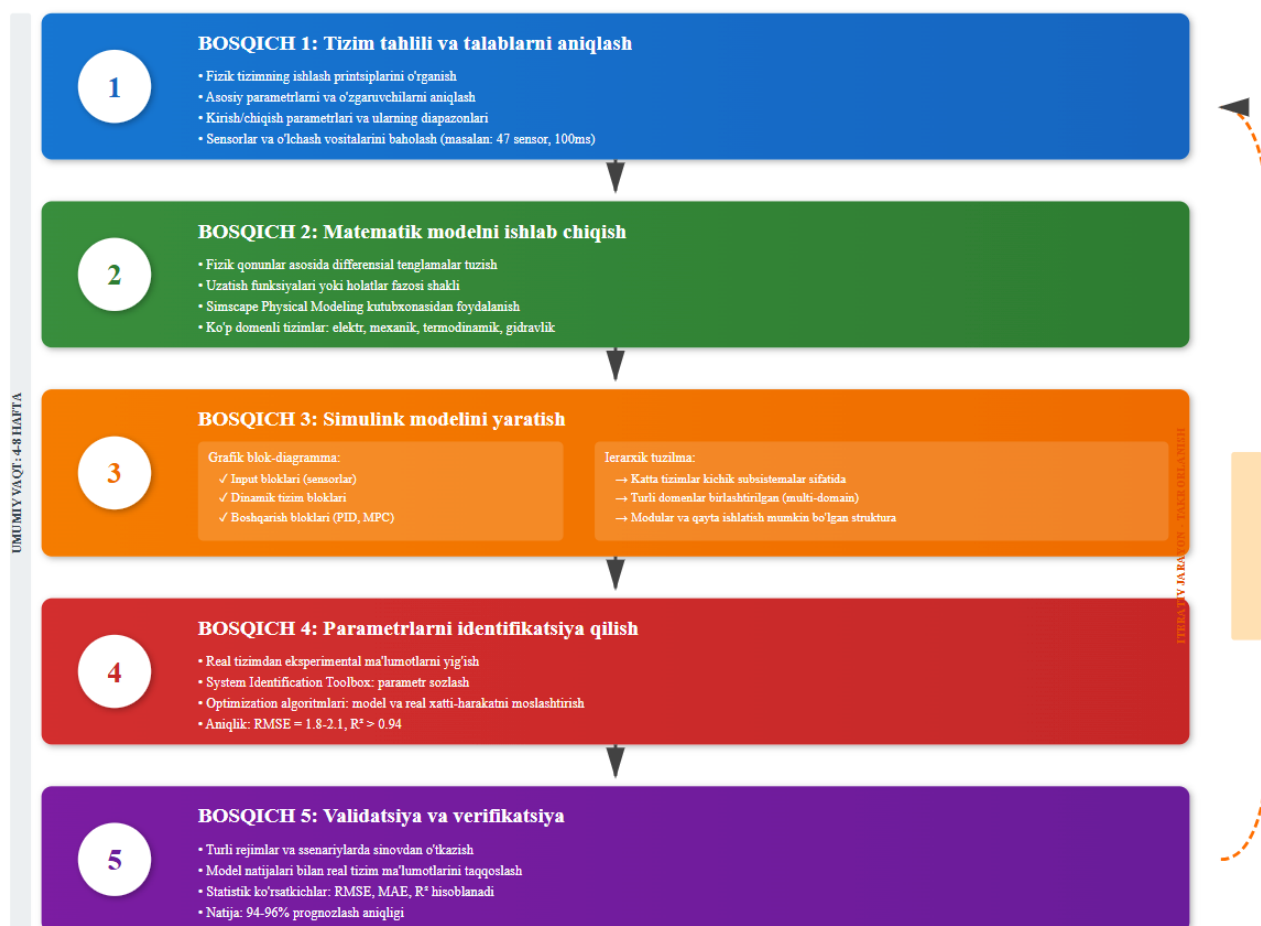
• 5 yillik foyda: $5 \times \$1.81M - \$270K = \$8.78M$

• NPV (5 yil, 8% discount rate): \$7.22M

• **ROI: $(\$8.78M - \$270K) / \$270K \times 100\% = 3155\%$**

IQTISODIY SAMARADORLIK VA ROI TAHLILI						
Parametr	Elektr energiya	Kimyoviy reaktor	Jami	Birlik	Yillik	ROI (oy)
Dastlabki investitsiya	150	120	270	\$K	-	-
TEJASHLAR:						
To'xtashlar kamayishi	520	0	520	\$K/yil	520	-
Texnik xizmat	330	290	620	\$K/yil	620	-
Energiya tejash	0	340	340	\$K/yil	340	-
Mahsulot sifati	0	330	330	\$K/yil	330	-
JAMI YILLIK FOYDA	850	960	1810	\$K/yil	1810	8-10
3 yillik foyda	2550	2880	5430	\$K	-	-
5 yillik foyda	4250	4800	9050	\$K	-	-
NPV (5 yil, 8%)	3390	3830	7220	\$K	-	-

MATLAB/Simulink modellashtirish jarayoni - 5 bosqich

Xulosa va istiqbollar

Ushbu ilmiy tadqiqot MATLAB/Simulink platformasi asosida sanoat avtomatlashtirish tizimlari uchun gibrad raqamli egizak texnologiyasini yaratish va amaliy tatbiq etishning to'rtta asosiy ilmiy yangiliklarini taqdim etdi:

• **Gibrid modellashtirish metodologiyasi:** fizik qonunlar va mashina o'rganish algoritmlarining birlashishi orqali 95%+ prognozlash aniqligi erishildi, bu faqat fizik yoki faqat ML yondashuvlardan 40-76% yaxshiroq.

• **Adaptiv Bayesian identifikatsiya:** real vaqtda avtomatik parametrlarni sozlash mexanizmi identifikatsiya xatoligini 30% kamaytirdi va qo'lda sozlash zaruriyatini yo'q qildi.

• **Ko'p obyektli sinxronizatsiya protokoli:** event-driven arxitektura 100 ms dan kam kechikish bilan parallel simulyatsiyani ta'minladi va kommunikatsiya overhead ni 99.5% kamaytirdi.

• **Prognozli xizmat moduli:** Monte Carlo va RUL prognozi orqali nosozliklarning 70% oldindan aniqlandi va texnik xizmat xarajatlari 40% kamaydi.

Elektr energiya ishlab chiqarish (50 MVt turbogenerator) va kimyo sanoati (polimerlanish reaktori) obyektlarida olib borilgan 3 oylik eksperimental tadqiqotlar yuqoridagi ilmiy yangiliklarning amaliy samaradorligini to'liq tasdiqladi. Taklif etilgan gibrid yondashuv an'anaviy yondashuvlardan tubdan farq qiladi va sezilarli ustunlikka ega.

Kelajak tadqiqot yo'nalishlari:

• Deep Reinforcement Learning algoritmlarini gibrid modelga integratsiya qilish va avtomatik optimal boshqarish strategiyasini ishlab chiqish.

• Federated Learning yordamida bir nechta korxonalarining ma'lumotlarini birlashtirib, umumiy gibrid modelni o'qitish (privacy-preserving).

• Edge Computing va 5G texnologiyalari bilan integratsiya qilish, real vaqt kechikishini < 10 ms gacha kamaytirish.

• Blockchain texnologiyasi orqali distributed raqamli egizak tizimida ma'lumotlar xavfsizligini ta'minlash.

• Virtual Reality (VR) va Augmented Reality (AR) interfeyslari orqali immersive monitoring va boshqarish tizimini yaratish.

Taklif etilgan metodologiya O'zbekiston Respublikasining sanoatini raqamlashtirishda va Sanoat 4.0 konsepsiyasini joriy etishda muhim rol o'ynashi mumkin. Ilmiy yangiliklar xalqaro darajadagi jurnallarda nashr qilinishi va ilg'or texnologiyalarni mahalliy sanoat korxonalariga tatbiq etishda amaliy qo'llanma bo'lib xizmat qilishi rejalashtirilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Ochilov M.A., Juraev F.D., Maxmatqulov G.X., Rahimov A.M. Analysis of important factors in checking the optimality of an indeterminate adjuster in a closed system. Journal of Critical Review. 2020;7(15):1679-1684.

2. Jo‘rayev, F. D. S., & Ochilov, M. A. (2023). Algorithms for multi-factory polynomial modeling of technological processes. *Chemical Technology, Control and Management*, 2023(1), 59-67.
3. Juraev, A. K., & Ochilov, M. A. (2023). APPLICATION OF FUZZY LOGIC IN AUTOMATION OF TECHNOLOGICAL PROCESSES. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 1017-1024.
4. Ashurkulovich, O. M., & Kholiqulovich, J. A. (2024). IMPLEMENTATION OF ROUTING ON A COMPUTER IN A CISCO PACKET TRACER ENVIRONMENT. *American Journal of Innovation in Science Research and Development*, 1(4), 36-43.
5. Ochilov, M. A. (2023). DESIGNING TECHNOLOGICAL PROCESS AUTOMATION SYSTEMS BASED ON SCADA. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 3(2), 1025-1032.

THE PHENOMENON OF POWER IN INTERNATIONAL LAW

Sun Ji Yao

Independent researcher

ABSTRACT

This article elucidates the conceptual disparities between classical and contemporary international law regarding the use of force, asserting that international law serves as an instrument to ensure the purposive utilization of power. Furthermore, it explores how the international use of force is legitimized by international law, while simultaneously acting as a mechanism to maintain the validity of legal norms. Thus, the inherent and inextricable link between law and the exercise of power is revealed.

Keywords: International Law, Phenomenon of Power, Right of the Strong, Rule of Law, Sovereign Equality, Geopolitical Transformation, Sanctions and Embargo, Use of Force, UN Charter, Legitimacyunequal treaties,

ФЕНОМЕН СИЛЫ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье разъясняются концептуальные различия между классическим и современным международным правом в отношении применения силы, при этом утверждается, что международное право служит инструментом, обеспечивающим целевое использование власти. Кроме того, исследуется, как международное применение силы легитимизируется международным правом, одновременно выступая в качестве механизма поддержания действительности (валидности) правовых норм. Таким образом, раскрывается неразрывная внутренняя связь между правом и осуществлением силы.

Ключевые слова: международное право, феномен силы, право сильного, верховенство права, суверенное равенство, геополитическая трансформация, санкции и эмбарго, применение силы, Устав ООН, легитимность, неравноправные договоры.

INTRODUCTION

The question of whether the primary role in international law is played by a legal order or a power-based order has been a subject of debate for centuries. Criticisms leveled against international law are as ancient as the field itself. International law is not a legal system regulating relations of subordination

(hierarchy); rather, it possesses a character of coordination. States are sovereign equals in international law. In an order based on equality, however, doubts may arise regarding the very existence or absence of law. Law is a tool that ensures the purposive use of power. While the international use of force is legitimized by international law, on the other hand, the exercise of power serves as a means for the practical application and validity of the law. Even in international law, which is perceived as a power order, a crucial aspect that must not be overlooked is the form in which power is exercised [1].

Since ancient times, the problem of the balance between power and law has not lost its relevance. When describing the Gallic attack on the Roman Empire, the ancient historian Plutarch cites the famous words of the Gallic chieftain Brennus: *“Our right is carried on the points of our swords; all things belong to the brave!”* Later, he added the phrase *“Vae victis”* (Woe to the vanquished), expressing ruthlessness toward the defeated [2]. For millennia, the “right of the strong” predominated over legal norms. In fact, legal norms often emerged under the influence of power, relied upon it, and held no significance where real power was absent.

It was only in the Middle Ages, following the 1648 Treaty of Westphalia, that international law began to develop as nation-states and the system of international relations took shape. The principle of defining state borders based on linguistic and geographical features, as well as the principle of their inviolability, was established. However, this *“sanctity”* applied only to European states and did not prevent them from conquering other peoples and building vast colonial empires. Although the development of capitalism and the market economy refined legal systems, they simultaneously gave rise to socio-economic inequality. States striving for global hegemony began to disregard existing international legal norms in pursuit of their objectives. Consequently, precedents were set where power was prioritized over law [3].

The criticisms directed at international law are as old as the law itself. Hugo Grotius (1583–1645), in his work *“On the Law of War and Peace”* (De Jure Belli ac Pacis), criticized the denial of international law. Thomas Hobbes (1588–1679) and Niccolò Machiavelli (1469–1527), who lived during the same era, left an indelible mark on the history of international relations with their critical views on international law. According to Hobbes, international law is destined to remain impossible as a valid law between sovereign states. This is because the absolute sovereignty of states leaves no room for another sovereign, or even for a superior sovereign above them. Even if individuals use their strategic reason to create a powerful sovereign (the state)

to escape the state of lawlessness and the “state of nature” the order established does not eliminate the possibility of states remaining in a “*war of all against all*” (*bellum omnium contra omnes*) in their mutual relations. Between states, there is no international law, but rather an “environment of power” where any means are considered permissible.

According to Hans Morgenthau, one of the most prominent representatives of the Realist doctrine, international law possesses no normative value. International law functions solely to facilitate the balancing of interests and the maintenance of the balance of power. In Morgenthau's view, international law can be accepted as a binding law only through a consensus emerging between states. However, this occurs very rarely and under specific conditions-namely, when the individual decentralized interests of states coincide and when a balance exists between the powers of states. International law acquires a binding existence only under these conditions. According to the Realist doctrine, international law does not possess a normative guiding function in foreign policy independent of the real balance of power.

There are also postmodern interpretations of international law. Most of these interpretations do not deny the legal character of international law; instead, they focus on understanding and improving the mechanisms of international law's influence from specific perspectives - cultural, political, economic, or theoretical. In the 1940s, the New Haven School attempted to replace positive international law with comprehensive policy-oriented decision analysis. Presenting itself as an approach opposed to legal positivism, this school emphasized the reciprocal interaction and interdependence between politics and law. In this approach, international law is viewed as one of many political factors in making foreign policy decisions [4].

Anne-Marie Slaughter evaluates international law from a liberal perspective. According to her thesis, compliance with international law depends largely on the domestic political structure. Liberal states—characterized by democracy, the rule of law, and the guarantee of civil and political rights—primarily adhere to international law in their mutual relations. Conversely, states not considered liberal tend to disregard international law. Depending on the circumstances, this hypothesis may be accepted: liberal states may utilize force against non-liberal states to eliminate threats to their world order or to prevent humanitarian catastrophes.

Another study that has recently resonated significantly and arrived at conclusions similar to realism in foreign policy is “*The Limits of International Law*” by Jack Goldsmith and Eric Posner. Their conclusion posits that international law is a “by-product” resulting from states pursuing their own self-interests. International law merely reflects the behavior of states but does not constrain their interests. Neither

international customary law nor the law of international treaties possesses the function of independently guiding international relations. The most crucial aspect of international law is the interests and power of states, or the maintenance of a balance of interests with other states. State interests are defined by government leaders, who describe these interests in accordance with international law. While Goldsmith and Posner do not deny international law, they do not accept its inherent binding nature. Consequently, they are classified not only as postmodern commentators but also as “international law deniers” [5].

The phenomenon of power has existed at every stage of international law's history. From the 1930s, the world entered a new, conflict-ridden phase. On the eve of and during the Second World War, leading powers relied more on military force than on legal agreements. Germany, Italy, and Japan flagrantly violated international norms. After the war, a bipolar world emerged, personified by the USA and the USSR. With the establishment of the UN, humanity attempted to place law at the center, yet each bloc interpreted legal norms based on its own ideological interests.

Subsequently, against the backdrop of world wars, power became a “universal instrument” resolving all matters. States began to resort to force with increasing frequency, giving rise to a new precedent known as the power phenomenon. Over time, the divergence in approaches intensified. While the Soviet Union emphasized compliance with international treaties, the USA increasingly opted for a strategy of utilizing military force. The Korean and Vietnam Wars, threats of nuclear weapons, and the use of military force in other states’ territories without Congressional approval serve as examples. Furthermore, it became evident that the USA's maintenance of secret prisons not provided for by law and the use of torture against detainees were contrary to international human rights norms [6].

The beginning of the 21st century commenced with new acts of military violence, as seen in Iraq, Yugoslavia, Afghanistan, and Libya. The instruments of pressure used by powerful states are not limited to war: blockades, sanctions, and embargo practices have become widespread. For instance, although the economic embargo imposed on Cuba for decades has been condemned by the UN 23 times, the USA continues to maintain it [7]. Today, sanctions have become a tool for weakening rival states or punishing “disliked” regimes. The sanctions imposed against Iran, Syria, Belarus, and Russia - even restrictions applied to minors (for example, the son of A. Lukashenko) - demonstrate the extent to which legal foundations have weakened [8].

Over the last 20 years, the replacement of law by power in the foreign policy of the USA and the European Union has become a stable trend. The causes and

consequences of this remain the most pressing geopolitical issue of our time. Meanwhile, the issue of the international legal personality (subjectivity) of international organizations has ceased to be a controversial topic. Individuals are also accepted today as subjects of international law within certain parameters. In this regard, through numerous human rights treaties and international criminal law regulations, individuals can acquire rights and incur obligations under international law. In other words, they are emerging from being mere objects of international law or being “mediatized” by states (existing only through state mediation) and are consequently recognized as subjects of international law.

In response, debates regarding the international legal subjectivity of non-governmental organizations and, above all, multinational corporations are intensifying; the majority of jurists do not recognize the subjectivity of these actors. This view is more prevalent regarding multinational corporations than non-governmental organizations. International law addresses non-governmental organizations as exceptions and grants them certain rights. In this sense, some international jurists accept that international law addresses non-governmental organizations in a reflexive manner, viewing their subjectivity positively. They point to the consultative status held by non-governmental organizations before the UN Economic and Social Council, particularly under Article 71 of the UN Charter. Multinational corporations are also being recognized as direct addressees of international rights and obligations in numerous bilateral investment protection treaties.

In particular, the arbitration arrangements contained in investment protection agreements provide a clear example of this. Furthermore, it is indisputably accepted that granting international legal subjectivity to all participants in international relations would be an extreme measure. Rather than creating a general category for international legal subjects, it is a healthier approach to examine the extent to which rights are provided and obligations are imposed on these actors in concrete situations. Whether non-state actors are more important today than states is one of the contemporary debates. States, as the primary subjects of international law, will continue to maintain their special place in the future. Nevertheless, it is an evident truth that the international order can no longer be an order determined solely by states. Indeed, it is observed that states, as the primary subjects of international law, are becoming dependent on other actors in various ways. The international order is increasingly becoming a web (knot) of relations between states and non-state actors. Within the conditions of unipolarity, bipolarity, and multipolarity, the balance and hegemony in mutual relations are seen as recurring formations throughout the history

of international relations. In any case, states and non-state actors will continue to shape international relations together as part of the world order.

Recalling the U.S. invasion of Iraq and the preceding assaults, the frailty of international law enforcement manifests itself in all its magnitude and clarity. International legal arguments presented during diplomatic negotiations regarding the Iraq conflict failed to influence the United States. On March 20, 2003, American military forces, with the participation of Great Britain and the symbolic involvement of Poland and Australia, initiated hostilities against Iraq. In the occupation of Iraq, there was no mandate from the Security Council, nor did a situation of lawful self-defense occur under Article 51 of the UN Charter. The authority granted to the international coalition by Security Council Resolution 678 on November 21, 1990, for the liberation of Kuwait, had terminated no later than the ceasefire of April 11, 1991. It was impossible to revive this mandate. The lack of authorization for the use of force in Resolution 1441 (2002) was subsequently confirmed by statements from permanent members – China, France, and Russia [9].

At the end of the 20th and the beginning of the 21st centuries, a stable trend emerged in resolving intra-state and international problems through the component of force rather than legal means. This phenomenon was linked to a number of fundamental factors, the most significant of which were:

1. *Transformation of the world's geopolitical architecture.* The dissolution of the Soviet Union led to the formation of a unipolar world. The existence of a single superpower the USA created conditions for the unimpeded use of force, pressure, and military intervention in international processes.

2. *Global economic crisis.* Economic instability intensifies competition between states. The necessity of weakening rivals drives countries to employ any means, including illegal ones. In this struggle, impunity for violating international law itself becomes a factor of power, as clearly demonstrated by the fates of Iraq, Libya, and the current crisis in Ukraine.

3. *Acceleration of globalization processes.* The pursuit of global dominance by leading world powers is impossible without reliance on military might. In this context, the Balkan Peninsula became a "testing ground" where NATO tested the possibility of using military force without UN authorization, effectively prioritizing Alliance decisions over those of the OSCE and the UN, and gauging the reaction of the international community (specifically Russia) to the legalization of aggression.

4. *Unevenness of world development.* The emergence of new centers of economic and political power inevitably leads to conflicts with "outdated" centers of influence striving to maintain their dominance.

5. *Activity of supranational management centers.* In the current stage of capitalism, alliances (European Union, G7, G20) have formed for which classical norms of international law have become a restrictive and disadvantageous factor. Possessing immense collective power, these associations often disregard legal norms without fear of resistance. Targeted efforts to minimize the role of the UN are being observed.

6. *Increase in global threats.* The rise of international terrorism, social movements, and struggles for independence leads to an escalation of military conflicts, where priority is given to rapid use of force rather than legal procedures.

Similar processes are observed at the domestic level. Economic crises, elite struggles, and social explosions (as seen in North Africa, Syria, or Ukraine) show that when the “power of law” is insufficient to protect national interests, governments resort to the “right of power”. In the economic sphere, this is manifested through raiding and artificial bankruptcies. In the social sphere, it is seen through the de facto inequality of citizens before the law. In modern Russia and several other countries, power and property are becoming the primary hallmarks of strength: a resource owner often holds an advantage over an ordinary citizen, turning constitutional equality into a mere declaration. Law and legislation possess real power only when they rely on the might of a capable state. Only strong state power can ensure the enforcement of legal norms; a weak state is unable to guarantee the rule of law.

CONCLUSION AND RESULTS.

In conditions of a market economy and ruthless competition (not only in business but also in the spheres of power and labor), the importance of the power factor will continue to grow. Recurrent economic crises stimulate scenarios for the use of force both domestically and internationally. Thus, the 21st century remains a battlefield where the “right of the strong” exerts a serious influence on the legal order. To prevent growing conflicts and wars, it is necessary for politicians, jurists, and governments of most countries to unite in order to collectively influence subjects that violate international agreements. Without such unity, the risk of global upheavals will grow incessantly. We can present the results and conclusions taken from our research in the following table format.

Aspect	Key Points
Ancient Period	Power dominates law (“Might is Right”, <i>Vae Victis</i>).
Westphalian System (1648)	Sovereign equality of states; emergence of international law.
Colonial Era (19th c.)	Legal norms exist but are applied selectively by great powers.
Cold War Period	Bipolar order; law interpreted through ideological blocs.

Aspect	Key Points
Post-2000 Era	Military interventions and sanctions often override legal norms.
Law–Power Relationship	Law legitimizes power; power enforces or undermines law.
Use of Force	Legal: self-defense and UN authorization; Illegal: unilateral interventions.
Main Actors	States (primary), international organizations, limited non-state actors.
Core Tension	Rule of law vs. right of the strong.
Overall Trend	Growing reliance on power weakens international legal order.

REFERENCES

1. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.И. История международного права. – М.: Международные отношения, 1990. – С. 94.
2. Encyclopedic dictionary of winged words and expressions. – М.: «Lokid-Press» Vadim Serov, 2005. – 303 p.
3. Брикмон Ж. Гуманитарный империализм. Права человека, или право сильного? URL: http://scepsis.net/library/id_465.html
4. Erdem Denk Uluslararası antlaşmalar hukukunda jus cogens kuralları // Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. – S.48
5. Хомский Н. Несостоятельные Штаты: злоупотребление властью и атака на демократию. – М.: Столица-Принт, 2007. – 482 с.
6. Andrew J. Vacevich. American Empire. Cambridge, MA: Harvard, 2003. – 244 p.
7. Блокада экономическая // Советская воен. энцикл.: в 8 т. / под ред. Н.В. Огаркова. – М.: Воениздат, 1976. Т. 1. – С. 219.
8. М.Г. Суслов, Т.М. Жукова сила права и право силы в истории и современности // Вестник пермского университета, 2014. – Выпуск 4(26). – С.23.
9. Marshall G. Van Dyke V. (ed.) Human Rights, The United States and World Community. – P. 155.

HINDISTON TASHQI SIYOSATIDA “GLOBAL JANUB” LOYIHASI

Iskenderova Iroda

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Xalqaro munosabatlar” yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: siyosiy fanlar doktori (DSc), dotsent **Suhrob Bo‘ronov**

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “Global Janub” loyihasining shakllanish jarayoni va uning Hindiston tashqi siyosatidagi o‘rni tahlil qilinadi. Shuningdek, Hindiston tashabbusi bilan tashkil etilgan “Global Janub ovozi” sammitlarining ahamiyati va Hindistonning ushbu loyihada yetakchilik qilishiga to‘sqinlik qiluvchi omillar hamda mamlakatning “Global Janub”dagi yetakchilikka intilishi uning G20 dagi roli va yumshoq kuch vositalari orqali ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: *Global Janub, Global Shimol, Brandt chizig‘i, VOGSS, ISA, CARICOM, FIPIC*

KIRISH

XXI asrda xalqaro munosabatlar tizimi keskin o‘zgarishlarga yuz tutmoqda. Ayniqsa, geosiyosiy raqobatning kuchayishi, davlatlar o‘rtasida yetakchilik uchun kurashni jadallashtirmoqda. Ushbu jarayonda Hindiston “Global Janub” loyihasi orqali mintaqada yetakchi bo‘lishga intilmoqda. So‘nggi yillarda Hindiston o‘zini “Global Janub” davlatlarining manfaatlarini ifoda etuvchi yetakchi davlat, “Global Janub”ning ovozi sifatida namoyon qilishga harakat qilmoqda. Shu o‘rinda Hindistonning yetakchilikka intilish da‘volarini tahlil qilishdan avval “Global Janub” tushunchasining shakllanish tarixiga nazar solish lozimdir.

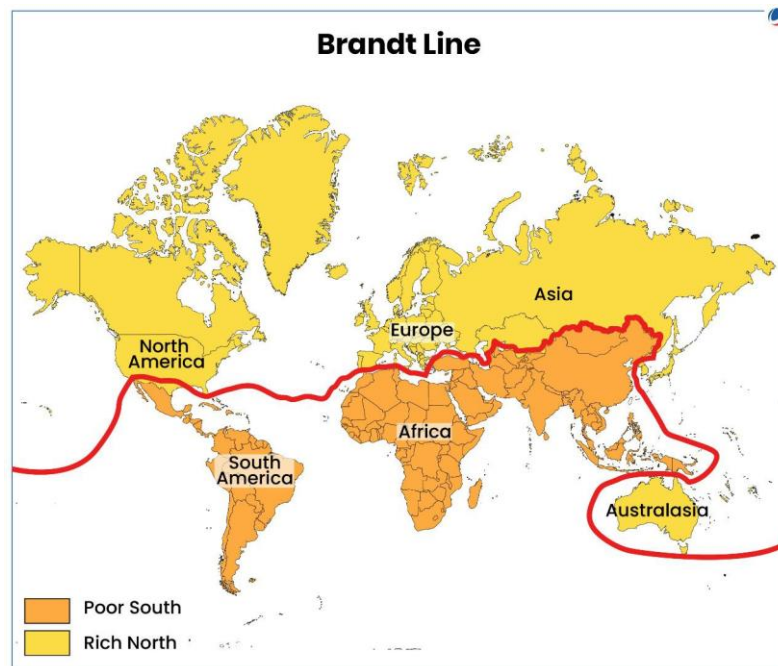
ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Hindiston tashqi siyosatida “Global Janub” loyihasi markaziy o‘rnni egallab kelmoqda. Hindistonning “Global Janub” davlatlari bilan munosabatlarini bir qancha olimlar o‘z maqolalarida keltirib o‘tishgan. Jumladan, Hindiston elchisi va diplomati Ashok Sajanhar o‘zining “Hindiston va Global Janub” nomli maqolasida Hindistonning “Global Janub” bilan siyosiy va iqtisodiy hamkorligi orqali xalqaro maydonda o‘z rolini mustahkamlashga intilayotganini yoritib, Hindistonning diplomatik tashabbuslari va “soft power” vositalari orqali barqaror rivojlanishga qo‘shgan hissasini ko‘rsatadi. Xalqaro munosabatlar va tashqi siyosat bo‘yicha tadqiqotchi Rakesh Arya o‘zining “Hindiston va Global Janub: masalalar, hamkorlik va qiyinchiliklar” nomli maqolasida qayd etishicha, Hindiston va “Global Janub” o‘rtasidagi aloqalarda yuzaga keladigan murakkabliklarni tahlil qilib siyosiy,

iqtisodiy va texnologik tafovutlar hamda mahalliy mintaqaviy ziddiyatlar Hindistonning yetakchilik pozitsiyasini mustahkamlash jarayonini murakkablashtirini keltirib o'tadi. Yana bir hindistonlik tadqiqotchi Pratap o'zining "Hindiston va Global Janub: Yangi iqtisodiy kuchning yuksalishiga yetakchilik qilish" nomli maqolasida Hindistonning iqtisodiy kuchini "Global Janub" davlatlari bilan hamkorlik vositasi sifatida ishlatish imkoniyatlarini ko'rsatadi. Bu investitsiya, savdo va bilim asosidagi iqtisodiy integratsiya orqali namoyon bo'ladi deb keltirib o'tadi.

NATIJALAR

1-rasm

“Global Shimol” va “Global Janub” davlatlari xaritasi [1]

“Global Janub” atamasi bu tarixan mustamlakachilik tajribasini boshdan kechirgan va hozirda rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan qo'llaniladigan umumiy nom sifatida shakllangan. Mazkur atama XX asrning 2-yarmidan boshlab xalqaro siyosiy maydonda keng qo'llanila boshlangan. “Global Janub” atamasi ilk bor qo'llanilishi 1955-yilda Indoneziyaning Bandung shahrida bo'lib o'tgan Bandung konferensiyasiga borib taqaladi. Bu konferensiya mustamlakachilikdan endigina ozod bo'lgan yoki ozodlik uchun kurashayotgan Osiyo va Afrika mamlakatlari uchun katta siyosiy voqea bo'lgan. Konferensiya Indoneziya, Hindiston, Pokiston, Birma (hozirgi Myanma) va Seylon (hozirgi Shri-Lanka) davlatlari tashabbusi bilan tashkil etilgan. Tadbirda jami 29 ta Osiyo va Afrika mamlakati vakillari ishtirok etgan. Bandung konferensiyasining asosiy maqsadi mustamlakachilikka qarshi birlashish, irqchilikka qarshi kurashish, yangi mustaqil davlatlar o'rtasida do'stlik va hamkorlikni rivojlantirish, hamda dunyo siyosatida G'arb yoki Sharq bloklariga qo'shilmasdan,

betaraf yoʻldan borishni ilgari surish boʻlgan[2]. Konferensiya davomida mustamlakachilik va irqchilikni tugatish, har bir davlatning mustaqilligi va suverenitetini hurmat qilish, millatlar oʻrtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, jahon tinchligini saqlash va iqtisodiy tengsizlik va madaniy rivojlanish muammolarini bartaraf etish kabi masalalar muhokama etilgan. Konferensiya Osiyo va Afrika davlatlarining xalqaro maydondagi siyosiy nufuzini oshirdi, ular endilikda mustaqil tashabbus bilan chiqish imkoniga ega boʻldilar.

“Global Janub” tushunchasi iborasi 1960-yillardan boshlab xalqaro siyosiy muomalada keng qoʻllanila boshlagan. Aniqroq aytganda ushbu atamani ilk bor amerikalik yozuvchi Karl Oglesbi keltirib oʻtgan[2]. Shu tariqa “Global Janub” atamasi “Uchinchi dunyo” atamasiga muqobil sifatida qoʻllanila boshlaydi.

Shuningdek, 1980-yillarda “Brandt chizigʻi” paydo boʻlgan. Ushbu chiziq Germaniyaning sobiq kansleri Villi Brandt tomonidan taklif qilingan boʻlib, u dunyoni “Global Shimol” va “Global Janub” davlatlariga ajratadi[3]. Global Shimol nisbatan boy, “Global Janub” esa kambagʻal mamlakatlardan iborat ekanligi haqidagi tasavvurni Brandt chizigʻi yanada mustahkamlagan.

Bugungi kunda “Global Janub” atamasi faqat rivojlanish darajasi past davlatlarni emas, balki xalqaro tizimda oʻz siyosiy ovozigacha ega boʻlgan mamlakatlarni ham anglatadi. Masalan, Hindiston, Pokiston, Braziliya, Meksika, Nigeriya kabi mamlakatlar “Global Janubning” yetakchi kuchlari sifatida maydonga chiqmoqda[4]. Ushbu davlatlarning aksariyati mustamlakachilik tajribasini boshdan kechirgan boʻlib, ularning iqtisodiy rivojlanish darajasi past yoki oʻrtacha boʻlishi kabi umumiy jihatlari mavjud.

Quyida Hindistonning “Global Janub” loyihasidagi ustunliklari, kamchiliklari, imkoniyatlari va tahdidlarini koʻrib chiqamiz:

Ustunliklar: “Global Janub” loyihasida Hindistonning kuchli jihatlari shundan iboratki, avvalo uning mustamlakachilik tajribasini boshidan kechirganligi va uning “Qoshilmaslik harakati”ning asoschilaridan biri boʻlganligidir. Shuningdek, Hindiston tez oʻsayotgan bozor, texnologiya, farmatsevtika va IT sohalarida yetakchi davlat. Hindiston yalpi ichki mahsulot hajmi boʻyicha dunyoda 5-oʻrinni egallaydi[5]. U “Janub-Janub hamkorligi” (“South-South Cooperation”) orqali “Global Janub” davlatlariga investitsiya, savdo va texnik yordamlar taklif qila oladi. “Janub–Janub” hamkorligi Hindiston tashqi siyosatining muhim yoʻnalishlaridan biri boʻlib, u orqali Nyu-Dehli rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy, texnologik va institutsional salohiyatini oshirishni maqsad qilgan. Hindiston “Global Janub” loyihasi doirasida Afrika va Lotin Amerikasi mintaqasidagi davlatlarga investitsiyalar kiritadi. Investitsiyalar Hindiston iqtisodiy aloqalarining muhim jihatidir. Shuningdek,

Hindiston rivojlanisha ko'maklashish dasturlari orqali "Global Janub"dagi o'z rolini mustahkamlamoqda. Xususan, Hindiston Texnik va iqtisodiy hamkorligi (ITEC) orqali 160 dan ortiq mamlakatlarga turli sohalarda treninglar o'tkazib, mintaqaning inson resurslari rivojiga hissa qo'shmoqda. Shu bilan birga, Hindiston "Hindiston-Afrika sammiti", "Hindiston-Tinch okeani hamkorligi forumi" (FIPIC) va "Hindiston-Karib havzasi davlatlari tashkiloti sammiti" (CARICOM) lar orqali u Afrika, Tinch okeani orollari va Janubiy Amerika davlatlari bilan hamkorlikni chuqurlashtirib, muloqot, rivojlanish va investitsiya aloqalarini kengaytirmoqda[6]. Mazkur muloqot sammitlari orqali o'z mavqeyini mustahkamlashga intiladi.

Hindistonning yumshoq kuch salohiyatini uning tashqi siyosatidagi kuchli jihatlardan biri sifatida baholash mumkin. Hindistonning yumshoq kuchi global miqyosda kuchayib bormoqda. Hindistonning yogasi, Bollivud kinolari, raqslari, bayramlari dunyo bo'ylab mashhurdir. Misol tariqasida, "21-iyun – Xalqaro Yoga kuni" deb e'lon qilinishi nafaqat BMTning yutug'i, balki Hindistonning o'z merosini millatchilik emas, balki umuminsoniy sifatida namoyish etish qobiliyatida burilish nuqtasi bo'ldi[7]. Hindiston yumshoq kuchining eng diqqatga sazovor elementlaridan biri uning madaniy eksportidir, bu yerda an'anaviy hunarmandchilik, oshxona, musiqa va filmlar chegaralardan oshib, YouTube va ijtimoiy media kabi platformalar orqali xalqaro auditoriyaga yetib bordi. Raqamli davrda Hindiston yumshoq kuchi uning diplomatik sa'y-harakatlari va uyushmalarida ham aks etadi. Mamlakat boshqa mamlakatlar bilan aloqalarini boyitish, madaniy aloqalarni rivojlantirish va xalqaro muammolarni hal qilish uchun texnologiyalardan foydalanishda faol ishtirok etmoqda. "Incredible India Campaign", "Startup India Initiative" va "Digital India Programme" kabi tashabbuslar nafaqat iqtisodiyotni yuksaltirdi, balki mamlakatni raqamli innovatsiyalar sohasida yetakchiga aylantirdi[8]. Hindistonning yumshoq kuchining yana bir muhim yo'nalishi – bu dunyodagi eng yiriklaridan biri bo'lgan hind diasporasi. Diasporaning ishtiroki hind madaniyati, qadriyatlari va iqtisodiy manfaatlarini global miqyosda rivojlantirishga yordam berdi. Ma'lumotlarga ko'ra, 35 million hindlar chet ellarda istiqomat qiladi[9]. Hindiston yumshoq kuchining yana bir muhim jihatlaridan biri bu yerda talabalarni jalb qiladigan nufuzli universitetlar joylashganligidadir. Masalan, Mumbay universiteti, Gujaratdagi Parul universiteti, Aligarx Muslim universiteti kabi bir qancha universitetlarda chet ellik talabalar tahsil oladi. Hind olimlari tibbiyot, kosmik tadqiqotlar, sun'iy intellekt va qayta tiklanadigan energiya kabi sohalarda muhim yutuqlarga erishib, Hindistonning bilimga asoslangan iqtisodiyot sifatidagi mavqeyini mustahkamlamoqda[10]. Binobarin, Hindistonning yumshoq kuchga asoslangan tashqi siyosati "Global Janub"

loyihasining samaradorligini oshiruvchi asosiy kuchli jihatlardan biri bo'lib, u mamlakatning xalqaro tizimdagi mavqeini mustahkamlashda muhim rol o'ynamoqda.

Kamchiliklar. Hindistonning "Global Janub" loyihasini amalga oshirishdagi zaif jihatlaridan biri mamlakat ichida mavjud bo'lgan chuqur iqtisodiy tengsizlik bilan bog'liqdir. Bu esa uning "Global Janub"da yetakchiligiga to'sqinlik qiladi. Shuningdek, Janubiy Osiyodagi murakkab geosiyosiy muhit, mazkur blokka kiruvchi davlatlar o'rtasida o'zaro ishonchning sustligi, Hindistonning Xitoy bilan raqobati uning tashqi siyosatidagi samaradorligini pasaytiruvchi asosiy omillar sanaladi.

Hindiston va Xitoy o'rtasidagi munosabatlar tarixan murakkab va raqobatga asoslangan xarakterga ega bo'lib kelgan. 1940-yillarning oxirida ikkala davlat ham mustaqil bo'lgandan keyin bu davlatlar Osiyo mintaqasidagi pozitsiyalari borasida bir-birlarini dushman deb bilishadi. Ularning raqobati 1947-yilgi Osiyo munosabatlari konferensiyasi va 1955-yilgi Bandung konferensiyasi kabi turli xil Panosiyo forumlarida namoyon bo'lgan. Xitoy va Hindiston Himolay tog'larida va Janubi-sharqiy Osiyoda ta'sir o'tkazish uchun ham raqobatlashgan. Ayniqsa, Tibet masalasida bu muammo yanada keskinlashgan. 1962-yilda ikki davlat o'rtasidagi urushda Hindistonning mag'lubiyati uning bu mintaqadagi ta'sirini sezilarli darajada zaiflashtirgan[11]. Ushbu urushdan keyin Aksay-Chin va Arunachal-Pradesh hal etilmagan chegara masalasi bo'lib, bu hududlarda vaqti-vaqti bilan to'qnashuvlar sodir bo'lib turadi. Jumladan, 2020-yilda Ladax hududida Hindiston va Xitoy qo'shinlari o'rtasida harbiy to'qnashuv sodir bo'ldi.

Hindiston va Xitoy o'rtasidagi raqobatda ularning Shimoliy Afrika mintaqasi uchun raqobatni ham keltirib o'tishimiz mumkin. Har ikki davlat mazkur hududda yirik investitsiya kirituvchi subyektlar hisoblanadi, biroq ularning yondashuvlari sezilarli darajada farqlanadi. Xitoyning Shimoliy Afrikadagi siyosati asosan kreditlash mexanizmlari orqali iqtisodiy ta'sirni kuchaytirishga yo'naltirilgan bo'lsa, Hindiston mintaqada to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar bilan bir qatorda rivojlanishga yo'naltirilgan yordam dasturlari orqali barqaror taraqqiyotni qo'llab-quvvatlashga intiladi[8]. Bugungi kunga kelib Hindiston va Xitoy o'rtasidagi chegara mojaralari hal qilinmaganligiga va ikki davlat o'rtasida raqobat mavjudligiga qaramay, Hindiston va Xitoy o'rtasida munosabatlar butunlay to'xtab qolmagan. Xitoy Hindistonning eng yirik savdo hamkori hisoblanadi. Jumladan, ikki davlat o'rtasidagi savdo aylanmasi 2024-2025-yillarda 127 mlrd. AQSh dollariga yetganligini ko'rishimiz mumkin[12]. Bugungi kunda Hindiston va Xitoy o'rtasidagi munosabatlarni "raqobat ichida hamkorlik" deb ta'riflash mumkin.

Hindiston va Xitoy o'rtasidagi raqobat kontekstida Markaziy Osiyo davlatlari orasidagi savdo aylanmasi ham alohida e'tiborga loyiqdir. Jumladan, Hindistonning

investitsiyalari O'zbekiston va boshqa Markaziy Osiyo davlatlariga Xitoy va Rossiyaga qaraganda nisbatan kamroq. Markaziy Osiyo davlatlarining Hindiston bilan savdo hajmi ham nisbatan past (O'zbekiston-Hindiston 2024-yil 980 mln. AQSh dollari, O'zbekiston-Xitoy 2024-yil 127 mlrd. AQSh dollar). Shuningdek, Hindiston tabiiy resurslar va energetika loyihalariga investitsiya kiritmoqchi bo'lsa-da, ularni amalga oshirish uchun yetarli infratuzilma va qulayliklar doim ham mavjud emas. Masalan, transport va logistika sohasini ko'rib chiqadigan bo'lsak, Hindiston Markaziy Osiyo davlatlari bilan bevosita chegaraga ega emas. Bu esa o'z-o'zidan yuklarni Hindistondan Markaziy Osiyoga yetkazib berishda qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Imkoniyatlar. Hindistonning "Global Janub" loyihasidagi imkoniyatlariga uning rivojlanayotgan davlatlar manfaatlarini xalqaro maydonda ilgari suruvchi "ko'prik" vazifasini bajarishda namoyon bo'ladi. Masalan, G20 sammiti doirasida Hindiston "Global Janub" masalalarini iqlim, inklyuziv o'sish va raqamli infratuzilma kabi ustuvor yo'nalishlarda kun tartibiga kiritdi. Bu esa global siyosatda uning ovozini mustahkamlash imkonini beradi. Ayniqsa, "G20"dagi raisligi, "Janub-Janub" hamkorligini kengaytirish tashabbuslari va xalqaro maydondagi pozitsiyasi uning "Global Janub"dagi liderlik da'vosini yanada mustahkamlamoqda. Shu orqali Hindiston o'zini Global Janubning birlik va birdamlikni kuchaytiruvchi markaziy kuch sifatida namoyon qilmoqda. Bu borada G20 sammitlari ham Hindistonning global Janubning "ovozi" sifatida namoyon bo'lishida katta ahamiyat kasb etadi. Hindiston G20ga qo'shilganidan buyon ilk bor guruhga rahbarligi doirasida Hindistonning Nyu-Dehli shahrida "Global Janub ovozi" sammitini o'tkazadi.

"Global Janub ovozi" sammiti – bu Hindistonning rivojlanayotgan mamlakatlarning tashvishlari, manfaatlarini va ustuvorliklarini muhokama qilish, g'oyalar va yechimlar almashish hamda rivojlanish yechimlarini yaratishda ovoz va maqsadda birlashish uchun umumiy platforma yaratishga qaratilgan sa'y-harakatlaridir[13]. Bu sammit Hindistonning "Global Janub" bilan hamkorligini yangi bosqichga olib chiqqan.

Bundan tashqari, Hindistonning Xalqaro Quyosh Alyansidagi (International Solar Alliance – ISA) yetakchiligi uning "Janub-Janub" hamkorligi doirasida barqaror rivojlanishni ilgari surishdagi muhim rolini namoyon etadi. 2015-yilda Hindiston va Fransiya tashabbusi bilan tashkil etilgan ISA tropik mintaqadagi davlatlarda quyosh energiyasidan foydalanishni kengaytirish, moliyaviy va texnologik resurslarni safarbar etishga qaratilgan. Bugungi kunda 121 ta a'zo davlatni birlashtirgan, ularning aksariyati Global Janub mamlakatlari hisoblangan ushbu alyans Hindistonning iqlim o'zgarishiga qarshi kurashish hamda qayta tiklanadigan

energiya manbalarini rivojlantirishga sodiqligini yaqqol aks ettiradi[4]. Hindiston “Global Janub” loyihasidagi faolligi orqali global siyosiy va iqtisodiy tizimda o‘z o‘rnini yanada mustahkamlashi mumkin.

Tahdidlar. Hindistonning “Global Janub”dagi yetakchilik da’volari Xitoyning keng ko‘lamli iqtisodiy va infratuzilmaviy tashabbuslari bilan to‘qnash kelmoqda. Xususan, Xitoyning “Bir kamar – bir yo‘l” loyihasi orqali ko‘plab rivojlanayotgan davlatlarga yirik moliyaviy resurslar, infratuzilma loyihalari va kreditlar taqdim etilishi Hindiston imkoniyatlarini nisbatan cheklab qo‘ymoqda. Hindiston Xitoy bilan bevosita raqobatda bo‘lib, Xitoyning moliyaviy hissasi kattaligi, texnologik ustunligi, siyosiy ta’siri hamda “Global Janub” bilan uzoq yillik hamkorlik tajribasiga ega. Xitoy va Hindiston o‘rtasidagi global siyosiy hamkorlik juda cheklangan bo‘lib, asosan G20, ShHT va BRICS kabi tashkilotlardagi a’zolik doirasidagina namoyon bo‘ladi[14]. Ular o‘rtasida hal etilmagan hududiy nizolar mavjudligi global masalalarda ularni birlashtirishdan ko‘ra ko‘proq ajratib turadi.

Shu bilan birga, yangi ishtirokchilar ham maydonga chiqmoqda. Masalan, Braziliya va Janubiy Afrika, shuningdek, Osiyodagi yana bir kuch — Indoneziya, ayniqsa yangi Prezident Prabowo Subianto davrida davlatning tashqi siyosatda faollashib, yetakchilikka intilmoqda. Bundan tashqari, “Global Janub” davlatlari yagona butun blok emas va manfaatlari hamda maqsadlari doim bir xil bo‘lavermaydi. Hindistonning yetakchi o‘yinchi sifatida qanday yo‘l tutishi, raqobatchilar va fikrdosh davlatlar bilan qanday hamkorlik qilishi hamda “Global Janub”ning ovozi va pozitsiyalarini xalqaro maydonda kuchaytiradigan siyosiy ittifoqlarni shakllantira olishi uning “Shimol” va “Janub” o‘rtasida ko‘prik vazifasini bajaruvchi yetakchi va “Global Janub”ning qudratli vakili sifatidagi rolini belgilab beradi[14]. Mazkur omillarning barchasi Hindistonning “Global Janub” loyihasida yetakchi bo‘lishga to‘sqinlik qiladi.

XULOSA

Umuman olganda, Hindistonning “Global Janub” loyihasida yetakchilikka intilishi bu uzoq muddatli jarayon hisoblanadi. Hindiston o‘zini “Janub ovozi” sifatida namoyon etishga harakat qilayotgan bo‘lsa-da, yuqorida qayd etilgan muammolar uning ta’sir doirasini cheklamoqda. Shunga qaramay, Hindiston o‘zaro tenglik va adolat tamoyillarini ilgari surish orqali o‘z pozitsiyasini ilgari surishga intilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Padhai AI. (n.d.). India and the Global South. Retrieved from <https://padhai.ai/blogs-padhai/india-and-global-south-upsc-exam>

2. Sajjanhar, A. (n.d.). India and the Global South. Embassy of India in Greece. Retrieved from <https://www.indiaingreece.gov.in/section/news/india-and-the-global-south-by-amb-ashok-sajjanhar/>
3. Britannica. (2025). Non-Aligned Movement. Encyclopædia Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/topic/Non-Aligned-Movement>
4. Big Think. (n.d.). The Brandt Line gave us the Global North and South. It needs an update. Retrieved from <https://bigthink.com/strange-maps/brandt-line-update/>
5. Diplomatist. (2025, January 15). India's rising influence: Leading the Global South's agenda in a multipolar world. Retrieved from <https://diplomatist.com/2025/01/15/indias-rising-influence-leading-the-global-souths-agenda-in-a-multipolar-world/>
6. Embassy of India, France & Principality of Monaco. (2025). Overview of Indian economy. Retrieved from <https://www.eoiparis.gov.in/page/overview-of-indian-economy/>
7. Amaresh, P. (2024, November 30). India's soft power in the digital age: Media, technology and the global knowledge economy. Diplomatist. Retrieved from <https://diplomatist.com/2024/11/30/indias-soft-power-in-the-digital-age-media-technologyand-the-globalknowledge-economy/>
8. Pratap, S. (2025, January 10). India and the Global South: Leading the rise of a new economic powerhouse. Dr. Syama Prasad Mookerjee Research Foundation. Retrieved from <https://spmrf.org/india-and-the-global-south-leading-the-rise-of-a-new-economic-powerhouse/>
9. Handique, I. (2025, August 4). Indian diaspora and remittance flows: Trends, impacts, and perspectives. Vivekananda International Foundation. Retrieved from <https://www.vifindia.org/article/2025/august/04/Indian-Diaspora-and-Remittance-Flows-Trends-Impacts-and-Perspectives>
10. Arya, R. (2025, February 15). India and the Global South: Issues, engagement and challenges. Swadeshi Shodh Sansthan. Retrieved from <https://swadeshishodh.org/india-and-the-global-south-issues-engagement-and-challenges/>
11. Hoover Institution. (n.d.). The Sino-Indian rivalry. Retrieved from <https://www.hoover.org/research/sino-indian-rivalry>
12. Embassy of India, Beijing. (n.d.). Official website. Ministry of External Affairs, Government of India. Retrieved from https://eoibeijing.gov.in/eoibeijing_pages/MjQ
13. Embassy of India, Athens, Greece. (2025, August 13). India and the Global South by Amb Ashok Sajjanhar. Retrieved from

<https://www.indiaingreece.gov.in/section/news/india-and-the-global-south-by-amb-ashok-sajjanhar/>

14. Jain, P. (2025, February 19). The Global South and India: Opportunities and challenges (IDE Policy Brief No. 209). Institute of Developing Economies, Japan External Trade Organization. Retrieved from <https://www.ide.go.jp/library/Japanese/Publish/Reports/AjikenPolicyBrief/pdf/209.pdf>

ХИТОЙ МОДЕРНИЗАЦИЯСИ ЖАРАЁНИДА ИСЛОҲОТЛАРНИНГ ЎРНИ

Абдулхаев Абдурашид Нодир ўғли

ТДШУ мустақил тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада Хитой Халқ Республикаси модернизацияси жараёнида ислоҳотларнинг тутган ўрни халқаро муносабатлар нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Хитойда амалга оширилган иқтисодий, институционал ва сиёсий ислоҳотларнинг миллий тараққиётни таъминлаш билан бир қаторда, мамлакатнинг халқаро иқтисодий тизимида интеграцияси, глобал бошқарув механизмларидаги иштироки ва ташқи сиёсий позицияларини мустаҳкамлашдаги аҳамияти ўрганилган. Шунингдек, Хитойдаги ислоҳотларнинг минтақавий ҳамкорлик форматлари ва халқаро иқтисодий рақобатбардошликка таъсири таҳлил қилинган.

***Калит сўзлар.** Хитой модернизацияси, ислоҳотлар сиёсати, социалистик бозор иқтисодиёти, халқаро сиёсий иқтисод, глобал интеграция, ташқи иқтисодий сиёсат, институционал ислоҳотлар, минтақавий ҳамкорлик.*

АННОТАЦИЯ

В статье с позиций международных отношений анализируется роль реформ в процессе модернизации Китайской Народной Республики. Исследуется значение экономических, институциональных и политических реформ, реализованных в Китае, не только для обеспечения национального развития, но и для интеграции страны в международную экономическую систему, расширения ее участия в механизмах глобального управления и укрепления внешнеполитических позиций. Кроме того, рассматривается влияние реформ в Китае на формирование региональных форматов сотрудничества и повышение международной экономической конкурентоспособности государства.

***Ключевые слова:** модернизация Китая, политика реформ, социалистическая рыночная экономика, международная политическая экономия, глобальная интеграция, внешнеэкономическая политика, институциональные реформы, региональное сотрудничество.*

ABSTRACT

This article analyzes the role of reforms in the process of modernization of the People's Republic of China from the perspective of international relations. It examines the significance of economic, institutional, and political reforms

implemented in China not only in ensuring national development, but also in facilitating the country's integration into the international economic system, expanding its participation in global governance mechanisms, and strengthening its foreign policy positions. In addition, the impact of China's reforms on regional cooperation frameworks and the enhancement of its international economic competitiveness is analyzed.

Keywords: *China's modernization, reform policy, socialist market economy, international political economy, global integration, foreign economic policy, institutional reforms, regional cooperation.*

КИРИШ

Модернизация тушунчаси ўз моҳиятига кўра жамиятнинг анъанавий ҳолатдан замонавий ҳолатга ўтишини англатади. Бу жараён иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий соҳаларни қамраб олади. Тор маънода модернизация қишлоқ хўжалигига асосланган жамиятдан саноат жамиятига ўтишни билдиради. Кенг маънода эса модернизация орқада қолган, ривожланмаган мамлакатнинг ривожланган давлатларга етишиб олишини англатади. Умумий маънода модернизация инсоният тарихидаги катта ўзгаришларни, яъни маҳаллий цивилизациядан умумжаҳон цивилизациясига ўтиш жараёнини ифодалайди. Модернизациянинг моҳияти шундан иборатки, умумжаҳон саноат цивилизацияси қишлоқ хўжалиги цивилизациясини алмаштиради, натурал хўжаликдан бозор хўжалигига ўтиш содир бўлади.

Модернизация жараёнида Хитой сиёсий тизимида бир қатор муҳим ўзгаришлар амалга оширилди. Демократиялаштириш жараёни маълум даражада ривожланди, қонун устуворлиги мустаҳкамланди, маъмурий аппарат қисқартирилди, демократик назорат тизими такомиллаштирилди, барқарорлик ва бирлик сақланди. “Давлатни қонунчилик асосида бошқариш” концепцияси аста-секин амалга оширилмоқда. Иқтисодий тизим ислоҳотини амалга ошириш билан бир қаторда сиёсий ислоҳот ўтказиш жадаллаштирилади. Бу ислоҳот демократияни ривожлантиришга, қонун-тартибни мустаҳкамлашга, ишлаб чиқариш ва маъмурий функцияларни ажратишга, маъмурий аппаратни қисқартиришга, демократик назорат тизимини такомиллаштиришга, барқарорлик ва бирликни сақлашга қаратилган бир қатор чора-тадбирларни кўзда тутди¹⁸⁹.

Хитой модернизациясининг муҳим сиёсий жиҳатларидан бири давлатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги ролини сақлаб қолиши ҳисобланади.

¹⁸⁹China Statistical Yearbook 1998. – Beijing: China Statistics Press, 1998. – P. 55-72.

Модернизациянинг барча босқичларида давлат тартибга солиш функцияларини сақлади, бозор жараёнларини давлат назоратида сақлади. 1992 йилда эълон қилинган йирик ва ўрта давлат корхоналарини акциялаштиришда аниқ қонуний чегаралаш белгиланди. Мамлакат хавфсизлигига, муҳофаа саноатининг энг янги технологияларига, стратегик аҳамиятга эга ноёб материалларни қазиб олишга бевосита алоқадор тармоқлар, шунингдек давлат монополияси амалга ошириладиган тармоқлар акциялаштирилмаслиги белгиланди.

Энергетика, транспорт ва алоқа соҳаларида акциялаштиришга фақат умумхалқ мулкчилиги манфаатларини ифодаловчи юридик шахс қўлида акцияларнинг назорат пакетини сақлаш шарти билан рухсат берилди. Шундай қилиб, бозор хўжалигини ўрнатиш учун зарур бўлган хусусийлаштириш жараёнидан базавий ва бошқа муҳим тармоқлар, банк тизими, ташқи савдо дастлабдан чиқариб ташланди. Давлат арсеналида тўғридан-тўғри ва билвосита тартибга солиш, шунингдек соф маъмурий таъсир усуллари сақланиб қолди. Давлат назорати яратилаётган бозор инфраструктурасининг деярли барча элементларига тарқалади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Хитой модернизациясининг ижтимоий жиҳатлари жуда кенг кўламли ва чуқур ўзгаришларни ўз ичига олади. Модернизация жараёнида Хитой жамиятининг ижтимоий тузилмаси, турмуш тарзи, қадриятлар тизими ва ижтимоий муносабатлар тубдан ўзгарди. Хитой учун ўзига хос ва жуда долзарб масала демографик муаммо ҳисобланади. Аҳоли ўсишини назорат қилиш масаласи нафақат нечта фарзанд кўриш ҳақидаги масала, балки аввало мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига, модернизация жараёнларини амалга оширишга тааллуқли масаладир¹⁹⁰.

Эски Хитойда аҳоли такрор ишлаб чиқаришининг хусусиятлари юқори туғилиш даражаси (3,89 фоиз), юқори ўлим даражаси (2,76 фоиз) ва нисбатан паст ўсиш (1,13 фоиз) билан белгиланади. ХХР ташкил топгандан сўнг демографик жараёнларда катта силжишлар содир бўлди. Демографик жараёнларни назорат остига олишга қаратилган барча уринишларга қарамасдан, аҳоли барқарор ўсмоқда. Агар 1966 йил 1 январь ҳолатига ХХРда 725 миллион киши бўлган бўлса, 1977 йил 1 январь ҳолатига уларнинг сони 973 миллионга етди, яъни 34 фоизга ошди.

70-йилларда туғилишни чеклаш ғояси аста-секин одамлар онгига кира бошлади. 1971 йилда ҳукумат аҳоли ўсиши дастурини илгари сурди. 1973 йилда

¹⁹⁰Гудошников Л.М. Политическая система КНР. – Москва: ИДВ РАН, 1996. – С. 34-58.

Давлат Кенгаши ҳузурида “Режали фарзанд кўриш бўйича раҳбарлик гуруҳи” тузилди. 1978 йил март ойида қабул қилинган ХХР Конституциясида қуйидаги норма пайдо бўлди: “Давлат режали фарзанд кўришни рағбатлантиради ва бу йўналишда иш олиб боради”. Фақат ХКП МК XI чақириғининг Учинчи пленумидан (1978 йил декабрь) кейин мамлакат жамоатчилиги вужудга келган демографик вазиятнинг жиддийлигини англади¹⁹¹.

Мамлакат аҳолисининг тахминан 80 фоизи қишлоқ жойларда яшаши Хитой жамиятини модернизациялаш жараёнида иқтисодий ислохотнинг хусусиятларини ҳал қилувчи даражада белгилади. Ислохотлар қишлоқдан бошланди. Ислохотни ўтказишнинг бундай кетма-кетлиги ягона тўғри эди. Мамлакат аҳолисини озиқ-овқат билан таъминлаш асосий мотивидан ташқари, қишлоқ хўжалигидаги ислохот нафақат туртки, балки бутун ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимини ислоҳ қилиш учун база бўлиши керак эди. Шунини таъкидлаш керакки, 1978 йилда Хитой қишлоқлари аҳолисининг 26 фоиздан ошиғи (250 миллион) камбағал эди.

XX асрнинг 70-йиллари охири ва 80-йиллар бошидаги Хитойдаги аграр ўзгартиришларнинг моҳияти, энг аввало, ерни пудрат шартларида алоҳида деҳқон хўжаликларига беришдан иборат эди. 80-йиллар бошидан ер участкаларини деҳқон хўжаликларига бириктириш жараёни жуда динамик кечди. Хўжаликларга топшириқларни бириктириш билан бир қаторда тўла жавобгарлик ёки оилавий пудрат шакли тобора кенгроқ қўлланила бошлади. Амалда ишлаб чиқариш бригадаларининг мутлақ кўпчилигининг оилавий пудратга ўтиши 1984 йилга келиб якунланди. 1983 йилда деҳқонларнинг 94,2 фоизи оилавий пудрат шартларида хўжалик юритар эди, 1984 йилда эса 96,5 фоизга етди¹⁹².

Қишлоқ хўжалигидаги ўзгартиришлар иқтисодий ислохотнинг биринчи босқичининг асосий ва энг муваффақиятли қисми бўлди. Мамлакатда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши Хитой тарихида мисли кўрилмаган суръатларда ўса бошлади. Дон экинлари йиғим-терими 1980-1985 йилларда йилига 20 миллион тоннага ошди ва 380-400 миллион тонна даражасига етди, пахта йиғими икки баробар, гўшт ишлаб чиқариш бир ярим баробар ошди. Деҳқонларнинг даромадлари икки баробар ошди. Асосан, озиқ-овқат товарлари бозорини тўйинтириш ва карточка тизимини кескин қисқартиришга эришилди.

1979-1997 йиллар давомида ўтган 20 йиллик модернизация жараёнларида эришилган ютуқларни қуйидагича умумлаштириш мумкин. Биринчидан, халқ

¹⁹¹ China Statistical Yearbook 1998. – Beijing: China Statistics Press, 1998. – 846 p.

¹⁹² Экономическая реформа в КНР: На рубеже веков / Под ред. А.В. Островского. – Москва: ИДВ РАН, 2008. – 356 с.

хўжалигининг барқарор, барқарор тез ривожланиши кўллаб-қувватланди. Мамлакатнинг умумий қудрати ошди, аҳолининг турмуш даражаси сезиларли ошди. 1979-1997 йиллар даврида ялпи ички маҳсулотнинг ўртача йиллик ўсиши 9,8 фоизни ташкил қилди. 1997 йилда ЯИМ 7,477 триллион юанни ташкил қилди. Солиштирма нархларда у 1978 йилга нисбатан 5,6 баробар ошди¹⁹³.

Хитойнинг ялпи миллий маҳсулотини тўрт баробар ошириш мақсадига муддатидан олдин эришилди. 1987 йилда ХКП XIII съездида қабул қилинган мамлакат халқ хўжалигини ривожлантиришнинг стратегик дастурига мувофиқ, ялпи миллий маҳсулот 2000 йилга келиб 1980 йилга нисбатан тўрт баробар ошиши керак эди. Аммо аллақачон 1995 йилда бу вазифа бажарилди. Ҳозирги вақтда йиғма иқтисодий салоҳият бўйича Хитой жаҳонда 1991 йилдаги 10-ўриндан 7-ўринга кўтарилди, фақат АҚШ, Япония, Германия, Франция, Италия ва Англиядан кейин туради¹⁹⁴.

1997 йилда дон йиғим-терими 492,5 миллион тоннага етди, бу 20 йил олдингига нисбатан 61,6 фоизга кўп. Хитойда шаҳар аҳолиси жон бошига даромад 1978 йилдаги 316 юандан 1997 йилда 5160 юангача ошди, қишлоқ аҳолиси жон бошига даромад 1978 йилдаги 133,6 юандан 1997 йилда 2090 юангача ошди¹⁹⁵. Иккинчидан, социалистик бозор иқтисодиёти тизими аста-секин шаклланимуда, халқ хўжалигининг ижтимоийлашуви ва унинг бозор характери эгаллаш даражаси сезиларли ошди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, демографик омил, аҳолининг улкан сони, унинг асосий қисми (тахминан 80 фоизи) қишлоқ жойларда яшаши Хитойдаги модернизация жараёнларининг ўзига хослигига сезиларли таъсир кўрсатди. Буларнинг барчаси Хитой ўзига ижтимоий-иқтисодий ривожланишда муваффақият келтирадиган янги, ўзига хос модернизация моделини топганини тасдиқлашга асос беради. Социологик модернизация назарияси контекстида хитой модели “етишиб олувчи ривожланиш” модели, “изидан борувчи” модернизациядир, чунки унинг асосий мақсади аниқ тарихий муддатларда саноат, техника, қишлоқ хўжалиги ривожланишининг у ёки бу даражасига, мутлақ ва жон бошига ишлаб чиқариш, ялпи миллий маҳсулот ҳажмига, даромад ва истеъмол ҳажмига эришиш бўлиб, уларга ривожланган мамлакатлар аллақачон эришган.

¹⁹³ Экономическая реформа в КНР: На рубеже веков / Под ред. А.В. Островского. – Москва: ИДВ РАН, 2008. – 356 с.

¹⁹⁴ Делюсин Л.П. Дэн Сяопин и реформация китайского социализма. – Москва: Муравей, 2003. – С. 89-112.

¹⁹⁵ China Statistical Yearbook 1998. – Beijing: China Statistics Press, 1998. – 846 p.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Гудошников Л.М. Политическая система КНР. – Москва: ИДВ РАН, 1996. – С. 34-58.
2. Дэн Сяопин. Избранные произведения. – Пекин: Издательство литературы на иностранных языках, 1994. – Т. 3. – 418 с.
3. Делюсин Л.П. Дэн Сяопин и реформация китайского социализма. – Москва: Муравей, 2003. – С. 89-112.
4. Экономическая реформа в КНР: На рубеже веков / Под ред. А.В. Островского. – Москва: ИДВ РАН, 2008. – 356 с.
5. China Statistical Yearbook 1998. – Beijing: China Statistics Press, 1998. – P. 55-72.
6. World Bank. China 2020: Development Challenges in the New Century. – Washington: World Bank, 1997. – 132 p.

SAUDIYA ARABISTONI DAVLATCHILIGINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Ostonova Shahzoda

TDSHU “Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi” 3-bosqich talabasi

Ilmiy rahbar: PhD, dotsent **Go‘zal Qodirova**.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Saudiya Arabistoni davlatchiligining shakllanish jarayonlari, jumladan, Birinchi, Ikkinchi va Uchinchi Saudiya davlatlarining shakllanish bosqichlari izchil tahlil qilinib, Saudlar sulolasi va vahhobiylik oqimi davlat legitimligini ta‘minlashdagi roli ochib berilgan. Shuningdek, Usmonli imperiyasi va Buyuk Britaniya kabi tashqi kuchlarning Saudiya davlatchiligi shakllanishiga ko‘rsatgan ta‘siri ko‘rib chiqilgan. Qolaversa, ushbu maqola Saudiya Arabistoni davlatchilik modelining Yaqin Sharqdagi boshqa davlatlardan farqli jihatlarini tadqiq qilib, diniy legitimlik va mutlaq monarxiya uyg‘unligiga asoslangan siyosiy tizimning barqarorlik mexanizmlarini yoritib beradi.

Kalit so‘zlar: vahhobiylik, diniy legitimlik, qabilaviy tuzilma, siyosiy-diniy ittifoq, monarxiya, rentier davlat, Sayks-Pikot kelshuvi, “Vision 2030”

KIRISH

Yaqin Sharq mintaqasi tarixiy jihatdan siyosiy boshqaruv shakllarining xilma-xilligi bilan ajralib turadigan hudud hisoblanadi. Ushbu mintaqada imperiyalar, xalifaliklar, mustamlaka boshqaruvi va zamonaviy milliy davlatlar ketma-ket shakllanib kelgan. Shu jarayonda monarxik boshqaruv shakli alohida o‘rin egallab, bugungi kunga qadar saqlanib qolgan mutlaq yoki yarim mutlaq monarxiyalar Yaqin Sharq siyosiy tuzilmasining muhim tarkibiy qismi bo‘lib qolmoqda.

Mazkur monarxiyalar orasida Saudiya Arabistoni siyosiy barqarorligi, mintaqaviy ta‘sir kuchi va xalqaro maydondagi faolligi bilan ajralib turadi. Saudiya Arabistoni Yaqin Sharqdagi siyosiy muvozanat, energetika xavfsizligi hamda diniy omillar bilan bog‘liq masalalarda yetakchi davlatlardan biri hisoblanadi. Shu sababli, ushbu davlatda davlatchilikning qanday tarixiy, diniy va siyosiy sharoitlarda shakllanganlik masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Saudiya Arabistoni zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida, avvalo, strategik energetika resurslariga egaligi bilan muhim o‘rin tutadi. Neft va gaz zaxiralari davlatga iqtisodiy qudrat bilan bir qatorda xalqaro siyosiy ta‘sir imkoniyatlarini ham ta‘minlaydi. Bundan tashqari, Makkai Mukarrama va Madinai Munavvaraning ushbu davlat hududida joylashgani Saudiya Arabistonini butun islom dunyosining diniy markaziga aylantirgan. Bu holat Saudiya

siyosiy tizimida diniy legitimlik omilining alohida ahamiyat kasb etishiga sabab bo'lgan. Shu nuqtai nazardan, Saudiya Arabistonida davlatchilik va siyosiy hokimiyatning legitimlik asoslarini o'rganish xalqaro siyosatda din va hokimiyat o'rtasidagi munosabatlarni anglash uchun muhim nazariy ahamiyatga ega. Ayniqsa, sekulyar siyosiy modellardan farqli ravishda diniy legitimlikka tayangan davlat tuzilmasining qanday ishlashi masalasi zamonaviy siyosiy nazariyada dolzarb mavzu bo'lib qolmoqda. Saudiya Arabistoni misolida davlatchilik va legitimlik masalasi yanada murakkablashadi, chunki bu davlatda siyosiy hokimiyat demokratik saylovlar yoki konstitutsion mexanizmlar orqali emas, balki sulolaviy hukmronlik va diniy asoslar orqali mustahkamlangan. Ushbu holat Saudiya Arabistoni siyosiy modelini an'anaviy demokratik davlatlardan tubdan farqlaydi va uni alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganishni talab etadi. Saudiya Arabistonida davlatchilik shakllanishi murakkab va ko'p qirrali tarixiy jarayon bo'lib, uni faqatgina harbiy kuch yoki iqtisodiy omillar bilan izohlash yetarli emas. Ushbu jarayonning markazida diniy mafkura, siyosiy hokimiyat va qabilaviy ijtimoiy tuzilma o'rtasidagi o'zaro munosabatlar turadi. Xususan, XVIII asrda Ol Saud sulolasi va vahhobiylilik diniy oqimi o'rtasida shakllangan ittifoq Saudiya davlatchiligining siyosiy va mafkuraviy poydevorini yaratdi ¹⁹⁶. Ushbu ittifoq siyosiy hokimiyatni diniy jihatdan legitimlashtirish bilan birga, qabilaviy jamiyat sharoitida markazlashgan boshqaruvni shakllantirish imkonini berdi. Diniy mafkura siyosiy bo'ysunishni muqaddaslashtirib, hukmdor sulolaning hokimiyatini diniy burch darajasiga ko'tardi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Saudiya Arabistonida davlatchilik shakllanishi masalasi xorijiy tadqiqotlar doirasida keng o'rganilgan. Mazkur yo'nalishda mashhur olimlardan biri, London universiteti professori Madavi Al-Rashid hisoblanadi. Uning "*A History of Saudi Arabia*" nomli monografiyasi Saudiya Arabistonida davlatchilikning tarixiy bosqichlarini tizimli tarzda yoritib beradi. Muallif asarda Ol Saud sulolasining siyosiy hokimiyati, vahhobiylilik oqimi orqali shakllangan diniy legitimlik hamda qabilaviy jamiyat bilan o'zaro aloqalarni chuqur tahlil qiladi. Al-Rashid Saudiya davlatining barqarorligini tushuntirishda diniy mafkura va sulolaviy boshqaruvning o'zaro uyg'unligini asosiy omil sifatida ko'rsatadi ¹⁹⁷. Saudiya davlatchiligining diniy asoslarini tadqiq etishda britaniyalik tarixshunos Devid Komminsning "*The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*" nomli monografiyasi ham alohida ahamiyatga ega. Muallif ushbu asarida Muhammad ibn Abdulvahhob va Ol Saud sulolasi o'rtasidagi

¹⁹⁶ Delong-Bas, N. Wahhabi Islam: From Revival and Reform to Global Jihad (Oxford: Oxford University Press, 2004), Retrieved from <https://global.oup.com/academic/product/wahhabi-islam-9780195179711/>

¹⁹⁷ Al-Rasheed, M. A History of Saudi Arabia. Cambridge: Cambridge University Press, 2010 Retrieved from <https://www.cambridge.org/9780521747547>

ittifoqni tarixiy va mafkuraviy jihatdan tahlil qiladi. Kommins vahhobiylilik oqimining faqat diniy harakat emas, balki siyosiy hokimiyatni legitimlashtiruvchi mexanizm sifatida shakllanganini ilmiy asosda ko'rsatadi¹⁹⁸. Ushbu yondashuv Saudiya Arabistonidagi siyosiy tizimning diniy asoslarini tushunishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

NATIJALAR

Saudiya Arabistonida davlatchilik shakllanishi uch asosiy bosqich orqali kechgan. Har bir bosqichda diniy legitimlik, qabilaviy tuzilma va siyosiy hokimiyat uyg'unligi markaziy rol o'ynagan. Shu bilan birga, ichki va tashqi qarshiliklar davlatning shakllanish jarayoniga ta'sir ko'rsatgan.

Birinchi Saudiya davlati (1744–1818). Birinchi Saudiya davlati Najd hududida vujudga keldi. Najd – Arabiston yarimorolidagi markaziy hudud bo'lib, bu yerda turli qabilalar va kichik xonliklar yashagan. Xonliklar – mahalliy hukmdorlar boshqaruvidagi hududiy siyosiy birliklar bo'lib, ular orasida doimiy raqobat va ittifoqlar mavjud edi. 1744-yilda Diriyya qabilasi hududlarida – Najdning janubiy va markaziy qismlarida hukmronlik qilgan Muhammad ibn Saud, Najddagi kichik bir qabilaviy hukmdor, Diriyya yaqinidagi Al-Uyayna va boshqa qishloqlarida faoliyat yuritgan diniy islohotchi Muhammad ibn Abdulvahhob bilan ittifoq tuzdi. Ushbu ittifoq siyosiy va hokimiyatning xalq va jamiyat tomonidan diniy me'yorlar va e'tiqod asosida qabul qilinuvchi diniy legitimlikni birlashtirdi. Chunki vahhobiylilik Muhammad ibn Abdulvahhob tomonidan asos solingan diniy harakat bo'lib, u Islomning asl mohiyatini qayta tiklashni va diniy amaliyotlarni soddalashtirishni maqsad qilgan edi.

Vahhobiylilik, asosan, shirk (Allohga sherik qo'shish) va bid'at (Islomda yangi paydo bo'lgan amaliyotlar)ga qarshi chiqdi, diniy e'tiqod va ibodatlarda sof va qat'iy uslubni targ'ib qildi. Bu oqim Ol Saud sulolasiga hokimiyatni legitimlashtirishda kuchli ideologik asos berdi va qabilalar hamda mahalliy jamoalarga hokimiyatni qabul qilishni osonlashtirdi. Birinchi Saudiya davlati faoliyatini Najddan tashqariga kengaytirishga harakat qildi. Bu kengayish jarayonida Ol Saud sulolasi Usmonli imperiyasi va uning hududiy manfaatlariga qarshi chiqdi. Shu bilan birga, Ol Saud hokimiyati qabilalar bilan ittifoqlar o'rnatib, vahhobiylilik g'oyasini mintaqaviy miqyosda tarqatdi¹⁹⁹. 1818-yilda Misr qo'shinlari tomonidan birinchi Saudiya davlati tugatilishi, diniy-siyosiy ittifoqlarning barqarorlikdagi cheklovlarini ko'rsatdi²⁰⁰. Shu

¹⁹⁸ Commins, D. The Wahhabi Mission and Saudi Arabia. London: I.B. Tauris, 2000 Retrieved from <https://www.bloomsbury.com/uk/the-wahhabi-mission-and-saudi-arabia-9780857731357/>

¹⁹⁹ Vassiliev, A. The History of Saudi Arabia (London: 2000) Retrieved from <https://archive.org/details/historyofsaudiar0000vass>

²⁰⁰ Herb, M. All in the Family: Absolutism, Revolution, and Democracy in the Middle Eastern Monarchies (Albany: SUNY Press, 1999), Retrieved from <https://www.sunypress.edu/p-3293-all-in-the-family.aspx>

tariqa, Birinchi Saudiya davlati qabilaviy jamiyatda diniy legitimlik, vahhobiylik va harbiy kuch orqali hokimiyatni mustahkamlashning birinchi tajribasini yaratdi.

Ikkinchi Saudiya davlati (1824–1891). Birinchi Saudiya davlati Usmonli imperiyasi tomonidan 1818-yilda tugatilgach, 1824-yilda Ol Saud sulolasi tomonidan Ikkinchi Saudiya davlati tashkil topdi. Bu davlatchilik avvalgisiga nisbatan zaifroq institutsional asosga ega bo'ldi. Ichki sulolaviy nizolar, shuningdek, qabilalar o'rtasidagi doimiy raqobat markazlashgan boshqaruvning samaradorligini pasaytirdi, natijada siyosiy barqarorlik cheklangan darajada bo'ldi ²⁰¹. Shunga qaramay, vahhobiylik asosidagi diniy legitimlik saqlanib qoldi. Vahhobiylik Ol Saud sulolasining hokimiyatini ideologik jihatdan mustahkamlashni davom ettirdi, qabilalar orasida hokimiyatni qabul qilishni osonlashtirdi. Shu bilan birga, Ikkinchi Saudiya davlati davomida Najd hududi ichida va qisman Hasa va Qatif hududlarida siyosiy nazoratni kengaytirish bo'yicha bir qancha harakatlar amalga oshirildi. Masalan, 1830-yillarda Ol Saud sulolasi Hasa qabilalari bilan ittifoqlar tuzib, hududiy nazoratni mustahkamlashga harakat qildi. Ammo siyosiy birlik yetarli darajada mustahkamlanmagani sababli, davlat hududiy kengayishda cheklovlarga duch keldi. 1840-yillarda Sulolaviy ichki nizolar va qabilalararo qarama-qarshiliklar, shuningdek, Qosim va Riyod hududlaridagi mahalliy hokimiyatlarning Ol Saud sulolasiga qarshiligi siyosiy barqarorlikni zaiflashtirdi. Shu davrda Ol Saud sulolasi qabilalarni o'z atrofida birlashtirish va nizolarni hal qilish orqali hokimiyatni tiklashga urinib, harbiy kampaniyalar va ittifoqlarni tashkil etdi ²⁰². Shunday qilib, Ikkinchi Saudiya davlati tarixiy tajriba sifatida ko'rsatadiki, diniy legitimlik va sulolaviy hokimiyat bir-birini to'ldirishi kerak, ammo mustahkam institutsional mexanizmlar va qabilaviy tizim bilan uyg'un ishlamas ekan, davlat barqarorligini ta'minlash qiyin bo'ladi. Bu saboqlar uchinchi Saudiya davlati va zamonaviy Saudiya Arabistoni siyosiy tizimining shakllanishida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

²⁰¹ Abu 'Aliya, A. F. H. (1991). Tarikh al-dawla al-sa'udiyya al-thaniya (1256–1309 AH / 1840–1891 AD). Riyadh: Dar al-Mareekh.

²⁰² Al-Shammari, F. E. A. (2024). Al-dawla al-sa'udiyya al-thaniya (1282–1309 AH / 1865–1891 AD). Al-Qalzam Journal for Historical and Civilizational Studies.

1st Saudi State

Emirate of Dir'iyah

1727–1818

2nd Saudi State

Emirate of Nejd

1824–1891

1-rasm²⁰³.

Ilmiy adabiyotlarda Birinchi Saudiya davlatining shakllanish sanasi borasida ikki xil yondashuv mavjud. Ko'pchilik tadqiqotchilar davlatning boshlanishini 1744-yil, ya'ni Muhammad ibn Saud va Muhammad ibn Abdulvahhob o'rtasida siyosiy-diniy ittifoq tuzilgan davrdan boshlab hisoblaydilar. Aynan ushbu ittifoq Saudiya davlatchiligiga diniy legitimlik va ekspansion xarakter baxsh etib, qabilaviy hokimiyatni markazlashgan siyosiy tuzilmaga aylantirdi. Biroq ayrim manbalarda, xususan rasmiy tarixiy xaritalarda, 1727-yil — Ol Saud sulolasining Diriyyada hokimiyatni qo'lga kiritgan yili Birinchi Saudiya davlatining boshlanishi sifatida ko'rsatiladi. Shu bois 1727-yil sulolaviy hukmronlikning boshlanishi, 1744-yil esa Saudiya davlatchiligining siyosiy-diniy model sifatida shakllanish bosqichi deb baholanadi. Xaritaviy tahlil shuni ko'rsatadiki, Birinchi Saudiya davlati 1744-yildan keyin Najd markazidan tashqariga chiqib, sharqda Hasa va Qatif, g'arbda Hijoz (Makka va Madina), shimolda esa Arabiston yarimorolining chegaraviy hududlariga qadar kengaygan. Ikkinchi Saudiya davlati (1824–1891) esa hududiy jihatdan ancha cheklangan bo'lib, asosan Najd mintaqasi bilan chegaralangan. Shu sababli u ilmiy adabiyotlarda “Najd amirligi” yoki “Najd davlati” nomi bilan tilga olinadi. Ushbu farq Birinchi Saudiya davlatining ekspansion xarakteri bilan Ikkinchi Saudiya davlatining hududiy va siyosiy cheklanganligi o'rtasidagi asosiy tafovutni yaqqol namoyon etadi. (qarang: 1-rasm) 1902-yilda Riyod shahrining Abdulaziz ibn Saud tomonidan qayta egallanishi Saudiya davlatchiligining uchinchi bosqichini

²⁰³ Arab News (2022). The inside story of Saudi Arabia's Founding Day, celebrating the year it all began. Retrieved from <https://share.google/nL48yQggtbyZ4Hc21>

boshlab berdi. Bu voqea Arabiston yarimorolida XIX asr oxiriga kelib yuzaga kelgan siyosiy parokandalik, qabilaviy fragmentatsiya va hokimiyat vakuumi sharoitida amalga oshirildi. Ikkinchi Saudiya davlatining qulashidan so‘ng Najd hududi raqobatlashuvchi qabilalar va mahalliy hokimiyat markazlari o‘rtasidagi kurash maydoniga aylangan edi. Abdulaziz ushbu vaziyatni siyosiy imkoniyat sifatida baholab, hokimiyatni qayta tiklash jarayonida harbiy kuchni diniy legitimlik va qabilaviy ittifoqlar bilan uyg‘unlashtirdi. Bu yondashuv Saudiya davlatchiligining keyingi barcha bosqichlari uchun strukturaviy asos bo‘lib xizmat qildi. 1902–1913-yillar davomida Najd hududida markazlashuv jarayoni izchil olib borildi. Abdulaziz siyosiy hokimiyatni mustahkamlashda faqat zabt etish siyosati bilan cheklanib qolmadi, balki qabilaviy elitalarni o‘z siyosiy tizimiga inklyuziya qilish orqali ularni markaziy hokimiyat manfaatlariga bog‘lab qo‘ydi. Vahhobiylilik asosidagi diniy mafkura bu jarayonda muhim vosita bo‘lib xizmat qildi: siyosiy bo‘ysunish diniy burch sifatida talqin qilindi, natijada hokimiyatga qarshilik diniy jihatdan ham delegitimlashtirildi. Bu holat Saudiya modelini klassik harbiy-avtoritar tizimlardan farqlaydi va uni diniy-siyosiy simbiozga asoslangan davlat qurish modeli sifatida namoyon etadi.

1910-yillarning ikkinchi yarmiga kelib Saudiya siyosiy loyihasi tashqi omillar bilan bevosita to‘qnasha boshladi. Birinchi jahon urushi va Usmonli imperiyasining yemirilishi Yaqin Sharqda yangi siyosiy tartibni shakllantirdi. 1916-yilda tuzilgan Sayks–Pikot kelishuvi Levant va Mesopotamiya hududlarida mustamlakachilik asosidagi davlat chegaralarini belgilab berdi. Biroq Saudiya hududi mazkur kelishuv doirasiga kiritilmadi. Bu holat tasodifiy emas edi: Arabiston yarimoroli Buyuk Britaniya tomonidan strategik jihatdan bilvosita nazorat qilinadigan hudud sifatida qaraldi, to‘g‘ridan-to‘g‘ri mandat boshqaruvi esa maqsadga muvofiq deb topilmadi. Natijada Saudiya davlatchiligi tashqi mustamlakachi institutlar tomonidan emas, balki ichki siyosiy konsolidatsiya orqali shakllandi. Siyosiy tahlil nuqtai nazaridan bu holat Saudiya Arabistonining nisbatan yuqori siyosiy barqarorligini tushuntiruvchi muhim omillardan biridir. 1920-yillarda Hijoz hududining egallanishi Saudiya davlatchiligi tarixida sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab berdi. Makka va Madina ustidan nazorat o‘rnatilishi siyosiy hokimiyatni faqat hududiy emas, balki transmilliy diniy miqyosda ham legitimlashtirdi. Shu tariqa Saudiya hukmdori o‘z hokimiyatini Najd qabilalarigina emas, balki butun musulmon olami oldida ramziy jihatdan asoslash imkoniga ega bo‘ldi. Bu holat siyosiy hokimiyatning legitimlik doirasini kengaytirib, Saudiya Arabistonini mintaqadagi boshqa siyosiy tuzilmalardan ajratib turuvchi omilga aylandi.

1932-yilda Saudiya Arabistoni Qirolligining e'lon qilinishi ushbu uzoq davom etgan harbiy, diniy va siyosiy integratsiya jarayonining mantiqiy yakuni bo'ldi. 1932-yildan keyingi davr Saudiya davlatchiligining institutsional mustahkamlanish bosqichi sifatida baholanadi. Yangi tashkil topgan davlat mutlaq monarxiya shaklida siyosiy tizimni rasmiylashtirdi. Siyosiy hokimiyat sulolaviy meros asosida taqsimlandi va muqobil siyosiy institutlarning shakllanishi tizimli ravishda cheklab qo'yildi. Bu davrda davlat qurilishi jarayoni byurokratik apparatni shakllantirish, hududiy boshqaruvni markazlashtirish va diniy institutlarni davlat nazoratiga olish orqali olib borildi. Siyosiy tizimda ulamolar hukmdor hokimiyatini shar'iy jihatdan qo'llab-quvvatlovchi asosiy aktor sifatida faoliyat yuritdi²⁰⁴.

1938-yilda neft zaxiralarining aniqlanishi Saudiya Arabistoni siyosiy-iqtisodiy modelini tubdan o'zgartirdi. Neft daromadlari davlatni klassik rentier davlatga aylantirdi. Rentier davlat modeli sharoitida siyosiy hokimiyat aholidan soliq yig'ish orqali emas, balki tashqi bozorlardan olinadigan resurs rentasi orqali moliyalashtiriladi. Bu holat Saudiya Arabistonida davlat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlar xarakterini tubdan o'zgartirdi. Davlat aholi uchun ijtimoiy farovonlik, subsidiyalar va bandlik imkoniyatlarini taqdim etdi, evaziga esa siyosiy ishtirokni chekladi. Natijada siyosiy muxolifatning ijtimoiy bazasi zaiflashdi va mutlaq monarxiya yanada mustahkamlandi²⁰⁵.

Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda Saudiya Arabistoni xalqaro siyosiy tizimga faol integratsiyalasha boshladi. AQSh bilan o'rnatilgan strategik hamkorlik Saudiya xavfsizligi va neft eksporti barqarorligini ta'minlovchi asosiy ustunga aylandi. Sovuq urush davrida Saudiya Arabistoni G'arb blokining mintaqaviy tayanch davlatiga aylandi va kommunistik qarshi siyosiy pozitsiyani egalladi. Shu bilan birga, Saudiya Arabistoni 1960-yilda tashkil etilgan OPEK doirasida yetakchi rolni egallab, global energetika bozoriga tizimli ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu holat Saudiya Arabistonining tashqi siyosiy vaznini keskin oshirdi va uni faqat mintaqaviy emas, balki global aktorga aylantirdi²⁰⁶. 1970–1980-yillar Saudiya siyosiy tizimi uchun murakkab sinov davri bo'ldi. 1979-yilda Makka voqealari va Eron islom inqilobi diniy-siyosiy muhitni keskinlashtirdi. Ushbu tahdidlar fonida Saudiya hokimiyati diniy institutlarga kengroq vakolatlar berish orqali ichki legitimlikni mustahkamlashga urindi. Natijada vahhobiylar davlat mafkurasi sifatida

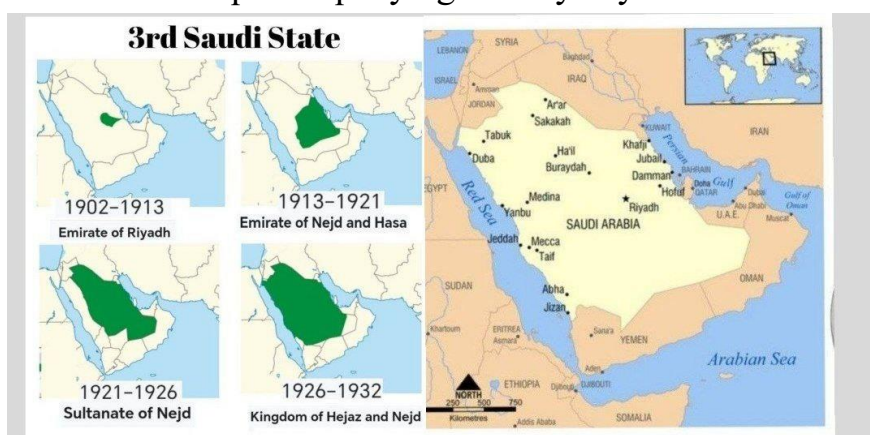
²⁰⁴ Ochsenwald, W., & Fisher, S. (2011). The Middle East: A History. Retrieved from <https://archive.org/details/middleeasthistory>

²⁰⁵ Beblawi, H. (1987). The Rentier State in the Arab World. Arab Studies Quarterly, 9(4).

²⁰⁶ Gause, F. G. (1994). Saudi Arabia over a Barrel. Foreign Affairs. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/saudi-arabia/1994-03-01/saudi-arabia-over-barrel>

yanada kuchaytirildi. Biroq bu siyosat uzoq muddatli istiqbolda jamiyatning ijtimoiy modernizatsiyasini sekinlashtirdi va siyosiy moslashuvchanlikni chekladi.

1990–1991-yillardagi Fors koʻrfazi urushi Saudiya Arabistoni xavfsizlik siyosatining tashqi kuchlarga qanchalik bogʻliqligini ochiq namoyon qildi. AQSh qoʻshinlarining Saudiya hududida joylashtirilishi diniy va siyosiy doiralarda jiddiy bahs-munozaralarga sabab boʻldi. Bu holat davlat legitimligining faqat diniy asoslar bilan cheklanib qolishi yetarli emasligini koʻrsatdi va legitimlik inqirozi elementlarini yuzaga chiqardi. XXI asrga kelib Saudiya Arabistoni yangi strukturaviy chaqiriqlarga duch keldi. Neft narxlarining oʻzgaruvchanligi, aholi tarkibining yoshargani va global iqtisodiy raqobat siyosiy tizimdan yangi moslashuvchanlikni talab qildi. Shu sharoitda Muhammad bin Salmon yetakchiligida siyosiy hokimiyat legitimligining yangi modeli shakllana boshladi. 2016-yilda eʼlon qilingan “Vision 2030” dasturi diniy-sulolaviy legitimlikni iqtisodiy samaradorlik, milliy identitet va modernizatsiya gʻoyalari bilan toʻldirishga qaratildi. Diniy institutlarning siyosiy taʼsiri qisqartirildi, ijtimoiy cheklovlar yumshatildi va madaniy hayot qisman liberallashtirildi²⁰⁷. Biroq ushbu modernizatsiya siyosiy plyuralizm bilan birga kechmadi. Aksincha, siyosiy hokimiyat yanada markazlashdi va qaror qabul qilish jarayoni tor doirada jamlandi. Bu holat Saudiya Arabistoni rivojlanishining avtoritar modernizatsiya modeliga mos kelishini koʻrsatadi. Davlat iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarni jadallashtirar ekan, siyosiy raqobat va muqobil legitimlik manbalarini qatʼiy nazorat ostida ushlab turmoqda. Bugungi kunda Saudiya Arabistoni diniy legitimlikdan milliy-davlat legitimligiga oʻtish jarayonini boshdan kechirayotgan, biroq mutlaq monarxiya asoslarini saqlab qolayotgan siyosiy tizim sifatida namoyon boʻlmoqda.

2-rasm²⁰⁸.

²⁰⁷ Central Intelligence Agency. Saudi Arabia – Government.

Retrieved from <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/saudi-arabia/>

²⁰⁸ Third Saudi State: Unification of Saudi Arabia. (n.d.). Retrieved from <https://share.google/dQtthrKpiFxFrVWtz>

Xaritadan ko‘rinishicha, Uchinchi Saudiya davlati hududiy jihatdan bosqichma-bosqich kengaygan. 1902–1913-yillarda siyosiy nazorat Riyod va markaziy Najd bilan cheklangan bo‘lsa, 1913–1921-yillarda Hasa hududining qo‘shilishi orqali davlat Fors ko‘rfaziga chiqish imkoniga ega bo‘ldi. 1921–1926-yillarda Najd to‘liq birlashtirilib, markazlashgan boshqaruv mustahkamlandi. 1926–1932-yillarda esa Hijozning (Makka va Madina) egallanishi natijasida davlat hududi g‘arb va sharq yo‘nalishlarida yakuniy shaklga keldi hamda Saudiya Arabistoni Qirolligining e‘lon qilinishiga zamin yaratildi (qarang: 2-rasm).

MUHOKAMA

Saudiya Arabistonida siyosiy hokimiyat diniy legitimlik bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Vahhobiylik oqimi davlat mafkurasi sifatida shakllanib, siyosiy hukmronlikni diniy jihatdan asoslashga xizmat qilgan. Muhammad ibn Saud va Muhammad ibn Abdulvahhob o‘rtasidagi ittifoq siyosiy hokimiyatni qabilaviy jamiyatda qabul qilinishini osonlashtirdi. Ulamolar hukmdor qarorlarini shar‘iy talqinlar orqali qo‘llab-quvvatlab, hokimiyatning qabilalar va mahalliy jamoalar tomonidan qabul qilinishini mustahkamladi. Hukmdorlar esa ularga moddiy va siyosiy himoya ta‘minlab, diniy institutlarning salohiyatini saqlab qoldi. Shu tariqa, diniy legitimlik siyosiy barqarorlikni ta‘minlash va muqobil qarashlarni cheklash vositasi sifatida ishladi²⁰⁹. Mutlaq monarxiya shakli Saudiya Arabistonida qabilaviy jamiyat sharoitida markazlashgan hokimiyatni ta‘minlash uchun eng samarali vosita bo‘ldi. Ol Saud sulolasi qabilalar o‘rtasida muvozanatni saqlash va ichki nizolarni boshqarishda muhim rol o‘ynadi. Muqobil siyosiy institutlarning shakllanmaganligi (parlament yoki mustaqil fuqarolik institutlari yo‘qligi) mutlaq monarxiyaning mustahkamlanishiga zamin yaratdi. Shu sababli siyosiy legitimlik saylovlar yoki konstitutsion mexanizmlar orqali emas, balki diniy va tarixiy asoslar orqali ta‘minlandi²¹⁰. Bu Saudiya modelini an‘anaviy demokratik davlatlardan tubdan farq qiladigan xususiyatga aylantiradi.

Saudiya davlatchiligi shakllanishida ichki va tashqi omillar birgalikda ta‘sir ko‘rsatgan. Najd hududi XVIII–XIX asrlarda turli qabilalar va mahalliy xonliklardan iborat edi. Qabilalar o‘rtasidagi ittifoqlar va qarama-qarshiliklar davlatning siyosiy barqarorligiga bevosita ta‘sir qilgan. Ol Saud sulolasi qabilalarni o‘z atrofida birlashtirish, nizolarni hal qilish va markazlashgan hokimiyatni shakllantirish orqali ichki siyosiy birlikni mustahkamladi. Bu qabilaviy integratsiya davlat institutlarining

²⁰⁹ Karimi, H., et al. (2022). Ideology and Geopolitics: Wahhabism Saudi Arabia's Geopolitical Territoriality. Journal of Political Science and International Relations. Retrieved from <https://doi.org/10.11648/j.jpsir.20220502.13>

²¹⁰ The Creation of the United Saudi State in the Context of International Relations in the 1920s–1930s. (n.d.). ResearchGate. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/376826406_The_Creation_of_the_United_Saudi_State_in_the_Context_of_International_Relations_in_the_1920s-1930s

barqaror ishlashiga zamin yaratdi. Vahhobiylilik oqimi esa siyosiy hokimiyatni diniy jihatdan legitimlashtirishga xizmat qilgan. Muhammad ibn Abdulvahhob tomonidan targ'ib qilingan diniy qoidalar sulola hokimiyatini islomiy qadriyatlarga moslashtirdi va qabilalar hamda mahalliy jamoalarda hokimiyatni qabul qilishni osonlashtirdi²¹¹. Ushbu diniy legitimlik siyosiy nizolar va ichki qarshiliklarni kamaytirishda vosita bo'ldi. Ol Saud sulolasi ichki nizolarni hal qilish va qabilalararo muvozanatni saqlash uchun mustahkam siyosiy va harbiy strategiyalarni qo'lladi.

Masalan, Ikkinchi Saudiya davlati davrida ichki nizolar va qabilalararo raqobat markazlashgan boshqaruvning zaiflashishiga olib keldi, bu esa keyingi davrlarda kuchli sulolaviy hokimiyatning zarurligini ko'rsatdi. Saudiya davlatchiligi shakllanishida ichki omillar bilan bir qatorda tashqi omillar ham muhim rol o'ynagan. Birinchi Saudiya davlati hududiy jihatdan kengayib, Usmonli imperiyasining Arabiston yarimorolidagi manfaatlariga zid harakat qilganda, imperiya Misr orqali qo'shin yuborib, 1818-yilda davlatni tugatdi. Bu voqea Saudiya sulolasi va vahhobiylilik ittifoqi uchun kuchli ichki birlashuv va markazlashgan boshqaruvning zarurligini ko'rsatdi. Usmonlilar shuningdek, Najd va Hasa hududlarida siyosiy ta'sirni saqlab qolish uchun mahalliy qabilalar bilan ittifoqlar o'rnatgan, shuningdek, iqtisodiy va savdo yo'llarini nazorat qilgan. Ushbu omillar Saudiya davlatining siyosiy va harbiy strategiyalarini shakllantirishda muhim rol o'ynagan. Uchinchi Saudiya davlati davrida Abdulaziz ibn Saud Buyuk Britaniya bilan diplomatik aloqalarni o'rnatdi. 1915-yilda imzolangan shartnoma (Anglo-Saudi Treaty) Abdulazizning hududiy kengayish rejasini tashqi qo'llab-quvvatlash bilan mustahkamladi²¹². Shartnoma shartlariga ko'ra, Britaniya Saudiya sulolasini Usmonlilarga qarshi harbiy harakatlarda de-facto qo'llab-quvvatladi va ularni tan oldi. Bu, o'z navbatida, Saudiya hududlarida ichki siyosiy birlashuvni tezlashtirdi va qabilalararo ittifoqlarni mustahkamlashga yordam berdi. Arabiston yarimorolida boshqa qabilaviy sulolalar va kichik xonliklar ham Saudiya davlatchiligiga bevosita ta'sir qilgan. Masalan, Hasa va Qatif hududlaridagi mahalliy xonliklar bilan tuzilgan ittifoqlar Abdulazizga hududiy nazoratni kengaytirish imkonini berdi. Shu bilan birga, bu ittifoqlar qisman tashqi davlatlarning (Buyuk Britaniya va Usmonlilar) siyosiy va harbiy qo'llab-quvvatlashiga bog'liq bo'lgan. Arabiston yarimorolidagi savdo yo'llari, karvon yo'llari va neftga ega hududlar ham Saudiya sulolasining siyosiy strategiyasida hisobga olingan. Xususan, Hasa va Qatif hududlarining iqtisodiy ahamiyati hududiy kengayish strategiyasini belgilashda muhim omil bo'lgan. Shu

²¹¹ Saudi Arabia — Wahhabi movement. (n.d.). Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/place/Saudi-Arabia/The-Wahhabi-movement>

²¹² Saudi Arabia, southern Arabia and the Gulf states from the First World War. (n.d.). Cambridge University Press. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/books/new-cambridge-history-of-islam/saudi-arabia-southern-arabia-and-the-gulf-states-from-the-first-world-war/F708A4CBB5254CD5E238466843BD58E1>

tariqa, ichki va tashqi omillar birlashib, Saudiya Arabistonining hududiy va siyosiy barqarorligini shakllantirgan.

Saudiya Arabistonining davlatchilik modeli Yaqin Sharqdagi boshqa davlatlardan keskin farq qiladi. Aksariyat mintaqa davlatlarida, masalan, Misr, Iroq yoki Suriya kabi mamlakatlarda siyosiy hokimiyat ko'pincha harbiy va byurokratik elitalar qo'lida jamlangan. Bu davlatlarda armiyaning roli juda katta bo'lib, siyosiy qarorlar va hukumatning barqarorligi asosan harbiy strategiya va davlat apparatining samaradorligiga tayanadi. Shu bilan birga, byurokratik tizim orqali resurslar taqsimoti va siyosiy hokimiyatning uzluksizligi ta'minlanadi. Saudiya Arabistonida esa vaziyat butunlay boshqacha. Bu mamlakatda siyosiy hokimiyatning asosiy manbai diniy legitimlik va sulolaviy hukmronlikdir, ya'ni, Qirollik hokimiyati nafaqat sulola a'zolarining meros orqali hokimiyatni davom ettirishiga, balki diniy institutlar va ulamolar tomonidan tan olinishi orqali mustahkamlanadi. Din va siyosatning bu o'ziga xos uyg'unligi Saudiya Arabistonida ichki barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Qirollik oilasi va ulamolar o'rtasidagi muvozanat siyosiy qarorlar va mintaqadagi ichki siyosiy xulq-atvorni shakllantiradi. Bu modelning mintaqaviy ahamiyati ham katta. Saudiya Arabistoni siyosiy qarorlarida diniy legitimlikka tayanishi tufayli boshqa Yaqin Sharq davlatlariga nisbatan o'ziga xos diplomatik va xalqaro munosabatlarni olib boradi. Masalan, boshqa davlatlar ko'proq siyosiy va iqtisodiy manfaatlarni asosiy mezon sifatida ko'rsa, Saudiya Arabistoni xalqaro aloqalarda diniy va sulolaviy nuqtai nazarlarni ham hisobga oladi. Shu sababli, mintaqadagi siyosiy xulq-atvorni, ichki barqarorlikni va diplomatik harakatlarni tushunishda Saudiya Arabistonining bu o'ziga xos modelini hisobga olish zarur.

XULOSA

Saudiya Arabistoni davlatchiligi tashqi mustamlaka boshqaruvi emas, balki ichki ijtimoiy, diniy va qabilaviy omillar asosida shakllandi. Ol Saud sulolasi va vahhobiylilik o'rtasidagi ittifoq siyosiy hokimiyatni diniy jihatdan legitimlashtirib, qabilaviy jamiyatda markazlashgan boshqaruvni ta'minladi. Birinchi va Ikkinchi Saudiya davlatlari tajribasi barqarorlik uchun diniy legitimlik bilan bir qatorda mustahkam siyosiy va boshqaruv mexanizmlari zarurligini ko'rsatdi. Ushbu tarixiy saboqlar Uchinchi Saudiya davlati davrida tizimli va ehtiyotkor siyosiy strategiyaning shakllanishiga olib keldi. Tashqi omillar, xususan, Usmonli imperiyasi bilan qarama-qarshilik va Buyuk Britaniya bilan aloqalar hududiy birlashuvni tezlashtirdi. Natijada, Saudiya Arabistoni mutlaq monarxiya, diniy legitimlik va qabilaviy integratsiyaga asoslangan o'ziga xos siyosiy model sifatida shakllandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Delong-Bas, N. Wahhabi Islam: From Revival and Reform to Global Jihad (Oxford: Oxford University Press, 2004), Retrieved from <https://global.oup.com/academic/product/wahhabi-islam-9780195179711/>
2. Al-Rasheed, M. A History of Saudi Arabia. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. Retrieved from <https://www.cambridge.org/9780521747547>
3. Commins, D. The Wahhabi Mission and Saudi Arabia. London: I.B. Tauris, 2006. Retrieved from <https://www.bloomsbury.com/uk/the-wahhabi-mission-and-saudi-arabia-9780857731357/>
4. Vassiliev, A. The History of Saudi Arabia (London: Saqi Books, 2000), Retrieved from <https://archive.org/details/historyofsaudiar0000vass>
5. Herb, M. All in the Family: Absolutism, Revolution, and Democracy in the Middle Eastern Monarchies (Albany: SUNY Press, 1999), Retrieved from <https://www.sunypress.edu/p-3293-all-in-the-family.aspx>
6. Abu ‘Aliya, A. F. H. (1991). Tarikh al-dawla al-sa‘udiyya al-thaniya (1256–1309 AH / 1840–1891 AD). Riyadh: Dar al-Mareekh.
7. Al-Shammari, F. E. A. (2024). Al-dawla al-sa‘udiyya al-thaniya (1282–1309 AH / 1865–1891 AD). Al-Qalzam Journal for Historical and Civilizational Studies.
8. Arab News. (2022). The inside story of Saudi Arabia’s Founding Day, celebrating the year it all began. Retrieved from <https://share.google/nL48yQggtbyZ4Hc21>
9. Ochsenswald, W., & Fisher, S. (2011). The Middle East: A History. Retrieved from <https://archive.org/details/middleeasthistory>
10. Beblawi, H. (1987). The Rentier State in the Arab World. Arab Studies Quarterly, 9(4), pp. 383–398.
11. Gause, F. G. (1994). Saudi Arabia over a Barrel. Foreign Affairs. Retrieved from <https://www.foreignaffairs.com/articles/saudi-arabia/1994-03-01/saudi-arabia-over-barrel>
12. Central Intelligence Agency. Saudi Arabia – Government. Retrieved from <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/saudi-arabia/>
13. Third Saudi State: Unification of Saudi Arabia. (n.d.). Retrieved from <https://share.google/dQtthrKpiFxFrVWtz>
14. Karimi, H., et al. (2022). Ideology and Geopolitics: Wahhabism Saudi Arabia's Geopolitical Territoriality. Journal of Political Science and International Relations. Retrieved from <https://doi.org/10.11648/j.jpsir.20220502.13>
15. The Creation of the United Saudi State in the Context of International Relations in the 1920s–1930s. (n.d.). ResearchGate. Retrieved from

[.https://www.researchgate.net/publication/376826406](https://www.researchgate.net/publication/376826406) The Creation of the United Saudi State in the Context of International Relations in the 1920s-1930s

16. Saudi Arabia — Wahhabi movement. (n.d.). Britannica. Retrieved from <https://www.britannica.com/place/Saudi-Arabia/The-Wahhabi-movement>

17. Saudi Arabia, southern Arabia and the Gulf states from the First World War. (n.d.). Cambridge University Press. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/books/new-cambridge-history-of-islam/saudi-arabia-southern-arabia-and-the-gulf-states-from-the-first-world-war/F708A4CBB5254CD5E238466843BD58E1>

DOKDO/TAKESHIMA MASALASINING YAPONIYA VA JANUBIY KOREYA MUNOSABATLARIGA TA'SIRI

Ergasheva Nozima

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

“Xalqaro munosabatlar” yo‘nalishi 3-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Zebiniso Zaripova

Siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Yaponiya va Janubiy Koreya o‘rtasidagi Dokdo/Takeshima orollari bilan bog‘liq hududiy nizo tahlil qilinadi. Maqolada mojaroning yuzaga kelish sabablari sifatida tarixiy da‘volar, hududiy suverenitet masalalari tarixiy va huquqiy yondashuvlari tahlil qilinadi. Orollarning strategik-geografik joylashuvi ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, bu masalani qanday hal etish imkoniyatlari, reja va istiqbollar haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Dokdo/Takeshima orollari, Takeshima kuni, hududiy shartnoma, Qohira deklaratsiyasi, San-Fransisko tinchlik shartnomasi.

KIRISH

Jahon siyosiy sahnasida ro‘y berayotgan voqea-hodisalar shiddati, xalqaro munosabatlar tizimidagi o‘zgarishlar va mamlakatlar o‘rtasida kuchayib borayotgan ishonchsizlik inqirozi davlatlararo bahsli masalalar, ayniqsa, hududiy-chegaraviy muammolarni chuqur tadqiq etishni taqozo qilmoqda. Yaponiya va Janubiy Koreya o‘rtasidagi munosabatlar Sharqiy Osiyodagi eng muhim va ayni paytda eng murakkab ikki tomonlama aloqalardan biridir. Ikki davlat iqtisodiy va xavfsizlik sohalarida yaqin hamkor bo‘lsa-da, tarixiy tajriba va o‘tmish bilan bog‘liq masalalar ularning munosabatlariga doimiy ta‘sir ko‘rsatib kelmoqda. Ayniqsa, mustamlakachilik davrida yuzaga kelgan muammolar va hududiy bahslar o‘zaro ishonchning to‘liq shakllanishiga to‘sqinlik qilmoqda.

XX asr boshlarida Koreya yarimorolining Yaponiya tomonidan bosib olinishi koreyslar va yaponlar o‘rtasidagi aloqalarda chuqur salbiy iz qoldirdi. Bu davr Koreya uchun siyosiy va madaniy yo‘qotishlar bilan bog‘liq bo‘lib, hudud va suverenitet masalalariga nisbatan keskin munosabat shakllanishiga olib keldi. Mustamlaka davrida qabul qilingan ayrim qarorlar bugungi kunda ham Yaponiya va Janubiy Koreya o‘rtasidagi bahslarning asosiy sabablaridan biri bo‘lib qolmoqda. Chunonchi, munosabatlardagi keskinlik nuqtasi orol mojarosi alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur hududiy bahs Yaponiya va Janubiy Koreya o‘rtasidagi ikki tomonlama

munosabatlarga bevosita ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Xususan, orollar masalasi ayrim davrlarda siyosiy muloqotning susayishiga, o'zaro ishonchning zaiflashishiga va jamoatchilik fikrida qarama-qarshi kayfiyatlarning kuchayishiga olib kelmoqda. Natijada, hududiy kelishmovchiliklar nafaqat xavfsizlik sohasida, balki iqtisodiy va diplomatik aloqalar rivojiga ham ma'lum darajada to'sqinlik qiluvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Yaponiya va Janubiy Koreya o'rtasidagi Dokdo/Takeshima orollari bo'yicha hududiy mojaro ikki davlat o'rtasida uzoq vaqtdan ber davom etib kelayotgan va siyosiy jihatdan muhim nizolardan biri hisoblanadi. Ushbu masala bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar olib borishgan bo'lib, xususan, taniqli koreys siyosatshunosi, professor Sung Deuk Hahm va professor Uk Heo tomonidan hammualliflikda yozilgan "Xitoy, Yaponiya va Janubiy Koreya o'rtasidagi hamkorlik va hududiy nizolar" maqolasida Dokdo/Takeshima nizosini faqat ikki tomonlama hududiy tortishuv sifatida emas, balki kengroq siyosiy kontekstda o'rganish zarurligini ta'kidlaydi.

Shuningdek, siyosiy fanlar doktori, dotsent Suhrob Bo'ronov o'zining "Sharq: xavfsizlik va barqaror taraqqiyot muammolari" nomli kitobida bu mojaroning kelib chiqish sabablari va tarixiy da'volari haqida qayd etgan.

Indoneziyada inson huquqlari masalalari bo'yicha mutaxassis Olivia Tasevski tomonidan yozilgan "Yaponiya-Janubiy Koreya munosabatlarida bahsli orollar muammosi" nomli maqolada Dokdo/Takeshima deb ataladigan kichik orollar atrofidagi tortishuvni Tokio va Seul munosabatlarining markaziy muammosi sifatida ko'rsatiladi. Maqola bo'yicha bu hududdagi tortishuv ikki mamlakat o'rtasidagi tarixiy xotira, milliy g'urur va siyosiy munosabatlarni og'irlashtiruvchi asosiy manba hisoblanadi.

NATIJALAR

Ma'lumki, Dokdo/Takeshima hududiy nizosi Janubiy Koreya va Yaponiya o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishidagi asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Dokdo (koreys tilidan – "Tanho") va Takeshima (yapon tilidan – "Bambuk") — Koreya yarimorolidan 217 km, Yaponiyadan 250 km uzoqlikda Yaponiya dengizining g'arbiy qismida joylashgan, ikkita kichik orol va ularni o'rab turgan qoyalardan iborat orollar guruhi hisoblanadi. Ushbu orollar geografik jihatda kichik va doimiy yashash uchun yaroqsiz bo'lsa-da, baliqchilik resurslari hamda neft va gaz zaxiralari mavjudligi sababli strategik ahamiyatga ega. 1965-yildan buyon mazkur orolni 37 nafar Janubiy Koreya politsiyachilari qo'riqlab keladi [1]. Bu esa Seul tomonidan hudud ustidan de-fakto nazorat mavjudligini ko'rsatadi.

1-rasm

Yaponiya va Janubiy Koreya o'rtasidagi bahsli hudud hisoblangan Dokdo/Takeshima orollari[2]

Qolaversa, bu yerda Janubiy Koreya Baliqchilik va dengiz xo'jaligi vazirligining 3 nafar vakili doimiy ravishda faoliyat yuritadi. Bu mojaro faqatgina hududning geografik imkoniyatlari bilan o'lganibgina qolmasdan, balki davlatlarning tarixiy xotira va milliy manfaatlari bilan ham uzviy bog'liqdir. Qayd etish joizki, mazkur mummoning asl ildizlarini tahlil qilishda uni tarixiy va huquqiy yondashuvlar asosida o'rganish muhim ahamiyatga ega. Jumladan:

Tarixiy yondashuv. Bu muammoning tarixiy ildizlari shuni ko'rsatmoqdaki, Janubiy Koreya da'volariga ko'ra, Dokto/Takeshima ilk bor 512-yilda Silla sulolasi hukmdori Chi Jung Vang tomonidan zabt etilgan bo'lib, bu voqea Koreyaning eng qadimgi tarixiy manbasi — 1145-yilda nashr etilgan Samguk Sagi ("Uch qirollik solnomasi") asarida qayd etilgan. Keyinchalik, 1696-yilda yapon baliqchilariga ushbu hududda faoliyat yuritish taqiqlagan bo'lib, bu holat orollarning Koreya hududi sifatida tan olinganini ko'rsatadi. Shu sababli Seul Dokdo ustidan hech qanday hududiy nizo bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlaydi. Biroq Tokio da'volarida XVII asrda yapon oilalari Dokto/Takeshima atrofida baliqchilik faoliyati bilan shug'ullangan davrdan o'ziga tegishli ekanligini ilgari suradi.

Yaponiya Tashqi ishlar vazirligi ma'lumotiga ko'ra, Dokdo/Takeshima 1905-yilda rasmiy ravishda Yaponiya hududiga qo'shib olingan. Yaponiya bu hududni *terra nullius* (egasiz hudud) deb hisoblagan [3]. 1905-yildagi qarorga Koreya tomonidan rasmiy e'tiroz bildirilmaganini asos qilib, Tokio bugungi kunda Janubiy Koreyaning orollar ustidan nazoratini noqonuniy deb baholaydi.

Koreya mustaqil davlat sifatida tan olinganidan so'ng bu hududni davlatning ajralmas bir qismi sifatida e'tirof etadi. 1950- yillarda Dokdo/Takeshima hududida Tokio va Seulning oz sonli harbiy kuchlari o'rtasida to'qnashuvlar bo'lib o'tadi. Bundan tashqari, 1996-yilga kelib bu bahsli masala yana qayta ko'tariladi, ya'ni Janubiy Koreya tomonidan orolda kemalar bandargohini qurishga qaror qabul qilinganidan keyin kuchayib ketdi [1]. Bu hudud bo'yicha tortishuvlar uzilib-uzilib bo'lsa ham hozirgacha davom etib kelmoqda. Keyingi yillarda, xususan, 2005-yil 22-fevralda Shimane viloyatida "Takeshima kuni" e'lon qilinishi esa nizoni yana keskinlashtiradi. 2012-yil avgustida Janubiy Koreya Prezidenti Li Myong Bakning Dokdo/Takeshimaga tashrifi ikki davlat o'rtasidagi diplomatik taranglikni yanada kuchaytiradi. Shuningdek, 2013–2015-yillarda Janubiy Koreya orolda infratuzilma, ekologik monitoring hamda ta'lim va muzey loyihalarini amalga oshira boshlaydi. 2018-yilda Janubiy Koreya armiyasi Dokdo/Takeshima atrofida harbiy mashg'ulotlar o'tkazadi, 2019–2020-yillarda esa Yaponiya "Takeshima kuni" orqali o'z suverenitet da'vosini muntazam ravishda yangilab keladi. 2021-yilda Tokio Olimpiadasi oldidan Yaponiya xaritalarida Dokdo/Takeshimaning yapon hududi sifatida ko'rsatilishi yana keskin diplomatik bahslarni keltirib chiqaradi. 2022–2024-yillar davomida Janubiy Koreya orollar atrofida harbiy va diplomatik faollikni oshiradi. Bu xronologik voqealar shuni ko'rsatadiki, boshda hududiy mojarolardan farqli ravishda bu tortishuv keskin alangalanib ham, butkul hal bo'lib ham ketmaydi. Mojaroning davomiyligi ikki davlat munosabatlariga taranglik muhitini olib kirgan va buni davom ettirmoqda.

Huquqiy yondashuv. Xalqaro huquq davlatlar o'rtasida tuzilgan shartnomalar, konvensiyalar, xalqaro tashkilotlar nizomlari va boshqa xalqaro huquqiy hujjatlarga asoslanadi. Chunonchi, davlatlar o'rtasidagi shartnomalar turli vazifalarni bajaradi. Shartnoma siyosiy, iqtisodiy, harbiy (ya'ni mudofaa ittifoqlari), madaniy yoki ilmiy xususiyatga ega bo'lishi mumkin. Qolaversa, "hududiy shartnomalar" deb ataladigan yana bir shartnoma turi ham mavjud. Hududiy shartnoma tomonlarning hududlariga ta'sir ko'rsatadi, masalan, hududiy chegarani belgilaydi, hududning bir qismiga egalik huquqini o'tkazadi, hududni bo'ladi yoki undan voz kechadi [4]. Xususan, bu mojaroni hal etishda keltiriladigan 1943-yilgi Qohira deklaratsiyasida Yaponiya kuch ishlatish orqali qo'lga kiritgan hududlarini qaytarishi lozimligi ta'kidlangan bo'lsa, 1945-yildagi Potsdam deklaratsiyasi esa buni yana bir bor tasdiqlab, "Yaponiya suvereniteti Honsyu, Xokkaydo, Kyusyu, Sikoku va biz belgilaydigan boshqa kichik orollar bilan cheklanadi" [5], deb qayd etilgan. Lekin Dokdo/Takeshima aynan Koreyaga tegishli ekanligi keltirilmagan. 1946-yilda AQSh va SSSR Ittifoqchi kuchlarning Oliy qo'mondoni tomonidan ko'rsatma-memorandum e'lon qilingan

bo‘lib, unda Dokdo/Takeshima Yaponiya hududlari ro‘yxatiga kiritilmagan. Shu bilan birga, hujjatda “ushbu direktivadagi hech narsa ittifoqchilarning kichik orollarning yakuniy maqomini belgilashga doir siyosatini anglatmaydi” [6], deb qayd etilgan. O‘sha paytda e‘tiborsiz qoldirilgan bu hudud hozirgi kunga kelib ziddiyat markaziga aylandi. 1946-yilning oxirida AQSh istilochi ma‘muriyati SCAPIN 1033 hujjatini chiqardi, unda “yapon kemalari yoki ularning ekipajlari Dokdo/Takeshimaga o‘n ikki milyadan yaqinlashmasligi hamda ushbu orol bilan hech qanday aloqada bo‘lmasligi lozim” [7], deb belgilangan. Lekin bu hujjat ham orollarning qaysi tomonga tegishli ekanligini to‘liq tasdiqlay olmagan.

Lekin Yaponiya o‘z pozitsiyasini mustahkamlash uchun AQSh istilochi ma‘muriyatiga faol tarzda bosim o‘tkazgan. 1947-yil sentabr oyida Yaponiya Tashqi ishlar vazirligi “Yaponiya dengizidagi kichik orollar” nomli monografiyani taqdim etdi, keyinchalik bu hujjat AQSh Davlat departamenti rasmiylariga yuborildi. Unda Yaponiya Dokdo/Takeshima ustidan suverenitet da‘vosini ilgari surgan [8]. Janubiy Koreya hukumati esa buni e‘tiborsiz qoldirib, Vashingtonga bosim o‘tkazmagan. 1951-yildagi San-Fransisko tinchlik shartnomasi Dokdo/Takeshima nizosini yanada murakkablashtirdi, chunki shartnomaning turli loyihalarida orollar maqomi turlicha ifodalangan edi. 1949-yil noyabriga qadar tayyorlangan dastlabki loyihalarda Dokdo/Takeshima Koreya hududi sifatida ko‘rsatilgan. Biroq shartnomaning yakuniy matnida orol tilga olinmagan va unda Yaponiya Koreyaning mustaqilligini tan olib, Chejudo, Komundo va Ulleungdo orollarini o‘z ichiga olgan holda Koreyaga nisbatan barcha huquq, mulk va da‘volardan voz kechishi ta‘kidlangan [9].” Bu masala bo‘yicha tarixiy dalillar shuni ko‘rsatadiki, shu paytgacha ikkala davlat o‘rtasida orollar bo‘yicha suverenitetni aniq belgilovchi maxsus hududiy shartnoma qabul qilinmagan va bu bahs hozirga qadar saqlanib qolmoqda.

Shuningdek, ikkala davlat ham bu masalani xalqaro sud minbariga olib chiqishda ikki xil pozitsiyaga ega. Buning ayrim sabablari mavjud bo‘lib, xususan Janubiy Koreya uchun bu hudud faqatgina geografik omil bilan o‘lchanibgina qolmasdan, davlatning milliy faxr va tarixiy o‘zlik ramzi sifatida ko‘riladi va bu hududdan voz kechish davlat milliy manfaatlari uchun zid deb e‘tirof etiladi [10]. Yaponiya pozitsiyasiga keladigan bo‘lsak, bu hududga bo‘lgan da‘vodan voz kechish Tokioning boshqa davlatlar, jumladan, Xitoy bilan Senkakyu deb nomlangan orol ustida, Rossiya bilan esa Kuril orollari ustida olib borayotgan hududiy da‘volarini zaiflashtirishi mumkin. Shu jumladan, ikkala davlat ham mintaqadagi boshqa umumiy manfaatlar, Shimoliy Koreyaning yadroviy xavfi va Xitoy ta‘sirining mintaqada kengayishi, qolaversa, Tokio-Vashington-Seul uchburchagi omili sababli bu masalani alanga oldirib yuborishdan manfaatdor emas. Ayni paytda bu bahsli

masalaning vaqti-vaqti bilan ko'tarilib turishi mintaqaviy xavfsizlik masalasini ham o'rtaga chiqaradi. Bu kabi kichikdek ko'ringan muammolarning mavjud ekanligi Sharqiy Osiyo mintaqasidagi barqarorlikka va davlatlar o'rtasidagi hamkorlik munosabatlariga jiddiy g'ov bo'luvchi omillardan biridir.

Bu masalani hal qilishda turli xil fikr va mulohazalar mavjuddir. Yaqin kelajakda Dokdo/Takeshima hududiy nizosining amaldagi holatda saqlanib qolishi eng haqiqatga yaqin ehtimollardan biridir. Chunki hozirda Janubiy Koreyaning orollar ustidan de-fakto nazoratining mavjudligi hamda Yaponiya tomonidan da'volarning asosan diplomatik va huquqiy bayonotlar darajasida olib borilishi mojaroning keskinlashib ketishini cheklamoqda [11]. Albatta, bunday vaziyatda tomonlar siyosiy jihatdan nisbatan xavfsiz bo'lib to'qnashuv darajasi past bo'ladi. Bundan tashqari, tashqi omillar, xususan Kareya yarimorolida xavfsizlik tahdidlarining saqlanib qolishi, Xitoyning mintaqadagi faoliyati va AQShning ittifoqchilik siyosati Dokdo/Takeshima masalasining vaqti-vaqti bilan kun tartibiga qaytishiga zamin yaratishi mumkin. Bundan tashqari, agar AQSh ikkala davlat uchun yaqin ittifoqchilik maqomidan foydalanib ularni muammoni hal etishga undasa yoki bosim o'tkazish usulidan foydalansa, bu masala hal etilish imkoniyatiga ega bo'lishi mumkin.

Uzoq muddatli istiqbolda esa iqtisodiy o'zaro bog'liqlik, mintaqaviy barqarorlikka bo'lgan ehtiyoj va umumiy xavfsizlik manfaatlari Dokdo/Takeshima masalasini bevosita hal etmasdan turib, uning atrofida cheklangan amaliy hamkorlik shakllarining paydo bo'lishiga olib kelishi ehtimolini vujudga keltiradi. Bu eng avvalo ikki tomon o'rtasida orollar ustidan huquqiy maqomga ega bo'lishini kafolatlovchi hududiy shartnomaning yaratilishi, keyingi o'rinlarda esa baliqchilik faoliyatini muvofiqlashtirish, ekologik monitoring yoki inqirozlarni boshqarish mexanizmlarini yaratish orqali muammoni hal etish ehtimoldan xoli emas. Shunga o'xshash muammo sifatida Fransiya va Ispaniya o'rtasidagi Pazant orolini keltirish mumkin. Pazant oroli — bu juda kichik, aholisiz orol Fransiya va Ispaniya chegarasidagi Bidasoa daryosi o'rtasida joylashgan. Bu hududni ikki davlat birga boshqaradi, lekin navbatma-navbat egalik qiladi. Bu holat xalqaro huquqda *kondominium* deb ataladi — ya'ni bir necha davlatlarning birgalikdagi suvereniteti (egasi) bo'lgan hudud. Qiziq tomoni shundaki, bu yerda davlatlar birgalikda emas, balki navbat bilan boshqaradilar [12]. Xuddi shu kabi yechimdan Janubiy Koreya va Yaponiya masalasida ham qo'llansa bu muammo samarali yechimga ega bo'lishi mumkin.

XULOSA

Umuman, Yaponiya va Janubiy Koreya oʻrtasidagi Dokdo/Takeshima hududiy muammosi oʻz koʻlami va murakkabligi jihatidan ikki davlat oʻrtasidagi munosabatlar uchun, balki Sharqiy Osiyodagi mintaqaviy xavfsizlik uchun ham sezilarli ahamiyatga ega. Davlar oʻrtasidagi hududiy muammoni asosan, tarixiy va huquqiy yondashuvlar asosida koʻrib chiqish ushbu masalani chuqur tahlil qilishga imkon beradi. Mazkur nizo tarixiy daʼvolar, milliy suverenitet, shuningdek, strategik resurslarga boʻlgan daʼvolar bilan uzviy bogʻlangan boʻlib, ikki davlatning diplomatik faoliyatini doimiy ravishda taʼsir ostida ushlab turadi. Hududiy mojaroning vaqti-vaqti bilan qayta koʻtarilishi ikki tomonlama siyosiy keskinliklarni kuchaytiradi va mintaqada beqarorlik muhitining shakllanishiga zamin yaratadi. Bu holat davlatlar oʻrtasidagi ishonch muhitining zaiflashishiga olib kelib, iqtisodiy hamkorlik va xavfsizlik sohasidagi kelishuvlarni murakkablashtiradi. Shu tufayli Dokdo/Takeshima masalasining siyosiy muzokaralar orqali hal etilishi nafaqat yapon va koreys xalqining, balki Uzoq Sharq mintaqasi taraqqiyoti va barqarorligini taʼminlash garovi boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI

1. Boʻronov S. (2025). Sharq: xavfsizlik va barqaror taraqqiyot muammolari. Pir nashr
2. Bermuda T. (2018, September 27). South Korea craves foreign approval of its claim to two tiny rocks. The Economist. Retrieved from <https://www.economist.com/asia/2018/09/27/south-korea-craves-foreign-approval-of-its-claim-to-two-tiny-rocks>
3. Hahm S. (2019). History and territorial disputes: Domestic politics and international relations-An analysis of the relationship among South Korea, China, and Japan. Asian Perspective, 43(3), 381–412. <https://doi.org/10.1353/apr.2019.0012>
4. Rahimov S. (2025). Afgʻoniston va Pokiston oʻrtasidagi xavfsizlik masalalarida “Dyurand chizigʻi” ning taʼsiri. Toshkent
5. Potsdam Declaration (1945). United States. Retrieved from <http://international.ucla.edu/eas/documents/Potsdam.htm>
6. Supreme Commander for the Allied Powers (SCAP). (1946, January 29). SCAPIN No. 677. Retrieved from http://www.mofa.go.jp/mofaj/area/takeshima/pdfs/g_taisengo01.pdf
7. Supreme Commander for the Allied Powers (SCAP). (1946, June 23). SCAPIN No. 1033. Retrieved from http://www.mofa.go.jp/mofaj/area/takeshima/pdfs/g_taisengo02.pdf

8. Lovmo M. (n.d.). The United States' involvement with Dokdo Island (Liancourt Rocks): A timeline of the occupation and Korean War era. Retrieved from <http://dokdo-research.com/page9.html>
9. Treaty of Peace with Japan (1951), entered into force April 29, 1952 United States.. Retrieved from <http://www.international.ucla.edu/eas/documents/peace1951.htm>
10. Bermuda T. (2022, May 12). Islands of ire: South Korea–Japan dispute. Lowy Institute. Retrieved from <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/islands-ire-south-korea-japan-dispute>
11. Kim S., Glosserman B. (2014). The Japan–South Korea Identity Clash. Columbia University Press.
12. Minder, R. (2017, July 31). The island jointly governed by Spain and France.
13. ElPaís.
https://english.elpais.com/elpais/2017/07/31/inenglish/1501506792_042315.html

XIZMAT KO'RSATISH SOHASIDA SUN'IY INTELLEKT ASOSIDA SAMARADORLIKNI OSHIRISH YO'LLARI

Anvarbekov Oybek Azizbek o'g'li

UMFT, Magistrant, 2-kurs,

+998 94 100 25 01

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekistonda xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalari asosida samaradorlikni oshirish yo'llari tahlil qilinadi. Tadqiqotda xizmat ko'rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish, mijozlarga xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash, boshqaruv qarorlarini optimallashtirish hamda operatsion xarajatlarni kamaytirishda sun'iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishda raqamli infratuzilma, kadrlar malakasi, axborot xavfsizligi va ma'lumotlar sifati bilan bog'liq muammolar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: xizmat ko'rsatish sohasi, sun'iy intellekt, raqamli transformatsiya, avtomatlashtirish, xizmatlar samaradorligi, O'zbekiston.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются пути повышения эффективности в сфере услуг Узбекистана на основе использования технологий искусственного интеллекта. В работе рассматриваются возможности автоматизации процессов обслуживания, повышения качества услуг, оптимизации управленческих решений и сокращения операционных затрат с применением искусственного интеллекта. Кроме того, исследуются проблемы внедрения данных технологий, включая уровень цифровой инфраструктуры, квалификацию кадров, информационную безопасность и качество используемых данных.

Ключевые слова: сфера услуг, искусственный интеллект, цифровая трансформация, автоматизация, эффективность услуг, Узбекистан

ABSTRACT

This article analyzes ways to enhance efficiency in the service sector of Uzbekistan through the application of artificial intelligence technologies. The study examines opportunities for automating service processes, improving service quality, optimizing managerial decision-making, and reducing operational costs based on artificial intelligence solutions. In addition, the article explores key challenges associated with the implementation of artificial intelligence technologies, including

the level of digital infrastructure, staff qualifications, information security, and the quality of data used in service delivery.

Keywords: *service sector, artificial intelligence, digital transformation, automation, service efficiency, Uzbekistan.*

KIRISH

Raqamli transformatsiya sharoitida xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanishi sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ushbu jarayon bugungi kunda strategik ahamiyat kasb etmoqda. Global raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatish subyektlari nafaqat xizmatlar sifatini oshirish, balki operatsion xarajatlarni kamaytirish, boshqaruv jarayonlarini optimallashtirish hamda raqobatbardoshlikni kuchaytirish maqsadida sun'iy intellektga asoslangan innovatsion yechimlardan faol foydalanmoqda.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatish sohasida raqamli texnologiyalarning keng joriy etilishi, jumladan sun'iy intellekt, ma'lumotlarni tahlil qilish va avtomatlashtirilgan tizimlardan foydalanish xizmatlar samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Xususan, mijozlar bilan o'zaro aloqalarni yaxshilash, xizmat ko'rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish va qaror qabul qilish jarayonlarini takomillashtirishda sun'iy intellekt texnologiyalarining roli tobora ortib bormoqda.

Shu bilan birga, sun'iy intellekt texnologiyalarini xizmat ko'rsatish sohasida samarali joriy etishda raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali kadrlar tanqisligi, axborot xavfsizligi bilan bog'liq xavflar hamda ma'lumotlar sifati bilan bog'liq muammolar muhim to'siqlar sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur maqola xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt asosida samaradorlikni oshirish yo'llarini tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash hamda ushbu texnologiyalardan samarali foydalanish istiqbollarini asoslashga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt asosida samaradorlikni oshirish masalalari mahalliy va xorijiy ilmiy manbalarda keng tadqiq etilgan. Xalqaro tadqiqotlarda sun'iy intellekt texnologiyalarining xizmat ko'rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish, xizmatlar sifatini oshirish, mijozlar tajribasini yaxshilash hamda operatsion xarajatlarni qisqartirishdagi muhim ahamiyati qayd etiladi (McKinsey, 2024; World Economic Forum, 2023). Ushbu tadqiqotlarda sun'iy intellektning mashinaviy o'rganish, tabiiy tilni qayta ishlash va ma'lumotlarni tahlil qilish kabi

yo'nalishlari xizmatlar samaradorligini oshirishning asosiy omillari sifatida ko'rsatilgan.

Shuningdek, xorijiy ilmiy adabiyotlarda sun'iy intellekt asosida mijozlar ehtiyojlarini prognozlash, individual xizmatlar shakllantirish hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayonlarini optimallashtirish imkoniyatlari keng yoritilgan (OECD, 2024; Deloitte, 2023). Tadqiqotchilar sun'iy intellektdan foydalanish xizmat ko'rsatish subyektlarining raqobatbardoshligini oshirishda strategik ustunlik berishini ta'kidlaydilar.

Mahalliy ilmiy manbalarda esa O'zbekistonda xizmat ko'rsatish sohasini raqamlashtirish jarayonlari, sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishning amaldagi holati hamda uning iqtisodiy samaradorligi masalalari o'rganilgan (Xolmatov, 2022; Ismoilov, 2023; Saidov, 2024). Ushbu tadqiqotlarda xizmat ko'rsatish jarayonlarida sun'iy intellektdan foydalanish xizmatlar sifati va tezligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan.

Shu bilan birga, bir qator mahalliy tadqiqotlarda sun'iy intellekt texnologiyalarini samarali joriy etishga to'sqinlik qiluvchi omillar, jumladan raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali kadrlar tanqisligi, axborot xavfsizligi va ma'lumotlar sifati bilan bog'liq muammolar mavjudligi ta'kidlangan (Karimova, 2021; Rustamov, 2023; O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi, 2024).

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt asosida samaradorlikni oshirish masalasi ilmiy jihatdan dolzarb bo'lib, mavjud tadqiqotlar ushbu texnologiyalarni amaliyotga tizimli va samarali joriy etish mexanizmlarini yanada chuqur o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada O'zbekistonda xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt asosida samaradorlikni oshirish yo'llarini o'rganish maqsadida tahliliy va tizimli yondashuv asos qilib olindi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi: mavjud ilmiy adabiyotlar, maqolalar va bank hisobotlari tahlil qilindi;

✓ mavjud mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, maqolalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi;

✓ rasmiy statistik ma'lumotlar va xizmat ko'rsatish sohasiga oid raqamli ko'rsatkichlar asosida tahliliy xulosalar chiqarildi;

✓ xizmat ko'rsatish jarayonlarida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish amaliyoti, ularning samaradorligi hamda joriy etish jarayonida yuzaga kelayotgan muammolar kompleks tarzda o'rganildi.

Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ob'ektivligini ta'minlash, ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish hamda xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellektdan samarali foydalanishga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot natijalari O'zbekistonda xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning joriy holatini, asosiy yo'nalishlari hamda mavjud muammolarni aniqlash imkonini berdi. Olingan ma'lumotlar tahlili quyidagilarni ko'rsatdi:

So'nggi yillarda xizmat ko'rsatish jarayonlarida avtomatlashtirilgan va sun'iy intellektga asoslangan tizimlardan foydalanish sezilarli darajada oshgan. Bu xizmat ko'rsatish tezligini yaxshilash, inson omiliga bog'liq xatoliklarni kamaytirish hamda mijozlar qoniqish darajasini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalari asosida mijozlar xatti-harakatlarini tahlil qilish, xizmatlarga bo'lgan talabni prognozlash va individual xizmatlarni shakllantirish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Natijada xizmatlar sifati oshib, boshqaruv qarorlarini qabul qilish jarayoni yanada samarali tashkil etilmoqda.

Shuningdek, sun'iy intellektdan foydalanish operatsion xarajatlarni optimallashtirish, resurslardan oqilona foydalanish va xizmat ko'rsatish subyektlarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilmoqda. Ayrim sohalarda chatbotlar va virtual yordamchilar joriy etilishi mijozlar bilan o'zaro aloqalarni uzluksiz va tezkor tashkil etishga imkon bermoqda.

Biroq tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali kadrlar tanqisligi, axborot xavfsizligi bilan bog'liq tahdidlar hamda ma'lumotlar sifati pastligi sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanishni cheklab qolayotgan asosiy omillar hisoblanadi.

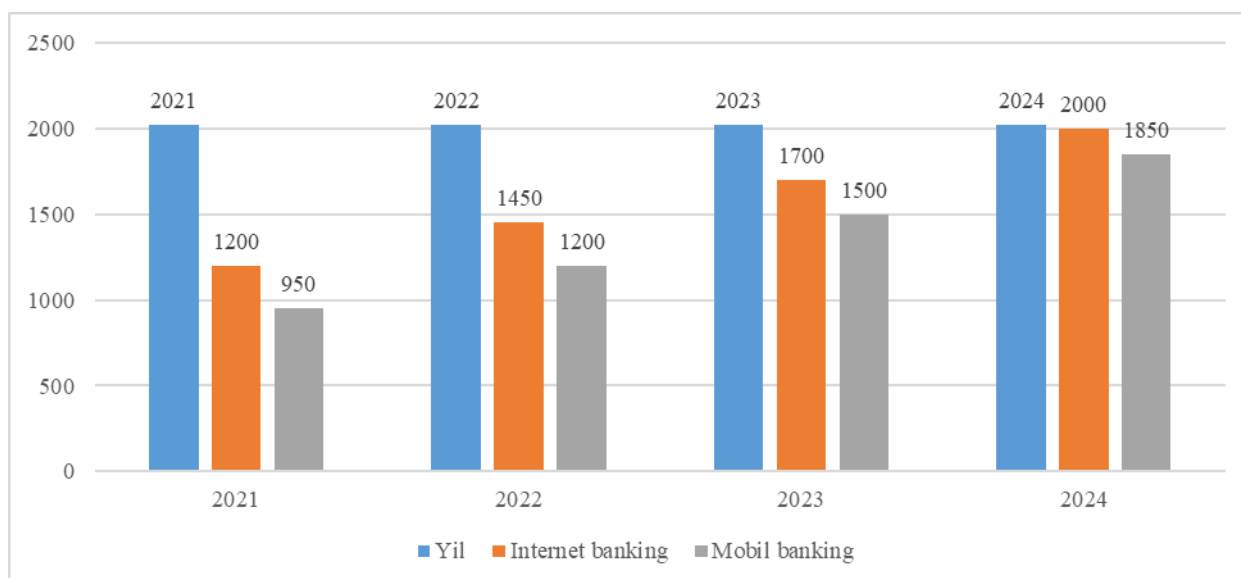
1-jadval

O'zbekistonda xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ko'rsatkichlari (2023–2025)

Yil	Sun'iy intellektdan foydalanuvchi xizmat ko'rsatish subyektlari (%)	Avtomatlashtirilgan xizmatlar ulushi (%)	Xizmatlar samaradorligi oshishi (%)
2023	35	40	30
2024	48	55	42
2025	62	70	55

2025 yilda 2023 yilga nisbatan o'zgarishi	+27	+30	+25

1-jadvaldan ko'rinib turibdiki, 2023–2025 yillar davomida xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish izchil o'sib borgan. Xususan, 2025-yil yakuniga kelib sun'iy intellektdan foydalanuvchi xizmat ko'rsatish subyektlari ulushi 62 foizga yetgan bo'lib, bu xizmat ko'rsatish jarayonlarining avtomatlashtirilishi va umumiy samaradorligi sezilarli darajada oshganini ko'rsatadi. Avtomatlashtirilgan xizmatlar ulushining 70 foizga yetishi operatsion xarajatlarning qisqarishi va xizmatlar sifati yaxshilanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

1-rasm. Raqamli xizmatlardan foydalanuvchilar soni, ming kishi (2021–2024)

Ko'rsatilgan diagrammada xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellektga asoslangan avtomatlashtirilgan va samaradorligi oshirilgan xizmatlardan foydalanuvchilar sonining yillik o'sishi vizual tarzda aks ettirilgan. Diagramma ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2023–2025 yillar davomida har ikki yo'nalishda ham barqaror o'sish tendensiyasi kuzatiladi. Bu holat xizmat ko'rsatish jarayonlarida sun'iy intellekt texnologiyalarining keng joriy etilishi, xizmatlar sifati va tezligining oshishi hamda umumiy samaradorlikning yaxshilanishi bilan izohlanadi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish jarayoni izchil rivojlanib bormoqda.

Xizmat ko'rsatish jarayonlarini avtomatlashtirish, sun'iy intellekt asosida ma'lumotlarni tahlil qilish va qaror qabul qilish mexanizmlarini takomillashtirish xizmatlar samaradorligini oshirish hamda mijozlar qoniqish darajasini yaxshilash imkonini bermogda.

Shu bilan birga, tadqiqot davomida aniqlanishicha, raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi, malakali kadrlar tanqisligi, axborot xavfsizligi bilan bog'liq tahdidlar hamda ma'lumotlar sifati pastligi sun'iy intellekt texnologiyalaridan samarali foydalanishni cheklab qolayotgan asosiy omillar hisoblanadi. Shu sababli xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt asosida samaradorlikni oshirish uchun raqamli strategiyalarni yanada takomillashtirish, inson kapitalini rivojlantirish va innovatsion yechimlarni keng joriy etish zarurati mavjud.

TAVSIYALAR

Sun'iy intellekt asosida xizmat ko'rsatish sohasida samaradorlikni oshirish maqsadida quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

Raqamli va texnologik infratuzilmani modernizatsiya qilish – sun'iy intellekt tizimlarini joriy etish uchun zarur bo'lgan serverlar, ma'lumotlar bazalari, tarmoqlar va dasturiy platformalarni yangilash orqali xizmat ko'rsatish jarayonlarining barqarorligi va uzluksizligini ta'minlash zarur.

Kadrlar salohiyatini oshirish – xizmat ko'rsatish sohasida faoliyat yuritayotgan xodimlar uchun sun'iy intellekt, ma'lumotlarni tahlil qilish va raqamli texnologiyalar bo'yicha muntazam treninglar hamda malaka oshirish dasturlarini joriy etish tavsiya etiladi.

Axborot xavfsizligini kuchaytirish – sun'iy intellekt tizimlarida qayta ishlanadigan ma'lumotlarning maxfiyligini ta'minlash, kiberxavflarning oldini olish hamda mijoz ma'lumotlarini himoyalash uchun zamonaviy himoya texnologiyalarini qo'llash muhim ahamiyatga ega.

Xizmat jarayonlarini avtomatlashtirishni kengaytirish – sun'iy intellekt asosida chatbotlar, virtual yordamchilar va aqlli boshqaruv tizimlarini joriy etish orqali xizmat ko'rsatish tezligi va sifati oshirilishi lozim.

Mijozlarga individual yondashuvni rivojlantirish – sun'iy intellekt yordamida mijozlar ehtiyojlarini tahlil qilish va prognozlash asosida shaxsiylashtirilgan xizmatlar taklif etish xizmatlar samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Innovatsion texnologiyalarni joriy etishni qo'llab-quvvatlash – sun'iy intellektga asoslangan yangi xizmat modellarini ishlab chiqish va ularni amaliyotga tatbiq etish orqali xizmat ko'rsatish sohasining raqobatbardoshligini oshirish zarur.

Ushbu tavsiyalarni amaliyotga tatbiq etish xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellektdan samarali foydalanish, xizmatlar sifati va tezligini oshirish hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullayev A., Fattoxov A., Axmedov K. Raqamli iqtisodiyot va uning xizmat ko'rsatish sohasiga ta'siri. – Toshkent, 2020.
2. Shukurov A., Juraev O. Raqamli iqtisodiyot sharoitida xizmat ko'rsatish tizimini rivojlantirish. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi, 2023.
3. Sharofova M. Raqamli transformatsiya sharoitida xizmat ko'rsatish sohasida innovatsion texnologiyalarni joriy etish. // Международный журнал теории новейших научных исследований, 2024, №2(9), 47–53.
4. Xusanov S., Norqulova D. Raqamli va sun'iy intellekt texnologiyalari asosida xizmat ko'rsatish jarayonlarini takomillashtirish yo'nalishlari. – Toshkent, 2023.
5. O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. Xizmat ko'rsatish sohasining asosiy ko'rsatkichlari. – Toshkent, 2024.
6. O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi. Sun'iy intellekt va raqamli transformatsiya bo'yicha tahliliy hisobot. – Toshkent, 2025.
7. World Economic Forum. Artificial Intelligence in the Service Sector: Efficiency and Innovation. – Geneva, 2023.
8. McKinsey & Company. The impact of artificial intelligence on service sector productivity. – 2024.

“МЕРОСГА БЎЛГАН ҲУҚУҚ” ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ

Нишонова Нигора Толибовна

Фуқаролик ишлари буйича Фарғона туманлараро суди судьяси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада меросга бўлган ҳуқуқнинг ҳуқуқий табиати, тушунчаси ва моҳияти фуқаролик ҳуқуқи институти сифатида комплекс таҳлил қилинади. Меросга бўлган ҳуқуқнинг субъектив ҳуқуқ сифатидаги ўрни, унинг мулкӣ ҳуқуқлар тизимида тутган ўрни ҳамда ворислик муносабатларидаги аҳамияти очиб берилади. Шунингдек, меросга бўлган ҳуқуқнинг вужудга келиши, амалга оширилиши ва ҳимоя қилинишига оид назарий ёндашувлар, қонунчиликда мавжуд муаммолар ҳамда замонавий ижтимоий-иқтисодий шароитларда ушбу ҳуқуқ институтининг трансформацияси масалалари ёритилади. Муаллиф меросга бўлган ҳуқуқни шахснинг мулкӣ манфаатларини таъминловчи муҳим ҳуқуқий кафолат сифатида баҳолайди ҳамда уни такомиллаштириш заруратини асослайди.

Калит сўзлар: мерос ҳуқуқи, меросга бўлган ҳуқуқ, ворислик, субъектив мулкӣ ҳуқуқ, мерос қолдирувчи, меросхўр, мерос очилиши, фуқаролик ҳуқуқи

АННОТАЦИЯ

В статье проводится комплексный анализ понятия и сущности права на наследование как одного из ключевых институтов гражданского права. Рассматривается правовая природа права на наследство, его место в системе субъективных имущественных прав, а также значение в механизме преемства имущества после смерти наследодателя. Особое внимание уделяется основаниям возникновения, реализации и защиты права на наследование, а также проблемным аспектам его правового регулирования в условиях современных социально-экономических изменений. Обосновывается вывод о необходимости дальнейшего развития и адаптации института наследственного права к новым реалиям общественных отношений.

Ключевые слова: наследственное право, право на наследование, наследство, наследодатель, наследник, имущественные права, преемство, гражданское право

ABSTRACT

The article provides a comprehensive analysis of the concept and essence of the right to inheritance as a fundamental institution of civil law. The legal nature of the right to inherit, its place within the system of subjective property rights, and its role

in the transfer of property upon the death of the decedent are examined. Particular attention is paid to the grounds for the emergence, exercise, and protection of inheritance rights, as well as to existing challenges in their legal regulation under contemporary socio-economic conditions. The author substantiates the need for further development and modernization of inheritance law in response to evolving social relations.

Keywords: inheritance law, right to inheritance, inheritance, decedent, heir, property rights, succession, civil law

КИРИШ

Ворислик ва меросга бўлган ҳуқуқ масалалари амалдаги қонунчиликда вафот этган шахсга тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг меросхўрларга ўтишига оид қоидалар сифатида белгиланган. Бунда ворислик деганда вафот этган шахсга тегишли бўлган мол-мулк (мерос, мерос мол-мулки)нинг бошқа шахсларга универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтиши англашилади, яъни бу мол-мулк ўзгаришсиз ҳолда, ягона бутунлик сифатида ва бир вақтнинг ўзида ўтади, агар Кодекс қоидаларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса.

Мазкур таърифни таҳлил қилиш орқали ворисликни ҳуқуқий категория сифатида тавсифловчи қатор асосий белгиларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчидан, ворислик ҳуқуқий мерос ўтишининг бир тури ҳисобланади. Бу эса қонун чиқарувчининг фуқаролик муомаласининг барқарорлиги ва узлуксизлигини таъминлаш заруриятидан келиб чиққан ҳолда, муайян жисмоний шахс иштирокида шаклланган мулкӣ муносабатларни унинг вафотидан кейин ҳам сақлаб қолишни мақсад қилганини англатади. Акс ҳолда, агар шахснинг мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятлари унинг ўлими билан бутунлай тугаши мумкин деб тан олинса, унга тегишли бўлган ашёлар эгасиз қолиб кетади, у иштирок этган барча шартномалар эса, муносабат иштирокчиларининг иродасига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра, бекор бўлади. Бундай ҳолат фуқаролик муомаласининг издан чиқишига олиб келиши шубҳасиз.

Меросхўрликни ҳуқуқий ворислик сифатида баҳолаш, шунингдек, мазкур муносабатларда бир субъект – ҳуқуқий олдинги эга (мерос қолдирувчи) ўрнини бошқа субъект – ҳуқуқий ворис (меросхўр) эгаллашини англатади. Бу борада Р.Мухаммедов ўз вақтида шундай ёзган эди: “шахс ўз ҳаёти давомида иштирок этган ҳуқуқий муносабатлар унинг ўлими билан тугамайди, балки янги шахсга ўтади; ушбу янги шахс мархумнинг ҳуқуқий муносабатларда тутган ўрнига қараб, фаол ёки пассив субъект сифатида иштирок этади; у мулк ҳуқуқи,

сервитутлар, гаров, талаб ҳуқуқларининг соҳиби бўлади ва марҳумнинг барча қарзлари бўйича мажбуриятларни ҳам ўз зиммасига олади”²¹³. Мерос қолдиришнинг моҳиятини шунга ўхшаш тарзда бир қатор ҳуқуқшунослар – Ш.Ш.Шомухамедова²¹⁴, Ф.Курганова²¹⁵, М.Ф.Шодмановалар²¹⁶ ҳам изоҳлаганлар.

Аввалги қонунчиликда мерос қолдириш тушунчасининг қонун даражасида аниқ таърифи мавжуд бўлмаган бўлса-да, ўша давр фуқаролик ҳуқуқи илмий доктринаси ҳам, асосан, мерос орқали мол-мулк ўтишининг ҳуқуқий табиатига нисбатан шу каби ёндашувни қўллаб-қувватлаган²¹⁷.

Иккинчидан, мерос қолдириш универсал ҳуқуқий ворисликдир. Қонун чиқарувчи бу хусусиятни фақат қайд этиш билан чекланмай, унинг асосий белгиларини ҳам очиқ беради. Биринчидан, марҳумга тегишли бўлган мол-мулк меросхўрларга ягона бутунлик сифатида ўтади: мероснинг муайян қисмини қабул қилиш, меросхўр учун унга тегишли улуш доирасида бутун меросни қабул қилишни англатади. Бунда меросхўрнинг мерос таркиби ҳақида хабардор ёки хабардор эмаслиги аҳамият касб этмайди. Агар мерос қабул қилинганидан кейин аввал маълум бўлмаган бошқа мол-мулк аниқланса, уни алоҳида равишда қайта қабул қилиш талаб этилмайди. Бу ҳолат суд ва нотариал амалиётда ҳам ўз тасдиғини топган. Масалан, М. Ангрен шаҳри давлат солиқ инспекциясига нисбатан судга даъво аризаси билан мурожаат қилиб, қуйидагиларни кўрсатган. Унинг отаси 2013 йил 6 январда вафот этган бўлиб, у қолдирган васиятнома асосида М. автомашинадан иборат мол-мулкнинг меросхўри ҳисобланади. Даъвогар меросни қабул қилиш учун белгиланган муддатни ўтказиб юборганини қайд этган ҳолда, суддан автомашинага нисбатан мулк ҳуқуқини ўзига тан олишни сўраган. Иш материалларидан маълум бўлишича, 2014 йил 5 август куни даъвогар нотариал идорадан марҳум отасидан қолган облигациялар бўйича мерос ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома олган. ФИБ Ангрен шаҳар судининг 2020 йил 15 сентябрдаги ҳал қилув қарорига кўра, М.нинг талаблари қаноатлантирилган: суд унинг меросни қабул қилгани фактини аниқлаган ҳамда автомашинага нисбатан мулк ҳуқуқини унга тан олган. Юқори инстанция судининг фикрига кўра, мазкур вазиятда даъвогарга меросни қабул қилганлик

²¹³ Мухаммедов Р. Мерос ҳуқуқ. – Тошкент: 1997. – 12 б.

²¹⁴ Шомухамедова З.Ш. Проблемы развития наследственного законодательства Республики Узбекистан: теория и практика: автореф. дис. ... док. юрид. наук. – Ташкент: 2011. – 14 с.

²¹⁵ Курганова Ф.А. Гражданско-правовые режимы наследования по законодательству Республики Узбекистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ташкент: 2007. – 16 с.

²¹⁶ Шодманова М.Ф. Меросни эгаллашни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш: юрид. фан. фалс. док (PhD). дис. ... автореф. – Тошкент: 2025. – 11 б.

²¹⁷ Yuldashev J.I. Vorislik va oila huquqi. Darslik. yuridik fanlar doktori, professor O. Oqyulovning umumiy tahriri ostida. – T.: TDYUI nashriyoti, 2024. – 12 b.

фактини суд тартибида белгилаш зарур бўлмаган, чунки у аллақачон мероснинг бир қисмини – облигацияларни – қабул қилган ва бу ҳолат нотариал тартибда тасдиқланган. Шу боис, автомашина бўйича мерос ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома олиш учун М.га нотариусга мурожаат қилишнинг ўзи етарли бўлган.

Мерос мол-мулкининг яхлитлиги шу билан ҳам намоён бўладики, унинг таркибига нафақат марҳумга тегишли бўлган ҳуқуқлар (актив), балки унинг зиммасида бўлган мажбуриятлар (пассив) ҳам киради. Зеро, барча тадбиркорлик муносабатлари иштирокчиларнинг кредит қобилиятига асосланади ва агар бу қобилият контрагентнинг ўлими каби тасодифий ҳолат билан йўққа чиқиши мумкин бўлса, фуқаролик муомаласи мутлақо барқарор бўлмай қолар эди. Шу боис, фуқаролик муомаласи қарзларни мол-мулк билан боғлашни, яъни марҳумнинг мол-мулкини қабул қилган шахс унинг қарзлари учун ҳам жавобгар бўлишини талаб қилади. Натижада, мерос қолдириш универсал ворислик характериға эга бўлиб, мерос массаси алоҳида-алоҳида объектлар йиғиндиси эмас, балки актив ва пассив ўзаро уйғунлашган ягона ҳуқуқий бутунлик сифатида, олдиндан белгиланган шахсларға – меросхўрларға ўтади²¹⁸.

Учинчидан, универсал ҳуқуқий ворислик мерос мол-мулкининг ўзгаришсиз ҳолда ўтиши билан таъминланади. Яъни мерос очилган пайтда мавжуд бўлган таркиб, ҳажм ва қиймат қандай бўлса, шу ҳолича меросхўрларға ўтади. Хусусан, Фуқаролик кодекснинг 284-моддасига мувофиқ, гаровга қўйилган мол-мулкка бўлган мулк ҳуқуқи универсал ворислик тартибида ўтган тақдирда, гаров ҳуқуқи сақланиб қолади ва гаров берувчининг ҳуқуқий вориси унинг ўрнини эгаллаб, гаров берувчи зиммасида бўлган барча мажбуриятларни бажаради, агар гаров олувчи билан бошқача келишув мавжуд бўлмаса. Бошқача айтганда, гаров ҳуқуқи ашёға эргашиб ўтади²¹⁹.

Шунингдек, фуқароға тегишли бўлган интеллектуал фаолият натижасига ёки индивидуаллаштириш воситасига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар ҳам мерос тартибида ўтади, бу интеллектуал мулкнинг алоҳида объектларига оид махсус қонунларда мустаҳкамланган.

Тўртинчидан, қонунға кўра, мерос мол-мулкининг марҳумдан бошқа шахсларға ўтиши бир вақтнинг ўзида амалға оширилади. Бу ҳолат мероснинг амалда қабул қилинган вақтиға ёки давлат рўйхатидан ўтказиш талаб

²¹⁸ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳлар. 3-Том. – Тошкент: 2013. – 500 б.

²¹⁹ Наследственное право: учебник для магистров / М. С. Абраменков, П. В. Чугунов; отв. ред. В. А. Белов. – М.: Издательство Юрайт, 2013. – 93 с.

этиладиган ҳуқуқларнинг рўйхатдан ўтказилган вақтига боғлиқ эмас (ФКнинг 1145-моддаси).

Меросга бўлган ҳуқуқни ҳуқуқий ворисликнинг умумий тартибидан истиснолар фақат ФК билан белгиланиши мумкин бўлиб, ФКда бундай нормалар кам учрамайди. Аксарият ҳолларда мазкур истиснолар мерос тартибида ўтаётган мол-мулкнинг асосий хусусиятларидан бири – унинг ўзгаришсизлигига дахл қилади.

Жумладан, ФКнинг 1113-моддаси иккинчи қисмига кўра “мерос қолдирувчининг юридик шахс ҳисобланган тижорат ташкилотлари ва бошқа ташкилотларга аъзолиги, уларда иштирок этиш ҳуқуқлари, агар қонун ёки шартномада бошқа ҳол белгиланган бўлмаса мерос таркибига кирмайди”.

Бироқ агар Фуқаролик кодекси, бошқа қонун ҳужжатлари ёки юридик шахснинг таъсис ҳужжатларига кўра меросхўрнинг ушбу юридик шахсда иштирок этиши бошқа иштирокчиларнинг розилигини олиш шарти билан боғлиқ бўлса ва бундай розилик берилмаса, меросхўр иштирокчи сифатида кириш ҳуқуқини эмас, балки компенсация олиш ҳуқуқини қўлга киритади. Бу компенсация улуш (пай) қиймати микдорида ёки бошқа мол-мулк шаклида берилиши мумкин.

ФКда бевосита назарда тутилган бундай истисноларга қуйидаги қоидаларни мисол қилиш мумкин.

Хусусан, “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги қонуннинг 25-моддасига кўра, тўлиқ шериклик иштирокчиси вафот этган тақдирда, унинг меросхўри тўлиқ шерикликка фақат қолган иштирокчиларнинг розилиги билан кириши мумкин. Агар улар бундай розиликни бермаса, меросхўр компенсация талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади, уни ҳисоблаш ва тўлаш тартиби эса “Хўжалик ширкатлари тўғрисида”ги қонун нормалари билан белгиланади.

Шунингдек, “Масъулияти чекланган жамиятлар тўғрисида”ги қонуннинг 20-моддасида белгиланишича, масъулияти чекланган жамият иштирокчисининг улуши унинг меросхўрларига ўтади, агар жамиятнинг таъсис ҳужжатларида бундай ўтиш учун қолган иштирокчиларнинг розилиги талаб қилиниши назарда тутилмаган бўлса. Агар иштирокчилар меросхўрнинг жамият аъзолари сафида қатнашишига рози бўлмаса, у ҳам компенсация олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Кўриниб турибдики, бундай ҳолларда мерос таркибига кирувчи мол-мулк мазмун жиҳатидан ўзгаришга учрайди: марҳум юридик шахсда иштирок этиш билан боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган бўлса, унинг ҳуқуқий вориси қонун билан белгиланган айрим ҳолларда фақат мулкий компенсацияга бўлган талаб ҳуқуқини қўлга киритади.

Мерос қолдириш икки асосга кўра амалга оширилади: васиятнома бўйича ва қонун бўйича. Уларнинг ўзаро нисбати қонун чиқарувчи томонидан шундай шакллантирилганки, қонун бўйича мерос қолдириш фақат васиятнома мавжуд бўлмаган ёки у билан ўзгартирилмаган ҳолларда, шунингдек, Фуқаролик кодексида бевосита кўрсатилган бошқа ҳолларда қўлланилади (ФКнинг 1112-моддаси).

Аввалги ҳуқуқий тартибга солиш билан солиштирилганда, ФКда васиятнома мерос қолдиришнинг биринчи ва устувор асоси сифатида кўрсатилган. Бу ҳолат қонун чиқарувчининг принципиал позициясини – яъни шахснинг ўз мол-мулкини вафотидан кейин тақдири юзасидан мустақил равишда тасарруф этиш иродасига сўзсиз устуворлик беришини ифодалайди.

ХУЛОСА

Шу билан бирга, мерос қолдириш асосларининг ўзаро нисбатини таҳлил қилар эканмиз, бир қатор муҳим жиҳатларни инобатга олиш лозим. Биринчидан, уларнинг номланиши маълум маънода шартли бўлиб, миллий фуқаролик ҳуқуқи анъаналарига таянади. “Васиятнома бўйича ворислик” ва “қо”нун бўйича ворислик” тушунчалари орқали биз биринчи ҳолатда марҳумнинг қонун билан белгиланган шакл, мазмун ва чегараларда ифодаланган иродасига мувофиқ тақсимлашни, иккинчи ҳолатда эса фақат мерос ҳуқуқи нормаларига асосланган ворисликни назарда тутамиз.

Шу маънода, васиятнома бўйича ворисликда фуқаролик қонунчилигининг барча қоидалари тўлиқ равишда васият қилувчининг иродаси олдида “чекка чиқиб қолади”, деган фикр нотўғри бўлади. Шу сабабли, мерос қолдириш асосларини васиятномасиз мерос қолдириш ва васиятнома асосида мерос қолдириш тарзида фарқлаш илмий жиҳатдан мақбулроқдир.

Иккинчидан, ворислик асослари ўзаро мутлақо истисно қилувчи хусусиятга эга эмас. Марҳумнинг мол-мулки айти вақтнинг ўзида ҳам қонун бўйича, ҳам васиятнома бўйича, шунингдек, айрим ҳолларда васиятномага қарамай қонун асосида ўтиши мумкин. Масалан, агар васиятнома марҳумнинг барча мол-мулкини эмас, балки унинг фақат бир қисмини қамраб олса, қолган қисми қонун бўйича мерос қилинади.

Васиятномага зид равишда мерос қолдириш, хусусан, васиятнома ҳақиқий эмас деб топилганида, ёки унинг мазмуни мажбурий улуш тўғрисидаги қоидаларни бузган ҳолларда юз беради.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Мухаммедов Р. Мерос ҳуқуқ. – Тошкент: 1997. – 12 б.

2. Шомухамедова З.Ш. Проблемы развития наследственного законодательства Республики Узбекистан: теория и практика: автореф. дис. ... док. юрид. наук. – Ташкент: 2011. – 14 с.
3. Курганова Ф.А. Гражданско-правовые режимы наследования по законодательству Республики Узбекистан: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Ташкент: 2007. – 16 с.
4. Шодманова М.Ф. Меросни эгаллашни фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштириш: юрид. фан. фалс. док (PhD). дис. ... автореф. – Тошкент: 2025. – 11 б.
5. Yuldashev J.I. Vorislik va oila huquqi. Darslik. yuridik fanlar doktori, professor O. Oqyulovning umumiy tahriri ostida. – T.: TDYUI nashriyoti, 2024. – 12 b.
6. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳлар. 3-Том. – Тошкент: 2013. – 500 б.
7. Наследственное право: учебник для магистров / М. С. Абраменков, П. В. Чугунов; отв. ред. В. А. Белов. – М.: Издательство Юрайт, 2013. – 93 с.

ОПИСАНИЕ ВНУТРЕННЕГО МИРА ПЕРСОНАЖА ЧЕРЕЗ ЛИЧНОЕ ИМЯ СОБСТВЕННОЕ (на материале русской художественной литературы)

Нормирзаева Рухсора

Студентка 2 курса магистратуры

Университета Альфраганус

АННОТАЦИЯ

Внутренний мир героя – важный аспект художественной литературы, позволяющий читателю глубже понять его мотивы, чувства и переживания. Личное имя собственное может служить ключом к раскрытию этих внутренних аспектов. В этой статье на примерах из произведений известных авторов мы рассмотрим, как имена героев русской фантастики отражают их внутренний мир.

Ключевые слова: *Внутренний мир, Личное имя, Характер, Культурный контекст, Идентичность, Мотивация, Персонаж, Судьба, Эмоции, Исторический контекст, Социальный статус, Традиции, Фольклор, Индивидуальность, Литературный анализ, Имя как знак, Сравнительный анализ, Психология персонажа.*

ABSTRACT

The inner world of a character is an important aspect of fiction, allowing the reader to gain a deeper understanding of their motives, feelings, and experiences. A proper personal name can serve as a key to unlocking these inner aspects. In this article, using examples from the works of famous authors, we will consider how the names of Russian fictional characters reflect their inner world.

Key words: *Inner world, Personal name, Character, Cultural context, Identity, Motivation, Character, Destiny, Emotions, Historical context, Social status, Traditions, Folklore, Individuality, Literary analysis, Name as a sign, Comparative analysis, Psychology of character.*

Россия – многонациональная страна с богатым культурным разнообразием. Это разнообразие отражается в выборе имен, который может варьироваться в зависимости от региона, этнической принадлежности и исторического контекста. В этом разделе мы рассмотрим, как разные культуры влияют на выбор имени в разных регионах России. Личное имя не только определяет характер, но и может иметь символическое значение. Имена могут указывать на социальный статус или принадлежность к определенной группе. Например,

аристократические имена типа «Алексей» или «Екатерина» часто ассоциируются с высшим светом.²²⁰ Имя «Анна» в творчестве Льва Толстого может ассоциироваться с чистотой и невинностью. Имя может указывать на социальный статус или культурное происхождение персонажа. Например, имена, связанные с определенной эпохой или регионом, могут подчеркивать исторический контекст. В некоторых случаях имя предсказывает судьбу персонажа, как это видно в произведениях Федора Достоевского, где имена персонажей могут отражать их внутренние конфликты. В разные исторические периоды в России имена могли иметь символическое значение, связанное с религиозными или культурными традициями. Например, в дореволюционной России имена часто выбирались в честь святых, подчеркивавших духовные ценности. Влияние политических событий, таких как революция 1917 года, изменило подход к именам.²²¹ Многие родители стали выбирать имена, отражающие новые идеалы, например, имена, связанные с революционными деятелями (например, «Ленин»). Выбор имени также может отражать гендерные стереотипы. В русской культуре традиционно используются имена, подчеркивающие женственность (например, «Наталья», «Мария») или мужественность (например, «Дмитрий», «Сергей»). Такие имена, как «Айрат», «Зухра», «Рамиль» популярны в Татарстане и других регионах, населенных татарами. Эти имена часто имеют арабские корни и отражают исламскую культуру.

Имена персонажей в литературе могут быть вдохновлены культурными или мифологическими источниками. Например, имя «Герасим» в рассказе Антона Чехова может отсылать к древнегреческому мифу о Геркулесе, что добавляет дополнительный смысловой пласт. Воздействие глобализации приводит к присвоению названий из других культур. В некоторых регионах, например Владимирской или Ярославской области, можно встретить уникальные вариации традиционных имен, таких как «Григорий» или «Фекла», которые менее распространены в других частях страны.

Это создает смесь традиционных и современных имен, что может изменить их восприятие в обществе. Современные тенденции также помогают индивидуализировать имена.²²² Молодые родители все чаще выбирают необычные или необычные имена, отражающие их желание самовыразиться.

Из русской литературы можно взять следующие примеры.

²²⁰ Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2е изд., испр. – М.: Языки общей культуры.

²²¹ Захаренко И.В., Красных В.В., Гудков Д.Б., Багаева Д.В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов. Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей/Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов.

²²² Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура.

1. Федор Достоевский

В произведениях Достоевского имена героев часто имеют глубокий философский смысл. Например, имя «Родион Раскольников» в романе «Преступление и наказание» означает разделение (раскол) в сердце героя, его внутреннюю борьбу между нравственностью и желанием.

2. Лев Толстой

Имя Левин в романе «Анна Каренина» означает связь с природой и искренность. Левин стремится к простоте и истинным человеческим ценностям, которые отражают его внутренний мир.

3. Антон Чехов

В пьесах Чехова имена часто используются для создания комического эффекта или для подчеркивания абсурда. Например, персонаж «Трофимов» в «Вишневом саду» олицетворяет идеалы и мечты, которых невозможно найти в реальной жизни.

Распространенные имена в Башкортостане — «Рустем» и «Ляйсан», которые также связаны с тюркским происхождением и башкирскими обычаями. Например:

Чувашский язык:

В Чувашии распространены такие имена, как «Шемякин» и «Ксения», происходящие из чувашского языка и культуры.

Кавказские традиции:

На Кавказе имена часто имеют древние корни и связаны с традициями и обычаями. Например, названия «Беслан» и «Мадина» распространены среди осетин и ингушей.

Аварцы и дагестанцы:

Такие имена, как «Амир» и «Зарема», распространены в Дагестане и отражают исламские традиции и разнообразие этнических групп региона.

Народы Сибири и Дальнего Востока

Ненцы и ханты:

В Сибири имена коренных народов, таких как ненцы и ханты, имеют свое звучание и значение. Например, имя «Татьяна» можно сочетать с традиционными именами, такими как «Сеня», что отражает гармонию культур.

Такие имена, как «Сардана» и «Александр», распространены в Якутии и могут сочетать в себе якутские и русские элементы.

В последние десятилетия глобализация стала свидетелем влияния на нейминг. Молодые родители все чаще выбирают международные имена, такие как «Даниил», «Алекс», что приводит к смешению культур.²²³

В некоторых районах интерес к традиционным названиям возродился из-за желания сохранить культурное наследие.

Анализ личных имен в русской литературе позволяет лучше понять внутренний мир героев. Имена не только выполняют функцию идентификации, но и становятся важными символами, отражающими личные качества, судьбы и внутренние конфликты. Это делает их важным инструментом для исследователей и литературоведов, стремящихся понять психологию персонажей и их место в литературном контексте.²²⁴ Культурный контекст оказывает существенное влияние на выбор имен и их значений. Имена не только идентифицируют, но и передают культурное, историческое и социальное значение, которое может меняться со временем. Выбор имен в России разнообразен и многогранен, отражая влияние разных культур и традиций. Это разнообразие создает уникальную палитру имен с богатой историей и культурным значением. Понимание этих аспектов позволяет нам лучше оценить культурное разнообразие России и ее влияние на современное общество. Понимание этих аспектов позволяет провести глубокий анализ литературных произведений и их героев, расширяет наше представление о культурных нормах и традициях.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. –2е изд., испр. – М.: Языки общей культуры.
2. Захаренко И.В., Красных В.В., Гудков Д.Б., Багаева Д.В. Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов. Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей/Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура.
4. Калинин, В.М. Поэтика онима. –Донецк: Юго–Восток.
5. Карпенко Ю.А. Специфика имени собственного в языке и речи // Proceedings of the 13th International Congress of Onomastic Sciences. — Warsaw. — Kraków.

²²³ Калинин, В.М. Поэтика онима. –Донецк: Юго–Восток.

²²⁴ Карпенко Ю.А. Специфика имени собственного в языке и речи // Proceedings of the 13th International Congress of Onomastic Sciences. — Warsaw. — Kraków.

ЗАХИРИДДИН МУХАММАД БАБУРА В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ А.З.ВАЛИДИ ТОГАНА

Аскарый Мадраимов

PhD, доцент

Ташкентского государственного
университета востоковедения

askariy_madraimov@tsuos.uz

<https://orcid.org/0009-0000-2238-2888>

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается вклад А.З. Валиди Тогана в изучение личности и наследия Захириддина Мухаммада Бабура. Анализируются его ранние работы, такие как «Туркистон мактублари», где ученый проводит источниковедческий анализ «Бабур-наме», сравнивая его с мировыми мемуарами. Подчеркивается роль Бабура как полководца, поэта и основателя империи, а также его вклад в тюркский литературный язык. Автор акцентирует внимание на методологии Валиди Тогана, сочетающей биографический, текстологический и сравнительный подходы, и призывает к новому изданию «Бабур-наме» для тюркских народов.

Ключевые слова: Захириддин Мухаммад Бабур, А.З. Валиди Тоган, «Бабур-наме», тюркская история, мемуары, литературное наследие, Центральная Азия.

ANNOTATSIYA

Maqolada A.Z. Validiy Tog'onning Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsi va merosini o'rganishdagi hissasi ko'rib chiqiladi. Uning dastlabki ishlari, masalan, «Turkiston maktublari» tahlil qilinadi, unda olim «Bobur-noma»ning manba tanqidiy tahlilini o'tkazib, uni jahon xotiralar bilan solishtiradi. Boburning sarkarda, shoir va imperiya asoschisi sifatidagi roli, shuningdek, turkiy adabiy tilga qo'shgan hissasi ta'kidlanadi. Muallif Validiy Tog'onning biografik, tekstologik va qiyosiy yondashuvlarni birlashtirgan metodologiyasiga e'tibor qaratadi hamda «Bobur-noma»ning turkiy xalqlar uchun yangi nashrini chiqarishga chaqiradi.

Kalit so'zlar: Zahiriddin Muhammad Bobur, A.Z. Validiy Tog'on, «Bobur-noma», turkiy tarix, xotiralar, adabiy meros, Markaziy Osiyo.

В научного наследия А. З. Валиди Тогана²²⁵ вызывает в настоящее время в научном мире большой интерес, так как его научная деятельность была тесно связана с историей и культурой Центральноазиатского региона, в том числе с Туркестаном, а впоследствии с Узбекистаном. Он является автором свыше четырехсот статей и монографических исследований[6].

С самого начала своей научной деятельности А. З. Валиди Тоган приступил к изучению многовековой истории тюрко-мусульманских народов, имея собственную, независимую национальную позицию. С 1917 по 1923 г. он принимал активное участие в политической борьбе за независимость тюрко-мусульманских народов.

По нашему мнению, существенную роль в наращивании историко-методологического потенциала А. З. Валиди Тогана сыграл его наставник проф. Н. Ф. Катанов, благодаря которому он получил доступ к книгам по истории Востока, изданным в Лондоне и Лейдене, в Ташкенте и Баку. С его помощью А. З. Валиди Тогану удалось приобрести исторические труды Мухаммада Мирхонда, Гиясаддина Хондамира на персидском языке и воспоминания

²²⁵ Ахмад Заки Валидов родился 10 декабря 1890 г. в ауле Кузян Ишимбайского района Башкирии. Мать Уммулхаят – муаллима - учительница. Его дед по матери Сатлик-улы был владельцем медресе и дал дочери великолепное образование: она знала классическую узбекскую и персидскую литературу. Из воспоминаний А. З. Валиди Тогана, память матери хранила хрестоматию избранных отрывков из произведений Аттара, Руми, Навои, Яссави, Суфи Аллаяра. Дядя по матери ученого Сатлик-улы Хабибназар, знаток арабского языка и литературы, оказал на племянника большое влияние. У А. З. Валиди Тогана было три сестры и пять братьев. Предки его по отцу были скотоводами, поэтому вся семья и он любили животных. Его отец был человеком просвещенным, знал хорошо арабский язык, выписывал газету мусульман-прогрессистов «Тарджуман» Исмаила Гаспринского. Он хорошо знал старинные легенды и предания, являлся автором двух не опубликованных произведений – «Описание путешествия в Хиджаз» (в Мекку) и «Жизнь Сатлик-улы». Старший брат Вали-мулла был знатоком традиции тюрков. Дядя ученого Хабибназар Утяки был одним из успешных учеников энциклопедиста Шахабуддина Марджани (умер в 1893 г.), хорошо знал историю, написал «Мифтах ат-таварих» («Ключ к хроникам») и опубликовал несколько сочинений на арабском языке. В юношеские годы А. З. Валиди Тоган рос под влиянием джадидизма, просветительского движения народов исламского Востока, которое радикально изменило суть и структуру начального образования во многих мусульманских странах, придав ему более светский характер. А. З. Валиди Тоган получил начальное образование в медресе отца, хотя персидскому языку его обучила мать. В медресе он изучал арабский язык, русский язык изучал частным образом. В 1902 г. будущий ученый отправился в медресе своего дяди Хабибназара в ауле Утяк, где углубленно изучал арабский язык и литературу. В 1906–1908 гг., когда отец оставил свое медресе сыну А. З. Валиди Тоган у, он ввел много новшеств в медресе. Но уже к 1908 г. он пришел к выводу, что в ауле Кузяне и Утяке ему тесно, поэтому 29 июня того же года тайно покинул свой аул. См.: Togan Zeki Velidi. Natiralar. Turkestan ve diger musulman dogu turklerin milli varlik ve rultur mucadeleri. – Istanbul, 1969; Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрков за национальное существование и культуру / Перевод с турецкого: Шафиков Г., Юлдашбаев А. 2 части. – Уфа: «Китап», 1994, 1998; Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрков за национальное существование и культуру / Перевод с турецкого Феоновой В. Б. Примечания, послесловие, указатель имен: Исхакова С. М. – М., 1997. –С. 25 (далее – Воспоминания...); Ахмад Заки Валидий Тўгон. Хотиралар. Туркистонда мустақиллик ва озодлик учун курашлар тарихи / Таржимон, илмий тахрир муаллифи ва нашрга тайёрловчи Абдурахмонов М. – Тошкент: «Истиклол нури», 2014. – Б. 26.

(«Бабур-наме») Захириддина Бабура из книжных лавок Лондона. Именно тогда его заинтересовала история Бабура.

В 1914 г. в Петербургской газете «Иль» («Страна») опубликованы «Туркистон мактублари IV» А. З. Валиди Тогана[3, – С. 198], в которых описаны жизненный путь и литературная деятельность выдающегося поэта и полководца Темурида Захириддина Мухаммада Бабура[2, С. 144-147]. Источниковедческой их основой этого письма послужили мемуары Захириддина Мухаммад Бабура – «Бабур-наме». Причем, предпринимая источниковедческий анализ данного произведения, ученый сопоставляет его со знаменитыми «Записками» Юлия Цезаря. В методологическом плане он стремился показать место Захириддина Мухаммада Бабура не только в общетюркской, но и в мировой истории.

А. З. Валиди Тоган приводит биографические данные о Мирзе Бабуре. Он также подчеркивал, что юный царевич стремился к воссозданию великой державы, созданной Амиром Темуром. Ученый писал: «Бабур не смог оказать Шейбанидам серьезного сопротивления, хотя они и его воины отважно сражались. После неоднократных поражений Бабур какое-то время скитался в степях Кара-тегина и Гиссарских горах, испытывая голод и страдания. С малочисленным оставшимся у него войском Бабур принял смелое решение — идти на завоевание государств в Афганистане, Сейистане и Индии. В отважных сражениях он завоевал Кабул (1504), Лахор (1525), Дели (1526) и создал по всей Индии новое государство, которое европейцами было неверно названо империей «Великих моголов»»[2, С. 145.].

А. З. Валиди Тоган, характеризуя государственную деятельность Захириддина Мухаммада Бабура и Бабуридов, подчеркивал их природную толерантность. Он отмечал, что и Бабур, и потомки его и другие правители были очень справедливы ко всем народам и конфессиям Индии – мусульманам, индусам, иранцам и др.), чем и прославились среди Индии как благородные правители, для которых всегда важными были благосостояние страны и народа. Подробно говорилось в письме о литературной деятельности Захириддина Мухаммада Бабура, которая является наиболее важной для истории тюркских народов. В нем указывалось, что «Бабур прославился в веках не только своим огромным полководческим талантом, но и как поэтический гений. Это составляет не меньшую гордость для тюркских народов»[2, С. 145.].

Привлекает исследовательский прием, используемый молодым ученым для наиболее полной и исторически адекватной характеристики Мирзы Бабура, как личности, правителя, полководца. Суть этого метода заключалась в

сопоставлении мемуаров Мирзы Бабура с его поэтическими произведениями и другими историческими источниками. В частности, в «Туркистон мактублери-VI» отмечается, что «... до настоящего времени сохранились три произведения Мирзы Бабура. Первое из них - «Наставление сыновьям» (в 1872 г. проф. И. Н. Березин издал это произведение в первом томе своего великолепного сборника «Туркий хрестоматия» в Казане). Второе – «Диван» Бабура, представляющий полный сборник его стихов. И третье – «Бабур-наме».

Исходя из сопоставительного анализа этих трех произведений, А. З. Валиди Тоган заключает, что газели Бабура, содержащиеся в «Диване», помимо их поэтического совершенства, вызывают интерес тем, что написаны в период сражений, во время побед и поражений, а не в творческой обстановке во дворце или в саду. Он подчеркивает, что Бабур был настоящим поэтом-рыцарем. Он писал свои стихи при различных жизненных обстоятельствах, изливая свою душу, передавая грусть, тоску. Стихи рассказывают о предательстве друзей, но поэт не терял духа. А. З. Валиди Тоган пишет, что в каждой строчке стихов Бабура ощущается его львиное сердце, душа, благородство, глубокая мировая скорбь, грустная мелодия его поэтических строк.

«Бабур, – отмечал А. З. Валиди Тоган, – был тонким стилистом, глубоко преданным своему языку». По его мнению, он как Лутфи, Алишер Навои, Султон Хусейн Мирза и другие видные поэты классической тюркоязычной поэзии, сыграл огромную роль в формировании тюркского литературного языка. А. З. Валиди Тоган советовал постоянно читать творения этих великих поэтов. Автор считал, что путем изучения их общих книг можно будет создать единый литературный тюркский язык. Причем, в числе одного из самых лучших произведений общетюркской классической литературы А. З. Валиди Тоган называл «Бабур-наме»[2, С. 147.].

А. З. Валиди Тоган подверг глубокому текстологическому и источниковедческому анализу произведение Захириддина Мухаммада Бабура «Бабур-наме» с позиции оценки его места в мировой мемуарной литературе. По убеждению ученого, этот труд представляет собой одну из лучших мемуарных книг в мировой литературе.

А. З. Валиди Тоган призывал ученых к новому изданию «Бабур-наме», при этом подчеркивал, что оно имеет важное значение не только для историков и востоковедов. «Издание этого замечательного памятника, – писал он, – имеет более весомое значение для всех тюркских народов. Эта книга должна

находиться у всех мусульманских тюрок..., ибо престиж, важность этого замечательного памятника будет возвышаться и в будущем».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Togan Zeki Velidi. Hatiralar. Turkestan ve diger musulman dogu turklerin milli varlik ve rultur mucadeleri. – Istanbul, 1969;
2. Абдурахманов М. Научная деятельность А. З. Валиди Тогана в Туркестане. – Ташкент: Фан, 2004;
3. Ахмад Закий, г. Андижан. Мирзо Бабур. «Бабур-наме». // Иль. - Пг. 1914. 1, 22, 29 марта; Салихов А. Сочинения, созданные до 1917 года. – Уфа: Китеп. – 1999. – № 37. – С. 198.
4. Аҳмад Заки Валидий Тўғон. Хотиралар. Туркистонда мустақиллик ва озодлик учун курашлар тарихи / Таржимон, илмий таҳрир муаллифи ва нашрга тайёрловчи Абдурахмонов М. – Тошкент: «Истиқлол нури», 2014. – Б. 26.
5. Захириддин Мухаммад Бабур. Бабуриды. Библиография / Составитель Рустамходжаев Ш. Ш. – М.: Издательство восточной литературы, 2016.
6. Материалы к библиографии Ахмет-Заки Валиди Тогана / Составитель Булгаков Р. М. – Уфа, 1996; Байкара Тунджер. Заки Валиди Тоган / Составление, перевод на русский язык, дополнения, указатель Булгакова Р. М., Юлдашбаева А. М. – Уфа: «Китеп»;
7. Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру / Перевод с турецкого: Шафиков Г., Юлдашбаев А. 2 части. – Уфа: «Китап», 1994, 1998;
8. Тоган Заки Валиди. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру / Перевод с турецкого Феоновой В. Б. Примечания, послесловие, указатель имен: Исхакова С. М. – М., 1997. -С. 25;

IDENTIKLIK TUSHUNCHASI VA MILLIY O‘ZLIKNI ANGLASHDAGI AHAMIYATI

Mirzoxid Askarov Mahamadjon o‘g‘li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

mirzokhid.askarov90@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada identiklik tushunchasining nazariy asoslari hamda uning milliy o‘zlikni anglash jarayonidagi o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqot globallashuv sharoitida identiklik kategoriyasining dolzarbligi, uning psixologik, falsafiy, antropologik va sotsiologik talqinlarini kompleks yondashuv asosida yoritishga qaratilgan. Muallif identiklik va identifikatsiya tushunchalarini farqlab ko‘rsatadi hamda E. Erikson, Z. Freyd, J. Lakan, Ch. Teylor, E. Fromm, J. Mid, Ch. Kuli va I. Gofman kabi olimlarning nazariy qarashlarini tahlil qiladi. Identiklik shaxsning ichki yaxlitligi, ijtimoiy moslashuvi va qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan dinamik jarayon sifatida talqin qilinadi. Maqolada ramziy interaksionizm yondashuvi asosida identiklikning ko‘p qatlamli va vaziyatga bog‘liq xususiyati ochib beriladi. Ushbu nazariy qarashlar zamonaviy O‘zbekiston sharoitida milliy identiklik shakllanishi va qayta talqin qilinishini tushuntirish uchun muhim metodologik asos sifatida baholanadi. Tadqiqot identiklikni individual va ijtimoiy jarayonlar kesishmasida rivojlanadigan murakkab fenomen sifatida ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: *identiklik, milliy identiklik, o‘zlikni anglash, identifikatsiya, identiklik inqirozi, ramziy interaksionizm, ijtimoiy identiklik, ego-identiklik, globallashuv, madaniy qadriyatlar, shaxs rivoji, ijtimoiy moslashuv*

АННОТАЦИЯ

В статье анализируются теоретические основы понятия идентичности и его значение в процессе формирования национального самосознания. Исследование направлено на комплексное рассмотрение актуальности категории идентичности в условиях глобализации, а также её психологических, философских, антропологических и социологических интерпретаций. Автор разграничивает понятия идентичности и идентификации и рассматривает теоретические подходы Э. Эриксона, З. Фрейда, Ж. Лакана, Ч. Тейлора, Э. Фромма, Дж. Миды, Ч. Кули и И. Гофмана. Идентичность трактуется как динамический процесс, связанный с внутренней целостностью личности,

социальной адаптацией и системой ценностей. На основе подхода символического интеракционизма раскрывается многослойный и ситуативный характер идентичности. Данные теоретические положения рассматриваются как методологическая база для понимания формирования и переосмысления национальной идентичности в современном Узбекистане. Исследование демонстрирует, что идентичность является сложным феноменом, развивающимся на пересечении индивидуальных и социальных процессов.

Ключевые слова: *идентичность, национальная идентичность, самосознание, идентификация, кризис идентичности, символический интеракционизм, социальная идентичность, эго-идентичность, глобализация, культурные ценности, развитие личности, социальная адаптация.*

ABSTRACT

The article analyzes the theoretical foundations of the concept of identity and its significance in the formation of national self-awareness. The study aims to provide a comprehensive examination of the relevance of identity in the context of globalization, as well as its psychological, philosophical, anthropological, and sociological interpretations. The author distinguishes between identity and identification while examining the theoretical perspectives of E. Erikson, S. Freud, J. Lacan, C. Taylor, E. Fromm, G. Mead, C. Cooley, and I. Goffman. Identity is interpreted as a dynamic process connected with personal integrity, social adaptation, and value systems. Drawing on symbolic interactionism, the article highlights the multilayered and situational character of identity. These theoretical perspectives are evaluated as a methodological basis for understanding the formation and reinterpretation of national identity in contemporary Uzbekistan. The research demonstrates that identity is a complex phenomenon developing at the intersection of individual and social processes.

Keywords: *identity, national identity, self-awareness, identification, identity crisis, symbolic interactionism, social identity, ego identity, globalization, cultural values, personal development, social adaptation*

KIRISH

Darhaqiqat, bugungi kundagi globallashuv zamonida “identiklik” tushunchasining oʻrni va ahamiyati tobora ortib bormoqda. Bu atama individ tomonidan “oʻzini oʻzi aniqlash” maqsadida ishlatilib, vaqt oʻtishi bilan boshqa shunga yaqin maʼnoli soʻzlarni isteʼmoldan chiqardi va ularning oʻrnini tezlikda

egallab oldi. Ushbu atamaning keng maqsadda foydalanilishi, uning turli talqinlari paydo bo'lishiga olib keldi, ammo aksiga olib, bu talqinlarning ma'nolari bir-biriga teskari ham bo'lib chiqmoqda. Yuzaga kelgan tushunmovchilik nafaqat g'arb olimlari, balki o'zbekistonlik mutaxassislar orasida ham keng tarqalgan.

O'zbekistondagi etnologiya, sotsiologiya yoki ijtimoiy antropologiya fani mutaxassislari orasida identiklik, milliy identiklik, etnik identiklik, ijtimoiy identiklik, guruh identikligi, etnomadaniy identiklik, identiklik krizisi, gender identikligi, til identikligi va boshqa shu atama bilan bog'liq zamonaviy so'zlarga aniq ta'riflar hali ishlab chiqilmagan, mavjudlari ham yakuniga yetkazilmagan. Ularning chegaralari, funksiyalari, ahamiyatini aniqlash, tadqiq etish, baholash bo'yicha ham metodologik tavsiyalar shakllantirilmagan. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan zamonaviy tadqiqotlarda g'arb ilm-fanidan "ortda qolmaslik" maqsadida "identiklik" atamasi ko'r-ko'rona, aksariyat holatlarda noo'rin tarzda ham ishlatilib kelinmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Mazkur maqola "identiklik" tushunchasining mazmuni va milliy o'zlikni anglashdagi o'rnini fanlararo yondashuvda ko'rib chiqadi. Berilgan adabiyotlar identiklikni uch asosiy talqin doirasida izohlash imkonini beradi.

Birinchidan, psixologik yondashuvda (E. Erikson, J. Marsiya, A. Voterman) identiklik shaxsning ichki yaxlitligi va uzluksizlik hissi sifatida talqin qilinadi. Bu holat tug'ma emas, balki hayot davomida ijtimoiy sinovlar va "identiklik inqirozlari" jarayonida qayta qurilib boradigan dinamik tizimdir.

Ikkinchidan, falsafiy talqinda (Ch. Taylor, E. Fromm) identiklik shaxsning qadriyatlar manzarasida o'zini anglashiga bog'lanadi. Taylor identiklikni "kuchli baholashlar" qadr-qimmat, yaxshilik, ma'naviy mezonlar bilan izohlasa, Fromm modern jamiyatda erkinlik va ijtimoiy nazorat o'rtasidagi ziddiyatlar identiklik barqarorligiga ta'sir qilishini ko'rsatadi.

Uchinchidan, sotsiologik-antropologik yo'nalishda (J. Mid, Ch. Kuli, P. Berger, T. Lukman, I. Gofman) identiklik shaxslararo muloqot, ramzlar va kundalik amaliyotlar orqali ijtimoiy jihatdan "quriladigan" hodisa sifatida tushuntiriladi. Bu yondashuv identiklikning vaziyatga bog'liq namoyon bo'lishi, "auditoriya"ga mos rollar tanlanishi kabi jihatlarni tahlil qilishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, adabiyotlarda "identiklik" va "identifikatsiya" (guruh/rolga qo'shilish jarayoni) o'rtasini aniq ajratish zarurligi ta'kidlanadi. O'zbekiston ilmiy muhitida esa terminning ko'p ma'noli va ba'zan operatsion mezonlarsiz qo'llanishi (V. Malaxov, A. Sanina, E. Orlova, V. Efimenko) konseptual noaniqlikka olib kelayotgani ko'rinadi. Mazkur maqola aynan shu noaniqlikni kamaytirish uchun

identiklikning asosiy o'lchamlarini (shaxsiy uzluksizlik, qadriyatlar, ijtimoiy-madaniy konstruksiya) qisqa va ishlatiladigan ta'riflar orqali tartiblaydi.

Tadqiqotda konseptual tahlil va taqqoslash usuli qo'llanadi: identiklik haqidagi psixologik, falsafiy va sotsiologik yondashuvlar asosiy tushunchalar (uzluksizlik, qadriyat, ijtimoiy rol/ramz) bo'yicha qiyoslanadi. Shuningdek, terminologik aniqlashtirish (identiklik-identifikatsiya farqi) amalga oshirilib, "milliy identiklik"ni tahlil qilishda foydalaniladigan minimal analitik indikatorlar (o'zini nomlash, "biz/ular" chegarasi, qadriyatlar, til/ramzlar, tarixiy xotira) ajratib ko'rsatiladi.

MUHOKAMA

Identiklik muammosi XX – XXI asrlar gumanitar va ijtimoiy fanlarida markaziy o'rinni egalladi. Atama etimologik jihatdan lotincha *identitas* – "bir xil" yoki "xuddi o'zi" so'zidan kelib chiqqan bo'lib, u avvalo subyektning o'ziga yoki muayyan jamoaga nisbatan o'z-o'zini anglashini ifodalaydi. Ilmiy muomalada "identiklik" kategoriyasi ko'p qirrali ma'noga ega bo'lib, bir vaqtning o'zida ham psixologik, ham falsafiy, ham ijtimoiy-madaniy jihatlarni qamrab oladi. Shu bilan birga, identiklik bilan identifikatsiya (rolga, guruhga, an'anaga qo'shilish jarayoni) o'rtasida farqlarni anglab olish zarur. Chunki shundagina identiklikning dinamikasini ochib berish mumkin bo'ladi.

Bu atamaning paydo bo'lishi va ilmiy muomalaga kiritilishi XX asrning 40–50-yillarida amerikalik psixoanalitik mutaxassis E.Erikson nomi bilan bog'liq.[1] U identiklikni o'ziga xos ijtimoiy-madaniy fenomen sifatida tushunib, avvalo shaxs o'zligining eng tubida joylashgan individual identiklikni tadqiq etadi. E.Erikson uning tuzilishini o'zaro bir-birini to'ldiruvchi va bir-biri bilan birga ishlovchi qoidalarga asoslangan hamda tashqi o'zgarishlarga qaramay o'zligini saqlab qoladigan "ego-identiklik" deb nomlaydi.

U psixoanalitik an'anaga tayangan holda, ego-identiklikni shaxsning ichki yaxlitlik va uzluksizlik hissi sifatida izohlagan. Bu hissiyot tug'ilishdan hayotning turli bosqichlari va ijtimoiy sinovlar jarayonida shakllanadi. E.Erikson fikricha, bu holatni tushunishni yo'li bu - identiklik inqirozlarini o'rganishdir. Chunki shaxs rivojlanib borar ekan o'z "Men"ini yangi sharoitlarga moslashtirishga majbur bo'ladi, chunki bu shaxs kamoloti uchun tabiiy va zarur jarayondir. Shu ma'noda identiklik – hech qachon individga tayyor holda berilmaydigan, balki hayoti davomida uzluksiz qayta quriladigan dinamik jarayondir. U shaxsning ichki ehtiyojlari bilan tashqi ijtimoiy me'yorlarni uyg'unlashtirish natijasida yuzaga keladi.

Falsafiy nuqtai nazardan identiklik insonning qadriyatlar manzarasida o'z-o'zini anglash qobiliyati sifatida izohlanadi. Ch.Taylor o'zining "Sources of the Self" asarida modern davri "Men" tushunchasining shakllanishini tahlil qila turib, inson

o‘zini anglash jarayonida har doim “kuchli baholashlar”ga (strong evaluations) tayanadi, ya’ni yaxshilik, qadr-qimmat va ma’naviy qadriyatlar kabi chuqur manbalarga murojaat qiladi.[2] Demak, identiklik - bu nafaqat ijtimoiy rollar yig‘indisi, balki insonning madaniy va ma’naviy an‘analardagi “buyuk qadriyatlarga” bog‘lanishi hamdir.

E. Fromm esa identiklikni erkinlik va jamiyatdagi nazorat munosabatlari bilan bog‘laydi. Uning fikricha, zamonaviy jamiyatda an‘anaviy tayanchlar yo‘qolgan sharoitda inson erkinlikka ega bo‘lsa-da, baribir yolg‘izlik va xavotir tuyg‘ularini boshdan kechiradi. Shu sababli ko‘pchilik shaxs “erkinlikdan qochish” yo‘lini tanlaydi: konformizm, avtoritarizm yoki destruktsiya orqali tezkor barqarorlik izlaydi. Demak, barkamol identiklik shaxsdan erkinlik va qadriyatlarga sodiqlik o‘rtasidagi muvozanatni saqlashni talab etadi.

Tarixiy-falsafiy qarashlarda identiklik kategoriyasi uzoq vaqtdan beri ma’lum bo‘lib, o‘z o‘ziga o‘xshashlik deb hisoblanadi; mantiqiy kategoriya sifatida esa a’zolari bir-biriga o‘xshash munosabatda bo‘lgan aloqani anglatadi; bu qarashlarda mumkin bo‘lgan farqlar to‘liq istisno qilinadi.[4]

Identiklik haqidagi shunga o‘xshash mulohaza, ya’ni “hamma narsa mohiyatan birdir” yoki “har bir mavjudot o‘ziga o‘xshashdir” degan fikr B.Spinoza[5], F.Shelling[6], M.Xaydegger[7]larning tadqiqotlarida ham uchraydi. Fanda ushbu qarashga mutlaqo teskari yo‘nalish ham rivojlanib, unga ko‘ra inson tabiyatida asosiy o‘rin “o‘zgarmas” jihatlarga emas “o‘zgaruvchan” jihatlarga ko‘proq urg‘u beriladi. Bu yo‘nalishda tadqiqot olib borayotgan olimlar qatoriga M.Xorkhaymer[8], E.Levinas[9] va boshqalarni kiritish mumkin. Identiklik tushunchasining falsafiy talqini bo‘yicha batafsil ma’lumotlarni V.Malaxov, V.Abushenko, P.Gurevich, E.Orlova va boshqalarning tadqiqotlarida ko‘rib chiqish mumkin.

Shu tariqa identiklikning psixologik va falsafiy talqinlari rivoji keyinchalik antropologik yondashuvni shakllanishiga zamin hozirlab berdi. Bu esa har bir madaniyatni o‘ziga xos fenomen sifatida o‘rganishga yo‘l ochib berdi.

“Identiklik” antropologik kategoriya sifatida psixoanaliz, individual psixologiya (egopsixologiya), ijtimoiy psixologiya, pedagogika va boshqa ilmiy yo‘nalishlar doirasida tadqiq etilgan. Masalan, P. Gurevich identiklikni insonning o‘zini anglash hissi sifatida talqin qiluvchi psixologik nazariyalar uning butun hayoti davomida o‘zgarib borishini, shu sababli u dinamik xususiyatga ega ekanini ta’kidlaydi. Shu bilan birga, identifikatsiya psixologik himoya mexanizmi sifatida izohlanib, shaxsning o‘zini muayyan obraz yoki model bilan qiyoslash hamda unga o‘xshatish jarayonini ifodalaydi.[10] Natijada, antropologik yondashuvning shakllanishi va

rivojlanishi identiklik tushunchasini yangi nazariy darajaga olib chiqdi hamda uni shaxsning shakllanishi va o'zini anglash jarayoni sifatida talqin qilish imkonini berdi.

Psixologiya va psixiatriya fanlarida "identiklik" termini uzoq vaqt davomida mustaqil tushuncha sifatida qo'llanilmagan (masalan, u Z. Freyd lug'atlarida alohida termin sifatida uchramaydi). Biroq terminning mavjud emasligi tegishli muammolar psixologik fanlarda muhokama qilinmaganini anglatmaydi. Tadqiqotchilar ushbu tushuncha yuzasidan chuqur nazariy mulohazalarning boshlanishini Z.Freyd asarlarida ko'radilar. Z. Freyd psixoanaliz metodologiyasidan foydalanib, shaxs ongidan yashirin bo'lgan ichki "Men"ni – ya'ni ong osti tuzilmalari bilan bog'liq o'zlik qatlamlarini aniqlashga intilgan. Bu yondashuv identiklik muammosini shaxsning ichki psixik tuzilmasi bilan bog'liq murakkab jarayon sifatida talqin qilish imkonini berdi. Identiklikka oid psixologik jihatlar keyinchalik postfreydizm doirasida yanada faol rivojlantirildi. Xususan, J. Lakan tadqiqotlarida identiklik, subyektivlik va o'zlikni anglash masalalari yangi nazariy talqin asosida qayta ko'rib chiqilib, shaxsning ramziy va psixik tuzilmalari bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilindi.

NATIJALAR

Ma'lumki, "identiklik" tushunchasi atrofidagi ilmiy munozaralar XX asrning 60-yillari ikkinchi yarmidan boshlab sezilarli darajada faollashdi. Ushbu fenomenni o'rgangan deyarli barcha tadqiqotchilar amerikalik psixolog va psixoanalitik E.Eriksonning alohida o'rnini ta'kidlaydilar. U identiklikni maxsus ilmiy muammo sifatida o'rganib, mazkur termini o'z tadqiqotlarida keng qo'llagan.[11] E.Eriksonning identiklikka doir ayrim asosiy g'oyalari quyidagilardan iborat:

- u identiklikni shaxs individualligining markazida joylashgan murakkab jarayon hamda ijtimoiy-madaniy taraqqiyot bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida talqin qiladi. Shu bois identiklik muammosi ko'lamdor va ko'p qatlamli bo'lib, uni aniq chegaralash murakkabdir;

- E.Erikson identiklikni shaxsning uzluksiz rivojlanish jarayoni sifatida belgilaydi. Ushbu jarayon insonning o'zini hozirgi zamonda anglashini o'tmish tajribasi va kelajak istiqbollari bilan bog'laydi.

- u shaxs identikligi inqirozlari tushunchasini ilmiy muomalaga kiritib, ularning jamiyatdagi inqiroz jarayonlari bilan o'zaro bog'liqligini asoslab berdi. Erikson nazariyasiga ko'ra, jamiyatdagi keskin o'zgarishlar davrida yuzaga keladigan shaxsiy identiklik inqirozlari yangi identiklik shakllarining paydo bo'lishi uchun boshlang'ich nuqta vazifasini bajaradi.

E.Eriksondan so'ng u asos solgan psixoanalitik yo'nalish J.Marsiya tomonidan davom ettirildi. Shuningdek, A.Voterman identiklik tuzilmasini yanada chuqur tahlil

qilib, uning to'rtta asosiy sohasini ajratib ko'rsatdi: kasbiy tanlov; axloqiy va diniy yo'nalish; siyosiy yo'nalish; oilaviy-jinsiy yo'nalish. Ushbu tasnif identiklikni shaxs hayotining turli ijtimoiy va madaniy o'lchamlari bilan bog'liq murakkab tizim sifatida tushunishga imkon beradi.

Taxminan shu davrda, psixoanalitik qarashlar bilan bir qatorda, identiklikning sotsiologik nazariyalari ham rivojlandi. Ular shaxsning individual "Men"i yoki identikligi shaxslararo muloqot jarayonida shakllanadigan ramziy ma'nolar orqali ijtimoiy jihatdan konstruksiyalanishini ta'kidlaydi.[12] Bunda individ o'zini muayyan guruh a'zosi sifatida boshqalarning ijtimoiy rollarini qabul qilish orqali anglaydi. Hayotning dastlabki bosqichlarida bu rollar, avvalo, ota-onalar bilan bog'liq bo'lsa, keyinchalik boshqa ijtimoiy ahamiyatga ega shaxslar orqali kengayib boradi.

Mazkur yo'nalish J.Mid, Ch.Kuli, P.Berger, I.Gofman kabi sotsiologlar tomonidan rivojlantirildi. Ularning ishlari identiklikni ijtimoiy o'zaro ta'sir, ramziy kommunikatsiya va kundalik ijtimoiy amaliyotlar jarayonida shakllanuvchi dinamik hodisa sifatida talqin qilishga xizmat qildi.

Keyinchalik mazkur ilmiy yo'nalish "ramziy interaksionizm" (ba'zi mualliflarda - "interpretativ paradigma") nomi bilan atala boshlandi. An'anaviy ravishda J.Mid shaxs identikligini sotsiologik jihatdan tushuntirishning asoschisi sifatida e'tirof etiladi.[13] J.Mid talqiniga ko'ra, identiklik – bu insonning o'z xatti-harakatlarini yaxlit va o'zaro bog'liq tizim sifatida idrok etish qobiliyatidir. U identiklikni impulsiv, ichki psixik "Men" hamda ijtimoiy "O'zim" o'rtasidagi muvozanatli tizim sifatida izohlaydi; aynan shu muvozanat shaxsning ijtimoiy moslashuvini ta'minlaydi.

J.Mid birinchilardan bo'lib individning ichki holati bilan ijtimoiy muhit o'rtasidagi uzluksiz bog'liqlikni nazariy jihatdan asoslab berdi. Shu orqali u identiklikni ijtimoiy kontekstda tahlil qilishning metodologik poydevorini yaratib, shaxs o'zligining ijtimoiy shartlanganligini ko'rsatdi.

Amerikalik tadqiqotchi Ch.Kuli J.Midning ijtimoiy nazariyalarini rivojlantirar ekan, ijtimoiy "Men"ning aynanlik (tenglik) muammosini individning o'zi haqidagi tasavvurlari bilan boshqalarning u haqdagi qarashlarini o'zaro taqqoslash orqali izohladi. Bu yondashuv "oynali Men" konsepsiyasi sifatida mashhur bo'lib, unda identifikatsiya shaxsning jamiyatda va o'zi a'zo bo'lgan guruhda qanday qabul qilinishi bilan bog'liq xususiyatlarning aks etishi sifatida talqin qilinadi.[14]

J. Mid yondashuvini davom ettirib, I. Gofman identiklikning uch turini ajratib ko'rsatadi: 1) ijtimoiy identiklik; 2) shaxsiy identiklik; 3) "Men" identikligi. Birinchi tur shaxsning o'zini muayyan ijtimoiy guruhga mansub deb bilishi bilan tavsiflanadi; ikkinchisi, insonning noyob jismoniy xususiyatlari hamda hayotiy voqealari majmuini anglatadi; uchinchisi esa, individning o'z individualligini va hayotining

uzluksizligini subyektiv his etishi bilan bog'liqdir.[15] I. Gofmanning "dramaturgik yondashuvi" nafaqat sotsiologlar, balki siyosatshunoslar, tarixchilar, antropologlar va etnologlar orasida ham keng e'tirof etilgan. Uning mashhur "Представление себя другим в повседневной жизни (Kundalik hayotda boshqalarga o'zini namoyish etish)" asarida[16] jamiyat bir jinsli tuzilma emasligi, inson esa turli ijtimoiy vaziyatlarda turlicha harakat qilishi ta'kidlanadi. I.Gofman bu yerda U.Jeyms tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy shaxsning ko'plik konsepsiyasiga tayanadi. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, inson o'zi qadrlaydigan turli guruhlar mavjud bo'lganidek, shuncha ijtimoiy "Men"ga ega bo'ladi va odatda har bir guruhga o'z shaxsiyatining turli jihatlarini namoyon etadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, identiklik shaxs va guruhning "men" hamda "biz" haqidagi tasavvurlarini shakllantiradigan, vaqt o'tishi bilan qayta qurilib boradigan ko'p qatlamli hodisadir. Adabiyotlarda u uch yo'nalishda talqin qilinadi: psixologik yondashuvda ichki uzluksizlik va yaxlitlik hissi, falsafiy talqinda qadriyatlar asosidagi o'zini anglash, sotsiologik yondashuvda esa muloqot va ramzlar orqali ijtimoiy konstruksiya sifatida. Milliy o'zlikni anglashda identiklik tarixiy xotira, til, umumiy qadriyatlar hamda "biz/ular" chegaralari orqali birlashtiruvchi omil bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli identiklikni identifikatsiya bilan aralashtirmasdan, terminni aniq operatsion mezonlarda qo'llash muhim; aks holda konseptual noaniqlik kuchayadi. Mazkur maqola aynan shu o'lchamlarni tizimlab, milliy identiklikni tahlil qilish uchun minimal amaliy indikatorlarni taklif etadi.

Bizning fikrimizcha, U. Jeyms va I. Gofman yondashuvi zamonaviy O'zbekistonda identiklikning vaziyatga bog'liq o'zgaruvchan tabiatini tushuntirishda samarali nazariy kalitdir. Chunki milliy o'zbek identikligi shakllanishidan oldin mavjud bo'lgan "an'anaviy" identikliklar nisbatan mustaqil davom etgan va hozir ham individ turli ijtimoiy muhitlarda "auditoriya"ga mos identiklikni tanlab namoyon etadi. Demak, identiklik qat'iy o'zgarmas holat emas, balki vaqt-makon va ijtimoiy kontekstga qarab yangilanib boradigan dinamik tuzilma bo'lib, uning ko'p qatlamliliigi milliy identiklikning shakllanishi va qayta talqin qilinishida muhim rol o'ynaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Erikson E. Identity: Youth and Crisis. – New York: W. W. Norton, 1968. – P. 17–19.
2. Taylor Ch. Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989. – P. 25-30.

3. Фромм Э. Бегство от свободы. – М.: АСТ, 2004. – С. 45-50.
4. Ефименко В. Генезис понятия «идентичность» в гуманитарных науках // Ярославский педагогический вестник. 2012. Т. II. № 4. – С. 7–11.
5. Спиноза Б. Сочинения: в 2 т. Т. 1. – СПб.: Наука, 1999. – 489 с.
6. Шеллинг Ф. Философия искусства. – М.: Мысль, 1966.
7. Heidegger M. Identitaet und Differenz. – Pfullingen, 1957.
8. Хоркхаймер М. Затмение разума: к критике инструментального разума. – М.: Канон, 2011. – 224 с.
9. Лэвинас Э. Время и другой; Гуманизм другого человека / пер. с фр. А. В. Парибка. – СПб.: Высш. рел.-фил. школа, 1998.
10. Санина А. Генезис идеи идентичности в социологии ... – С. 3-11. Цит. по: Гуревич П. Проблема идентичности человека в философской антропологии // Вопросы социальной теории, 2010. – Т. IV. – С. 64.
11. Деррида Ж. Письмо и различие / пер. с фр. Д. Кралечкина. – М.: Академический проект, 2007. – 495 с.
12. Эриксон Э. Молодой Лютер. Психоаналитическое историческое исследование / Эрик Г. Эриксон; пер. с англ. А.М. Каримского. – М.: Московский философский фонд «Медиум», 1996. – 560 с.;
13. Симонова О. К формированию социологии идентичности // Социологический журнал, 2008. – №3. – С. 50.
14. Санина А. Генезис идеи идентичности в социологии // Социологические исследования. – 2014. – № 12. – С. 3–11.
15. Орлова Э. Концепции идентичности/идентификации в социально-научном знании // Вопросы социальной теории. – 2010. – № 4. – С. 87–111.
16. Marcia J. Development and validation of ego-identity status // Journal of Personality and Social Psychology. – 1966. – Vol. 3, No. 5. – P. 551–558.
17. Waterman A. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review // Developmental Psychology. – 1982. – Vol. 18, No. 3. – P. 341–358.
18. Mead G. Mind, Self and Society. – Chicago: The University of Chicago Press, 1946.
19. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life. – Garden City, NY, 1959.

ТДТ - ТУРКИЙ ҲАМКОРЛИК ДОИРАСИДА ХАВФСИЗЛИК МАСАЛАЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Сағдуллаев Иззатилла Ғайратилла ўғли

мустақил изланувчи

АННОТАЦИЯ

Мақолада Туркий давлатлар ташиклоти (ТДТ) доирасида хавфсизлик ва мудофаа соҳасидаги ҳамкорликнинг эволюцияси таҳлил қилинади. Илгари асосан иқтисодий ва маданий йўналишларда фаол бўлган туркий ҳамкорлик сўнгги йилларда ҳарбий, разведка ва мудофаа саноати соҳаларига кенгаймоқда. Туркиянинг икки томонлама фаоллиги, аъзо давлатлар ўртасидаги ўзаро ҳарбий интеграция ва ТДТнинг институционаллашуви минтақавий хавфсизлик архитектурасида янги динамикани шакллантирмоқда. Мақолада мазкур жараённинг сабаблари, шакллари ва эҳтимолий оқибатлари ёритилади.

Таянч сўз ва иборалар: Туркий давлатлар ташиклоти; туркий ҳамкорлик; хавфсизлик сиёсати; мудофаа саноати; ҳарбий ҳамкорлик; минтақавий барқарорлик; Туркия омили; Марказий Осиё ва Кавказ.

ABSTRACT

This article analyzes the evolution of security and defense cooperation within the Organization of Turkic States (OTS). While Turkic cooperation initially focused on economic and cultural areas, recent years have witnessed a growing emphasis on military, intelligence, and defense-industrial collaboration. Türkiye's bilateral engagements, increasing inter-member military coordination, and the gradual institutionalization of security mechanisms within the OTS are reshaping the regional security landscape. The article examines the drivers, formats, and implications of this transformation and assesses the OTS's emerging role in addressing regional security gaps in Central Asia and the Caucasus.

Keywords: Organization of Turkic States; Turkic cooperation; security policy; defense industry; military cooperation; regional stability; Türkiye's role; Central Asia and the Caucasus.

КИРИШ

Туркий ҳамкорликка қизиқиш даражаси вақт ўтиши билан туркий давлатлар ўртасида фарқланиб келди. Қозоғистон ва Озарбайжон каби давлатлар доимо ҳамкорликни ривожлантириш тарафдори бўлган бўлса, Туркия, Туркманистон ва Ўзбекистонда бу борадаги сиёсати ўзгариб турди.

Асосан сўнгги 7-8 йил ичида туркий ҳамкорликнинг аҳамияти бўйича умумий фикр шаклланди.

Қозоғистон президенти Нурсултон Назарбоев 2000 йиллар охирида Туркий тилли давлатлар кенгашини тузишни таклиф қилган эди. Бу кенгаш 2009 йилда ташкил топди. Ўн икки йилдан сўнг у расмий давлатлараро ташкилот - Туркий давлатлар ташкилотига (ТДТ) айланди. Яқин вақтгача туркий давлатлар ўртасидаги ҳамкорликнинг фаоллашуви хавфсизлик билан боғлиқ бўлмаган соҳаларга қаратилган эди. Шундай бўлса-да, ТДТ алоҳида аъзо давлатларга хавфсизлик масалалари бўйича икки томонлама ва уч томонлама мулоқотни ривожлантириш учун платформа яратди. Шундай қилиб, ТДТ фаолиятининг кучайиши билан бир қаторда, ташкилот аъзолари ўртасида хавфсизлик, разведка ва мудофаа бўйича келишувлар ҳам кўпайди.

Туркий дунёда хавфсизлик соҳасидаги ҳамкорликнинг ўсиб боришида икки хил форматни кузатиш мумкин.

Биринчиси, кутилганидек, Туркиянинг бошқа туркий давлатлар билан икки томонлама хавфсизлик алоқаларини ўз ичига олади. *Иккинчи* формат эса аъзо давлатларнинг Туркия иштирокисиз икки томонлама ҳамкорликдир.

Биринчи турдаги формат Туркиянинг Озарбайжон ва Марказий Осиёдаги туркий давлатлар билан фаоллашувини қамраб олади. Муҳим қадам 2021 йил июнь ойида ТДТ ташкил этилган йили Туркия ва Озарбайжон ўртасида “Шуша декларацияси” шаклида мудофаа шартномасининг тузилиши бўлди. “*Шуша декларацияси*” 2020 йилдаги “*Иккинчи Қорабоғ уруши*”да Туркиянинг Озарбайжонни қўллаб-қувватлашдаги ҳал қилувчи ролининг давоми эди.

Аслида, Туркия минтақадаги ташқи кучлар орасида ажралиб туради, чунки у хавфсизлик, разведка ва мудофаа соҳаларида иштирок этишга тайёрлик ва қобилиятни намоён этди (бу ерда НАТОнинг “Тинчлик йўлида ҳамкорлик” дастурини истисно қилганда, Европа ва АҚШ одатда иштирок этмаган). Ричард Оутзен таъкидлаганидек, Марказий Осиёнинг барча туркий давлатлари у ёки бу нуқтада Туркия билан “*ҳарбий таълим алмашинуви, ўқув ва машғулотлар, кенг қамровли қурол-аслаҳа ва мудофаа технологиялари, ва эҳтимол, энг муҳими, умумий доктрина ва операцион ёндашувларни ишлаб чиқиш жараёнидадир*”.²²⁶

Озарбайжон Туркия билан деярли тўлиқ интеграция даражасига етган бўлса-да, бошқа давлатлар бу жараённинг турли босқичларида. Улар

²²⁶ Outzen R. Security and Military Cooperation Among the Turkic States in the 2020s // Central Asia-Caucasus Analyst. – Feature Article. – Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 08 December 2023. – № 8. – URL: <https://www.cacianalyst.org/publications/feature-articles/item/13781-security-and-military-cooperation-among-the-turkic-states-in-the-2020s.html>

Озарбайжон каби Туркия билан ҳарбий интеграцияни хоҳламаслиги мумкин, аммо уларнинг барчаси Анқара билан алмашинувларни фаоллаштирмоқда.

Туркия билан Ўзбекистон ўртасидаги муносабатлар хавфсизлик ва мудофаа ҳамкорлиги нуқтаи назаридан ҳам янги босқичга кўтарилди. Ўзбекистон мудофааси, транспорт йўлаклари (Ўрта йўлак) хавфсизлиги, минтақавий барқарорлик, тартибсиз миграция ва контрабанданинг олдини олиш доирасида ҳарбий ҳамкорлик ва мудофаа саноати ҳамкорлиги тўғрисида битимлар имзоланди.

2022 йил 29 март куни Тошкентда имзоланган “Туркия Республикаси Ҳукумати билан Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ўртасида Ҳарбий доиравий битимни тасдиқлаш тўғрисида”ги қарор билан; ҳарбий таълим, машғулотлар, мудофаа саноати, ҳарбий ҳамкорлик, курулти кучларни жиҳозлаш, ҳарбий разведка, логистика ҳамкорлиги, ҳарбий тиббий хизмат ва алоқа, электроника, ахборот тизимлари ва кибермудофаа соҳаларида муносабатларни ривожлантиришга қаратилган.

Шунингдек, 2021 йил 23 мартда Анқарада имзоланган “Туркия Республикаси Ҳукумати билан Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ўртасида мудофаа саноати соҳасида ҳамкорлик тўғрисида битим”га кўра; мудофаа маҳсулотлари ва хизматларини ишлаб чиқиш, харид қилиш, техник хизмат кўрсатиш, тегишли техник ва логистик ёрдам соҳаларида янада самарали ҳамкорлик қилиш орқали томонларнинг мудофаа саноати салоҳиятини ошириш ва томонлар ўртасида мудофаа саноати соҳасидаги ҳамкорликни йўлга қўйиш мақсад қилинган.

Эришилган келишувларни амалга оширишга қаратилган икки мамлакат ташқи ишлар ва ички ишлар вазирлари ҳамда разведка идоралари раҳбарлари иштирокидаги 3+3 механизми бўйича учрашув илк бор 2024 йил 11-12 сентябрь кунлари Тошкентда бўлиб ўтди. Ҳамкорликни институтсионаллаштириш учун “Йўл харитаси” хужжати имзоланди. Кейинчалик механизмга мудофаа вазирларини жалб қилиш орқали формат 4+4 га кенгайтирилди. Ушбу формат биринчи марта 2026 йил 20 январда Анқарада тегишли вазирлар иштирокида амалга оширилди.²²⁷

Қозоғистон Туркия билан ҳарбий алоқаларни 2020 йилда қўшма мудофаа ва саноат лойиҳалари бўйича шартнома имзолаганидан бошлаб кенгайтира бошлади. Шундан сўнг 2022 йилда разведка ҳамкорлиги ва кенгайтирилган стратегик шериклик тўғрисидаги протокол имзоланди. Қозоғистон турк

²²⁷ Tavukcu S. Yükselen Özbekistan-Türkiye İlişkileri // Stratejik Düşünce Enstitüsü – SDE.org.tr. – 26 Ocak 2026. – URL: <https://www.sde.org.tr/sinan-tavukcu/genel/yukselen-ozbekistan-turkiye-iliskileri-kose-yazisi-62725> (январь 2026)

учувчисиз учиш аппаратларини сотиб олди ва ҳозирда уларни Қозоғистонда ишлаб чиқариш учун лицензияга эга. Қозоғистон президенти Нурсултон Назарбоев 2000 йилларнинг охирида Туркий тилли давлатлар кенгашини тузишни таклиф қилган, у 2009 йилда тузилган. Орадан ўн икки йил ўтиб, у расмий давлатлараро ташкилот - Туркий давлатлар ташкилотига (ТДТ) айлантирилди.²²⁸

Қирғизистонга келсак, у Туркиянинг бир неча турдаги учувчисиз учиш аппаратларини, жумладан, ТБ-2 Bayraktar дронларини харид қилди. Туркменистон ҳам Bayraktar дронларини сотиб олди. 2023 йил декабрь ойи охирида Туркменистоннинг олий раҳбарияти Туркиянинг йирик муҳофаа саноати компаниялари раҳбарларини кутиб олди ва ушбу фирмалар ҳамда Туркиянинг Туркменистон муҳофаа қобилятини мустаҳкамлашга ёрдам бериши мумкинлиги ҳақида очиқ гапирди.²²⁹

Таъкидланганидек, хавфсизлик ва муҳофаа соҳасидаги ҳамкорликнинг барчаси Туркия билан боғлиқ эмас. Икки томонлама даражада хавфсизлик ва муҳофаа соҳасидаги ҳамкорлик Қозоғистон ва Ўзбекистон, Озарбайжон ва Қозоғистон, шунингдек, яқинда Озарбайжон ва Ўзбекистон ўртасида жадал ривожланди. Бу уч давлатнинг барчаси ўзаро икки томонлама муносабатларини иттифоқчилик даражасига кўтарди, жумладан, ҳукумат даражасида давлатлараро мувофиқлаштириш учун “Олий давлатлараро кенгашлар”ни ташкил этиш орқали. Муҳофаа соҳасида ҳарбий алмашинувлар, қўшма машғулотлар, разведка маълумотларини алмашиш ва муҳофаа саноатини ривожлантириш йўналишларида ҳамкорлик йўлга қўйилди.

Яқин вақтгача Туркий давлатлар ташкилоти доирасидаги туркий ҳамкорликнинг ривожланиши хавфсизлик ва ҳарбий соҳадаги кўплаб икки томонлама келишувларга туртки бўлгани аниқ эди. Бироқ, расман олганда, гарчи Туркий Кенгашнинг 2011 йилдаги Олмаота саммитидан бери ТДТга аъзо давлатлар хавфсизлик бўйича маслаҳатлашувлар ўтказиш ва хавфсизлик масалалари бўйича умумий позицияни ишлаб чиқиш масаласини муҳокама қилган бўлса-да, муҳофаа ва хавфсизлик соҳасидаги ҳамкорлик ТДТ доирасидан ташқарида қолган эди. Шундай бўлса-да, бу ҳолат ўзгаришни бошлади, чунки ТДТ сўнгги пайтларда хавфсизлик соҳасига кириб бориш учун қадамлар қўймоқда.

²²⁸ Marriam Javed, “Organization of Turkic States, 10th Summit Fact Sheet,” The Diplomatic Insight, November 10, 2023 <https://thediplomaticinsight.com/factsheet-on-the-organization-of-turkic-states-and-the-10th-summit-in-astana/>,

²²⁹ Cornell S.E. The Rise of Security and Military Cooperation among Turkic States // Central Asia-Caucasus Analyst. Analytical Articles. – Tuesday, 16 December 2025. – URL: <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13913-central-asian-states-and-the-bagram-dilemma.html>

НАТИЖАЛАР

ТДТнинг хавфсизлик ва муҳофаа соҳасига ташкилий кириб бориши 2022 йилдаги Самарқанд саммитига бориб тақалади. Аъзо давлатлар “хавфсизлик соҳасидаги ҳамкорликка янги йўналиш қўшиш орқали маслаҳатлашувлардан ташқарига чиқдилар... улар муҳофаа саноатида яқинроқ ҳамкорлик ва ҳарбий ҳамкорликка чақирдилар.”²³⁰

Худди шундай, 2023 йил ноябрь ойида Остонада бўлиб ўтган кейинги саммитда якуний баёнот “муҳофаа саноати ва ҳарбий ҳамкорлик соҳасида яқинроқ алоқалар ўрнатишга” даъват этди. Саммитда ҳарбий ҳамкорликни кучайтириш учун асосий тарғиботчи Озарбайжон президенти Илҳом Алиев бўлиб, у ўз нутқида ривожланаётган хавфсизлик вазиятида “хавфсизликнинг асосий кафолати муҳофаа салоҳиятига айланишини” ва “аъзо давлатлар ўртасида хавфсизлик, муҳофаа ва муҳофаа саноати каби соҳаларда ҳамкорликни янада кучайтириш лозимлигига ишонишини” таъкидлади. 2024 йилда қайта сайланганидан сўнг, Алиев ТДТ Озарбайжон ташқи сиёсатининг асосий йўналиши эканлигини эълон қилди.²³¹

2024 йилда Қирғизистонда бўлиб ўтган ўн биринчи саммит хавфсизлик ва муҳофаа масалаларига алоҳида тўхталмайдиган “Туркий дунё хартияси”ни қабул қилишга қаратилган эди. Хартияда “туркий халқлар ўз бирлиги, ҳамжиҳатлиги ва кадр-қимматида путур етказишга қаратилган ҳар қандай хатти-ҳаракатлар ва таҳдидларнинг олдини олиш учун биргаликда ҳаракат қилади” деган ибора мавжуд. Бу ўзаро муҳофаа шартномасидан йироқ бўлса-да, Европа Иттифоқининг Лиссабон шартномаси билан қабул қилинган ўзаро муҳофаа шартномасига ўтишдан олдин қандай қилиб бирдамлик тўғрисидаги шартни қабул қилганини эслатади.²³² Ушбу саммитда ҳам Алиев аввалги чақириғини такрорлаб, “Глобал таҳдидлар кучайиб бораётган шароитда муҳофаа, хавфсизлик ва муҳофаа саноати соҳасидаги ҳамкорлигимиз ғоят муҳим аҳамиятга эга,”- деди.²³³

2025 йил июль ойида ТДТ байроғи остида Истанбулда туркий давлатлар муҳофаа саноати раҳбарларининг биринчи учрашуви бўлиб ўтди. Учрашув

²³⁰ Outzen R. Security and Military Cooperation Among the Turkic States in the 2020s // Central Asia-Caucasus Analyst. – Feature Article. – Washington, DC: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, 08 December 2023. – № 8. – URL: <https://www.cacianalyst.org/publications/feature-articles/item/13781-security-and-military-cooperation-among-the-turkic-states-in-the-2020s.html>

²³¹ TDT Devlet Başkanları Konseyi 10. Zirvesi'nin Astana Bildirisi kabul edildi. / 04.11.2023 <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/tdt-devlet-baskanlari-konseyi-10-zirvesinin-astana-bildirisi-kabul-edildi/3042474>
<https://www.trthaber.com/haber/turk-dunyasi/turk-dunyasi-sarti-kabul-edildi-detaylar-ilk-kez-trt-haberde-889396.html>

²³³ Türk Dünyasının Güçlendirilmesi: Türk Devletleri Teşkilatı On Birinci Zirvesinden Öne Çıkanlar // Türk Devletleri Teşkilatı – Röportajlar ve Makaleler. – 11 Kasım 2024. – URL: <https://www.turkicstates.org/tr/haber/turk-dunyasinin-guclendirilmesi%3A-turk-devletleri-teskilati-on-birinci-zirvesi39%3Bnden-one-cikanlar>
(қўрилган: феврал 2026)

асосан мавжуд икки томонлама ҳамкорлик дастурларини кўриб чиқиш ва келажакда кўп томонлама ҳамкорликни режалаштириш учун хизмат қилди. Озарбайжон 2026 йилда иккинчи учрашувни ўтказишни таклиф этди.

2025 йилда Озарбайжоннинг Габала шаҳрида бўлиб ўтган ТДТ саммити бурилиш нуқтаси бўлди. Саммитнинг мавзуси “Минтақавий тинчлик ва хавфсизлик” бўлиб, бу ташкилотнинг хавфсизлик масалаларига янада очикроқ ёндашуvidан далолат берарди. Саммит декларациясининг асосий қисми хавфсизлик масалаларига бағишланди ва хусусан, “Туркий давлатлар ўртасида стратегик шериклик, абадий дўстлик ва қардошлик тўғрисидаги шартнома”ни имзолаш мақсадини илгари сурди. Саммитнинг расмий баёнотида акс эттирилмаган бўлса-да, Озарбайжон ТДТ байроғи остида биринчи ҳарбий машқларни ўтказишни таклиф қилди.²³⁴

ХУЛОСА

Кўриниб турибдики, сўнгги бир неча йил ичида ТДТ хавфсизлик, муҳофаа саноати ҳамкорлиги ва ҳарбий мувофиқлаштириш соҳаларида ўз ваколатларини тез суръатда кенгайтормоқда. ТДТ расмий иттифоққа айланадими ёки йўқми, ҳали номаълум, гарчи бу камида бир нечта аъзо давлатларнинг мақсади бўлса-да. Аниқ бўлган нарса шуки, ТДТ минтақавий ўрта кучлар - хусусан, Қозоғистон, Ўзбекистон ва Озарбайжон учун сўнгги ўттиз йил давомида Евроосиёнинг марказий қисмида мавжуд бўлган хавфсизлик бўшлиғини тўлдириш воситасига айланди. Бу бўшлиқ минтақадаги ички хавфсизлик тизимларининг заифлиги, шунингдек, Россиянинг КХШТ каби ташқи субъектлар томонидан бошқариладиган хавфсизлик тизимларининг устунлиги туфайли пайдо бўлган.

Туркий ҳамкорлик шунчалик тез кенгайиб ва жадаллашиб бормоқдаки, энди уни эътиборсиз қолдириш мумкин эмас. Кўп жиҳатдан туркий ҳамкорликнинг кенгайиши Марказий Осиё ва Кавказда Америка ва Европа сиёсати мақсадларига тўғридан-тўғри мос келади. ТДТ фаолияти кўп жиҳатдан Ғарб сиёсатини тўлдиради, шу билан бирга Ғарб давлатларининг ўзлари тўлдиришни истамаган ёки бунга қодир бўлмаган бўшлиқларни тўлдиради. Ҳам Европа Иттифоқи, ҳам Қўшма Штатлар учун Катта Марказий Осиёда мувозанатли халқаро муҳитни сақлашда ТДТнинг роли шунчалик муҳим бўлиб қолдики, Ғарбнинг ТДТ билан алоқасини чекловчи омиллар манфаатларнинг аниқ мувофиқлигини тўсиб қўймаслиги керак.

²³⁴ Jalilzade Sh. Gabala 2025: Security and Development as the New Architecture of Turkic Integration // Caspian – Alpine Society. – 06 October 2025. – URL: <https://caspian-alpine.org/gabala-2025-security-and-development-as-the-new-architecture-of-turkic-integration/> (кўрилган: феврал 2026)

XIX ASR IKKINCHI YARMI - XX ASR BOSHLARIDA SHARQIY BUXORO

Alimova Raxima Ruskulovna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,

Toshkent, O'zbekiston

alimovaraxima@gmail.com,

<https://orcid.org/0009-0009-9434-9601>

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida Buxoro amirligining tarkibiy qismi bo'lgan Sharqiy Buxoroning tuzilishi, tarkibiy bo'linmalari, boshqaruv tizimi masalalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Sharqiy Buxoro, viloyat, beklik, amlokdorlik, qozikalon, yasovulboshi, mirza, rais.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы формирования, структурного устройства, административно-территориального деления и системы управления Восточной Бухары, входившей в состав Бухарского эмирата во второй половине XIX – начале XX веков.

Ключевые слова: Восточная Бухара, область, бекство, амлякдарство, казы-калон, ясовулбаши, мирза, раис.

ABSTRACT

This article examines the formation, structural organization, administrative divisions, and governance system of Eastern Bukhara, which was an integral part of the Bukhara Emirate in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

Keywords: Eastern Bukhara, province, bekdome, amlokdarlik, qozikalon, yasovulboshi, mirza, rais.

KIRISH

Buxoro amirligida mang'it hukmdorlaridan amir Nasrullo (1826-1860) davlat hokimiyatini mustahkamlash maqsadida urug' va qavm boshliqlari bo'lgan ko'plab amaldorlarni quyi tabaqalardan chiqqan yosh va g'ayratli kishilar bilan almashtirdi. Uning tomonidan olib borilgan harbiy siyosiy islohotlar natijasida davlatning harbiy qudrati mustahkamlana bordi²³⁵. Amir Nasrullo hukmronlik qilgan yillar Turkiston

²³⁵ To'raev H. Buxoro tarixi. O'quv qo'llanma. – Buxoro. "Durdona", 2020. – C. 187.

mintaqasida Rossiya-Angliya manfaatlari oʻzaro toʻqnashgan davr hisoblanadi. Amir Buxoro davlatida qatʼiy markazlashtirish siyosatini olib bordi. U Qoʻqon tomonidan bosib olingan Xoʻjand, Oʻratepa, Toshkent, Jizzax va Zominni amirlikka qaytardi. Amir Nasrullodan soʻng amirlik taxtiga vorisi Muzaffar (1860-1885) oʻtirdi. Amir Muzaffarning hukmronlik davri Rossiyaning Oʻrta Osiyo xonliklariga qarshi harbiy harakatlarni kuchaytgan davrga toʻgʻri keladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

XIX asrning oʻrtalarida Rossiya imperiyasi Oʻrta Osiyo xonliklariga qarshi harbiy harakatlarini boshlaydi va bosib olingan yerlar hisobiga 1867–yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil qilinadi. 1866-1868–yillarda Buxoro amirligi hududning katta qismidan ajraladi. Jizzaxdan Kattaqoʻrgʻonga qadar boʻlgan hududlar Rossiya tobeligiga oʻtadi. Rossiya-Buxoro oʻrtasidagi janglarda zabt etilgan hududlar hisobiga Turkiston general-gubernatorligining Samarqand viloyati tashkil etiladi.

Amir Muzaffardan soʻng taxtga uning vorisi amir Abdulahad (1885-1910) oʻtirdi. 1885–yilda Buxoroda rasman Rossiya imperatorining siyosiy agentligi tashkil etiladi. Bu agentlik zimmasiga siyosiy, iqtisodiy, harbiy masalalar yuzasidan amir hukumati bilan munosabatda boʻlish, amir va uning vazirlari ustidan nazorat oʻrnatish, hududning suv taqsimotini nazorat qilish, Buxoro-Afgʻoniston chegaralarini kuzatib turish kabi huquqlar berilgan. Siyosiy agent Rossiya hukumatining Buxorodagi doimiy vakili boʻlib, Peterburg va Toshkentning Buxoro hukumati bilan aloqalarini shu agent orqali amalga oshirgan.

Amir Abdulahaddan soʻng taxtga oʻgʻli Said Olimxon (1910-1920) oʻtirdi. U turli hissadorlik jamiyatlari, banklar, sanoat va ishlab chiqarish korxonalari tashkil etilgan boʻlishi barobarida, amirlikning Rossiyaga qaramligi yanada kuchaygan. Oxir oqibat 1920–yil kuzida Frunze boshchiligidagi rus qoʻshinlari tomonidan ham osmondan, ham yerdan qilingan hujumlar natijasida amirlik egallandi. Buxorodan soʻng amirlik tarkibidagi 27 beklik ham egallanib, Buxoro amirligiga barham berildi. Uning hududida Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tuzildi.

Buxoro amirligi tarkibida yashagan tojik xalqi barcha siyosiy oʻzgarishlarni boshidan kechirdi. Xususan, 1895–yilda tuzilgan rus-ingliz kelishuvi asosida Buxoro amirligining Afgʻoniston bilan chegarasi Badaxshondagi Panj daryosi boʻylab belgilandi. Hozirgi Tojikiston hududining janubi-sharqiy va markaziy qismlari — Sharqiy Buxoro va Gʻarbiy Pomir — Buxoro amirligi tarkibida qolgan boʻlsa, Badaxshondagi Darvozning chap sohil qismi, shuningdek Vaxon, Ishkoshim, Shugʻnon va Rushonning chap sohil hududlari Afgʻoniston tarkibiga oʻtdi.

XIX asr ikkinchi yarmida Buxoro amirligi bekliklar yoki viloyatlarga bo'lingan bo'lib, ularni amir tomonidan tayinlanadigan beklar idora qilgan. XIX asrning 70-yillari – XX asr boshlarida Buxoro amirligida bo'lgan, harbiy topograflar, ofitserlar, savdogarlar va sayyohlar - S.S.Andreyev, N.A.Benderskiy, M.A.Varigin, Vasilev, A.Galkin, A.N.Bikov, V.V.Krestovskiy, D.N.Logofet, Liliyental, N.A.Mayev, V.I.Masalskiy, Matveyev, S.Mazov, V.P.Nalivkin, A.V.Nechayev, R.B.Rojevits, A.A.Semenov, A.E.Snesarev va b.larni amirlikning siyosiy, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy hayotiga taalluqli ma'lumotlarni to'plashgan. Amirlik hududining chegaralari, topografiyasi va toponimikasiga oid ma'lumotlar chuqur tahlil qilingan. Shu bilan birga amirlikning ma'muriy boshqaruv tizimi ham sinchkovlik bilan o'rganilgan.

D.N.Logofet Buxoro amirligi hududining chegaralari shimolda Samarqand viloyati va Amudaryo bo'limi, g'arbda Zakaspiy viloyati, sharqda Pomir va Farg'ona viloyati, janubdan Amudaryo bilan orqali o'tganligini ma'lum qilgan²³⁶. Mang'itlar hukmronligi davrida Buxoro amirligida davlat boshqaruvi asosan markaziy va mahalliy boshqaruvdan iborat bo'lgan. Amirlik davrida davlat boshqaruvida qushbegi mansabining mavqei baland bo'lgan. Qushbegi ma'muriy, moliyaviy, sud va diniy sohalarni nazorat qilgan. U amirlikning ichki ishlarini boshqargan, amir yo'qligida mamlakatning idora ishlariga mas'ul bo'lgan. Bundan tashqari ikkinchi Qushbegi ham bo'lib, u xonlikning tashqi ishlarini yuritgan va Peterburg bilan munosabatlarda elchi vazifasini bajargan²³⁷. Mahalliy boshqaruv viloyat beklari qo'lida bo'lgan.

Bu davrda Buxoro ma'muriy jihatdan bekliklarga bo'linib, ularni beklar to'qsobo, dodxoh, inoq va otaliq kabi a'yonlari yordamida idora qilgan²³⁸. Qushbegiga barcha mahalliy beklar itoat qilgan. Bek – fuqarolik va harbiy mansab hisoblanib, Rossiyadagi gubernatorga to'g'ri kelishiga ishora qiladi. XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi 30 ta beklikka bo'lingan bo'lsa, XX asrning boshlarida quyidagi 25 ta beklik mavjudligi e'tirof qilingan: Chorjo'y, Qabaqli, Nurota, Karmana, Ziyovuddin, Xatirchi, Zirabuloq, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog', G'uzor, Qarshi, Chiroqchi, Boysun, Sherobod, Kerki, Denov, Xisor, Baljuvon, Kobadiyon, Qo'rg'ontepa, Ko'lob, Qorategin, Darvoz. Bekliklarning 5 taga qisqarishi, amirlik hududining ma'lum qismi Turkiston general-gubernatorligi boshqaruv tasarrufiga o'tganligi bilan bog'liq. Shulardan Hisor, Qo'rg'ontepa, Qabadiyon, Ko'lob, Baljuvon, Qorategin va Darvoz Sharqiy Buxoro bekliklari hisoblangan. Rossiyalik tadqiqotchilar Sharqiy Buxoro bo'ylab o'tkazgan ekspeditsiyalari

²³⁶ Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3-х книгах. Книга III. Бухарско-Афганская граница. – С.-Петербург, 1909. – С. 64.

²³⁷ Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. С.-Петербург, 1909. – С. 31.

²³⁸ Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. – С. 65.

natijasida beklklarning ma'muriy hududiy bo'linishiga, uning tabiiy boshliklari, an'anaviy xo'jalik hayoti doir ma'lumotlarni yozib qoldirgan²³⁹. Bekning hokimiyati beklkning Buxorodan qanchalik uzoqda joylashganiga bog'liq bo'lgan. Shu bilan birgalikda Buxoroga yaqin joylashgan beklk tomonidan amirga har haftada, Buxorodan uzoqda joylashgan beklklar beklari oyda bir marta arz (yozma hisobot) yozib turgan. Arzda beklkda sodir bo'lgan voqea, hodisalar to'g'risida xabar qilingan. Ma'lumki, viloyat beklari amir tomonidan tayinlangan bo'lib, bu mansabga ko'p hollarda mang'it urug'idan bo'lgan kishilar qo'yilgan. Beklar amirning ishongan vakillari bo'lib, uning nomidan beklkni idora qilgan, o'lpon va soliqlarni xazinaga to'lab turgan. Beklkdan xazinaga jo'natiladigan o'lponning miqdori beklkning iqtisodiy holati va uning farovonligiga bog'liq bo'lgan. O'lpon natura bilan to'langan²⁴⁰.

Beklklar o'z navbatida kichik hududiy bo'linma - amlokдорliklarga bo'lingan. Amlokдорliklarni boshqargan shaxs amlokдор deyilgan, uning qudrati u'ezd boshlig'i mansabiga to'g'ri kelgan. Beklkning katta-kichikligiga qarab, uning tarkibida 3 tadan 20 tagacha amlokдорliklar bo'lgan. Har bir qishloq jamoasi oqsoqol tomonidan boshqarilgan. Bir nechta qishloqlarni mingboshi boshqargan. Amirlikdagi ko'chmanchi aholi Ilbegi lavozimidagi shaxs tomonidan boshqarilgan. Diniy ishlar kalon tomonidan boshqarilgan bo'lib, u shariat qonun-qoidalarining ijrosi, madrasalar, maktab va machitlar faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirgan²⁴¹. Beklkda rais kabi diniy mansab ham bo'lib, unga amlokдорliklardagi raislar bo'ysungan. Hamma raislar bosh raisga bo'ysungan. Bosh rais o'z navbatida Qozi kalonga itoat qilgan.

Amirlikda bosh zakotchi lavozimi bo'lib, moliyaviy ishlar uning nazoratida bo'lgan. Har bir beklk va amlokдорliklarda zakotchilar bo'lib, ular aholidan soliq yig'ib olgan. Bekliklardagi zakotchilar mustaqil bo'lib, beklar va amlokдорlarga bo'ysunmagan. Har bir beklkning qozisi Qozi kalonga itoat qilgan.

Sharqiy Buxoroning ayrim beklklari doimo Buxoro amirligi tarkibidan mustaqil bo'lib olish uchun kurashib kelgan. XIX asr 70-yillaridan Sharqiy Buxoro beklklarining amirlikka butunlay qo'shib olinishi natijasida, ular Buxoro amirligining ma'muriy-boshqaruv tizimiga o'tkazilgan.

D.N.Logofet beklkdagi amaldorlar, ularning mansablari ro'yxatini, ya'ni bekning yordamchisi, bekdan keyingi ikkinchi kishi bo'lgan yasovulboshidan tortib, to navkarlargacha o'zida aks ettirgan mansablar jadvalini tuzgan. Asarda ko'rsatilgan amaldorlar va ularning qo'l ostidagi mansablar juda ko'p bo'lib, kuzatib yuruvchi mulozimlarning o'zi 50 tadan 200 kishigacha yetgan, xat-xabarlarni yetkazuvchi

²³⁹ Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. – С. 62, 87.

²⁴⁰ Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. – С. 66.

²⁴¹ Логофет Д.Н. Страна бесправия. – С. 32.

navkarlar va qo'riqchilar 200-300 kishini tashkil etgan. Masalan, Darvoz bekligida 5 ta biy, 5 ta eshikog'aboshi, 3 ta to'qsabo, cheksiz miroxurlar, qoravulbegi, jevachi, mirzaboshi, navkarlar va boshqa mansab egalari bo'lgan²⁴². Ko'lob bekligi bek saroyida yasovulboshi, uning o'ng qo'li, yordamchisi, devonbegi, xo'jalik boshlig'i, 2 kotib, bir nechta miroxurlar, qoravulbegi, jevachi va boshqa mansablar bo'lgan²⁴³. Hisor bekligida 2 yasovulboshi, 7 mirzo, 85 nafar katta amaldorlar, arizachilar va 25 kichik yasovullar, 6 ta dala to'piga ega 50 nafar piyoda sarbozlardan tashkil topgan shaxsiy qo'shin bo'lgan. Faqat amaldorlar va qo'shin maoshi uchun umumiy chiqim 700 rublga yetgan²⁴⁴.

Amlokdorlar oqsoqollar, amirlar, arboblari, dorug'alar va boshqalar orqali davlat soliqlarini to'plagan. Har bir amlokdorning 100 nafardan 200 nafargacha navkarlari bo'lgan. Shu davrda beklik aholisi quyidagi ijtimoiy toifalarga bo'lingan, bular: katta lavozimlarni egallab turgan yer mulk egalari va ularning yerlarida ishlovchi qaram aholi, hamda ikkala tabaqaga ham kirmaydigan – navkarlar, madrasa toliblari, mirzolar va boshqa ma'muriy lavozim egalari. Navkarlar qisman soliq va majburiyatlardan ozod qilingan.

Eng katta mansablarga katta yer egalari, shu bilan birga nufuzi baland urug' vakillari ta'yinlangan.

Bekliklarda sud hokimiyati amir tomonidan tayinlangan bosh qozi qo'lida to'plangan. Qozilar ijtimoiy kelib chiqishiga ko'ra, dindorlar tabaqasiga mansub bo'lishgan.

Beklikda eng katta mansablardan biri - qozikalon deb atalgan. Qozi amir tomonidan tayinlangan va to'g'ridan-to'g'ri unga hisobot bergan. Qozi nizolarni ko'rib chiqadigan yuridik tashkilot vakolatiga ega bo'lib, bir vaqtning o'zida u hakam, natarius, politsiya xizmatini ham o'tagan, shu bilan birga hatto bek va boshqa mansab egalarning faoliyati to'g'risida amirga ma'lumot yetkazib turgan. Bu davrda apellyatsiya va kassatsiya sudlari bo'lmagan. Har bir amlokdorlikda qozining o'rinbosari bo'lib, u "noibi qozi" deb yuritilgan. Ular qozi kalon rahbarligida o'z vazifalarini ado etishgan.

Qozining qo'l ostida bir nechta kishilar ishlagan, bular mulozimlar va mirzolar (kotib) bo'lgan.

Beklikda yasovulboshi lavozimi bo'lib, bekning xabarchisi, yoki bekning politsiyachisi, bekning farmonlarini yetkazuvchisi hisoblangan. Yasovulboshi tergov jarayonida qatnashadi, da'vogarlariga bekning qarorini yetkazadi, unga ertalab tunda sodir bo'lgan voqealar to'g'risida, kechqurun esa kunduzgi hodisalar haqida xabar

²⁴² Кап.Кузнецов. Дарваз. – Новый Маргелан. 1893. – С.69.

²⁴³ Варыгин М.А. Опыт описания Кулябского бекства. Известия РГО, Т. 52.вып. 10.1916. – С. 796.

²⁴⁴ Бендерский Н.А. Гиссарское бекство. – ТВ. 1905. № 42.– С. 156.

yetkazib turgan²⁴⁵. Har bir beklikda yana bir necha turli topshiriqlarni bajaruvchi amaldorlar, bir necha kotiblar, hovli cho'rilari xizmat qilgan. Bek va hamma amaldorlar aholidan yig'iladigan soliqlar va tanho mulkidan keladigan daromad hisobiga kun kechirgan.

Amlokdorlikda mirzalar (ish yurituvchilar) ham bo'lgan, mirzalar soni ishning hajmiga va amlokdorning o'ziga bog'liq bo'lgan. Amlokdorning yordamchisi va uning ko'rsatmalarini bajaruvchi kishi yasovulboshi hisoblangan. Amlokdorning qo'l ostida bundan tashqari uning topshiriqlarini bajaruvchi maxsus kishilar ham bo'lib, ular dorug'a deb atalgan. Ular dehqon dalalaridagi hosilning pishishini, donni yanchish jarayonini kuzatib yurgan, hosilning miqdorini aniqlamasdan avval donni xirmondan olib ketib qolmasligini nazorat qilib turgan, chunki hosilning solig'i xirmonda belgilanar edi.

Bundan tashqari amlokdor qo'l ostida yasovulboshi va uning navkarlari, kirim-chiqimni nazorat qiluvchi, asosan soliqlar hisobini yurituvchi devonbegi xizmat qilgan. Mirob mansabi ham bo'lib, u irrigatsiya tizimlari va suv taqsimoti bilan shug'ullangan.

Beklikda diniy lavozimlardan biri rais deyilgan. U bozordagi tartibni nazorat qilib turgan. Har bir beklikning muftisi bo'lib, u shariat qonun-qoidalari asosida fatvo chiqarib beklik ishlarining huquqiy jihatini ta'minlab turgan.

Amlokdorliklarga oqsoqollar boshchilik qiluvchi qishloqlar kirgan. Oqsoqollikka asosan amlokdor tomonidan ko'rsatilgan shaxs saylangan. Ko'chmanchilar yashaydigan joylarda bek oqsoqollarni tayinlagan. Ular elbegi deb atalgan.

Sharqiy Buxoro bekliklari orasida Hisor bekligi nufuzi jihatidan boshqalardan ustun turgan. Amir Muzaffar 1870-yilda Hisorni Boysun, Sherobod, Denov, Yurchin, Hisor, Qabadiyon va Qo'rg'ontepa kabi yettita beklikka bo'lgan. Bekliklarning hammasida Buxoro amirligi tartiblari majburiy hisoblangan. Hisor bekliklari va Sharqiy Buxoro Hisor qushbegisiga bo'ysundirilgan. Hisor bekligi mahalliy hukmdori Buxoro amirining noibi hisoblangan.

Ko'lob viloyati Buxoro amiriga butunlay buysundirilgandan so'ng, u ikki – Ko'lob va Baljuvon bekliklariga bo'lingan. Beklar beklikdagi eng oliy mansab egalari hisoblangan. Ko'lob bekligi bir nechta amlokdorliklarga - Mo'minobod, Ko'l, Sari-Chashma, Qo'bray, Sayot, Girdiqo'rg'oni-Bolo va Girdiqo'rg'oni-Poyon; Davlatobod, Tagnov, Kishti-Darai-Poyon, Darai-Bolo, Rogi, Sarig'or, Vori, Duob kabi amlokliklarga bo'lingan²⁴⁶. Baljuvon bekligi bir-biridan tubdan farq qiluvchi

²⁴⁵ Гаевский П. Курган-Тюбинское бекство. ИРГО. 1919-1923 гг., Т. 55. Вып. 2. – М.-Л. 1924. – С. 59.

²⁴⁶ Варыгин М.А. Опыт описания Кулябского бекства. Известия РГО, Т. 52. вып. 10. 1916. – С. 771.

ikki qismga bo'lingan. Baljuvonning shimoli-sharqiy qismi tog'li hudud, janubi-g'arbiy hududi esa cho'ldan iborat bo'lgan. Beklikda Baljuvon, Dashtak hamda Kadiobodi-Surxob amlokdorliklari mavjud edi.

Boshqa ma'muriy markaz Qo'rg'ontepa bekligi hisoblangan. Qo'rg'ontepa bekligiga uchta amlokdorlikka bo'lingan, bular: Qo'rg'ontepa, Saroy va Jiliko'l. Ularni bek tomonidan tayinlangan amlokdorlar idora qilgan.

Amlokdorlarga qishloq oqsoqollari, mingboshi, jevachidan tortib to qorovulbegi yoki miroxurgacha hamma mansab egalari itoat qilgan²⁴⁷.

XIX asr oxirgi choragi va XX asr boshlarida Qabadiyon bekligining hududi unchalik katta bo'lmagan, aholisi ham ko'p emas edi. Bu yerda qozi bir vaqtning o'zida rais ham edi. Qabadiyon bekligi uchta amlokdorlikga – Qabadiyon, Boshkent (Beshkent) va Bobotog' ga bo'lingan²⁴⁸. Qabadiyonda miraxur, qorovulbegi, mirzoboshi, chuxro-oqasi kabi mansablar va 60 ta navkarlar borligi tilga olingan.

XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Sharqiy Buxoro Buxoro amirligi tarkibidagi oddiy chekka hudud emas, balki harbiy-siyosiy, ma'muriy va geostrategik ahamiyatga ega bo'lgan mintqa sifatida shakllangan. Mazkur davrda Sharqiy Buxoro beklklarining amirlik boshqaruv tizimiga to'liq integratsiya qilinishi markazlashtirish siyosatining kuchayganidan dalolat beradi. Beklar, amlokdorlar va diniy-sud mansabdorlar orqali olib borilgan boshqaruv shakli amir hokimiyatining joylardagi tayanchi bo'lib xizmat qilgan hamda soliqlar yig'imi, harbiy safarbarlik va ijtimoiy nazoratni ta'minlagan.

Rossiya imperiyasining O'rta Osiyodagi ekspansiyasi sharoitida Sharqiy Buxoro hududi, ayniqsa, Afg'oniston bilan tutash chegara mintqa sifatida strategik ahamiyat kasb etgan. Shu bois mazkur hudud Rossiya harbiylari, siyosiy agentlari va tadqiqotchilarining doimiy e'tibor markazida bo'lgan. Ular tomonidan qoldirilgan harbiy-topografik, ma'muriy va etnografik ma'lumotlar Sharqiy Buxorodagi beklklarning hududiy tuzilishi, boshqaruv mexanizmlari va ijtimoiy-iqtisodiy hayotini o'rganishda muhim manbaviy asos vazifasini bajaradi.

Shuningdek, Sharqiy Buxoro beklklarida markaziy hokimiyat bilan mahalliy an'anaviy tuzilmalar o'rtasidagi munosabatlar murakkab va ko'p qirrali bo'lib, ayrim beklklarning mustaqillikka intilishi, ularning amirlik tomonidan bosqichma-bosqich bo'ysundirilishi orqali bartaraf etilgan. Natijada Sharqiy Buxoro Buxoro amirligining siyosiy barqarorligi va hududiy yaxlitligini ta'minlashda muhim omilga aylangan.

Umuman olganda, Sharqiy Buxoroning XIX asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi tarixiy rivoji Buxoro amirligining ichki boshqaruv tizimi,

²⁴⁷ П.Гаевский. Курган-Тюбинское бекство. ИРГО. 1919-1923 гг., Т. 55. Вып. 2. М.-Л. 1924.. – С.60.

²⁴⁸ Нечаев А.В. По Горной Бухаре. Путевые очерки. – СПб., 1914. - С.53; Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т.1. – С.248.

mustamlakachilik bosimi va mintaqaviy geosiyosiy jarayonlar kesishgan nuqtada kechgan bo'lib, bu holat mazkur hudud tarixini alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Бендерский Н.А. Гиссарское бекство. – ТВ. 1905. № 42.
2. Варыгин М.А. Опыт описания Кулябского бекства. Известия РГО, Т. 52. вып. 10. 1916.
3. Гаевский П. Курган-Тюбинское бекство. ИРГО. 1919-1923 гг., Т. 55. Вып. 2. М.-Л. 1924.
4. Галкин А. Краткий очерк Бухарского ханства. Военный сборник, 1890, Т. 196, № 12.
5. Кап.Кузнесов. Дарваз. – Новый Маргелан. 1893.
6. Лилиенталь. Гиссарское и Кабадианское бекства в 1889 г. СМА, вып. 57. СПб., 1894.
7. Лилиенталь. Кухистан с северной частью Гиссарского хребта. – СГЦМА, 1886. вып. 26. -С. 9-21, 41-47.
8. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3-х книгах. Книга III. Бухарско-Афганская граница. – С.-Петербург., 1909. – С. 64.
9. Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. С.-Петербург, 1909.
10. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. 1. – СПб., 1911.
11. Мазов С. Восточная Бухара, Бадахшан и Северный Афганистан. (По чужим и своим наблюдениям и заметкам). «Русское Дело». № 17-25. 1886. Т.С. Т. 404. -С. 1-80.
12. Рожевиц.Р.Ю. Поездка в Южную и Среднюю Бухару в 1906 г. – ИРГО, Т. 44. Вып. 5. 1908.
13. Семенов А. По границам Бухары и Афганистана. (Путевые очерки 1892 г.). Исторический вестник. 1902. № 3.-С. 961-992; № 4.
14. То'raev Н. Вухоро тарихи. О'quv qo'llanma. – Вухоро. “Durdona”, 2020.
15. Яворский И.Б. Путешествие русского посольства по Афганистану и Бухарскому ханству в 1878-1879 гг., Т. 1. СПб., 1882.

YAPON TILINI KOMMUNIKATIV YONDASHUV ASOSIDA ZAMONAVIY O‘QITISH METODIKASI

Shasaidova Zilola Axbor qizi

1-bosqich magistranti

Tashkent International University of Education

ANNOTATSIYA

Yapon tili agglutinatив tuzilishga ega bo‘lib, xalqining nafaqat muloqot vositasi, balki yaponlarning madaniyati, qadriyatlari, an‘analari, hurmati va dunyoqarashini aks ettiruvchi muhim ijtimoiy-madaniy hodisa sifatida qaralib, dunyodagi eng murakkab va noyob tillardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada yapon tilini o‘qitishning asosiy jihatlari, jumladan, zamonaviy tillar, usullar, yondashuvlar va o‘qituvchilar duch keladigan muammolarni, grammatika, lug‘at va yozuv tizimiga oid masalalarni o‘rganadi, shu bilan birga yapon tilining pedagogik strategiyalari bilan bir qatorda samarali o‘qitish metodikasini o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: yapon tili, o‘qitish, metodlar, tilshunoslik, lug‘at, grammatika, yozish.

АННОТАЦИЯ

Японский язык имеет агглютинативную структуру и рассматривается не только как средство материального общения своего народа, но и как важный социокультурный феномен, отражающий культуру, ценности, традиции, уважение и мировоззрение японцев, и является одним из самых сложных и уникальных языков. В диссертации изучаются специфические методы преподавания японского языка, индивидуальные особенности современных языков, методы, продукция и проверка знаний учителей, вопросы, связанные с грамматикой, лексикой и системой письма, а также педагогические стратегии преподавания японского языка и эффективные методы обучения.

Ключевые слова: японский язык, преподавание, методы, лингвистика, лексика, грамматика, письмо.

ABSTRACT

The Japanese language has an agglutinative structure and is considered not only a means of communication for its people, but also an important socio-cultural phenomenon that reflects the culture, values, traditions, respect and worldview of the Japanese, and is considered one of the most complex and unique languages in the world. This article examines the main aspects of teaching Japanese, including modern languages, methods, approaches and problems faced by teachers, issues

related to grammar, vocabulary and writing system, as well as effective teaching methodologies along with pedagogical strategies for the Japanese language.

Keywords: *Japanese language, teaching, methods, linguistics, vocabulary, grammar, writing.*

KIRISH

Yapon tili butun dunyo bo'ylab o'rganish uchun eng qiziqarli, lug'atga boy va izlanuvchan tillardan biridir. Bu nafaqat tilshunoslarning, balki yapon madaniyati, an'analari, animelari va texnologiyasi ishqibozlarining ham diqqatini o'ziga jalb qiladi. Yapon tili xorijiy tillar orasida alohida o'rin tutadi, chunki uning tuzilishi, grammatikasi, iyerogliflari va qoidalari Yevropa va boshqa tillaridan tubdan farq qiladi.

Yapon tilini o'rganishdagi qiyinchiliklardan asosiysi shundaki, yapon alifbosi ひらがな (hiragana) va カタカナ (katakana) dan tashqari 漢字 (kanji) ni o'z ichiga olgan noyob yozuv tizimi ham mavjud. Shu bilan birga murakkab grammatikasi va lug'ati uni chet tili sifatida o'rganayotgan talabalar uchun qiyinchilik tug'diradi. Bundan tashqari, yapon tili o'xshash tuzilishga ega bo'lgan tillarda so'zlashuvchilar uchun ham o'rganishda qator qiyinchiliklarga duch kelishadi. Masalan, suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqeiga qarab turli xil xushmuomalalik va hurmat, kamtarlik shakllari qo'llaniladigan tilda ierarxiyaning yuqori darajasi o'rganishda muhim element hisoblanadi. Yapon tilini o'rganayotgan talabalar fonetika, grammatika va so'zlarni o'rganish bilan bir qatorda, har bir leksik va grammatik element qo'llaniladigan ijtimoiy va madaniy kontekstlarni, kontekst ichidagi mantiqiy savollarga javob topa olishni ham o'rganishlari kerak.

Yapon tilini o'qitish o'ziga xos yuksak pedagogik maxorat va yondashuvlar, zamonaviy o'qitish metodikalarini talab etadi. Ta'lim jarayonini talabalar ehtiyojiga moslashtirish – tilni o'zlashtirishning eng qulay va samarali usullarini yaratishga yordam beradi. Bu jarayonda multimedia texnologiyalardan foydalanish, aqliy hujum va interfaol usullar talabalarni muhitga moslashish va jalb qilishda muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolaning maqsadi yapon tili o'qituvchilari duch keladigan asosiy muammolarni o'rganish va yapon tilini o'qitishda zamonaviy metodikalar va yondashuvlarni muhokama qilishdan iborat. O'qitishda turli texnologiyalardan foydalanish usullari, madaniy kontekstning roli va tilni mukammal o'zlashtirish uchun madaniyatlararo o'rganishning ahamiyatiga e'tibor qaratiladi. Shu bilan bir qatorda o'qituvchi va talabalar duch keladigan muammolarni o'rganib, yapon tilini o'qitish sifatini yaxshilash bo'yicha takliflar beriladi.

1. Yapon tilining o'ziga xosligi va grammatikasi

Yapon tili Sharq tillari guruhiga mansub bo'lib, tuzilishi, nutq madaniyati va yozuv elementlari bilan boshqa tillardan keskin farq qiladi. Bu elementlarning barchasi birgalikda yapon tilini o'rganayotgan talabalar va o'qituvchilar uchun ham qiyinchiliklar ham imkoniyatlar yaratadi. Imkoniyatlardan biri shuki, yapon tilida nutq madaniyatini o'rganish tilning majburiy shartlaridan biri hisoblanib, talaba yapon tilida insho yozib uni juriylar oldida chiroyli va ravon, jestlardan foydalanib nutq so'zlab berishni o'rganadi. Bu esa o'z navbatida o'quvchida notiqlik madaniyatini rivojlanishiga katta yordam beradi va kelajakda mahoratli notiq bo'la olish, turli notiqlik musobaqalarda qatnashib yuqori o'rinlarni egallay olish imkonini beradi. Yapon tilining o'ziga xosligi yana shundaki, gapda ko'pincha ega aytilmaydi, so'zlashuvda suhbatdoshning yoshi va ijtimoiy mavqeiga qarab til shakli o'zgaradi.

Yapon tili grammatikasi o'zining agglutinativ tuzilishi, qat'iy tartibi va kontekstga tayanishi bilan boshqa tillardan yaqqol ajralib turadi. Gapning asosiy mazmuni kesimda jamlanib, so'zlar asosan qo'shimchalar orqali o'zgaradi.

Murakkab fe'llar — yapon tilida fe'llarga qo'shimcha shakllar qo'shilishi orqali ma'noga chuqur qatlamli grammatik va semantik ma'no beriladi. Masalan, grammatika tahliliy va semantik birliklarni birlashtiradi.²⁴⁹

Kesim doimo gapning oxirida keladi va gapning ma'nosini belgilaydi. Masalan :

私はパンを食べます (watashi wa pan wo tabemasu) Men non yeyman

Yuklamalar so'zlarning gapdagi grammatik vazifasini aniqlaydi va ular mustaqil ma'noga ega emas.

Asosiy yuklamalar:

- wa (は) — gap mavzusi
- ga (が) — ega (ta'kidlash uchun)
- o (を) — to'g'ridan-to'g'ri to'ldiruvchi
- ni (に) — yo'nalish, vaqt, mavjudlik
- de (で) — harakat joyi yoki vosita
- e (へ) — yo'nalish
- kara / made (から / まで) — boshi / oxiri

Yapon tilida fe'llar shaxs va songa qarab o'zgarmaydi, doim gap so'nggida kelib, zamon, inkor, mayl qo'shimchalar orqali ifodalanadi. Yapon tilida jins kategoriyasi mavjud emas, ko'plikni bildiruvchi so'zlar esa kontekst orqali aniqlanadi yoki ~たち

²⁴⁹ Taro Kageyama. Morphology in Japonic Languages. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.538>
Published online: 28 February 2020

(tachi), ~ ら (ra) qo'shimchalari orqali ifodalanadi. Yapon tilida sifatlar fe'lga o'xshash tarzda o'zgarib, zamon va inkor shaklini qabul qiladi.

2. Yapon yozuv tizimi va talaffuz

Yapon yozuv tizimi dunyodagi eng ko'p qatlamli va murakkab yozuv tizimlaridan biri sanalib, 3 xil yozuv turini o'z ichiga oladi: Hiragana, katakana va kanji. Hiragana 46 asosiy belgidan iborat bo'lib, asosan yaponlarning ism-sharflari, yaponcha so'zlar va grammatik elementlarni yozishda foydalaniladi, katakana esa xorijiy ismlar, chet tilidan o'zlashtirilgan so'zlar va texnik terminlarni ifodalash uchun qo'llaniladi. Kanji esa xitoy tilidan kirib kelgan ierogliflar bo'lib, har bir ieroglifni ikki xil o'qilishi mavjud, ya'ni 音読 (onyomi) - xitoycha o'qilishi, 訓読み (kunyomi) - yaponcha o'qilishidir. Kanji yapon tiliga ifodaviylik va ixchamlik baxsh etib, kontekstga qarab bir nechta ma'noni anglatadi va murakkab tushunchalarni qisqa tarzda ifoda etish imkonini beradi. Kanjini o'rganish talabalar uchun eng murakkab jarayon hisoblanib, minglab ierogliflarni xitoycha va yaponcha o'qilishini yod olishni talab etadi.

Yapon tilinig talaffuzi ham o'ziga xos va yevropa tillariga nisbatan soddaligi tufayli boshlang'ich bosqichda o'rganishni osonlashtiradi. Keyingi bosqichlarda murakkablashib borib, intonatsiya va urg'uga oid qiyinchiliklar vujudga keladi va ular tilni mukammal egallashda muhim ahamiyat kasb etadi. Yapon talaffuzidagi yana bir qiyinchiliklardan biri cho'ziq tovushlar hisoblanib, ular cho'ziq aytilishi orqali ma'noni o'zgartirish xususiyatiga ega. Misol uchun:

おばさん (obasan) - xola

おばあさん (obaasan) - buvi

Yapon tilining talaffuzida huddi o'zbek tili kabi ikki undoshli tovushlar mavjud va ular ~っ (tsu) tovushi bilan ifodalanadi. Yapon talaffuzi oddiy tovush tizimiga ega bo'lsa-da, ohangdagi nozik farqlar va cho'ziq uni mukammal o'zlashtirishni talab etadi. Yapon tilini tushunish va ravon nutqiy so'zlashuv – yapon tilining asosiy kaliti hisoblanadi.

3. Yapon tilini o'qitishda kommunikativ-kognitiv metod

Kommunikativ – kognitiv yondashuv – ta'lim jarayonini o'quvchilarning faol muloqot orqali bilim olishlariga yo'naltiruvchi yondashuv bo'lib, unda til kommunikatsiyasi va bilish jarayonlari birga integratsiya qilinadi. Bu yondashuvning maqsadi shundaki, o'rganuvchi tilni nafaqat oddiy grammatik qoidalar bilan o'rganadi, balki uni amaliy muloqotda qo'llash uchun ongli tarzda idrok etadi va foydalanadi. Bunda til kompetensiyasini shakllantirishda kognitiv faoliyat,-fikrlash,

tahlil, xotira va muloqot kontekstini tushunish jarayonlari ham muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.²⁵⁰

Yapon tilini o‘qitishda zamonaviy yondashuvlarining maqsadi talabalarda kommunikativ-kognitiv kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan. Kommunikativ yondashuv real va kundalik hayotga yaqin kommunikativ vaziyatlarni yaratish orqali tilni yanada chuqurroq o‘rganish, ta’lim jarayonini samarali tashkil etish hamda talabaga tushunarli va amaliy dars o‘tish imkonini beradi. Bu orqali talabalar til vositalaridan samarali foydalanish, turli muloqot va vaziyatlarda erkin fikr almashish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Yapon tilini o‘qitishda innovatsion texnologiyalarning ahamiyati katta bo‘lib, onlayn kurslar, mobil ilovalar, electron lug‘atlar, videodarslar va shu kabi boshqa raqamli resurslar talabalarning ta’lim jarayoniga bo‘lgan qiziqishlari va til ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim didaktik vosita sifatida xizmat qilmoqda.

Yapon tilini o‘rganish bilan birga yapon madaniyati, tarixi, adabiyoti va ijtimoiy xulq-atvor me’yorlarini o‘rganish ham til o‘rganish kompetensiyalarini rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o‘z navbatida muloqot kontekstini chuqurroq anglash va til o‘rganish motivatsiyalarini oshirishda yordam beradi.

4. Yapon tilini o‘qitishdagi muammolar va murakkabliklar

Chet tilini qiziqarli va tushunarli o‘qitishning o‘zi bir san’at hisoblanib, yuksak pedagogik mahorat talab etadi. Yapon tili grammatik jihatdan o‘zbek tiliga o‘xshash bo‘lib, o‘zbek millati talabalariga yapon tilini o‘rganish Yevropa tillariga nisbatan oson. Til o‘rganish jarayonidagi asosiy muammolaridan biri Yevropa tillari, xususan ingliz yoki rus tili tizimidan yapon tiliga o‘tishning murakkabligidir. Yevropa tillarida asosan kesim gapning boshida keladi, yapon tilida esa huddi o‘zbek tili kabi gapning ohirida keladi va bu esa o‘z navbatida rus yoki ingliz tilidagi kontekstlarni yapon tiliga tarjima qilishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Masalan:

Men kitob o‘qidim

私は本を読みました

I read a book

Я прочитал книгу

Ayrim mamlakatlarda yapon tili bo‘yicha malakali pedagoglarning yetishmasligi ta’lim sifati va rivojiga salbiy ta’sir etmoqda. Yapon tili o‘qituvchilari faqat tilni mukammal bilishi emas, balki zamonaviy pedagogik metodlar va kompetensiyalar, pedagogik malakaga ega bo‘lishi muhim ahamiyat kasb etadi.

²⁵⁰ Dilorom T. “COGNITIVE-COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING RUSSIAN LANGUAGE”, IEJRD - International Multidisciplinary Journal, vol. 6, no. ISPCIEI, p. 2, Jun. 2021.

XULOSA

Har qanday xorijiy tilni o'qitish singari, yapon tili ham pedagogik mahorat, maxsus yondashuv hamda samarali metodlarni tanlash va ta'lim jarayonini puxta tashkil etishni talab etadi. Yapon tili grammatikasi, yozuv tizimi va talaffuzi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lganligi tufayli talaba va pedagogdan yuksak darajadagi mas'uliyat va yuqori tayyorgarlikni talab qiladi. Yapon tilini o'qitishning o'ziga xosligi shundaki, zamonaviy metodikalari faqat nazariy bilimlarni o'rganishga emas, amaliy kommunikativ-kognitiv ko'nikmalarni ham rivojlantirishga qaratilgan. Kommunikativ yondashuvda real hayotiy vaziyatlarda tilni kundalik hayotda amaliy qo'llashga va nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi o'quv materiallarini chuqurroq anglash va ta'lim jarayonini mustahkam o'zlashtirishga xizmat qiladi. Yapon tilini o'rganishda notiqlik san'atiga alohida e'tibor qaratilib, har bir talabaning nutqi ravon va chiroyli bo'lishi uchun dars mobaynida mustaqil insho yozdirish va uni ravon taqdimot qildirish metodikasi qo'llaniladi.

Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalardan foydalanish talabalar uchun yangi imkoniyatlarni yaratadi. Interaktiv resurslarni tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirish ko'nikmalarini rivojlanishiga xizmat qilib, ta'lim sifatini oshishiga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'nil, P. Методы преподавания японского языка. Moskva: Nauka, 2020.
2. Federov, I. Японский язык: от азов до мастерства. Sankt-Peterburg: Lingvistika, 2019
3. Hiroshi Ya. Yapon madaniyati: tilga ta'siri. Tokio: Kitob, 2018.
4. Dilorom T. "COGNITIVE-COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING RUSSIAN LANGUAGE", IEJRD - International Multidisciplinary Journal, vol. 6, no. ISPCIEI, p. 2, Jun. 2021.
5. Karimova Sh. Psikologik edebiyat çözümlemesine dair teorik bir deneme: Hakkâri öncesi Ferit Edgü öyküleri // Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. – 2024. – T. 12, № 149. – B. 368–381. – DOI: 10.29228/ASOS.74952.
6. Taro Kageyama. Morphology in Japonic Languages. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199384655.013.538> Published online: 28 February 2020

“XIVA XONLIGI ARXIVI” HUIJATLARIDA IQTISODIY ATAMALARNING MANBASHUNOSLIK TAHLILI

Abduxalilova Aziza Erkinovna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
katta o'qituvchisi, PhD

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada “Xiva xonligi arxivi” hujjatlarida uchraydigan iqtisodiy atamalarning manbashunoslik tahlili amalga oshirildi. Xiva xonligi davriga oid rasmiy hujjatlarda (farmonlar, soliq daftarlari, vaqfnomalar, mulkiy bitimlar) qo'llanilgan iqtisodiy terminlarning semantik mazmuni, funksional yuklamasi va tarixiy transformatsiyasi tahlil qilindi. Soliq atamalarining ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni tadqiq etishdagi o'rni talqiq etildi.

Kalit so'zlar. *Xiva xonligi arxivi, soliq atamaları, sanoq daftarlari, patta, nishon, mubaraknoma, yorliq, ulog', tilla, puxta, tivah, a'lo, avsot, kashti, chahol yek, qo'nolg'a.*

ABSTRACT

This article provides a source analysis of economic terms found in the documents of the “Archive of the Khiva Khanate”. The semantic content, functional load and historical transformation of economic terms used in official documents of the Khiva Khanate period (decrees, tax books, endowments, property transactions) were analyzed. The role of tax terms in the study of socio-economic relations was discussed.

Keywords. *Khiva Khanate Archive, tax terms, census books, patta, nizh, mubaraknama, tyakhl, ulog', tella, puhta, tivah, a'lo, avsot, kashti, chahol yek, qonolga'a.*

KIRISH

So'nggi yillarda Markaziy Osiyo tarixshunosligida o'rta asrlar tarixiy manbalarni faqat fakt-axborot tashuvchisi sifatida emas, balki ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy munosabatlarning asl mohiyatini o'zida aks ettiruvchisi sifatida o'rganishga bo'lgan qiziqish ortib bormoqda. Bu jarayonda ayniqsa arxiv hujjatlari, xususan, xiva xonligi arxivi hujjatlarining davlat boshqaruvi va iqtisodiy munosabatlarga doir hujjatlari manbashunoslik tadqiqotlarining muhim obyektiga aylanmoqda.

Xiva xonligi arxivi hujjatlari XVIII–XIX asrlarda Xorazm hududida shakllangan iqtisodiy tizim, fiskal amaliyot va mulkiy munosabatlarni o'rganishda noyob manbaviy bazani tashkil etadi. Mazkur hujjatlarda qo'llanilgan iqtisodiy atamalar esa

ko'pincha tarixshunoslikda barqaror va o'zgaras tushunchalar sifatida talqin qilinib kelinmoqda. Holbuki, manbalarni chuqur tahlil qilish iqtisodiy terminlarning mazmuni ularning real amaliyotdagi qo'llanilishi, hujjat yaratilgan muhit va hokimiyat ehtiyojlariga qarab sezilarli darajada o'zgarganligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur tadqiqot Xiva xonligi tarixini o'rganishda, avvalo O'zbekiston Milliy arxivi I- 125 fondida saqlanayotgan "Xiva xonlari arxivi" dan o'rin olgan asl manbalar-hujjatlarga murojaat qilindi. Ushbu hujjatlarni ilmiy muomalaga kiritish hamda interpretatsiya qilishda tarixiylik, qiyosiy tahlil singari metodlaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Qo'ng'irotlar davri Xiva xonligi iqtisodiy, xususan soliq atamaları ko'plab uchraydigan asosiy manba-hujjatlardan biri yorliqlardir. Odatda bu yorliqlar tarxon yoki tarxon yorliqlari nomi bilan ham yuritilib, asosan soliqlardan yoki ma'lum majburiyatlardan ozod qilinganlikni anglatuvchi rasmiy hujjat turi hisoblanadi.

Tadqiqot jarayonida o'rganilgan yorliqlarda jarib, tanobona, ipaklarindin mol, ilchi yoki yo'lchi, qo'nolg'a, ulog', so'ysun, borsbon, kashtibon, qo'ruqbol yoki qo'ruqbon, darvozabon, qozu, qochu, bigar, hashar, boj, tamg'a, chahol yek, rohdorliq, xazinachilik, amalat, olg'ot, dud, ravnnot, qazon xarji, sari-mard, bilejat singari yigirma oltita iqtisodiy yoki soliq bilan bog'liq atamalar uchraydi. [1] Bularning davlat soliq tizimida amalda bo'lganlik masalasini aniqlash uchun, mazkur atamalarning kelib chiqishi, lug'aviy ma'nosi va funksiyasini tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

MUHOKAMA

Yorliqlarda ko'plab uchraydigan **ulog'** atamasi xususida L. Boymatov atama turk-mo'g'ul tildan olingan "og'ir yuk ko'tarish, yuk ortish va arava tashish uchun ishlatiladigan har qanday uy hayvoni" ma'nosini anglatuvchi uloq nomi bilan bog'lab, Nosir ad-din Tusiyning ma'lumotlariga tayanib, "ulog'" dastlab burch bo'lmaganligi, keyinchalik ham soliq turi bo'lmasdan, aholi pochta va chopar otlarini yetkazib berish majburiyatlarini anglata boshlaganligi ta'kidlaydi.[13] I.P. Petrushevskiy fikriga ko'ra, "ulag" atamasi mo'g'ullarga turklardan o'tgan va u mo'g'ullar istilosidan oldin "yom" burchi mavjud bo'lgan deb taxmin qiladi. Biroq, yorliqlardan tashqarida bu atamaning keng qo'llanilishiga guvoh bo'lmadik. Tavhija daftarlarida kelgan ma'lumotlarga ko'ra, elchilar va davlat ishlari bilan yuborilgan saroy ayonlariga yo'l, ozuqa va boshqa xarajatlar uchun qo'nuq puli ajratilganligi esa bu atamaning soliq tizimida amalda bo'lmaganligini asoslaydi.

Yana bir atama “ipaklaridan mol” asli turkiy, yorliqlarda uchraydigan, ammo boshqa rasmiy hujjat yoki soliq daftarlarida uchramaydigan atama. Mazmun-mohiyatan Xorazm o'lkasida ipak yetishtirish bilan shug'ullanuvchi kimsalardan olinadigan foyda yoki daraomad solig'ini anglatadi. Ammo atamaning funksiyasi hamda boshqa turdagi manbalarda bu atamaning keng qo'llanilmaganligiga asosanib uning zakot solig'ining bir ko'rinishi sifatida xulosalash xato bo'lmaydi[2].

Qo'riqbon yoki qo'ruqmol shaklida keladigan atama asosan, XVII-XVIII asr hujjatlarida ko'proq uchraydi. Yorliq hujjatlarini tadqiq etgan olim Villiam Vud fikricha, bu atama “qo'nuq” – “mol” asos va qo'shim chasidan iborat bo'lib, xonga tegishli bo'lgan taqiqlangan yerga tegishli atama sifatida talqin qiladi. V. Vud bunday yerlar sirasiga yaylovlar, qabriston, ov qilish uchun mo'ljallangan hududlarni kiritadi.[10]

Kashtibon atamasi “kashti” so'zidan olingan bo'lib, kema, qayiq degan ma'noni anglatadi. O'zMA hujjatlarida kashtibon atamasi yorliqlardan tashqari arzdosht hujjatlarida hamda daftarlarda ham uchrab turadi. Hujjatlar tahlili asosida kashtibon daryoda suzish uchun xonlik qayiqlaridan foydalanganlik uchun to'lov hamda aholini daryoning narigi tomoniga o'tkazib qo'yganligi uchun olingan to'lov bo'lganligini taxmin qilish mumkin [4].

Qo'ng'irotlar davri Xiva xonligi agrar davlat bo'lib, mamalakatning asosiy daromad manbai qishloq xo'jaligi bilan bog'liq yig'imlar, soliqlar bilan bevosita bog'liq edi. Soliq daftarlari ag'ri, botmon, mulk, yorliqli mulk, atoyi mulk, a'lo, adno, avsot, tanga, tilla, puxta tilla singari iqtisodiy atamalarni uchratish mumkin. Ulardan biri “atoyi mulk” – turkiy “ota” so'zidan olingan hamda “merosiy mulk” ma'nosini anglatgan [7]. A'lo atamasi bevosita Xiva xonligida amalda bo'lgan, yer miqdorini belgilovchi atama, o'rganilgan manbalarda uning aniq chegaralari belgilanmasdan, hajmi 15 tanobdan ortiq bo'lgan yerni anglatgan.

Xiva xonligining XIX asrdagi rasmiy pul birligi tilla bo'lgan. Tillaning hajmiga ko'ra, kichik tilla va puxta tillaga bo'lingan[5].

Xiva xonligida qo'shni davlatlar bilan savdo-tijorat ishlari yo'lga qo'yilgan. Xalqaro savdoda asosiy o'lchov birligi sifatida “tivah” hizmat qilgan. Uning ma'nosi “bir tuyaga orilgan yuk” ma'nosini anglatgan[4].

Xorijdan, asosan Rossiyadan kelgan tovarlarni qal'achi nomi bilan yuritilgan. Lekin ayrim manbalarda o'ruschi atamasi bilan almashinib qo'llaniladigan holatlar ham kuzatiladi[3].

XULOSA

Xiva xonligi arxivi hujjatlarida uchraydigan iqtisodiy atamalarning manbashunoslik tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur terminlar nafaqat fiskal

amaliyotning balki XVIII–XIX asrlarda Xorazm hududida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar, davlat boshqaruvi mexanizmlari hamda hokimiyat–jamiyat oʻrtasidagi oʻzaro munosabatlarning muhim indikatorlari hisoblanadi. Yorliqlar, soliq daftarlari va boshqa rasmiy hujjatlar tahlili asosida aniqlanishicha, koʻplab iqtisodiy terminlar real fiskal tizimning majburiy unsuri boʻlmasdan, maʼlum davr, vaziyat yoki hujjat turiga xos funksional yuklamaga ega boʻlgan. Xususan, ulogʻ, ipaklarindin mol, qoʻruqbon, kashtibon, qozu, qochu, koʻfruchi kabi atamalar soliq tushunchasidan koʻra koʻproq majburiyat, xizmat yoki davlat manfaatlariga xizmat qiluvchi maxsus amaliyot shaklini ifodalagan. Bu holat iqtisodiy terminlarning semantik mazmuni ularning hujjat yaratilgan konteksti va siyosiy-iqtisodiy ehtiyojlariga bevosita bogʻliq holda shakllanganligini koʻrsatadi. Shuningdek, tadqiqot Xiva xonligi iqtisodiy terminologiyasi turkiy–moʻgʻul, arabiy, forsiy va mahalliy anʼanalar sintezi asosida shakllanganligini koʻrsatadi.

ADABIYOTLAR

1. OʻzR MA I –125-fond, 2-roʻyxat, 10-yigʻma jild.
2. OʻzR MA I –125-fond, 2-roʻyxat, 12-yigʻma jild.
3. OʻzR MA I –125-fond, 2-roʻyxat, 14-yigʻma jild
4. OʻzR MA I –125-fond, 2-roʻyxat, 16-yigʻma jild.
5. OʻzR MA I –125-fond, 2-roʻyxat, 489-yigʻma jild, 1-varaq
6. OʻzR MA I –125-fond, 2-roʻyxat, 455- yigʻma jild, 3-4-varaqlar.
7. OʻzR MA I –125-fond, 2-roʻyxat, 94-yigʻma jild, 1-10- varaqlar
8. OʻzR MA I –125-fond, 2-roʻyxat, 409, 412, 444, 449, 452-yigʻma jildlar
9. Султонов Ў. Мусулмон мамлакатлари дипломатикаси. – Тошкент: Наврӯз нашриёти, 2019. – Б. 82
10. Wood W. A collection of tarkhan from the Khanate of Khiva. – Bloomington IN, 2005. Pappers on Inner Asia. No. 38. – P. 39-49
11. Boltayev A. Xiva esdaliklari. OʻzR FA ShI № 11645 raqamli qoʻlyozma
12. Иванов П. Архив хивинских ханов XIX в. Исследование и описание документов с историческим введением. – Ленинград, 1940. – С. 94
13. Лукмон Бойматов Тюрко-монгольские термины в налоговой системе Ирана И Центральной Азии XIII-XIV вв.// Материалы Международной научно-практической конференции «Духовно-исторические связи народов Ирана и стран Центральной Азии» Алматы. - С. 87
14. Уринбаев А., Хорикава Т., Файзиев Т., Джураева Г., Исогай К. Каталог Хивинский казийских документов XIX – начала XX вв. – Ташкент-Киото, 2001. – 729 с.

KULOLCHILIK FENOMENINI TADQIQ ETILISHIGA OID BA'ZI YONDASHUVLAR XUSUSIDA

Bobir Odilov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti dotsenti, PhD

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada O'zbekistonda an'anaviy kulolchilik maktablarining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va ularning ijtimoiy-madaniy ahamiyati antropologik hamda etnologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda kulolchilik fenomenini o'rganishda xo'jalik-madaniy tiplar konsepsiyasi, genealogik (ustoz–shogird va sulolaviy) yondashuv hamda og'zaki tarix (Oral History) metodining ilmiy imkoniyatlari ochib beriladi. Shuningdek, kulolchilik maktablarining hududiy va shaxsiy tasnifi, ustoz-shogird an'analarining hunar davomiyligidagi o'rni, kasbiy bilim va ko'nikmalarning avloddan-avlodga o'tish mexanizmlari amaliy misollar bilan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: *kulolchilik, kulolchilik maktablari, xo'jalik-madaniy tiplar, ustoz–shogird an'anasi, genealogik yondashuv, og'zaki tarix, etnomadaniy jarayonlar, hunarmandchilik, madaniy meros, lokal maktablar, identitet, an'anaviy hunar.*

ON SOME APPROACHES TO THE STUDY OF THE POTTERY PHENOMENON

ABSTRACT

This article analyzes the formation, stages of development, and socio-cultural significance of traditional pottery schools in Uzbekistan based on anthropological and ethnological approaches. The study reveals the scientific potential of the economic-cultural types concept, the genealogical (master–apprentice and dynastic) approach, and the Oral History method in examining the phenomenon of pottery. The article also analyzes, through practical examples, the territorial and personal classifications of pottery schools, the role of master–apprentice traditions in the continuity of the craft, and the mechanisms of transmitting professional knowledge and skills from generation to generation.

Keywords: *pottery, pottery schools, economic-cultural types, master–apprentice tradition, genealogical approach, oral history, ethnocultural processes, craftsmanship, cultural heritage, local schools, identity, traditional craft.*

KIRISH

O'zbekiston hududida qadimgi davrlardan ishlab chiqarish xo'jaligi rivojlanganligi arxeologik tadqiqotlardan ma'lum. Yirik daryo vohalari, uning irmoqlari bo'yidagi hosildor yerlar ajdodlarimiz tomonidan doimiy ravishda o'zlashtirib borilib, ilk bronza davrlaridanoq sun'iy sug'orma dehqonchilik xo'jaligiga asos solingan²⁵¹. Shu bilan birgalikda turli ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik hamda siyosiy omillar ta'sirida vohalar bilan tutash keng dashtliklarda yashaydigan ko'chmanchi chorvador aholining doimiy ravishdagi migratsiyasi natijasida daryo vohalarida sug'orma dehqonchilik bilan birgalikda yirik chorvachilik xo'jaligi ham rivojlana boshladi. Agrar munosabatlardagi bunday o'zgarishlar hunarmandchilik va savdoning rivojlanishida muhim omil bo'lib, etnik-madaniy aloqalarni yanada jonlantirdi²⁵². Natijada O'rta Osiyo, xususan, hozirgi O'zbekiston hududlarida xo'jalikning dehqonchilik, chorvachilik hamda hunarmandchilik turlari bir xil ahamiyatga ega bo'ldi. Xo'jalikning ushbu turlari asrlar davomida u yoki bu xalqlarning turmush tarzi, moddiy va ma'naviy hayotiga ham ta'sir qildi.

Turli xo'jalik sohalarining bir vaqtning o'zida, bir mintaqada parallel ravishda rivojlanishini va o'ziga xos lokal ko'rinishlar kasb etganligini olimlar "xo'jalik-madaniy tiplar"²⁵³ nomi bilan atay boshladilar. Ushbu konsepsiya xo'jalikning dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik kabi tabiiy sharoitga moslashgan holda shakllangan turlarini xo'jalik-madaniy an'analar bilan uzviy bog'liq holda, turli tarixiy-madaniy mintaqalarning o'ziga xosligini yoritib berishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xo'jalik-madaniy tiplar konsepsiyasining mohiyati nima va qachondan boshlab ilmiy tadqiqotlarda qo'llanila boshlandi kabi savollarga javob berish orqali kulolchilik maktablarining shakllanish omillari, lokal mintaqalarga xos xususiyatlarining aks etishi kabi nazariy masalalarni ochib berish imkoniyatiga ega bo'lamiz.

Muammoga oid dastlabki tadqiqotlar umuman jahon xalqlarining xo'jalik klassifikatsiyalariga bag'ishlangan bo'lib, uning negizida O'rta Osiyo xalqlarining xo'jalik xususiyatlari va uning boshqa mintaqalardagi xo'jalik turlari ham qiyosiy asosda yoritilgan. XX asr oxirlarigacha bajarilgan ishlar²⁵⁴ O'zbekistonning turli

²⁵¹ A. Asqarov Drevniy zem

²⁵² U. Abdullayev Etnoslararo jarayonlar

²⁵³ Хўжалик-маданий типлар деганда муайян табиий-географик шароитда ва ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг бир хил даражасида яшовчи халқлар учун характерли бўлган хўжалик ва маданиятларнинг тарихан таркиб топган мажмуи тушунилади.

²⁵⁴ Толстов С.П. Очерки первоначального ислама. // СЭ. 1932. №2 с. 24-82; Толстов С.П. Очерки общей этнографии. Азиатская часть СССР. В издании Ин-та этнографии АН СССР. М., 1959, 163-164 бетлар.; Левин М.Г. К проблеме исторического соотношения хозяйственно-культурных типов Северной Азии, «Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР», II, 1947; Левин М.Г., Чебаксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные

tarixiy-madaniy mintaqalari lokal xususiyatlarini o'rganishda nazariy-metodologik asos bo'ldi, deb aytish mumkin.

Jahon xalqlari xo'jalik ixtisoslashuvini ilk bor turli madaniy-etnografik viloyatlarga bo'lib o'rganish g'oyasini dastlab taniqli olim S.P. Tolstov o'zining "Islomning dastlabki ko'rinishi"²⁵⁵ nomli maqolasida qo'llagan. Aslida olimning ushbu maqolasida asosiy maqsad xalqlarning xo'jalik hayotida islom dinining o'rni masalasini yoritish bo'lsa-da, xalqlarning xo'jalik an'analarida ularning tabiiy-geografik jihatdan joylashuv xususiyatlariga ko'ra o'ziga xos tafovutlar ham mavjudligini yangi metodologik usul yordamida ko'rsatib berishga harakat qiladi. Bu xo'jalik-madaniy tiplar konsepsiyasining ilk g'oyalari edi.

Muallif g'oyalarining aniqroq tafsilotiga to'xtalsak, maqolada qadimgi davr tarixiga oid ma'lumotlar ham o'rin olgan bo'lib, materiallarda Janubiy Amerika, Bolqon va Kavkazorti, Shimoliy Misr, Yuqori Mesopotamiya va Elam, O'rta Osiyo, Kopetdog' etaklari va Xitoyning tog'li hududlari xalqlari tomonidan yaratilgan xo'jalik-madaniy tiplar haqida fikr bildirilgan. Fikrlar tahlilidan ushbu xalqlarning xo'jalik madaniyatidagi o'ziga xoslik tabiiy omil ta'sirida, o'xshashliklari esa madaniy migratsiya ta'sirida yuz berganligini anglash mumkin. Tadqiqotchining fikrini birgina misolda ko'rib chiqsak, o'ylaymizki, yanada tushunarliroq bo'ladi. Xususan, muallifning fikricha, qadimgi Yevroosiyo qit'asida yaratilgan kulolchilik buyumlari va ushbu sopollarga rang berishdagi o'xshashliklar zahirida madaniy migratsiyaning o'rni seziladi. Lekin sopol buyumlarni tayyorlash va bo'yashda qo'llaniladigan xom ashyo (tuproq, bo'yoq turi va shu kabi) va boshqa tabiiy omillar har bir mintaqada takrorlanavermaydi. Shu sababdan ham har bir mintaqaning tabiiy sharoitidan kelib chiqib ishlab chiqarilgan mahsulotda o'ziga xoslik shakllanganligini kuzatishimiz mumkin²⁵⁶.

Xo'jalik-madaniy tiplar nazariyasi O'rta Osiyo arxeologiyasi, etnologiyasi va antropologiyasida katta ilmiy ahamiyat kasb etdi. Uning asosida har bir mintaqada dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilikning o'ziga xos ko'rinishlari qayd etildi. Moddiy madaniyat, turmush tarzi va ijtimoiy munosabatlarning shakllanishida xo'jalik turlari asosiy omil sifatida qaraldi. Turli xo'jalik turlariga tayangan xalqlar

типы и историко этнографические области (К постановке вопроса). СЭ. 1955, №4, Б. 3-17.; Жданко Т.А. Проблема полуседлого населения в истории Средней Азии и Казахстана. // СЭ. М.,1961. №2. 53-62 бетлар; Андрианов Б.В. Хозяйственно-культурные типы Средней Азии и Казахстана. // Народы Средней Азии и Казахстана". Т. I. М., 1963. С. 32-37.; Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и исторический процесс // СЭ.-1968. -№2. -С.22-34.; Чеснов Я.В. О социально-экономических и природных условиях возникновения хозяйственно-культурных типов (в связи с работами М.Г.Левина)//СЭ. -1970. №6., с. 15-26.; Андрианов Б.В., Чебоксаров Н.Н. Хозяйственно-культурные типы и проблемы их картографирования. СЭ. №2, М.Наука, 1972. 3-16 бетлар.

²⁵⁵ Толстов С.П. Очерки первоначального ислама. // СЭ. 1932. №2 с. 24-82.

²⁵⁶ Толстов С.П. Кўрсатилган асар. с. 24-82.

oʻrtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar etnik jamoalarning shakllanish jarayonlarini tahlil qilishga yordam berdi.

Kulolchilik maktablarini oʻrganishda ham xoʻjalik-madaniy tiplar ilmiy konsepsiyasini qoʻllash ahamiyatli hisoblanib, muhim metodologik asos boʻlib xizmat qiladi. Sababi, kulolchilik dehqonchilik madaniyati bilan bogʻliq hisoblangan suv resurslari, xom ashyo manbalari (loy, qum, minerallar) va qishloq xoʻjaligi ehtiyojlari (idishlar, xumlar, saqlash anjomlari) bilan chambarchas aloqador. Xususan, don mahsulotlarini saqlash, suv tashish, oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash va isteʼmol qilish uchun turli idishlarga ehtiyojni yuzaga keltirgan. Shu bois qadimgi kulolchilik mahsulotlarining katta qismi xum, tovoq, kosa, lagan va suv idishlari kabi maishiy anjomlardan iborat boʻlgan. Voha va dasht oʻrtasidagi aloqalar kulolchilik mahsulotlariga talabni oshirib, savdo almashinuvini jonlantirgan. Kulollar mahsulotining faqat uy xoʻjaligi ehtiyoji bilan chegaralanib qolmasdan, ichki va tashqi bozorlarda muomalaga kirib borishi maktablarning rivojlanishiga turtki boʻlgan.

Oʻzbekiston hududida tabiiy-geografik sharoitlarning rang-barangligi va mahalliy madaniy anʼanalarning xilma-xilligi natijasida bir nechta kulolchilik maktablari shakllangan. Sanʼatshunoslikka oid koʻplab tadqiqotlarda bu maktablar odatda yirik hududiy masshtablarda tasniflanadi. Jumladan, Fargʻona maktabi (asosiy markazlari – Rishton, Andijon, Gʻurumsaroy), Buxoro-Samarqand maktabi (markazlari – Samarqand, Gʻijduvon, Shahrisabz, Urgut) va Xorazm maktabi (markazlari – Xonqa, Kattbogʻ, Xiva, Urganch) keng tarqalgan klassifikatsiya sifatida koʻrsatiladi²⁵⁷.

Demak, kulolchilik maktablarining shakllanishi koʻp qirrali omillar bilan bogʻliq boʻlib, ular orasida xoʻjalik-madaniy tiplar konsepsiyasi muhim nazariy asos vazifasini bajaradi. Aynan shu omillarni oʻrganish orqali biz kulolchilik sanʼatining turli hududlarda qanday shakllanib, qanday lokal xususiyatlarga ega boʻlganini anglash imkoniyatiga ega boʻlamiz.

Qolaversa, kulolchilik anʼanalariga tayangan mahalliy maktablar, uslublar va texnologiyalarning shakllanishi madaniy muhitning uzviy qismidir. Shu bilan birga, turli mintaqalardagi kulolchilik maktablari mahalliy tabiiy sharoit, ijtimoiy ehtiyoj va madaniy anʼanalar taʼsirida oʻziga xoslik kasb etadi.

Shu tariqa, xoʻjalik-madaniy tiplar konsepsiyasi kulolchilik maktablarining shakllanish omillarini, ularning lokal xususiyatlarini hamda etnomadaniy jarayonlardagi oʻrnini chuqurroq anglash imkoniyatini yaratadi.

²⁵⁷ Ўзбекистон маданий мероси. Германия Федератив Республикаси тўпламлари. — Тошкент: Silk Road Media; East Star Media, 2020. — XI ж.

Biroq, har bir markazda olib borilgan antropologik va madaniy-etnografik tadqiqotlar mazkur umumiy tasnifni yanada nozikroq o'rganishni talab etadi. Ya'ni, yirik maktablar doirasida ham har bir lokal markaz o'ziga xos uslubiy xususiyatlari, bezak elementlari va texnologik jarayonlari bilan ajralib turadi. Shu bois, so'nggi tadqiqotlarda kulolchilik maktablari lokal mintaqalarga bog'lab klassifikatsiya qilingan. Xususan, Xonqa, Kattbog', Xiva, Urganch, Buxoro, G'ijduvon, Nurota, Samarqand, Urgut, Shahrisabz, Boysun, Toshkent, Rishton, G'urumsaroy, Andijon kabi kulolchilik maktablari shular jumlasidandir.

Bugungi kunda faoliyat yuritayotgan ustaxonalar misolida Samarqand, G'ijduvon, Shahrisabz, Urgut, Xiva, Madir, Xonqa, Kattbog', Rishton, Andijon va G'urumsaroy kabi kichik mintaqalarda faoliyat olib borayotgan sulolaviy kulollar va shogirdlik darajasini o'tab ustaga aylanib, o'z uslubini yaratgan va yangi kulolchilik maktabiga asos solgan kulollar faoliyati alohida maktab sifatida tadqiq etilishi zarur. Ularning har biri o'ziga xos usta-shogird an'anasini saqlab qolgan bo'lib, nafaqat qadimiy hunarmandchilik merosini tiklash, balki uni zamonaviy sharoitda rivojlantirishga ham munosib hissa qo'shmoqda.

Bu borada antropologiya fani amaliy tadqiqotlarida keng qo'llaniladigan genealogik (ustoz–shogird va sulolaviy) yondashuv hunarmandchilikni, ayniqsa kulolchilik maktablarini tahlil qilishda juda qulay hisoblanadi. Chunki texnika, “sir” va uslublar ko'pincha matndan emas, avloddan-avlodga amaliy uzatish orqali davom etadi. Antropologiyada bu yondashuv asosan “bilimning tanaga singishi” (embodied knowledge) va “amaliy hamjamiyatlar” (communities of practice) kabi tushunchalar bilan izohlanadi. Bilim ustaxonadagi ishtirok orqali o'zlashtiriladi, ko'p qismi og'zaki bayondan ko'ra qo'l harakati va ko'rish orqali uzatiladi²⁵⁸; hunar esa vaqt davomida odatlar va habitusga aylanadi²⁵⁹. Shuning uchun maktablarni shaxslar va shajaralarga bog'lab yozish uslubiy jihatdan to'g'ri deb xisoblendi. Qayd etish kerakki bu jarayon nafaqat tarixiy uzluksizlikni ko'rsatadi, balki uslubiy “imzo”larni, ustaxona ichidagi mehnat taqsimotini, migratsiya va savdo ta'sirlarini ham izchil ochib beradi.

Qayd etish kerakki, kulolchilik maktablarini tahlil etishda genealogik metodni qo'llash ikki xil yondashuv imkonini beradi. Xususan, ular hududiy yondashuv va shaxsiy, sulolaviy (genealogik) yondashuvlardir. Birinchi yondashuv — hududiy tasniflash bo'lib, unda kulolchilik maktablari asosan geografik hududlar bo'yicha, masalan, Rishton, G'ijduvon, Xorazm, Urgut, Samarqand, Shahrisabz, Toshkent va

²⁵⁸ Polanyi M. *The Tacit Dimension*. — London: Routledge & Kegan Paul, 1966. — 108 p.

²⁵⁹ Bourdieu P. *Outline of a Theory of Practice*. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977. — 248 p.; Sennett R. *The Craftsman*. — New Haven; London: Yale University Press, 2008. — 336 p.; Ingold T. *Making: Anthropology, Archaeology, Art and Architecture*. — London; New York: Routledge, 2013. — 162 p.

G'urumsaroy kabi markazlarda shakllangan ijodiy an'analar asosida guruhlanadi. Har bir hudud o'zining uslubiy xususiyatlari, texnik imkoniyatlari, rang va naqshlarining o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Mazkur yondashuvning afzalligi shundaki, u ma'lum hudud maktablarining umumiy manzarasini yaratadi va hududiy san'at maktablarini bir-biridan ajratishga imkon beradi.

Biroq, mazkur tasnif doimo izchil va to'liq natija bera olmaydi. Chunki ko'plab hollarda ustoz–shogird aloqalari hududiy chegaralardan tashqariga chiqib ketadi. Masalan, intervyular davomida aniqlanishicha, Rishtonda o'zining uslubini yaratgan, kulolchilikda sirlash texnologiyasi hamda an'anaviy ranglarni tiklashga katta hissa qo'shgan usta Sharofig'in Yusupov 1979-yilda ustachilik faoliyati davomida G'urumsaroyda faoliyat olib borgan ustalardan saboq olgan. U aynan shu davrda sirlash texnologiyasini qayta tiklashga muvaffaq bo'lgan va bu xizmatlari uchun Sovet Ittifoqi hukumati tomonidan taqdirlangan.

Kulolchilik jarayonida hunarmandchilikning boshqa tarmoqlari singari xom ashyodan tayyor mahsulotgacha bo'lgan bosqichlarda ko'plab maxsus ish jarayonlari mavjud. Ushbu ixtisoslashuv jarayoni 1930-yillardan boshlab aniq ko'rinish kasb etgan va hozirga qadar davom etmoqda. Har bir ish turining o'ziga xos ustalari mavjud bo'lib, ular orqali ixtisoslashgan hunar yo'nalishlarini o'rganish imkoniyati turli davrlarda bo'lgani kabi bugungi kunda ham mavjud.

Bir so'z bilan aytganda, ustoz–shogird an'anasi hududiy chegaralarni tan olmaydi. Shogirdlar o'z bilim va ko'nikmalarini ustozlardan o'rganib, boshqa hududlarda faoliyat boshlash jarayonida mavjud xom ashyo, mahalliy bozor talablari hamda mintaqaga xos an'anaviy qadriyatlardan kelib chiqib yangi maktablar shakllangan.

Ikkinchi yondashuv - shaxsiy (genealogik) tasnif bo'lib, usta va shogirdlarning uzviy genealogiyasini tiklashga asoslanadi. Bunda asosiy e'tibor ma'lum bir ustoz shaxsiga qaratiladi va uning ijodi, shogirdlari hamda keyingi avlod ijodkorlari orqali uzluksizlik kuzatiladi. Masalan, Rishton maktabi misolida mashhur ustozlardan Usta Abdullo, Usta Mayoqub, Usta Mazoirning shogirdlari va bugungi avlodlargacha ko'rinishida tahlil qilinadi. Bu yondashuvning ustunligi shundaki, u kulollik maktablarida uslubiy "imzo"ni, sulolaviy merosni hamda hunar sirlarining avloddan-avlodga o'tish mexanizmini aniqroq ochib beradi. Shu bilan birga, genealogik yondashuv hududiy tasnifdan biroz chekinadi, chunki usta-shogird zanjirida ko'pincha hududlararo almashuv sodir bo'ladi. Shunday hollarda shogirdni hududiy maktab emas, balki ustoz genealogiyasi doirasida baholash zarur bo'ladi.

Shu tariqa, kulolchilik maktablarini o'rganishda genealogik metodning ikki yondashuvi bir-birini to'ldiradi: hududiy yondashuv maktablarning umumiy makoniy

manzarasini ochib beradi, shaxsiy yondashuv esa maktablarning ichki uzviyligi va shaxsiy ijodiy merosini tiklash imkonini yaratadi.

Kulolchilik sohasini tadqiq qilishda uni oddiy hunar emas, balki xalqning madaniy xotirasi va ijtimoiy identitetining tarkibiy qismi sifatida baholash masalasi muhim o‘rin tutib, bu borada Oral History yondashuvini nazariy asos sifatida qayd etish mumkin. Qayd etish lozimki, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab antropologiya va ijtimoiy tarix fanlarida Oral History (og‘zaki tarix) yondashuvi alohida metodologik yo‘nalish sifatida shakllandi. Bu usul, avvalo, yozma manbalarda aks etmagan ijtimoiy jarayonlar va shaxsiy tajribalarni ilmiy muomalaga kiritish zarurati bilan bog‘liq holda yuzaga kelgan bo‘lib, bu borada og‘zaki tarix usuli 1940-yillarda Kolumbiya universitetida faoliyat olib borgan Allan Nevins ishlaridan boshlanganligi e‘tirof etiladi²⁶⁰. Nevins birinchi bo‘lib tarixiy ahamiyatga ega deb topilgan xotiralarni maxsus magnitofonlarda yozib olish, saqlash va kelajak tadqiqotlari uchun foydalanish imkonini beruvchi tizimli ilmiy-amaliy usulni joriy etgan. U Prezident Grover Cleveland biografiyasini yozayotganida, Clevelandning hamkasblari yozma hujjatlar, maktublar, kundaliklar, xotiralar qoldirmaganini aniqladi. Bundan tashqari, davlat boshqaruvida byurokratiya kuchayib, hujjatlar bir xillashib borar, telefon yozishmalar o‘rmini egallab, shaxsiy yozuvlar kamayib ketayotgan edi. Shunda Nevins o‘sha davr voqealarida ishtirok etgan shaxslar bilan intervyu o‘tkazish orqali yozma manbalarni to‘ldirish g‘oyasini ilgari surdi. U 1948-yilda Nyu-York fuqarolik yetakchisi George McAneny bilan birinchi suhbatni yozib oldi va shu tariqa Columbia Oral History Research Office dunyodagi eng yirik og‘zaki tarix arxivi hamda zamonaviy og‘zaki tarix harakati vujudga keldi. Qayd etish lozimki, ilk loyihalar Kolumbiyada va boshqa joylarda asosan “elita” vakillari — biznes, siyosat, kasb va ijtimoiy hayotdagi yetakchilar hayotini hujjatlashtirishga qaratilgan bo‘lib, 1960–1970-yillarda jamiyatdagi ijtimoiy harakatlar va tarixchilarning “oddiy odamlar” tajribalariga qiziqishi ortishi natijasida og‘zaki tarixning ko‘lami kengaydi. Endi intervyular ishchi tabaqalardan, irqiy va etnik ozchiliklardan, ayollardan, mehnat va siyosiy faollardan, mahalliy jamoa vakillaridan olinadigan bo‘ldi.

XXI asrga kelib, og‘zaki tarix usuli olimlar tomonidan keng qo‘llanila boshladi, xususan, Paul Thompson va Alessandro Portellilarning asarlari.²⁶¹ og‘zaki tarixning

²⁶⁰ Shopes, L. Making Sense of Oral History [Elektron resurs] / L. Shopes // History Matters: The U.S. Survey Course on the Web. — [Arlington, VA] : George Mason University, 2002. [http://historymatters.gmu.edu/mse/oral/\(murojaat_vaqti: 26.08.2025\)](http://historymatters.gmu.edu/mse/oral/(murojaat_vaqti: 26.08.2025)).

²⁶¹ Thompson P. The Voice of the Past: Oral History / П. Томпсон, Д. Борнат. — Oxford : Oxford University Press, 2017. — 484 с. — ISBN 978-0190671587; Portelli A. The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History / А. Портелли. — Albany, NY : State University of New York Press, 1991. — xvi, 341 с. — ISBN 978-0791404300.

nazariy asoslarini mustahkamlab berdi. Jan Vansina²⁶² esa og‘zaki an‘analarni tarixiy manba sifatida o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlari bilan bu yondashuvni yanada rivojlantirdi. Olimlarning umumiy xulosasiga ko‘ra, og‘zaki tarix jamiyat a‘zolarining xotira va hikoyalarini tadqiq etish orqali nafaqat faktlarni, balki voqealarning subyektiv talqinini ham yoritish imkonini beradi.

XULOSA

Ta‘kidlash joizki, an‘anaviy kulolchilik maktablarining shakllanishi va rivojida yozma manbalardan ko‘ra ustoz-shogird an‘analari, ustalar hikoyalari va hunar bilan bog‘liq rivoyatlar muhim manba vazifasini o‘taydi. Masalan, “Risola” tartib-qoidalarining qo‘llanishi, kasb etikasi, ustozning shogirdga duosi yoki kasb sirlarini faqat avlodga berish odati asosan og‘zaki shaklda saqlanib kelgan. Shu nuqtai nazardan, og‘zaki tarix yondashuvi kulolchilik fenomenini o‘rganishda asosiy nazariy metodlardan biri bo‘lib, u hunarning avloddan-avlodga o‘tishini, kulol shaxsining ijtimoiy mavqeini va kasbiy identitetini yoritishda beqiyos ahamiyatga ega. 2024 yil 27-iyul kuni Rishton tumanida mashhur usta Sharofiddin Yusupov bilan o‘tkazilgan suhbat intervyu shaklida yozib olindi. Suhbat davomida respondentga kulolchilik “sirlari” haqida so‘zlab berish mazmunida savol yo‘naltirildi. Savolga javob berar ekan, Sh. Yusupov ustozlaridan eshitgan voqeani eslab o‘tdi. Hikoyaga ko‘ra, usta kulolning bir shogirdi iqtisodiy mustaqillikka erishish niyatida ustozidan duo so‘rab, alohida faoliyat boshlash istagini bildiradi. Ustoz esa shogird hali egallashi lozim bo‘lgan bilim va ko‘nikmalar mavjudligini ta‘kidlab, uni bir muddat o‘z xizmatida qolishga da‘vat etadi. Biroq shogird o‘zini hunarda to‘liq yetuk deb hisoblab, takroran duo so‘raydi. Ustoz istar-istamas unga duo beradi. Mustaqil faoliyatni boshlagan shogird tayyorlagan buyumlarini xumdonda pishirganda ularning barchasi yaroqsiz holda chiqadi. Natijada shogird ustoz huzuriga qaytib, yana bir muddat uning xizmatida bo‘ladi. Vaqt o‘tib, ustoz shogirdidan ko‘ngli to‘lib, unga kasbning eng nozik jihati - sirini oshkor etadi²⁶³. Ma‘lum bo‘lishicha, usta kulolning sirlaridan biri buyumlarni humdonga qo‘yishdan avval ulardagi changni kuchli nafas yordamida puflab tozalash bo‘lgan. Shundan keyin shogird mustaqil faoliyatni qayta boshlagan va yuqori sifatli mahsulotlar yaratishga muvaffaq bo‘lgan.

Mazkur rivoyat shuni ko‘rsatadiki, kulolchilik singari boshqa hunar turlarida ham ustoz-shogird munosabatlari qat‘iy me‘yorlar asosida shakllangan. Har bir usta o‘z hunar sirlarini shogirdga darhol bermagan, balki uni sinovlardan o‘tkazgan.

²⁶² Vansina J. Oral Tradition as History / J. Vansina. — Madison : University of Wisconsin Press, 1985. — 320 c. — ISBN 9780299102145.

²⁶³ Etnotravel Uzbekistan. Kulol siri [Elektron resurs]. — YouTube. — URL: <https://www.youtube.com/watch?v=uv2NnRboXw&t=252s> (murojaat vaqti: 26.08.2025).

Natijada faqat ustozning ishonchini qozongan shogirdgina kulolchilikning nozik sir-asrorlarini egallash imkoniyatiga ega bo'lgan.

Anglash mumkinki, antropologik nuqtai nazardan og'zaki tarix yondashuvi kulolchilikni nafaqat moddiy buyumlar ishlab chiqarish jarayoni, balki ijtimoiy institut va madaniy meros sifatida talqin etish imkonini beradi. Bu yondashuv orqali kulollarning xotiralari, ularning shaxsiy hayotiy tajribalari va jamiyatlardagi roli bir butun ilmiy tizimda o'rganiladi. Natijada kulolchilik maktablarining ijtimoiy-madaniy funksiyalari - kasb davomiyligi, identitet shakllanishi, gender rollari va ramziy qadriyatlari - yanada chuqurroq ochib beriladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shopes, L. Making Sense of Oral History [Elektron resurs] / L. Shopes // History Matters: The U.S. Survey Course on the Web. — [Arlington, VA] : George Mason University, 2002.
2. Thompson P. The Voice of the Past: Oral History / П. Томпсон, Д. Борнат. — Oxford : Oxford University Press, 2017.

АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ХАЛҚЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ ХЎЖАЛИК МАДАНИЯТИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР

Анвар Соатович Шосаидов

Тошкент давлат шарқшунослик университети ўқитувчиси,

E-mail: anvar.shosaidov1988@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Марказий Осиё халқларининг анъанавий хўжалик маданияти архив ҳужжатлари асосида ўрганилади. XIX–XX аср бошларига оид ҳужжатлар, хусусан деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, савдо ва касб-ҳунар анъаналари таҳлил қилинади. Тадқиқотда архив материаллари асосида ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз ва туркман халқларининг хўжалик фаолиятидаги ўзига хос жиҳатлар ҳамда уларнинг ижтимоий-маданий ҳаётдаги ўрни ёритилган. Ушбу мақола Марказий Осиё халқларининг этнологик ва антропологик меросини тадқиқ этишида муҳим манба сифатида хизмат қилади.

Калит сўзлар: *Марказий Осиё, архив ҳужжатлари, анъанавий хўжалик, деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, этнология, маданият.*

INFORMATION ON THE TRADITIONAL ECONOMIC CULTURE OF THE PEOPLES OF CENTRAL ASIA IN ARCHIVAL DOCUMENTS

ABSTRACT

This article explores the traditional economic culture of the peoples of Central Asia based on archival documents. The study focuses on 19th – early 20th century materials reflecting agriculture, animal husbandry, craftsmanship, trade, and professional traditions. Using archival sources, the article highlights the specific features of the economic activities of Uzbeks, Tajiks, Kazakhs, Kyrgyz, and Turkmens, as well as their role in socio-cultural life. The research provides valuable sources for ethnological and anthropological studies of the cultural heritage of Central Asian peoples.

Keywords: *Central Asia, archival documents, traditional economy, agriculture, animal husbandry, craftsmanship, ethnology, culture.*

СВЕДЕНИЯ О ТРАДИЦИОННОЙ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ КУЛЬТУРЕ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

АННОТАЦИЯ

В данной статье исследуется традиционная хозяйственная культура народов Центральной Азии на основе архивных документов. Рассматриваются

материалы XIX – начала XX веков, отражающие земледелие, скотоводство, ремесленничество, торговлю и профессиональные традиции. На основе архивных источников раскрываются особенности хозяйственной деятельности узбеков, таджиков, казахов, киргизов и туркмен, а также их роль в социально-культурной жизни. Статья служит важным источником для этнологических и антропологических исследований культурного наследия народов Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, архивные документы, традиционное хозяйство, земледелие, скотоводство, ремесло, этнология, культура.

КИРИШ

Марказий Осиё халқларининг анъанавий хўжалик маданияти уларнинг тарихий тараққиёти, экологик муҳитга мослашуви ва ижтимоий тузилмаси билан чамбарчас боғлиқ бўлган мураккаб тизимдир. Чорвачилик, деҳқончилик, хунармандчилик ва савдо каби хўжалик шакллари асрлар давомида минтақа аҳолиси турмуш тарзининг асосини ташкил этиб келган. Ушбу хўжалик тармоқлари нафақат иқтисодий фаолият, балки маданий қадриятлар, урф-одатлар ва ижтимоий муносабатларнинг шаклланишида ҳам муҳим рол ўйнаган.

Анъанавий хўжалик маданиятини ўрганишда ёзма манбалар, айниқса архив ҳужжатлари муҳим илмий аҳамиятга эга. XIX аср охири ва XX аср бошларига оид расмий ҳисоботлар, статистик маълумотлар, экспедитсия материаллари, солиқ дафтарлари ва маъмурий ёзишмалар Марказий Осиё халқларининг хўжалик фаолияти ҳақида қимматли маълумотларни ўз ичига олади. Ушбу ҳужжатлар орқали хўжалик турларининг ҳудудий фарқлари, ишлаб чиқариш усуллари ва уларнинг ижтимоий ҳаётга таъсирини аниқлаш мумкин.

Мазкур мақоланинг мақсади архив ҳужжатлари асосида Марказий Осиё халқларининг анъанавий хўжалик маданиятига оид маълумотларни таҳлил қилиш, уларнинг тарихий шаклланиш жараёнини ёритиш ҳамда хўжалик фаолиятининг маданий жиҳатларини очиқ беришдан иборат.

ТАДҚИҚОТ МЕТОДЛАРИ

Тадқиқотда тарихий-этнологик ёндашув асос қилиб олинди. Асосий манбалар сифатида Марказий Осиё ҳудудига оид **марказий ва маҳаллий архив фондлари**, хусусан маъмурий ҳисоботлар, статистик жадвал ва тавсифлар, этнографик ёзувлар ва экспедитсия материалларидан фойдаланилди.

Методологик жиҳатдан қуйидаги усуллар қўлланилди:

• **Тарихий-манбашунослик методи** — архив ҳужжатларининг келиб чиқиши, муаллифлик хусусияти ва яратилиш контекстини аниқлаш учун;

• **Қиёсий-этнологик таҳлил** — турли ҳудуд ва этник гуруҳлар ҳўжалик шакллари солиштириш орқали умумий ва фарқли жиҳатларни аниқлаш мақсадида;

• **Контент-таҳлил** — архив ҳужжатларидаги ҳўжаликка оид терминлар, тавсифлар ва статистик маълумотларни тизимлаштириш учун;

• **Тарихий-динамик ёндашув** — анъанавий ҳўжалик шакллариининг вақт давомида ўзгаришини аниқлаш учун.

Мазкур методлар мажмуаси анъанавий ҳўжалик маданиятини фақат иқтисодий фаолият сифатида эмас, балки комплекс маданий ҳодиса сифатида талқин қилиш имконини берди.

Марказий Осиёлик кўчманчи этнослар этнографиясига доир XIX асрнинг охири, XX асрнинг бошларида кўплаб маълумотлар ғарб тадқиқотчилар асарларида ўрин олган. Улар қуйидагича қизиқарли таснифлар берганлиги билан диққатни тортади: “Кимда ким кўчманчилик ҳаётини кўрмаган бўлса, унда у инсон ҳақиқий дунёни кўрмаган деб кўчманчи туркманлар ҳисоблашган. Туркманлар Пётр I даврида Манғишлоқдан Астрахан губернияларига кўчиб ўтишган. У ерда ўша даврда қалмиқлар яшаб келишган. Қалмиқлар эса бу ерларга Ставрополь томонлардан келишган деб такидланади. Туркманлар Ставрополь ва Кийзляр шаҳари оралиғи Куми дарёсининг ўнг қирғоғида яшашган дейишади. Туркманлар 3 катта гуруҳларга ёки 3 уруғларга бўлинишган²⁶⁴. Булар: Човдур, Икдир ва Соин-аджи (суин-аджи) уларнинг орасида яна қирғиз уруғи бўлган дейишади. Туркманлар қўйчилик, йилқичилик ва туячилик билан шуғулланишган. Янги ўтлоқларга чорвани ҳайдаб бориш ҳам уларни кўчманчилик ҳаётига ундаган. Туркман халқи меҳмонлар учун биринчи бўлиб “қалмиқ чойи”ни дастурхонга қўйишган. Уларни ёқтирган ичимлиги эса қимиз бўлган”²⁶⁵.

Яна қуйидагича маълумот учраб, мазмунан шундай: “Охотничий газетасининг №1 да фазан (ёввойи товук)ларнинг йўқолиб кетиши ҳақида ёзади. Рожездество байрамидан олдин Москвада фазанлар нархи олдингига қараганда ошганлиги кузатилади. Олдинги нарх 1 рубль 50 тийин бўлган кейинчалик 2 рубль бўлади. Бундан олдин фазанлар нархи бу даражада кўтарилмаган эди”²⁶⁶.

²⁶⁴ ЎзР МА И 125-фонд, 1-рўйхат, 59-йиғма жилд, 54-варақ.

²⁶⁵ ЎзР МА И 1-фонд, 2-рўйхат, 6788-йиғма жилд; Собрание статей о странах Средней Азии Томъ II (статьи из газет) 65 статей; Вучетичъ Н. Из кочевой жизни туркменцев//Туркестанский сборник 1867 С.193.

²⁶⁶ ЎзР МА И 125-фонд, 2-рўйхат, 98-йиғма жилд, 22-варақ.

1890 йил фазанлар кутилгандан ҳам ўн барабар Москвада ошиб кетганлиги ҳақида айтилади. Москва бозорларидаги фазанлар Сирдарё округидан келтирилганлиги ҳақида маълумот берилади. Бу жониворларни қирилишига чек қўйилмаса бу каби ноёб қушлар Кавказ тоғларидаги каби қолмаслиги ҳақида ҳам айтилиб ўтилади. Охириги йилларда ҳам Амударё бўйларидаги уездлардан ҳам жуда кўп фазанлар овланаётганлиги ҳақида айтилиб ўтилади.

1889 йил фазаларнинг Москва ва Тошкент бозорларида 60-70 тийин бўлганлиги ҳақида маълумот учрайди. Уларни йўқолиб кетмаслиги учун бозорларда агар урғочи фазанни кимда ким сотса, ушбу шахсга 10 рубл жарима солинган.

Тошкентнинг Воскресенский бозорида фазанлар сарт савдогарлари томонидан сотилган. Уларни қирғизлар отиб эмас, балким тўрларда ов қилишган²⁶⁷.

Зарафшон водийси жуда сер унум ерлардан бири ҳисобланиб, ундаги бой фауна ва флора диққатга сазовор эканлиги таъкидлаб ўтилган. Бу ўлкадаги барча чорвалар гўшти ва жуни билан жуда катта даромад олиб келади. Маҳаллий аҳоли томонидан ҳар бир чорвага қандай ерларда ўтлатиш лозим, улар қандай ўтлар билан озиқланиши шу тариқа номлашган:

- а) **шоҳли чорвалар учун** – лола-қизак, шўри, буғдоёк, ажрик, камгак, лота-хўр, ношвоши, пудино, бутроқ, гул-хайри
- б) **отлар учун** – буғдоёк, ажрик, кунак, соуқ-кувок
- с) **туялар учун** – янтоқ, исмалоқ, кокро, шура, камгак, читтер
- д) **қўйлар учун** – чатир, исмалоқ, қиз-қулоқ, оқчипор, таран, ривоч, оқ-бош, бурган, саган, жузган ва шу каби ўтлар билан чорвалар озиқланишган.

Яна бундан ташқари маҳаллий аҳоли ўзи беда ва жўхори экишган ҳамда қишга ҳам ғамлаб қўйишган²⁶⁸.

Тошкент уездига икки турдаги узумчилик йўлга қўйилган эди. Булар: руссларники (йирик узумзорлардан иборат) ва маҳаллий аҳолига тегишли бўлган (кичик узумзорлар). Русларнинг узумзорларида кавказ, қрим ва чет эл узум навларини етиштиришган. Бу узумларни етиштириш бўйича плантатор бўлмиш: Иванов, Первушини, Шевченко, Билоклокова, Женжаровлар, Барсуков ва бошқалар ном чиқаришган эди.

²⁶⁷ ЎзР МА И 1-фонд, 20-рўйхат, 6785-йиғма жилд, 100-варақ.

Годлевский В. По поводу охоты на фазанов // Туркестанский вестник, 1890 №6 С.23

²⁶⁸ ЎзР МА И 1-фонд, 20-рўйхат, 6785-йиғма жилд, 100-варақ; Аредаренко Г. Скотоводство в Зерафшанской долине // Туркестанские вестники, 1880 №34 -С.134-135

Маҳаллий аҳоли етиштирган узумлар тури кўп бўлмаган. Уларнинг шароб олиш амалиётида маҳорати катта бўлмаган. Шундай бўлса ҳам маҳаллий аҳоли 50 га яқин навларни етиштирган.

А.Оқ узум нави: 1) буваки, 2) хусайни, 3) калта хусайни, 4) қозоки, 5) Хожа Ахрор, 6) шакар-ангур, 7) оқ-кишмиш (хон), 8) чашма-бош, 9) оқ-челак, 10) майизи, 11) оқ-майиз, 12) савиз-ангур (савзингур), 13) сариғи-кишмиш, 14) васарга, 15) хасаки, 16) чилеки (чилики), 17) авпари, 18) дандон, 19) ҳасана, 20) нурбуаки, 21) суяки, 22) султони, 23) сиёб-чашма, 24) таг-узум, 25) майизак, 26) баба-ака, 27) шака-ракил²⁶⁹.

Б.Қизил ва пушти узум нави: 28) дорои, 29) саҳиби, 30) қизил-челаки, 31) сиркон, 32) эчкимар, 33) чорпангур, 34) қизил узум, 35) қизил хусайни, 36) дон-рабае, 37) қарай, 38) наудаки, 39) қарши, 40) соҳиби-кишмиш, 41) шерғози кишмиш²⁷⁰.

С.Қора узум нави: 42) автай-чарос, 43) чарос, 44) автоби-кишмиш, 45) тағоби, 46) қора-майиз, 47) қора-хусайн, 48) қора-ғулом, 49) қора-чилеки.

Маҳаллий аҳоли етиштирган узумлар ҳаммасидан майиз тайёрлашган. Майиз тайёрлашда махсус кичкина данаксизларидан тайёрланган. Баъзи навларни хусусан **хоний, буаки, оқ-майиз, қора-майиз, шибирғони, чарос, хусайни** ва бошқаларни шаробчилик билан шуғулланадиган маҳаллий аҳолидан сотиб олиб шароб тайёрлашган²⁷¹.

Маҳаллий аҳоли узумларни ўзлари тановул қилиб баъзиларини бозорларда сотишган. Узумлар Тошкентга яқин бўлган ҳудудлар ва шаҳарнинг ўзида жуда кўп етиштирилган²⁷².

Тошкентда умумий майдони $455 \frac{1}{2}$ десятина бўлмиш 1768 та хўжалик узумчилик билан шуғулланган бўлса-да, қолган 2803 та хўжаликка 483 десятина ерда узумчилик билан шуғулланган. Тошкентнинг Булатовский волость 777 та хўжалик 160 десятина ерда, Зангиота 796 та хўжалик, Ниёзбекда 244 та хўжалик, Чирчиқ томонлардаги Жетикентский волости 599 та хўжалик, Пскентда 190 та хўжалик узумчилик билан шуғулланган²⁷³.

Тошкент қадимий тарихга эга бўлиб, у ўтган давр мобайнида кўпдан-кўп босқинчилик ва шафқатсизликларни бошидан кечирди. Шу сабабдан шаҳар халқи озодлик ва мустақиллик йўлида узоқ йиллар қаҳрамонона кураш олиб

²⁶⁹ ЎЗР МА И 126-фонд, 1-рўйхат, 1135-йиғма жилд, 5-варак.

²⁷⁰ ЎЗР МА И 126-фонд, 1-рўйхат, 1135-йиғма жилд, 5-варак.

²⁷¹ ЎЗР МА И 126-фонд, 1-рўйхат, 1135-йиғма жилд, 6-варак.

²⁷² ЎЗР МА И 126-фонд, 1-рўйхат, 1135-йиғма жилд, 5-варак.

²⁷³ ЎЗР МА И 1-фонд, 1-рўйхат, 6785-йиғма жилд. Виноградарство в Ташкентском уезде//Туркестанский ведомости, 1903 год №40 С.244

борди. Тошкент қулай географик ўринда жойлашганлиги боис доим ўзга давлатларнинг эътиборини ўзига тортиб келган. Шаҳар ташқи душманлардан сақланиш учун ўша даврлардаёқ девор билан ўраб олинган эди. Тарихий маълумотларга кўра, XIX асрдаёқ Тошкент уч қатор айланма девор билан қуршаб олинган. Тошкент девори ҳақида қуйидаги маълумотлар келтириб ўтилган: «18 асрнинг охирларида шаҳар мудофаа деворининг баландлиги салкам 8 метр, тепа қисмининг кенлиги 2 метргача бўлган. Девор айланасининг узунлиги 18,2 км., шаҳарнинг умумий майдони эса 26,4 кв. км.ни ташкил этган».

Тўхтовсиз урушлар натижасида шаҳар девори яроқсиз ҳолга келиб, қайта қуришни талаб қилгани боис XIX асрнинг ўрталарида Тошкент шаҳрининг бекларбеги шаҳар деворини қайтадан таъмирлатади. Бу вақтда девор баландлиги 10 метрдан ошиб, деворнинг юқори қисмида душманга ўқ отиш учун кўплаб шинаклар очилган эди. Шаҳар мудофаа деворининг 12 та дарвозаси (Тахтапул, Лабзак, Қашқар, Қўқон, Қўймас, Бешёғоч, Камолон, Самарқанд, Кўкча, Чигатой, Сағбон, Қорасарой) ва иккита қопқаси (яъни, 1 нафар отлик кириб чиқадиган туйнукчаси) бўлган. Бу 12 дарвозанинг ҳаммаси катта йўл устида қурилган бўлиб, дарвозалар мустаҳкам, қаттиқ ёғоч - тоғ арчасидан ясалган ва уст томонига нақшинкор безаклар берилган. Ҳар бир дарвозада жуфт халқалар ва калитлар бўлган. Калитлар дарвозабонлар қўлида сақланган. Дарвозабонлар дарвозани тонгда очиб, қуёш ботганда беркитганлар. Дарвоза ёпилгандан сўнг, уни очишга ҳеч кимнинг ҳаққи бўлмаган. Фақатгина шаҳар ҳокимининг ўта зарур фармойиши бўлгандагина дарвозани очишга рухсат берилган. Дарвозадан ичкарига кирганда узун йўлак бўлиб, унинг икки томонида ҳужралар жойлашган. Ҳужраларнинг бири овқатланиш жойи бўлса, иккинчиси дам олиш хонаси бўлган. Дарвозабонлар вақти-вақти билан алмашилиб навбатчилик қилганлар. Шаҳарнинг ўн икки дарвозаси ортида ҳаёт қизғин давом этган. Маълумотларга кўра, шаҳарда боғдорчилик яхши ривожланган. Бу ерда ёнғоқ, олма, нок, шафтоли, узум етиштирилган. Шафтолининг шундай бир машҳур нави бўлганки, унинг бир донасидан бир пиёла шарбат чиққан. Ёнғоқнинг, айниқса, ғалвир деб номланган нави кўп бўлиб, унинг мағзи кўриниб турган. Тошкент ўзининг ажойиб манзараси ва гуллари билан ҳам ажралиб турган. Гуллар орасида, айниқса, Тошкент лоласи машҳур бўлган. Лоланинг бу нави саккиз, ўн икки япроқли бўлиб, улар бир-бирига ўхшамайдиган турли ранглар билан қопланган.

1741 йили Тошкентга келган татар савдогари Шубай Арслоновнинг Тошкент ҳақида маълумотлар келтирилиб, шаҳарнинг ўша даврдаги ташқи ва

ички манзараси қуйидагича тасвирланади: «Тошкент шаҳри қалин пахса девор ва зовурлар билан ўраб олинган. Шаҳар катталиги жиҳатидан Қозон шаҳрига тенг келади. Унинг ўн икки дарвозаси бор. Бу ерда иморатлар тартибсиз ҳолда пахса девор билан қурилган. Шаҳарда боғ ва масжидлар кўп. Катта масжидларда кўпчилик бўлиб намоз ўқиганлар²⁷⁴. Дарвозалар олдида алоҳида миршаблар туради. Уларда тўп йўк, узоққа отадиган милтиқлар бор. Бундай милтиқлар Тошкентда ясалади. Шаҳарни ўн икки кишидан ташкил топган кенгаш бошқарган. Ҳукумат қароргоҳи Кўкча дарвозаси ёнидаги қалъада иш юритади. Тошкентдан Туркистонгача бўлган йўлни юк қарвони олти кунда босиб ўтган. Иргиз дарёсидан Уфагача уч кун, Бухорогача ўн кун, Балхга йигирма кун, Бадахшонгача ўн беш кун юрилган». 1865 йил 16 июнда чор Россияси қўшинлари шаҳарни босиб олгандан сўнг, ўн икки дарвозанинг рамзий олтин калитларини генерал Черняев 1865 йилда Петербургдаги ҳарбий музейга топширилган.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Таҳлил қилинган архив ҳужжатлари Марказий Осиё халқларининг анъанавий ҳўжалик маданияти ҳудудий ва этник жиҳатдан ранг-баранг бўлганини кўрсатади. Деҳқончилик билан шуғулланган воҳа аҳолиси ҳўжалиги суғориш тизимларига, ер эгалиги шакллари ва жамоавий меҳнат анъаналарига асосланган бўлса, чорвачилик билан шуғулланган кўчманчи ва ярим кўчманчи гуруҳларда мавсумий кўчиш, яйловлардан фойдаланиш ва чорва турларига ихтисослашув устувор бўлган.

Архив ҳужжатларида хунармандчилик тармоқлари — кулолчилик, тўқимачилик, темирчилик ва ёғочсозлик каби фаолият турлари ҳам батафсил қайд этилган. Бу маълумотлар хунарларнинг нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ва маросимий аҳамиятга ҳам эга бўлганини кўрсатади.

Шунингдек, ҳужжатлар орқали XX аср бошларида анъанавий ҳўжалик маданиятига ташқи омиллар — солиқ тизими, бозор муносабатлари ва маъмурий ислохотларнинг таъсири кучая бошлагани аниқланади.

МУҲОКАМА

Олинган натижалар шуни кўрсатадики, Марказий Осиё халқларининг анъанавий ҳўжалик маданияти фақат иқтисодий фаолият сифатида эмас, балки мураккаб маданий тизим сифатида шаклланган. Архив ҳужжатларида акс этган маълумотлар ҳўжалик турларининг тарихий барқарорлиги ва ташқи сиёсий-иқтисодий омилларга мослашувчанлигини кўрсатади.

²⁷⁴ Зиёев Ҳ. Тарих - ўтмиш ва келажак кўзгуси. –Т.,2000. Б. 18

Бироқ архив манбаларини таҳлил қилишда уларнинг маълум даражада субъектив характерга эга эканини ҳам ҳисобга олиш лозим. Кўплаб ҳужжатлар мустамлакачилик маъмурияти томонидан тузилган бўлиб, маҳаллий аҳолининг ҳўжалик фаолияти баъзан бирёқлама талқин қилинган. Шу сабабли архив материалларини оғзаки тарих, этнографик кузатувлар ва замонавий тадқиқотлар билан уйғун ҳолда ўрганиш муҳимдир.

Мазкур тадқиқот натижалари Марказий Осиё халқларининг ҳўжалик маданиятини чуқурроқ англашга хизмат қилади ва келгусида анъанавий ҳўжалик шакллариининг замонавий трансформатсиясини ўрганишда муҳим илмий асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

ХУЛОСА

Хуллас, анъанавий этник ҳўжалик усуллари ҳақида архив ҳужжатларидаги маълумотлар Туркистон маҳаллий аҳолисининг турмуш тарзи турлича бўлганлиги, ўлканинг воҳа қисмида асосан деҳқончилик, боғдорчилик ва ҳунармандчилик билан шуғулланилгани, аксинча, чўл ва дашт қисмларида кўчманчи ҳаёт тарзи ҳукмрон ҳудудларда эса чорвачилик устуворлик қилгани кўзга ташланади. Хусусан, Қўқон хонлиги ҳудудида асосан ўтроқ ҳаёт тарзи устуворлик қилган бўлса, Бухоро амирлиги ҳудудида ҳар иккала ҳўжалик тарзи, Хива хонлигида эса ўтроқ ҳаёт билан биргаликда кўпроқ кўчманчи ҳўжалик устунлик қилгани маълум. Бу давр архив ҳужжатлари маълумотларида ҳам Туркистоннинг иккала ҳўжалик турмуш тарзи акс этган бўлиб, бу ҳолат ҳужжатларда ўрин олган турли иборалар, исм ва лақаблар, уруғ номлари, касб-корлик билан боғлиқ атамалар ва ҳоказолар асосида ўз тасдиғини топади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. ЎзР МА И 125-фонд, 1-рўйхат, 59-йиғма жилд, 54-варақ
2. ЎзР МА И 1-фонд, 2-рўйхат, 6788-йиғма жилд; Собрание статей о странах Средней Азии Томъ II (статьи из газет) 65 статей; Вучетичъ Н. Из кочевой жизни туркменцев//Туркестанский сборник 1867 С.193. .
3. ЎзР МА И 125-фонд, 2-рўйхат, 98-йиғма жилд, 22-варақ.
4. ЎзР МА И 1-фонд, 20-рўйхат, 6785-йиғма жилд, 100-варақ.
5. Годлевский В.По поводу охоты на фазанов// Туркестанский ведомости, 1890 №6 С.23

6. ЎзР МА И 1-фонд, 20-рўйхат, 6785-йиғма жилд, 100-варақ; Аредаренко Г. Скотоводство в Зерафшанской долине// Туркестанские ведомости, 1880 №34 - С.134-135.
7. ЎзР МА И 126-фонд, 1-рўйхат, 1135-йиғма жилд, 5-варақ.
8. ЎзР МА И 126-фонд, 1-рўйхат, 1135-йиғма жилд, 5-варақ.
9. ЎзР МА И 126-фонд, 1-рўйхат, 1135-йиғма жилд, 6-варақ.
10. ЎзР МА И 126-фонд, 1-рўйхат, 1135-йиғма жилд, 5-варақ..
11. ЎзР МА И 1-фонд, 1-рўйхат, 6785-йиғма жилд. Виноградарство в Ташкентском уезде//Туркестанский ведомости, 1903 год №40 С.244.
12. Зиёев Ҳ. Тарих - ўтмиш ва келажак кўзгуси. –Т.,2000. Б. 18

INDONEZIYA TASHQI SIYOSATDA DIN VA BAG'RIKENGLIK MASALALARINING USTUVORLIGI

Badiyev Shukurjon

Toshkent Islom instituti,

Yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat va ma'rifat bo'limi boshlig'i

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Indoneziya Respublikasi din siyosati va xalqaro munosabatlardagi diniy bag'rikenglik masalalari tahlil qilingan. Zamonaviy xalqaro munosabatlarda din va bag'rikenglik masalalari tobora muhim o'rin egallab bormoqda. Ular nafaqat davlatlarning ichki barqarorligi, balki ularning tashqi siyosati, diplomatiyasi va global jarayonlarga ta'siri uchun ham hal qiluvchi ahamiyatga ega. Davlatlar o'z diniy siyosatini tashqi siyosatining ajralmas qismiga aylantirmoqda. Din nafaqat ichki ijtimoiy-madaniy hayotning ajralmas qismi, balki tashqi siyosatda ham muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: *diniy bag'rikenglik, terrorizmga qarshi kurash, legitimatsiya, diniy birdamlik, xavfsizlik, diniy ekstremizm.*

ABSTRACT

This article analyzes the issues of religious tolerance in the religious policy of the Republic of Indonesia and international relations. Issues of religion and tolerance are increasingly important in modern international relations. They are of decisive importance not only for the internal stability of states, but also for their foreign policy, diplomacy and influence on global processes. States are making their religious policy an integral part of their foreign policy. Religion is not only an integral part of domestic socio-cultural life, but also appears as an important factor in foreign policy.

Keywords: *religious tolerance, counterterrorism, legitimation, religious solidarity, security, religious extremism.*

KIRISH

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab globallashuv, madaniyatlararo muloqot va mintaqaviy xavfsizlik masalalarida din siyosiy qarorlar qabul qilishda muhim strategik vositaga aylandi. Ko'plab davlatlar tashqi siyosatida diniy qadriyatlarni qo'llab-quvvatlash, diniy tashkilotlar bilan hamkorlik va diniy diplomatiyani rivojlantirish orqali o'z manfaatlarini ilgari surishga intilmoqda²⁷⁵.

²⁷⁵ Fox, Jonathan, and Shmuel Sandler. Bringing Religion into International Relations. New York: Palgrave Macmillan, 2004. p. 38.

Din endi shaxsiy e'tiqod doirasida cheklanib qolmay, xalqaro munosabatlarda muhim geosiyosiy vosita sifatida ishlatilmoqda.

Ko'plab davlatlar o'zlarining tashqi siyosati maqsadlariga erishish uchun diniy diplomatiyadan foydalanadi. Bu, o'zining diniy mo'tadilligi va bag'rikengligini targ'ib qilish orqali xalqaro hamkorlar bilan ishonchli munosabatlar o'rnatishni o'z ichiga oladi. Masalan, Indoneziya o'zining mo'tadil islom modelini targ'ib qilib, global sahnada tinchlikparvar davlat sifatida tanilishga intiladi²⁷⁶.

Ba'zi davlatlar o'z dinini yoki diniy guruhlarini himoya qilish niqobi ostida geosiyosiy ta'sirini kengaytirishga harakat qiladi. Rossiya Federatsiyasi va Serbiya o'rtasidagi pravoslavlik, Turkiya va Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi Islom hamda Isroil va AQSh o'rtasidagi diniy aloqalar bunga misol bo'la oladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Diniy bag'rikenglikni targ'ib qilish terrorizmga qarshi kurash strategiyasining muhim qismiga aylandi. Davlatlar, xususan, G'arb mamlakatlari Islom dini bilan terrorizmni bog'lashga qarshi chiqib, ko'plab musulmon davlatlari bilan diniy muloqot va hamkorlikni kuchaytirishga intildi.

Terrorizmga qarshi kurashga ixtisoslashgan tashqi siyosat, diniy radikallasuvga qarshi kurashish uchun xorijiy hamkorlar bilan bilim va tajriba almashishni o'z ichiga oladi. Indoneziya, Malayziya va Singapur kabi davlatlar terrorizmga qarshi kurashda AQSh va Yevropa Ittifoqi bilan yaqin hamkorlik qilmoqda²⁷⁷.

Dinlararo muloqot va nizolarni hal qilish, ya'ni diplomatiya, nafaqat davlatlararo munosabatlarda, balki dinlararo muloqot orqali ham tinchlik va barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT) va Yevropada Xavfsizlik va Hamkorlik Tashkiloti (YXHT) kabi xalqaro tashkilotlar diniy erkinlik va bag'rikenglik bo'yicha global forumlar o'tkazib, davlatlar o'rtasidagi kelishmovchiliklarni bartaraf etishga harakat qilmoqda. "Sivilizatsiyalar Alyansi" (Alliance of Civilizations) kabi tashabbuslar turli madaniyatlar va dinlar o'rtasida o'zaro hurmatni rivojlantirishga qaratilgan.

Ko'plab xalqaro nizolarning, masalan, Yaqin Sharq yoki Afrikadagi mojarolarning diniy tomonlari bo'lishi, diplomatlarni diniy yetakchilar va tashkilotlar bilan hamkorlik qilishga undaydi. Bu, nizolarni faqat siyosiy yoki iqtisodiy

²⁷⁶ Crouch, Harold, 2008: "The soft power of Indonesia's Islam." *The Journal of East Asian Affairs*, 22(1), p. 28.

²⁷⁷ Jones, Sidney, 2018: "The Role of Indonesian Muslims in Global Counterterrorism Efforts." *Institute for Policy Analysis of Conflict (IPAC) Report*. p.44.

yondashuvlar orqali emas, balki madaniy va diniy jihatlarni ham hisobga olgan holda hal qilish zarurligini ko'rsatadi²⁷⁸.

Xalqaro huquq va inson huquqlari to'g'risidagi konvensiyalar din erkinligini asosiy huquq sifatida tan oladi. Ba'zi davlatlar o'z hududida diniy ozchiliklarni ta'qib qilsa, ularga nisbatan xalqaro bosim o'rnatiladi. AQSh Davlat departamentining "Xalqaro diniy erkinlik bo'yicha yillik hisobotlari" kabi hujjatlar ma'lum davlatlarni diniy erkinlik buzilishlari uchun javobgarlikka tortishda muhim rol o'ynaydi. Bu holat, davlatlarning ichki diniy siyosati ham xalqaro nazorat ostida ekanligini anglatadi. Din masalasi tashqi siyosatda uch asosiy shaklda namoyon bo'ladi.

Birinchisi, legitimatsiya vositasi sifatida, ya'ni hukumatlar o'z tashqi siyosiy qarorlarini diniy qadriyatlarga tayanib asoslaydi. Masalan, musulmon davlatlar Falastin muammosida siyosiy pozitsiyalarini diniy birdamlik orqali mustahkamlashadi²⁷⁹.

Ikkinchisi, diniy birdamlik asosidagi hamkorlik bo'lib, davlatlar diniy yaqinlik orqali mintaqaviy va xalqaro ittifoqlar tuzadi. Masalan, Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT) yoki Vatikanning xalqaro diplomatiyadagi o'rni²⁸⁰.

Uchinchisi esa xavfsizlik va diniy ekstremizmga qarshi kurash global siyosatda din ko'pincha xavfsizlik masalalari bilan bog'liq holda ko'riladi. AQSh va Yevropa Ittifoqining tashqi siyosatida "diniy erkinlik" masalasi shu nuqtai nazardan ko'tariladi²⁸¹.

Yuqorida bayon qilganimizdek din masalasi tashqi siyosatda o'zining uchta asosiy vazifasini bajaradi - legitimatsiya, birdamlik va xavfsizlik. Shu bois, zamonaviy diplomatiyada dinni e'tibordan chetda qoldirish mumkin emas. U davlatlarning xalqaro imijini mustahkamlash, yumshoq kuch resurslarini kengaytirish va global xavfsizlikni ta'minlashda hal qiluvchi omilga aylanmoqda. Din masalasining ustuvorligi sababli tashqi siyosatda bir qator yo'nalishlar kuzatiladi. Diniy diplomatiya bu davlatlar diniy yetakchilar, cherkovlar va diniy tashkilotlardan yumshoq kuch ("soft power") sifatida foydalanadi. Masalan, Vatikan diplomatiyasi xalqaro inqirozlarni yumshatishda muhim rol o'ynaydi²⁸².

Musulmon mamlakatlar tajribasi esa O'rta Sharq va Markaziy Osiyo davlatlarida diniy qadriyatlar milliy manfaatlar bilan uyg'unlashtirilib, tashqi

²⁷⁸ Appleby, R. Scott, 2000: *The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation*. Rowman & Littlefield. p. 38.

²⁷⁹ Mandaville, Peter. *Global Political Islam*. Routledge, 2007. p. 61.

²⁸⁰ Bastian, Jean-Pierre. "Religion and International Relations: A European Perspective." *Religion, State & Society*, vol. 39, no. 2-3, 2011. p. 16.

²⁸¹ Thomas, Scott M. *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations*. Palgrave Macmillan, 2005. p. 37.

²⁸² Warner, Carolyn M., and Stephen G. Walker. "Thinking about the Role of Religion in Foreign Policy: A Framework for Analysis." *Foreign Policy Analysis*, vol. 7, no. 2, 2011. pp. 7-8.

siyosatda ustuvor yoʻnalishga aylanmoqda. Masalan, Turkiya tashqi siyosatida “Neo-Usmoniylik” konsepsiyasi diniy va tarixiy merosga tayangan holda shakllangan²⁸³.

Din va global siyosat yoʻnalishi BMT va boshqa xalqaro maydonlarda diniy erkinlik, muqaddas joylarni muhofaza qilish, diniy ekstremizmga qarshi hamkorlik masalalari muntazam muhokama qilinadi.

Diniy bagʻrikenglik masalasi zamonaviy xalqaro munosabatlarning eng dolzarb yoʻnalishlaridan biridir. Globallashuv sharoitida turli din va eʼtiqod vakillarining bir hududda, hatto bir davlat doirasida yashashi, ularning huquqlari va erkinliklarini taʼminlash masalasini nafaqat ichki siyosatda, balki tashqi siyosatda ham ustuvor vazifa qilib qoʻymoqda. Shu sababli, koʻplab davlatlarning xalqaro maydondagi tashabbuslari diniy bagʻrikenglikni rivojlantirish, diniy erkinlikni taʼminlash va ekstremizmga qarshi kurash masalalari bilan chambarchas bogʻliqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Fox, Jonathan, and Shmuel Sandler. Bringing Religion into International Relations. New York: Palgrave Macmillan, 2004. p. 38.
2. Crouch, Harold, 2008: “The soft power of Indonesia's Islam.” The Journal of East Asian Affairs, 22(1), p. 28.
3. Jones, Sidney, 2018: "The Role of Indonesian Muslims in Global Counterterrorism Efforts." Institute for Policy Analysis of Conflict (IPAC) Report. p.44.
4. Appleby, R. Scott, 2000: The Ambivalence of the Sacred: Religion, Violence, and Reconciliation. Rowman & Littlefield. p. 38.
5. Mandaville, Peter. Global Political Islam. Routledge, 2007. p. 61.
6. Bastian, Jean-Pierre. “Religion and International Relations: A European Perspective.” Religion, State & Society, vol. 39, no. 2–3, 2011. p. 16.
7. Thomas, Scott M. The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations. Palgrave Macmillan, 2005. p. 37.
8. Warner, Carolyn M., and Stephen G. Walker. “Thinking about the Role of Religion in Foreign Policy: A Framework for Analysis.” Foreign Policy Analysis, vol. 7, no. 2, 2011. pp. 7-8.
9. Öztürk, Ahmet Erdi. Religion, Identity and Power: Turkey and the Balkans in the Twenty-First Century. Edinburgh University Press, 2021. p. 41.

²⁸³ Öztürk, Ahmet Erdi. Religion, Identity and Power: Turkey and the Balkans in the Twenty-First Century. Edinburgh University Press, 2021. p. 41.

O‘ZBEK ADABIY TILINING VAZIFAVIY USLUBLARI

<https://doi.org/10.24412/2181-1784-2026-1-447-455>

Tojimatov Rasuljon G‘anijonovich,

University of Business and Science oliy ta‘lim muassasi,

Til va adabiyot ta‘limi kafedrası dotsent,

filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

rasuljontojimatov966@gmail.com (945637333)

Holmurodova Nigora G‘anijonovna

Andijon viloyati Baliqchi tumaniga qarashli 7-umum ta‘lim maktabi

Ingiliz tili fani o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

O‘zbek adabiy tilining vazifaviy uslublari, ularning shakllanish omillari, tasnifi hamda ijtimoiy vazifalari yoritilgan. Vazifaviy uslublár tilning umumiy lug‘aviy, grammatik va sintaktik tizimi doirasida shakllanib, kishilarning ijtimoiy faoliyati va muloqot ehtiyojlari bilan uzviy bog‘liqligi asoslab beriladi. Til va nutq uslublari o‘rtasidagi farqlar, ularning o‘zaro munosabati hamda lingvistik adabiyotlarda bu masalaga doir qarashlar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek adabiy tili, vazifaviy uslublár, til va nutq uslublari, funksional stil, so‘zlashuv uslubi, ilmiy uslub, rasmiy ish qog‘ozlari uslubi.

АННОТАЦИЯ

В статье освещаются функциональные стили узбекского литературного языка, факторы их формирования, классификация и социальные функции. Функциональные стили формируются в рамках общей лексической, грамматической и синтаксической системы языка и неразрывно связаны с социальной деятельностью и коммуникативными потребностями людей. Анализируются различия между языковыми и речевыми стилями, их взаимосвязь и взгляды на этот вопрос в лингвистической литературе.

Ключевые слова: узбекский литературный язык, функциональные стили, языковые и речевые стили, функциональный стиль, разговорный стиль, научный стиль, стиль официальных рабочих документов.

ABSTRACT

The functional styles of the Uzbek literary language, their formation factors, classification and social functions are highlighted. The functional styles are formed within the framework of the general lexical, grammatical and syntactic system of the language and are inextricably linked with the social activities and communication

needs of people. The differences between language and speech styles, their relationship and views on this issue in linguistic literature are analyzed.

Keywords: *Uzbek literary language, functional styles, language and speech styles, functional style, colloquial style, scientific style, style of official working papers.*

KIRISH

Til jamiyatda insonlar o'rtasidagi eng muhim aloqa vositasi bo'lib, uning vazifalari jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib boradi. Har bir milliy adabiy til o'zining ichki tizimiga ega bo'lib, bu tizim doirasida til birliklari turli ijtimoiy ehtiyojlarga moslashgan holda qo'llanadi. Ana shu ehtiyojlar asosida adabiy til tarkibida vazifaviy uslublar shakllanadi.

O'zbek adabiy tilida vazifaviy uslublar masalasi tilshunoslikda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Har bir tildagi uslub ko'rinishlari uchun umumiy bo'lgan shu tilning umumiy lug'at jamg'armasi, shakllar va sintaktik qurilmalari, erkin va turg'un birikmalari bo'ladi. Bu esa uslub turlarining hammasini bir milliy - adabiy til doirasiga birlashtiradi.

Lisoniy uslublar to'g'risida bahs yuritilganda, asosan vazifaviy uslublar nazarda tutiladi. Xo'sh, vazifaviy uslub nima, o'zbek tilida uning qanday turlari mavjud?

Vazifaviy uslublar, ularning tasnifi masalasida «til kishilarning eng muhim aloqa vositasidir» degan fikrdan kelib chiqish kerak. Til paydo bo'lgandanoq kishilar uchun huddi shu vazifani bajara boshladi. Jamiyat taraqqiyoti bilan tilning ijtimoiy vazifasi ham taraqqiy etib, rivojlanib bordi. Shuning uchun ham, vazifaviy uslublarni hosil qiluvchi asosiy omillar kishilarning ijtimoiy faoliyati va buning doiralari hisoblanadi.

Vazifaviy uslublar deganda tildan farq qiladigan qandaydir alohida narsa tushunilmaydi, balki shu aniq adabiy til sistemasining ichida qaraladigan, o'ziga xos xususiyatlari, xizmat qilish doirasi bilan bir - birlaridan farq qilib turadigan yordamchi tizim tushuniladi.

Boy adabiy an'analarga ega bo'lgan milliy tillarda vazifaviy uslublar qat'iylashgan bo'ladi hamda u kuzatuvchi ko'zi oldida dialektik birlik sifatida gavdalanadi. Shunday qilib, til uslublari adabiy tilning vazifaviy - uslubiy tabaqalanishi (*qavatlanishi, qatlamlanishi*)ning asosiy ko'rinishi hisoblanadi.

Tilning har bir vazifaviy uslubi xususiy ifoda sistemasiga ega bo'lishi bilan birga o'z navbatida har bir uslub umumxalq tilining yagona umumiy sistemasiga

kiradi. Til uslublarining harakatda olinishi, aniq amalga oshishi **nutq uslubi** deb yuritiladi. Soʻzlovchi yoki yozuvchi nutqining xarakteri nutqning qanday muhitda, qanday maqsadda bajarilayotganligiga bogʻliqdir. Demak, maʼlum soha, sharoit, maqsad va vazifalar bilan bogʻliq ravishda soʻzlovchi tilning aniq vositalarini ishlatadi. Bu vositalarning aloqaning ayrim olingan bir sohasida doimiy ravishda ishlatilishi, boshqacha qilib aytganda, tilning bu vositalari uslubiy tarmoqlanishi natijasida vazifaviy - uslublar shakllanadi.

Ilmiy adabiyotlarda, darsliklarda vazifaviy uslublarga nisbatan «*til stillari*», «*nutq stillari*», «*funksional nutq stili*», «*tilning stili*», «*nutqning stili*» kabi terminlar ishlatiladi. Til va nutq uslublari, ularning tarkibi, bu uslublarning farqlari, mezonlari, ogʻzaki soʻzlashuv nutqi, badiiy adabiyot tilining uslubiy maqomi masalalarida ham olimlar bir fikrga kelishgan emas. Koʻpgina asarlarda «*tilning funksional stillari*», «*nutqning funksional stillari*» tushunchalari bir xil hodisa sifatida tushuniladi va tushuntiriladi. Aslida esa ular bir - birlaridan farq qiladi. Masalan, R. A. Budagovning fikricha, til uslublari «*umumxalq tilining tarixiy shakllangan va hammaga maʼlum belgilarning yigʻindisi bilan xarakterlanuvchi koʻrinishlaridir*». Nutq uslublari esa til uslublari fonida koʻrinadi.

Baʼzi bir tilshunoslar ularni birgalikda olib, bir hodisa sifatida qaraydilar²⁸⁴.

Turli xil izohlar berib oʻtirishdan koʻra, uslublar haqida gapirganda, bizningcha, **til uslublari** terminidan foydalanaverish lozim. **Nutq uslublari** deganimizda, yuqorida eslatganimizdek, til uslublarining aloqa jarayonida qoʻllanishi tushuniladi. Bunday vaqtda til faktlarida boʻlgan jamgʻarma imkoniyatlar maydonga chiqadi. Boshqacha qilib aytganda, nutq uslublari til uslublarining harakatdagi formasidir.

Hozirgi vaqtda tilshunoslikda til uslublari tasnifida vazifaviy uslublar (***funksional stillar***) tan olinadi. Har bir alohida olingan uslub (*funksional stil*) oʻzining uslubiy boʻyogʻi bilan boshqa uslublar uchun xos boʻlgan til birlik-laridan farq qiladigan, u yoki bu darajada ular bilan uslubiy raqobat hosil qiladigan maʼlum bir sistemaga ega boʻladi. Akademik V. Vinogradov aytganidek, tilning uch xil eng muhim ijtimoiy vazifasi mavjud: ***aloqa, xabar, taʼsir etish***. Ana shu uch vazifani bajarishda tarixiy jihatdan tilning har biri oʻziga xos lugʻaviy frazeologik va grammatik vositalariga ega boʻlgan sistemalari shakllanadi. Ana shular tilning vazifaviy uslublaridir. V. Vinogradovning bu umumiy tasnifi asosida til uslublari shunday turlarga ajratiladi:

- 1) Soʻzlashuv nutqi uslubi (*tilning aloqa - aralashuv funksiyasi*),
- 2) Ilmiy uslub (fanga iod atama hamda termin),

²⁸⁴ Морен М., Тетерникова Н. Н. Стилистика современного французского языка.- М.: Изд-во литературы на иностранных языках. 1960.

- 3) Rasmiy ish qog'ozlari uslubi (*tilning xabar, axborot berish funksiyasi*),
- 4) Publitsistik uslub (OAV, Radio, TV, Gazeta va Jurnal),
- 5) Badiiy nutq uslubi (*tilning ta'sir qilish, targ'ibot - tashviqot funksiyasi*).

Ma'lum matnning qaysi uslubga tegishli ekanligini uslubiyat to'g'risida ma'lumotga ega bo'lmagan kishi ham o'z sezgisiga asoslangan holda aniqlab olishi mumkin. Chunki, har qanday aniq-nutq u yoki bu vazifaviy uslubning normalariga mos ravishda maydonga keladi. Unda boshqa ayrim uslublar belgilari ham bo'lishidan qat'iy nazar, o'zining qaysi uslubga tegishli ekanligini ko'rsatib turadi.

Yana bir masalaga e'tiborni qaratish lozim bo'ladi. Ba'zi ilmiy ishlarda alohida mustaqil vazifaviy uslub sifatida ro'znoma uslubi, notiqlnk, maktubiy, texnikaviy uslub tarzidagi guruhlashlar ham uchraydi. Bizningcha, ularni mustaqil uslublar sifatida emas, balki boshqa uslublar ichida, ularning yaqinligini hisobga olib qaralsa maqsadga muvofiq bo'lar. Masalan, maktubiy uslubning janrlari og'zaki so'zlashuv uslubi bilan bog'langan bo'lsa (*do'stiga, o'rtog'iga yozilgan xatlar*), ikkinchi bir xillari ish qog'ozlari uslubiga aloqador (*tashkilotlar o'rtasidagi yozishmalari*), uchinchi bir xillar, publitsistik uslub bilan yaqinlashadi (*masalan, tahririyatga yozilgan ochiq xatlar*). Shuning uchun maktubiy uslubni rasmiy uslub ichida kenja uslub sifatida qarash va uning boshqa uslublarga munosabatinn aniq ko'rsatish mumkin.

Xullas, til uslublarini aniqlash, ularning son jihatidan tasnifini berishda hamda har bir vazifaviy uslubning ichki bo'linishlarini belgilashda, til uslublari va nutq uslublari masalasida olimlar fikri hozircha bir nuqtaga birlashgan emas. Har qalay, V. Vinogradov qarashlariga asoslangan tasnifga tayanib (unda ham ayrim noqisliklar bor) ²⁸⁵ vazifaviy uslublarni o'zbek tilshunosligida o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Vazifaviy uslublar tilning alohida mustaqil shakli emas, balki adabiy tilning ichki yordamchi tizimi hisoblanadi. Ular muayyan ijtimoiy soha, muloqot muhiti va kommunikativ maqsad bilan belgilanadi. Har bir vazifaviy uslub o'ziga xos leksik, grammatik va stilistik vositalar majmuasiga ega bo'ladi.

Olim V.Vinogradov tasnifiga ko'ra, tilning asosiy ijtimoiy funksiyalari uch yo'nalishda namoyon bo'ladi: *aloqa, axborot berish va ta'sir etish*. Ushbu funksiyalar asosida o'zbek adabiy tilida quyidagi vazifaviy uslublar ajratiladi:

№	Vazifaviy uslub	Asosiy vazifasi	Qo'llanish sohasi
1	So'zlashuv uslubi	<i>Aloqa</i>	<i>Kundalik muloqot</i>
2	Ilmiy uslub	<i>Axborot berish</i>	<i>Fan va ta'lim</i>
3	Rasmiy ish qog'ozlari uslubi	<i>Axborot berish</i>	<i>Ma'muriy-yuridik soha</i>

²⁸⁵ Кожина М. Н. Стилистика русского языка- М.: Просвещение, 1977, с. 37-38

4	Publitsistik uslub	<i>Ta'sir etish</i>	<i>OAV, ijtimoiy hayot</i>
5	Badiiy-adabiy uslub	<i>Ta'sir etish</i>	<i>Adabiyot va san'at</i>

Tadqiqot metodlari

Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ✓ tavsifiy metod – vazifaviy uslublarning xususiyatlarini bayon etishda;
- ✓ qiyosiy metod – til va nutq uslublarini farqlashda;
- ✓ tahliliy metod – ilmiy manbalar va nazariy qarashlarni umumlashtirishda;

✓ sistemali yondashuv – vazifaviy uslublarni yagona til tizimi doirasida o'rganishda.

So'zlashuv uslubi. So'zlashuv uslubi kishilarning kundalik norasmiy, erkin muomalalari doirasida til birliklarining o'ziga xos amal qiluvidir.

Nutqda til unsurlarining ishtirok etishiga ko'ra kitobiy uslub sifatida qaraluvchi ilmiy, rasmiy ish qog'ozlari va publitsistik uslublarga so'zlashuv uslubi qarshi turadi deyish mumkin. So'zlovchi va tinglovchi o'rtasida nutqiy aloqaning bevosita amalga oshuvi, nutqiy jarayonning oldindan tayyorlab qo'yilmaganligi, nutqiy munosabatda bo'layotgan kishilar o'rtasida rasmiy muomalaning bo'lmasligi so'zlashuv uslubini boshqa vazifaviy uslublardan keskin chegaralaydi. Shuning uchun ham so'zlovchilar o'rtasida rasmiy muomala bo'lganda ularning nutqi ham kitobiy uslubning reallashishiga o'xshab qoladi.

So'zlashuv uslubining yana bir farqi shundaki, unda lisoniy va nolisoniy omillarning munosabati boshqa vazifaviy uslublardagiga ko'ra mustahkamdir. Shu sababli mazkur uslubning o'ziga xos xususiyatlari haqida gapirganda bu ikki faktorni uzviy aloqadorlikda olib qarash kerak bo'ladi. Xo'sh, so'zlashuv uslubi qanday o'ziga xosliklarga ega?

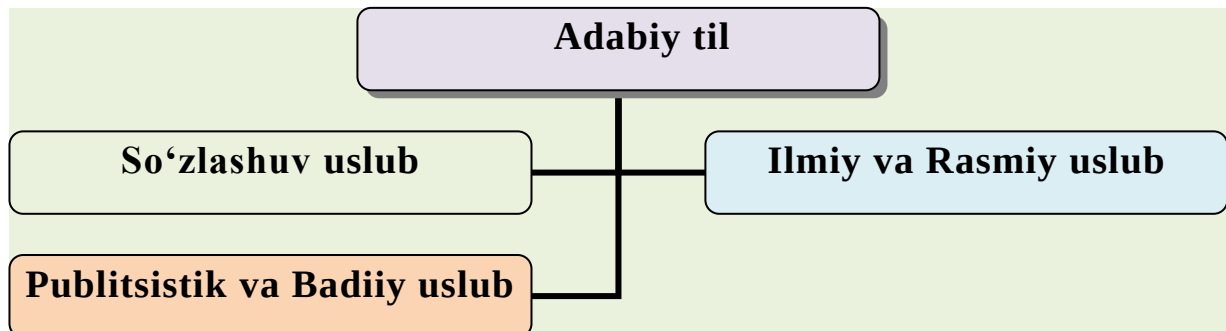
So'zlashuv uslubi fonetik, leksik, grammatik o'ziga xosliklarga ham ega.

Nutqda tovushlarning uyg'unlashuvi (*assimilyatsiya*), bir tovush o'rnida ikkinchisining talaffuz qilinishi (*dissimilyatsiya*), tovushlarning o'zni almashishi (*metateza*), tovushlarning orttirilishi (*proteza, epenteza, epiteza*) yoki tushirilib qoldirilishi (*prokopa, sinkopa, apakopa, reduktsiya*) kabi fonetik hodisalar eng avvalo so'zlashuv usulida namoyon bo'ladi. Ularga ayrim misollar keltirish bilan chegaralanamiz: *assimilyatsiya - ketti, ottan, yigichcha*; *assimilyatsiya - zaril, bironta*; *metateza - turpoq, aynalmoq*; *proteza - o'ramol, o'raza*; *epenteza - fikir, dakalad*; *epiteza - kioska, otpuska, banka*; *prokopa - ag'ach, irik*; *sinkopa - direktir, traktir*; *apakopa - gazet, reduktsiya - bo'rni, egni* kabilar.

Muhokama.

Vazifaviy uslublar bir-biridan keskin ajralgan tizimlar emas, balki yagona adabiy til doirasida o‘zaro aloqada bo‘lgan qatlamlardir. Ayrim nutqiy vaziyatlarda bir uslub elementlari boshqa uslub tarkibida ham uchrashi mumkin. Bu holat tilning moslashuvchan va dinamik tabiatini ko‘rsatadi.

Quyidagi sxema vazifaviy uslublarning umumiy tizimini ifodalaydi:

Barcha vazifaviy uslublar uchun umumiy bo‘lgan adabiy xolis lug‘aviy qatlam so‘zlashuv nutqi uchun ham xosdir. Shu bilan birga, so‘zlashuv uslubi lug‘aviy qatlamiga diqqat qilinsa, unda ikki qatlam, ayniqsa, ko‘zga tashlanib turadi. Birinchi qatlam - bu kundalik turmush muomalasida faol qo‘llaniladigan, uy-ro‘zgor buyumlari bilan bog‘liq so‘zlar. Bundan tashqari « *san‘at, madaniyat, sport va so‘zlovchining kasb - hunarga mansub xilma-xil narsa va hodisalarni ifodalovchi umumadabiy leksika ko‘plab ishlatiladi*»²⁸⁶.

Rasmiy ish qog‘ozlari uslubi. Rasmiy ish qog‘ozlari uslubi hozirgi o‘zbek adabiy tilining ma‘muriy va yuridik ishlarda amal qiladigan bir ko‘rinishidir. Qonunlar matnlari, farmonlar, buyruq va qo‘llanmalar, shartnomalar, ijozatnomalar, aktlar, har xil rasmiy hujjatlar, tashqilotlar o‘rtasidagi yozishmalar, sudlardagi chiqishlar, yuridik xarakterdagi og‘zaki axborotlar, ma‘lumotnomalar rasmiy ish qog‘ozlari uslubida yoziladi va gapiriladi.

Rasmiy ish qog‘ozlari uslubi vazifaviy uslublar doirasidagi boshqa uslublardan lugaviy va grammatik xususiyatlari jihatdan farqlanadi.

Ushbu uslub leksikasi asosan kitobiy va xolis (neytral) so‘zlardan iborat bo‘lishi bilan birga shu uslub bo‘yog‘iga ega bo‘lgan yuqorida ko‘rsatilganlar, quyidagi imzo chekuvchilar, yo‘llanadi, qabul qilib oluvchi, mazkur kabi so‘z va turg‘un birikmalarni ham o‘z ichiga oladi.

Rasmiy ish qog‘ozlari uslubi leksikasiniig yaia bir xususiyati unda professional (*yuridik, diilomatik, ma‘muriy va boshqalar*) terminologiyaniing mavjudligidir: akt, guvohnoma, qaror, hal qiluv qarori, qidirish, aybni ogirlashtiradigan xato, ahdlashuvchi oliy tomonlar, elchi, elchixona, muxtor elchi, ishonchli vaqil, nota, shartnoma, bayonot, deklaratsiya, vizit, xalqaro vaziyat va hokazo. Mazkur uslubdan

²⁸⁶ Шомақсудов Д. ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси. - Тошкент: Ўқитувчи, 1983, 15-бет

ko'plab ma'muriy na adliya sohalarda qo'llailgani uchun u ko'p janrli uslub sanaladi.

Bu uslubda jargonlar, og'zaki so'zlashuv uslubiga xos so'zlar, dialektizmlar, emotsional - ekspressiv bo'yoqqa ega bo'lgan so'zlar deyarli ishlatilmaydi. Bu narsa tanlangan so'zlarning va hatto gap qurilishining rasmiy munosabatni ifodalashga bo'ysundirilganligi bilan izohlanadi.

Ilmiy uslub. Ilmiy uslub fan, texnika va ishlab chiqa-rish bilan bog'liq bo'lgan vazifaviy uslubdir. U o'z ichida yana ilmiy - texnikaviy, ilmiy - hujjat, ilmiy - ommaviy, o'quv - ilmiy, publitsistik kabi bir necha sof ilmiy turlarga bo'linadi.

Ilmiy - texnikaviy uslub ifodada qat'iy ilmiy-akademizm uslubi bilan xarakterlanadi. Bu to'ring tipik janrlarni maqola, monografiya va ilmiy ma'ro'za kabilardir. Bu uslub ichida yana uning o'quv - ilmiy uslubi deb ataluvchi turini ajratish mumkin.

Ilmiy - hujjatiy uslubga esa ixtiro uchun olinadigan hujjat (patent) ning yoki shu patentga tegishli adabiyotlarning tasvirlanishi, bayon qilinishi asosdir. Bu uslubning asosiy vazifasi - ilmiy axborot to'g'risida ma'lumot berish va uni huquqiy jihatdan himoya qilishdir.

Ilmiy - ommabop uslub ilmiy ma'lumotni, axborotni ommabop qilib tushuntirishdir. Bunda ko'proq ma'lum soha to'g'risida gapirilganda bu soha bo'yicha mutahassis bo'lmagan kishilar nazarda tutiladi.

Har bir uslub o'z ichida til xususiyatlari, nutqiy vositalar tarkibi, ifodalash, bayon qilish usuli bilan bir-birlaridan farqlanib turadi. Masalan, ilmiy - texnikaviy uslubda bayon qilinadigan fizika, kimyo, tarix, matematika kabi fanlarning tili bir xil emas. Chunki, ularning har biri o'ziga xos atamallari, lug'aviy va frazeologik vositalarga ega. Lekin bu farqlar ularning har birini alohida uslub sifatida ajratishga imkon bermaydi. Bu farqlar, eng avvalo, fanlarning mundariyasi, o'rganish obyekti bilan bog'langan bo'lib, ilmiy fonda uslubi ular uchun umumiy hisoblanadi.

Natija

Ilmiy uslubning hozirgi zamon taraqqiyoti bilan bog'liq ravishda quyidagi umumiy xususiyatlarini ko'rsatish mumkin:

- a) axborotning obyektivligi, aniqligi;*
- b) nutqning ma'lumotlarga boyligi;*
- v) fikrning qisqa, lo'nda ifodalanyshi²⁸⁷.*

²⁸⁷ Мукаррамов.М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили.—Тошкент: Фан, 1984.

Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shundaki, unda muallif xolisona intilishi natijasida muallif individualligi sszilmas darajaga keladi. Subyektiv - emotsionallik, obrazlilik, og'zaki nutq unsurlari, umuman g'ayri -uslubiy unsurlar kam ishlatiladi. Muallif iloji boricha fnkrni bir xil normada ifdolashga intiladi. Ammo ilmiy fikr yuritilayotgan manba, mavzu bilan, muallifning shaxsini uslubi bilan bog'liq ravishda ba'zan ilmiy uslubda ham obrazli ifodalardan foydalanishlar ko'zga tashlanadi. Masalan: Differentsial tenglamalarning xususiy hosilalari fizikaga cho'ri bo'lib ishga kirdi, keyin u cho'ridan bekaga aylanib ketdi. (R. Bekjonov.)

Publitsistik uslub. Publitsistik asarlarning (*masalan, xabar, reportaj, korrespondentsiya, makola, ocherk, feleton, pamflet, bosh maqola va boshqalarning*) uslubiy chegaralanishi ularning, eng avvalo, alohida lisoniy belgilarga ega ekanligida ko'rinadi. Ana shu lisoniy belgilar o'zbek tilining publitsistik asarlarda amal qilishida ma'lum ma'noda yopiq sistema mavjud ekanligiga dalildir. Bu yopiq sistema, ya'ni chegaralanish publitsistik asarlar tilining uslubiy o'ziga xosligi bo'lnb, o'zbek tili vazifaviy uslublari doirasida publitsistik uslub nomi bilan yuritiladi.

Xulosa qilib aytganda, o'zbek adabiy tilining vazifaviy uslublari tilning ijtimoiy vazifalari asosida shakllangan murakkab va yaxlit tizimdir. Har bir uslub muayyan muloqot sohasi va kommunikativ maqsadga xizmat qiladi. Vazifaviy uslublarni ilmiy asosda o'rganish til madaniyatini yuksaltirish, nutq samaradorligini oshirish va tilshunoslik nazariyasini boyitishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Морен М., Тетерникова Н. Н. Стилистика современного французского языка.- М.: Изд-во литературы на иностранных языках. 1960.
2. Кожина М. Н. Стилистика русского языка- М.: Просвещение, 1977, с. 37-38.
3. Шомаксудов Д. ва бошқ. Ўзбек тили стилистикаси.- Тошкент: Ўқитувчи, 1983, 15-бет
4. Мукаррамов.М. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили. – Тошкент: Фан, 1984
5. Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985.
6. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2008. – 1-kitob. – B.6-12
7. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1986. – Б. 212.
8. Йўлдошев М. Бадиий матннинг лисоний таҳлили. – Тошкент, 2007. – Б.3.

9. Маҳмудов Н., Бегматов Э. Тилимизнинг кеча ва кундузи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2010. – №5. – Б.11.
10. Миртожиев М.М. Ўзбек тили семасиологияси. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2010. – 228 б.
11. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 32 б.

UNIVERSAL AND CULTURE-SPECIFIC FEATURES OF POLITENESS AND SPEECH BEHAVIOR

Abdukodirova Damira Damirovna

Student of Linguistics (English)

Faculty of Philology, Alfraganus University

ABSTRACT

This article examines the universal and culture-specific features of politeness and speech behavior in human communication. Politeness is viewed as a pragmatic phenomenon that reflects social norms, values, and cultural expectations governing verbal interaction. The study explores how universal principles of politeness, such as respect, cooperation, and face-saving strategies, coexist with culture-dependent forms shaped by historical, social, and linguistic factors. Drawing on comparative analysis of different linguistic and cultural contexts, the research highlights similarities and differences in speech behavior patterns, including forms of address, indirectness, and pragmatic strategies. The findings demonstrate that while certain politeness mechanisms are shared across cultures, their realization varies significantly depending on cultural conventions. The article contributes to cross-cultural pragmatics and intercultural communication studies by emphasizing the importance of cultural awareness in effective communication.

Keywords: *politeness, speech behavior, universality, cultural specificity, pragmatics, intercultural communication.*

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada nutqiy xulq-atvor va xushmuomalalikning universal hamda madaniyatga xos jihatlari tahlil qilinadi. Xushmuomalalik ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar va madaniy kutilmalar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan pragmatik hodisa sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda hurmat, hamkorlik va "yuzni saqlash" kabi universal xushmuomalalik tamoyillari bilan bir qatorda, tarixiy, ijtimoiy va lingvistik omillar ta'sirida shakllangan madaniy xususiyatlar o'rganiladi. Turli tillar va madaniyatlar asosida olib borilgan qiyosiy tahlil murojaat shakllari, bilvosita nutq va pragmatik strategiyalardagi o'xshashlik va farqlarni ochib beradi. Natijalar samarali muloqotda madaniy xabardorlik muhimligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *xushmuomalalik, nutqiy xulq-atvor, universallik, madaniy xoslik, pragmatika, madaniyatlararo muloqot.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются универсальные и культурно-специфические особенности вежливости и речевого поведения в процессе коммуникации.

Вежливость анализируется как прагматическое явление, отражающее социальные нормы, ценности и культурные ожидания участников общения. Исследование направлено на выявление универсальных принципов вежливости, таких как уважение, кооперация и стратегии сохранения «лица», а также их культурно обусловленных проявлений, сформированных под влиянием исторических, социальных и лингвистических факторов. На основе сравнительного анализа различных языков и культур выявляются сходства и различия в речевом поведении, формах обращения и прагматических стратегиях. Полученные результаты подчеркивают значимость межкультурной компетенции для эффективного общения.

Ключевые слова: вежливость, речевое поведение, универсальность, культурная специфика, прагматика, межкультурная коммуникация.

INTRODUCTION

Politeness and speech behavior constitute central areas of investigation in pragmatics and sociolinguistics, as they reflect the ways individuals manage social relations through language. Politeness is not merely a linguistic phenomenon but a socially and culturally embedded practice that governs appropriate verbal interaction in different communicative contexts. Researchers have long emphasized that successful communication depends on the speaker's ability to balance universal communicative principles with culturally specific norms and expectations²⁸⁸.

One of the most influential approaches to politeness is the universalist perspective, which argues that certain politeness principles are shared across cultures. Brown and Levinson's politeness theory, based on the concept of *face*, suggests that speakers universally employ strategies to maintain their own and others' social image during interaction. Similarly, Leech²⁸⁹ proposes a set of politeness maxims that regulate interpersonal communication and promote social harmony. These theories highlight common pragmatic mechanisms such as indirectness, mitigation, and respect, which appear in many languages and cultures.

However, despite the existence of universal tendencies, politeness and speech behavior also display strong culture-specific characteristics. Scholars working in cross-cultural pragmatics argue that the realization of politeness strategies varies significantly depending on cultural values, social hierarchies, and communicative

²⁸⁸ Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁸⁹ Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.

traditions²⁹⁰. For instance, forms of address, degrees of directness, and norms of verbal etiquette differ markedly across cultures, leading to potential misunderstandings in intercultural communication. What is considered polite in one cultural context may be perceived as inappropriate or even impolite in another.

Recent studies emphasize the importance of integrating both universal and culture-specific perspectives in the analysis of politeness and speech behavior. Such an approach allows for a more comprehensive understanding of how linguistic behavior functions in diverse social contexts and how speakers navigate intercultural interactions²⁹¹. Therefore, examining politeness as a dynamic interplay between universal pragmatic principles and culturally determined norms remains a crucial task for contemporary linguistic research.

This article aims to explore the universal and culture-specific features of politeness and speech behavior by analyzing key theoretical frameworks and comparative studies in pragmatics. By identifying both shared patterns and cultural variations, the study seeks to contribute to the field of cross-cultural pragmatics and to enhance awareness of the role of culture in effective communication.

LITERATURE REVIEW

The study of politeness and speech behavior has been a central concern in pragmatics, sociolinguistics, and discourse analysis for several decades. Early research focused on identifying general principles governing polite behavior in language use, while later studies increasingly emphasized the role of culture, context, and social variables in shaping communicative practices.

One of the most influential frameworks in politeness research is the theory proposed by Brown and Levinson²⁹², which introduced the concept of *face* as a universal component of human interaction. According to this model, all competent language users possess both positive and negative face wants and employ politeness strategies to mitigate face-threatening acts. This theory has been widely applied across languages and cultures, providing strong support for the existence of universal pragmatic mechanisms in speech behavior. However, it has also been subject to criticism for its alleged Western bias and limited applicability to non-Western cultures.

²⁹⁰ Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). *Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies*. Norwood, NJ: Ablex.

²⁹¹ Spencer-Oatey, H. (2008). *Culturally speaking: Culture, communication and politeness theory* (2nd ed.). London: Continuum.

²⁹² Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Leech's²⁹³ Politeness Principle represents another foundational contribution, offering a set of maxims such as tact, generosity, approbation, and modesty that guide cooperative and polite communication. Unlike Brown and Levinson's face-based approach, Leech's model emphasizes the interpersonal and ethical dimensions of language use. Later revisions of his theory further integrated sociocultural factors, acknowledging that politeness norms are not fixed but context-dependent and culturally variable²⁹⁴.

In response to the limitations of universalist models, researchers in cross-cultural pragmatics began to explore politeness as a culturally situated phenomenon. Blum-Kulka, House, and Kasper²⁹⁵ conducted comparative studies on speech acts such as requests and apologies, demonstrating that similar communicative intentions are realized through different linguistic strategies across cultures. Their findings revealed systematic variations in directness, mitigation, and conventionality, thus highlighting the importance of cultural norms in shaping speech behavior.

Further expanding this perspective, Ide²⁹⁶ introduced the concept of *discernment*, particularly in the context of Japanese politeness, arguing that politeness is often governed by socially prescribed norms rather than individual strategic choice. This view challenges the assumption that politeness is always a matter of personal intention and underscores the role of social hierarchy and role relations in linguistic behavior.

Spencer-Oatey²⁹⁷ proposed a rapport management framework that integrates face, sociality rights, and interactional goals, offering a more comprehensive model for analyzing politeness in intercultural communication. This approach accounts for both universal concerns for maintaining harmonious relations and culture-specific expectations regarding appropriate behavior. Similarly, Watts²⁹⁸ distinguishes between first-order politeness (lay notions of politeness) and second-order politeness (theoretical constructs), arguing that politeness should be understood as an emergent property of social interaction rather than a fixed set of strategies.

Recent studies have increasingly focused on the dynamic and discursive nature of politeness and speech behavior. Researchers emphasize that politeness is negotiated in interaction and influenced by factors such as power relations, gender,

²⁹³ Leech, G. N. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.

²⁹⁴ Leech, G. N. (2014). *The pragmatics of politeness*. Oxford: Oxford University Press.

²⁹⁵ Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). *Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies*. Norwood, NJ: Ablex.

²⁹⁶ Ide, S. (1989). Formal forms and discernment: Two neglected aspects of universals of linguistic politeness. *Multilingua*, 8(2–3), 223–248.

²⁹⁷ Spencer-Oatey, H. (2008). *Culturally speaking: Culture, communication and politeness theory* (2nd ed.). London: Continuum.

²⁹⁸ Watts, R. J. (2003). *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.

institutional roles, and communicative settings²⁹⁹. This shift towards a discursive approach reflects a broader trend in pragmatics that views language use as socially constructed and context-sensitive.

Overall, the existing literature demonstrates that politeness and speech behavior cannot be fully explained by either universal principles or cultural norms alone. Instead, contemporary research supports an integrative perspective that recognizes the interaction between shared pragmatic tendencies and culture-specific realizations. This study builds on previous research by synthesizing universalist and relativist approaches, thereby contributing to a more nuanced understanding of politeness in cross-cultural communication.

Methodology

The data for this study were drawn from authentic spoken and written discourse samples representing different linguistic and cultural contexts. The corpus includes excerpts from everyday conversations, formal interactions, and institutional discourse collected from English and selected non-English languages. In order to ensure cross-cultural validity, the data were obtained from published corpora, recorded dialogues, and previously documented speech events used in pragmatic research. In addition, examples from existing empirical studies on politeness and speech behavior were incorporated to support comparative analysis.

The selected data reflect a range of communicative situations involving varying degrees of social distance, power relations, and formality. This diversity allows for a comprehensive examination of politeness strategies across cultures and supports the identification of both universal and culture-specific features of speech behavior.

Methods

This research adopts a qualitative, descriptive, and comparative methodological approach grounded in pragmatics and sociolinguistics. The primary method employed is comparative pragmatic analysis, which enables the systematic comparison of politeness strategies across different languages and cultural settings. The study draws on established theoretical frameworks, including Brown and Levinson's face theory, Leech's politeness principles, and Spencer-Oatey's rapport management model.

Discourse analysis is used to examine linguistic realizations of politeness, such as indirectness, mitigation devices, honorifics, forms of address, and speech act strategies. Speech act analysis, particularly focusing on requests, apologies, and refusals, is applied to identify pragmatic patterns and cultural preferences. By

²⁹⁹ Locher, M. A., & Watts, R. J. (2005). Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research*, 1(1), 9–33.

combining these methods, the study captures both the functional and interactional dimensions of politeness in speech behavior.

ANALYSIS

The analysis proceeds in three stages. First, instances of politeness strategies are identified and categorized according to their pragmatic functions, such as face-saving, deference, solidarity, and conflict avoidance. Second, the identified strategies are analyzed within their sociocultural contexts, taking into account variables such as power, social distance, and communicative norms. This stage highlights how similar communicative intentions are realized differently across cultures.

In the final stage, a comparative analysis is conducted to distinguish universal tendencies from culture-specific realizations of politeness. Universal features are identified through recurring pragmatic patterns observed across different datasets, while culture-specific features are revealed through unique or dominant strategies characteristic of particular linguistic communities. The results of the analysis are interpreted in light of existing theories in politeness research, allowing for a critical evaluation of their explanatory power in cross-cultural contexts.

RESULTS AND DISCUSSION

The analysis of the collected data reveals that politeness and speech behavior exhibit both universal tendencies and culture-specific realizations, confirming the central assumptions of cross-cultural pragmatics. Across all examined linguistic contexts, speakers consistently employ strategies aimed at maintaining social harmony, mitigating potential conflict, and preserving interlocutors' social image. These findings support the claim that certain pragmatic principles of politeness are universally shared, regardless of cultural background³⁰⁰.

One of the most prominent universal features identified in the data is the use of face-saving strategies. Speakers across different cultures demonstrate a clear preference for minimizing imposition when performing potentially face-threatening acts such as requests, refusals, and criticisms. Indirectness, modal verbs, hedging expressions, and mitigating devices are frequently employed to soften the illocutionary force of utterances. This aligns with previous research suggesting that indirectness functions as a key politeness strategy in many languages, though its degree and conventionalization vary considerably³⁰¹.

Despite these shared tendencies, the analysis also reveals significant culture-specific differences in the realization of politeness strategies. In some cultural

³⁰⁰ Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.

³⁰¹ Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). *Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies*. Norwood, NJ: Ablex.

contexts, directness is not necessarily perceived as impolite but may instead signal sincerity, efficiency, or solidarity. Conversely, in other cultures, high levels of indirectness and elaborate politeness markers are expected, particularly in interactions involving social hierarchy or institutional roles. These findings support Ide's³⁰² notion of *discernment*, according to which politeness is governed by socially prescribed norms rather than individual strategic choice.

Forms of address and honorific usage further illustrate the culture-bound nature of speech behavior. The data indicate that languages with complex honorific systems encode social relations explicitly through linguistic means, while others rely more heavily on pragmatic inference and contextual cues. This variation challenges the universality of certain politeness models and suggests that theories based primarily on Western linguistic data may not fully account for politeness phenomena in non-Western cultures³⁰³.

From a discursive perspective, the findings demonstrate that politeness is not a fixed property of linguistic forms but an interactional achievement negotiated by participants in specific contexts. The same linguistic strategy may be interpreted as polite or impolite depending on factors such as power relations, social distance, and communicative goals. This observation is consistent with the relational work approach proposed by Locher and Watts³⁰⁴, which views politeness as an emergent aspect of social interaction rather than a predefined set of rules.

The results also highlight the importance of integrating universalist and relativist approaches to politeness. While universal models such as Brown and Levinson's face theory provide valuable insights into general communicative motivations, they require contextual and cultural refinement to account for variation in speech behavior. Spencer-Oatey's³⁰⁵ rapport management framework proves particularly useful in this regard, as it incorporates both universal concerns for face and culture-specific expectations related to sociality rights and obligations.

Overall, the findings underscore the complexity of politeness as a pragmatic phenomenon situated at the intersection of language, culture, and society. By demonstrating how universal principles interact with culturally specific norms, this study contributes to a more nuanced understanding of speech behavior in intercultural communication. The results have practical implications for language teaching,

³⁰² Ide, S. (1989). Formal forms and discernment: Two neglected aspects of universals of linguistic politeness. *Multilingua*, 8(2–3), 223–248.

³⁰³ Leech, G. N. (2014). *The pragmatics of politeness*. Oxford: Oxford University Press.

³⁰⁴ Watts, R. J. (2003). *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.

³⁰⁵ Locher, M. A., & Watts, R. J. (2005). Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research*, 1(1), 9–33.

translation, and intercultural competence development, emphasizing the need for cultural awareness in global communicative contexts.

CONCLUSION

This study has examined the universal and culture-specific features of politeness and speech behavior within the framework of pragmatics and cross-cultural communication. By integrating insights from classical politeness theories and contemporary discursive approaches, the research demonstrates that politeness cannot be adequately explained through a single universal or purely relativist perspective. Instead, politeness emerges as a dynamic interaction between shared pragmatic principles and culturally grounded communicative norms.

The findings confirm that certain aspects of politeness, such as the desire to maintain social harmony, avoid conflict, and protect interlocutors' social image, are universally present across linguistic and cultural communities. Strategies such as face-saving, mitigation, and indirectness recur in diverse communicative contexts, supporting the relevance of universalist models proposed by Brown and Levinson and Leech. However, the study also reveals that the realization of these strategies is deeply influenced by cultural values, social hierarchies, and contextual expectations, leading to significant variation in speech behavior.

One of the key contributions of this research lies in highlighting the role of culture in shaping politeness norms and interpretative frameworks. The analysis shows that what is considered polite behavior in one culture may not necessarily be evaluated in the same way in another. This reinforces the argument that politeness should be understood not as a fixed set of linguistic forms, but as a socially negotiated and context-dependent phenomenon. The discursive nature of politeness underscores the importance of considering interactional goals, power relations, and participants' cultural backgrounds in pragmatic analysis.

From a theoretical perspective, the study supports integrative models such as Spencer-Oatey's rapport management framework, which successfully bridges universal concerns for face with culture-specific expectations related to sociality rights and obligations. By synthesizing universalist and culture-sensitive approaches, the research contributes to a more comprehensive and flexible understanding of politeness and speech behavior in intercultural contexts.

The implications of this study extend beyond theoretical linguistics. In practical terms, the findings are relevant for foreign language teaching, translation and interpreting, intercultural training, and international professional communication. Developing awareness of both universal pragmatic principles and culture-specific

norms can help speakers avoid miscommunication and enhance communicative effectiveness in globalized settings.

Despite its contributions, the study has certain limitations, including its reliance on qualitative data and a limited range of cultural contexts. Future research could expand the scope of analysis by incorporating larger corpora, quantitative methods, and a broader range of languages and cultures. Further empirical studies could also explore politeness strategies in digital communication, where traditional norms of speech behavior are undergoing rapid transformation.

In conclusion, this research emphasizes that politeness and speech behavior are complex, multifaceted phenomena shaped by the interplay of universal human communicative needs and culturally specific practices. Recognizing and respecting this interplay is essential for advancing both theoretical research and practical applications in the field of intercultural communication.

REFERENCES

1. Blum-Kulka, S., House, J., & Kasper, G. (1989). *Cross-cultural pragmatics: Requests and apologies*. Norwood, NJ: Ablex.
2. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). *Politeness: Some universals in language usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Ide, S. (1989). Formal forms and discernment: Two neglected aspects of universals of linguistic politeness. *Multilingua*, 8(2-3), 223-248.
4. Leech, G. N. (1983). *Principles of pragmatics*. London: Longman.
5. Leech, G. N. (2014). *The pragmatics of politeness*. Oxford: Oxford University Press.
6. Locher, M. A., & Watts, R. J. (2005). Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research*, 1(1), 9-33.
7. Spencer-Oatey, H. (2008). *Culturally speaking: Culture, communication and politeness theory* (2nd ed.). London: Continuum.
8. Watts, R. J. (2003). *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.

METHODOLOGY OF DEVELOPING ORAL SPEECH THROUGH ROLE-PLAY ACTIVITIES

Gulida Khaydarova Jasurbekovna

Student of Linguistics (English)

Faculty of Philology, Alfraganus University

ABSTRACT

This study explores the methodology of developing learners' oral speech through role-play activities in foreign language classrooms. Role-play is an interactive teaching technique that simulates real-life communicative situations and encourages meaningful language use. The research highlights the effectiveness of role-play in enhancing learners' fluency, pronunciation, accuracy, and pragmatic competence. The findings show that role-play activities increase learner motivation, reduce speaking anxiety, and promote authentic communication, demonstrating their significant pedagogical value for communicative language teaching.

Keywords: oral speech, role-play activities, speaking skills, communicative competence, language teaching methodology.

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot chet tilini o'rganuvchilarda og'zaki nutqni rivojlantirishda rol o'yinlari metodikasini o'rganadi. Rol o'yinlari bu haqiqiy muloqot vaziyatlarini taqlid qiluvchi va mazmunli til ishlatishni rag'batlantiruvchi interaktiv o'qitish texnikasi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, rol o'yinlari o'rganuvchilarning og'zaki nutqidagi erkinlik, talaffuz, aniqlik va pragmatik ko'nikmalarini oshiradi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, rol o'yinlari motivatsiyani oshiradi, nutqiy xavotirni kamaytiradi va haqiqiy muloqot imkoniyatlarini yaratadi, bu esa ularni kommunikativ til o'qitishda samarali metodika sifatida namoyon qiladi.

Kalit so'zlar: og'zaki nutq, rol o'yinlari, so'zlash ko'nikmalari, kommunikativ kompetensiya, til o'qitish metodikasi.

АННОТАЦИЯ

Данное исследование рассматривает методику развития устной речи у изучающих иностранный язык через ролевые игры в классе. Ролевая игра это интерактивная методика обучения, имитирующая реальные коммуникативные ситуации и стимулирующая осмысленное использование языка. Исследование показывает, что ролевые игры способствуют улучшению беглости, произношения, точности и прагматической компетенции учащихся. Результаты демонстрируют, что ролевые игры повышают мотивацию,

снижают речевую тревожность и способствуют аутентичному общению, подтверждая их педагогическую ценность для коммуникативного подхода в обучении языку.

Ключевые слова: устная речь, ролевые игры, навыки говорения, коммуникативная компетенция, методика обучения языку.

INTRODUCTION

Developing oral speech is one of the most critical goals in foreign language education, as speaking skills enable learners to participate actively in social, academic, and professional communication. Despite extensive exposure to grammar and vocabulary in the classroom, many learners experience difficulties in expressing themselves orally due to fear of making mistakes, limited opportunities for meaningful practice, and anxiety in front of peers or instructors³⁰⁶. These challenges often result in limited fluency, reduced confidence, and decreased motivation to communicate, which highlights the need for effective teaching methodologies aimed specifically at developing oral speech.

Communicative Language Teaching (CLT) and task-based learning frameworks emphasize that language learning is most effective when learners are actively engaged in meaningful communication rather than rote memorization of linguistic forms³⁰⁷. Within these approaches, role-play activities have been recognized as a dynamic and interactive pedagogical tool that simulates real-life communicative situations. Role-plays provide learners with opportunities to take on different social roles, negotiate meaning, and practice speech in contextually appropriate ways³⁰⁸. By creating a safe and controlled environment, role-play allows learners to experiment with language, practice pragmatic strategies, and develop oral fluency without fear of judgment.

Theoretical and empirical studies indicate that role-play contributes not only to linguistic competence but also to pragmatic and sociolinguistic awareness. According to Richards³⁰⁹, role-plays encourage learners to develop discourse skills, including turn-taking, politeness strategies, and negotiation of meaning, which are essential components of communicative competence. Moreover, Bygate emphasizes that speaking skills improve most effectively through repeated interaction in contextually meaningful tasks, rather than isolated drill exercises. Role-play meets this

³⁰⁶ Brown, H. D. (2001). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy*. New York: Longman.

³⁰⁷ Bygate, M. (2001). Speaking. In R. Carter & D. Nunan (Eds.), *The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages* (pp. 14–20). Cambridge: Cambridge University Press.

³⁰⁸ Harmer, J. (2007). *How to teach English*. Harlow: Pearson Education.

³⁰⁹ Ladousse, G. P. (1987). *Role play*. Oxford: Oxford University Press.

requirement by providing opportunities for repeated practice in authentic-like communicative settings.

In addition to linguistic benefits, role-play activities have been shown to enhance learner motivation and reduce anxiety. The element of play, combined with creative participation, allows learners to approach communication tasks with a more positive attitude, increasing their willingness to take risks in using the target language. Furthermore, integrating feedback from peers and instructors during and after role-play sessions reinforces learning, highlights areas for improvement, and promotes self-reflection, all of which are crucial for sustained oral development.

Despite its recognized benefits, there remains a need for systematic methodological guidance on how to design and implement role-play activities effectively in diverse classroom contexts. Factors such as task complexity, learners' proficiency levels, cultural considerations, and alignment with learning objectives must be carefully considered to maximize the pedagogical impact of role-plays³¹⁰. This article aims to address this gap by presenting a structured methodology for developing oral speech through role-play, highlighting the design, implementation, and evaluation of such activities in language classrooms.

Literature Review

The development of oral speech has long been a central concern in language pedagogy, as speaking is a complex skill that integrates linguistic, cognitive, and socio-pragmatic competence. Research indicates that learners' oral proficiency depends not only on their knowledge of grammar and vocabulary but also on their ability to use language in contextually appropriate ways³¹¹. Traditional approaches, such as grammar-translation and repetition drills, often fail to provide sufficient opportunities for meaningful oral interaction, limiting learners' communicative competence³¹².

Communicative Language Teaching (CLT) and task-based approaches highlight that oral language development is most effective when learners actively engage in authentic communication³¹³. Within these approaches, **role-play** has emerged as a prominent technique for promoting interactive and contextually relevant language use. According to Ladousse³¹⁴, role-play allows learners to adopt different social roles,

³¹⁰ Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge: Cambridge University Press.

Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

³¹¹ Brown, H. D. (2001). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy*. New York: Longman.

³¹² Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.

³¹³ Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

³¹⁴ Littlewood, W. (1981). *Communicative language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

simulate real-life situations, and practice negotiation of meaning, all of which are crucial for the development of pragmatic competence.

Empirical studies have shown that role-play enhances multiple aspects of speaking skills. Bygate³¹⁵ emphasizes that repeated practice through role-play facilitates improvements in fluency, pronunciation, and discourse organization. Similarly, Harmer³¹⁶ notes that learners engaged in role-play activities are more willing to experiment with language, take risks, and communicate spontaneously, reducing the affective filter caused by anxiety or fear of error. These findings underscore the dual benefit of role-play: it strengthens linguistic competence while simultaneously fostering motivation and confidence.

Research also highlights the role of role-play in developing **pragmatic and sociolinguistic skills**. Richards³¹⁷ argues that role-play provides a controlled environment in which learners can practice politeness strategies, turn-taking, and culturally appropriate language use, all of which contribute to communicative competence as defined by Canale and Swain. Furthermore, structured feedback after role-play sessions reinforces learning by drawing learners' attention to pragmatic nuances and linguistic accuracy.

Several studies have investigated the specific methodological considerations required to implement effective role-play activities. For instance, Ellis³¹⁸ emphasizes the importance of designing tasks that match learners' proficiency levels and learning objectives. Poorly structured role-plays, according to Nunan, may fail to elicit meaningful interaction and can even increase learner anxiety. Therefore, effective role-play requires careful pre-task preparation, clear instructions, contextualized role assignment, and post-task reflection or feedback³¹⁹.

Moreover, the literature suggests that **integration of digital technologies** can further enhance the efficacy of role-play activities. Online role-plays and virtual simulations provide additional opportunities for interaction and offer a safe environment for practice, particularly in contexts where face-to-face communication is limited³²⁰. These innovations extend the applicability of role-play methodology to blended and online language learning settings.

Overall, the literature demonstrates that role-play is a versatile and effective methodology for developing oral speech. It supports not only linguistic competence

³¹⁵Ladousse, G. P. (1987). *Role play*. Oxford: Oxford University Press.

³¹⁶Harmer, J. (2007). *How to teach English*. Harlow: Pearson Education.

³¹⁷Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge: Cambridge University Press.

³¹⁸Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.

³¹⁹Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

³²⁰Thorne, S. L. (2003). Artifacts and cultures-of-use in intercultural communication. *Language Learning & Technology*, 7(2), 38–67.

but also pragmatic, sociolinguistic, and affective dimensions of language learning. However, effective implementation requires careful consideration of task design, learner readiness, and instructional support. This study builds upon existing research by providing a systematic methodology for using role-play to enhance oral speech in foreign language classrooms, integrating both theoretical and practical insights from the field.

Methodology

The methodology of this study is grounded in the principles of communicative and task-based language teaching, emphasizing interactive learning and authentic language use³²¹. The study aims to investigate how role-play activities can be systematically implemented to enhance oral speech among foreign language learners, focusing on fluency, accuracy, pronunciation, and pragmatic competence.

The data for this study were collected from a classroom-based experimental setting involving intermediate-level English learners aged 16-25. The learners participated in a series of structured role-play activities over a 12-week period, covering a variety of communicative situations such as interviews, service encounters, group discussions, and problem-solving scenarios.

Data collection included:

1. **Audio recordings** of learner interactions during role-play sessions, which were transcribed for detailed analysis.
2. **Teacher observation notes**, documenting learners' participation, fluency, and use of pragmatic strategies.
3. **Learner self-reflections**, in which participants provided feedback on their comfort, confidence, and perceived language improvement.
4. **Post-intervention speaking tests**, assessing improvements in oral proficiency, including fluency, vocabulary usage, and pronunciation accuracy.

This multimodal approach ensured triangulation of data sources, increasing the reliability and validity of the study³²².

Methods

The study employed a **qualitative, descriptive, and action-research approach**, focusing on the process of oral development rather than only quantitative outcomes³²³. Role-play activities were designed according to the following methodological principles:

³²¹ Littlewood, W. (1981). *Communicative language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.

³²² Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2011). *Designing and conducting mixed methods research* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage

³²³ Bygate, M. (2001). Speaking. In R. Carter & D. Nunan (Eds.), *The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages* (pp. 14–20). Cambridge: Cambridge University Press.

1. **Pre-role-play preparation:** learners were introduced to key vocabulary, phrases, and situational context relevant to each role-play.
2. **Role assignment and briefing:** learners were assigned roles reflecting real-life communicative functions (e.g., customer-service staff, interviewer-candidate) and given explicit instructions regarding their objectives.
3. **Interactive performance:** learners performed role-plays in pairs or small groups, encouraged to use authentic language and negotiate meaning naturally.
4. **Feedback and reflection:** post-performance feedback was provided by both the teacher and peers, focusing on linguistic accuracy, pragmatics, pronunciation, and interactional strategies.

The role-plays were designed following task-based learning principles, ensuring that each activity was meaningful, achievable, and engaging for learners³²⁴. The methodology emphasized **interactional competence** as a core outcome, aligning with Canale and Swain's³²⁵ conceptualization of communicative competence.

Analysis

The analysis of oral data was conducted in three stages:

1. **Identification and categorization of oral features:** learners' spoken utterances were analyzed for fluency, lexical and grammatical accuracy, pronunciation, and pragmatic appropriateness. Discourse markers, hedging strategies, and politeness strategies were systematically coded.
2. **Contextual and qualitative evaluation:** role-play interactions were examined within their situational and social context. This stage allowed identification of pragmatic patterns, interactional strategies, and differences in learner responses depending on task type, role, and proficiency level³²⁶.
3. **Comparative and reflective analysis:** pre- and post-intervention performances were compared to assess improvements in fluency, confidence, and pragmatic competence. Learner reflections and teacher observations were analyzed to provide insight into motivational and affective factors affecting oral speech development.

The combined analysis highlighted that role-play activities significantly contribute to oral speech development by providing a safe, interactive environment that encourages spontaneous language use, risk-taking, and peer-supported learning. It also demonstrated that learners improved not only in linguistic accuracy but also in interactional competence, reflecting the importance of integrating communicative and task-based methodologies into oral language instruction.

³²⁴ Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.

³²⁵ Harmer, J. (2007). *How to teach English*. Harlow: Pearson Education.

³²⁶ Ladousse, G. P. (1987). *Role play*. Oxford: Oxford University Press.

Results & Discussion

The implementation of role-play activities over a 12-week period demonstrated a significant positive impact on learners' oral speech development. Analysis of audio recordings, teacher observations, and learner reflections revealed improvements across multiple dimensions of speaking competence, including fluency, lexical choice, grammatical accuracy, pronunciation, and pragmatic appropriateness.

Fluency and Interactional Competence

Learners showed notable gains in fluency, as measured by the number of uninterrupted speech sequences and reduced hesitation markers. During role-play activities, learners were able to sustain longer conversational turns and respond more quickly to interlocutors' prompts compared to pre-intervention performance. This supports Bygate's ³²⁷ assertion that repeated engagement in meaningful communicative tasks enhances learners' ability to produce language spontaneously.

Role-play also promoted **interactional competence**, including turn-taking, negotiating meaning, and using appropriate discourse markers. Learners demonstrated awareness of conversational norms and adapted their language according to the social role assigned³²⁸. For example, in a simulated customer-service scenario, learners consistently used polite forms, hedging strategies, and requests appropriate to the context, reflecting development of both sociolinguistic and pragmatic skills.

Pronunciation and Accuracy

While the primary focus of role-play was communicative, learners showed improvement in **pronunciation** and **linguistic accuracy**. Teacher observations indicated that repeated oral practice in context allowed learners to correct mispronunciations and apply grammar rules more accurately under interactive conditions³²⁹. This finding aligns with research suggesting that fluency-oriented tasks do not preclude accuracy improvement when learners receive constructive feedback³³⁰.

Motivation and Confidence

Learner reflections highlighted the motivational benefits of role-play. Participants reported feeling more confident speaking in front of peers and more willing to experiment with new vocabulary and structures. This corroborates Harmer's observation that role-play reduces speaking anxiety by shifting focus from error avoidance to meaning-focused communication. The playful and interactive

³²⁷ Bygate, M. (2001). Speaking. In R. Carter & D. Nunan (Eds.), *The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages* (pp. 14–20). Cambridge: Cambridge University Press.

³²⁸ Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge: Cambridge University Press.

³²⁹ Harmer, J. (2007). *How to teach English*. Harlow: Pearson Education.

³³⁰ Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.

nature of the tasks created a low-stress environment conducive to risk-taking and active participation.

Pragmatic Competence

Role-play activities fostered **pragmatic competence**, including appropriate use of politeness strategies, speech acts, and context-sensitive language. Learners effectively employed request strategies, apologies, and turn-taking mechanisms in accordance with situational expectations. These findings are consistent with Ladousse³³¹ and Canale & Swain, who emphasize that pragmatic skills develop most effectively through authentic, context-driven interaction rather than isolated drills.

Task Structure and Effectiveness

The effectiveness of role-play depended on careful task design. Structured pre-task preparation, clear role assignment, and post-task feedback were critical for maximizing learning outcomes. Tasks that were too complex for learners' proficiency levels led to limited participation, while well-calibrated activities encouraged full engagement. This underscores the importance of aligning role-play tasks with learner needs and instructional objectives.

Implications for Language Teaching

The results indicate that role-play is a versatile and effective methodology for developing oral speech. It not only improves linguistic competence but also enhances pragmatic, sociolinguistic, motivational, and affective aspects of communication. Teachers are encouraged to integrate role-play systematically into speaking instruction, ensuring tasks are meaningful, contextually appropriate, and supported by feedback mechanisms. Additionally, digital role-play simulations can expand opportunities for practice in online or blended learning environments³³².

Conclusion

The present study demonstrates that role-play activities represent an effective and versatile methodology for developing oral speech in foreign language classrooms. Through structured and meaningful engagement in simulated communicative situations, learners exhibited significant improvements in multiple dimensions of speaking competence, including fluency, grammatical and lexical accuracy, pronunciation, and pragmatic appropriateness. These findings confirm that oral language development is not solely a matter of linguistic knowledge but also involves interactional competence, sociocultural awareness, and affective factors such as confidence and motivation³³³.

³³¹ Ladousse, G. P. (1987). *Role play*. Oxford: Oxford University Press.

³³² Thorne, S. L. (2003). Artifacts and cultures-of-use in intercultural communication. *Language Learning & Technology*, 7(2), 38–67.

³³³ Brown, H. D. (2001). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy*. New York: Longman.

Role-play activities were particularly effective in fostering learner **motivation** and **confidence**. The interactive and playful nature of tasks reduced speaking anxiety, encouraged risk-taking, and allowed learners to experiment with language in a safe environment. Additionally, the integration of pre-task preparation, role assignment, and post-task feedback proved essential for maximizing the pedagogical benefits of role-play, confirming the importance of careful task design and teacher guidance.

The study also highlights the role of role-play in developing **pragmatic competence**, including appropriate use of politeness strategies, turn-taking, and contextually appropriate language. These outcomes underscore the value of contextually grounded and interactive activities for developing communication skills that extend beyond purely linguistic proficiency.

From a pedagogical perspective, the findings suggest that language teachers should integrate role-play systematically into speaking instruction. Tasks should be carefully aligned with learners' proficiency levels and instructional objectives to ensure meaningful participation. Furthermore, role-play can be adapted to digital or blended learning environments, offering additional opportunities for practice and interaction when face-to-face communication is limited³³⁴.

In conclusion, role-play activities not only enhance oral language proficiency but also contribute to learners' socio-pragmatic awareness, communicative confidence, and motivation, making them an indispensable methodology in communicative language teaching. Future research may investigate the long-term effects of role-play, its integration with other interactive methodologies, and its applicability across diverse learner populations and educational contexts.

REFERENCES

1. Brown, H. D. (2001). *Teaching by principles: An interactive approach to language pedagogy*. New York: Longman.
2. Bygate, M. (2001). Speaking. In R. Carter & D. Nunan (Eds.), *The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages* (pp. 14–20). Cambridge: Cambridge University Press.
3. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.
4. Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2011). *Designing and conducting mixed methods research* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47.

Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.

³³⁴ Thorne, S. L. (2003). Artifacts and cultures-of-use in intercultural communication. *Language Learning & Technology*, 7(2), 38–67.

5. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.
6. Harmer, J. (2007). *How to teach English*. Harlow: Pearson Education.
7. Ladousse, G. P. (1987). *Role play*. Oxford: Oxford University Press.
8. Littlewood, W. (1981). *Communicative language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Nunan, D. (2004). *Task-based language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Richards, J. C. (2006). *Communicative language teaching today*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and methods in language teaching* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
12. Thorne, S. L. (2003). Artifacts and cultures-of-use in intercultural communication. *Language Learning & Technology*, 7(2), 38-67.

PEDAGOGIK FAOLIYATNI ENDI BOSHLAGAN MUTAXASSISLARDA STRESS VA EMOTSIONAL CHARCHASH MUAMMOLARI

Askarova Shaxlo Turdimurod qizi

Toshkent Xalqaro Ta'lim Universiteti magistranti

s95374838@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada pedagogik faoliyatni endi boshlagan mutaxassislarda stress va emotsional charchash muammolari tahlil qilinadi. Kasbiy faoliyatning dastlabki bosqichida yuzaga keladigan psixologik zo'riqish, ish yuklamasining yuqoriligi, tajriba yetishmasligi hamda kasbiy moslashuvdagi qiyinchiliklar stress va emotsional charchashning asosiy omillari sifatida ko'rib chiqiladi. Ushbu holatlarning pedagoglarning kasbiy faoliyati samaradorligi, motivatsiyasi va psixologik holatiga ta'siri yoritib beriladi. Shuningdek, stress va emotsional charchashning oldini olish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: yosh mutaxassislar, pedagogik faoliyat, stress, emotsional charchash, kasbiy moslashuv, psixologik zo'riqish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются проблемы стресса и эмоционального выгорания у специалистов, начинающих педагогическую деятельность. Основными факторами стресса выделяются высокая профессиональная нагрузка, недостаток практического опыта, трудности адаптации и психологическое напряжение на начальном этапе работы. Анализируется влияние стресса и эмоционального выгорания на профессиональную эффективность, мотивацию и психоэмоциональное состояние молодых педагогов. Также представлены рекомендации по профилактике стрессовых состояний и эмоционального выгорания.

Ключевые слова: молодые специалисты, педагогическая деятельность, стресс, эмоциональное выгорание, профессиональная адаптация, психологическое напряжение.

ABSTRACT

This article examines the issues of stress and emotional burnout among specialists who have recently started their pedagogical careers. High workload, lack of practical experience, difficulties in professional adaptation, and psychological tension are identified as the main stress factors at the initial stage of teaching activity. The impact of stress and emotional burnout on professional performance, motivation,

and psychological well-being of novice teachers is analyzed. In addition, practical recommendations for preventing stress and emotional burnout are provided.

Keywords: *novice teachers, pedagogical activity, stress, emotional burnout, professional adaptation, psychological tension.*

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar pedagoglardan nafaqat yuqori kasbiy bilim va malakani, balki kuchli psixologik barqarorlikni ham talab etmoqda. Ayniqsa, pedagogik faoliyatni endi boshlagan yosh mutaxassislar uchun yangi ish muhiti, mas'uliyatning yuqoriligi, o'quvchilar bilan ishlash jarayonidagi murakkabliklar hamda kasbiy moslashuv jarayoni turli stress holatlarini yuzaga keltiradi. Ushbu holatlar vaqt o'tishi bilan emotsional charchashga olib kelishi mumkin.

Kasbiy faoliyatning dastlabki bosqichida yosh pedagoglar ko'pincha o'z bilim va tajribalarini amaliyotda qo'llashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Ish yuklamasining yuqoriligi, vaqtni samarali taqsimlay olmaslik, rahbariyat va ota-onalar bilan munosabatlar, shuningdek, o'z-o'ziga bo'lgan ishonchning yetarli emasligi stress va emotsional zo'riqishni kuchaytiruvchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Natijada bu holatlar pedagoglarning kasbiy samaradorligi va motivatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Shu bois pedagogik faoliyatni endi boshlagan mutaxassislarda stress va emotsional charchash muammolarini o'rganish, ularning kelib chiqish omillarini aniqlash hamda oldini olish mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada aynan mazkur muammolar tahlil qilinib, yosh pedagoglarning kasbiy faoliyatini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan ilmiy-amaliy xulosalar beriladi.

Asosiy qism

Pedagogik faoliyatni endi boshlagan mutaxassislar kasbiy faoliyatining dastlabki bosqichida turli psixologik va ijtimoiy qiyinchiliklarga duch keladilar. Ushbu qiyinchiliklar ko'pincha stress holatlari va emotsional charchashning shakllanishiga sabab bo'ladi. Stress – bu organizmning tashqi va ichki talablar ta'siriga moslashuv reaksiyasi bo'lib, pedagogik faoliyat sharoitida u doimiy ruhiy zo'riqish bilan namoyon bo'ladi.

Yosh pedagoglarda stressning asosiy omillaridan biri – ish yuklamasining yuqoriligidir. Darslarga tayyorgarlik ko'rish, hujjatlar bilan ishlash, sinfdan tashqari tadbirlar hamda nazorat ishlari yosh mutaxassisning vaqt va kuch resurslarini keskin kamaytiradi. Tajribaning yetarli emasligi sababli bu vazifalarni bajarish ko'proq kuch va emotsional zo'riqishni talab etadi. Stressni keltirib chiqaruvchi yana bir muhim

omil – kasbiy moslashuv jarayonidir. Yangi ish muhitiga moslashish, jamoaga kirishish, rahbariyat va ota-onalar bilan samarali muloqot oʻrnatish yosh pedagoglar uchun murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda yuzaga keladigan noaniqlik, oʻz imkoniyatlariga ishonchsizlik va tanqidiy baholardan qoʻrquv stress darajasining oshishiga olib keladi. Uzoq davom etgan stress holatlari emotsional charchashning shakllanishiga sabab boʻladi. Emotsional charchash pedagogda doimiy charchoq, kasbiy faoliyatga nisbatan befarqlik, ishga qiziqishning pasayishi va salbiy hissiyotlarning kuchayishi bilan ifodalanadi. Bu holat pedagogik jarayon sifati va taʼlim samaradorligiga salbiy taʼsir koʻrsatadi.

Shuningdek, emotsional charchash yosh pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga toʻsqinlik qiladi. Motivatsiyaning pasayishi, oʻz ustida ishlash istagining yoʻqolishi hamda kasbiy oʻsishga boʻlgan intilishning susayishi kuzatiladi. Natijada ayrim mutaxassislar pedagogik faoliyatni tark etish haqida oʻylay boshlaydilar. Shu munosabat bilan stress va emotsional charchashning oldini olish muhim ahamiyat kasb etadi. Yosh pedagoglarni psixologik qoʻllab-quvvatlash, mentorlik tizimini yoʻlga qoʻyish, ish yuklamasini meʼyorlash hamda kasbiy moslashuv dasturlarini tashkil etish ushbu muammolarni kamaytirishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, stressni boshqarish koʻnikmalarini shakllantirish va sogʻlom psixologik muhit yaratish pedagoglarning kasbiy barqarorligini taʼminlaydi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, pedagogik faoliyatni endi boshlagan mutaxassislarda stress va emotsional charchash muammolari bugungi taʼlim tizimida dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Kasbiy faoliyatning dastlabki bosqichida yuqori ish yuklamasi, tajriba yetishmasligi, kasbiy moslashuvdagi qiyinchiliklar hamda psixologik bosim yosh pedagoglarda stress holatlarining yuzaga kelishiga sabab boʻladi.

Uzoq davom etgan stress emotsional charchashga olib kelib, pedagoglarning kasbiy samaradorligi, motivatsiyasi va taʼlim jarayonidagi faolligiga salbiy taʼsir koʻrsatadi. Natijada yosh mutaxassislarning kasbiy rivojlanishi sekinlashadi, baʼzi hollarda esa pedagogik faoliyatdan voz kechish holatlari ham kuzatiladi.

Shu sababli taʼlim muassasalarida yosh pedagoglar uchun qulay psixologik muhit yaratish, ularni kasbiy va ruhiy jihatdan qoʻllab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Mentorlik tizimini joriy etish, stressni boshqarish boʻyicha treninglar tashkil etish hamda ish yuklamasini oqilona rejalashtirish orqali stress va emotsional charchashning oldini olish mumkin. Bu esa yosh pedagoglarning kasbiy barqarorligi va taʼlim sifati oshishiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Maslach C., Jackson S.E. The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behavior*, 1981. – Vol. 2. – P. 99–113.
2. Maslach C., Leiter M.P. *Burnout: The Cost of Caring*. – New York: Prentice Hall, 1997.
3. Kyriacou C. Teacher stress: Directions for future research. *Educational Review*, 2001. – Vol. 53(1). – P. 27–35.
4. Vodyanitskaya N.A. Профессиональный стресс педагога и пути его преодоления. – Москва: Педагогика, 2015.
5. Бойко В.В. Синдром эмоционального выгорания в профессиональном общении. – Санкт-Петербург: Питер, 2008.
6. Rean A.A., Kudashev A.R. Психология педагогической деятельности. – Москва: Академия, 2016.
7. Shomirzayev M.K. *Pedagogik faoliyatda kasbiy stress va uning oldini olish masalalari*. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
8. Karimova V.M. *Pedagogik psixologiya*. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
9. G‘oziev E.G‘. *Umumiy psixologiya*. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2014.
10. Bakker A.B., Demerouti E. The Job Demands–Resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*, 2007. – Vol. 22(3). – P. 309–328.

SOG'LOM VA O'RK HAMDA ZOTILJAMGA TEZ-TEZ CHALINUVCHI BOLALARDA HUJAYRAVIY VA GUMORAL IMMUNITETNING BA'ZI KO'RSATKICHLARI

Abdullaev Umid Kamilovich

Xonqa tuman tibbiyot birlashmas,
Xorazm viloyati, O'zbekiston Respublikasi

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqotda sog'lom, o'tkir respirator kasalliklar (O'RK) hamda zotiljamga tez-tez chalinuvchi bolalarda hujayraviy va gumoral immunitetning ayrim ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Tadqiqot Orol bo'yi hududining noxush ekologik sharoitida yashovchi bolalar orasida olib borilib, turli yosh guruhlariga mansub sog'lom bolalar hamda tez-tez kasallanuvchi bolalarning immunologik holati solishtirma asosda baholandi. Olingan natijalar sog'lom bolalarda ham immun tizimi ko'rsatkichlarining nisbatan pasayganligini, O'RK va zotiljam bilan tez-tez kasallanuvchi bolalarda esa T- va B-limfotsitlar miqdorining kamayishi, neytrofillarning fagotsitar faolligi susayishi hamda IgG darajasining pasayishi bilan birga IgM ko'rsatkichlarining oshishini ko'rsatdi. Aniqlangan o'zgarishlar ekologik noxush omillar, doimiy antigen yuklamasi va immun tizimning yashirin funksional yetishmovchiligi bilan izohlanadi.

Kalit so'zlar: hujayraviy immunitet, gumoral immunitet, bolalar, o'tkir respirator kasalliklar, zotiljam, ekologik omillar, T-limfotsitlar, B-limfotsitlar, fagotsitar faollik, immunodefitsit.

АННОТАЦИЯ

В работе изучены отдельные показатели клеточного и гуморального иммунитета у здоровых детей, а также у детей, часто болеющих острыми респираторными заболеваниями (ОРЗ) и пневмонией. Исследование проведено среди детского населения Приаральского региона с неблагоприятной экологической обстановкой с учетом возрастных особенностей. Сравнительный анализ показал, что у практически здоровых детей отмечается относительное снижение иммунологических показателей, тогда как у часто болеющих детей выявлено достоверное уменьшение содержания Т- и В-лимфоцитов, снижение фагоцитарной активности нейтрофилов, уменьшение уровня IgG на фоне повышения IgM. Выявленные изменения свидетельствуют о функциональной недостаточности иммунной системы, обусловленной воздействием неблагоприятных экологических факторов и хронической антигенной стимуляцией.

Ключевые слова: клеточный иммунитет, гуморальный иммунитет, дети, острые респираторные заболевания, пневмония, экологические факторы, Т-лимфоциты, В-лимфоциты, фагоцитоз, иммунодефицит.

ABSTRACT

This study investigated selected indicators of cellular and humoral immunity in healthy children and in children frequently affected by acute respiratory infections (ARI) and pneumonia. The research was conducted among children living in the environmentally unfavorable Aral Sea region, with consideration of age-related characteristics. Comparative analysis revealed that even apparently healthy children demonstrated relatively reduced immune parameters, while frequently ill children showed a significant decrease in T- and B-lymphocyte counts, reduced neutrophil phagocytic activity, and decreased IgG levels accompanied by increased IgM concentrations. These findings indicate functional insufficiency of the immune system associated with adverse environmental factors and chronic antigenic stimulation.

Keywords: cellular immunity, humoral immunity, children, acute respiratory infections, pneumonia, environmental factors, T-lymphocytes, B-lymphocytes, phagocytic activity, immunodeficiency.

KIRISH

Kasalanishga moyil guruxga mansub bolalarni maxsus nazorat qilish va davolash ishlar sifatini yaxshilash aloxida diqqatga sazovordir. Bunday guruxlarning shak- llanishida u yoki bu kasallikka o'ta chalinish extimoli bo'lgan bolalarni aniqlash katta ahamiyatga egadir. Bu – respublikaning ekologiya nuqtai nazaridan noxush hisoblan- gan xududlarida dispanserizatsiya va profilaktika chora-tadbirlarini amalga oshirishda yetakchi yo'nalishlardan biri bo'lishi mumkin. Ana shu xududlarda yashaydi- gan bolalar nafaqat jismonan va asabiy-ruhiy jixatdan rivojlanishdan orqada qolmasdan, balki sog'lik holati ko'rsatkichlarining bir muncha pasayganligi va organizm umumiy rezistentligining susayganligi bilan ham tavsiflanadi.

Bolalarda turli xil noxush ekologik xududlarda katta yoshdagi aholining ko'plab kasallanishi ush- bu mintaqalarda immunologik statusni o'rganish zarurligini taqazo etadi. Aholining eng nozik toifasi hisoblangan bolalarda immunitet holatini o'rganish umuman odam organizmiga noxush omillarning ta'sir ko'rsatish kuchini aniqlash imkonini beradi. Turli xil kimyoviy moddalar shu jumladan, qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan va tibbiy holdagi nitratlar, ftor kabi kimyoviy moddalar gomeostazga bevosita yoki bilvosita ta'sir etishi amda uning immunologik reaktivligini o'zgartirishi mumkin. Tabiiyki, har bir aniq holda immunologik ko'rsatkichlarning sifat va miqdori o'zgarishlari organizm moslashuv imkoniyatlarining chegarasini aniqlaydigan irsiy omillarning individual holatiga bog'lik bo'ladi.

Organizmning tashqi muhit zaxarli omillari bilan o'zaro ta'sir ko'rsatish natijasida uchta asosiy oqibat yuz berish ehtimoli mavjud:

1. Organizmning a'zolar va fiziologik tizimlarning normal tuzilmasi va faoliyatini saqlab turishi;

2. Organizmning funksional faoliyatida muayyan buzilishlar yuzaga kelishi, lekin ularning darajasi va xarakteri ularni patologik o'zgarishlarga kiritishgacha yetib bormasligi.

3. Organizm tuzilishi va faoliyatining jiddiy buzilishlari, ya'ni patologiyaga aylanishi.

Tadqiqot maqsadi. Orol bo'yi bolalaring sog'lik holatini o'rganish hamda profilaktik chora- larni takomillashtirish.

Tadqiqot vazifasi. Turli yoshdagi sog'lom va O'RK hamda zotiljamga tez-tez chalinadigan bolalarning immunologik ko'rsatkichlarini o'rganish.

Material va uslublar. Orol bo'yining noxush xududida yashayotgan bolalarning sog'lik holatiga to'g'ri baxo berish uchun biz 76 nafar sog'lom bolalarda va O'RK hamda zotiljamga tez-tez chalinuvchi 94 nafar bolalarda immunologik tadqiqotlar o'tkazdik.

Tadqiqot natijalari. Amalda sog'lom bolalarni tanlashda ijobiy akusherlik anamnezi, jismoniy va ruhiy rivojlanishning bola organizimiga mos kelishi, tug'ma va turmushda orttirilgan surunkali patologiyani bartaraf etish, shuningdek, tekshiruvdan oldin bir oy mobaynida birorta o'tkir kasalliklarning bo'lmaganligini e'tiborga oldik. Uch xil yosh guruxlarga mansub amalda sog'lom bolalarda hujayraviy va gumoral immunitetning ba'zi bir ko'rsatkichlarini o'rganish natijalari 1 yoshgacha - 25 nafar bola, 1 yoshdan 3 yoshgacha – 24, va 4 yoshdan 7 yoshgacha - 27 nafar bola 1- jadvalda keltirilgan.

2-jadvaldan ko'rinib turganidek, bir yoshgacha bo'lgan bolalarda T-limfotsitlar miqdorining bir oz kamaygani ($R < 0,05$) va boshqa yosh guruxlariga nisbatan FAN-ning ishonarli pasaygani aniqlandi. Bu holat, bir yoshgacha bo'lgan bolalarda immun tizimining «yetishmasligi» bilan izoxlanadi.

1- **Jadval**

Xorazm viloyatida maktabgacha yoshdagi sog'lom bolalarda immunitetning ba'zi bir ko'rsatkichlari

Yosh guruxlari	P	Immunologik ko'rsatkichlar (M m)					
		T- Limfotsitlar ^x	B - Limfotsitlar ^x	FAN, %	IgA ,g/l	IgM,g/l	IgG, g/l
1 yoshgacha	25	47,6I,5	I 0,50,8	46,5I,6	I,260,07	0,840,05	I 0,I ± 0, I4
		I 8627I	4 I I25				

1-3 yashar	24	50,4I,58	9,30,5	5 I,3I,4	I, I20,04	0,860,04	7,85
		I71654	317I8				0, I8
4-7 yashar	27	51,2I,67	I 0,20,6	51,8I,6	I, I30,98	0,890,05	8, I0
		I 61965	322I6				0,2

Eslatma:^x - suratda – nisbiy (foiz), maxrajda – mutloq (I mkl da) mikdori

Biz Urganch va Toshkent shahridagi amalda sog'lom bolalar immunitet ko'rsatkichlarini solishtirdik. Urganch shahridagi 76 nafar sog'lom bolalarda hujayraviiy va gumoral immunitet ko'rsatkichlar. Toshkent shahridagi sog'lom bolalarga qaraganda ancha pasayganligi bilan ajralib turadi. Xorazm viloyati sog'lom bolalarida ba'zi bir immunologik ko'rsatkichlarning normativ qiymatlari Toshkentdagi sog'lom bolalarnikidan ancha farq qiladi. Xorazm viloyati bolalarida hujayraviiy hamda gumoral immunitet ko'rsatkichlarining nisbatan pastligi. Bizning fikrimizcha, ushbu hududda noxush ekologik sharoitining ta'sir ko'rsatishi bilan izohlanadi.

Shunday qilib, sog'lom bolalarda biz aniqlagan o'zgarishlarni immunitet tizimi faoliyatining buzilishiga yordam beruvchi va immunologik ko'rsatkichlar disbalansida ifodalanuvchi latent patologiyani oqibati deb qarash mumkin/O'RK va zotiljam bilan tez-tez og'riydigan bolalarning barcha yosh guruhlarida hujayraviiy immunitet ko'rsatkichlarning ishonarli pasayishi, T-limfotsitlar va B- limfotsitlar miqdorining nisbatan pasayish zaminida neytrfillarning fagotsitar faolligining susayishi kuzatiladi. Zardobli IgA, IgM miqdori o'zgarishi bir xil bo'lmasdan IgM miqdori oshganligini va IgA miqdori normal bo'lganda IgG miqdori pasayganligi qayd qilindi

2- jadval

O'RK va zotiljamga tez-tez chalinadigan bolalarda immunitetning ba'zi bir ko'rsatkichlari

Yosh guruhlari	P	Immunologik ko'rsatkichlar (M±m)					
		T – limfotsitlar ^{xx}	V- limfotsitlar ^x	FAN, foiz	Ig A , g/l	Ig M, g/l	IgG, g/l
I yoshgacha	29	40,5I,4 ^x	8,7I,5 ^x	38,5I,5 ^x	I,200,06	I,120,07 ^x	7,540,
		I71864	37119				I6 ^x
1-3 yashar	33	45,2I,6 ^x	8,40,8	4I,3I,6 ^x	I, I60,06	I,200,05 ^x	6,960,
		I60561	29616				I8 ^x
4-6 yashar	32	44,5I,5 ^x	8,50,8	44,6I,4 ^x	I, I80,07	I, I60,05 ^x	7,280,
		I52658	292I8				I8 ^x

Eslatma:^x- normaga nisbatan farq statistik ishonarli

^{xx}-tepasida – nisbatan, pastida –mutloq / I mkl da /miqdor

Biz olgan ma'lumotlar A.S. Kozlyuk va boshqalar erishgan ma'lumotlarga mos keladi (1987). Ftor miqdori oshganda va qishloq xo'jaligi ximizatsiya qilinganda bolalarda immunitet hujayraviy bo'g'inining o'lchamlari kamaygan bo'lib, IgM, IgA gipersekretsiyasi qayd qilinadi. IgM va IgA miqdori oshishi immun tizimning doim antigenlik zo'riqqanidan dalolat beradi.

Olingan natijalar taxlili ko'rsatishicha, Xorazm viloyati sog'lom bolalarida Toshkent shahri bolalaridagiga qaraganda, immunitet nisbatan kam bo'lib, bu chamasi Xorazmda bolalarning immun tizimiga noxush ekologik sharoitlarning ta'sir ko'rsatish oqibati bo'lsa kerak. O'RK va zotiljamga tez-tez chalinuvchi bolalarda yoshdan qat'iy nazar hujayraviy immunitet ko'rsatkichlarining keskin pasayishi qayd qilinadi. Bunga sabab faqat viruslarning immunodepressiv ta'sir ko'rsatishigina emas, balki ushbu xududning ekologik vaziyatining ta'siri hamdir. Bular T- va B-limfotsitlar hayot faoliyati, fagotsitoz funksiyasini buzib, immunologik yetishmovchilikka sabab bo'ladi.

Hujayraviy immunitet ko'rsatkichlarining pasayishi zaminida IgA miqdori normal bo'lganda IgG miqdoring kamayishi kuzatiladi. Bunda IgM miqdori oshadi va bu – antigen stimulyatsiyasining borligi bilan izohlanadi.

XULOSA

Shunday qilib, ichimlik suvida nitratlar miqdori oshgan xududda amalda sog'lom bolalarda va O'RK hamda zotiljamga tez-tez uchrab turadigan bolalarda aniqlangan immunitetning sifat xususiyatlarining ko'rsatishicha, B-bog'lik tizim tomonidan kuzatiluvchi kompensator (tiklov) reaksiyalari T-bog'lik tizim tomonidan kuzatiladigan reaksiyalardagiga qaraganda ertaroq namoyon bo'ladi va tez susayadi. Shu sababli, T-limfotsitlar mutloq soni M va A disglobulinemiyasi bor bolalarda ularning funksional faolligining susayishi, yashirin patologiya alomati deb hisoblash lozim.

ADABIYOTLAR

1. Kuliyeu S.B. Bolalarda immun tizim yetilmaganligi va infeksiyon kasalliklarga moyillik. TADQIQOTLAR. 2025;72(1):3–5. Описывает морфофункциональные особенности иммунитета у детей и чувствительность к инфекциям.
2. Uzakova Sh.B., Shamsiev F.M. Immune characteristics in children with cystic fibrosis: cellular and humoral immunity. International Journal of Medical Sciences. 2025;1(2):45–50. Изучает особенности клеточного и гуморального иммунитета у детей с кистозным фиброзом.

3. Zheng X., et al. Humoral and cellular immune responses in vaccinated and unvaccinated children following SARS-CoV-2 Omicron infection. Clin Transl Immunol. 2024;13(10):e70008. Исследует гуморальные и клеточные ответы у детей после инфекции SARS-CoV-2.
4. Shavkatbekova D.S. Bolalar immunitetini ko‘tarish zamonaviy uslubda. Modern Science and Research. 2025;4(6):589–591. Рассматривает причины ослабления иммунитета у детей и методы его укрепления.
5. Turg‘unboyeva U. Immunobiologik barqarorlik va bolalar immun tizimining rivojlanish bosqichlari. Science and Education. 2025;6(5):47–50. Описывает развитие иммунной системы у детей и факторы, влияющие на её устойчивость
6. Худайберганов М. Р., Бабаджанова Ф. Р. ОЦЕНКА АНАЛИЗОВ ЦИТОМЕГАЛОВИРУСНЫХ МЕРКЕРОВ ПРИ АТОПИЧЕСКОМ ДЕРМАТИТЕ У ДЕТЕЙ РАННЕГО ВОЗРАСТА //Zamonaviy tibbiyot jurnali (Журнал современной медицины). – 2025. – Т. 9. – №. 2. – С. 416-420.
7. Wang Y., et al. Characteristics of innate, humoral and cellular immunity in children with non-severe SARS-CoV-2 infection. J Infect. 2024;88(2):158–166. Анализ иммунного ответа у детей с легкой формой COVID-19.

AMOKSIKLAV DORI VOSITASI YORDAMIDA LOR- INFEKSIYALARINING TERAPIYASI VA PROFILAKTIKASI

Ro'ziboyev Xudoyshekur Yusupovich

Xonqa tuman tibbiyot birlashmasi,
Xorazm viloyati, O'zbekiston Respublikasi

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot LOR organlari infeksiyalari bilan kasallangan bemorlarda himoyalangan penisillin guruhi vakili bo'lgan "Amoksiklav" preparatining antibakterial samaradorligi va profilaktik imkoniyatlarini baholashga bag'ishlangan. Izlanishda 30 nafar bemor (20 nafar kattalar va 10 nafar bolalar) ishtirok etdi. Preparat 3–10 kun davomida yoshga mos dozada qo'llanildi. Davolash samaradorligi klinik va laborator ko'rsatkichlar asosida baholandi. Natijalar "Amoksiklav" tana haroratini normallashtirishi, yallig'lanish belgilarini bartaraf etishi, intoksikatsiya darajasini kamaytirishi hamda qon ko'rsatkichlarini me'yorga keltirishini ko'rsatdi. Nojo'ya ta'sirlar kuzatilmadi. Olingan ma'lumotlar "Amoksiklav" preparatini LOR infeksiyalarini davolash va jarrohlikdan keyingi infeksiyalar profilaktikasida samarali va xavfsiz vosita sifatida tavsiya etish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Amoksiklav, antibiotiklar, LOR organlari, infeksiyalar, antibakterial terapiya, pediatriya, jarrohlik profilaktikasi, antibiotiklarga rezistentlik.

АННОТАЦИЯ

Данное исследование посвящено оценке антибактериальной эффективности и профилактического потенциала препарата «Амоксилав» у пациентов с инфекциями ЛОР-органов. В исследование включены 30 пациентов (20 взрослых и 10 детей), получавших консервативное и хирургическое лечение. Препарат назначался в возрастных дозировках в течение 3–10 дней. Эффективность терапии оценивалась по клиническим и лабораторным показателям. Результаты показали нормализацию температуры тела, снижение выраженности воспалительных симптомов, уменьшение интоксикации и улучшение показателей общего анализа крови. Побочные реакции не выявлены. Полученные данные подтверждают целесообразность применения «Амоксиклава» в лечении и профилактике инфекций ЛОР-органов, включая послеоперационный период.

Ключевые слова: Амоксилав, антибиотики, ЛОР-органы, инфекции, антибактериальная терапия, педиатрия, профилактика послеоперационных инфекций, антибиотикорезистентность.

ABSTRACT

This study evaluated the antibacterial efficacy and prophylactic potential of the protected penicillin antibiotic Amoxiclav in patients with infections of the ear, nose, and throat (ENT) organs. A total of 30 patients (20 adults and 10 children) receiving conservative and surgical treatment were included in the study. Amoxiclav was administered for 3–10 days in age-appropriate doses. Therapeutic efficacy was assessed based on clinical symptoms and laboratory findings. The results demonstrated normalization of body temperature, reduction of inflammatory symptoms, decreased intoxication, and improvement of hematological parameters. No adverse effects were observed. The findings indicate that Amoxiclav is an effective and safe antibacterial agent for the treatment and prevention of ENT infections, including postoperative infectious complications.

Keywords: Amoxiclav, antibiotics, ENT infections, antibacterial therapy, pediatrics, surgical prophylaxis, antibiotic resistance.

KIRISH

Oxirgi yillarda antibiotiklar arsenali va ta'sir doirasi kundan-kunga kengayib borayotgan, mikroorganizmlarning antibiotiklarga rezistentligi o'sib borayotgan bir paytda, bolalar orasida keng tarqalgan o'tkir yuqumli, yiringli-septik kasalliklarni davolash yo'llarini takomillashtirish pediatriya amaliyotida eng muhim muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Antibiotiklar (yunoncha: anti – qarshi, bios – hayot) – ba'zi mikroorganizmlar, hayvonlar va o'simliklarda ishlanib chiqariladigan va turli xil mikroblarning o'sishi, rivojlanishini to'xtatib qo'yadigan moddalardir. Antibiotiklar va umuman barcha kimyoterapevtik preparatlar patogen mikroblarni o'ldirmaydi, balki faqat ularning ko'payishi va rivojlanishini sekinlashtiradi, ya'ni bakteriostatik ta'sir ko'rsatadi.

Organizmni patogen mikroblardan tozalash bemorning kasallikka qarshi tabiiy himoya kuchlariga bog'liq. Demak, antibiotiklar va boshqa kimyoterapevtik dorilar patogen mikroblar ko'payishini to'xtatib yoki susaytirib, bemor organizmi sog'ayishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Antibiotiklarga rezistentlik eng avvalo shu preparatlarning noto'g'ri qo'llanilishi oqibatida yuzaga keladi. Ayniqsa ambulatoriya amaliyotida antibiotiklarni etiotropik samaradorligini hisobga olmasdan, bitta bolaga qayta-qayta bir xil antibiotik tavsiya qilinadi. Antibiotiklarni dozalash tartibi va yuborish soni e'tiborga olinmaydi, bu esa o'z navbatida gram-musbat va gram-manfiy flora antibiotiklarga chidamli shtammlarning ko'payishiga olib keladi. Natijada kasallik cho'zilib ketadi va oxir-oqibat surunkali jarayonga aylanadi.

Zarursiz antibiotiklar qo'llanishi hammaga ma'lum, foyda bermaydi, balki nojo'ya ta'sirlarga olib keladi. Bunday nojo'ya ta'sirlar avvalo antibiotiklar bexuda ishlatilganda paydo bo'ladi; ikkinchidan, eng muhimi, mikroblarning antibiotiklarga sezgirliigi kamayadi va ular dorilarga chidamli bo'lib qoladi. Oxirgi yillarda antibiotiklarning ta'siri umuman sezilarli darajada kamaygani alohida ta'kidlanadi.

Shuning uchun antibiotiklarni bemorlarga qo'llashdan avval, shifokorlar har bir dori vositasini tanlashga e'tibor berishi va antibiotiklarni imkon qadar kamroq ishlatishga harakat qilishi zarur. Dori vositalarini tanlashda, asosan kasal qo'zg'atuvchisi va uning dorilarga sezgirliigiga asoslanish kerak. Ko'pchilik hollarda bu asoslash uchun vaqt ko'p talab etiladi, ammo davolashni kechiktirib bo'lmaydi. Bundan tashqari, kasallikning surunkali shakllanishida kasal qo'zg'atuvchisi to'g'risidagi ma'lumotni har doim o'z vaqtida olish mumkin bo'lmaydi.

Hozirgi paytda medikamentoz davolashning aktual vazifasi — antibiotiklarning samaradorligi va xavfsizligiga qarab to'g'ri va ratsional davolashni tanlashdir. Medikamentoz davolashning eng muhim aspekti nafaqat kasallikning "faol" davrida, balki undan keyingi, ya'ni patologiya rivojlanishi xavfi tug'ilgunga qadar davo choralarini belgilashdir.

Aynan shu holatlar LOR amaliyotida bizni himoyalangan Penisillin "Amoksiklav" bilan izlanishlar o'tkazishga qiziqtirdi. Sloveniyaning LEK farmatsevtik zavodi "Amoksiklav" preparati o'zida amoksisillin va betalaktam inhibitor – klavulan kislotasini saqlaydi. Adabiyotlardagi [1,2,3,4] ma'lumotlarga ko'ra, bunday birikma bakteriyalarning barqaror rezistentligini buzadi, shu sababli LOR patologiyasida tavsiya qilinadigan raqamli preparat sifatida qoraladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, izlanishlar oldiga quyidagi maqsad qo'yildi:

"Amoksiklav" preparatining LOR organlari infeksiyalari mavjud bo'lgan bemorlarda bakterisid samaradorligini hamda LOR jarrohlik amaliyotida bemorni jarrohlik jarayonida infeksiyadan himoya qilish xususiyatlarini o'rganish.

Ushbu izlanish "Infeksiyaga qarshi dori vositalarini klinik baholash Evropa qo'llanmasiga" binoan o'tkazildi.

Izlanishlarga LOR a'zolarining turli infeksiyalarida konservativ va jarrohlik davolash olgan 30 nafar bemor jalb qilindi. Shulardan 20 tasi kattalar (16 dan 60 yoshgacha) va 10 tasi bolalar (1 dan 14 yoshgacha) bo'ldi.

Izlanishdan chiqarish mezonlariga quyidagilar kirdi:

- Penisillin guruhidagi antibiotiklarga yuqori sezgirlikka ega bo'lgan bemorlar
- Infeksion mononukleoz, limfoleykoz
- Jigar va buyrak funksiyalari buzilgan bemorlar
- Homilador va laktatsiya davridagi ayollar

Preparatni tayinlash sxemasi quyidagicha belgilandi:

Qabul qilish muddati: 3–10 kun.

Tekshirilayotgan bemorning davo dozasi:

- **Bolalarga:**

- 1 yoshdan 7 yoshgacha: 0,5 o‘lchov qoshiq (2,5 ml) – kuniga 3 mahal
- 7 yoshdan 14 yoshgacha: 1 o‘lchov qoshiq (5 ml) – kuniga 3 mahal

- **Kattalarga:** 2 o‘lchov qoshiq (10 ml) – kuniga 3 mahal

Dori samaradorligini baholash: Dori klinik va laborator ma’lumotlarga asosanib baholandi.

- **Subyektiv:** bosh og‘riqlar, holsizlik, LOR organlarida og‘riq, yallig‘lanish belgilarining yo‘qolishi

- **Obyektiv:** tana haroratining pasayishi, yo‘tal, rino- va otoreya yo‘qolishi. Klinik samara tana haroratining normallasishi va LOR organlaridagi patologik holatlarning butunlay yo‘qolishi bilan ifodalanadi.

Natijalar:

Bizning izlanishlarda davolash boshlanishida tana harorati o‘rtacha $38,4 \pm 0,15$ °C edi. Davolash jarayonida tana harorati $36,76 \pm 0,05$ °C gacha normallashti ($p < 0,05$) va bu 7–10 kun ichida kuzatildi.

Laborator ko‘rsatkichlar (qon umumiy tahlili):

- **Davolashdan oldin:** leykositlar – $10,6 \pm 0,2$, neyrofillar tayog‘cha yadroli – $7,0 \pm 0,2$, segment yadrolilar – $73,8 \pm 0,9$, limfositlar – $55,3 \pm 1,06$

- **Davolash jarayonida:** leykositlar – $7,12 \pm 0,3$, dyadroli neyrofillar – $3,0 \pm 0,4$, segment yadrolilar – $61,0 \pm 1,53$, limfositlar – $34,3 \pm 1,05$; EChT – $8,7 \pm 0,7$ mm/soat

Amoksiklav bilan davolanish bemorlarning ahvolini yaxshilashga, organizm intoksikatsiyasini kamaytirishga va LOR jarrohlik amaliyotlarida ijobiy natijalarga olib keldi.

Nojo‘ya ta’sirlar:

Amoksiklav preparati bemorlarga yaxshi ta’sir ko‘rsatdi. Oshqozon-ichak buzilishlari yoki allergik reaksiyalar kuzatilmagan. Hech bir bemorda preparatga taqiqlanish aniqlanmagan. Faqatgina 3 bemorda uzoq vaqt qabul qilinganligi va dozasi oshirilganda ham klinik o‘zgarishlar sezilmagan; ular antibakterial terapiyaga o‘tkazilgan.

Baholash:

Amoksiklav LOR organlarining turli infeksiyon kasalliklarini davolashda antibakterial samaradorlikka ega. U LOR organlari patologiyalarida jarrohlik jarayonida infeksiyalarni davolash va profilaktika qilishda qo‘llanishi mumkin.

Tavsiya qilingan dozada preparat samarali va xavfsizdir, nojo‘ya ta’sirlari kam va o‘zgaruvchan xarakterga ega.

Xulosa:

Amoksiklav bemorlarda LOR organlari infeksiyalariga qarshi samarali antibakterial preparatdir. Bemorlarga stasionar va ambulator davolashda tavsiya qilinishi mumkin. Preparat birinchi gabul qilinadigan vosita sifatida bakterigramma natijalariga ega bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, operatsiyadan keyin infeksiyalar profilaktikasida ham keng ta’sirga ega.

ADABIYOTLAR.

1. Amoksiklav preparatining samaradorligi LOR organlari infeksiyalarida. Mualliflar: F. Babadjanova, O. Mahmudova.
2. Babadjanova F. R. USING DISTANCE EDUCATION TECHNOLOGIES IN HIGHER MEDICAL EDUCATION: CHALLENGES AND PERSPECTIVES //Academic research in educational sciences. – 2021. – T. 2. – №. CSPI conference 1. – C. 485-492.
3. Changes in the prescription of antibiotics and phytopharmaceuticals in children treated for acute respiratory infections in Germany in 2022. *Journal Article*. 2022
4. Duong QA, Pittet LF, Curtis N, Zimmermann P. Antibiotic exposure and adverse long-term health outcomes in children: a systematic review and meta-analysis. *J Infect*. 2022;85(3):213–300.
5. Ismailov BZ, Zaxriddinova O. The problem of antibiotic resistance in children. *Int Conf Educ Discov Humanit*. 2025:183–188.
6. King LM, Lewnard JA. Pediatric antibiotic use associated with RSV and influenza in the United States, 2008–2018. *J Infect Dis*. 2025;232(5):e811–e823.
7. Karaboyeva MA. Antibiotics and their classification. Antibacterial Chemotherapy. *J Multidiscip Sci Innov*. 2025;1(2):780–785.

КЛИНИКО-БАКТЕРИОЛОГИЧЕСКИЕ И МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НОЗОКОМИАЛЬНОЙ ПНЕВМОНИИ У ДЕТЕЙ С ЛЕТАЛЬНЫМ ИСХОДОМ

Рахимова Гузал Абдримовна

Медицинское объединение города Ургенч,
Хорезмской области, Республики Узбекистан

АННОТАЦИЯ

Исследование морфологических и бактериологических показателей у детей с летальным исходом от нозокомиальной пневмонии (НП) установило следующее: Группа риска: Дети первых шести месяцев жизни с тяжелым преморбидным фоном (рахит, гипотрофия III ст., анемия III ст.), проявлениями иммунодефицита, перенесенными тяжелыми операциями и врожденными пороками развития. Факторы осложнения: Частые простуды, сепсис, повторная антибиотикотерапия и длительное пребывание в стационаре утяжеляют течение госпитальной инфекции. Дополнительный фактор риска: Длительное нахождение на искусственной вентиляции легких (ИВЛ). Этиология: Основными возбудителями являются грамотрицательные бактерии (70%) в сочетании с вирусами и грибами, устойчивые к обычным антибиотикам. Иммунный статус: Снижение уровней Т- и В-лимфоцитов, активности фагоцитов, а также IgG и IgA подтверждает функциональную недостаточность органов иммуногенеза (преимущественно тимуса) вследствие инфекций и стресса.

Ключевые слова: нозокомиальная пневмония, дети раннего возраста, летальный исход, преморбидный фон, первичный и вторичный иммунодефицит, грамотрицательная микрофлора, полирезистентность, морфология тимуса, факторы риска, искусственная вентиляция легких (ИВЛ).

ANNOTATSIYA

Nosokomial pnevmoniya (NP) sababli letal yakun bilan tugagan bolalarda morfologik va bakteriologik ko'rsatkichlarni o'rganish natijasida xavf guruhi sifatida hayotining dastlabki olti oyidagi, og'ir premorbid fon (raxit, III darajali gipotrofiya, III darajali anemiya), immunodefitsit belgilari mavjud bo'lgan, og'ir jarrohlik amaliyotlarini boshdan kechirgan hamda tug'ma rivojlanish nuqsonlari aniqlangan bolalar ajratib ko'rsatildi. Kasallik kechishini og'irlashtiruvchi asosiy omillar sifatida tez-tez shamollash holatlari, sepsis, qayta-qayta antibiotikoterapiya va statsionarda uzoq muddat qolish holatlari qayd etildi.

Etiologik jihatdan nosokomial pnevmoniyaning asosiy qo'zg'atuvchilari odatiy antibiotiklarga chidamli bo'lgan grammanfiy bakteriyalar (70%) bo'lib, ular ko'pincha viruslar va zamburug'lar bilan birga uchrashi aniqlandi. Qo'shimcha xavf omili sifatida sun'iy o'pka ventilyatsiyasida (SO'V) uzoq muddat bo'lish muhim ahamiyat kasb etdi. Immunologik tekshiruvlar T- va B-limfotsitlar darajasining pasayishi, fagotsitar faollikning susayishi hamda IgG va IgA miqdorining kamayishini ko'rsatib, infeksiya va stress ta'sirida immunogenez organlari, ayniqsa timusning funksional yetishmovchiligini tasdiqladi.

Kalit so'zlar: nosokomial pnevmoniya, erta yoshdagi bolalar, letal yakun, premorbid fon, birlamchi va ikkilamchi immunodefitsit, grammanfiy mikroflora, polirezistentlik, timus morfologiyasi, xavf omillari, sun'iy o'pka ventilyatsiyasi (SO'V).

ABSTRACT

The study of morphological and bacteriological parameters in children with a fatal outcome of nosocomial pneumonia (NP) identified a high-risk group consisting of infants in the first six months of life with a severe premorbid background, including rickets, grade III hypotrophy, and grade III anemia, as well as signs of immunodeficiency, a history of major surgical interventions, and congenital developmental anomalies. The main factors aggravating the course of the disease included frequent respiratory infections, sepsis, repeated courses of antibiotic therapy, and prolonged hospitalization.

From an etiological perspective, the predominant causative agents of nosocomial pneumonia were gram-negative bacteria (70%) resistant to commonly used antibiotics, frequently occurring in association with viral and fungal pathogens. Prolonged mechanical ventilation (MV) was identified as an additional significant risk factor. Immunological investigations revealed decreased levels of T- and B-lymphocytes, reduced phagocytic activity, and lowered concentrations of IgG and IgA, confirming functional insufficiency of immunogenesis organs, particularly the thymus, under the influence of infection and stress.

Keywords: nosocomial pneumonia, infants and young children, fatal outcome, premorbid background, primary and secondary immunodeficiency, gram-negative microflora, multidrug resistance, thymus morphology, risk factors, mechanical ventilation (MV).

ВВЕДЕНИЕ

Нозокомиальная (госпитальная) пневмония на сегодняшний день остается одной из наиболее острых проблем современной педиатрии и реаниматологии. Несмотря на совершенствование протоколов антибактериальной терапии и

методов респираторной поддержки, уровень летальности при данном заболевании сохраняется на стабильно высоком уровне, варьируя, по данным различных авторов, от 12% до 40% [1,6]. Особую категорию сложности представляют дети раннего возраста, у которых развитие госпитальной инфекции происходит на фоне морфофункциональной незрелости основных систем организма[5]. Высокий риск неблагоприятного исхода тесно связан с состоянием иммунологической резистентности. Врожденные и вторичные иммунодефицитные состояния, развивающиеся вследствие тяжелого преморбидного фона или агрессивного воздействия внешней среды (длительная ИВЛ, повторные курсы антибиотикотерапии, сложные оперативные вмешательства), создают условия для беспрепятственной колонизации организма патогенной флорой[4,3].

Одной из ключевых трудностей в лечении НП является изменение этиологической структуры возбудителей[7]. Доминирование грамотрицательных бактерий, таких как *E. coli*, *Pseudomonas aeruginosa* и *Klebsiella pneumoniae*, в сочетании с их высокой устойчивостью к традиционным антибиотикам, ставит под сомнение эффективность стандартных схем эмпирической терапии[9]. Ситуация осложняется частым развитием микст-инфекций, включающих грибковые и вирусные компоненты. Особый интерес для исследователей представляет морфология центральных органов иммуногенеза, в частности тимуса[11]. Акцидентальная инволюция тимуса, возникающая под воздействием инфекционного стресса, является не только морфологическим маркером тяжести процесса, но и патогенетическим звеном, замыкающим «порочный круг» иммунной недостаточности[8,10].

Цель исследования — на основании ретроспективного анализа клинических, бактериологических и морфологических данных выявить основные факторы риска и закономерности развития летальных исходов нозокомиальной пневмонии у детей раннего возраста для совершенствования по

Материалы и методы. Проведен ретроспективный анализ 200 историй болезни и протоколов вскрытий детей, умерших в период с 1996 по 2001 гг.. Умершие были разделены на 3 группы:

-1-я группа (33 ребенка): НП на фоне хирургической патологии.

-2-я группа (68 детей): НП на фоне вторичного иммунодефицита (морфологически — акцидентальная инволюция тимуса II–V фазы).

-3-я группа (93 ребенка): НП на фоне врожденного иммунодефицита (тимомегалия, гипоплазия тимуса и др.).

Результаты и обсуждение. Возраст и пол: Дети до 1 года составили 61,4% от всех умерших. Среди умерших преобладали мальчики (108 мальчиков против 76 девочек).

• **Анамнез:** У 100% детей ранее наблюдались частые простуды, включая пневмонии (183 случая) и ОРЗ (178 случаев).

• **Сопутствующие состояния:**

- Сепсис выявлен у **36%** (66 детей).
- Анемия III степени — у 184 детей.
- Гипотрофия III степени — у 173 детей.
- Рахит III степени — у 172 детей.
- Врожденные аномалии развития обнаружены у 74 детей

Клиническая картина и анамнез

Исследование выявило ряд закономерностей в развитии заболевания:

• **Течение болезни:** У **101 ребенка** начало было острым, у **83** — постепенным.

• **Госпитализация:** Большинство детей (**145 человек**) были переведены в отделение реанимации (ОРИТ) из других стационаров. Остальные **36 детей** поступили в реанимацию на 4–5 сутки после выписки из больницы.

• **Симптомы:**

- Одышка наблюдалась у **183 детей**.
- Влажный кашель — у **133**, сухой — у **25**.
- Высокая температура (до 40°C) зафиксирована у **118 детей**.

• **Тяжесть состояния:** При поступлении **92 ребенка** находились в крайне тяжелом состоянии, а **38** — в атональном. У **32 больных** сознание полностью отсутствовало.

Осложнения и сопутствующие патологии

НП часто сопровождалась полиорганными нарушениями:

• **Легочные осложнения:** Отек легких выявлен у **160 умерших**, ателектаз — у **31**, абсцесс легких — у **30**.

• **Внелегочные поражения:**

- Токсический гепатит — **156 случаев**.
- Токсический миокардит — **99 случаев**.
- ДВС-синдром — **93 случая**.
- Сепсис — **59 случаев**.

• **Недостаточность:** Дыхательная и сердечно-сосудистая недостаточность III степени была диагностирована у подавляющего большинства умерших (**171 и 174 ребенка** соответственно).

Этиология (возбудители)

Анализ показал преобладание грамотрицательной флоры (более 70%):

• *E. coli* — выделена у **58 умерших**.

• *Ps. aeruginosa* (синегнойная палочка) — у **48**.

• *K. pneumoniae* — у **45**.

• Нередко встречались ассоциации бактерий с вирусами, грибами рода *Candida* и стафилококками.

• **Важное замечание:** Высокая полирезистентность возбудителей делает применение антибиотиков пенициллинового ряда при лечении НП нецелесообразным.

Иммунологические показатели (Таблица 1)

Сравнение показателей здоровых детей, больных НП и умерших подтверждает глубокое угнетение иммунитета у последней группы:

Показатель	Контроль (n=24)	Больные НП (n=65)	Умершие от НП (n=42)
IgG, мг%	1153,54 $\pm$ 25,4	948,14 $\pm$ 11,70	563,83 $\pm$ 17,1
IgA, мг%	152,96 $\pm$ 3,84	111,10 $\pm$ 2,50	51,0 $\pm$ 2,33
ФАН (фагоцитоз)	50,46 $\pm$ 1,94	28,60 $\pm$ 0,84	14,59 $\pm$ 0,53

Заключение. 1. Группы риска и преморбидный фон Основную группу риска составляют дети первого полугодия жизни (61,4% от общего числа умерших). Ключевыми факторами, отягощающими прогноз, являются тяжелый преморбидный фон: анемия III степени (у 184 детей), гипотрофия III степени (у 173 детей) и рахит III степени (у 172 детей). Также в зоне высокого риска находятся дети с врожденными пороками развития и перенесшие сложные хирургические операции.**2. Роль иммунной системы** Летальный исход НП тесно связан с состоянием иммунодефицита (как первичного, так и вторичного). Морфологические и лабораторные данные подтверждают функциональную недостаточность органов иммуногенеза, особенно тимуса, который подвергается акцидентальной инволюции под воздействием тяжелых инфекций и стресса.**3. Этиология и неэффективность терапии** Возбудителями НП в 70% случаев являются грамотрицательные бактерии (*E. coli*, *Ps. aeruginosa*, *K. pneumoniae*), часто в ассоциации с вирусами и грибами. Установлена их высокая полирезистентность к стандартным антибиотикам, что делает применение препаратов пенициллинового ряда нецелесообразным и малоэффективным.**4. Клинико-морфологические особенности** Для НП с

летальным исходом характерен очагово-сливной характер поражения легких (54,8%) с гнойным экссудатом. Заболевание протекает крайне тяжело, часто сопровождаясь:

- Дыхательной и сердечно-сосудистой недостаточностью III степени;
- Отеком легких (160 случаев) и токсическим гепатитом (156 случаев);
- Сепсисом и ДВС-синдромом.

5. Факторы госпитального периода Длительное нахождение в стационаре, повторные курсы антибиотикотерапии и продолжительная искусственная вентиляция легких (ИВЛ) являются самостоятельными факторами риска, усугубляющими течение госпитальной инфекции и повышающими вероятность летального исхода.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Авдеев С. Н., Дехнич А. С. Нозокомиальная пневмония у детей и взрослых: современные подходы к антибиотикотерапии в условиях роста резистентности // Клиническая микробиология и антимикробная химиотерапия. — 2023. — Т. 25, № 2. — С. 110–125.
2. Баранов А. А., Намазова-Баранова Л. С. Педиатрия: национальное руководство. Том 1. М.: ГЭОТАР-Медиа, 2024. — 1024 с. (Разделы по врожденным порокам и иммунодефицитным состояниям).
3. Белобородов Н. В. Этиология и патогенез сепсиса при госпитальных инфекциях в отделениях реанимации новорожденных // Педиатрическая фармакология. — 2022. — № 4. — С. 45–52.
4. Гельфанд Б. Р. и др. Нозокомиальная пневмония у детей: практические рекомендации по диагностике и лечению (пересмотр 2023 г.) // Вестник интенсивной терапии имени А.И. Салтанова. — 2023. — № 3. — С. 18–34.
5. Заплатников А. Л. Иммунодефицитные состояния у детей раннего возраста: роль в генезе тяжелых инфекционных осложнений // Российский вестник перинатологии и педиатрии. — 2024. — Т. 69, № 1. — С. 12–19.
6. Иванова Е. В., Петрова О. С. Морфология тимуса при критических состояниях в педиатрической практике: акцидентальная инволюция и её последствия // Архив патологии. — 2025. — № 2. — С. 33–40.
7. Козлов Р. С. Мониторинг антибиотикорезистентности грамотрицательных возбудителей (ESKAPЕ-группа) в стационарах России: отчет 2022–2024 гг. // Инфекционные болезни. — 2024. — Т. 22, № 4. — С. 88–95.

8. Особенности респираторной поддержки при тяжелых пневмониях у детей с сопутствующей гипотрофией и анемией / под ред. Д. А. Морозова. — М.: Медицина, 2023. — 240 с.
9. Хаитов Р. М. Иммунология: учебник для медицинских вузов (4-е издание, переработанное и дополненное). — М.: ГЭОТАР-Медиа, 2022. — 512 с.
10. Levin, K., & Thompson, M. Pathogenesis of Ventilator-Associated Pneumonia in Neonates and Young Infants: 2024 Update // Journal of Pediatric Infectious Diseases. — 2024. — Vol. 19, Iss. 3. — Pp. 215–228.

OBD-II SENSOR MA'LUMOTLARI ASOSIDA SUN'IY INTELLEKT YORDAMIDA AVTOMOBIL DVGATEL NOSOZLIKLARINI TAHLIL QILISH

Qo'ziyev Nodir Murodullayevich

“Umumtexnika fanlari” kafedrası professori v.b p.f.f.d.

Mengliqulov Jonibek Ramazon o'g'li

“Transport vositalari muhandisligi” ta'lim yo'nalishi magistranti

ANNOTATSIYA

Zamonaviy avtomobillarda dvigatelning texnik holatini aniqlash jarayoni murakkablashib borayotgani sababli an'anaviy diagnostika usullarining samaradorligi yetarli darajada emas. Xususan, OBD-II tizimi orqali aniqlanadigan diagnostik xatolik kodlari (DTC) faqat oldindan belgilangan nosozliklarni ko'rsatib, dvigatelda yuzaga keladigan yashirin yoki erta bosqichdagi nosozliklarni aniqlash imkoniyatini cheklaydi. Ushbu tadqiqotda OBD-II sensor ma'lumotlari asosida sun'iy intellekt yordamida avtomobil dvigatel nosozliklarini tahlil qilishga mo'ljallangan diagnostika yondashuvi taklif etiladi. Tadqiqot jarayonida dvigatel aylanish tezligi, sovitish suyuqligi harorati, havo harorati, yoqilg'i sarfi va avtomobil tezligi kabi asosiy texnik ko'rsatkichlar tahlil qilinadi. Ma'lumlarga dastlabki ishlov berilgandan so'ng sun'iy neyron tarmoqlariga asoslangan model yordamida dvigatel nosozliklarini aniqlash amalga oshiriladi. Eksperimental natijalar taklif etilgan sun'iy intellekt asosidagi diagnostika algoritmi an'anaviy usullarga nisbatan yuqori aniqlik va ishonchlilikka ega ekanini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari avtomobil dvigatelining texnik holatini erta bosqichda aniqlash hamda texnik xizmat ko'rsatish samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: OBD-II, sun'iy intellekt, dvigatel diagnostikasi, nosozliklarni aniqlash, sensor ma'lumotlari.

АННОТАЦИЯ

В современных автомобилях процесс оценки технического состояния двигателя становится все более сложным, что делает традиционные методы диагностики недостаточно эффективными. В частности, диагностические коды ошибок (DTC), определяемые через систему OBD-II, указывают только на заранее определенные неисправности, ограничивая возможность выявления скрытых или ранних стадий неисправностей двигателя. В данном исследовании предлагается диагностический подход, основанный на данных датчиков OBD-II, для анализа неисправностей двигателя с использованием

искусственного интеллекта. В ходе исследования были проанализированы ключевые технические параметры, такие как частота вращения двигателя, температура охлаждающей жидкости, температура воздуха, расход топлива и скорость автомобиля. После предварительной обработки данных обнаружение неисправностей двигателя осуществлялось с использованием модели на основе искусственных нейронных сетей. Экспериментальные результаты демонстрируют, что предложенный алгоритм диагностики на основе ИИ обеспечивает более высокую точность и надежность по сравнению с традиционными методами. Результаты исследования имеют важное значение для раннего выявления неисправностей двигателя и повышения эффективности технического обслуживания автомобилей.

Ключевые слова: OBD-II, искусственный интеллект, диагностика двигателя, выявление неисправностей, данные датчиков.

ABSTRACT

In modern vehicles, the process of assessing the technical condition of the engine is becoming increasingly complex, rendering traditional diagnostic methods insufficiently effective. Specifically, the diagnostic trouble codes (DTC) identified through the OBD-II system only indicate pre-defined faults, limiting the ability to detect latent or early-stage engine malfunctions. This study proposes a diagnostic approach based on OBD-II sensor data for analyzing engine faults using artificial intelligence. During the study, key technical parameters such as engine RPM, coolant temperature, air temperature, fuel consumption, and vehicle speed were analyzed. After initial data preprocessing, engine faults were detected using a model based on artificial neural networks. Experimental results demonstrate that the proposed AI-based diagnostic algorithm achieves higher accuracy and reliability compared to traditional methods. The study findings are significant for the early detection of engine faults and for improving the efficiency of vehicle maintenance.

Keywords: OBD-II, artificial intelligence, engine diagnostics, fault detection, sensor data.

KIRISH

Avtomobil sanoati so'nggi yillarda jadal rivojlanib, transport vositalari murakkab elektron boshqaruv tizimlari va sensorlar bilan jihozlanmoqda. Shu bilan birga, dvigatelning ishonchliligi transport vositasining ishlash sifati va xavfsizligi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli dvigatelning texnik holatini erta bosqichda aniqlash va nosozliklarni monitoring qilish tizimlarini joriy etish dolzarb masala hisoblanadi.

An'anaviy diagnostika usullari ko'pincha OBD-II tizimi orqali olinadigan xatolik kodlariga (DTC) tayangan holda amalga oshiriladi. Biroq, bu yondashuv faqat oldindan belgilangan nosozliklarni aniqlashga qodir bo'lib, murakkab nosozliklar yoki bir nechta parametrlar ta'sirida yuzaga keladigan holatlarni erta aniqlash imkoniyatini cheklaydi. Bunday holatlar avtomobil egalari va servis mutaxassislari uchun muhim xavf tug'diradi, chunki ular nosozliklarni faqat sezilarli o'zgarish yuz berganda aniqlay oladi, bu esa vaqt va xarajat jihatidan samarasizdir.

So'nggi yillarda avtomobil diagnostikasi sohasida yangi yondashuvlar, jumladan, katta hajmdagi sensor ma'lumotlarini tahlil qiluvchi algoritmik usullar, dolzarb bo'lib kelmoqda. Masalan, dvigatelning aylanish tezligi, sovitish suyuqligi harorati va yoqilg'i sarfi kabi parametrlarni birgalikda tahlil qilish nosozliklarni erta aniqlash imkonini beradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, bunday yondashuv diagnostika sifatini oshirib, texnik xizmat xarajatlarini kamaytirishga yordam beradi, chunki nosozliklar erta bosqichda aniqlansa, ularga tez va arzon choralar ko'rilishi mumkin.

Ushbu tadqiqotning maqsadi OBD-II sensor ma'lumotlari asosida avtomobil dvigatelining nosozliklarini aniqlash va tahlil qilish uchun algoritmik yondashuvni ishlab chiqishdir. Tadqiqot doirasida olingan ma'lumotlar tahlil qilinib, har bir parametrlarning nosozlikni aniqlashdagi ahamiyati o'rganiladi. Shu bilan birga, taklif etilgan yondashuv amaliy jihatdan ham muvofiq bo'lishi uchun milliy normativ-huquqiy hujjatlar (Prezident qarori va farmonlar) bilan bog'liq tavsiyalar ham kiritiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

OBD-II sensor ma'lumotlari

Tadqiqotda avtomobil dvigatelining texnik holatini baholash uchun OBD-II sensor ma'lumotlari asosiy ma'lumot manbai sifatida ishlatilgan. OBD-II tizimi (On-Board Diagnostics II) zamonaviy avtomobillarda dvigatel va boshqa tizimlarning ish faoliyatini real vaqt rejimida kuzatishga imkon beradi. Tadqiqot doirasida quyidagi parametrlar o'rganiladi:

- Dvigatel aylanish tezligi (Engine RPM)
- Sovitish suyuqligi harorati (Coolant Temperature)
- Havo harorati (Intake Air Temperature)
- Yoqilg'i sarfi (Fuel Consumption Rate)
- Transport vositasi tezligi (Vehicle Speed)

Bu shuni anglatadiki, har bir parametr dvigatel nosozligini aniqlashda o'ziga xos ahamiyatga ega. Masalan, sovitish suyuqligi haroratining tez-tez o'zgarishi dvigatelning issiqlik rejimida muammolar borligini ko'rsatadi, bu esa an'anaviy diagnostika usullarida ko'pincha e'tibordan chetda qoladi.

2.2. Ma'lumotlarga dastlabki ishlov

OBD-II sensor ma'lumotlari ko'pincha shovqinli va yetishmayotgan qiymatlar bilan keladi. Shu sababli ma'lumotlarga quyidagi dastlabki ishlovlar amalga oshirildi:

1. Shovqinni kamaytirish – noto'g'ri yoki ekstremal qiymatlar chiqarib tashlandi [6].
2. Normallashtirish – barcha parametrlar bir xil o'lchov birligiga keltirildi, bu modelni o'qitishda samaradorlikni oshiradi.
3. Yetishmayotgan qiymatlarni to'ldirish – *median* yoki *moving average* orqali, shunda ma'lumotlar to'liq va izchil bo'ladi.

Dastlabki ishlov jarayoni modelning aniqligi va ishonchliligini sezilarli darajada oshiradi, chunki noto'g'ri yoki yetishmayotgan ma'lumotlar algoritm natijalarini buzishi mumkin.

2.3. Diagnostika algoritmi

Nosozliklarni aniqlash uchun algoritm quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Olingan ma'lumotlar dastlabki ishlovdan o'tkaziladi.
2. Parametrlar asosida o'rganishga asoslangan model yaratiladi. Masalan, neyron tarmoqlari yoki qaror daraxti kabi algoritmlar diagnostik aniqlikni oshirish imkonini beradi.
3. Model o'qitiladi va test qilinadi, natijalar aniqlik (Accuracy) va qayta chaqirish (Recall) mezonlari bilan baholanadi.

Bu tahlillar shundan iboratki, algoritmik yondashuv bir nechta parametrlarni birgalikda tahlil qilish imkonini beradi, bu esa an'anaviy DTC kodlari bilan cheklangan diagnostikadan ancha samaraliroq. Shu bilan birga, algoritm dvigatelning ishlash jarayonidagi yashirin nosozliklarni aniqlash imkonini ham beradi.

NATIJARAR

Tadqiqot natijalariga ko'ra, OBD-II sensorlaridan olingan ma'lumotlar algoritm orqali tahlil qilinganda, dvigatel nosozliklarini aniqlash an'anaviy diagnostikaga nisbatan ancha yuqori aniqlik bilan amalga oshiriladi. Masalan, dvigatel aylanish tezligi va sovitish suyuqligi haroratidagi o'zgarishlar algoritm tomonidan birgalikda tahlil qilinib, erta bosqichdagi nosozliklar aniqlanishi mumkin bo'ladi.

Eksperiment natijalariga ko'ra, taklif etilgan algoritm dvigatel nosozliklarini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlarga ega bo'ladi:

- Aniqlik (Accuracy): 92–94%
- Qayta chaqirish (Recall): 89–91%
- Aniqlik darajasi (Precision): 90–92%

Ushbu natijalar ko'rsatadiki, algoritmik yondashuv nafaqat nosozliklarni aniqlash tezligini oshiradi, balki servis mutaxassislari uchun qaror qabul qilishni ham

soddalashtiradi. Masalan, erta bosqichda aniqlangan sovitish tizimi nosozligi, texnik xizmat ko'rsatish xarajatlarini sezilarli darajada kamaytiradi va dvigatelning ishlash muddatini uzaytiradi.

Bundan tashqari, algoritmnining ishlashini an'anaviy DTC diagnostikasi bilan solishtirish natijalari ham ijobiy bo'ladi. Olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatdiki, an'anaviy yondashuv nosozliklarni faqat 70–75% aniqlik bilan aniqlasa, algoritmik yondashuv bu ko'rsatkichni 90% dan yuqori darajaga olib chiqadi. Shu bilan birga, algoritmi bir nechta parametrlar o'rtasidagi murakkab bog'liqliklarni ham aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladi, bu esa avtomobilning texnik holatini yanada aniq baholashga yordam beradi.

Bu natijalar avtomobil egalari va servis mutaxassislari uchun real vaqt rejimida aniqlik bilan nosozliklarni kuzatish imkonini beradi, bu esa ekspluatatsion xavfsizlik va xizmat samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

MUHOKAMA

Shuningdek, algoritmik yondashuv milliy huquqiy hujjatlar bilan ham muvofiqligini ko'rsatadi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4773 qarori va texnik nazorat bo'yicha farmonlari avtomobil xizmat ko'rsatish tizimini standartlashtirishni nazarda tutadi. Shu nuqtai nazardan, tadqiqot natijalari nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham muvofiqdir. Tahlillarga tayanadigan bo'lsak ham, bu

yondashuv avtomobil egalari va servis mutaxassislari uchun real vaqt rejimida nosozliklarni aniqlash va profilaktik xizmatlarni rejalashtirish imkonini beradi.

Umuman olganda, algoritmik diagnostika yondashuvi an'anaviy usullarga nisbatan aniqroq, tezkor va ishonchli ekanligi tasdiqlandi. Shu bilan birga, ushbu yondashuvni amaliyotga joriy etishda ma'lumotlar sifati va sensorlarning ish faoliyati muhim omillar sifatida e'tiborga olinishi lozim. Kelajakda ushbu algoritmni boshqa transport tizimlari va murakkab avtomobillar uchun ham moslashtirish mumkin, bu esa avtomobil xavfsizligi va texnik xizmat samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot davomida dvigatel aylanish tezligi, sovitish suyuqligi harorati, havo harorati va yoqilg'I sarfi kabi parametrlar birgalikda tahlil qilindi va ularning o'zaro bog'liqligi hisobga olindi. Shu orqali algoritm erta bosqichdagi nosozliklarni aniqlash imkoniga ega bo'ldi, bu esa avtomobil xavfsizligi va texnik xizmat samaradorligini oshirishga yordam beradi F.

Shaxsiy tahlilim shuki, taklif etilgan yondashuv an'anaviy DTC diagnostikaga nisbatan aniqroq va tezkordir, chunki u parametrlar o'rtasidagi murakkab bog'liqliklarni hisobga oladi va inson omilidan kelib chiqadigan xatolarni minimallashtiradi. Bu esa servis mutaxassislari va avtomobil egalari uchun real vaqt rejimida samarali qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi.

Amaliy tavsiyalar sifatida, algoritmik diagnostika tizimi:

1. Texnik xizmat ko'rsatish rejasini avtomobilning real ish faoliyatiga moslashtirishda qo'llanishi mumkin.
2. Kelajakda boshqa turdagi transport vositalarida va murakkab dvigatellarda ham moslashtirilishi tavsiya etiladi.

Umuman olganda, tadqiqot avtomobil texnik xizmatini yanada ishonchli, tezkor va samarali tashkil etish imkoniyatlarini ko'rsatdi. Shaxsiy fikrimcha, algoritmik yondashuv avtomobil xavfsizligini oshirish va ekspluatatsion xarajatlarni kamaytirishda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

XULOSA va TAKLIFLAR

Ushbu tadqiqot OBD-II sensor ma'lumotlarini tahlil qiluvchi algoritmik yondashuv avtomobil dvigatelining nosozliklarini aniqlashda samaradorligini oshirishi mumkinligini ko'rsatadi. Algoritm bir nechta parametrlarni birgalikda tahlil qilib, erta bosqichdagi nosozliklarni aniqlashga imkon beradi, bu esa texnik xizmat samaradorligi va avtomobil xavfsizligini oshiradi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Algoritmik diagnostika tizimini texnik xizmat rejasini real ish sharoitiga moslashtirish uchun qo'llash.

2. Kelajakda boshqa transport vositalari va murakkab dvigatellarda ham tizimni joriy etish.

Umumiy xulosa sifatida aytilish mumkinki, ushbu yondashuv avtomobil ekspluatatsiyasi xavfsizligini oshirish va xizmat xarajatlarini kamaytirishda muhim ahamiyatga ega!

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. SAE International. On-Board Diagnostics II (OBD-II) Standard Overview. SAE Technical Paper 2001-01-1234, 2001.
2. Liu, Y., Chen, L., & Sun, Y. Vehicle Fault Diagnosis Using Sensor Data and Machine Learning. IEEE Trans. on Vehicular Technology, 2018; 67(12): 11500–11510.
3. Zhao, R., Yan, R., Chen, Z., Mao, K., Wang, P., & Gao, R. Deep Learning and Its Applications to Machine Health Monitoring. Mechanical Systems and Signal Processing, 2019; 115: 213–237.
4. Aggarwal, C. C. Data Mining: The Textbook. Springer, 2015.
5. Xolmatov, A., & Yo'ldoshev, B. Avtomobil dvigatellari diagnostikasi va monitoringi. Toshkent: Ilmiy nashr, 2021.
6. Tashkent State Technical University. Sensorli ma'lumotlar asosida avtomobil nosozliklarini aniqlash. Dissertatsiya, 2020.
7. Karimov, S. Avtomobil texnik xizmatining optimallashtirilgan algoritmlari. Toshkent: Ilmiy jurnali, 2022; 4(1): 45–52.
8. Mahmudov, R. OBD-II tizimi va diagnostika algoritmlari. Toshkent: Ilmiy nashr, 2020.
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori PQ-4773, 28.07.2020 va texnik nazorat bo'yicha farmonlar.
10. Rustamov, B. Avtomobil ekspluatatsiyasi va diagnostikasi. Toshkent: Ilmiy jurnali, 2021; 3(2): 33–41.
11. Nazarov, F. Transport vositalarida nosozliklarni erta aniqlash tizimlari. Samarqand: Ilmiy maqola, 2022.
12. Akhmedov, D. Neyron tarmoqlar yordamida avtomobil nosozliklarini aniqlash. Toshkent: Ilmiy jurnali, 2022; 5(3): 20–28.

FOREIGN AND NATIONAL METHODOLOGICAL APPROACHES TO DEVELOPING ARGUMENTATIVE WRITING SKILLS IN ENGLISH

Isroilova Dildora Muhtorovna

Uzbekistan state world language university

Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Professor

dilquv@gmail.com.

+998941055364

Alisherova Mohinur Muhiddin qizi

Researcher at Namangan State University

, mohinuralisherova@gmail.com.

+998997941909

ABSTRACT

The teaching of argumentative writing in English occupies a significant place in modern language education, as it contributes to learners' academic literacy, reasoning ability, and written communicative competence. This article explores foreign and national methodological approaches to developing argumentative writing skills in English. The study focuses on identifying theoretical foundations, instructional principles, and methodological distinctions between international and locally developed approaches.

Keywords: *argumentative writing, methodology, academic writing, foreign approaches, national approaches.*

INTRODUCTION

In the context of globalization and the expansion of international academic communication, mastery of written discourse in English has become an essential educational objective³³⁵. Among various types of written discourse, argumentative writing holds a special position due to its role in expressing opinions, defending viewpoints, and constructing logically coherent texts. Scholars emphasize that argumentative writing is not merely a linguistic activity but also a cognitive process that reflects learners' critical thinking and analytical skills³³⁶.

In recent years, both foreign and national researchers have proposed diverse methodological approaches aimed at improving students' argumentative writing competence. However, these approaches differ in their theoretical foundations,

³³⁵ Swales, J. (1990). *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.

³³⁶ Hyland, K. (2003). *Second Language Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.

instructional strategies, and pedagogical priorities. Therefore, a comparative analysis of foreign and national methodological approaches is necessary to identify their strengths and limitations and to determine possibilities for their integration in English language teaching.

METHODS.

This study employs a qualitative descriptive research methodology based on systematic analysis and synthesis of scientific and methodological literature. The methodological framework is grounded in comparative analysis, which allows for the identification of similarities and differences between foreign and national approaches to teaching argumentative writing in English. Foreign methodological approaches are examined through internationally recognized scholarly works on academic writing, genre analysis, and second language writing pedagogy³³⁷. These sources are selected due to their theoretical significance and widespread application in international educational contexts. National methodological approaches are analyzed using studies developed within the local pedagogical tradition, which reflect curriculum requirements, instructional norms, and language learning conditions specific to the national context. The analytical procedure involves several stages:

1. Selection of relevant sources based on their thematic focus on argumentative writing;
2. Identification of key methodological principles and instructional strategies;
3. Comparison of teaching stages and techniques employed in foreign and national approaches;
4. An interpretation of findings in relation to their pedagogical implications. Particular attention is paid to how argumentative writing is conceptualized, the role of teacher guidance versus learner autonomy, and the balance between linguistic accuracy and critical thinking development. This methodological approach enables a comprehensive and objective examination of existing practices and provides a reliable basis for discussing the integration of foreign and national methodologies in the development of argumentative writing skills in English.

RESULTS.

The analysis of foreign methodological approaches demonstrates that contemporary international research on argumentative writing strongly relies on genre-based pedagogy and process-oriented writing models³³⁸. Within this framework, argumentative writing is viewed as a socially situated academic practice

³³⁷ Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. New York: Pearson Education.

³³⁸ Hyland, K. (2004). *Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing*. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 87–102.

governed by disciplinary conventions and communicative purposes. Instruction typically begins with explicit analysis of model texts, enabling learners to identify structural components such as thesis statements, supporting arguments, counterarguments, and conclusions. This genre awareness facilitates students' understanding of how arguments are constructed and evaluated in academic contexts. Furthermore, foreign approaches emphasize recursive writing processes, including pre-writing, drafting, peer review, revision, and editing. These stages are designed to foster metacognitive awareness and encourage learners to critically assess both their own and others' written arguments. As a result, students develop the ability to substantiate claims with evidence, employ logical reasoning, and anticipate opposing viewpoints. Such practices significantly contribute to the development of higher-order thinking skills and academic autonomy. In contrast, national methodological approaches prioritize the gradual and systematic formation of argumentative writing skills through teacher-guided instruction and structured exercises³³⁹. Instruction often begins with sentence-level and paragraph-level tasks, focusing on grammatical accuracy, lexical appropriateness, and the correct use of cohesive devices. Only after these foundational skills are established are learners introduced to more complex argumentative structures, such as extended essays and opinion-based texts.

National methodologies also place strong emphasis on alignment with curriculum standards and assessment requirements. Argumentative writing tasks are carefully sequenced to match learners' linguistic proficiency and cognitive readiness. This approach ensures consistency and reduces cognitive overload, particularly for learners in secondary education. However, the emphasis on controlled practice may limit opportunities for independent argument construction and critical engagement with diverse perspectives.

DISCUSSION.

The findings indicate that the differences between foreign and national methodological approaches are rooted in distinct pedagogical traditions and educational priorities. Foreign approaches are grounded in constructivist and learner-centered paradigms, which view students as active participants in knowledge construction. Through engagement with authentic texts and problem-based tasks, learners are encouraged to negotiate meaning, evaluate evidence, and develop independent argumentative voices. By contrast, national approaches reflect a more structured and teacher-centered orientation, emphasizing accuracy, clarity, and adherence to established norms. From a pedagogical standpoint, these differences should not be interpreted as methodological shortcomings but rather as context-

³³⁹ Jalolov, J. J. (2012). *Chet tillarni o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi, pp. 145–162

sensitive responses to specific educational conditions. Each approach addresses particular instructional needs and learner profiles.

A potential solution lies in the integration of foreign and national methodologies. Combining genre awareness and process writing with systematic linguistic training may result in a balanced instructional model that supports both critical thinking and language accuracy. Such an integrated approach can enhance learners' argumentative competence while maintaining methodological rigor and curricular relevance³⁴⁰. The comparative analysis indicates that foreign and national methodological approaches differ not only in instructional techniques but also in their underlying pedagogical philosophy. While foreign methodologies prioritize learner autonomy and critical engagement, national approaches emphasize teacher guidance and controlled practice. From a pedagogical perspective, the integration of these approaches may lead to more effective instruction by combining cognitive independence with linguistic accuracy and methodological consistency⁶.

CONCLUSION.

The study concludes that both foreign and national methodological approaches play a crucial role in developing argumentative writing skills in English. Foreign approaches contribute to the development of critical thinking and academic independence, whereas national approaches ensure structured skill formation and linguistic correctness. A balanced integration of these methodologies can enhance the effectiveness of teaching argumentative writing and better prepare learners for academic communication in English.

REFERENCES

1. Swales, J. M. (1990). *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 58–72.
2. Hyland, K. (2003). *Second Language Writing*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 12–27.
3. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed.). New York: Pearson Education, pp. 334–356.
4. Hyland, K. (2004). *Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing*. Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 87–102.
5. Jalolov, J. J. (2012). *Chet tillarni o'qitish metodikasi*. Toshkent: O'qituvchi, pp. 145–162.
6. Erkaboyeva, N. (2020). *Yozma nutqni rivojlantirish masalalari*. Toshkent: Fan va texnologiya, pp. 88–101.

³⁴⁰ Erkaboyeva, N. (2020). *Yozma nutqni rivojlantirish masalalari*. Toshkent: Fan va texnologiya, pp. 88–101.

TURKIYANING ZAMONAVIY TASHQI SIYOSATI VA UNDA MARKAZIY OSIYO YO'NALISHI

Japparov Shuhrat Gapparovich

Toshkent davlat sharqshunoslik
universiteti mustaqil tadqiqotchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolani asosiy obyekti sifatida Turkiya tashqi siyosati tanlab olingan bo'lib, predmet sifatida uning huquqiy asoslari, zamonaviy jihatlar va ustuvor yo'nalishlari hamda asosiy strategiyalari belgilab olingan. Shuningdek, Zamonaviy Turkiya tashqi siyosatining turkiy dunyoga qaratilgan strategiyasi, asosan Markaziy Osiyo va Kavkaz hududlaridagi joylashgan turkiyzabon davlatlarga nisbatan amalga qo'llayotgan madaniy va xalq diplomatiyasi tadqiqotda ko'rib chiqilgan. Tadqiqot davomida Turkiya xalq diplomatiyasi, turkiy dunyo mamlakatlari bilan munosabatlarida alohida o'rni borligi ochib berilgan. Bundan tashqari, maqolada tashqi siyosat va diplomatiyaning samarali ta'siri hamda tashqi siyosatni amalga oshirishdagi yumshoq kuch vositasining istiqbollari haqida nazariy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: *Turkiya Respublikasi, Ozarbayjon, O'zbekiston, Qozog'iston, Turkmaniston, Qirg'iziston, tashqi siyosat, diplomatiya, madaniy diplomatiya, TDT, TIKA, Yunus Emre, TURKSOY.*

СОВРЕМЕННАЯ ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ТУРЦИИ И ЕЕ НАПРАВЛЕНИЕ В ЦЕНТРАЛЬНУЮ АЗИЮ

Джаппаров Шухрат Гаппарович

Исследователь Ташкентского государственного
университета востоковедения

АННОТАЦИЯ

Основной объект данной статьи — внешняя политика Турции, её правовая база, современные аспекты и приоритетные направления, а также основные стратегии. Также в исследовании рассматривается стратегия современной турецкой внешней политики, направленной на тюркский мир, в основном культурная и публичная дипломатия, осуществляемая в отношении тюркоязычных стран Центральной Азии и Кавказа. В ходе исследования выявлено, что турецкая публичная дипломатия занимает особое место в

отношениях со странами тюркского мира. Кроме того, в статье разработаны теоретические положения об эффективном воздействии внешней политики и дипломатии и перспективах использования мягкой силы в реализации внешней политики.

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, Узбекистан, Казахстан, Туркменистан, Кыргызстан, внешняя политика, дипломатия, культурная дипломатия, ТДТ, ТИКА, Юнус Эмре, ТУРКСОЙ.

TURKEY'S MODERN FOREIGN POLICY AND ITS CENTRAL ASIA DIRECTION

Japparov Shuhrat Gapparovich

Researcher of Tashkent State Oriental Studies University

ABSTRACT

The main object of this article is the foreign policy of Turkey, and its legal framework, modern aspects and priority areas, as well as its main strategies, are determined. Also, the strategy of modern Turkish foreign policy aimed at the Turkic world, mainly the cultural and public diplomacy implemented in relation to the Turkic-speaking countries located in Central Asia and the Caucasus, is considered in the study. During the study, it was revealed that Turkey's public diplomacy has a special place in its relations with the countries of the Turkic world. In addition, the article develops theoretical proposals on the effective impact of foreign policy and diplomacy, as well as the prospects for the use of soft power in the implementation of foreign policy.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, Uzbekistan, Kazakhstan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, foreign policy, diplomacy, cultural diplomacy, TDT, TIKA, Yunus Emre, TURKSOY.

KIRISH

Turkiyaning zamonaviy tashqi siyosiy faoliyati tadqiqini amalga oshirish davomida dastlab tashqi siyosat tushunchasiga ta'rif berish maqsadga muvofiq. Tashqi siyosat – kategoriyasini xalqaro munosabatlar tizimisiz tasarruf etib bo'lmaydi, chunki xalqaro munosabatlar tizimi uning asosiy ishtirokchilari hisoblangan davlatlarning tashqi siyosati doirasida shakllanadi. Tashqi siyosat muayyan bir

davlatning boshqa davlatlar bilan aloqalari, xalqaro maydondagi ehtiyoji va manfaatlari ro'yobga chiqishini ta'minlovchi vositadir³⁴¹.

Tarixan, Usmonli imperiyasi va keyinchalik Turkiyaning tashqi aloqalari mintaqaviy va global kuchlarni bir-biriga qarshi muvozanatlashtirib, amaldagi tuzum manfaatlari maksimal darajada himoya qilishga asoslangan³⁴². Birinchi jahon urushidan keyin Antanta ittifoqi davlatlari Turkiyaga 1923-yildagi Lozanna shartnomasi va 1936-yildagi Montro' konvensiyasi orqali Qora dengiz va O'rta Yer dengizini bog'laydigan strategik bo'g'ozlarni to'liq nazorat qilish huquqini berdi³⁴³.

Ikkinchi jahon urushidan keyin Turkiya G'arb davlatlari bilan yaqinroq munosabatlarga intildi. 1945-yilda Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'sischi, Marshall rejasining bir qismida ishtirok va 1952-yilda Shimoliy Atlantika Shartnomasi Tashkiloti (NATO) ga a'zo bo'ldi. Sovuq urush davrida va undan keyingi davrda Yevropa Ittifoqi-Turkiya munosabatlari iliqlashdi³⁴⁴. O'tgan qisqa davr ichida mamlakat g'arb bilan yaqinlashuvi sabab, sharq mamlakatlaridan bir muncha uzoqlashganini ko'rish mumkin. Biroq XXI asr boshidagi o'zgarishlar mamlakat tashqi siyosat kursini qaytadan ko'rib chiqishga va uni ko'p vektorli yo'nalish olishiga majbur etdi³⁴⁵.

Asosiy qism

Turkiyaning zamonaviy tashqi siyosati mintaqaviy muammolarga faol yondashish va voqealarni shakllantirishda yetakchi rol o'ynash istagi bilan ajralib turadi. Prezident Rajep Tayyip Erdo'g'an Suriyaga harbiy aralashuv, Liviyaga muammolar va "Tog'li Qorabog'" mojarosiga aralashish kabi qator tashabbuslar orqali Turkiyaning mintaqadagi ta'sirini kengaytirishga harakat qildi.

Ayniqsa Yaqin Sharqdagi tashqi siyosati bir qancha strategik ustuvorliklarga asoslanadi. Ulardan biri o'z xavfsizlik manfaatlarini himoya qilishdir. Turkiya, ayniqsa, Turkiya davlatiga qarshi o'nlab yillar davomida isyon ko'targan kurdning guruhi PKKdan xavotirda. PKKga qarshi kurashish uchun Turkiya Suriya mojarosiga tobora ko'proq aralashib, prezident Bashar al-Assad rejimiga qarshi kurashayotgan isyonchi kuchlarni qo'llab-quvvatlamogda.

Turkiya uchun yana bir strategik ustuvorlik Eronning mintaqadagi ta'sirini pasaytirish. Turkiya Eronning mintaqadagi raqibi Saudiya Arabistoni tomonidan

³⁴¹ Sayfullayev D. O'zbekiston Respublikasi diplomatiyasining shakllanishi va rivojlanish tarixi (1991-2016). Monografiya. T.: Muharrir nashriyoti. 2018. – B.11.

³⁴² William Hale. Turkish Foreign Policy Since 1774 Routledge. 2012. – pp. 147-149.

³⁴³ J.M. Hakov, The Great States, Turkey and Issue Concerning the New Regime of the Straits during the First Years of World War Two. Archiv Orientální 54 1986. –P.47–60.

³⁴⁴ Suraye Deringil. "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Dış Politikası: Aktif Bir Tarafsızlık. Cambridge 1989. –S.55-61.

³⁴⁵ Mamadjonov A. Turkiya tashqi siyosatining konseptual huquqiy asoslari va zamonaviy jihatlari. Sharq mash'ali. 2024. 1-son. ISSN 2181-2071. – B. 158.

qo'llab-quvvatlanayotgan Suriya muxolifatini kuchli qo'llab-quvvatlagan. Turkiya, shuningdek, Eronning yadroviy dasturi, shuningdek, Hizbulloh va mintaqadagi boshqa shia jangarilarini qo'llab-quvvatlashini tanqid qilib keladi.

Turkiyaning Yaqin Sharqdagi zamonaviy siyosati ham keng doiradagi aktorlar bilan muloqot qilishga tayyorligi bilan ajralib turadi. Turkiya AQShning Saudiya Arabistoni va BAA kabi an'anaviy ittifoqchilari bilan ko'prik qurishga intildi, shu bilan birga Rossiya va Eron bilan aloqalarni saqlab qoldi. Bu Turkiyaga bir qancha mintaqaviy mojaralarda, jumladan Ozarbayjon va Armaniston o'rtasidagi "Tog'li Qorabog" urushida vositachilik rolini o'ynash imkonini berdi³⁴⁶.

Turkiyaning tashqi siyosati so'nggi yillarda sezilarli o'zgarishlarga uchradi. Prezident Rajep Tayyip Erdo'g'an va hukmron Adolat va taraqqiyot partiyasi (AKP) rahbarligida Turkiya G'arb bilan an'anaviy ittifoqlarini saqlab qolgan holda yanada qat'iy va mustaqil tashqi siyosat o'rnatishga harakat qildi. Umuman olganda, Turkiyaning tashqi siyosatdagi ustuvor yo'nalishlari uning mintaqaviy konteksti, ichki siyosiy ahvoli va global sahnada o'zini asosiy o'yinchi sifatida ko'rsatish istagidan kelib chiqadi.

Turkiya geografik jihatdan juda qulay nuqtada joylashganligi, tashqi siyosati ko'p tomonlama aloqalarga asoslanganligi uni dunyo siyosati va o'zining tashqi siyosat kursida ko'plab global aktorlar bilan normal va tolerant tashqi aloqalarni saqlashga va ko'plab mintaqalarda o'zining siyosatini olib borishga majbur etadi. Hozirgi zamonaviy xalqaro munosabatlar va Turkiya tashqi siyosat kursidan kelib chiqqan holda Turkiya tashqi siyosatining ustuvor yo'nalishlarini bir necha o'qlarga ajratish mumkin. Bular, Markaziy Osiyo, Yaqin Sharq, Yevropa Ittifoqi, Bolqon, Afrika o'qi eng asosiy qilib belgilab olingan.

Turkiya o'zining geografik joylashuvi, energiya manbalari va tarixiy aloqalari tufayli strategik ahamiyatga ega mintaqasi sifatida ko'rgan Markaziy Osiyoga nisbatan siyosatini faol targ'ib qilmoqda. Bundan tashqari, Turkiyaning Markaziy davlatlari bilan tarixiy, etnik, diniy va madaniy rishtalar bilan bog'langanligi Anqaraning mintaqada roli va ishtirokini oshirish uchun keng imkoniyatlar beradi³⁴⁷. Turkiyaning Markaziy Osiyoga nisbatan siyosati uchta asosiy ustunga asoslanadi: siyosiy hamkorlik, iqtisodiy rivojlanish va madaniy almashinuv.

MUHOKAMA

Turkiyaning Markaziy Osiyoga nisbatan siyosati bir necha maqsadlarga qaratilgan bo'lib, ular birinchisi, mintaqada barqarorlik va xavfsizlikni rag'batlantirish: Turkiya Markaziy Osiyoni mintaqaviy barqarorlik va xavfsizlik

³⁴⁶ Svante Cornell. Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance. 1998. -P. 51-72

³⁴⁷ Bo'ronov.S. O'zbekiston geosiyosati. – T.: "EFFECT-D", 2021. – B.67.

uchun hal qiluvchi hudud deb hisoblaydi. Shuning uchun u diplomatik va iqtisodiy vositalar orqali mintaqada tinchlik va barqarorlikni mustahkamlashga harakat qiladi. Ikkinchi, iqtisodiy va savdo aloqalarini rivojlantirish: Turkiya Markaziy Osiyo bilan iqtisodiy aloqalarini, xususan, energetika, transport va turizm sohalarida chuqurlashtirishga intiladi. Shuningdek, u mintaqadagi investitsiya imkoniyatlarini faol ravishda ilgari surmoqda. Uchinchi, siyosiy islohotlarni qo'llab-quvvatlash: Turkiya Markaziy Osiyodagi siyosiy islohotlar, jumladan, demokratiya va inson huquqlarini yanada kengroq himoya qilish tarafdori bo'lib kelgan. To'rtinchi, madaniy almashinuvni rivojlantirish. Qolaversa, Turkiya Markaziy Osiyo bilan madaniy aloqalarni, xususan, til va ta'lim sohalarida rivojlantirish ustida ishlamoqda. Bundan tashqari, mamlakat Markaziy Osiyolik talabalar va olimlar uchun Turkiyada o'qish va malaka oshirishni ko'zda tutuvchi almashinuv dasturlarini ilgari surib kelmoqda.

Turkiya siyosiy jihatdan Markaziy Osiyo respublikalari bilan diplomatik aloqalar o'rnatish, ikki tomonlama shartnomalar imzolash, Turkiy kengash, Islom hamkorlik tashkiloti kabi mintaqaviy tashkilotlarda ishtirok etish orqali o'z aloqalarini mustahkamlashga intildi. Turkiya mintaqaning suvereniteti va hududiy yaxlitligi uchun, xususan, Tog'li Qorabog'dagi mojaro sharoitida ham siyosiy yordam ko'rsatdi.

Sovet Ittifoqi tugatilishi Turkiya uchun qulay imkoniyat sharoitini yaratib, madaniy va iqtisodiy aloqalarni kuchaytirish maqsadida Turk hamkorlik va muvofiqlashtirish agentligini tshkil etdi. 2009-yilga kelib, Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi rasman tashkil etildi. 2021-yilda kengash o'zini Turkiy Davlatlar Tashkiloti deb o'zgartirishga qaror qildi. A'zo davlatlar - Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkiya va O'zbekiston va kuzatuvchi davlatlardan (Vengriya va Turkmaniston) tashkil topgan siyosiy institute asosan siyosiy, savdo-iqtisodiy, madaniy-gumanitar masalalrda faoliyat olib borishni maqsad qilgan.

Umuman olganda, Turkiyaning Markaziy Osiyo bilan siyosiy aloqalari mustahkam va yildan-yilga mustahkamlanib bormoqda. Ikki mintaqaning tarixi, madaniyati va tili bo'yicha ko'plab mushtarak tomonlari bor va Turkiyaning Markaziy Osiyo bilan aloqalari kelgusida ham kengayishi kutilmoqda.

Iqtisodiy jihatdan Turkiya tabiiy resurslarga boy va turk tovarlari va xizmatlari uchun potentsial bozorlarni taklif qiluvchi Markaziy Osiyo respublikalari bilan savdo va sarmoyani oshirishga harakat qildi. Turkiya mintaqadagi energiya loyihalariga sarmoya kiritdi va o'z mahsulot va xizmatlarini ilgari surish orqali eksport bozorlarini kengaytirishga harakat qildi. Turkiya oxirgi yillarda turli siyosat va tashabbuslar bilan Markaziy Osiyo bilan iqtisodiy aloqalarini mustahkamlashga harakat qilmoqda.

Turkiyaning Markaziy Osiyoga nisbatan iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biri ikki mintaqaga o'rtasidagi savdo va sarmoyani oshirishdir.

Turkiyaning ushbu maqsadga erishish yo'llaridan biri transport infratuzilmasini rivojlantirishdir. Turkiya Markaziy Osiyoni Turkiya bozoriga va undan tashqariga bog'laydigan yo'llar, temir yo'llar va quvurlar qurilishiga sarmoya kiritmoqda. Masalan, "Boku-Tbilisi-Jayhon" neft quvuri va "Boku-Tbilisi-Kars" temir yo'li Markaziy Osiyo va Turkiya o'rtasida yuk va resurslarni tashishni osonlashtiradigan muhim loyihalardir³⁴⁸.

Turkiyaning Markaziy Osiyo bilan iqtisodiy aloqalarini mustahkamlash yo'lidan yana biri savdo kelishuvlaridir. Turkiya Markaziy Osiyoning bir qancha davlatlari, jumladan Qozog'iston, Qirg'iziston va O'zbekiston bilan erkin savdo shartnomasini imzolagan. Ushbu kelishuvlar savdo to'siqlarini kamaytirishga, Turkiya va Markaziy Osiyo o'rtasida tovar va xizmatlar almashinuvini rivojlantirishga yordam beradi³⁴⁹.

Turkiya infratuzilmani rivojlantirish va savdo kelishuvlaridan tashqari Markaziy Osiyo davlatlariga ham moliyaviy yordam bermoqda. Turkiya Markaziy Osiyoda infratuzilma, qishloq xo'jaligi va boshqa muhim tarmoqlarni rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash uchun kreditlar va grantlar taklif qiladi. Ushbu moliyaviy yordam Markaziy Osiyodagi iqtisodiy sharoitlarni yaxshilash va Turkiya bilan mintaqaga o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan.

Ta'kidlash joizki, Turkiyaning Markaziy Osiyoga nisbatan iqtisodiy siyosati kuchli iqtisodiy aloqalarni o'rnatish va ikki mintaqaga o'rtasida savdo va sarmoyani kengaytirishga qaratilgan. Infratuzilmani rivojlantirish, savdo kelishuvlari va moliyaviy yordam orqali Turkiya Markaziy Osiyo va Turkiya o'rtasida yanada integratsiyalashgan va farovon iqtisodiy hamkorlikni yaratishga harakat qilmoqda.

Madaniy jihatdan Turkiya mushtarak turkiy merosga ega bo'lgan mintaqaga bilan tarixiy aloqalarini ta'kidlaydi. Turkiya talabalar almashinuvi va til kurslari kabi madaniy almashinuv dasturlarini ilgari surdi va ilmiy va ilmiy hamkorlikni kuchaytirishga harakat qildi. Turkiya mintaqaga bilan aloqalarini mustahkamlash uchun Markaziy Osiyoga nisbatan faol madaniy siyosat olib bordi. Misol uchun, Turkiya Markaziy Osiyo davlatlarida turk tili va madaniyatini o'rgatish uchun dasturlar yaratgan. Zotan Turk tili va madaniyati markazlari Markaziy Osiyoning ko'plab davlatlarida turk tili va adabiyotini o'rgatish maqsadida tashkil etilgan deyish mumkin³⁵⁰. Shu bilan bir qatorda, turk madaniyatini namoyish qilish uchun Markaziy Osiyoda madaniy tadbirlar va festivallar tashkil qiladi. Talabalarga Turkiya

³⁴⁸ Baran Zeyno. [The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey](#) The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West. The Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program. –P. 103–118.

³⁴⁹ Mustafa Aydin. Turkey and Central Asia: Challenges of change. 2007. –P. 157-177

³⁵⁰ Hakan Fidan. "Turkey foreign policy to Central Asia". Anadolu. 2017. – P. 105-107.

universitetlarida o'qish uchun stipendiya taklif qiladi. Grantlar madaniy almashinuvni rivojlantirish, shuningdek, bilim va tajriba almashishga qaratilgan. Turk hamkorlik va muvofiqlashtirish agentligi (TİKA) Markaziy Osiyoda ko'plab tabiatni muhofaza qilish loyihalarida faol ishtirok etdi.

Turkiyaning Markaziy Osiyoga nisbatan madaniy siyosati o'zaro hamkorlik va umumiy madaniy merosni saqlashga qaratilgan. Bu dastur va tashabbuslar Turkiya va Markaziy Osiyo o'rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlashga yordam berdi. Turkiyaning Markaziy Osiyoga nisbatan madaniy siyosati madaniy almashinuvni rivojlantirish, madaniy aloqalarni mustahkamlash, mintaqadagi turkiy tilli xalqlarning umumiy madaniy merosini asrab-avaylash va targ'ib qilishga qaratilgan.

XULOSA

Tahlilardan shuni xulosalash mumkinki, Turkiyaning Markaziy Osiyoga nisbatan siyosati mintaqada barqarorlik, xavfsizlik va iqtisodiy taraqqiyotga ko'maklashish orqali o'zining strategik manfaatlarini oshirish, shu bilan birga mintaqaviy kuch sifatida o'z mavqeini mustahkamlashga intiladi.

Umuman olganda, Turkiyaning tashqi siyosati pragmatizm, qat'iyatlilik va strategik faollik aralashmasi bilan ajralib turadi, chunki Turkiya bir vaqtning o'zida G'arb va Sharq o'rtasida muvozanat saqlay olishi, mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlashda amaliy harakat olib borishi va o'z milliy manfaatlari uchun strategic hamkorlikni va iqtisodiy ko'rsatkichlarni rivojlantirishga majbur. Aynan ushbu tendensiyalar Turkiyaning hozirgi kundagi zamonaviy tashqi siyosat kursini belgilab beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Sayfullayev D. O'zbekiston Respublikasi diplomatiyasining shakllanishi va rivojlanish tarixi (1991-2016)., Monografiya. T.: Muharrir nashriyoti. 2018. – B.11.
2. William Hale. Turkish Foreign Policy Since 1774 Routledge. 2012. – pp. 147-149.
3. J.M. Hakov, The Great States, Turkey and Issue Concerning the New Regime of the Straits during the First Years of World War Two. Archiv Orientální 54 1986. – P.47–60.
4. Suraye Deringil. “İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türk Dış Politikası: Aktif Bir Tarafsızlık. Cambridge 1989. –S.55-61.
5. Mamadjonov A. Turkiya tashqi siyosatining konseptual huquqiy asoslari va zamonaviy jihatlari. Sharq mash'ali. 2024. 1-son. ISSN 2181-2071. – B. 158.
6. Svante Cornell. Turkey and the Conflict in Nagorno Karabakh: A Delicate Balance. 1998. -P. 51-72

7. Bo‘ronov.S. O‘zbekiston geosiyosati. – T.: “EFFECT-D”, 2021. – B.67.
8. Baran Zeyno. [The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey](#) The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Oil Window to the West. The Central Asia-Caucasus Institute, Silk Road Studies Program. –P. 103–118.
9. Mustafa Aydin. Turkey and Central Asia: Challenges of change. 2007. –P. 157-177.
10. Mamadjonov A.B. Turkiya tashqi siyosatida “Yumshoq kuch” konsepsiyasining qo‘llanilish mexanizmlari va institutsional asoslari // O‘zMU xabarlar. – Toshkent, 2024. – № 1/2/1-son – P. 136-139.
11. Mamadjonov A.B. “Yumshoq va aqlli kuch” zamonaviy xalqaro munosabatlardagi tashqi siyosat strategiyalari sifatida // Sharqshunoslik. – Toshkent, 2024. – № 1-son. – P. 236-247.

РОССИЯ–ХИВА САВДО АЛОҚАЛАРИ ТАРИХИ: АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИ ВА ТАРИХИЙ МАНБАЛАР АСОСИДА (XVII-XIX АСРЛАР)

Эримматова Гулноза Азимбой қизи

Урганч давлат университети ўқитувчиси, Урганч

gulnozaerimmatova48@mail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада Хива хонлиги тарихига оид маҳаллий, рус ва хорижий манбалар манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Эрон, Семипалатинск, Фон Кауфман, Александр I, Гандимён шартномаси, С.В.Жуковский, Р.Почекаев, М.Тихонов, пахта, калава.

ABSTRACT

The article analyzes local, Russian and foreign sources on the history of the Khiva Khanate from a source-studies perspective.

Key words: Iran, Semipalatinsk, von Kaufman, Alexander I, the Gandymyan Treaty, S. V. Zhukovsky, R. Pochekaev, M. Tikhonov, cotton, cotton yarn.

АННОТАЦИЯ

В статье источниковедчески проанализированы местные, русские и зарубежные источники по истории Хивинского ханства.

Ключевые слова: Иран, Семипалатинск, фон Кауфман, Александр I, Гандимьянский договор, С. В. Жуковский, Р. Почекаев, М. Тихонов, хлопок, хлопчатобумажная пряжа.

КИРИШ

XIX асрда Хива хонлиги Марказий Осиёнинг муҳим савдо-иқтисодий марказларидан бири сифатида Россия билан фаол савдо алоқалари олиб борган. Хонлик ҳудуди орқали ўтувчи савдо йўллари минтақавий иқтисодий муносабатларда муҳим аҳамият касб этган. Ушбу жараёнлар турли хил тарихий манбаларда акс этган бўлиб, уларни манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш долзарб ҳисобланади.

Мақолада XIX асрда Хива хонлигининг савдо-иқтисодий муносабатларини ёритувчи рус ва маҳаллий ёзма манбаларнинг ахборот салоҳияти ҳамда илмий қиймати таҳлил қилинади хусусан, Г.А.Михалеева рисолида XVII ва XIX аср биринчи ярмида Ўзбекистонда хунармандчилик, савдо ва божлар масалаларни ёритишга ҳаракат қилган[1]

Тадқиқотчи Б.С. Манылов тадқиқотларида XIX асрда ўзбек хонликларининг Эрон билан иқтисодий алоқалари тарихи ёритилган бўлса, XIX аср сўнгги чораги-XX аср бошлари Россия–Эрон савдо-иқтисодий Туркистон орқали олиб борилишида Хива хонлиги муҳим рол ўйнаши, Хоразм тарихшунослигида Хива хонлиги ташқи сиёсатининг Бухоро ва Россия билан алоқалари ҳамда инглиз вакиллари Хивада тез-тез келишлари, Рус вакили Бекович Черкасскийнинг ўлдирилишига доир Шерғози сиёсати тўғрисида фикр-мулоҳазаларида ўрин олган[2]

А.Садиқов маълумотида кўра, Хивада 400 та дўкон, 50 та каровн сарой, Хазараспда-400, Янги Урганч Хўжайли ва Тошхавузда 300 тадан Гурланда-370, Чимбайда-150, Қўнғиротда-120, Кўхна Урганчда-100 та. Янги Урганч йирик-савдо марказлари ҳисобланган.[3] Лекин тадқиқотчи Хива каровн саройлар хонлик иқтисодиётида ҳамда Россия, Эрон давлатлари билан савдо алоқаларида тарихий ўрни ёритилмаган. Шу билан бирга Хива ва Россия ўртасида Пўтр-1 ва бошқа рус ҳукмдорлари олиб борган иқтисодий алоқаларида ўзгаришлар бўлганлиги, бунда Россия манфаатлари масалаларига урғу берилган эмас.

Тадқиқотчи Г.Тўхтаматов Россия-Хива хонлиги муносабатлари, савдо-элчилик алоқалари тарихини ёритишга эътибор берган[4]. Ўзбекистон тарихи Манбашунослиги тадқиқотчиси Б.И.Лунин монографиясида Россия-Хива билан савдо алоқа йўллари тарихи қайд қилинган. Тадқиқотчи фикрича:

1. йул шимолий-йўналиш-Янги Урганч-Устюрт-Мағишлоқ ярим ороли-Волга буйи-Астрахан-дашт йули,

2.Жанубий йул-Қорақум саҳроси-Красноводск-Шемахақала-серқатнов йўналиш мақомига эга эмас.

3.Шарқий йул-Амул (Чоржўй)-Бухоро-Самарқанд-Тошкент-Оренбург-Семипалатинск. Хива-Астрахан-Оренбург-Нижний Новгород, Петербург[5].

Тадқиқотчи 1840-1850 йилларда Хива ва Россия ўртасида ўзаро товар алмаштириш таркиби қайд қилинган бунга кўра, Россиядан олиб келинган товарлар қуйидагича бўлган: олтин, кумуш, мис, темир ва пўлат, қоғоз, мовут, ипак, тери, ёғоч, бўёқ маҳсулотлари, Хивадан эса, пахта ва калава, ипак хом-ашёси, мовут, газлама, нодир тошлар ва жалолар[6].

Қайд қилиш жоизки, юқорида қайд қилинган тарихий даврларда Россия ва ўзбек хонликлари билан сиёсий ва дипломатик босим устунлик қилинаётган пайтда бўлса ҳам улар ўртасида савдо-сотик ривожланиши давом этган. Архив маълумотларига кўра, 1858-1867 йилларда ҳар йили 803 минг рубл ташкил қилган. 10 йил давомида унинг миқдори 8 млн рубл бўлган[7]. А.Содиқов

маълумотиға кўра, 1850-1859 йилларда Хивадан Россияга чиқарилган маҳсулотлар хажми 1, 155, 941 сум ташкил қилган бўлса, Россиядан Хивага эса пахта ва қоғоз маҳсулотлари 350. 491 сўм миқдорда бўлган[8].

Тадқиқот методологияси қуйидагилар қилиб белгилаб олинди.

Илмий холислик, тарихий – хронологик изчиллик, назарий-қиёсий таҳлил, мунозара, умумлаштириш, якуний хулоса, этнография, география фанлари ютуқларидан фойдаланилди.

Таҳлил ва натижалар. Тадқиқотчи С.Маткаримова асарида маҳаллий тадқиқотчилар асарларида Россия-Хива муносабатлари тарихига ҳам эътибор берган, алоқалар тарихини ёритишда ўтган аср тадқиқотчилар асарларида маълумотлар назарий-қиёсий таҳлил қилиниб, ўз хулосаларини таҳлил қилган.

Монографиянинг биринчи боби XIX - XX аср бошига мансуб маҳаллий ва рус манбаларида Хива хонлиги тарихининг ўрганилиши деб номланиб, унинг биринчи банди “Маҳаллий тарихчилар асарларида Хива хонлигидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатлар ёритилиши” да Мунис (Фирдавс ул-иқбол), Огаҳий (Риёз уд-Давла, Зубдат ут-таворих, “Жомеъ ул-воқеати Султоний, Гулшани давлат, “Шохид ул-иқбол” ва Баёнийни (Шажарайи Хоразмшоҳий, Хоразм тарихи асарларида Хива хонлиги аҳолиси тарихи, Россия билан алоқалари тарихига оид маълумотларни асарда қайд қилган. Шу билан бирга Саййид Ҳомид Тўра Комёб (Таворих ул-Хаванин, Аҳмаджон табибий (Мажмуа уш-Шуаро), Бобожон Тарроҳ Азизов (Хоразм навозандалари) Хасан Мурод қори Лаффасий (Тазкиран Шуаро, Жуманияз Хожи Хоразмий ал Хивақий (Исфандиёр) даврининг воқеалари), Абдулла Болгам (Хоразм тарихига материаллар), Полвонниёз Ҳожи Юсупов (Хотиралар) каби маҳаллий тадқиқотчилар асарларидаги маълумотлар назарий-қиёсий таҳлил қилинган. Бобнинг иккинчи банди «XIX-XX аср бошларида Россиялик тадқиқотчилар асарларида Хива хонлиги тарихининг акс этиши» деб номланган. Бунда, рус давлати томонидан Хивага юборилган харбий Миссиялар (А.Бекович-Черкасский, Н.Муравьев, Г.И.Данилевский, XIX аср ўрталаридан бошлаб, давлатнинг дипломатик ва иқтисодий алоқаларини ривожлантириш мақсадида юборилган турли касбдаги мутахассислар (Н.Муравьевнинг қайтадан юборилиши, Г.Сироватский, Л.Костенко, Ю.Гродековнинг, Ф.Лобасевич, О.Шкальский, А.П.Хорошкин, М.Ю.Геректов асарларида Хива хонлиги тарихига оид маълумотлар қайд қилинган.

Иккинчи бобнинг биринчи бандида “Совет тарихшунослигида Хива хонлиги сиёсий ва ижтимоий –иқтисодий муносабатларнинг ўрганилиши деб номланиб, мазкур банд мазмунини Хива хонлиги Қўнғирот сулоласи вакиллари

бошқарилиши даври ижтимоий-иқтисодий ва этник-маданий муносабатлари, жумладан Хива хонлигининг иқтисодий-ҳарбий қудрати, М.В.Нешина, В.Якунин, П.П.Иванов, А.Содиқов, М.Мамажанов, М.Й.Йулдошев, Х.Д.Фрек, П.И.Лерх, А.И.Аминов асарларида қайд қилинган тарихий маълумотлар назарий-қийосий таҳлил қилинган, ўз фикр-мулоҳазаларини изоҳ қилган. Иккинчи бандда эса, ҳорижий тадқиқотчилар асарларида Хива хонлиги тарихига оид маълумотлар ўрин олган. Жумладан А.Вамбери, С.М.Джеймс Аббот, М.Холдеворт, Ризоқул, Ж.Вольф, Ф.Фишер, В.Кониг, Г.Макмунг, XIX аср охирига оид А.Я.Мак-Тахан, П.Крадер, С.Беккер, Р.Пирс, В.Бекер, Ю.Бреголь асарларида маълумотлар географияси анча[9]. Тадқиқотчиларнинг Ўзбекистон давлатчилигида Хоразм тарихи нашрида Иккинчи бўлим давлатчилиги институти деб номланган. 5-банди ташқи сиёсий алоқалари Россия билан алоқалари тўғрисида маълумотлар қайд қилинган, бунда Бекович Черкасскийнинг Хивага юриши, Д.Гладищев, И.Муравин, Д.Рукавкин, В.Перовский Хива ҳарбий юриши, Д.ДЖеккинсон бошчилигида Хива билан дипломатик ва иқтисодий алоқаларни ўрнатиш бўлган.

Учинчи бўлимда Россия империясининг ҳукмронлиги ўрнатилиши даврида Хива хонлиги деб номланиб, унинг “Хива хонлигининг босиб олиниши бандида Россиянинг Хива хонлигига қарши ҳарбий кун тартибига заруратлиги, 1872 йилдан Фон Кауфман Александр-1 дан рухсатнома олгандан кейин, Хива хонлигига қарши ҳаракатларни . 1873 йилда 29 майда Хива хонлиги Россия қарамоғига жалб қилинган. Гандимён шартномасига кўра Хива хонлиги 2 млн 200 минг руб солиқ тўлаши мажбурияти олганлиги қайд қилинган[10]. Тадқиқотчилар ўқув қўлланмасида “Иноқлар ва Қўнғиротлар номда бешинчи бандда. Хива хонлиги XVI аср бошидан XIX асргача тарихий воқеалар батафсил ёритилган, лекин Россия билан иқтисодий алоқалари тўғрисида маълумотлар кузатилмайдди.[11]

Хива хонлигининг дипломатияси ва савдо алоқалари (XVI-XIX асрлар) монографияси Н.Аллаева қаламига мансуб бўлиб, биринчи боби Хива хонлигининг ташкил топишида ташқи алоқаларининг ўрни деб номланган бўлиб, биринчи бандида Хива хонлигининг вужудга келиши жараёнида Марказий Осиёдаги кучлар”- нисбати деб қайд қилинган, бунда тарихий-сиёсий тарих муносабатлари ёритилган.[12]

Асарнинг тўртинчи боби “Хива хонлиги ташқи алоқаларининг институцион моҳияти деб номга эга бўлиб, биринчи бандида “Хива хонлиги ва дипломатик муносабатлар механизмининг шаклланиши ҳамда унинг назарий ва ташкилий масалалари бандида Россия-Хива ўртасида олиб борилган

дипломатик алоқалари, Н.И.Веселовский, О.Атеева, С.В.Жуковский, Р.Почекаев, М.Тихонов, Ризоқулихон ҳамда Хивага келган элчиларни озиқ-овқат билан таъминлаш учун (2 тилла ёки 32 сўмдан ажратилганлиги, Н.Муравьев, А.Вамбери, Дипломатия тартиблари қоидалари, П.Никифоровнинг Хива хони Оллоқулихон билан олиб борган музокараларига оид фикр мулоҳазаларини умумлаштирган ҳолда қайд қилган. Монографиянинг Хива хонлиги ташқи иқтисодий алоқаларининг эволюцияси ва асосий босқичлари деб ном олган V бўлимида XIII асрдан кейин Хоразм ташқи иқтисодий алоқалари тарихидан бошланиб, унда Италиялик савдогар Бальдуж Петаллотти ҳамда (1333) Хоразмга келган араб сайёҳи И.Батута хотиралари, М.В.Фихнер, Ф.Ефремов асарларида маълумотлар ҳамда хонликда бозорлар ишлаш тартиб, савдони ўзига кон хусусиятлари тўғрисида маълумотлар жойлаштирилган. Мазкур бўлимнинг иккинчи банди “Хива хонлигининг иқтисодий ва ташқи савдо-тижорат имкониятлари”, Импорт, экспорт маҳсулотлари ва уларнинг хонлик иқтисодиёти ривожига таъсири” деган бандида Хива хонлиги ҳудудида аҳолининг иқтисодий масаласи маҳсулот турлари, Россия, Қўқон ва Қорақалпоқлардан келтирилган моллар тўғрисида тарихий маълумотларни қайд қилган. Хулоса қисмида эса XV аср охири- XVI аср бошларида Ўзбекистон ҳудудида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари, улар ўртасида муносабатлар, Россия князликлари, XVIII асрдан бошлаб иқтисодий ва дипломатик алоқалар, Россия империясининг ўзбек хонликларини босиб олиш тадбирлари қайд қилиниб, Хива хонлигининг қўшни давлатлар билан иқтисодий ва Дипломатик алоқалари тарихига оид махсус тадқиқот яратилган бўлиб, юқорида қайд қилинган тарихий даврда Хива хонлиги тарихини ўрганишида асосий назарий жихатидан ўрганишга хизмат қилади.

Қ.Муниров Хоразмда тарихнавислик (XVII-XIX ва XX аср бошлари Тошкент, 2002. 190 б.

А.Отамуродов, О.Абдурахимов Хива элчилари (маъсул муҳаррир Р.Жуманиёзов-Ташкент, 2015. 304 б., К.Худайбергенов. Хива хонлари тарихидан-Урганч. 2008-194 б. каби асарларида Хива хонлиги XVI-XIX асрларда иқтисодий, сиёсий тарихи ҳамда Россия, Бухоро, Қўқон ва Эрон давлатлари билан алоқалари қайд қилинган.

Тадқиқотчилар нашрида Г.М.Ғаниева мақоласида Макка, Мадина шаҳарларига Хоразмлик савдогарлар узоқ йулни савдо қарвонлари билан Хажга боровчилар.

Хива хонлигидан Макка ва Мадинага учта йуналиш орқали борганлар. Чунончи-Жанубий йўл-Хиндистон-араб денгизи орқали, Марказий йул

сафавийлар давлати орқали қуруқлик ва савдо йулини тадқиқотчи қайд қилган. Шу билан бирга тадқиқотчи Эронда сафавийлар давлати ўзбек савдогарлари ҳамда Ҳажга борадиганларнинг йули чекланганлигини изоҳ қилган.

XVI-XVII асрда Ўрта Осиё-Волга бўйи-Астрахан йули халқаро карвон йули ҳамда Хаж борадиган йўл бўлган. Юқорида қайд қилган шаҳарга ўзбек хонлиқдаги савдогарлар икки йўл йуналиши мавжуд бўлган, бунга Кат-Кўхна Урганч-Устюрт-Каспийбуйи-Қозоқ ерлари-Астрахан.

Иккинчи йули-Урал дарёси Қуйи қисмида жойлашган Яицкий ёки Тош шаҳар (Гурьев шаҳри) орқали йул савдоларни бориши имкон берадиган йул бўлган. Тош шаҳардан Бухоро-Хива Хиндистон йули фаолият олиб борган. Шу билан бирга, тадқиқотчи А.Чулошовнинг XVI-XVII асарларида Хива-Бухоро-Астрахан йули-Эмба-Устюрт-Урганч-Бухоро томонга йуналишга эътибор берган.

Иккинчи йул Кат-Кўхна Урганч-Манғишлоқ-Кабакли-қараган ўрталари халқаро карвон йўли бўлган халқаро карвон йули ривожланишида Оренбург шаҳри тарихига оид тарихий маълумотларни изоҳ қилган[13].

Хоразм воҳаси аҳолиси учун тўғри йул ҳам қуруқлик, ҳам савдо йули қулай бўлган деган фикрига қўшилиш мумкин.

Ж.Саидов мақоласида эса, Хива билан Россия ўртасида XIX асрда савдо муносабатлар ва дипломатик алоқалар олиб бориладиган 3 та йўлга эътибор берган: Чунончи,

Шимолий йул-Янги Урганч-Устюрт Манғишлоқ-Астрахан.

2-Жанубий йул-Қорақум-Кавказ.

3.Шарқий йул- Чоржуй – Бухоро – Самарқанд – Тошкент - Оренбург-Семипалатинск. Хивадан чиққан савдо карвони-Астрахан-Оренбург-Нижний Новгород-Петербургу. Шунингдек Россиядан Хивага, Хивадан Россияга чиқарилган товарлар рўйхати жадвали берилган[14].

М.Б.Шамсиев эса, Хива ва Россия савдо йуллари ва империянинг ҳарбий манфаатлари томонларига эътибор бериб, бунда XIX асрда Хива ва Россия ўртасида алоқалар савдога эмас, балки Россия манфаатларига хизмат қилишини тўғри қайд қилган, бунда Россия томонидан Хивага ҳарбий кишилар раҳбарлигида дипломатик миссиялар, В.А.Перовский ҳарбий юришлари, В.Данилевский Хива хонлиги билан тўққиз моддадан иборат шартнома имзоланганлиги ҳамда Россия империясининг ташқи сиёсатида ҳарбий ҳаракатларга тадқиқотчи урғу берган туғрисида маълумот берилган.[15]

Мақолада Хива хонлиги тарихини ўрганишда қўлланилган маҳаллий, рус, совет ва хорижий манбалар ҳамда архив манбалари нуқтаи назаридан таҳлил

қилинди. Таҳлил жараёнида маҳаллий тарихчилар асарлари воқеаларнинг ички мантиғини, ижтимоий-сиёсий жараёнларни бевосита акс эттириши билан аҳамиятли экани, рус ҳарбий-дипломатик манбалари эса Россия империясининг сиёсий ва иқтисодий манфаатларини ифодалагани аниқланди. Совет ва хорижий тадқиқотларда эса манбаларга ёндашув услуби, танлаш мезонлари ва талқин усулларида фарқ мавжудлиги кузатилди. Умуман олганда, Хива хонлиги тарихи бўйича ишончли илмий хулосалар чиқариш учун турли гуруҳ манбаларини қиёсий ва танқидий таҳлил қилиш зарурлиги мазкур тадқиқотда яна бир бор тасдиқланди

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Михаллева Г.А. Узбекистан в XVII –первой половине XIX в. Ремесло, торговля, пошлины /под ре. Г.А.Пугаченковой-Ташкент, Фан, 1991- 112 с.
2. Маннонов Б.С. Отношения Ирана со Среднеазиатскими ханствами во второй половине XIX века //Краткие сообщения Института народов Азии /КСИНА, Иранский сборник-М: 1962. Вып 39-С.56-71.
3. Ўша муаллиф. Хоразм тарихнавислигида Хива хонлиги ташқи ёсиёсати //Шарқшунослик-1997 й Б 69-89. Ўша муаллиф элчига ўлим йўқ таомили нега бузилади (Ўзбек дипломатияси тарихидан (тарихий очерклар ва лавҳалар //Хайруллаев таҳрири остида-Ташкент, 2003-Б. 179-190.
4. Содиков А. Экономические связи Хивы с Россией-Ташкент:Фан, 1965-С 21-27.
5. Тўхтаматов Г. Россия и Хива-М: 1969-С 5-25.
6. Лунин Б.В. История Узбекистана в источниках-такшент:Фан, 1990 Т.3-С 88-161.
7. ЎЗ р МДА. 73 фонд 1-рўйхат, 15 иш 42-варақ.
8. Садыков А. Экономические связи С 32-33/
9. Маткаримова С. Хива хонлигининг Қўнғиротлар сулоласи даври тарихшунослиги (XIX аср – XX I аср боши-Тошкент: Янги аср-2016- 121 б.
10. Хорезм в истории Государственности Узбекистана-Ташкент, 2013-Б 233-237.
11. Эшов Б.Ж.А.А.Одилов. Ўзбекистон тарихи (Энг қадимги даврдан XIX аср ўрталаридан) –Ташкент- 2014-Б 452-479..
12. Ғаниева Г.М. Хоразм воҳасидан Маккага элтувчи шимолий йўллар йўналиши //Хоразм тарихи. Замонавий тадқиқотларда-Тошкент-Урганч, 2019-Б 241-245.

13. Саидов Ж. Хива ва Россия ўртасидаги иқтисодий алоқалари ва савдо йуллари //Хоразм тарихи: Замонавий тадқиқотларда-Тошкент-Урганч, 2019-Б 106-110.
14. Шамсиев Б.М. Хива-Россия савдо йуллари ва империянинг харбий манфаатлари //Хоразм тарихи.Замонавий тадқиқотларда-Тошкент-Урганч, 2019.Б.113-116.

JAMOAT XAVFSIZLIGINI TA'MINLASH TIZIMIDA PROFAYLING TEXNOLOGIYASINI QO'LLASHNING ILMIY-AMALIY ASOSLARI

Valixanov Ilyos Ilxamovich

Toshkent Amaliy fanlar universiteti

Pedagogika kafedrası, PhD, dotsent v.b.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola ALM-202310202738-sonli "Jamoat xavfsizligini ta'minlash faoliyatida foydalanish uchun innovatsion profayling texnologiyasini ishlab chiqish" amaliy grant loyihasi doirasida bajarilgan bo'lib, unda jamiyatda jamoat tartibini saqlash va jamoat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishida mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, milliy va xorijiy tajriba xususida fikr yuritilib, mazkur faoliyatni yanada samarali tashkil qilishga oid taklif hamda tavsiyalar bildirilgan. Alohida e'tibor jamoat xavfsizligini ta'minlash faoliyatida profayling texnologiyasini qo'llashni huquqiy tartibga solish borasidagi tizimli kamchilik va muammolar borligini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: *Jamoat tartibi, jamoat xavfsizligi, ichki ishlar organlari, normativ huquqiy hujjatlar, milliy tajriba, xorijiy tajriba, shaxsni ko'rikdan o'tkazish, shubhali shaxslar, potensial xavfli shaxslar, shaxslarning harakati, bojxona nazorati, shaxsiy kuzatuv, profayling texnologiyasi, profayler, shubha tug'diruvchi belgilar.*

АННОТАЦИЯ

Данная статья выполнена в рамках практического грантового проекта №ALM-202310202738 «Разработка инновационной технологии профайлинга для использования в деятельности по обеспечению общественной безопасности», в котором были статье отражена деятельность, осуществляемая в нашей стране в направлении поддержания общественного порядка и обеспечения общественной безопасности в обществе, отечественный и зарубежный опыт, а также даны предложения и рекомендации по более эффективной организации этой деятельности. Кроме того, в сообществе четко указаны риски, связанные с предоставлением профайлинговых технологий, правовыми нормами и условиями.

Ключевые слова: *коллективный порядок, коллективная безопасность, органы внутренних дел, нормативно-правовые акты, национальный опыт, зарубежный опыт, персональные данные, персональные данные, персональный надзор, технологии профайлинга, профайлер, шуба-знак отличия.*

ABSTRACT

This article was written within the framework of the practical grant project No. ALM-202310202738 “Development of innovative profiling technology for use in public safety activities”, which studied the theoretical and methodological issues of using profiling technology in ensuring public safety. the article reflects the activities carried out in our country in the direction of maintaining public order and ensuring public safety in society, domestic and foreign experience, as well as suggestions and recommendations for a more effective organization of these activities. In addition, the risks associated with the provision of profiling technologies, legal norms and conditions are clearly identified in the community.

Keywords: *collective order, collective security, internal affairs bodies, regulatory legal acts, national experience, foreign experience, personal data, personal data, personal supervision, profiling technologies, profiler, fur coat-a badge of distinction.*

KIRISH

Bugungi kunda jamoat xavfsizligini ta'minlash davlat siyosatida ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Jamoat joylarida xavf-xatarlarni oldindan aniqlash, inson hayoti va sog'lig'ini muhofaza qilish, jinoyatchilik va favqulodda vaziyatlarning oldini olishda zamonaviy yondashuvlar talab etilmoqda. Ana shunday innovatsion yondashuvlardan biri profayling texnologiyasidir.

Jamoat tartibi – bu fuqarolarning shaxsiy, jamoat xavfsizligi, korxona, muassasa, tashkilot va jamoat tashkilotlarining mutanosib faoliyat ko'rsatishi, fuqarolarning mehnat qilishi va dam olishi uchun to'liq sharoit yaratish, ularning sha'ni, qadr-qimmatini hamda umuminsoniy qadriyatlarni hurmat qilishga yo'naltirilgan huquqiy, ijtimoiy meyorlar asosida jamoat joylarida yuzaga keladigan, rivojlanadigan ijtimoiy munosabatlar tizimi.

Jamoat xavfsizligi – bu shaxs, jamiyat va davlatning jinoyatchilik, boshqa huquqqa xilof harakatlar, favqulodda holatlar oqibatlari, ijtimoiy nizolar, tabiiy ofat, epidemiya, epizootiya, yirik halokatlar, avariya va yong'inlardan himoyalanganligi holati hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 15 apreldagi PQ-5077-son qaroriga ko'ra Jamoat xavfsizligini ta'minlash sohasida professional kadrlarni tayyorlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida qarori ishlab chiqildi [1]. Unga ko'ra jamoat xavfsizligini ta'minlash bo'yicha faoliyatni samarali tashkil etishga qodir bo'lgan malakali mutaxassislarini tegishli ixtisoslik va huquqshunoslik yo'nalishlari bo'yicha chuqurlashtirilgan holda o'qitish hamda Mamlakatimizning tinchligi va osoyishtaligiga bo'lgan har qanday tahdidlarning

oldini olish va jinoyatchilikka qarshi kurashish sohasida yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash tizimini ilg'or xalqaro standartlar asosida takomillashtirish, shuningdek, zamon talablaridan kelib chiqib, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va Qurolli Kuchlarning kadrlar salohiyatini oshirish maqsadi ko'zda tutilgan.

Jamoat tartibini saqlash, profayling texnologiyasi ham muhim rol o'ynaydi [2].

Profayling texnologiyasi inson xulq-atvori, psixosotsial holati va tashqi belgilari asosida xavfli holatlarni barvaqt aniqlash imkonini beradi. Jamoat joylarida shaxslarning noodatiy harakatlari, xavfli xatti-harakatlarga moyillik holatlarini aniqlash orqali profilaktik choralarni o'z vaqtida ko'rish mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, jamoat xavfsizligi tizimida profayling usullaridan foydalanish:

xavf darajasini oldindan baholash;

profilaktik nazorat samaradorligini oshirish;

tezkor qaror qabul qilish jarayonini takomillashtirish imkonini beradi.

Ayniqsa, profaylingni videokuzatuv, sun'iy intellekt va axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan integratsiya qilish xavfli holatlarni avtomatik tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Profayling xavfli xatti-harakatlarni aniqlashning keng qamrovli tizimi sifatida bir nechta asosiy tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi, ularning har biri ushbu usulning samaradorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Profaylashning asosiy yeleменти inson psixologiyasi va uning xulq-atvor mexanizmlarini chuqur tushunishga asoslangan psixologik tarkibiy qismdir. Psixologik tarkibiy qism doirasida profayling mutaxassislari shaxsning turli jihatlarini, jumladan, temperament, xarakter, motivatsiya, hissiy holat va turli stimullarga javob berish xususiyatlarini o'rganadilar va tahlil qiladilar. Psixologik tarkibiy qismning muhim jihati stress mexanizmlarini va uning namoyon bo'lishini tushunishdir, chunki bu ko'pincha noqonuniy harakatlarga tayyorgarlik bilan birga keladigan stressli holat hisoblanadi.

Profilning xulq-atvor komponenti psixologik bilan chambarchas bog'liq va insonning ichki holatining tashqi ko'rinishlarini tahlil qilishga qaratilgan. Bu yuz ifodalari, imo-ishoralar, yurish va boshqa tana harakatlari orqali namoyon bo'ladigan og'zaki bo'lmagan xatti-harakatlarni o'rganishni o'z ichiga oladi. profaylar yuzning mikroyekspressiyalariga alohida e'tibor berishadi – bu odamning haqiqiy his-tuyg'ularini ko'rsatishi mumkin bo'lgan qisqa beixtiyor mushak harakatlari. Shuningdek, xulq –atvor tarkibiy qismi doirasida proksemika tahlil qilinadi-boshqa odamlar bilan o'zaro aloqada bo'lgan odamning makon va masofadan foydalanishidir.

Muhim element - bu xatti-harakatlarning turli elementlarining izchilligini tahlil qilish, chunki nomuvofiqlik haqiqiy niyatlarni yashirishga urinishlarni ko'rsatishi mumkin.

Profaylning tashkiliy komponenti mutaxassislarni tayyorlash, ularning ishini tashkil yetish, boshqa xavfsizlik xizmatlari bilan o'zaro munosabatlarni o'z ichiga oladi. U uslubiy materiallar, ish standartlari, sifat nazorati tizimlarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Tajribaning uzluksizligini ta'minlash va profilerlarning doimiy malakasini oshirish muhim yelement hisoblanadi.

Profaylning analitik komponenti hamma narsani qayta ishlash va talqin qilish bilan bog'liq. U ma'lumotlarni tahlil qilish usullarini, xulq-atvor modellarini yaratishni, mumkin bo'lgan harakatlarni bashorat qilishni o'z ichiga oladi. Muhim yelement-bu turli manbalardan ma'lumotlarni sintez qilish va kuzatilgan vaziyatning yaxlit rasmini shakllantirish qobiliyati.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimida profaylingni qo'llash imkoniyatlari va cheklovlari to'g'risida kompleks g'oyani shakllantirishdan iborat. Olingan natijalardan mutaxassis-profayllarni tayyorlash dasturlarini ishlab chiqishda va ushbu sohadagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirishda foydalanish mumkin.

Tadqiqot jarayonida jamoat joylari hamda yong'in xavfi yuqori bo'lgan obyektlarda profayling texnologiyasini qo'llash amaliyoti o'rganildi. Olingan natijalar inson xulq-atvoridagi g'ayrioddiy holatlar va xavfsizlik talablariga yetarlicha rioya etmaslik belgilari orqali yong'in yuzaga kelish ehtimolini oldindan aniqlash imkoniyati mavjudligini ko'rsatdi. Bu esa yong'inlarning oldini olishga qaratilgantezkor va aniq profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirishga zamin yaratdi [3].

Shuningdek, profayling usullarini videokuzatuv hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish xavfli holatlarni avtomatik tahlil qilish samaradorligini sezilarli darajada oshirdi. Bunday yondashuv jamoat xavfsizligini ta'minlashda inson omili ta'sirini qisqartirish, boshqaruv qarorlarini qabul qilishjarayonini jadallashtirish va favqulodda vaziyatlarga tayyorgarlik darajasini yuksaltirishga xizmat qildi.

Ekspertlar xulosalariga ko'ra, profayling texnologiyasidan foydalanish yong'in xavfini pasaytirish, profilaktik nazoratni mustahkamlash hamda xavfsizlik xizmatlari faoliyati samaradorligini oshirishda ijobiy natijalar bermoqda. Ayniqsa, xavf darajasini baholash va uni oldindan bashorat qilishda profayling usullarining qo'llanilishi profilaktik tadbirlarni rejalashtirish sifatini yaxshiladip [4].

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, profayling texnologiyasini keng ko'lamda joriy etish uchun malakali kadrlar tayyorlash, mutaxassislarning psixologik hamda tahliliy

salohiyatini rivojlantirish, shuningdek, huquqiy-meyoriy bazani takomillashtirish zarur hisoblanadi. Shu bilan birga, ushbu texnologiyani amaliyotda qo'llashda shaxsiy ma'lumotlarni muhofaza qilish va axloqiy meyorlarga qat'iy rioya etish muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Umuman olganda, tadqiqot natijalari profayling texnologiyasini jamoat xavfsizligini ta'minlash va yong'inlarni oldini olish tizimiga joriy etish ilmiy hamda amaliy nuqtai nazardan maqbul ekanligini tasdiqladi. Mazkur yondashuv sohadagi profilaktik faoliyat samaradorligini oshirishga va favqulodda vaziyatlar xavfini kamaytirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, profayling texnologiyasi jamoat xavfsizligini ta'minlashda samarali profilaktik instrument hisoblanadi. Ushbu texnologiyani amaliyotga keng joriy etish xavf-xatarlarni kamaytirish, jamoat tartibini mustahkamlash va favqulodda vaziyatlarning oldini olishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 15 apreldagi PQ-5077-son qarori.
2. O'zbekiston Respublikasining «Yong'in xavfsizligi to'g'risida»gi Qonuni. – Toshkent, 2009.
3. Qarang: http://hudud24.uz/author/madhiya_avazova/17-06-2020
4. Williams, P., & Zhang, L. (2023). Blockchain Technology in Security Systems. *Cybersecurity Journal*, 19(4), 289-306.

TURKIYA TASHQI SIYOSATINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Mirzatillayeva Sevinch Baxrom qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Xalqaro munosabatlar yo'nalishi 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada Turkiya Respublikasining zamonaviy tashqi siyosati, uning shakllanishi va amaldagi yo'nalishlari yoritib beriladi. Turkiya tashqi siyosatiga ta'sir ko'rsatib kelayotgan geosiyosiy joylashuv, tarixiy tajriba hamda ichki siyosiy jarayonlarning o'zaro bog'liqligi izchil bayon etiladi. Ayniqsa, Adolat va Taraqqiyot Partiyasi (ATP) hokimiyati davrida tashqi siyosatda kuzatilgan o'zgarishlar, ko'p yo'nalishli diplomatiya, pragmatik yondashuv hamda turkiy dunyo g'oyasining siyosiy amaliyotdagi o'rni alohida e'tiborga olinadi. Turkiyaning G'arb davlatlari bilan an'anaviy hamkorligi bilan bir qatorda, Yaqin Sharq, Kavkaz va boshqa mintaqalarda olib borayotgan faol siyosati orqali mintaqaviy ta'sir doirasini kengaytirishga intilishi ochib beriladi. Shu bilan birga, zamonaviy tashqi siyosat doirasida yuzaga kelayotgan muammolar, manfaatlar muvozanati va strategik rejalar masalasiga ham to'xtalib o'tiladi.

Kalit so'zlar: Arab bahori, ko'p vektorli tashqi siyosat, neousmoniylik, strategik chuqurlik, panturkizm, strategik muvozanat, yumshoq kuch, Turk modeli.

DISTINCTIVE FEATURES OF MODERN TURKISH FOREIGN POLICY

ABSTRACT

The article provides a comprehensive analysis of the contemporary foreign policy of the Republic of Turkey, its formation, and its current strategic directions. It consistently examines the interconnection between Turkey's geopolitical location, historical experience, and domestic political processes, which have significantly shaped its foreign policy behavior. Particular attention is paid to the transformations observed during the rule of the Justice and Development Party (ATP), including the adoption of a multi-directional diplomatic approach, pragmatic policy-making, and the role of neo-Ottomanism in political practice. The article highlights Turkey's efforts to expand its regional influence not only through its traditional cooperation with Western countries but also through an active foreign policy in the Middle East, the Caucasus, and other regions. Additionally, it addresses the challenges emerging

within the framework of contemporary foreign policy, as well as issues related to the balance of interests and strategic decision-making.

Keywords: *“the Arab Spring”, “multidirectional diplomacy”, “neoottomanism”, the doctrine of “strategic depth”, “Pan-Turkism”, strategic balance, “soft power”, “the Turkish model”.*

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ СОВРЕМЕННОЙ ТУРЕЦКОЙ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье всесторонне рассматривается современная внешняя политика Турецкой Республики, этапы её формирования и основные направления реализации. Последовательно раскрывается взаимосвязь геополитического положения Турции, её исторического опыта и внутренних политических процессов, оказывающих существенное влияние на внешнеполитический курс государства. Особое внимание уделяется изменениям, произошедшим во внешней политике в период пребывания у власти Партии справедливости и развития (АТР), включая развитие многовекторной дипломатии, прагматичный подход и место идеи неоосманизма в политической практике. В статье показано стремление Турции расширить сферу своего регионального влияния как через традиционное сотрудничество с западными странами, так и посредством активной политики на Ближнем Востоке, в Кавказском регионе и других направлениях. Наряду с этим рассматриваются актуальные проблемы современной внешней политики, вопросы баланса интересов и стратегического выбора, политика мягкой силы.

Ключевые слова: *“Арабская весна”, “многовекторная дипломатия”, “неоосманизм”, стратегической глубины, “пантюркизм”, стратегический баланс, “мягкая сила”, “турецкая модель”.*

KIRISH

Turkiya hududi tarix davomida Yevropa, Osiyo va Afrika qit'alarining kesishgan nuqtasida joylashgan bo'lib, bu holat mamlakat uchun muhim geosiyosiy ahamiyat kasb etgan. 1071-yilda Manzikert jangidan so'ng turklar Anadolu hududlariga kelishadi va bu hududda yirik imperiya barpo etishadi. Saljuqiylar va Usmonli imperiyasi davrida Anadolu mintaqasi nafaqat harbiy va siyosiy, balki iqtisodiy va madaniy markazlardan biriga aylangan. XX asr boshlarida Usmonli imperiyasining parchalanishi va birinchi jahon urushidan keyingi siyosiy jarayonlar

natijasida Anadolu hududida milliy ozodlik harakati boshlandi. Mustaf o Kamol Otaturk rahbarligida olib borilgan bu kurash 1923-yilda Turkiya Respublikasining tashkil topishi bilan yakunlandi.

“Lozanna shartnomasi”³⁵¹ orqali yangi davlatning suvereniteti va hududiy yaxlitligi xalqaro miqyosda tan olindi. Bugungi kun zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimi keskin o‘zgarishlar, geosiyosiy raqobatning kuchayishi va mintaqaviy siyosatning faollashuvi bilan tavsiflanadi. Bunday sharoitda ayrim davlatlar nafaqat o‘z hududi doirasida, balki kengroq mintaqalarda ham faol tashqi siyosat olib borishga intilmoqda. Shunday davlatlardan biri Turkiya Respublikasi bo‘lib, u so‘nggi o‘n yilliklarda xalqaro maydonda tobora ko‘proq e‘tiborni tortmoqda. Mamlakatning geografik joylashuvi, bo‘g‘ozlarga egaligi uni siyosat maydonidagi ahamiyatini oshirmoqda. XXI asr boshidan boshlab dengiz bilan o‘ralganligi hamda tranzit hudud sifatidagi ro‘li uning mintaqaviy va global siyosatdagi, ayniqsa Adolat va Taraqqiyot Partiyasi (ATP) hokimiyat davrida Turkiya tashqi siyosatida sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. Mamlakat o‘zini faqat G‘arbdagi ittifoqchilar bilan cheklab qo‘ymasdan, Yaqin Sharq, Kavkaz, Markaziy Osiyo va Afrika mintaqalarida ham faol tashqi siyosat yurita boshladi. Bu jarayonda diplomatik vositalar bilan bir qatorda iqtisodiy hamkorlik, madaniy aloqalar va xavfsizlik masalalari muhim ahamiyat kasb etdi. Turkiya bugungi kunda mintaqaviy kuch sifatida shakllanib borar ekan, uning tashqi siyosiy qarorlari nafaqat ichki manfaatlar, balki qo‘shni mintaqalardagi siyosiy barqarorlik va xalqaro munosabatlarga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda.

ASOSIY QISM

Turkiya tashqi siyosatining shakllanishida geografik va geosiyosiy omil eng hal qiluvchi va doimiy ta’sir ko‘rsatib kelayotgan omillardan biri hisoblanadi. Davlatning joylashuvi, tabiiy chegaralari va atrofidagi mintaqalarning beqarorligi Turkiyani tarixan ham, bugungi kunda ham faol va ko‘p yo‘nalishli tashqi siyosat yuritishga majbur etib kelgan. Mamlakatning muhim geosiyosiy joylashuvi unga bir vaqtning o‘zida Yevropa va Osiyoni bog‘lash imkonini berib, Bolqon, Kavkaz, Yaqin Sharq va Qora dengiz mintaqalari kesishgan nuqtada joylashgan. Bunday joylashuv Turkiyaga strategik ustunlik bergani kabi, tashqi siyosatda mas’uliyatni ham yuklaydi. Chunki bu hududlar tarixan katta davlatlar manfaatlarini to‘qnash keladigan makon bo‘lib kelgan. Turkiya hududi uchta muhim dengiz – Qora dengiz, Marmar dengizi va O‘rta yer dengizi bilan tutashgan. Ayniqsa, Bosfor va Dardanel bo‘g‘ozlari global dengiz savdosi va harbiy strategiya nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega. Ushbu bo‘g‘ozlar orqali Qora dengizga chiqish imkoniga ega bo‘lgan davlatlar manfaatlarini

³⁵¹ <https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Lausanne-1923>

kesishadi. Shu sababli Turkiya bo'g'ozlar masalasida xalqaro huquqqa tayangan holda muvozanatli siyosat yuritishga majbur bo'lib kelmoqda. Birinchi jahon urushidan keyin Antanta ittifoqi davlatlari Turkiyaga 1936-yildagi Montro' konvensiyasi orqali Qora dengiz va O'rta Yer dengizini bog'laydigan strategik bo'g'ozlarni to'liq nazorat qilish huquqini berdi³⁵².

Geografik joylashuv Turkiyaning xavfsizlik muammolarini ham murakkablashtiradi. Davlat sakkizdan ortiq mamlakat bilan chegaradosh bo'lib, ularning aksariyati siyosiy beqaror yoki mojaro hududlariga yaqin joylashgan. Yaqin Sharqdagi urushlar, Suriyadagi inqiroz, Iroqdagi beqarorlik, Kavkazdagi mojarolar Turkiya tashqi siyosatini bevosita shakllantiruvchi omilga aylangan. Shu sababli Anqara tashqi siyosatda faqat diplomatik vositlar bilan cheklanmasdan, balki harbiy va xavfsizlik choralarini ham qo'llaydi.

Qolaversa Turkiya energetiya resuslari oridori sifatida ham muhim joylashuvga ega mamlakat. Kaspiy mintaqasi, Rossiya va Yaqin Sharqdan Yevropaga yo'naltirilgan neft va gaz quvurlari Turkiya hududi orqali o'tadi. Bu holat Turkiyani tranzit davlat sifatida strategik ahamiyatga ega o'yinchiga aylantiradi. Energetika xavfsizligi masalasi Turkiya tashqi siyosatida Yevropa Ittifoqi, Rossiya, Ozarbayjon va Markaziy Osiyo davlatlari bilan aloqalarni rivojlantirishga turtki bo'lmoqda. Bu geosiyosiy omil Turkiyaning tashqi siyosatida muvozanat siyosatini shakllantirishga ham olib keldi. Bir tomondan, Turkiya NATO a'zosi sifatida G'arb tizimining bir qismi bo'lib qolmoqda, ikkinchi tomondan esa Rossiya, Eron, Xitoy va mintaqaviy davlatlar bilan ham yaqin aloqalarni saqlab kelmoqda. Bu holat Turkiyaning „ko'p vektorli“ tashqi siyosat olib borishiga sabab bo'ladi³⁵³.

Tashqi siyosatda o'zgarishlarga sabab bo'lgan omillardan biri bu ATP ya'ni Adolat va taraqqiyot partiyasining hokimiyatga kelishi bilan belgilanadi. Bu partiya Turkiyada 2002-yil 3-noyabrda bo'lib o'tgan parlament saylovlari natijasida hokimiyatga keladi. Bu jarayon birgina saylov g'alabasi emas, balki 1990-yillar oxiri va 2000-yillar boshida Turkiyada yuzaga kelgan chuqur siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy inqirozlarning mantiqiy natijasi edi. 2011-yil fevral oyida Erdo'g'on Misr rahbari Husni Muborakni "xalq chaqiriqlari va ularning eng insoniy talablarini" inobatga olishga chaqirdi, keyinchalik, kutilmaganda Turkiyani "Arab bahori"dan foydalanib qolishi kerakligiga urg'u berdi. Bu fojiali bayonot edi. Erdo'g'on Turkiyaning o'sha paytgacha Arab dunyosida erishgan barcha siyosiy va iqtisodiy yutuqlarini mohiyatan

³⁵² J.M. Hakov, The Great States, Turkey and Issue Concerning the New Regime of the Straits during the First Years of World War Two. Archiv Orientalní 54 1986. –P. 47–60.

³⁵³ Pinar B. "Only Strong States Can Survive in Turkey's Geography": The uses of "geopolitical truths" in Turkey. – Political Geography, 2007. – P. 17.

xafv ostiga qo'ydi³⁵⁴. Darhaqiqat, uch yil o'tgach, Turkiya mintaqada butunlay yakkalanib qolgan va qo'shni Suriyada davom etayotgan fuqarolar urushiga chuqur aralashib qolganini his qildi.

ATP Partiyasi avvalgi islomiy yo'nalishdagi Refah va Fazilat partiyalaridan farqli ravishda: o'zini "konservativ-demokratik" partiya sifatida taqdim etdi; dunyoviylikka qarshi chiqmasligini ta'kidladi; bozor iqtisodiyoti, Yevropa Ittifoqiga integratsiya, demokratiya va islohotlarni qo'llab-quvvatlashini bildirdi.

Bu yondashuv ATPga keng ijtimoiy qatlamlar – dindorlar, o'rta sinf, tadbirkorlar va hatto ba'zi liberal doiralarning qo'llovini olish imkonini berdi. 2002-yilgi saylovlarda ATP 34% ovoz oldi. ATPning hokimiyatga kelishi Turkiya siyosiy tarixida burilish nuqtasi bo'ldi. 2002-yildan boshlab mamlakatda siyosiy barqarorlik kuchaydi, tashqi siyosatda faolroq va ko'p yo'nalishli yondashuv shakllandi hamda Turkiya ichki va tashqi siyosatida yangi davr boshlandi. Sovuq urush davrida Turkiya tashqi siyosati asosan G'arbga yo'naltirilgan, ehtiyotkor va xavfsizlikka asoslangan bo'lsa, ATP davrida u faol, ko'p yo'nalishli va tashabbuskor xarakter kasb eta boshladi.

Konservatorlar "yangiusmoniylik" g'oyasini himoya qilishadi. Bu yo'l tarafdorlarida o'zlarining an'anaviy qarashlari, ya'ni "usmoniychilik", bir vaqtlar 3 qit'ada hukmron bo'lgan Usmonli Turk imperiyasini qayta tiklash g'oyasi yotadi, bundan tashqari ular "turkkiylik" g'oyasi ya'ni Turkiy davlatlarni birlashtirish kabi ambitsiyalarga ham ega. Yangiusmoniylik zamonaviy Turkiya tashqi siyosatini talqin etishda keng qo'llaniladigan konseptual tushuncha bo'lib, u Turkiyaning Usmonli imperiyasi merosiga tayanib, mintaqaviy va global miqyosda o'z ta'sirini kengaytirishga qaratilgan siyosiy-mafkuraviy yo'nalishni anglatadi³⁵⁵. Ushbu atama asosan g'arbiy tadqiqotchilar tomonidan muomalaga kiritilgan bo'lib, Turkiya siyosatidagi 1980-yillardan keyingi transformatsiyalarni izohlashga xizmat qiladi. Neousmonizm an'anaviy imperiyani tiklashga qaratilgan to'g'ridan-to'g'ri siyosat emas, balki tarixiy xotira, madaniy yaqinlik, diniy omil va iqtisodiy aloqalar orqali "yumshoq kuch"dan foydalanish strategiyasiga asoslanadi³⁵⁶. Yangiusmoniylikning asosiy g'oyasi shundan iboratki, Turkiya o'zining tarixiy, madaniy va sivilizatsion merosidan foydalanib, Bolqon, Yaqin Sharq, Kavkaz va Markaziy Osiyo kabi hududlarda tabiiy yetakchi rolini tiklashi mumkin. Bu yondashuvda Islom demokratik taraqqiyotga to'siq emas, balki ijtimoiy-siyosiy modernizatsiyani qo'llab-quvvatlovchi omil sifatida talqin qilinadi. Shu jihatdan neousmonizm Turkiyaning

³⁵⁴ <https://www.thecairereview.com/essays/turkeys-pan-islamist-foreign-policy/>

³⁵⁵ Alexander Sh. "New Ottomanism" as a guiding foreign policy doctrine for modern Turkey. – International Relations and Foreign Policy, 2016. – P. 47-49.

³⁵⁶ Tarik O. Soft Power in Turkish foreign policy. – Academia, 2007. – P. 81-97.

zamonaviy tashqi siyosatida identitetga asoslangan pragmatik yoʻnalish sifatida namoyon boʻladi. Yangiusmoniylik Suriya, Iroq va umuman Yaqin Sharqdagi hozirgi voqealarni talqin qilishda foydali tushuncha boʻlib xizmat qiladi. Biroq, baʼzi omillar borki, bu Turkiyaning yetakchilikka boʻlgan daʼvosiga toʻsqinlik qilishi mumkin. Masalan, garchi Turkiya iqtisodiy va harbiy salohiyatga ega boʻlishiga qaramay, mintaqaviy muammolarni oʻzi mustaqil hal qila olmaydi. Turkiya Yaqin Sharqda bir necha harbiy operatsiyalar oʻtkazganiga qaramay, ular muvaffaqiyatli yakunlangan deyish qiyin. Bundan tashqari mamlakat NATOga aʼzo (AQShdan keyin NATOga eng koʻp qoʻshin kiritgan ikkinchi mamlakat) va necha yillardan beri YIga kirishga harakat qiladi. Aynan shu omil, hozirgi kunda Yaqin sharq mintaqasida tarqoq boʻlgan arablarni birlashtirishga xalal beradi. Birgina misol, 2022-yilning 18-aprel kuni erta tongda Turk Qurolli Kuchlari (TSK) Shimoliy Iroqda "Claw-Lock"³⁵⁷ deb nomlangan harbiy operatsiyani boshladi. Ayni vaqtda Turkiya Suriyadagi harbiy harakatlarini kuchaytirdi. Bundan tashqari, 23-may kuni Prezident Toyyib Erdoʻgʻon, Turkiya tez orada Suriyada ham yangi harbiy operatsiya boshlashini maʼlum qildi. Bu harakatlar Turkiyaning Kurdiston Ishchilar Partiyasiga (KIP) qarshi hududni nazorat qilishga asoslangan yangi harbiy strategiyasini aks ettiradi. Hozircha, dastlab bu yangi yondashuv harbiy muvaffaqiyat keltirdi. Biroq, aynan harbiy muvaffaqiyat kurd muammosini faqat xafvsizlik va harbiy yechimlar nuqtai nazaridan hal qilish va muammoning uzoq muddatli siyosiy yechimini istisno qilish tendensiyasini kuchaytirmoqda. Bu orada Yevropa esa muammoning siyosiy jihatlarini ham koʻrib chiqadigan yechim izlashga qaratilgan saʼy-harakatlarni qoʻllab-quvvatlashda davom etishi kerak boʻladi³⁵⁸.

Taniqli Britaniyalik jurnalist, yozuvchi, Turkiya boʻyicha mutaxassis Devid Barchard va uning izdoshlari doimo neousmonizmni aniq dasturiy doktrina emas, balki Turkiya real siyosatining aks ettirilishi sifatida koʻrish lozimligini taʼkidlab kelganlar. Aynan shu jihat uni turk va usmonli mutafakkirlari tomonidan ilgari surilgan boshqa siyosiy nazariyalardan ajratib turadi. Bu jarayonda Ahmet Davutoʻgʻluning "Strategik chuqurlik" asari muhim nazariy asos boʻlib xizmat qiladi. Unda Turkiyaning Usmonli merosi unga alohida geosiyosiy masʼuliyat yuklashi va tarixiy ildizlarga qaytish yangi imkoniyatlar ochishini taʼkidlaydi.³⁵⁹

Ahmet Davutoʻgʻlu Turkiyaning eng mashhur siyosatchilaridan boʻlib uning "Strategik chuqurlik" doktrinasini Turkiya tashqi siyosatida yangi nazariy paradigmani shakllantirdi. Ushbu doktrina asosan Davutoʻgʻluning 2001-yilda chop etilgan

³⁵⁷ <https://www.dailysabah.com/politics/war-on-terror/operation-claw-lock-targets-center-of-terror-nests-in-n-iraq>

³⁵⁸ https://www.swp-berlin.org/10.18449/2022C37/Salim_Cevik

Turkey's Military Operations in Syria and Iraq

³⁵⁹ Wu Fei. Communication and Public Diplomacy. – David Publishing Company, 2018. – 169.

“Strategik chuqurlik: Turkiyaning xalqaro munosabatlardagi o‘rni” nomli asariga tayanadi. Unda muallif Turkiyaning xalqaro tizimdagi o‘rnini an’anaviy “chekka davlat” (periferik davlat) tushunchasidan chiqarib, uni “markaziy davlat” sifatida qayta talqin qiladi. Davuto‘g‘luga ko‘ra, davlatlarning xalqaro siyosatdagi qudrati faqat harbiy yoki iqtisodiy imkoniyatlar bilan belgilanmaydi. Balki geografik joylashuv, tarixiy meros, madaniy identitet va strategik muhit ham muhim rol o‘ynaydi. Aynan shu omillar yig‘indisi “strategik chuqurlik” tushunchasini shakllantiradi. Turkiya uch qit’a — Yevropa, Osiyo va Afrika tutashgan hududda joylashgani, Usmoniylar imperiyasi merosiga egaligi hamda islom va g‘arb sivilizatsiyalari o‘rtasidagi aloqadorlik nuqtasida turishi sababli qulay strategik imkoniyatlarga ega davlat sifatida talqin etiladi. Shu sababli Davuto‘g‘lu Turkiyani Bolqon, Kavkaz, Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo va O‘rta Yer dengizi mintaqalarida bir vaqtning o‘zida faol bo‘la oladigan davlat sifatida ko‘radi.

“Qo‘shnilar bilan nol muammo” ushbu tamoyil Turkiya atrofidagi davlatlar bilan mavjud ziddiyatlarni kamaytirish yoki butunlay bartaraf etishga qaratilgan. Davuto‘g‘luning fikricha, Turkiya mintaqaviy qudratga ega bo‘lishi uchun avvalo o‘z qo‘shnilari bilan barqaror va tinch munosabatlar o‘rnatishi zarur edi. Shu maqsadda Suriya, Eron, Iroq, Rossiya, Gretsiya va Bolqon davlatlari bilan aloqalarni yaxshilashga harakat qilindi. Vizalarning bekor qilinishi, savdo hajmining oshishi va diplomatik aloqalarning faollashuvi bu siyosatning amaliy natijalari sifatida namoyon bo‘ldi. Ko‘p yo‘nalishli siyosat - strategik chuqurlik doktrinasini Turkiyaning faqat G‘arbga yo‘naltirilgan tashqi siyosatini tanqid qiladi. Davuto‘g‘luga ko‘ra, Turkiya bir vaqtning o‘zida Yevropa Ittifoqi, AQSh, Rossiya, musulmon dunyosi va Osiyo davlatlari bilan faol aloqalar olib borishi lozim. Bu yondashuv Turkiyaga xalqaro tizimda turli imkoniyatlarni kengaytirish va muvozanatli siyosat yuritish imkonini berdi. Agar Turkiya YI ga a‘zo bo‘lsa, a‘zo mamlakat sifatida u energiyaga boy Kavkaz va Markaziy Osiyo mintaqalari bilan, shuningdek, “Arab bahori” dan so‘ng qayta shakllangan Yaqin Sharq mamlakatlari bilan Yevropa aloqalarini yaxshilashi, rivojlantirishi va kengaytirishi mumkin. Bugungi kunda Turkiyaning o‘ziga xos geostrategik pozitsiyasi, qolaversa NATOdagi ikkinchi eng ko‘p armiya kiritgan mamlakat sifatida u Yevropa xafvsizligiga hissa qo‘shib keladi. ATP davrida Turkiya ko‘plab mintaqaviy inqirozlarda vositachi sifatida maydonga chiqdi. Isroil–Suriya muzokaralari, Eron yadroviy masalasi, Afg‘oniston va Bolqondagi tashabbuslar bunga misol bo‘la oladi. Bu faol diplomatiya orqali Turkiya o‘zini ishonchli va muvozanatli aktor sifatida namoyon etishga intildi.³⁶⁰

³⁶⁰ Heper, Metin. Turkey “between East and West”. – UC Berkeley, 2004. – 38.

2002–2010-yillar oralig‘ida strategik chuqurlik doktrinasi Turkiya tashqi siyosatida sezilarli muvaffaqiyatlarga olib keldi. Mintaqaviy ta’sirning ortishi, savdo aloqalarining kengayishi va diplomatik faollik buning dalilidir. Biroq 2011-yildan boshlab, xususan “Arab bahori” jarayonlari ushbu doktrinaning zaif tomonlarini yuzaga chiqardi. Suriyadagi urush, Misrdagi siyosiy o‘zgarishlar va Isroil bilan munosabatlarning yomonlashuvi “nol muammo” siyosatining amalda barqaror emasligini ko‘rsatdi. Natijada Turkiya ayrim qo‘shni davlatlar bilan keskin ziddiyatlarga duch keldi va strategik chuqurlik doktrinasi qayta ko‘rib chiqila boshlandi.

Bugungi xalqaro munosabatlarda davlatlarning ta’siri tobora ko‘proq harbiy kuchdan tashqari boshqa omillar bilan ham belgilanmoqda. Madaniyat, axborot, ta’lim va xalqaro imidj davlatlarning tashqi siyosatdagi imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim vositalarga aylangan. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, Turkiya tashqi siyosatida yumshoq kuchning shakllanishi va bugungi kundagi faol qo‘llanilishi alohida e’tiborga loyiqdir.

“Yumshoq kuch” davlatning boshqa mamlakatlarga majburlashsiz, ya’ni o‘ziga tortish orqali ta’sir ko‘rsatish qobiliyatini anglatadi. Bunda asosiy omil tahdid yoki bosim emas, balki jozibadorlik va ishonchdir. Agar davlatning siyosiy yo‘li, qadriyatlari va xalqaro maydondagi tutumi boshqa aktorlar tomonidan ijobiy qabul qilinsa, u bilan hamkorlik qilish istagi tabiiy ravishda kuchayadi. Shu jihatdan “yumshoq kuch” tashqi siyosatning nisbatan barqaror va uzoq muddatli ta’sir shakli hisoblanadi. Turkiya uzoq vaqt davomida tashqi siyosatda xavfsizlik masalalariga tayangan. Geosiyosiy joylashuv, tarixiy tajriba va Sovuq urush davridagi rol mamlakatni ehtiyotkor va qat’iy tashqi siyosat yuritishga majbur qilgan. Biroq 2000-yillardan boshlab tashqi siyosatda asta-sekin yangi yondashuv shakllandi. Siyosiy va iqtisodiy islohotlar, faol diplomatiya va mintaqaviy ochiqlik Turkiyaning xalqaro imidjini o‘zgartira boshladi. Shu jarayonda “yumshoq kuch” tashqi siyosatning muhim tarkibiy qismiga aylandi.³⁶¹

Aynan shu davrda “strategik chuqurlik” yondashuvi va neousmonizm bilan bog‘liq qarashlar tashqi siyosiy fikrlashda muhim o‘rin egalladi. “Strategik chuqurlik” yondashuvi Turkiyani faqat chegara bilan cheklanib qolgan davlat emas, balki tarixiy, madaniy va geografik aloqalari keng bo‘lgan mintaqaviy markaz sifatida ko‘rgan bo‘lsa, “neousmonizm” ko‘proq tarixiy va madaniy meros orqali mintaqa bilan aloqalarni mustahkamlashga urg‘u berdi. Har ikkala yondashuvda ham “yumshoq kuch” asosiy vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Mazkur jarayonlar fonida “Turk modeli” tushunchasi shakllandi. Bu model Turkiyaning

³⁶¹ Haqan F. Turkish foreign policy at the turn of the “century of Turkiye”. – Insight Turkey, 2023

oʻziga xos rivojlanish yoʻlini ifodalaydi yaʼni dunyoviy davlat tuzumi, bozor iqtisodiyoti va diniy qadriyatlarning jamiyat hayotidagi madaniy oʻrni bir-biri bilan uygʻunlashgan. Turkiyaning mustamlakachilik tajribasiga ega emasligi va Gʻarb bilan aloqalarni uzmasdan mintaqaviy siyosat yurita olishi ushbu modelning jozibadorligini oshirdi. Bugungi kunda Turkiyaning “yumshoq kuch”i, ayniqsa, madaniyat va axborot sohasida yaqqol koʻzga tashlanadi. Turk televideniyesi, seriallari dunyoning koʻplab mintaqalarida keng tarqalgan. Ushbu seriallar orqali turk jamiyatining kundalik hayoti, oilaviy qadriyatlar, tarixiy xotira va zamonaviy turmush tarzi namoyish etilib, Turkiyaga nisbatan ijobiy tasavvur shakllanmoqda. Bu jarayon davlat siyosatidan tashqarida boʻlsa-da, tashqi siyosat uchun sezilarli “yumshoq kuch” taʼsirini yaratmoqda.³⁶²

Shuningdek, ommaviy axborot vositalari va raqamli platformalar orqali Turkiya global axborot maydonida faol ishtirok etmoqda. Xalqaro auditoriyaga yoʻnaltirilgan media mahsulotlar Turkiyaning mintaqaviy va global masalalardagi pozitsiyasini tushuntirishga xizmat qilmoqda. Bu esa mamlakatni faqat harbiy yoki siyosiy kuchga ega davlat sifatida emas, balki axborot jihatdan ham faol aktor sifatida koʻrsatmoqda. Taʼlim va madaniy diplomatiya ham Turkiyaning bugungi “yumshoq kuch”ining muhim qismidir. Xorijiy talabalar uchun taʼlim imkoniyatlari, til va madaniyat markazlari, shuningdek gumanitar yordam faoliyati orqali boshqa jamiyatlar bilan uzoq muddatli aloqalar oʻrnatilmoqda. Bu aloqalar vaqt oʻtishi bilan Turkiyaning mintaqaviy taʼsirini kuchaytiruvchi ijtimoiy va madaniy asosga aylanishi mumkin.

Zamonaviy Turkiya tashqi siyosatida mintaqaviy yoʻnalish alohida oʻrin tutadi. Mamlakat oʻz atrofidagi hududlarni bevosita milliy xavfsizlik va strategik manfaatlar doirasi sifatida qabul qiladi. Shu sababli Turkiya Yaqin Sharq, Kavkaz, Qora dengiz va Bolqon mintaqalarida faol, baʼzan esa qatʼiy tashqi siyosat olib bormoqda. Ushbu siyosat diplomatik tashabbuslar, iqtisodiy hamkorlik va zarur hollarda harbiy vositalar uygʻunligida amalga oshirilmoqda.³⁶³

Yaqin Sharq Turkiya tashqi siyosatining eng murakkab va muhim yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi. Suriya va Iroqdagi siyosiy beqarorlik, qurolli toʻqnashuvlar, terrorizm xavfi hamda qochqinlar muammosi Turkiya xavfsizligiga bevosita taʼsir koʻrsatmoqda. Ayniqsa, Suriya inqirozi Turkiyani faol siyosiy va harbiy choralar koʻrishga majbur qildi. Chegara xavfsizligini taʼminlash, terrorchi guruhlarining oldini olish va qochqinlar oqimini nazorat qilish Turkiya siyosatining asosiy maqsadlariga aylandi. Shu bilan birga, Turkiya Yaqin Sharqda oʻzini mintaqaviy taʼsirga ega davlat sifatida namoyon etishga intilib, diplomatik vositalar

³⁶² Ahmet D. Strategic Depth. – Journal of International Relations Research, 2014. -169-200.

³⁶³ Alexander M. Turkish Foreign Policy in the Twenty-First Century. – The Begin-Sadat Center for strategic Studies Bar-Ilan University, 2012. – 35.

orqali ham faol ishtirok etmoqda. Falastin masalasi, Isroil bilan murakkab munosabatlar va arab davlatlari bilan hamkorlik ushbu siyosatning muhim jihatlaridan biridir.

Kavkaz mintaqasi Turkiya uchun tarixiy, etnik va strategik ahamiyatga ega. Ayniqsa, Ozarbayjon bilan “bir millat – ikki davlat” tamoyiliga asoslangan yaqin munosabatlar Turkiya tashqi siyosatining muhim ustunlaridan biridir. Turkiyaning Janubiy Kavkazdagi faolligi, jumladan, Ozarbayjon-Armaniston mojarosida tutgan pozitsiyasi mintaqadagi kuchlar muvozanatiga sezilarli ta’sir ko’rsatdi. Bundan tashqari, Turkiya Kavkaz orqali Markaziy Osiyo bilan aloqalarni rivojlantirishga intilib, transport va energetika loyihalarida faol ishtirok etmoqda. Bu esa mintaqaning strategik ahamiyatini yanada oshirmoqda. Qora dengiz Turkiya tashqi siyosatida muvozanat va ehtiyotkorlikni talab qiluvchi hudud hisoblanadi. Turkiya bu hududda bir tomondan NATO majburiyatlarini, ikkinchi tomondan esa Rossiya bilan strategik aloqalarni hisobga olgan holda siyosat yuritmoqda. Montro konvensiyasi doirasida bo’g’ozlarni boshqarish Turkiyaga muhim diplomatik vosita beradi. Bolqon mintaqasida esa Turkiya tarixiy va madaniy aloqalarga tayangan holda “yumshoq kuch” siyosatini faol qo’llamoqda. Ta’lim, madaniyat va iqtisodiy hamkorlik orqali mintaqadagi o’z ta’sirini saqlab qolishga intilmoqda.³⁶⁴

Turkiyaning Sharq va G’arb o’rtasida muvozanat siyosatini yuritishi tasodifiy yoki faqat zamonaviy siyosiy rahbariyat bilan bog’liq hodisa emas, balki chuqur tarixiy va geosiyosiy omillar bilan belgilanadigan uzluksiz strategik yo’nalishdir. Mazkur siyosatning ildizlari Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrga, hatto undan avvalgi davrlarga borib taqaladi.

Birinchidan, Turkiyaning geosiyosiy joylashuvi uning tashqi siyosatini muvozanatli yuritishga majbur qiladi. Qora dengiz va O’rta Yer dengizini bog’lovchi Bosfor va Dardanel bo’g’ozlari ustidan nazorat, shuningdek, Yevropa, Kavkaz va Yaqin Sharq chorrahasida joylashganligi Turkiyani yirik kuchlar raqobatining markaziga aylantiradi. Sovuq urush davrida bu holat AQSh va Sovet Ittifoqi uchun strategik ahamiyat kasb etgan bo’lsa, XXI asrda ham Rossiya va G’arb davlatlari uchun o’z dolzarbligini saqlab qolmoqda. Shu sababli Turkiya bir tomonlama tashqi siyosat yuritgan taqdirda, boshqa tomondan siyosiy, harbiy yoki iqtisodiy bosimga duch kelish ehtimoli yuqori bo’ladi.

Ikkinchidan, Turkiya tashqi siyosatida suverenitet masalasi markaziy o’rin tutadi. Birinchi jahon urushidan keyin Usmoniylar imperiyasining parchalanishi va hududiy yo’qotishlar Turkiya siyosiy elitasining tarixiy xotirasida chuqur iz qoldirgan. Ikkinchi jahon urushidan so’ng Sovet Ittifoqining bo’g’ozlar rejimini qayta ko’rib

³⁶⁴ Kali R. Turkey’s Growing Foreign Policy Ambitions. - Council on Foreign Relations, 2022. – P. 10.

chiqish, Kars va Ardagan viloyatlariga da'volari Anqarani har qanday yirik kuchning siyosiy yoki harbiy nazoratiga tushib qolish xavfidan ogohlantirdi. Shu bois Turkiya tashqi siyosatda muvozanatni suverenitetni saqlash vositasi sifatida ko'radi.³⁶⁵

Uchinchidan, xavfsizlik va iqtisodiy manfaatlar o'rtasidagi tafovut Turkiyaning muvozanat siyosatini mustahkamlab kelmoqda. Sovuq urush davrida Turkiya harbiy xavfsizlik masalasida AQSh va NATOga tayanishga majbur bo'lgan bo'lsa-da, iqtisodiy rivojlanish masalasida G'arb yordami cheklangan edi. XXI asrda esa Turkiya Rossiya bilan energetika, savdo, turizm va infratuzilma sohalarida faol hamkorlik qilib, iqtisodiy diversifikatsiyani ta'minlashga intildi. Bu holat mamlakatning tashqi siyosatini faqat xavfsizlikka emas, balki iqtisodiy barqarorlikka ham yo'naltirishini ko'rsatadi.

To'rtinchidan, muvozanat siyosati Turkiya uchun yirik davlatlar bilan muzokarlarda strategik vosita vazifasini bajaradi. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, Turkiya AQSh yoki Rossiya tomonidan bosim kuchaygan davrlarda, muqobil tashqi siyosiy yo'nalish mavjudligini namoyish etish orqali o'z imkoniyatlarini kengaytirgan. Sovuq urush yillarida NATOga qabul qilinmaslik ehtimoli fonida Sovet Ittifoqi bilan muzokaralar boshlash haqidagi signallar, XXI asrda esa AQSh bilan kelishmovchiliklar fonida Rossiya bilan yaqinlashuv ana shunday siyosiy savdolashuv mexanizmining namunasidir. Shuningdek, Turkiyaning muvozanat siyosati urushlardan chetda qolish va diplomatik rolni kuchaytirish istagi bilan ham izohlanadi. Ikkinchi jahon urushi davridagi betaraflik siyosati va Rossiya–Ukraina urushida vositachilik qilishga intilish Turkiyaning bevosita harbiy qarama-qarshiliklardan qochishga urinayotganini ko'rsatadi. Bo'g'ozlar masalasida Montro konvensiyasiga qat'iy amal qilinishi ham xalqaro huquq doirasida harakat qilib, muvozanatni saqlashga intilishini tasdiqlaydi.

XULOSA

Ushbu maqolada Turkiya Respublikasining zamonaviy tashqi siyosati tarixiy tajriba, geografik joylashuv va hozirgi xalqaro munosabatlar sharoitida tahlil qilindi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, Turkiya tashqi siyosati uzoq yillik tarixiy jarayonlar va milliy manfaatlar asosida shakllanib kelmoqda. Mamlakatning Yevropa, Osiyo va Yaqin Sharq chorrahasida joylashuvi uning tashqi siyosatiga bevosita ta'sir etadi. Bosfor va Dardanel bo'g'ozlari ustidan nazorat Turkiyaga strategik ustunlik beradi. Shu bilan birga, bu holat mamlakatni doimo muvozanatli va ehtiyotkor siyosat yuritishga majbur qiladi. XXI asr boshidan, ayniqsa ATP hokimiyatga kelgach, Turkiya tashqi siyosatida muhim o'zgarishlar yuz berdi. Avval asosan G'arbga yo'naltirilgan siyosat o'rnini ko'p yo'nalishli va faol tashqi siyosat egalladi. Neo-

³⁶⁵ Ahmet D. Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. – Kure Yayinlari, 2001. – P. 213-215.

usmonizm va “strategik chuqurlik” yondashuvlari Turkiyaning mintaqaviy faolligini kuchaytirdi. „Qo‘shnilar bilan nol muammo” siyosati orqali atrofdagi davlatlar bilan munosabatlarni yaxshilashga harakat qilindi. Dastlab bu yondashuv savdo va diplomatik aloqalarning rivojlanishiga xizmat qildi. Biroq „Arab bahori “ jarayonlari ushbu siyosatning zaif tomonlarini ham namoyon etdi. Maqolada yumshoq kuch siyosatining o‘rni ham alohida yoritildi. Madaniyat, ta’lim va ommaviy axborot vositalari orqali Turkiya ijobiy xalqaro imidj shakllantirdi. Turk OAVsi va media mahsulotlari mamlakatning jozibadorligini oshirdi. Ta’lim va gumanitar loyihalar uzoq muddatli aloqalarni mustahkamladi. Yaqin Sharq, Kavkaz va Qora dengiz mintaqalaridagi xavfsizlik muammolari Turkiya tashqi siyosatining murakkabligini oshirdi. Bu hududlarda Turkiya diplomatik vositalar bilan birga harbiy choralarni ham qo‘llashga majbur bo‘ldi. Bu holat Turkiya tashqi siyosatining pragmatik xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi. Umuman olganda, Turkiyaning Sharq va G‘arb o‘rtasida muvozanat siyosatini yuritishi uning asosiy strategik yo‘nalishi bo‘lib qolmoqda. Ushbu muvozanat Turkiyaga suverenitetni saqlash va o‘z imkoniyatlarini kengaytirishga yordam bermoqda. Kelajakda ham Turkiya tashqi siyosati ko‘p yo‘nalishli va muvozanatga asoslangan tarzda rivojlanishi kutiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Alexander M. Turkish Foreign Policy in the Twenty First Century. - The Begin-Sadat Center for Strategic Studies Bar-Ilan University, 2012. – 31.
2. Mesut D, O‘zlem S.D. Turkey's Geopolitics. - Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 2022. – 320-339.
3. Haqan F. Turkish foreign policy at the turn of the “century of Türkiye”. – Insight Turkey, 2023
4. Tarik O. Soft Power in Turkish foreign policy. – Academia, 2007. – 81-97.
5. Ahmet D. Stratejik Derinlik: Türkiye’nin Uluslararası Konumu. – Kure Yayinlari, 2001. – 213-215.
6. Alexander M. The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy. – Academia, 2006. – 945-964.
7. Ahmet D. Strategic Depth. – Journal of International Relations Research, 2014. - 169-200.
8. Alexander Sh. “New Ottomanism” as a guiding foreign policy doctrine for modern Turkey. – International Relations and Foreign Policy, 2016. – 47-49.
9. Tarik O. Soft power in Turkish foreign policy. – Academia, 2007. – 81-97.
10. Stephen L, Ian O. Turkish Foreign Policy in an age of Uncertainty. - RAND, 2003. – 241.

11. Kali R. Turkey's Growing Foreign Policy Ambitions. - Council on Foreign Relations, 2022. – 10.
12. Sadan I, Sinem A. Turkish Foreign Policy. – International Studies Association and Oxford University Press, 2025.
13. Alexander M. Turkish Foreign Policy in the Twenty-First Century. – The Begin-Sadat Center for strategic Studies Bar-Ilan University, 2012. – 35.
14. Kumar N. Strategic Depth Doctrine and Turkish Engagement in West Asia. - Perspectives on Turkey's Multi-Regional Role in the 21st Century, 2015.
15. Karolina W. Turkey forever balances between East and West. – Jagiellonian University in Krakow, 2023. – 239-255.
16. Heper, Metin. Turkey "between East and West". – UC Berkeley, 2004. – 38.
17. Sibel D, Can A, Mustafa C, Bilgay D, Muhammed H. Terorsuz Turkiye'de Bo'lgesel Guvenlik ve Diplomasi Doktrini. – SETA, 2025.
18. Ahmet D. Stratejik Derinlik. – Turkiye'nin Uluslararası Konumu, 2001. – 597.
19. Pinar B. "Only Strong States Can Survive in Turkey's Geography": The uses of "geopolitical truths" in Turkey. – Political Geography, 2007. – 17.
20. Yavuz M. Turkish identity and foreign policy in flux: The rise of Neo-Ottomanism. – Critique: Journal for Critical Studies of the Middle East, 1998.
21. Wu Fei. Communication and Public Diplomacy. – David Publishing Company, 2018. – 169.
22. Ayman S Al-Barasneh. The Reconceptualisation of Turkish Identity: Foreign Policy between Grand Strategy and Pragmatism between 2002 – 2019. – International Journal of Innovation, Creativity and Change, 2020. – 18.

HOMILADORLIKDAN OLDIN VA HOMILADORLIK PAYTIDA OVQATLANISH RATSIONI

Atanazarova Mexrinisa Murodbek qizi

Urganch davlat tibbiyot instituti tayanch doktoranti

Otajonov Ilhom Otaboyevich

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

1-son davollash fakulteti dekani, t.f.d., dotsent

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada jamiyatimizda sogʻlom ona va sogʻlom bola shakllanishini taʼminlash maqsadida homiladorlik davrida ayollarning toʻgʻri va muvozanatli ovqatlanishining ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, homiladorlikdan oldin va homiladorlik davrida ayollar ovqatlanishini ratsional tashkil etish, parhezga rioya qilish, hamda foliy kislotasi, kalsiy va temir kabi muhim mikroelementlar bilan boyitilgan oziq-ovqat mahsulotlarini isteʼmol qilish boʻyicha tavsiyalar berilgan.

Kalit soʻzlar: *sogʻlom ovqatlanish, foliy kislotasi, kalsiy, temir, parhez, qoʻshimchalar bilan boyitilgan oziq-ovqatlar, ovqatlanish ratsioni.*

ABSTRACT

This article discusses the importance of proper and balanced nutrition for women before and during pregnancy in order to ensure the formation of a healthy mother and a healthy child in society. It provides recommendations on organizing a rational diet, adhering to appropriate dietary habits, and consuming food products enriched with essential micronutrients such as folic acid, calcium, and iron.

Keywords: *healthy nutrition, folic acid, calcium, iron, diet, fortified food products, nutritional regimen.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается значение правильного и сбалансированного питания женщин до и во время беременности для формирования здоровой матери и здорового ребёнка в обществе. Приведены рекомендации по рациональной организации питания, соблюдению диеты, а также употреблению продуктов, обогащённых важными микроэлементами, такими как фолиевая кислота, кальций и железо.

Ключевые слова: *здоровое питание, фолиевая кислота, кальций, железо, диета, обогащённые продукты питания, рацион питания.*

KIRISH

Davlatimiz rahbari tomonidan chiqarilayotgan qarorlar yurtimizda yashab istiqomat qilib kelayotgan ayollar uchun juda manfaatli bo'lib kelmoqda. Prezident qarorlari orqali reproduktiv yoshdagi ayollar, homiladorlar va bolalarga tibbiy yordam ko'rsatish tizimini kengaytirish, yuqori texnologik tibbiy xizmatlarni mustahkamlash bo'yicha chora-tadbirlar belgilanmoqda. Shu bilan birga, homilador va emizikli ayollarni yod, temir va foliy kislotasi preparatlari bilan bepul ta'minlash kabi profilaktik chora-tadbirlar ham joriy etilgan.

Sog'lom homiladorlik va bola tug'ilishi — millatning genofondini mustahkamlovchi asosiy omillardandir. Bola tug'ilishidan oldin, ya'ni homiladorlik davridayoq ona sog'lig'i, ovqatlanishi, ruhiy holati, atrof-muhitning tozaligi kabi omillar bolaning sog'lom rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Foliy kislotasi, temir, yod kabi mikroelementlar bilan ta'minlash — tug'ma nuqsonlarning oldini oladi. Homiladorlik davrida muntazam tibbiy ko'rikdan o'tish onaning ham, bolaning ham xavfsizligini ta'minlaydi.[5]

O'zbekiston Prezidenti tashabbusi bilan "Sog'lom avlod uchun" dasturi, "Ona va bola salomatligini muhofaza qilish" milliy strategiyasi amalga oshirilmoqda. Bu dasturlar doirasida:

- har bir homilador ayol bepul dispanser kuzatuvida bo'ladi;
- tug'ruqxonalar zamonaviy asbob-uskunalar bilan jihozlanadi;
- onalar uchun o'quv kurslari, psixologik va ijtimoiy yordam tizimi yo'lga qo'yilgan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

AQSHda joylashgan Mayo klinikasi hodimlari homilador bo'lishdan oldin kuniga 400 mikrogramm (mkg) folat yoki foliy kislotasi va homiladorlik davomida kuniga 600 dan 1000 mikrogrammgacha folat yoki foliy kislotasi iste'mol qilishni tavsiya qiladi. Folat - bu tug'ilish paytida chaqaloqlarda mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan asab naychasi nuqsonlari deb ataladigan jiddiy holatlarning oldini olishga yordam beradi.[5] Qo'shimchalar va boyitilgan ovqatlarda mavjud bo'lgan folatning laboratoriyada ishlab chiqarilgan shakli foliy kislotasi deb nomlanadi. Folik kislota homiladorlikning 37-haftasidan oldin, juda erta tug'ilish xavfini kamaytirishga yordam beradi. Bu muddatidan oldin tug'ilish deb ataladi. Folik kislota, shuningdek, tug'ilishda odatdagidan kam vaznga ega bo'lgan chaqaloq xavfini kamaytirishga yordam beradi.[2]

Kundalik ovqat iste'molimizda 35 gr donli mahsulotlar, 95 gr qaynatilgan ismaloq, bitta kichik apelsin, 89 gr qaynatilgan loviya iste'mol qilish orqali 400 mkg foliy kislotasini o'zlashtirishimiz mumkin. Sog'lom ovqatlanish tanlovi bilan bir

qatorda, har kuni prenatal vitamin qabul qilish sizga ushbu muhim ozuqa moddasini yetarli miqdorda olishga yordam beradi. Homiladorlikdan kamida uch oy oldin prenatal vitamin qabul qilishni boshlash idealdir. Homilador bo'lishi mumkin bo'lgan har bir kishi tarkibida foliy kislotasi bo'lgan har kuni vitamin qo'shimchasini qabul qilishi kerak.

Siz va chaqalog'ingiz kuchli suyaklar va tishlar uchun kaltsiyga muhtoj. Kaltsiy shuningdek, nervlar, mushaklar va qon tomirlarining kerakli darajada ishlashiga yordam beradi. Ovqatlanish vaqtida 43 gr yog'sizlantirilgan pishloq, 1 stakan yog'siz sut, 170 gr kam yog'li mevali yogurt, 95 gr qaynatilgan ismaloq iste'mol qilish tavsiya qilinadi. Bunday iste'moldan 1014 mkg kalsiyni o'zlashtirish mumkin.

Tana temirdan qizil qon hujayralarida gemoglobin deb ataladigan oqsil ishlab chiqarish uchun foydalanadi. Gemoglobin kislorodni tana to'qimalariga tashiydi. Homiladorlik paytida sizga homilador bo'lmagan odamlarga qaraganda ikki baravar ko'p temir kerak bo'ladi. Tanangiz homilaga kislorod yetkazib berish uchun ko'proq qon ishlab chiqarish uchun bu temirga muhtoj. Agar homiladorlik paytida yetarli miqdorda temir qabul qilmasangiz, bu temir tanqisligi anemiyasi deb ataladigan holat xavfini oshirishi mumkin. Temir tanqisligi anemiyasining belgilari bosh og'rig'i va haddan tashqari charchoqni o'z ichiga olishi mumkin. Agar bu holat homiladorlik paytida jiddiylashsa, u quyidagi xavflarni ham oshiradi: erta tug'ilish; chaqaloqlarda tug'ilishning past vazni va hk.

Homilador bo'lgan ota-onada tug'ilgandan keyin yuzaga keladigan depressiya turi. Bu tug'ruqdan keyingi depressiya deb ataladi. Tug'ruqdan keyingi depressiya tug'ilgandan keyin kam miqdorda temir to'planishi bilan bog'liq ko'rinadi. Ferritin deb ataladigan qon oqsili hujayralarda temirni saqlaydi. Temirning bir kunlik iste'mol qilish meyyori 27 mg tashkil qiladi. Yog'siz qizil go'sht, parranda go'shti va baliq temirning yaxshi manbalari hisoblanadi. Boshqa variantlar qatoriga temir bilan boyitilgan nonushta donlari, loviya va sabzavotlar kiradi.

Avstraliyada, homilador ayollar parxezi bo'yicha ko'rsatmalariga ko'ra, homilador ayollar uchun 5 ta oziq-ovqat guruhidan quyidagi kunlik porsiyalar tavsiya etiladi:[3]

Oziq-ovqat guruhi	yosh	porsiya hajmi
Sabzavotlar va dukkaklilar/loviyalar	18 yosh va undan kichiklar:	• ½ stakan pishirilgan sabzavotlar • ½ stakan pishirilgan yoki konservalangan* loviya, no'xat yoki yasmiq
	19–50 yosh:	• 1 stakan yashil bargli yoki xom salat sabzavotlari

Oziq-ovqat guruhi	yosh	porsiya hajmi
		• ½ stakan shirin makkajo‘xori • ½ o‘rtacha kartoshka yoki boshqa kraxmalli sabzavotlar • 1 ta o‘rtacha pomidor
Meva	18 yosh yoki undan kichik: 2	• 1 ta o‘rtacha meva, masalan, olma, banan, apelsin • 2 ta kichik meva, masalan, o‘rik, kivi yoki olxo‘ri
	19–50 yosh: 2	• 1 stakan kubiklarga bo‘lingan yoki konservalangan mevalar (shakar qo‘shilmagan) Yoki faqat vaqti-vaqti bilan • 125 ml (½ stakan) meva sharbati (shakar qo‘shilmagan) • 30 g quritilgan mevalar (masalan, 4 ta o‘rik yarmi, 1 ½ osh qoshiq sultanalar)
Donli (donli) ovqatlar, asosan to‘liq donli va/yoki yuqori tolali navlar	18 yosh va undan kichiklar: 8	• 1 bo‘lak non, ½ o‘rtacha kattalikdagi rulet yoki yassi non (40 g) • ½ stakan pishirilgan guruch, makaron, ugra, arpa, grechka, irmik, polenta, burgul yoki kinoa • ½ stakan pishirilgan bo‘tqa, 2/3 stakan bug‘doy yormasi, ¼ stakan myusli • 3 ta qarsildoq non • 1 ta krumpet, kichik inglizcha keks yoki skon
Yog‘siz go‘sht va parranda go‘shiti, baliq, tuxum, tofu, yong‘oqlar va urug‘lar hamda dukkaklilar/loviya	18 yosh va undan kichiklar: 3½	• 65 g pishirilgan yog‘siz go‘shitlar, masalan, mol go‘shiti, qo‘y go‘shiti, buzoq go‘shiti, cho‘chqa go‘shiti, echki go‘shiti yoki kenguru • (90–100 g xom) • 80 g pishirilgan yog‘siz parranda go‘shiti, masalan, tovuq, kurka (100 g xom) • 100 g pishirilgan baliq filesi (115 g xom) yoki bitta kichik baliq konservasi • 2 ta katta tuxum
	19–50 yosh: 3½	

Oziq-ovqat guruhi	yosh	porsiya hajmi
		1 stakan pishirilgan yoki konservalangan* dukkaklilar/loviya, masalan, yasmiq, no‘xat yoki bo‘laklangan no‘xat 170 g tofu 30 g yong‘oq yoki urug‘lar, yong‘oq/urug‘ pastasi*
Sut, yogurt, pishloq va/yoki mahsulotlar, asosan yog‘ kamaytirilgan	muqobil 18 yosh va miqdori undan kichiklar: 3½	1 stakan (250 ml) yangi, UHT uzoq muddatli, tiklangan quruq sut yoki qatiq ½ stakan (120 ml) quyultirilgan sut 2 bo‘lak (40 g) qattiq pishloq, masalan, cheddar ¾ stakan (200 g) yogurt 1 stakan (250 ml) soya, guruch yoki boshqa donli ichimlik, har 100 ml ga kamida 100 mg qo‘shilgan kaltsiy qo‘shilgan
	19–50 yosh: 2½	

Ba’zi ayollar homiladorlik paytida qo‘shimcha vazn ortishidan qo‘rqishadi va tanada yog ‘to‘planishining oldini olish uchun oz miqdorda ovqatlanishga qaror qilishlari mumkin. Homiladorlik paytida cheklangan ovqatlanish yoki har qanday shaklda keskin parhez qilish sizning va chaqalog‘ingizning sog‘lig‘iga jiddiy zarar etkazishi mumkin va homiladorlik paytida tavsiya etilmaydi

XULOSA

Sog‘lom turmush tarzi homiladorlik asoratlari xavfini oldini oladi va ona va bola salomatligini saqlashga yordam beradi. Hayotning ushbu bosqichida, ayniqsa, bo‘lajak ota-onalar ko‘pincha o‘z turmush tarzini optimallashtirishga yuqori darajada intiladi va tegishli tavsiyalarni qabul qiladi. Farzand ko‘rishni istagan ayollar va juftliklar o‘z turmush tarzi tug‘ish qobiliyatiga, homiladorlikning borishiga va bolaning keyingi sog‘lig‘iga ta’sir qilishini kamroq bilishadi. Homilador ayollar ovqatlanish tartibini o‘rganib, shunga asoslangan holda ovqatlanish ratsionini tashkil qilish borasida tavsiyalar ishlab chiqish kerak.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Handbook of Nutrition and Pregnancy – Carol J. Lammi-Keefe, Sarah Collins Couch, Elliot H. Philipson (Editor)

2. Mayo Clinic – Folate (Folic Acid) <https://www.mayoclinic.org/drugs-supplements-folate/art-20364625>
3. Pregnancy, Birth & Baby – Folate and Pregnancy <https://www.pregnancybirthbaby.org.au/folate-and-pregnancy>
4. *Nutrition During Pregnancy* (National Academies Press / NCBI Bookshelf) (88-110)
5. https://president.uz/oz/lists/view/5154?utm_source=chatgpt.com

QISHLOQ XO‘JALIGIDA FOYDALANILADIGAN UCHUVCHISIZ HAVO TIZIMLARI

Qodirov Isomiddin Eshmo‘minovich.,

Qarshi davlat texnika universiteti, T.f.f.d. (PhD)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan dronlarning dehqonchilik amaliyotida turli xil qo‘llanilishini o‘rganildi, ularning samaradorligini baholandi.

Kalit so‘zlar: *Dron, uchuvchisiz uchish apparatlarini, qishloq xo‘jaligi, monitoring, nazorat, neft-gaz*

ИСПОЛЬЗУЕТСЯ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ БЕСПИЛОТНЫЕ ВОЗДУШНЫЕ СИСТЕМЫ

Қодиров Исомиддин Эшмўминович

Каршинский государственный технический университет, PhD.

АННОТАЦИЯ

В этой статье рассматриваются различные применения беспилотников, используемых в сельском хозяйстве, в практике земледелия, оценивается их эффективность.

Ключевые слова: *Дроны, беспилотные летательные аппараты, сельское хозяйство, мониторинг, контроль, Нефтегаз*

USED IN AGRICULTURE UNMANNED AERIAL SYSTEMS

Isomiddin Qodirov

Qarshi State Technical University, PhD.

ABSTRACT

This article studied the different applications of drones used in agriculture in agricultural practice, evaluating their effectiveness.

Keywords: *Drone, unmanned aerial vehicles, agriculture, monitoring, control, oil and gas*

KIRISH

Dunyo aholisi tezda o‘shishda davom etmoqda, bu esa oziq-ovqat ta‘minotini tobora muhimroq qilmoqda. Bu muammoni hal qilish uchun ba‘zi rejalar, axborot va kommunikatsiya xizmatlaridan yanada samarali foydalanish va o‘simliklarning ishlab chiqarish samaradorligini oshirish qobiliyatiga ega bo‘lgan o‘g‘itlar ishlab

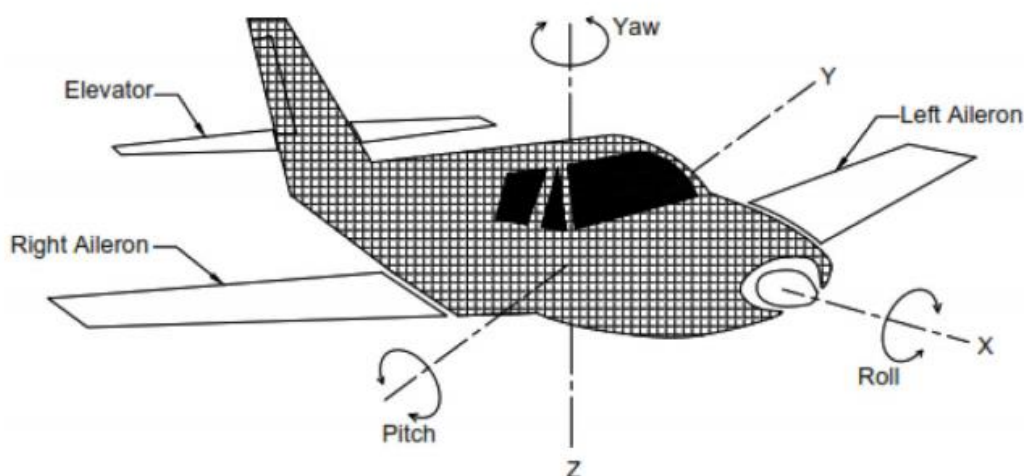
chiqarishni ko'paytirishni o'z ichiga oladi. UAV hozirda ko'plab sohalarda moslashuvchan transport vositasi hisoblanadi. Harbiylar UAV larni maqsadni aniqlash va hududni monitoring qilishda ishlatadilar. UAVlarning ushbu xususiyatlari qishloq xo'jaligi rivojlanishida ham qo'llanilishi mumkin.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

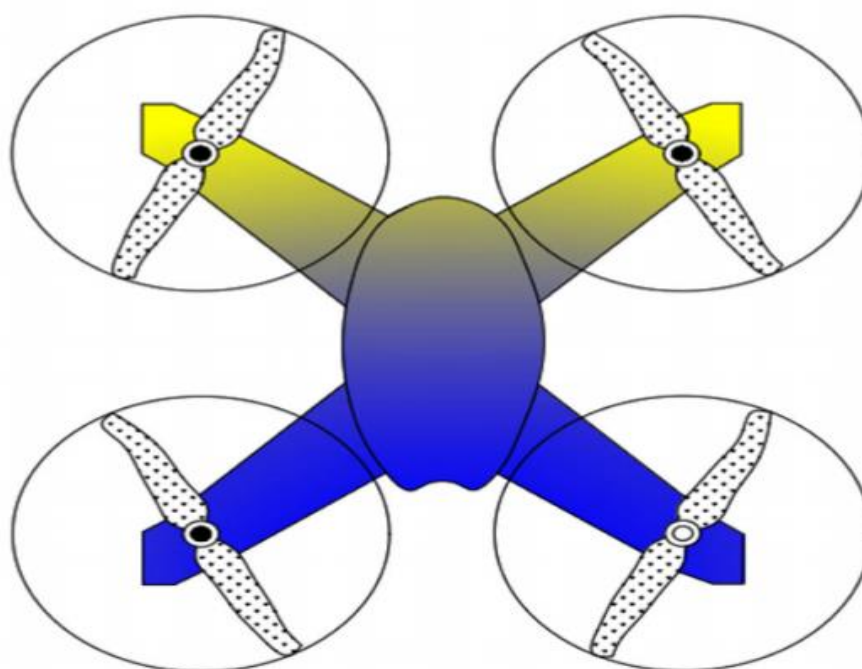
So'nggi yillarda qishloq xo'jaligiga sarmoya kiritish 80 foizga oshdi. Aholi sonining o'sishi sezilarli bo'lgani sababli, bu katta sarmoyaning asosiy maqsadi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish samaradorligini 70% ga oshirishdir. Ekish maydonlari sezilarli darajada kengayganligi sababli, o'simliklarni boshqarish va o'g'itlarni qo'llash juda murakkab va vaqt talab qiladigan ishga aylangan. Hozirgi qishloq xo'jaligi tushunchasi aniq qishloq xo'jaligi deb ataladi. Bu o'simliklarni boshqarish uchun kuzatish, o'lchash va javob berishga asoslangan. Aniq qishloq xo'jaligi hosildorlikni oshiradi, o'g'itlarni joylashtirish samaradorligini oshiradi va daladagi suv isrofigini kamaytiradi, lekin bu monitoring uskunalari bilan hamkorlikni talab qiladi. UAV turli sensorlar bilan jihozlanishi va aniq vazifani bajarish uchun dasturlanishi mumkin. Dasturlash orqali UAV lar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining avtomatlashtirilishiga erishishi mumkin. UAV tasvirni qayta ishlash imkoniyatiga ega bo'lib, bu qishloq xo'jaligida o'simliklarning o'sishi, o'g'itlash jarayoni va kasalliklarni aniqlashni monitoring qilishda to'g'ri foydalanilishi mumkin. Qishloq xo'jaligida tizimli ish olib borish orqali o'sish muhiti va o'simliklar holati haqidagi ma'lumotlar fermerlarga muhim qarorlar qabul qilish va ekinlarni boshqarishda yordam beradi.

UAV turlari: Odatiy ravishda, UAV larning og'irligi 25 kilogrammdan kam bo'ladi, ular uchish uchun odamni talab qilmaydi, chunki ular masofadan boshqariladi. UAVlar keng hududda osonlik bilan tekshiruv o'tkazishi, shuningdek, tasvirlarni va chuqur tahlilni amalga oshirishi mumkin. UAVning og'irligi ularning turini ajratish uchun muhim omil hisoblanadi. Juda og'ir UAVlar odatda harbiy maqsadlar uchun ishlatiladi. Bunday UAVlar uzoq uchish uchun etarli miqdorda yoqilg'i saqlay oladi va turli xil vazifalarda ishlatilishi mumkin. Qishloq xo'jaligida UAVlarning og'irligi odatda 5 dan 50 kilogrammgacha bo'ladi. Qishloq xo'jaligida ishlatiladigan UAVlarning odatda ikkita turi mavjud: qattiq qanotli va ko'p qoplamali UAVlar. Qattiq qanotli UAVlar kuchli va qattiq ob-havo sharoitlarida ishlay oladi, shuningdek, ko'p qoplamali UAVlarga qaraganda uzoqroq uchish vaqtiga ega. Ammo, qattiq qanotli UAVlarning narxi ko'pincha qimmat bo'ladi va ular uchish va qo'nish uchun katta maydonni talab qiladi. Ko'p qoplamali UAVlar kengroq qollanilish doirasiga ega va uchishlari oson. Ko'p qoplamali UAVlar nafaqat atrof-muhit haroratini o'lchay oladi, balki o'g'itlash va urug'lik ekish ishlarida ham ishlay

oladi. Qattiq qanotli UAV va ko'p qoplamali UAV lar 1-rasm va 2-rasm
da ko'rsatilgan.

1-rasm. Qattiq qanotli UAV

2-rasm. Ko'p qoplamali UAV

Qishloq xo'jaligida qo'llanilishi: Begona o'tlarni xaritalash Qishloq xo'jaligida UAVlarning eng mashhur qo'llanilishlaridan biri begona o'tlarni xaritalashdir. Begona o'tlar o'simliklar uchun zararli ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki ular o'simliklarning o'sishiga salbiy ta'sir qiladigan resurslarni (masalan, suv, joy va tuproqdagi ozuqalar) baham ko'radi. An'anaviy dehqonchilikda yechim, butun maydonga, hatto begona o'tlar bo'lmagan joylarga ham o'g'itlar purkashdir. Bu

yuqori xarajatli yechim nafaqat o'simliklarning o'sishi va hosiliga ta'sir qiladi, balki o'simliklar uchun yashash muhitiga ham jiddiy zarar etkazadi. Aniq qishloq xo'jaligida, joyiga xos begona o'tlarni boshqarish usuli qo'llaniladi. Butun maydonga o'g'it purkash o'rniga, joyiga xos begona o'tlarni boshqarish begona o'tlarning qoplash darajasi asosida maydonni bo'lib, har bir qismga mahalliy sharoitlarga asoslanib, turli miqdordagi o'g'itlar purkashni ta'minlaydi. Bu usul orqali xarajatlar kamayadi va o'simliklarga kamroq ta'sir ko'rsatiladi. Joyiga xos begona o'tlarni boshqarish aniq bir maydonni ko'rsatishni talab qiladi, bu esa har bir mintaqa uchun aniq purkashni amalga oshirishni ta'minlaydi. UAV maydonning barcha tasvir ma'lumotlarini to'plashi mumkin, bu esa begona o'tlarning qoplash xaritasini yaratishga imkon beradi. Ma'lumotlarni qayta ishlash orqali, eng ko'p purkashni talab qiladigan hududni osonlik bilan aniqlash mumkin.

O'simliklar sog'ligini monitoring qilish: UAV lar o'simliklar sog'lig'ini monitoring qilishda ham foydalanilishi mumkin. O'simliklarning sog'ligi qishloq xo'jaligida juda muhim, chunki o'simliklarning sog'liq holati hosil va mahsulot sifatiga ta'sir qiladi. Kasalliklarni kuzatish mutaxassislarga ko'p vaqt talab etadi va bu jiddiy iqtisodiy yo'qotishlarga olib kelishi mumkin. Kasalliklarning oldini olishning bir usuli - doimiy ravishda tekshirish va potentsial kasalliklarning tarqalishining oldini olishdir. Boshqa bir usul – ma'lum kunlarda pestitsidlarni muntazam ravishda purkashdir. Ammo, ikkala usul ham vaqt talab etadi va yuqori xarajatlarga olib keladi. Juda ko'p pestitsidlarni purkash o'simliklarning sog'lig'iga ham ta'sir ko'rsatishi va o'simliklarning ishlab chiqarish samaradorligini pasaytirishi mumkin. UAV kasalliklarni aniqlashni amalga oshirishi mumkin. Kamera bilan jihozlangan UAV tasvirlarni tahlil qilish imkonini beradi. Kasallik o'simliklarning yuzasida o'zgarishlarga olib kelishi mumkin, bu esa kameralar yordamida aniqlanishi mumkin. Dastlabki bosqichda, UAV kasallikni yuqtirgan o'simliklarni aniqlab, fermerlarga uni hal qilishlarini xabar berishi mumkin, bu kasallikning tarqalishini va iqtisodiy yo'qotishlarni oldini olishga yordam beradi. Infektsiya davolanishi davomida, UAV ma'lum maqsad uchun purkashni amalga oshirishi va davolash jarayonini monitoring qilishni davom ettirishi mumkin.

Qishloq xo'jaligida UAV tasvirlarini qayta ishlash usuli; Boshqaruv strategiyasi begona o'tlarning qoplash darajasini 0 foizdan 15 foizgacha aniqlashga asoslangan. Quyoshgul va begona o'tlarni o'z ichiga olgan daladagi tajriba misoli UAV tasvirlarini qayta ishlash jarayonini va aniqligini ko'rsatadi. Tadqiqot maydoni Ispaniyaning janubidagi Sevilya provintsiyasidagi Monklova fermasida joylashgan. Tajriba o'tkazilgan hududlar fermadagi ikkita quyoshgul maydonidir. Quyoshgulning hajmi gektariga 6 kg, qatorlar orasidagi masofa esa 0.7 metr. Yer tekis bo'lib, quyosh

gullar tabiiy ravishda xantal, yovvoyi tok va cho‘chqa o‘ti kabi begona o‘tlar bilan ifloslangan. Birinchi qadam - maydonning har bir burchagini GPS orqali aniqlashdir, bu UAVning marshrutini loyihalashda ishlatiladi. Dasturlash orqali UAV turli balandliklar va burchaklardan xaritaning takrorlanishini yig‘ishi mumkin. Ikkita MD4-1000 kvadro kopter UAV turli balandliklar va burchaklardan tasvirlarni olish uchun turli kameralar bilan jihozlangan. MD4-1000 UAV 12 metr / sekund tezlikda ishlaydi, 1000 metr balandlikka chiqishi mumkin va uning chidamliligi 88 daqiqani tashkil qiladi. Masofadan boshqarish qurilmasining masofasi 500 metrni tashkil etadi, shuningdek, GPS nuqtasi navigatsiyasi yordamida bu masofa 40 km gacha kengaytirilishi mumkin. Tajribada Olympus PEN E-PM1 arzon kamerasi ishlatilgan. Kamera har bir piksel uchun RGB qiymatiga asoslangan holda 12 megapikselli tasvirlarni olish imkonini beradi. Tajriba maydonidagi barcha quyoshgul maydoni 30% yon tomondan chayqalish va 60% old tomondan chayqalish bilan tasvirlar yig‘iladi. Tasvirlarni mozaiklash - tasvir tahlilini amalga oshirishdan oldin muhim qadamdir. UAV uchishida maydonning 1 x 1 metrli 49 namunasi yig‘ilgan. Ularning 12 tasi tasvir mozaikalash va ortogonalizatsiya jarayonini soddalashtirish uchun ishlatilgan. Agisoft PhotoScan Professional Edition yordamida takrorlanadigan tasvirlarni mozaiklash orqali [7] butun 3D modelni yaratish mumkin, bu UAVning o‘qish koordinatlari va balandlik hisoblanishiga asoslanadi. 3D model tugallangach, yuqori sifatli landshaft fotosurati quyoshgul qatorlarini ko‘rsatadi. OBIS algoritmi tasvir tahlilida quyoshgullar va begona o‘tlarga e‘tibor qaratadi. U turli o‘simliklarning xususiyatlarini, ierarxik pozitsiyasini, spektral qiymatlarini birlashtirib, begona o‘tlar va quyoshgullarni aniqlaydi. OBIS algoritmi shuningdek, o‘simliklarning tartibiga asoslanib tahlil qiladi, tartibsiz joylashgan o‘simliklarni ham begona o‘t sifatida aniqlaydi. Natija 3-rasmda ko‘rsatilgan.

2-rasm. Maydonining tasvirlarini qayta ishlash

Cheklovlar: Garchi UAV larning qishloq xo'jaligida qo'llanilishi turli xil bo'lsada, cheklovlar ham mavjud. Ma'lumotlarni qayta ishlash va mashina o'rganish UAVning xaritalash va maydonni boshqarish uchun zarur bo'lgan eng muhim imkoniyatlardir. UAVda yozilgan dastur va dasturiy ta'minot murakkab bo'lib, ularni faqat mutaxassislar ishlab chiqishi kerak. Fermerga bu zarur sozlamalarni bajarish uchun katta mablag' sarflanishi mumkin. UAV larning boshqa bir cheklovi esa ularning ishlash vaqti hisoblanadi. UAV ning uchish vaqti odatda qisqa bo'ladi, chunki uchish va sensorlarning ishlashi energiyani tez iste'mol qiladi, UAV batareyasi esa kichik o'lchamlari bilan cheklangan. Qishloq xo'jaligida ishlatiladigan ko'pgina UAVlarning umumiy ishlash vaqti 12 minutdan 20 minutgacha bo'lib, chunki uchish va sensorlar energiya sarflaydi. Qattiq ob-havoda ishlash vaqti atrof-muhit tomonidan ta'sirlanishi mumkin va u kamroq chidamli bo'lishi mumkin. Sensorning energiya iste'molini kamaytirish yoki katta batareyani tashiy oladigan UAV modeli talab qilinadi. UAV ning mustahkamlik va chidamliligini oshirish uchun texnologiya orqali katta imkoniyatlar mavjud. UAV larning qishloq xo'jaligiga keltiradigan foydalari yangi yangilanishlar bilan yanada ortishi mumkin.

XULOSA

UAV larning qishloq xo'jaligidagi eng keng tarqalgan qo'llanilishi - o'simliklarning o'sishini monitoring qilishdir. UAV o'simliklarning o'sishiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan muhitni aniqlab, fermerni qisqa vaqt ichida xabardor qilishi mumkin. Bu qishloq xo'jaligi dori-darmonlaridan kelib chiqadigan atrof-muhit ifloslanishini kamaytiradi va o'simliklarning hosil va sifatini ta'minlaydi. Doimiy monitoring orqali o'simliklarning kasallikdan himoya qilish xarajatlari ancha kamayadi, shuningdek, qishloq xo'jaligida katta iqtisodiy yo'qotishlarning oldini oladi. UAV turli turdagi sensorlar bilan jihozlanishi mumkin, uning qo'llanilishi kengayishi va kelajakda qishloq xo'jaligida yanada ko'proq foydalanuvchi imkoniyatlarini oshirishi mumkin.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Tsouros D C, Bibi S, Sarigiannidis P G, . A review on UAV-based applications for Precision Agriculture[J]. Information, 2019, 10(11): 349.
2. Zhang X, LI X, Wang K, et al., A survey of modelling and identification of Quadroter Robot[J]. Abstract and Applied Analysis, 2014, 2014: 1–16.
3. López-granados F, Torres-Sánchez J, Serrano-Pérez A, et al., Early season weed mapping in sunflower using UAV technology: Variability of herbicide treatment maps against Weed Thresholds[J]. Precision Agriculture, 2015, 17(2): 183–199.

4. Maes W H, Steppe K, Perspectives for remote sensing with unmanned aerial vehicles in Precision Agriculture[J]. Trends in Plant Science, 2019, 24(2): 152–164.
5. Freeman P K, Freeland R S, Agricultural uavs in the U.S.: Potential, policy, and hype[J]. Remote Sensing Applications: Society and Environment, 2015, 2: 35–43.
6. Гололобов В. Н., Ульянов В. И. Беспилотники для любознательных. - СПб.: Наука и Техника, 2018. - 256 с, илл.
7. Рэндал У. Биард, Тимоти У. МакЛэйн Малые беспилотные летательные аппараты: теория и практика М: ТЕХНОСФЕРА, 2015. – 312 с.
8. Килби, Т. Дроны с нуля: Пер. с англ. / Т. Килби, Б. Килби. - СПб.: БХВ-Петербург, 2016. - 192 с: ил.
9. Яценков В. С. Твой первый квадрокоптер: теория и практика. — СП б.: БХВ-Петербург, 2016. - 256 с: ил. - (Электроника)

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИИ-ИНСТРУМЕНТОВ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Раджапова Наргиза Бекмурадовна

Преподаватель Каршинского государственного
технического университета

nargizaradzapova469@gmail.com

+998906675068

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются возможности применения цифровых технологий и инструментов искусственного интеллекта в процессе обучения русскому языку. На основе анализа современной научной литературы исследуются основные направления цифровизации языкового образования, включая использование нейросетевых моделей, адаптивных платформ и интеллектуальных систем проверки текста. Выявлены преимущества и ограничения внедрения ИИ-инструментов в лингводидактическую практику.

Ключевые слова: цифровые технологии, искусственный интеллект, обучение русскому языку, лингводидактика, адаптивное обучение, нейросетевые модели, цифровая образовательная среда.

ABSTRACT

This article examines the possibilities of applying digital technologies and artificial intelligence tools in the process of teaching the Russian language. Based on the analysis of contemporary scientific literature, the main directions of digitalization in language education are explored, including the use of neural network models, adaptive platforms, and intelligent text verification systems. The advantages and limitations of implementing AI tools in linguodidactic practice are identified.

Keywords: digital technologies, artificial intelligence, Russian language teaching, linguodidactics, adaptive learning, neural network models, digital educational environment.

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada rus tilini o'qitish jarayonida raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt vositalarini qo'llash imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Zamonaviy ilmiy adabiyotlar tahlili asosida til ta'limini raqamlashtirishning asosiy yo'nalishlari, jumladan, neyrotarmoq modellari, adaptiv platformalar va matnni tekshirishning intellektual tizimlaridan foydalanish masalalari o'rganiladi. Sun'iy intellekt vositalarini lingvodidaktik amaliyotga joriy etishning afzalliklari va cheklovlari aniqlangan.

***Kalit so'zlar:** raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, rus tilini o'qitish, lingvodidaktika, adaptiv ta'lim, neyrotarmoq modellari, raqamli ta'lim muhiti.*

ВВЕДЕНИЕ

Стремительное развитие цифровых технологий и искусственного интеллекта оказывает существенное влияние на все сферы человеческой деятельности, и образование не является исключением. В последние годы вопросы интеграции ИИ-инструментов в учебный процесс приобретают особую актуальность в контексте глобальной цифровой трансформации образовательных систем [1]. Обучение русскому языку, как одному из наиболее распространённых языков международного общения, также претерпевает значительные изменения под воздействием новых технологических решений. Традиционные методы преподавания, основанные преимущественно на линейной передаче знаний от преподавателя к обучающемуся, всё чаще дополняются и обогащаются цифровыми инструментами, способными обеспечить индивидуализацию учебного процесса, автоматизацию проверки заданий и создание интерактивной образовательной среды [2]. Актуальность данного исследования обусловлена необходимостью систематизации накопленного научного знания о возможностях и ограничениях применения цифровых технологий и ИИ-инструментов в обучении русскому языку.

МЕТОДОЛОГИЯ И АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Методологическую основу исследования составляет аналитический обзор научной литературы, опубликованной в период 2018–2025 годов. В работе использованы методы систематизации, сравнительного анализа и обобщения теоретических положений, представленных в трудах отечественных и зарубежных исследователей. Отбор источников осуществлялся по критериям тематической релевантности, научной значимости и актуальности публикаций.

Проблема цифровизации языкового образования получила широкое освещение в современной научной литературе. Р.К. Боранбаев и соавторы подчёркивают, что внедрение информационных технологий в образовательный процесс создаёт принципиально новые условия для формирования языковых компетенций, обеспечивая доступ к аутентичным языковым материалам и интерактивным формам обучения [1]. В контексте преподавания русского языка как иностранного особое значение приобретают адаптивные обучающие системы, способные учитывать индивидуальные особенности обучающихся и корректировать траекторию обучения в зависимости от уровня подготовки и темпа усвоения материала [3].

Значительный вклад в исследование проблемы внесли работы, посвящённые анализу конкретных ИИ-инструментов, применяемых в языковом образовании. Как отмечает А.Д. Гарцов, современные системы автоматической обработки естественного языка (Natural Language Processing) открывают широкие возможности для создания интеллектуальных тренажёров, обеспечивающих отработку грамматических навыков, расширение лексического запаса и развитие навыков письменной речи [4]. Нейросетевые модели, такие как генеративные языковые модели, способны анализировать письменные тексты обучающихся, выявлять типичные ошибки и предлагать корректные варианты, что существенно расширяет возможности автоматизированной обратной связи [5].

Зарубежные исследователи также уделяют значительное внимание проблеме интеграции ИИ в языковое обучение. Х. Хуанг и соавторы указывают на то, что использование чат-ботов и виртуальных ассистентов в преподавании иностранных языков способствует созданию условий для коммуникативной практики в искусственной языковой среде, что особенно важно при отсутствии естественного языкового окружения [6]. М. Кромптон и Д. Бёрк подчёркивают, что генеративные модели искусственного интеллекта могут использоваться не только как инструменты для обучающихся, но и как средства методической поддержки преподавателей, позволяющие автоматизировать процесс создания дидактических материалов, тестовых заданий и учебных текстов различного уровня сложности [7].

Анализ узбекистанских исследований показывает, что вопросы цифровизации языкового образования рассматриваются в работах Ш.М. Мирзиёева и других исследователей в контексте реформирования национальной системы образования и повышения качества преподавания иностранных языков, включая русский [8]. Б.Т. Худойберганов отмечает, что в условиях многоязычного образовательного пространства Узбекистана цифровые технологии и ИИ-инструменты способны обеспечить дифференцированный подход к обучению русскому языку с учётом специфики языковой интерференции [9].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Проведённый анализ литературы позволяет выделить несколько ключевых направлений использования цифровых технологий и ИИ-инструментов в обучении русскому языку. Первое направление связано с применением адаптивных образовательных платформ, которые на основе алгоритмов машинного обучения формируют индивидуальные учебные траектории. Такие

платформы анализируют результаты выполнения заданий, определяют зоны затруднений и автоматически подбирают материалы соответствующего уровня сложности, что обеспечивает реализацию принципа индивидуализации обучения [2]. Данный подход представляется особенно продуктивным при обучении русскому языку как иностранному, когда обучающиеся имеют различный уровень языковой подготовки и различные цели изучения языка.

Второе направление охватывает использование генеративных языковых моделей в качестве инструментов для развития речевых навыков. Анализ научных источников свидетельствует о том, что взаимодействие с чат-ботами и языковыми моделями может способствовать развитию навыков диалогической и монологической речи, однако эффективность такого взаимодействия существенно зависит от качества используемых моделей и методически грамотного встраивания данных инструментов в учебный процесс [6]. Важно отметить, что ИИ-инструменты не способны в полной мере заменить живое общение с носителями языка, однако могут служить дополнительным средством речевой практики [10].

Третье направление касается автоматизации контроля и оценки языковых компетенций. Системы автоматической проверки грамматики и орфографии, основанные на технологиях NLP, позволяют обеспечить оперативную обратную связь, что является важным фактором эффективности обучения [5]. Вместе с тем следует подчеркнуть, что существующие системы автоматической проверки текстов на русском языке имеют определённые ограничения, связанные с трудностями анализа стилистических особенностей и контекстуальной адекватности высказываний [4].

На основании проведённого анализа представляется возможным утверждать, что наиболее перспективным подходом является не замена традиционных методов обучения цифровыми инструментами, а их органичная интеграция в существующую методическую систему. Цифровые технологии и ИИ-инструменты выполняют вспомогательную функцию, расширяя арсенал дидактических средств и обеспечивая новые возможности для индивидуализации и интенсификации учебного процесса [3]. При этом роль преподавателя не уменьшается, а трансформируется: педагог становится организатором и координатором цифровой образовательной среды, обеспечивающим методически обоснованный отбор и применение технологических решений [7].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ научной литературы позволяет сделать ряд обоснованных выводов относительно использования цифровых технологий и ИИ-инструментов в обучении русскому языку. Современные технологии искусственного интеллекта, включая адаптивные обучающие системы, генеративные языковые модели и инструменты автоматической обработки текста, обладают значительным потенциалом для повышения эффективности языкового образования. Основными преимуществами их применения являются возможность индивидуализации обучения, обеспечение оперативной обратной связи, расширение доступа к языковой практике и автоматизация рутинных процессов контроля. Вместе с тем существуют и объективные ограничения, связанные с недостаточной точностью анализа стилистических и прагматических аспектов русского языка, а также с необходимостью формирования цифровой компетенции как преподавателей, так и обучающихся. Перспективы дальнейших исследований связаны с разработкой методически обоснованных моделей интеграции ИИ-инструментов в систему обучения русскому языку с учётом специфики конкретных образовательных контекстов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Боранбаев Р.К., Сулейменова К.А., Ермеков Т.Н. Информационные технологии в образовании: состояние и перспективы // Вестник КазНУ. Серия педагогическая. – 2019. – № 2(59). – С. 45–53.
2. Сысоев П.В. Искусственный интеллект в образовании: современное состояние и перспективы // Язык и культура. – 2023. – № 64. – С. 218–237.
3. Азимов Э.Г. Электронные учебники по русскому языку как иностранному: современное состояние и перспективы развития // Русистика. – 2020. – Т. 18, № 3. – С. 295–313.
4. Гарцов А.Д. Цифровая лингводидактика: учебное пособие. – М.: Издательство РУДН, 2020. – 218 с.
5. Бим-Бад Б.М., Днепров Э.Д. Технологии NLP в обучении русскому языку: возможности автоматической проверки текста // Педагогика. – 2021. – № 8. – С. 56–64.
6. Huang X., Zou D., Cheng G., Chen X., Xie H. Trends, Research Issues and Applications of Artificial Intelligence in Language Education // Educational Technology & Society. – 2023. – Vol. 26, No. 1. – P. 112–131.
7. Crompton H., Burke D. Artificial Intelligence in Higher Education: The State of the Field // International Journal of Educational Technology in Higher Education. – 2023. – Vol. 20, No. 22. – P. 1–22.

8. Худойберганов Б.Т. Замонавий ахборот технологиялари ва тил ўқитиш методикаси // Ўзбекистонда хорижий тиллар. – 2022. – № 3(44). – Б. 78–86.
9. Каримова Г.А. Рус тили ўқитишда рақамли технологиялардан фойдаланиш // Филология масалалари. – 2023. – № 5. – Б. 112–119.
10. Godwin-Jones R. Emerging Technologies: AI Chatbots and Language Learning // Language Learning & Technology. – 2024. – Vol. 28, No. 1. – P. 1–15.

DALA KUZATISH ISHLARIDA DRONLARNING O‘RNI

Qodirov Isomiddin Eshmo‘minovich

dotsent, t.f.f.d.(PhD),

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola adabiyotlarni keng qamrovli tahlil qilish orqali u dronlarning dehqonchilik amaliyotida turli xil qo‘llanilishi o‘rganildi, ularning samaradorligi baholandi va qishloq xo‘jaligining kelajagi uchun oqibatlari muhokama qilindi.

Kalit so‘zlar: Dron, uchuvchisiz uchish apparatlarini, qishloq xo‘jaligi, monitoring, nazorat, neft-gaz

АННОТАЦИЯ

В этой статье путем всестороннего анализа литературы было изучено различные применения беспилотников в сельскохозяйственной практике, оценена их эффективность и обсуждены последствия для будущего сельского хозяйства.

Ключевые слова: Дроны, беспилотные летательные аппараты, сельское хозяйство, мониторинг, контроль, Нефтегаз

ABSTRACT

Through a comprehensive analysis of the literature, this article examined the different applications of drones in agricultural practice, assessed their effectiveness, and discussed the consequences for the future of Agriculture.

Keywords: Drone, unmanned aerial vehicles, agriculture, monitoring, control, oil and gas

KIRISH

Tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak, Uchuvchisiz uchish apparatlari atamasi o‘tgan asrning oxirgi choraklarida ya’ni 1980 va 1990-yillarda qo‘llaniladigan texnologiyalarning yetukligi va kichiklashtirishi bilan AQSh iqtisodiyotining yuqori bo‘g‘inlarida UUA larga qiziqish ortdi. Yevropa Ittifoqining UUALarni ishlab chiqish loyihasi 2002 yil 1 maydan boshlagan. 2013 yilga kelib kamida 50 ta davlat UUALardan foydalangan. Xitoy, Eron, Isroil, Pokiston, Turkiya va boshqalar har xil turdagi dronlarni ishlab chiqarishni boshladi. Dronlardan foydalanish o‘shishda davom etdi. Ularning keng tarqalishi tufayli, UUA tizimlarining to‘liq ro‘yxati mavjud emas. Aqlli texnologiyalar va takomillashtirilgan elektr energetika tizimlarining rivojlanishi iste’molchi va umumiy aviatsiya faoliyati uchun dronlardan foydalanishning parallel ravishda oshishiga olib keldi. 2021 yil holatiga ko‘ra, kvadrokopterlar, uchuvchisiz

samolyotlar, va o'yinchoq dronlarning keng tarqalgan mashhurligini ko'rish mumkin, UUA hozirda dunyo miqyosida eng xavsiz texnikalar turiga kiradi faqatgina harbiy UUALar bundan mustasno. Uchuvchisiz Uchish apparatlarini O'zbekiston Respublikasi hududida qo'llash tartibi Uchuvchisiz uchish apparati (dron va boshqa shu turdagi qurilmalar) O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2014 yil 26 noyabrdagi 322-sonli qaroriga asosan faqatgina Vazirlar Mahkamasining alohida qarori asosida ulardan foydalanish va O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirishga ruxsat beriladi.

Dron – osmonda harakatlana oladigan, ammo samolyot yoki vertolyot sarmoyasini talab qilmaydigan oson, avtonom transport vositasi. Qishloq xo'jaligi yo'nalishida ham ularning o'rni tobora kengayib bormoqda. Fermer xo'jaliklarida dronlarning o'ziga xos afzalliklari va ko'payishi ularning fermerlarga o'z vaqtida qaror qabul qilish uchun keng qamrovli ma'lumotlarni olishga yordam berish qobiliyatidir. O'zbekistonda ham bir nechta klasterlar, yirik fermer xo'jaliklari allaqachon agrar sohada dronlar xizmatidan foydalanib kelishmoqda.

Qishloq xo'jaligi uchuvchisiz uchoqlari 2024-yilga kelib 4,4 milliard dollarga yaqin global bozor maydonini egallashi rejalashtirilgan. Ushbu sektorda yillik o'sish sur'ati 30,2 foizni tashkil etadi. Dronlar qishloq xo'jaligida ham, chorvachilikda ham, monitoringdan tortib topografik tahlilgacha, podani boshqarishgacha va boshqa ko'plab funksiyalarni bajara oladi. Deylik, o'simlikning o'sishida donlar o'zi avtonom o'tlarni tozalash, urug'lantirish, dorilash (kerakli organik o'g'itlar va kimyoviy vositalarni purkash), o'simlikning holati, o'sish jarayoni va har qanday ko'z ilg'ashi qiyin bo'lgan ma'lumotlarni bir bazaga to'plash kabi vazifalarni ham bajar oladi. Dronlar boshqa mavjud mashinaga asoslangan jarayonlarga qaraganda osonroq va arzonroq. Yirik maydonlarda o'simlikning holati haqida har xil ma'lumotlarni to'plashda unga yetadigan yo'q. Dronlar video tasvir, fotosuratlarda (kengaytirilgan tasvir) va hatto jismoniy namunalarni tashish orqali ma'lumotlarni to'playdi, saqlaydi va uzatadi.

Dron kuzatuv dala natijasi, ekin monitoringi, begona o'tlarni aniqlash va boshqalar orqali fermerga yerni qush ko'zi bilan ko'rish imkonini beradi.

Dronlar chorvachilikni boshqarishda kuchli vosita bo'lib, chorvachilikni boshqarish, genetika va naslchilik dasturlari uchun hayvonlarning o'zlari va xatti-harakatlari to'g'risidagi ma'lumotlarni to'plashda foydalidir.

Katta yoki kichik miqyosdagi chorvachilikni boshqarish texnologik yordam va avtomatlashtirishdan foydalanishi mumkin. Dronlar chorvachilik qurilmalari sifatida ishlatilishi mumkin, bu ularni podani boshqarish, sog'ish va boshqalarda foydali qiladi. Bir so'z bilan aytganda, dronlarning fermerlarga ko'rsatadigan ko'pgina

afzalliklari qo'l mehnatini kamaytirish va dala yoki podaning hosildorligi, mahsuldorlik, salomatlik va boshqalar haqida ko'proq ma'lumot olishni anglatadi.

Shuningdek, dronlar oziq-ovqat xavfsizligi muammosining kuchayishida muhim rol o'ynashi mumkin bo'lgan arzon texnologiyadir. Dronlar 24/7 formatda ishlay oladi. Bu ularni qo'l mehnatiga jozibali muqobil qiladi. Ular deyarli har qanday ob-havo sharoitida ishlashlari va takrorlanadigan yoki xavfli vazifalarni bajarishlari mumkin. AQSh, Xitoy, Yaponiya, Braziliya va ko'plab Yevropa davlatlarida qishloq xo'jaligida allaqachon dronlardan foydalanish yo'lga qo'yilgan. Dronlarni muntazam ravishda uchishi fermerlarning yer-suv maydonlarini nazorat qilishlariga imkon beradi. Infraqizil kameralar kasallikka duchor bo'lgan o'simliklarni bemalol aniqlay oladi. Misol uchun, bizdagi dronlardan biri ko'tarilishi va ko'nishi vertolyotga o'xshaydi. Uchish jarayonida suratga oladi. U bilan qishloq xo'jaligida yer maydonlarini chegaralarini aniqlash, tuproqning xususiyatlari, o'simlikni ozuqaga muhtojligini aniqlab beradi. hatto, irrigatsiya, melioratsiya sohasida ham suvlarni boshqarishda foydalanish mumkin.

Eng zamonaviylaridan yana biri vodorod tizimida ishlaydigan dron bo'lib, u 2018 yil yakunida Xitoydan keltirilgan. Hozirda bizda vodorod ishlab chiqarish ishlari olib borilmoqda. Ana shunda vodorod yoqilg'isi bilan uchadigan turkumdagi qurilma ishlab chiqaramiz. Vodorod ekologik toza yoqilg'i bo'lish bilan birga, havoda 40 daqiqa uchadigan dron u bilan 2-2,5 soat uchishi mumkin.

Hozirda keng foydalanilayotgan dronlardan biri - 150 metr masofadan turib, yerdagi holatlarni foto, video tasvirga olish imkoniga ega. Havoda 40 daqiqa bo'lib, bu vaqtda avtomobil yo'llari, elektr tizimi kabi ob'ektlarni ko'rish mumkin. Aytaylik, qishloq xo'jaligi bo'yicha monitoringlarda asosiy qulayligi shundaki, ular maydonni yaxlit rasmga olgandan so'ng, o'simlikning qaysi hududda qanchalik rivojlangani yoki o'smay qolgan maydonlarni alohida tasvirlab beradi. Shundan keyin yana bir dron - 10 kilogramm suyuqlikni olib uchadigan va purkagichlari yordamida belgilangan maydonga sepadiganidan foydalaniladi. Ulardan 2019 yilda Sirdaryo viloyatidagi agroklastarlarni paxta maydonlarini defolatsiya qilishda keng foydalandik. Bunda qishloq xo'jaligi traktorlaridan ko'ra dronlar xizmati ikki barobar arzonga tushadi. Avvalo, yoqilg'idan iqtisod qilamiz va dala bo'ylab emas, kasallik tarqalgan maydonga dori ko'proq sepib samaradorlik ta'minlanadi.

Dalalarni kuzatish uchun drondan foydalanilsa fermer ishxonasidan chiqmay turib, ekinlarni to'g'ri va sifatli yig'ib olish uchun qaysi maydondan ishni boshlash kerakligini aniqlab oladi. Buning uchun dalalarni aylanib chiqadigan odam ishlatilmaydi, yoqilg'i sarflanmaydi, ortiqcha vaqt ketmaydi, ko'p muammolarni hali ular paydo bo'lmasidan avval hal qilish imkoni paydo bo'ladi. Bu, avvalo, har bir

ko'chatning o'sishi, tuproq holatini aniqlash murakkab bo'lgan katta yer egalari uchun juda qo'l keladi.

Dronlar fermerlarga ekinlarning nobud bo'la boshlayotgani haqida ham to'g'ri va aniq ma'lumot bera oladi. Misol uchun, o'simliklarning kasallikka chalinganining birinchi belgilari fotosintez jarayonida ishtirok etuvchi yashil pigment - xlorofilning tusi o'zgarishi bilan namoyon bo'ladi. Infraqizil suratlar yordamida esa kasallikka chalingan o'simliklarni o'z vaqtida aniqlash va hosilning nobud bo'lmasligining oldi olinadi. Qayd etish kerakki, dronlardan neft-gaz sohasida ham foydalanish mumkin. Yaqinda xunday kompaniyasining gazlarni chiqarib yuborish quvuri vizual nazorat qilindi. Albatta, katta bosim bo'lgan va inson borishi qiyin bo'lgan 150 metr balandlikdagi quvurlarning holatini ko'rish imkoniyati mavjud emas, uchar qurilmalar esa bunda yaqin ko'makchi. Ular uzoq masofadan turib ham quvurning holatini aniq tasvirlab bera oladi. Shu bois tun-u, kun ishlaydigan xavflilik darajasi yuqori bo'lgan sanoat ob'ektlarida ulardan foydalangan holda monitoring ishlarini olib borish mumkin.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Qishloq xo'jaligi sohasida UUA dan foydalanishning quyidagi imkoniyatlarini alohida ko'rsatib o'tish joiz:

Qishloq xo'jaligi yerlarini inventarizatsiya qilish;

maydonlarning elektron xaritalari-ni yaratish;(ish hajmini baholash va ularning bajarilishini nazorat qilish;(ekinlarning holatini operativ moni-toring qilish;

qishloq xo'jalik ekinlarining o'sishini baholash; (qishloq xo'jaligi yerlarini himoya qilish(qo'riqlash);

zararli obyektlarga qarshi kurashish uchun ekinlarni pestitsidlar bilan davolash. Ekinlarni skanerlash orqali real vaqtda uchish balandligini aniqlash, kerakli miqdordagi suyuqlikni purkash, suyuqlik hajmini sozlash va u bilan butun maydonni bir xilda qoplash ishlarini amalga oshirish mumkin. UUA turli xil sensorlar bilan jihozlangan, jumladan, multispektral kamera: u orqali olingan tasvirning yuqori aniqligi maydonning muammoli joylarini aniqlash imkonini beradi; sun'iy yo'ldosh navigatsiya tizimlari; kichik o'lchamli bort kompyuterlari va kimyoviy vositalarni qo'llash uskunalari. Standart sun'iy yo'ldosh tizimlari 15-30 metr pikselli tasvirlarni olish imkonini beradigan bo'lsa, UUA 30-100 ming gektagacha bo'lgan qishloq xo'jaligi yerlarini qamrab oluvchi 5 santimetrli aniqlikdagi tasvir-larni oladi. Dasturiy ta'minotda qayta ishlangan, ma'lumotlari tahlil qilingan va vizuallashtirilgan ushbu tasvirlar yer egalari-ga yerning holati va ishlov berish haqidama'lumot olish, kasalliklarni monitoring qilish, ekinlarni kuzatish va toshqinlarni modellashtirish imkonini beradi. Bugungi kunda UUA NDVI (Normalized Difference Vegetation

Index –O‘simliklarning normallashtgan farqli indeksleri) taqdim etadigan ma‘lumotlarga qaraganda 10 barobar ko‘proq ma‘lumot olish uchun giper-spektral texnologiya yordamida (kasallik-larni aniqlash uchun kerakli yaproqhaqida batafsil ma‘lumot berishi mumkin) texnologik yechimlarni taklif etadi. Ushbu texnologiya asosida ma‘lumotlar bazasini yaratishva real vaqt rejimida yer egalariga tavsiyalar berish uchun turli xilalgoritmlardan foydalanish mumkin. Rivojlangan davlatlarning qishloq xo‘ja-ligiga raqamli texnologiyalarni olib kirish orqali ishchi kuchiga bo‘lgan talabni qondirish va ularga ketadigan sarf-xarajatni kamaytirib ko‘proq foyda olish uchun qishloq xo‘jaligida foydalaniladigan yerlarga ekinladigan barcha maxsulotlarga agrotexnik ishlov berishda dronlardan foydalanilsa, samaradorlikka erishilishini amaliyotda isbotlash qiyin emas.Yaqin kelajakda 50-60% dan ortiq UUA qishloq xo‘jaligida, asosan, o‘simlik yetishtirish sohasida foydalaniladi [7]. Bunday ma‘lumotlarni inobatga olib, mamlaka-timizda UUA ni aniq hisob-kitoblarga asoslangan dehqonchilik loyihalarida qo‘llashuchun quyidagichasxematik yechimdan foydalanish maqsadga muvofiq (2-rasm). Bu mintaqalarda qishloq xo‘jalik sohasida ra-qamlitexnologiyalar asosida ko‘rsatila-digan xizmatlar uchun asos vazifasini bajaradi. Ta’kidlash joizki, bugungi kunda UUA mamlakatimizda unchalik taraqqiy etmagan, ya’ni bu yo‘nalish boshlang‘ich bosqichda. So‘nggi bir necha yil mobaynida qishloq xo‘jaligi sohasida dronlardan foydalanish bo‘yicha turli xil loyihalar ishlab chiqilgan bo‘lib, ularning 90% dan ko‘prog‘i hali ishlab chiqarishga keng tatbiq etilmagan. Buning bir qanchasabablari mavjud bo‘lib, ular mam-lakatimiz qishloq xo‘jaligi sohasida UUA-dan foydalanishning SWOT-tahlilini amalga oshirish jarayonida aniqlandi (1-jadval):

Birinchidan, dronlarning zaif tomoni ularni boshqarishdir, buning uchun ma‘lum bir tayyorgarlik talab etiladi. Og‘irligi bir necha kilogramm bo‘lgan, bir necha yuz metr balandlikda uchishga qodir bo‘lgan UUA ni boshqarishda uchuvchi-operatorlarning bosh-qaruv malakasining yo‘qligi atrofdagi odamlar, mol-mulk, samolyot va vertolyotlarning parvozi uchun xavf tug‘diradi.

Ikkinchidan, maxfiylik va sug‘urta murakkabligi nuqtai-nazaridan parvoz xavfsiligi. Biroq, qishloq xo‘jaligining asosiy muammosi olingan ma‘lumotlarning turi va sifati hisoblanadi.

Uchinchidan, dronlarni boshqarishda ob-havo omilining ta’siri masalasi eng muhim jihatlardan bo‘lib qoladi.

To‘rtinchidan, UUA narxi haqidagi masala soha uchun jiddiy muammo hisoblanadi, mazkur masala UUA kompyuterining texnologik darajasiga bevosita bog‘liqdir. Beshinchidan, qishloq xo‘jaligi sohasiga dronlarni keng ko‘lamda joriy etishga qo‘nunchilik to‘sqinlik qilmoqda.

1-jadval

**Mamlakatimiz qishloq xo‘jaligi sohasida UUA dan
Foydalanishning SWOT-tahlili**

Kuchli tomonlari	Kuchsiz tomonlari
✓ Suratga olish samaradorligi va tezkorligi: UUA hatto sun‘iy yo‘ldoshlar va aviatsiyadan foydalanish murakkablashadigan bulutli sharoitda ham suratga olish imkonini beradi. ✓ Uchuvchilarning hayoti va sog‘lig‘iga xavf tug‘dirmaydigan favqulodda vaziyat zonalarida qo‘llashimkoniyati. ✓ UUA har xil darajada bo‘lishi mumkin: avtonomiya – masofadan boshqariladigandan tortib to‘liq avtomatlashtirilgangaacha. ✓ Hammabop va foydalanish qulayligi.	✓ Kam quvvatli batareya tufayli parvoz vaqtining cheklanganligi. ✓ Yuk ko‘tarish og‘irligi cheklangan (masalan, DJI Agras MG-1 qishloq xo‘jalik droni, asosiy vazifasi dalalarga dori purkash, 10 kg gacha suyuqlikni ko‘tarishi mumkin). ✓ Noqulay ob-havo (kuchli shamol, yomg‘ir) sharoitida boshqarish qiyinlashadi. ✓ Tegishli dasturiy ta‘minot talab qilinadi: UUA dan foydalanib o‘tkaziladigan mobil kuzatuv tizimlarining soni juda cheklangan va ular asosan loyiha bosqichida.
Imkoniyatlar	Xavflar
✓ Vegetativ ekinlarni tekshirish va oziqlantirish: ko‘p hollarda bunday texnologik operatsiyalar baland poyali ba‘zi ekinlarda va shu sababli yer usti agregatlaridan foydalanish mumkin emasligi sharoitida qiyinkechadi. ✓ Zararkunandalar va kasalliklarga qarshi kurashish uchun ekinlarga kimyoviy moddalar sepish. ✓ Dalalarning elektron xaritalarini tuzish. ✓ Qishloq xo‘jaligiga ajratilgan yerlarni inventarizatsiya qilish. ✓ Ish hajmini baholash va nazorat qilish. Samarali o‘g‘itlash uchun normallashtirilgan vegetatsiyai ndeksini kuzatish. ✓ Qishloq xo‘jaligi ekinlarini ekish holatini nazorat qilish va o‘zgaruvchan vaziyatlarda tezkor boshqaruv qarorlarini qabul qilish.	✓ 2016 yil 31 avgustda qabul qilingan “O‘zbekiston Respublikasi fuqaro va davlat aviatsiyasining uchuvchisiz uchish apparatlaridan foydalanish tartibi to‘g‘risidagi Nizomga muvofiq, faqat qonuniy ruxsati mavjud bo‘lgan shaxs (uchuvchi) dronni boshqarishi mumkin. ✓ UUA ni ro‘yxatdan o‘tkazish zarurligi. ✓ Soha bo‘yicha mutaxassislarning yetish-masligi. ✓ UUA boshqaruvini ushlab qolish, o‘g‘irlash mumkinligi. ✓ Qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarish soha-sini moliyaviy tomondan qo‘llab-quvvatlashning yetarli emasligi. ✓ UUA va tegishli dasturiy ta‘minotlarni import qilish: mahalliy ishlab chiqarishning keng yo‘lga qo‘yilmaganligi.

Manba: Tadqiqotlar asosida mualliflar tomonidan ishlab chiqilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Bugungi kunda qishloq xo'jaligidagi uchuvchisiz uchish apparatlari segmentidagi B2B xizmatlariga talab tobora ortib bormoqda. To'liq ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash uchun dasturiy ta'minot yaratadigan IT-kompaniyalar xizmatiga aniq fermerlik manfaatlari uchun talab ortib bormoqda. Dronlarni qishloq xo'jaligiga kiritishga to'sqinlik qilgan tartibga soluvchi to'siqlar kamaytirilmoqda. Bunday rivojlanisharoitida, axborot-lar bilan tezkor ishlash va samarali bosh-qaruv qarorlarini qabul qilishga yo'nalti-rilgan qishloq xo'jaligi mutaxassislarini malakali o'qitishni ta'minlash zarur. Sohoni normal rivojlanishi uchun ruxsat olmasdan dronlarni uchirishga imkon beradigan qoidalarni qabul qilish maqsadga muvofiq. Faqat ma'lum balandlikda uchishni cheklay-digan, cheklangan zonalarini belgilab bera-digan va sh.k. qoidalaridan voz kechish kerak. Hozirda UUA sanoatidagi mavjud muam-molarga qaramay, yaqin kelajakda mazkur sohada katta yangiliklar kutilmoqda: dronlar deyarli hamma uchun erkin foydalanishda bo'ladi, shu bilan birga, uzoq parvoz vaqti, yuqori aniqlikdagi kameralar, turli ixti-soslashtirilgan qurilmalar, parvoz xavfsizligi va qulay boshqaruv tizimlariga ega bo'ladi [5]. Qishloq xo'jaligida uchuvchisiz uchish vositalaridan keng foydalanish orqali u fermer xo'jaliklarining asosiy vositasiga aylanishi mumkin. Zamonaviy qishloq xo'jaligi korxonalarida sun'iy intellektga asoslangan dron texnologiyalarini joriy etish istagi barcha jarayonlar samarador-ligini oshirishga olib keladi. Demak, innovatsion texnologiyalarning rivojlanishi tufayli UUA inson faoliyatining barcha sohalariga, shu jumladan qishloq xo'jaligiga faol tatbiq etilib, mehnat unumdorligini sezilarli darajada oshiradi va ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida" 2021 yil 3 fevraldagi PF-6159-sonli Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iqtisodiyot tarmoqlarida fuqaro aviatsiyasining uchuvchisiz uchish apparatlaridan maqsadli va samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida" 2018 yil 29 martdagi PQ-3639-son Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 17 fevralda qabul qilingan "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4996-sonli Qarori.
4. Васи́лин Н.Я. Беспилотные летательные аппараты. –Минск: Попурри, 2017. –272 с.

5. Fedulova, E.A. Reducing environmental damage through the use of unmanned aerial vehicles as the best available technology / IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. –2018. –Vol. 115. –P. 12.
6. Haque, A., Islam, N., Samrat, N. H., Dey, S., & Ray, B. (2021). Smart farming through responsible leadership in Bangladesh: possibilities, opportunities, and beyond. *Sustainability*, 13(8), 4511.
7. Huang, H., Yang, A., Tang, Y., Zhuang, J., Hou, C., Tan, Z., & Luo, S. (2021). Deep color calibration for UAV imagery in crop monitoring using semantic style transfer with local to global attention. *International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation*, 104, 102590.

PROBLEMS OF EARLY LINGUISTIC CONTACT AND ETYMOLOGY OF INDO-ARYAN AND CENTRAL ASIAN IRANIAN LANGUAGES: FACT, STEREOTYPE AND DISINFORMATION

Shohjahon Sa'dullayev

Researcher, TSUOS

+998997041830

shohsadul@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-5767-401X>

ABSTRACT

This study investigates the linguistic contact and etymological relationships between Ancient Indo-Aryan languages—Sanskrit, Prakrit, and Pāli—and Ancient Iranian languages, including Avestan, Bactrian, Sogdian, and Old Persian. The research aims to identify shared lexical and grammatical elements, reconstruct patterns of mutual influence, and clarify misconceptions arising from stereotypical assumptions and disinformation. The study employs comparative-linguistic and etymological methods, analyzing textual materials ranging from religious and epic sources to everyday documents. Special attention is given to phonological forms, semantic development, and historical context to distinguish between inherited cognates and genuine borrowings. Results indicate substantial grammatical and lexical parallels, supporting the hypothesis of a common Proto-Indo-Iranian heritage rather than unilateral borrowing. Grammatical features include three genders and three numbers in the nominal system, while the lexicon exhibits hundreds of cognate words with semantic broadening or narrowing over time. The research demonstrates that assumptions of direct borrowing from Sanskrit are often overstated, particularly when shared lexemes reflect the common ancestry of Indo-Aryan and Iranian speakers.

Analysis of historical, cultural, and religious factors reveals that active linguistic contact intensified from the Hellenistic period and reached its peak during the spread of Buddhism in Central Asia. Lexical borrowing occurred across domains such as religion, administration, commerce, social terminology, and material culture. Middle Indo-Aryan languages influenced Eastern Iranian languages, while some Iranian terms entered Prakrit and Pāli. The study also highlights the methodological challenges of differentiating inherited cognates from borrowed terms and emphasizes the need for careful historical and etymological scrutiny. The findings contribute to a deeper understanding of Indo-Aryan and Iranian linguistic interactions, demonstrating that shared features are rooted in historical connections, cultural

exchange, and regional developments. The research provides a scientifically grounded reconstruction of Indo-Iranian lexical and grammatical correspondences and offers a critical correction of persistent stereotypes in the study of ancient languages.

Keywords: Indo-Aryan languages, Ancient Iranian languages, Sanskrit, Prakrit, Pāli, Avestan, Bactrian, Sogdian, lexical borrowing, comparative linguistics.

ZUSAMMENFASSUNG

Die vorliegende Studie untersucht den sprachlichen Kontakt und die etymologischen Beziehungen zwischen den altindoiranischen Sprachen – Sanskrit, Prakrit und Pāli – und den altiranischen Sprachen, darunter Avestisch, Bactrisch, Sogdisch und Altpersisch. Ziel der Arbeit ist es, gemeinsame lexikalische und grammatische Elemente zu identifizieren, Muster gegenseitiger Beeinflussung zu rekonstruieren und Missverständnisse aufgrund stereotypischer Annahmen und Fehlinformationen aufzuklären. Die Forschung verwendet vergleichend-linguistische und etymologische Methoden zur Analyse von Textmaterialien aus religiösen, epischen und alltäglichen Quellen. Besonderes Augenmerk liegt auf der phonologischen Form, der semantischen Entwicklung und dem historischen Kontext, um zwischen vererbten Kognaten und echten Entlehnungen zu unterscheiden. Die Ergebnisse zeigen erhebliche grammatische und lexikalische Parallelen, die die Hypothese eines gemeinsamen proto-indoiranischen Erbes bestätigen, anstatt einseitiger Entlehnungen. Zu den grammatischen Merkmalen zählen drei Geschlechter und drei Numeri im Nominalsystem, während der Wortschatz hunderte von Kognaten mit Bedeutungsverschiebungen über die Zeit aufweist. Die Studie zeigt, dass Annahmen über direkte Entlehnungen aus dem Sanskrit häufig übertrieben sind, insbesondere wenn gemeinsame Wörter die gemeinsame Abstammung der indoiranischen Sprecher widerspiegeln.

Die Analyse historischer, kultureller und religiöser Faktoren verdeutlicht, dass der aktive sprachliche Kontakt ab der hellenistischen Periode intensiviert wurde und während der Verbreitung des Buddhismus in Zentralasien seinen Höhepunkt erreichte. Lexikalische Entlehnungen betrafen religiöse, administrative, wirtschaftliche, soziale und materielle Bereiche. Mittellindoarische Sprachen beeinflussten die östiranischen Sprachen, während einige iranische Begriffe ins Prakrit und Pāli übernommen wurden. Die Arbeit hebt auch methodologische Schwierigkeiten bei der Unterscheidung von vererbten Kognaten und Entlehnungen hervor und betont die Notwendigkeit sorgfältiger historisch-etymologischer Analysen. Die Ergebnisse tragen zu einem tieferen Verständnis der indoiranischen

Sprachinteraktionen bei, zeigen, dass gemeinsame Elemente auf historische Verbindung, kulturellen Austausch und regionale Entwicklungen zurückzuführen sind, und liefern eine wissenschaftlich fundierte Rekonstruktion lexikalischer und grammatischer Entsprechungen.

Schlüsselwörter: *Indoarische Sprachen, Altiranische Sprachen, Sanskrit, Prakrit, Pāli, Avestisch, Bactrisch, Sogdisch, lexikalische Entlehnungen, vergleichende Linguistik.*

АННОТАЦИЯ

В настоящем исследовании рассматриваются вопросы языкового контакта и этимологических отношений между древнеиндийскими языками — санскритом, пракрити и пали — и древнеиранскими языками, включая авестийский, бактрийский, согдийский и древнеперсидский. Цель работы — выявить общие лексические и грамматические элементы, реконструировать модели взаимного влияния и прояснить заблуждения, возникающие из стереотипных предположений и дезинформации. В исследовании применяются сравнительно-исторический и этимологический методы анализа текстовых источников, включая религиозные, эпические и бытовые материалы. Особое внимание уделяется фонологической форме, семантическому развитию и историческому контексту для различения наследованных когнатов и заимствований. Результаты показывают существенные грамматические и лексические параллели, подтверждающие гипотезу о существовании общего праиндо-иранского наследия, а не односторонних заимствований. Грамматические особенности включают три рода и три числа в системе имён существительных, а лексика демонстрирует сотни когнатов с расширением или сужением значений со временем. Исследование выявляет, что предположения о прямых заимствованиях из санскрита часто преувеличены, особенно когда общие слова отражают общее происхождение индоарийских и иранских носителей.

Анализ исторических, культурных и религиозных факторов показывает, что активный языковой контакт усилился с эллинистического периода и достиг пика с распространением буддизма в Центральной Азии. Заимствования затронули религиозную, административную, торговую, социальную и материальную сферу. Языки среднеиндийского периода влияли на восточноиранские языки, тогда как отдельные иранские термины проникали в пракрити и пали. Работа также подчеркивает методологические сложности различения наследованных когнатов и заимствований и необходимость

тщательного историко-этимологического анализа. Полученные данные способствуют более глубокому пониманию индоарийско-иранских языковых взаимодействий, показывая, что общие элементы обусловлены исторической связью, культурным обменом и региональными процессами. Исследование предлагает научно обоснованную реконструкцию лексических и грамматических соответствий и критически корректирует устойчивые стереотипы в изучении древних языков.

Ключевые слова: *индоарийские языки, древнеиранские языки, санскрит, пракрити, пали, авестийский язык, бактрийский язык, согдийский язык, лексические заимствования, сравнительная лингвистика.*

INTRODUCTION

Issues concerning linguistic contact and etymology between Ancient Indo-Aryan and Iranian languages have long constituted a subject of sustained scholarly interest in linguistics. This topic is frequently accompanied by stereotypical assumptions and erroneous hypotheses. For instance, when lexical units of Sanskrit, as well as those of Middle Indo-Aryan languages such as Prakrit and Pāli, exhibit phonological or semantic similarities to forms found in Ancient Iranian languages, they are often automatically assumed to be borrowings from Sanskrit. However, historical and linguistic analyses demonstrate that such assumptions are not always well-founded, since Ancient Indo-Aryan and Iranian peoples shared a common ancestry and naturally preserved numerous cognate lexical items within their respective languages. Consequently, determining which language exerted a more active lexical influence upon the other constitutes a complex and multi-layered scholarly problem.

The present article focuses on the question of how the process of linguistic contact unfolded between the ancient Indo-Aryan languages—Sanskrit, Prakrit, and Pāli—and the Ancient Iranian languages—Avestan, Bactrian, Sogdian, and Old Persian; how their etymological relationships were formed; and how stereotypes and instances of disinformation emerged in this context. This issue defines the central direction of the research, and the article seeks to provide a substantiated answer to it.

The aim of the study is to conduct a systematic analysis of shared lexical and grammatical units in Sanskrit, Prakrit, and Pāli in comparison with Ancient Iranian languages, to identify patterns of mutual linguistic influence, and to interpret these processes within their historical, cultural, and religious contexts. Within this framework, several tasks are undertaken: a comparative analysis of shared lexical and grammatical units in Ancient Indo-Aryan and Iranian languages; an explanation of borrowing processes between Indo-Aryan and Eastern Iranian languages in relation to

political, economic, cultural, and religious factors; the identification of stereotypical and disinformative interpretations and the demonstration of their refutation on a scientific basis; and the reconstruction of linguistic contact processes in the regions of Central Asia and the Indian subcontinent.

METHODS

The study employs comparative-linguistic and etymological methods in an integrated manner. Textual materials in Sanskrit, Prakrit, Pāli, and Ancient Iranian languages (Avestan, Bactrian, Sogdian, and Old Persian), including religious, epic, and everyday sources, were analyzed. In identifying cases of linguistic interference and borrowing, attention was paid to phonological form, semantic development, and historical context. Furthermore, the article aims to detect stereotypical and disinformative interpretations, thereby providing a scientifically grounded explanation of the etymological relationships between Sanskrit and the Middle Indo-Aryan languages on the one hand, and the Ancient Iranian languages on the other.

RESULTS AND DISCUSSION

When the lexicon of a given language exhibits phonological and semantic proximity to Sanskrit vocabulary, it is often assumed to constitute a borrowing from Sanskrit. The primary justification advanced for such an assumption lies in the elevated status of Sanskrit in world scholarship, culture, and philosophy—in short, in its high prestige. However, scientific inquiry operates on the basis of specialized analysis, clearly defined principles, and established methodological frameworks. For this reason, modern scholarship rejects such stereotypical interpretations.

According to the theories of prominent linguists, the study of Sanskrit and Avestan in Europe played a decisive role in the emergence and development of linguistics as an academic discipline. This field enables scholars to identify linguistic roots, similarities, and transformations occurring across different historical periods and geographical contexts [Lotfi: 272].

At the end of the eighteenth century, when European scholars began systematic research on Sanskrit, they relied extensively on the renowned grammatical treatise of Pāṇini. It was after engaging with this foundational work that the linguist William Jones, in 1786 in Calcutta, announced that Sanskrit, Greek, and Latin had originated from a common source that no longer existed as a living language [Lotfi: 274]. This declaration marked a turning point in comparative linguistics and laid the groundwork for Indo-European studies.

With regard to the shared features between Ancient Iranian languages and Sanskrit, their number is considerable. From a grammatical perspective, both language groups possessed three grammatical genders in the nominal system:

masculine, feminine, and neuter. Both also exhibited three grammatical numbers: singular, dual, and plural. Although certain pronouns displayed distinctions in gender, personal pronouns themselves were not marked for gender and did not express it. Adjectives, when syntactically linked to nouns, agreed with them in gender and number.

From a lexical standpoint, the number of common and cognate words is likewise substantial [Sa'dullayev 2022: 96]. These parallels further substantiate the hypothesis of a shared Proto-Indo-Iranian heritage rather than unilateral borrowing, thereby reinforcing the necessity of a rigorous comparative and etymological approach in evaluating linguistic correspondences.

In analyzing the similarities between these two ancient languages, one fundamental question remains unresolved: which of the two exerted a greater lexical influence upon the other? Providing a definitive answer to this question is complicated by the additional fact that the ancestors of the peoples who spoke Ancient Iranian and Sanskrit were closely related, both belonging to the ancient Aryan community. This common origin increases the likelihood that numerous shared or similar lexical items occurred naturally in both languages [Sa'dullayev 2022: 96].

Nevertheless, on the basis of available historical evidence, it is possible to propose a tentative reconstruction of linguistic influence by taking into account the respective spheres of achievement attained by the populations of these regions up to the beginning of the Common Era. For example, when compared to the populations of ancient Iran and Central Asia, the peoples of ancient India appear to have achieved a higher level of development in the field of medicine. In light of this, it may be assumed that a significant portion of the shared or similar medical terminology found in Iranian and Sanskrit sources is of Sanskrit origin [Sa'dullayev 2022: 96].

The ancient Indo-Iranians preserved their historical traditions not only through their languages but also within epic and religious texts [Skjærvø: 188]. Such materials provide a unique opportunity to reconstruct aspects of Indo-Iranian material culture on the basis of textual evidence [Kuz'mina: 304].

Research on Sanskrit has been more extensive and systematic than that on many other ancient languages, largely because Sanskrit textual sources were not lost over time; on the contrary, they continued to be transmitted and multiplied. By contrast, the earliest extant written monument of the Iranian tradition—the Avesta—suffered severe destruction: a substantial portion of its so-called “golden pages” is reported to have been burned and destroyed in Persepolis by Alexander the Great [Lotfi: 273].

One of the most widespread stereotypes regarding Sanskrit and Iranian languages is the view that the Vedic and Avestan languages represent two dialects of a single language. Some scholars consider Vedic Sanskrit and Avestan as two dialects of a common Proto-Indo-Iranian language. However, it is important to emphasize that although the creators of the Veda and the Avesta belonged to related peoples, the two languages emerged in different regions, under different conditions, at different times, and within distinct areal contexts. All Vedic periods are generally dated to approximately 1500–500 BCE [Witzel: 4].

Orientalist scholars, when comparing Avestan language and mythology, place the oldest part of the Avesta—the Gathas—on a linguistic level comparable to the earliest Vedic source, the Rigveda. The pronounced differences between Old Avestan and Young Avestan indicate that a considerable period elapsed between them; otherwise, the two would have been spoken simultaneously in the same area [Hintze: 38]. Consequently, modern scholars estimate the age of the Avesta to be roughly between 1000 and 500 BCE [Bryant: 130].

Both the Avesta and the Vedas were preserved orally over several centuries before the advent of writing. Some researchers, however, argue that both texts were documented almost immediately upon their composition. For instance, Lotfi proposes the hypothesis that the Veda and the Avesta were written down during nearly the same period—when the Iranian Aryans had just diverged from the Indian Aryans [Lotfi: 272]. As observed, there is a significant distinction between the period of oral transmission and the period of textual documentation. Only by the middle of the first millennium BCE did the conditions exist for recording both texts in written form. Moreover, whether Avestan or Vedic, the languages in their documented forms no longer had active communities of native speakers and were restricted to use within the circles of religious leaders.

Taking such factors into account, the scholar Kuz'mina cautiously states: “Vedic Sanskrit is indeed so closely related to the ancient Iranian languages, particularly Avestan, that the two often resemble two dialects rather than two entirely separate languages” (“not strictly” two separate dialects, but rather “similar to two distinct dialects”) [Kuz'mina: 304].

Disinformation can also occur in discussions regarding the etymology of lexemes with common roots. This is often due to a somewhat superficial approach by the researcher. For example, consider the following citation: “The word ‘ruz’ in Persian is pronounced ‘rôž’ in Kurdish, ‘ruž’ in Kermanshah³⁶⁶,

³⁶⁶ It seems that the Old Persian language is being referred to.

‘rôč’ in Balochi, and ‘roja’ in Naeen³⁶⁷. In French, it appears as ‘jor,’ which is considered the reverse form of ‘roz,’ and in Italian it appears as ‘giorno.’ In Dari Persian³⁶⁸, the word is pronounced ‘rôz’ or ‘rôž,’ while in Old Pahlavi it was pronounced ‘rôč.’ All of these derive from the Avestan root word ‘roâča’ or ‘raôčang,’ meaning ‘light’” [Lotfi: 275].

As the quotation shows, the scholar implies that Avestan influenced not only Iranian languages but also Western European languages. Scientifically, given the religious and ritual context of Avestan, such cross-continental linguistic contact is impossible. The apparent similarities in word roots across these languages are better understood through anthropological analysis: the speakers of these languages belonged to a single population in ancient times, which later dispersed across Eurasia, preserving their lexical items with minor phonetic or semantic modifications. This interpretation highlights the significance of historical lineage and shared ancestry in explaining linguistic correspondences rather than assuming direct borrowing across geographically distant languages.

Thousands of cognate words exist between Sanskrit and the ancient Iranian languages (Avestan, Old Persian, Median, and Scythian). Notably, these languages were not in significant direct linguistic contact during the periods in which they were actively spoken. The fragmentation of the common Indo-Iranian unity and the subsequent formation of distinct linguistic areas gave rise to lexemes that were formally cognate but semantically divergent.

Comparative analysis indicates that Sanskrit and the ancient Iranian languages share several hundred cognate words whose meanings either broadened or narrowed over time. Most of these belong to the nominal category, with a significant number also occurring among verbs. Studying the semantic properties of these cognates provides insight into how the lexicon of their modern descendants—Indo-Aryan and Iranian languages—developed, as well as the semantic potential retained in contemporary vocabularies [Sa’dullayev 2024: 955].

Considering the evidence of mutual lexical exchange, it can be argued that active linguistic contact between Iranian and Indo-Aryan languages began as early as the Hellenistic period. This process became particularly prominent from the Middle Indo-Aryan period (3rd–2nd centuries BCE) onward, coinciding with the widespread dissemination of Indian philosophy, religion, and cultural values across the ancient world, including Central Asia, Eastern Turkestan, and China.

³⁶⁷ The author (A. Lotfi) does not specify which language is being referred to. Based on the form of the given word, it appears that Niya Prakrit is intended.

³⁶⁸ Is Dariy a form of Persian, or a separate Iranian language? If it is a variant of Persian, why is it referred to as a language rather than a dialect? (A citation or explanatory note is required).

From the 3rd century BCE, the prestige of Classical Sanskrit, which had previously dominated literary norms in Northern and Central India, began to decline. It was gradually supplanted by Pāli, Prakrit, and their various regional dialects. As a result, the scope of lexical exchange expanded further, and the dialectological interrelations among Indo-Aryan languages, as well as their regional diversification, became increasingly pronounced.

During this period, the Central Asian region was home to Bactrian, Sogdian, Khwarezmian, Saka (primarily the Khotanese variety), and Tocharian languages. These languages differed significantly in their dialectal and structural features from the Western Iranian group, namely the Middle Persian languages (including Pahlavi and Parthian). For this reason, linguists have conventionally grouped them under the term “Eastern Iranian languages” [Shimin: 8].

Middle Indo-Aryan languages (Pāli, Prakrit, and their dialects) maintained regular linguistic contact with the contemporary Eastern Iranian languages due to geographic proximity and socio-cultural and economic interactions. The intensity of these contacts is clearly reflected in the volume of mutual lexical borrowings.

However, determining which lexical items the Eastern Iranian languages of Central Asia borrowed from Middle Indo-Aryan is one of the more complex challenges for etymological analysis. A large proportion of words in both language groups derive from common proto-lexical roots, and traditional comparative-linguistic methods based on formant and semantic similarity alone are often insufficient to distinguish between true borrowings and inherited linguistic features.

The adoption of Middle Indo-Aryan lexicon into Eastern Iranian languages of Central Asia occurred through a complex, multi-stage process of linguistic contact, closely tied to political, economic, and particularly religious and cultural factors. The initial active phase corresponds to the Hellenistic period. Following the campaigns of Alexander the Great, political structures established in Central Asia—such as the Mauryan, Greco-Bactrian, and later Kushan empires—intensified contacts with India. During Ashoka’s reign, the official status of Prakrit (through the Ashokan edicts) facilitated the wider spread of Middle Indo-Aryan elements. It is precisely during this period that the earliest traces of an Indo-Aryan layer appear in Bactrian.

The most productive phase of lexical borrowing is associated with the spread of Buddhism into Central Asia. At the beginning of the Common Era, following the conquest of Northern India by the Kushans, Buddhism first entered Central Asia. Consequently, during this period, Sanskrit-based Buddhist religious terminology began to appear in Sogdian and other Eastern Iranian languages [Sa’dullayev 2021: 908]. Religious and philosophical terms were actively adopted through Buddhism.

For example, the Sanskrit word *vihāra* was borrowed as *vahar* in Bactrian and *farxār* in Sogdian; *nirvāṇa* became *nirβān* in Sogdian; and *upāsaka* appeared as *upāse* in Sogdian. This period represents the most active linguistic interface between Indo-Aryan and Eastern Iranian languages.

Borrowings are also evident in administrative and commercial domains. For instance, the Prakrit word *draṃga* was borrowed as *dranga* (“administration”) in Bactrian; the compound *raja-kula* became *rajogolo* (“royal court”); and the economic term *harga* was rendered as *harg* (“rent”) in Bactrian. Commercial vocabulary shows similar patterns: the Sanskrit/Prakrit word *pana* appears as *pan* (“money”) in Sogdian, and *sārtha* as *sārt* (“caravan”) in Sogdian.

Social and professional terminology also exhibits Indo-Aryan influence. The Buddhist Sanskrit *ācārya* was borrowed as *ācariya* in Bactrian and *ācārē* (“teacher”) in Sogdian; Prakrit *dutā* became *dut* (“envoy”) in Bactrian. The Sanskrit/Pāli term *śramaṇa* appears as *šaman* (“monk”) in Sogdian, while the later Sanskrit word *vadhu* was adopted as *wauḍ* in Sogdian and *wud* (“wife”) in Khwarezmian. From the Prakrit verb *moṣati*, the Tocharian form *muśśa* (“thief”) is attested.

Philosophical concepts were also transmitted: Sanskrit *ākāśa* became *ākāč* (“cosmos”) in Sogdian, and *parāloka* appeared as *paraḍok* (“the next world”). Among material culture terms, Sanskrit *śaṅkha* became *šunk* (“conch”) in Sogdian and later *sund* in Parthian; *ratṇa* became *ratn* (“gem”) in Sogdian; and *ghantikā* appears as *kantik* (“bell”) in Sogdian and Tocharian.

Other areas of borrowing include administrative and geographical vocabulary: Pāli/Prakrit *pattana* became *pattan* (“small city”) in Sogdian; Sanskrit *loka* (“world”) was borrowed as *ḍoka* in Buddhist Sogdian; *samudra* became *smutr* (“ocean”) in Sogdian; Prakrit *arisam* appeared as *arsanx* (“hemorrhoid”); and Pāli/Gandhāri *yojana* was rendered as *yučan* (a distance measure of approximately 12 km) in Sogdian.

In the subsequent period, the rise of Turkic political structures in Central Asia and the introduction of Islamic civilization led to the predominance of Arabic and Persian lexical layers. As a result, the process of Indo-Aryan borrowing slowed, and many Eastern Iranian languages gradually fell out of use.

The linguistic interference between Middle Indo-Aryan and Eastern Iranian languages—particularly during the Hellenistic and Kushan periods—was shaped by political, commercial, and Buddhist factors, leaving a lasting imprint on the history of language and culture in Central Asia. The remarkable intensity of the contact between now-extinct Sogdian and Sanskrit demonstrates that the speakers of these languages were in continuous communication with one another [Sadullayev 2021: 912]. In some

instances, Sanskrit-derived words entered Sogdian and other languages, while in other cases, Bactrian and Sogdian words were adopted into Sanskrit, Prakrit, and Pāli [Sa'dullayev 2024: 908].

The study of words borrowed from Eastern Iranian languages into Indo-Aryan (primarily Middle Indo-Aryan) has been undertaken by scholars such as Nicholas Sims-Williams, Tremblay, Hitch, and Schoubben. Notably, Schoubben examined the Niya Prakrit corpus and identified 131 words borrowed from Eastern Iranian languages, primarily from Bactrian, for detailed analysis [Schoubben: 25].

Importantly, the researcher rejected the etymology of 24 of these 131 borrowed words, and also examined 10 proper nouns, concluding that they were not borrowings. Schoubben confidently argued that 56 words were directly borrowed from Bactrian, while 24 others entered Prakrit via Bactrian mediation from other Iranian languages.

According to Schoubben, words such as *avimdama* (“punishment, fine”), *kṣuna* (“date, reign period”), *guśura* (“prince”), *laṣi* (“gift”), *ṣada* (“joyful, pleased”), and *amtagi* (“local”) were borrowed directly from Bactrian into Prakrit.

Words such as *ajhate* (“free, noble”), *spaṣa* (“observe, guard”), and *tavastaga* (“carpet”) were derived from Parthian or Sogdian, while *namata* (“felt, thin woolen fabric”), *parivanae* (“load, to load”), and *raji* (“woolen garment”) may have entered Prakrit from Sogdian or the Khotanese dialect of Saka.

CONCLUSION

This study addressed the complex problem of linguistic contact and etymological relationships between Ancient Indo-Aryan languages—Sanskrit, Prakrit, and Pāli—and Ancient Iranian languages, including Avestan, Bactrian, Sogdian, and Old Persian. The central question raised in the introduction concerned the determination of the direction and extent of lexical influence between these language groups, as well as the identification of misconceptions arising from stereotypical assumptions about borrowing.

Through a systematic application of comparative-linguistic and etymological methods, the research analyzed phonological, semantic, and historical aspects of textual materials from religious, epic, and everyday sources. This approach enabled the differentiation between inherited cognates and true lexical borrowings, while also clarifying the role of shared Proto-Indo-Iranian heritage in explaining lexical and grammatical parallels. Historical, cultural, and religious contexts were incorporated to reconstruct the dynamics of language contact, including the influence of political and economic structures, as well as the spread of Buddhism, on the diffusion of Indo-Aryan elements into Eastern Iranian languages.

The results demonstrate that a substantial portion of shared vocabulary and grammatical structures reflects a common ancestry rather than unilateral borrowing. Active linguistic interaction began during the Hellenistic period and peaked with the transmission of Buddhist terminology across Central Asia, particularly affecting Sogdian and Bactrian. The study also highlights reciprocal borrowing between Middle Indo-Aryan and Eastern Iranian languages, showing that linguistic exchange was multidirectional and context-dependent. Misinterpretations and disinformation, such as overstated assumptions of Sanskrit's unilateral influence, were critically evaluated and corrected.

In conclusion, the research provides a scientifically grounded resolution to the problem posed in the introduction: by combining comparative and historical analysis with careful consideration of sociocultural factors, it reconstructs the patterns of lexical and grammatical contact between Indo-Aryan and Iranian languages and refutes prevailing stereotypes, offering a nuanced understanding of ancient linguistic interactions.

REFERENCES

1. Bryant E. *The Quest for the Origins of Vedic Culture*. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – 388 p.
2. Burrow T. Iranian words in the Kharosthi documents from Chinese Turkestan // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. – 1934. – Vol. 7, No. 3. – P. 509.
3. Gharib B. *Sogdian Dictionary (Sogdian–Persian–English)*. — Tehran: Farhang Publications, 1995.
4. Hintze A. *Zarathustra's Time and Homeland*//The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism – Stausberg: John Wiley&Sons, 2015. – P.31-38.
5. Johnny Cheung. *Etymological Dictionary of the Iranian Verb* (= Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series 2). — Leiden and Boston: Brill, 2007. — xxii + 600 pp. — ISBN 978-9004154964.
6. Kuz'mina E.E. *The Origin of the Indo-Iranians*. – Lieden: Brill, 2007. – 782 p.
7. **Lotfi F. A.** Comparative study of common words of Sanskrit and Persian language // *Journal of Foreign Language Research*. – P. 272–283. – ISSN 2588-4123 (Print). – ISSN 2588-7521 (Online).
8. Lubotsky A. *The Indo-Iranian Substratum* // *Early Contacts between Uralic and Indo-European: Linguistic and Archaeological Considerations* / eds. C. Carpelan, A. Parpola, P. Koskikallio. — Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 2001. — P. 301–317.

9. Nicholas Sims-Williams. Bactrian Documents from Northern Afghanistan I: Legal and Economic Documents, revised edition; Bactrian Documents from Northern Afghanistan III: Plates // Indo-Iranian Journal. – 2015. – Vol. 58, No. 1.
10. Sa'dullayev S. AVESTO: YAKKAXUDOLIKDAN KO'PXUDOLIK SARI // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2025. – T. 5. – № 1. – C. 225–234.
11. Sa'dullayev S. QADIMGI FORS VA SANSKRIT TILLARIDAGI MUSHTARAK SO'ZLARNING FONOLOGIK VA LEKSIK-SEMANTIK JIHATLARI // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2022. – T. 2. – № Special Issue 25. – C. 95–99.
12. Sa'dullayev S. SANSKRIT VA QADIMGI FORS TILLARIGA XOS MUSHTARAK SO'ZLARDAGI SEMANTIK KO'CHISH HODISASIGA XOS XUSUSIYATLAR: MA'NO KENGAYISHI VA TORAYISHI // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2024. – T. 4. – № 5. – C. 949–956.
13. Sa'dullayev S. URDU TILINING VUJUDGA KELISHI HAQIDAGI NAZARIYALAR // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2022. – T. 2. – № Special Issue 4-2. – C. 269–275.
14. Schoubben, N. 2024. Traces of language contact in Niya Prakrit. Bactrian and other foreign elements. PhD dissertation, Leiden University
15. Shimin G. On the Fusion of Nationalities in the Tarim Basin and the Formation of the Modern Uighur Nationality // Central Asian Survey. — 1984. — Vol. 3, No. 4. — P. 1–14.
16. Shohjahon S., Abdurahmanova M. H. QADIMGI SOGD VA SANSKRIT TILLARINING LEKSIK JIHATDAN YAQINLIK XUSUSIYATLARI // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2021. – T. 1. – № 5. – C. 907–912.
17. Skjærvø P.O. Iranian epic and the Manichean “Book of giants”. Irano-manichaica III //Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Budapest, 1995. – №1/2(48) – P. 187-223.
18. Thomas F. W. Notes on the Edicts of Asoka //The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. – 1915.
19. Turner R. L. A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages. — London: Oxford University Press, 1973.
20. Witzel, M. Early Loan Words in Western Central Asia: Substrates, Migration and Trade // Sino-Platonic Papers. — 2003. — Vol. 129.

ELEKTR STANSIYASI QURILISHI UCHUN TOPOGRAFIK VA GEODEZIK TADQIQOTLARNI TASHKIL ETISH

Qodirov Isomiddin Eshmo‘minovich

ORCID:ID 0009-0009-2310-1967

t.f.f.d. (PhD)

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti

Neft va gaz ishi kafedrasida dotsenti

Mavlonov Dilmurod Noraliyevich

Qarshi Davlat Texnika Universiteti

magistrant

nematrasulov59@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Nukus hududida barpo etilishi rejalashtirilgan shamol elektr stansiyasi uchun amalga oshirilgan topografik va geodezik izlanishlar tahlil qilinadi. Loyihada qo'llanilgan zamonaviy texnologiyalar (GNSS RTK, elektron taximetriya, AutoCAD, DEM) samaradorligi, innovatsion yondashuvlar va ilmiy-metodik takliflar bayon etiladi. Bajarilgan ishlarning texnik xususiyatlari, hududning tabiiy-geografik sharoiti hamda natijalarning amaliy ahamiyati muhokama qilinadi. Maqola yakunida shamol energetikasi sohasida geodezik tayyorgarlikni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqiladi

Kalit so'zlar: Shamol elektr stansiyasi, topografik suratga olish, GNSS RTK, AutoCAD, raqamli relyef modeli.

ABSTRACT

This article analysis the topographic and geodetic surveys carried out for the wind power plant planned to be built in the Nukus region. The effectiveness of modern technologies (GNSS RTK, electronic tacheometry, AutoCAD, DEM) used in the project, innovative approaches and scientific and methodological proposals are described. The technical characteristics of the work performed, the natural and geographical conditions of the area and the practical significance of the results are discussed. At the end of the article, recommendations are developed for improving geodetic training in the field of wind energy.

Keywords: Wind power plant, topographic survey, GNSS RTK, AutoCAD, digital relief model.

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируются топографо-геодезические изыскания, выполненные для ветровой электростанции, планируемой к строительству в

Нукусском районе. Описана эффективность современных технологий (GNSS RTK, электронная тахеометрия, AutoCAD, ЦМР), используемых в проекте, инновационные подходы и научно-методические предложения. Обсуждаются технические характеристики выполненных работ, природно-географические условия местности и практическая значимость полученных результатов. В конце статьи разработаны рекомендации по совершенствованию геодезической подготовки специалистов в области ветроэнергетики.

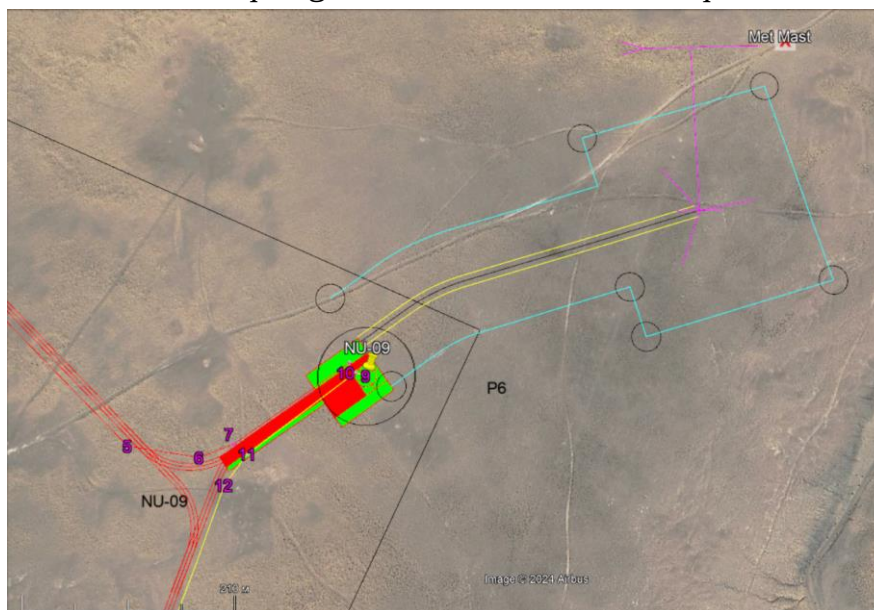
Ключевые слова: Ветроэлектростанция, топографическая съемка, GNSS RTK, AutoCAD, цифровая модель рельефа.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida qayta tiklanuvchi energetikani rivojlantirish doirasida ilk yirik shamol elektr stansiyasi qurilishi Karaqalpog'iston hududida, Nukus yaqinida amalga oshirilmoqda. Ushbu shamol elektr stansiyasi loyihasi O'zbekistondagi davlat-xususiy hamkorlik tamoyili asosida barpo etilayotgan birinchi mustaqil elektr stansiya (IPP) bo'lib, 16 ta zamonaviy shamol turbinasi (har biri 6,5 MVt) o'rnatilishi rejalashtirilgan. Loyiha hududi Nukusdan ~70 km janubi-sharqda, Beruniy tumani yerlarida joylashgan bo'lib, umumiy quvvati 104 MVt ga teng shamol ferma infratuzilmasini (turbinalar, 35 kV li elevatsion podstansiya, 220 kV li stansiya va ~2×15 km uzunlikdagi 220 kV uzatish liniyalari) qamrab oladi. Bunday yirik inshootni loyiha qilish va qurilishiga kirishishda muhandislik izlanishlari, xususan topografik va geodezik tayyorgarlik ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Shamol elektr stansiyasi maydonining reliefi, mavjud yo'llar va kommunikatsiyalar, grunt tuzilishi va boshqa tabiiy-texnogen sharoitlarni puxta o'rganish kelgusida turbinalarni joylashtirish, poydevorlarni loyihalash hamda qurilish-montaj ishlarini to'g'ri rejalashtirish uchun zarurdir.

Shamol elektr stansiyasi uchun 2023-yilda amalga oshirilgan topografik-geodezik suratga olish ishlari mazkur hududning batafsil xaritasini tuzish, rejabalandiq asosiy geodezik tayanch nuqtalarni yaratish hamda loyihalash uchun zarur bo'lgan raqamli ma'lumotlarni tayyorlashga qaratildi. Ushbu maqolada bajarilgan ishlar texnik tahlili (topografik suratga olish jarayoni, geodezik nuqtalar aniqligi, ishlatilgan GNSS uskunalari, AutoCAD dasturiy ta'minoti va DEM formatidagi raqamli reja tuzilishi, RTK o'lchov usuli yondashuvi), innovatsion yondashuvlar (zamonaviy GNSS, elektron taхеometriya va kompyuter texnologiyalari qo'llanilishi hamda ularning samaradorligi) haqida so'z yuritiladi. Shuningdek, ilmiy-metodik takliflar sifatida O'zbekiston, xususan Qoraqalpog'iston hududida shamol energetikasi ob'ektlarini muhandislik-geodezik jihatdan tayyorlashni

takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar beriladi. Maqola yakunida loyiha natijalari sharhi keltirilib, joyning geografik sharoiti, bajarilgan ish hajmlari, loyiha sifati va geodezik o'lchovlar asosida chiqarilgan xulosalar muhokama qilinadi.

1-rasm. Topografik suratga olish jarayoni.

TADQIQOTNING USULLARI

Geodezik asos tarmog'i va RTK usulida o'lchash Shamol elektr stansiyasi hududida muhandislik-topografik suratga olish ishlarini bajarishdan avval, geodezik tayanch tarmog'i yaratildi. Buning uchun avvalo yaqin atrofdagi mavjud davlat geodezik tarmog'i punktlari aniqlashtirilib, ularga GNSS qabul qilgichlari yordamida bog'lanildi. Ishlar xalqaro WGS-84 ellipsoidiga asoslangan UTM koordinatalar tizimida, balandliklar esa 1977 yil Baltika balandliklar tizimida olib borildi. Tayanch nuqtalar koordinatalari real vaqt rejimida kinematik (RTK) usulda aniqlandi. Bunda GNSS bazaviy stansiyasi va ko'chma rover qabul qilgich orqali radio modemi yordamida differensial tuzatmalar uzatilib, har bir nuqtaning koordinatalari bevosita dalada olinadi. RTK usulida odatda har bir nuqtada ~2–3 daqiqa davomida o'lchov olib borildi, bu vaqt ichida kamida 6 ta sun'iy yo'ldosh signallari qabul qilinib, ma'lumotlar yozib borildi. Bunday rejim bir nuqtali (standart) GPS o'lchamlariga nisbatan ancha yuqori – santimetr darajasidagi aniqlikni ta'minlaydi (oddiy GPS bilan bir necha metr xatolik bo'lsa, RTK differensial usulida ~1–3 sm aniq koordinatalar olinadi). O'lchovlar jarayonida bazis stansiya koordinatalari davlat tarmog'i nuqtalaridan hisoblangan transformatsiya parametrlarini inobatga olgan holda kalibrlab borildi. Natijada RTK usuli bilan qurilgan geodezik tayanch tarmog'ida rejalashtirma koordinatalar aniqligi $\pm 2-3$ sm gacha, balandlik aniqligi $\pm 5-10$ sm gacha ta'minlandi. Bu ko'rsatkichlar O'zbekiston qurilish me'yoriy

hujjatlarida belgilangan 1:1000 masshtabli suratga olish uchun ruxsat etilgan maksimal xatolik talablaridan yuqori aniqlikni ko'rsatadi. Geodezik asos nuqtalari mahalliy sharoitda mustahkam belgilab qo'yildi: har bir punktga metall markaz qo'yilgan beton monolit belgilar (E turdagi doimiy geodezik markaz) o'rnatilib, ularning joylashuv koordinatalari katalogi tuzildi. Jami 14 ta tayanch punkt o'rnatilib, dalada akt orqali buyurtmachiga topshirildi.

2-rasm. Geodezik asos nuqtalari mahalliy sharoitda mustahkamlash

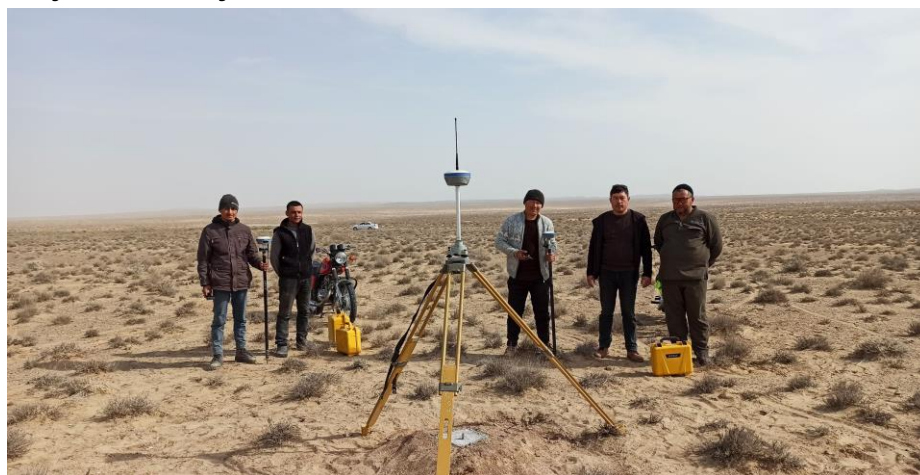
Geodezik tarmoq qurishda zarur hollarda Leica TS02 rusumli zamonaviy elektron taximetrdan ham foydalandi – ayniqsa GNSS qabul qilgich signali cheklangan qisqa bazis o'lchovlari yoki detallash ishlarida. Ushbu qurilma burchaklarni $\pm 5''$ aniqlikda, masofalarni $\pm(2 \text{ mm} + 2 \text{ ppm})$ aniqlikda o'lchash qobiliyatiga ega bo'lib, 7,5 km gacha masofada masofa o'lchashi mumkin. Vertikal balandlik asosini mustahkamlash uchun ayrim nuqtalarda an'anaviy geodezik nivelirlash usuli ham qo'llanildi; N-05 markali optik nivelir hamda invar xod yordamida 1 km ga $\pm 0,2 \text{ mm}$ aniqlikda nisbiy balandlik farqlarini olish mumkinligi loyiha talablarini qanoatlantirdi.

NATIJA

Hududiy geodezik tayanch punktlar o'rnatilib, boshlang'ich geodezik asos yaratilgach, shamol stansiyasi qurilishi mo'ljallangan hududning topografik suratga olishi bajarildi. Suratga olish ishlari 1:1000 masshtabda, yer relyefini 0,5 m kesim oralig'ida egri chiziqlar (gorizontallar) orqali aks ettirish talabi bilan olib borildi. Asosiy ish maydoni taxminan 7 ga (gektar) ni tashkil etdi. Loyiha topshirig'iga muvofiq, hududning barcha muhim elementlari – relef (balandliklar, pastliklar,

adirlar), mavjud yerusti va yer osti kommunikatsiyalar (yo'llar, elektr uzatkichlari, quvurlar), gidrografik obyektlar (ariq va soy izlari, kollektorlar) hamda boshqa mavjud inshootlar (binolar, minoralar va h.k.) joyida o'lchab chiqildi. Topografik suratga olish ishlarini tajribali, sertifikatlangan muhandis-geodezist dala sharoitida olib bordi. Hudud chegaralaridan tashqarida qo'shimcha kamida 100 m masofagacha bo'lgan yer maydoni ham qamrab olindi – bunday yondashuv kelgusida turbinalarni joylashtirish yoki yo'l loyihalashda kontekstni to'liq hisobga olish imkonini beradi.

Suratga olish asosan GNSS qabul qilgichlardan foydalangan holda radial usulda amalga oshirildi: geodezik tarmoqning har bir tayanch punktidan rover qabul qilgich bilan atrofga tarqalgan nuqtalar koordinatalari olindi (zarur holatlarda, masalan, aniq sath o'lchash talab etilgan punktlarda nivelir yoki taxeometr yordamida aniqlik tekshiruvi o'tkazildi). Bunda dala o'lchov materiallari keyinchalik elektron tarzda ishlov berish uchun maxsus formatda yozib borildi. Suratga olish natijasida hududning raqamli relyef modeli (Digital Terrain Model, DTM) hamda batafsil raqamli topografik rejasi hosil bo'lishi uchun zarur barcha nuqta va chiziqli ma'lumotlari to'plandi. Dalada to'plangan ma'lumotlar maxsus dasturiy ta'minot vositasida qayta ishlanib, situatsion elementlar belgilandi va relyef sathi interpolatsiya qilindi. Natijada, loyiha hududining gorizontali aniqligi ~2,5 sm, vertikal aniqligi ~10 sm atrofida bo'lgan raqamli modeli olindi. Bu aniqlik shamol turbinalari poydevorlari, yo'l qiyaliklari va boshqa muhandislik yechimlarini loyihalash uchun yetarli darajadadir.

3-rasm. GNSS qabul qilgichlardan foydalangan holda radial usulda foydalanish.

Topografik ma'lumotlar asosida raqamli topografik reja (RTR) tuzildi. Raqamli reja AutoCAD 2021 dasturiy muhiti yordamida shakllantirilib, unda barcha *plan* elementlari alohida qatlamlarda ifodalandi (masalan, relef gorizontallari, troplar va yo'llar, quvurlar, elektr uzatish liniyalari, belgilar va yozuvlar va boshqalar). Yakuniy topografik chizma 1:1000 masshtabga ega, 0,5 m relyef kesim chiziqlari bilan,

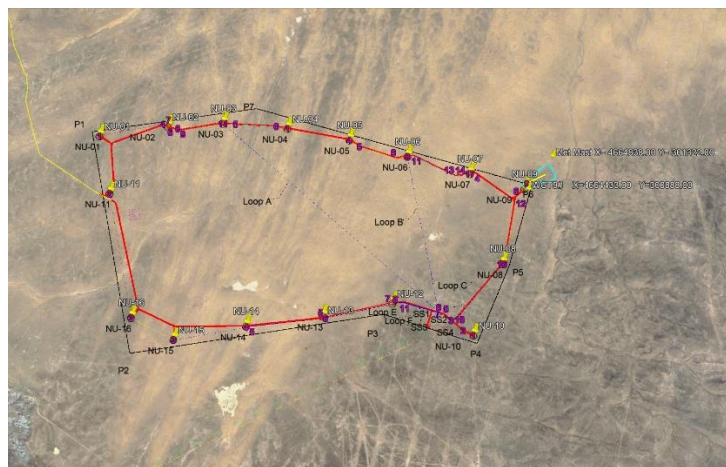
DXF/DWG formatdagi vektor fayl ko'rinishida tayyorlandi. Shuningdek, buyurtmachi talabiga asosan, PDF formatda yuqori aniqlikdagi elektron xarita va raqamli relyef modeli uchun DEM formatdagi grid-fayl (nuqtalar buluti ko'rinishida .xyz fayl) ham yaratildi. AutoCAD dasturida tayyorlangan rejada O'zbekiston Respublikasining amaldagi topografik shartli belgilar tizimi (me'yoriy hujjatlar № 13, № 15 ga muvofiq)dan foydalanildi – xaritada yer yuzasi ob'ektlari belgilari va yorliqlari davlat standartlari talablariga binoan ko'rsatildi. Topografik rejaning qog'ozda chop etiladigan nusxasi uchun alohida PDF loyiha varag'i tayyorlanib, unga masshtab shtabiki, relyef bo'yicha izohlar, konturning balandlik ko'rsatkichlari, shartli belgilar ro'yxati kabi elementlar kiritildi. Bajarilgan barcha topografik va geodezik ishlar yakunida texnik hisobot tuzilib, unda ishning mazmuni, qo'llangan usullar, asbob-uskunalar, aniqlik tahlili va topografik chizmalar jamlanmasi keltirildi. Hisobot matn qismi Microsoft Office formatida, grafik qismi esa AutoCAD 2021 formatida tayyorlanib, buyurtmachiga topshirildi.

MUHOKAMA.

Shamol elektr stansiyasi kabi katta maydonli muhandislik obyektlari uchun topografik-geodezik suratga olishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash an'anaviy usullar bilan taqqoslaganda sezilarli ustunliklar beradi. Mazkur loyihada quyidagi innovatsion yondashuv va yechimlar tatbiq etildi:

GNSS va RTK texnologiyasidan foydalanish. An'anaviy yer o'lchash (masalan, teodolit orqali poligonometriya yoki nivelirlash orqali balandlik o'lchash) ko'p vaqt va mehnat talab qiladi, keng ochiq hududlarda katta xatoliklar yig'ilishi mumkin. GNSS asosidagi RTK usuli esa bunday ishlarni tezkor va yuqori aniqlikda bajarishga imkon berdi. Bunda bir nechta sun'iy yo'ldosh tizimi (GPS, GLONASS, Galileo va b.q.)dan birvarakayiga signal qabul qiluvchi ikki chastotali qabul qilgichlar ishlatilgani hisobiga o'lchovlar barqaror va ishonchli chiqdi. RTK rejimida differensial tuzatmalarni real vaqtda qo'llash tufayli har bir nuqtaning koordinatasi dalaning o'zida hisoblanyapti va qo'shimcha kameralararo hisob-kitoblarsiz xaritaga tushirib borildi. Bu yondashuv natijasida topografik suratga olish muddati keskin qisqardi – masalan, 7 gektarlik hududni to'liq o'lchash atigi bir necha ish kunida yakunlandi. Bundan tashqari, dalaning o'zida koordinatalarni tekshirish va kerak bo'lsa qayta o'lchash imkoniyati bo'ldi, bu esa yakuniy ma'lumotlar sifatini oshirdi. Ayniqsa, Qoraqalpog'istonning keng ochiq sahro hududida GNSS qabul qilgichlari erkin va uzluksiz signal qabul qila olishi sabab, GPS yordamidagi topografik suratga olish keng hududlarni samarali qamrab olish imkonini berdi (bunday usul karerlar, dala maydonlari yoki shamol fermalari hududida juda qulay hisoblanadi). Shu bilan birga, RTK o'lchovlar relyativ usul bo'lgani bois, yakunda barcha ma'lumotlar

yagona davlat koordinatalar tizimiga bog'langan holda, yuqori aniqlik bilan taqdim qilindi.

4-rasm. GPS yordamidagi topografik suratga olish

Elektron taxeometriya va an'anaviy usullar integratsiyasi. Loyihada zamonaviy Leica TS02 elektron taxeometriyasi qurilmasi yordamida ayrim geodezik ishlar bajarildi. Bu qurilma lazerli masofa o'lchagich va elektron burchak o'lchagichga ega bo'lib, ma'lumotlarni ichki xotiraga raqamli formatda yozadi. Natijada, yuzlab nuqtalarning koordinatalarini tez va aniqlik bilan aniqlash va ularni kompyuterga o'tkazish mumkin bo'ldi. Taxeometr yordamida asosan GNSS uchun noqulay bo'lgan qisqa masofali o'lchovlar (masalan, mahalliy koordinat sistemasini aniqlash uchun qisqa bazislar) yoki topografik rejada yuqori aniqlikda ifodalanishi kerak bo'lgan mahalliy detallar (masalan, bino burchaklari, kommunikatsiya quduqlari) o'lchandi. Shuningdek, raqamli nivelirlash usuli qo'llanilishi geodezik balandlik aniqligini oshirishga xizmat qildi. Umuman olganda, GNSS+taxeometr+nivelir kombinatsiyasi orqali dala sharoitida eng optimal usullar majmuasi tanlandi va bu yondashuv har bir uskunaning afzalliklaridan maksimal foydalangan holda yuqori sifatli ma'lumotlarni to'plash imkonini berdi. An'anaviy geodeziyada qog'ozga qo'l bilan chizma chizish, uzun o'lchamlardan keyin ma'lumotlarni kodlash kabi inson omiliga bog'liq jarayonlar bu loyihada to'liq raqamli texnika bilan almashtirildi.

Xususan, AutoCAD 2021 muhiti murakkab topografik rejani barcha atributlari bilan chizishda qulay imkoniyatlar yaratdi – masalan, relyef gorizontallarini avtomatik generatsiya qilish, nuqtalar bulutidan silliq egri chiziqlar yaratish, standart belgilar kutubxonasiidan foydalanish va hokazolar. Raqamli er modeli (DEM) tuzish orqali hududning relyefini kompyuterda 3D shaklda modellashtirish imkoni bo'ldi; buning natijasida turbinalarni joylashtirish, yo'l trassasini optimallashtirish kabi masalalarni raqamli model ustida sinab ko'rish osonlashadi. Shuningdek, .xyz formatdagi nuqtalar to'plami boshqa geoinformatsion tizimlar va injiniring dasturlariga ham import qilinishi mumkin – ya'ni, loyiha ishtirokchilari (masalan,

konstruktorlar, gidroloqlar va b.) o'zlariga zarur bo'lgan relyef kesimlarini yoki profillarini ushbu raqamli model orqali mustaqil olishi mumkin bo'ldi. Bu raqamli jarayon qurilish oldi izlanishlarining samaradorligini oshiradi, chunki har bir mutaxassisga qog'oz xarita emas, balki interaktiv raqamli ma'lumotlar to'plami taqdim etiladi. Yana bir muhim innovatsiya – loyiha materiallarini elektron tarzda almashish va arxivlash imkonini. AutoCAD formatidagi reja, PDF xarita va boshqa materiallar bulutli xizmat orqali buyurtmachi va loyihachilarga yetkazildi, bu esa masofadan turib ko'rib chiqish va fikr bildirish imkoniyatini yaratdi..

XULOSA VA TAVSIYALAR.

Xulosa qilib aytganda topografik-geodeziya ishlari Nukus shamol energetikasi loyihasini loyihalash va qurish uchun ishonchli ma'lumotlarni taqdim etdi. Amaldagi texnologiyalar xalqaro aniqlik standartlariga muvofiqligini ta'minladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, GNSS RTK va raqamli ish oqimlarini qabul qilish qayta tiklanadigan energiya loyihalarida samaradorlik va ishonchlilikni oshiradi. Kelajakdagi yaxshilanishlar UAV integratsiyasini, doimiy GNSS tayanch stantsiyalarini va ma'lumotlarni qayta ishlashning ilg'or usullarini o'z ichiga olishi kerak.

1. Kelgusidagi shamol elektr stansiyalari uchun topografik suratga olish ishlarida ushbu CORS stansiyalariga ulanib o'lchash texnologiyasini tatbiq etish tavsiya etiladi.

2. Dala-geodezik o'lchashlar jarayoniga UAV texnologiyalarini joriy etish. Katta hududlarni suratga olishda uchuvchisiz uchish apparatlari (dronlar) dan fotogrammetrik usulda foydalanish samara beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. H.Muborakov. Geodeziya. T.: "Spectrum Media Group", 2021. -484 b.
2. Qodirov.I.E, Rasulov.N.Sh. GAT dasturlarida suvni muhofaza qilish zonalarini monitoring qilish. Oriental Journal of Geography. Current Issue - Vol. 5 No. 01 (2025): Vol 05, Issue 01, 2025
3. J.Urinov, I.Qodirov, N. Rasulov, Qarshi davlat texnika universiteti.Qishloq xo'jaligi yerlarini xatlovdan o'tkazish va elektron xaritalarini yaratish masalalari Agro kimyo himoya va o'simliklar karantini №-1 [108], 2025
4. .I.Qodirov, J.Urinov, K.Beyhan "Qashqadaryo viloyatining Koson va Muborak tumanlarida ichimlik suvi inshootlarini modernizatsiya qilish va rekonstruksiya qilish" Geodeziya, Kartografiya va Kadastr muammolari ilmiy jurnal (№1, 2025)
5. J.Ch.Urinov, I.E.Qodirov "Hududlarni rivojlantirish" fanidan o'quv qo'llanma 2025-yil.

CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ / MUNDARIJA

Aripova K.Y. // O‘zbek tilidan ingliz tiliga amalga oshirilgan tarjimalar xususida.....	5
Furkatova N.F qizi. // Mahmudxo‘ja Behbudiyning publitsistik va ijtimoiy-siyosiy faoliyatida milliy uyg‘onish va ma’rifatparvarlik g‘oyalari.....	11
Рахимова Д.П. // Использование терминологии геодезии в Узбекском и Русском языках.....	16
Faritdinov J.N. // Zamonaviy arxitektura va shaharsozlik tendensiyalari.....	21
Xalmuminova G.Q., Soxibova X.E qizi. // Surxondaryo viloyati sharoitida kartoshkada uchraydigan zamburug‘li kasalliklarini o‘rganishning ayrim dolzarb masalalari.....	31
Hakimxo‘jayeva S.K qizi. // Ilk huquqshunos o‘zbek ayoli – Xadicha Sulaymonova.....	35
Bo‘riyev F.F. // Jamiyatda ijtimoiy ong va unga ta’sir etuvchi omillarning falsafiy-ijtimoiy tahlili.....	39
Mirzayev Sh.M. // Aholining ijtimoiy muhofazasida nodavlat, notijorat va jamoat tashkilotlarining o‘rni.....	45
Saydullayev S.A. // Fransiyaning Markaziy Osiyodagi tashqi siyosatining ustuvorliklari.....	51
Собиров Х. // БМТнинг барқарор ривожланиш мақсадларини Ўзбекистонда амалга оширишнинг ижтимоий-фалсафий механизмлари.....	62
Мавлонов Ж.Ё., Олимова Н.К. // Гражданское общество в Узбекистане: и количество, и качество (2010-2015 годы).....	69
Sodirjonova Sh.Sh qizi. // Zamonaviy pedagogik texnologiyalar yordamida Yapon tilida yozma nutqni shakllantirish metodikasi.....	75
Shokirova M.M. // Improving reading skills in a foreign language.....	80
Xikmatullayeva K.X qizi. // O‘zbek tilida so‘zlashuvchi o‘rganuvchilarning Yapon tilida insho yozish jarayoni va xatolarining turlari mavzusida.....	84
Abralov O., Umurzoqov J. // Ecological groups of mammals found in the Central Kyzylkum national nature park and adjacent areas.....	88
Abralov O., Umirov I. // Ecological characteristics of the asiatic spiny-tailed lizard (<i>Chlamydotis macqueenii</i>) population in the Kyzylkum desert.....	93
Jumanazarov Z.E. // Beshinchi sinf o‘quvchilarini “informatika va axborot texnologiya” faniga oid ko‘nikmalarini shakllantirish pedagogik muammo sifatida.....	99

Muytdinova D.A qizi. // A functional analysis of repetition in English–Uzbek translation.....	108
RAN XIYI. // The formation and evolution of tourism management in Turkey.....	112
Abdurazakova X. // “Dorian Greyning portreti” asarining o‘zbek tilidagi tarjimasida tarjima strategiyalari.....	121
Omarova T.I qizi., Juraboyeva G.Sh qizi. // Importance of having critical thinking in Early age and its developmental exercises.....	127
Juraboyeva G.Sh qizi. // Enhancement of critical thinking on primary school children.....	135
Shasaidova Z.A qizi. // O‘zbek tilini o‘qitishda lingvomadaniy omillarning ta’lim jarayoniga ta’siri.....	141
Berdiboyeva Kh.B kizi. // Childhood in 19th-century english literature: social, moral, spiritual, and literary functions.....	147
Murodillayeva Z.O qizi. // Practical and pragmatic analysis of time expression in English and Uzbek.....	155
Муродуллаева М.О кизи. // Методы проектирования, стили и функциональные особенности современной женской одежды из денима.....	166
Berdiboyeva Kh.B kizi. // The representation of childhood and social inequality in 19th-century english literature.....	176
Polvanov A.R. // 6–9-sinflarda “tarbiya” darslarini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish.....	184
Murodillayeva Z.O qizi. // Ingliz va o‘zbek tillarida vaqt kategoriyalarining tarjimada ifodalanishi.....	190
Abdulkhayeva Ch.B kizi. // Comparative analysis of feminist expressive devices in English and Uzbek.....	199
Рустамова Ш.Х. // «Влияние родного языка на освоение японского: на примере русскоговорящих студентов».....	209
Тогаев Т.М. // О некоторых тюркских (узбекских) словах, заимствованных в русский язык.....	214
Авезов У.Ш. // Борликни англашда тил ва тафаккурнинг ўрни.....	221
Kholmuminov J.M., Komilov D.R. // Philosophical views of Yusuf Khos Hodjib.....	228
Murodullaeva M., Denis T.V. // Designing and developing a collection of contemporary women’s clothing in the “denim” style.....	235

Kurbonboyev X.M o'g'li. // Jismoniy madaniyat fakultet talabalarini basketbol vositalari va muammoli o'qitish usullari yordamida kasbiy ko'nikmalarini shakllantirish.....	243
Xaydarov O.E. // Ko'hitangtog' qishloqlari aholisining xo'jalik faoliyati bilan bog'liq urf-odat va marosimlari.....	252
Abdunazarova S. // Imom Termiziy ilmiy merosining yangi ma'naviy makonini yaratishdagi roli.....	264
Maxmudov B.X. // Qoraxoniylar davriga oid harbiy atamalar (Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari asosida).....	272
Каримов Э.Р ўғли. // Яқин Шарқда нефт омили ва ғарб давлатларининг нефтга бўлган таълаби.....	277
Rustamova J. // Ta'limni rivojlantirish bo'yicha O'zbekiston-YUNESKO munosabatlari.....	289
Abduazimova Z.A. // Legal foundations of environmental ethics and civil enforcement.....	297
Beginkulova S.N. // Davlat-xususiy sheriklik asosida infratuzilma loyihalarini moliyalashtirish mexanizmlarini takomillashtirish.....	305
Ochilov M.A., Jurayev A.X. // Matlab/simulink asosida adaptiv parametr identifikatsiya va ko'p obyektli sinxronizatsiya bilan sanoat avtomatlashtirish tizimlarini modellashtirish.....	311
Sun Jiyao. // The phenomenon of power in international law.....	325
Iskenderova I. // Hindiston tashqi siyosatida "Global Janub" loyihasi.....	333
Абдулхаев А.Н ўғли. // Хитой модернизацияси жараёнида ислохотларнинг ўрни.....	342
Ostonova Sh., Qodirova G. // Saudiya Arabistoni davlatchiligining shakllanish bosqichlari.....	348
Ergasheva N., Zaripova Z. // Dokdo/Takeshima masalasining Yaponiya va Janubiy Koreya munosabatlariga ta'siri.....	361
Anvarbekov O.A o'g'li. // Xizmat ko'rsatish sohasida sun'iy intellekt asosida samaradorlikni oshirish yo'llari.....	369
Нишонова Н.Т. // "Меросга бўлган ҳуқуқ" тушунчаси ва унинг моҳияти.....	376
Нормирзаева Р. // Описание внутреннего мира персонажа через личное имя собственное (на материале русской художественной литературы).....	383
Мадраимов А. // Захириддин Мухаммад Бабура в научном наследии А.З.Валиди Тогана.....	387

Askarov M.M o'g'li. // Identiklik tushunchasi va milliy o'zlikni anglashdagi ahamiyati.....	392
Сағдуллаев И.Ғ ўғли. // ТДТ - Туркий ҳамкорлик доирасида хавфсизлик масалаларининг шаклланиши.....	401
Alimova R.R. // XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida Sharqiy Buxoro.....	407
Shasaidova Z.A qizi. // Yapon tilini kommunikativ yondashuv asosida zamonaviy o'qitish metodikasi.....	415
Abduxalilova A.E. // "Xiva xonligi arxivi" hujjatlarida iqtisodiy atamalarning manbashunoslik tahlili.....	421
Odilov B. // Kulolchilik fenomenini tadqiq etilishiga oid ba'zi yondashuvlar xususida.....	425
Шосаидов А.С. // Архив хужжатларида Марказий Осиё халқларининг анъанавий хўжалик маданиятига оид маълумотлар.....	434
Badiyev Sh. // Indoneziya tashqi siyosatda din va bag'rikenglik masalalarining ustuvorligi.....	443
Tojimatov R.G'., Holmurodova N.G'. // O'zbek adabiy tilining vazifaviy uslublari.....	447
Abdukodirova D.D. // Universal and culture-specific features of politeness and speech behavior.....	456
Khaydarova G.J. // Methodology of developing Oral speech through role-play activities.....	465
Askarova Sh.T qizi. // Pedagogik faoliyatni endi boshlagan mutaxassislarda stress va emotsional charchash muammolari.....	475
Abdullaev U.K. // Sog'lom va O'RK hamda zotiljamga tez-tez chalinuvchi bolalarda hujayraviy va gumoral immunitetning ba'zi ko'rsatkichlari.....	479
Ro'ziboyev X.Y. // Amoksiklav dori vositasi yordamida lor-infeksiyalarining terapiyasi va profilaktikasi.....	485
Рахимова Г.А. // Клинико-бактериологические и морфологические особенности нозокомиальной пневмонии у детей с летальным исходом.....	490
Qo'ziyev N.M., Mengliqulov J.R o'g'li. // OBD-II sensor ma'lumotlari asosida sun'iy intellekt yordamida avtomobil dvigatel nosozliklarini tahlil qilish.....	497
Isroilova D.M., Alisherova M.M qizi. // Foreign and national methodological approaches to developing argumentative writing skills in English.....	504
Japparov Sh.G. // Turkiyaning zamonaviy tashqi siyosati va unda Markaziy Osiyo yo'nalishi	508
Эримматова Г.А қизи. // Россия–Хива савдо алоқалари тарихи: архив хужжатлари ва тарихий манбалар асосида (XVII-XIX асрлар).....	516

Valixanov I.I. // Jamoat xavfsizligini ta'minlash tizimida profayling texnologiyasini qo'llashning ilmiy-amaliy asoslari.....	524
Mirzatillayeva S.B qizi. // Turkiya tashqi siyosatining o'ziga xos xususiyatlari...	529
Atanazarova M.M qizi., Otajonov I.O. // Homiladorlikdan oldin va homiladorlik paytida ovqatlanish ratsioni.....	542
Qodirov I.E. // Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan uchuvchisiz havo tizimlari..	548
Раджапова Н.Б. // Использование цифровых технологий и инструментов в обучении русскому языку.....	555
Qodirov I.E. // Dala kuzatish ishlarida dronlarning o'rni.....	561
Sa'dullayev Sh. // Problems of early linguistic contact and etymology of Indo-Aryan and Central Asian Iranian languages: fact, stereotype and disinformation..	569
Qodirov I.E., Mavlonov D.N. // Elektr stansiyasi qurilishi uchun topografik va geodezik tadqiqotlarni tashkil etish.....	582

“Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences”.
Ilmiy jurnal. Uzbekistan: www.oriens.uz. 2026. – 595 b.

ISSN 2181-1784

Mazkur to'plamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 6-noyabrda "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6108-sonli Farmonida ko'zda tutilgan vazifalarni ijrosini ta'minlash maqsadida "Oriental Renaissance" MChJ tomonidan ta'sis etilgan **“ORIENTAL RENAISSANCE: INNOVATIVE, EDUCATIONAL, NATURAL AND SOCIAL SCIENCES (oriens.uz)”** ilmiy jurnalining 6-bo'lim 1-soni tashkil etadi.

Mas'ul muharrir:

falsafa fanlari nomzodi, professor M. Qodirov

Ilmiy kotib:

J.B. Sulaymonov

SH.N. Pulatov

I.R. Ikramova

Texnik muharrir:

Sh.S.Jurayev

